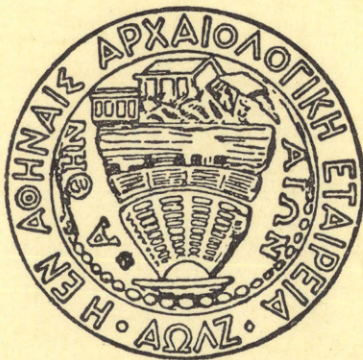


ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1968

ΜΕΤΑ 32 ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 71 ΕΙΚΟΝΩΝ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1969

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1968

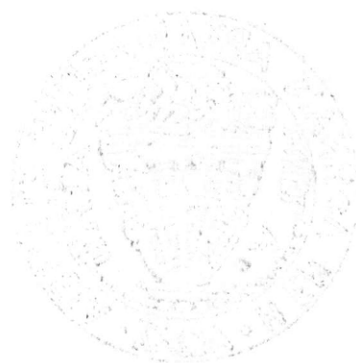
ΜΕΤΑ 32 ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 71 ΕΙΚΟΝΩΝ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1969

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΣ
1998



ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
1998

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Η. ΠΟΥΛΙΤΣΑ

ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1954 – 1968)

ΑΝΘ' ΩΝ ΥΠΕΡ ΑΥΤΗΣ ΕΠΡΑΞΕΝ

ΤΟΝ ΤΟΜΟΝ ΤΟΝΔΕ ΑΦΙΕΡΩΣΕΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

1. Τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἐπιμελοῦνται τρεῖς τῶν συμβούλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
2. Πᾶσα πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα ἀποστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Γ. Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον, Διευθυντὴν τῆς Ἐφημερίδος, λεωφόρος Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Πανεπιστημίου) 22.
3. Ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι δημοσιεύονται πρωτότυποι ἀρχαιολογικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἀγγελίαι, μάλιστα εἰς εὐρήματα καὶ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας ἀναφερόμεναι, συντεταγμέναι δὲ ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ.
Οὐδεμία ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι δημοσιευομένη μελέτη ἢ ἀνακοίνωσις ἐπιτρέπεται νὰ δημοσιευθῇ ἀλλαχοῦ, ἔστω καὶ ἐν ἄλλῃ γλώσσῃ, ἄνευ τῆς ἀδείας τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως ἐπιτροπεία, ἣ ἀπόκειται ἡ περὶ τῆς δημοσιεύσεως ἀπόφασις, ἐπιφυλάσσει ἑαυτῇ πᾶσαν ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταβολήν, ἣν ἤθελε κρίνει ἀναγκαίαν ἐν τοῖς πρὸς δημοσίευσιν πεμπομένοις χειρογράφοις.
Τὴν εὐθύνην τῶν ἐν ταῖς δημοσιευομέναις πραγματεῖαις ἐκφερομένων ἐπιστημονικῶν γνώμων φέρουσιν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν, ἀποκλείεται δὲ πᾶς προσωπικοῦ χαρακτῆρος ἔλεγχος.
Ἐκδίδεται κατ' ἔτος εἰς τόμος εἰς σχῆμα τέταρτον ἐκ δώδεκα τοῦλάχιστον τυπογραφικῶν φύλλον συγκείμενος μετὰ τῶν ἀναγκαίων εἰκόνων καὶ πινάκων. Ἐκαστος τόμος πωλεῖται ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ.
4. Οἱ συντάκται τῶν δημοσιευομένων πραγματειῶν λαμβάνουσι πενήντην ἢ καὶ πλείονα, μετ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου, ἀντίτυπα τῶν πραγματειῶν αὐτῶν, ἅτινα ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπεται νὰ πωλῶνται.
5. Τὰ χειρόγραφα τῶν δημοσιευομένων κατατίθενται ἐν τῷ ἀρχεῖῳ.
6. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς διαμείβεται πρὸς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ συγγενῇ τῷ σκοπῷ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΜΕΛΕΤΑΙ

| | | |
|-------------------------------|--|---------|
| Νικόλαος Πλάτων : | Τὰ προβλήματα χρονολογήσεως τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων | 1— 58 |
| Ἀριστείδης Πασαδαῖος : | Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν | 59— 76 |
| Benjamin D. Meritt : | Calendar Studies | 77—115 |
| Μάρκελλος Θ. Μιτσός : | Παρατηρήσεις εἰς ἀττικὰς ἐπιγραφάς (I) | 116—118 |
| Δημήτριος Ἰ. Πάλλας : | Ὁ Ὁάγιος Ὁνούφριος Μεθώνης | 119—176 |
| Elias Kapetanopoulos : | Attic Inscriptions : Notes | 177—227 |

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

| | | |
|---|--|-------|
| Ντ. Μουρίκη : | Τέσσαρες μὴ μελετηθεῖσαι σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ | 1— 6 |
| Μάρκελλος Θ. Μιτσός : | Ἐπιγραφικὰ ἐξ Ἀμφιαρείου Π. | 7 |
| Δημήτριος - Οὐμβέρτος Σκιλάρνη : | Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὰς «Ἡρίας πύλας» καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς | 8— 52 |

ΠΙΝΑΚΕΣ

Α'. ΜΕΛΕΤΩΝ

| | | | |
|--|---|------------------------------------|---|
| <i>Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν.</i> | | Πίναξ 7 δ | Ὅστρακα ομάδος IX. |
| Πίναξ 1 | Τὰ Θεοδοσιανὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἔχουσι σήμερον. | » 7 ε | » ομάδων IX καὶ XII. |
| » 2 α | Ὁ ὑπ' ἀρ. 63 πύργος τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν. | » 8 α-β | Προχοῖς ομάδος IX (προσθία καὶ ὀπισθία ὄψεις). |
| » 2 β | Τὸ ἐπὶ τοῦ πύργου 63 ἐντετυγισμένον μαρμάρινον γλυπτόν. | » 8 γ | Λαβαὶ προχοῖδων ομάδος IX. |
| | <i>Ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος Μεθώνης.</i> | » 8 δ-ε | Ὅστρακα ομάδων IX, X καὶ XI. |
| Πίναξ 3 α | Σιδηροῦν κηροπήγιον. | » 8 ζ | Τεμάχια ὑαλίνων σκευῶν. |
| » 3 β | Χαλκοῦν ἔλασμα (λαβὴ κοντοῦ). | <i>Attic Inscriptions : Notes.</i> | |
| » 3 γ | Χαλκαὶ πόρπαι. | Plate 9 α | I.G., II ² , 1773 ₆₂ . E.M. 10316. Squeeze. |
| » 3 δ | Κρίκοι πορπῶν. | » 9 β | I.G., II ² , 2237. E.M. 8651. |
| » 4 α | Μαχαίριον καὶ ἥλος (σιδηρᾶ) | » 10 | I.G., II ² , 2213. E.M. 3559. |
| » 4 β-δ | Ὅστρακα ομάδος I. | » 11 α | I.G., II ² , 3151. E.M. 8409. |
| » 4 ε | » ομάδων I καὶ III. | » 11 β | I.G., II ² , 3534. Squeeze. |
| » 4 ζ | » ομάδος I. | » 12 α | I.G., II ² , 3568 (Eleusis 176 (b-d) and 384 (a)). Squeeze. |
| » 4 η | » II. | » 12 β | Eleusis 641 + I.G., II ² , 3581 (Eleusis 495). Squeeze. |
| » 5 α | » ομάδων II καὶ III. | » 12 γ | I.G., II ² , 11245. Squeeze. |
| » 5 β-γ | » ομάδος II. | » 13 α | I.G., II ² , 4150. E.M. 4549. Squeeze. |
| » 5 δ | » ομάδων II, IV καὶ V. | » 13 β | I.G., II ² , 4308. E.M. 954 + E.M. 4273. |
| » 5 ε | » III καὶ IV. | » 14 α | I.G., II ² , 10669. Γλυπτὰ 2620. |
| » 5 ζ | Προχοῖς ομάδος V. | » 14 β | I.G., II ² , 11881 (= 12112). E.M. 1115. |
| » 5 η | Ὅστρακα ομάδος VII. | » 15 α | I.G., II ² , 3683. E.M. 8629. |
| » 5 θ | » ομάδων VII καὶ VIII. | » 15 β | I.G., II ² , 3608 (now Eleusis No 161). Squeeze. The renumbering is due undoubtedly to the late Ioannes Threpsiades, who supplied the Institute with squeezes. |
| » 6 α-β | » » » » | | |
| » 6 γ | » VI καὶ VII. | | |
| » 6 δ-η | » ομάδος VIII. | | |
| » 6 θ | προχοῖς ομάδος VIII. | | |
| » 7 α | Ὅστρακα ομάδων V, VIII καὶ X. | | |
| » 7 β | Προχοῖδος τεμάχια ομάδος IX. | | |
| » 7 γ | Τεμάχια ἀμφορίσκου ομάδος VII καὶ προχοῖδος ομάδος IX. | | |

Β'. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ

| | | | |
|---|--|-------------|--|
| <i>Τέσσαρες μὴ μελετηθεῖσαι σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περιβλεπτον τοῦ Μυστῆ.</i> | | Πίναξ Δ α-β | Τοιχογραφία Περιβλέπτου. Ἡ Παράδοσις τῆς πορφύρας. |
| Πίναξ Α α | Τοιχογραφία Περιβλέπτου. Τὸ Ὅραμα τοῦ ἀρχιερέως. | | <i>Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὰς «Ἡρώας πύλας» καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς.</i> |
| » Α β | Μικρογραφία χειρογράφου Ὁμιλιῶν Ἰακώβου (Vat. Gr. 1162). | Πίναξ Ε α | Ληκύθια καὶ χύτρα τοῦ παιδικοῦ τάφου I. |
| » Β α | Χρησμός τῷ Ζαχαρίᾳ δοθεὶς. | » Ε β | Τεμάχιον τῆς λευκῆς ληκύθου ἐκ τοῦ τάφου III. |
| » Β β | Τοιχογραφία Περιβλέπτου. Ἡ Προέλευσις τῶν μνηστήρων εἰς τὸν ναόν. | » Ε γ | Ἐγγάρακτος βάσις λύχνου ἐκ τῆς ταφῆς II. |
| | Μικρογραφία χειρογράφου Ὁμιλιῶν Ἰακώβου (Vat. Gr. 1162). | » Ε δ | Τεμάχια ἀγγείων ἐκ τοῦ γεμίματος καὶ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου III. |
| | <i>Διὰ σαλπύγγων διαλαλῶν πρὸς ἀθροισμὸν τῶν χηρεόντων.</i> | » Σ α | Ὁ ἐρυθρόμορφος κρατὴρ τοῦ τάφου III (ὀπισθία ὄψεις). |
| » Γ α-β | Τοιχογραφία Περιβλέπτου. Τὸ Συμβούλιον τῶν ἀρχιερέων διὰ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ καταπετάσματος τοῦ ναοῦ. | » Σ β | Ὅστρακα καὶ ἐκ τῶν δύο ὄψεων τοῦ ὡς ἄνω κρατήρος. |

| | | | |
|-----------|---|------------|--|
| Πίναξ Ζ α | Μελαμβραφής σκύφος και λεκανίς του τάφου IV. | Πίναξ ΙΑ β | Όψις ανατολικού τοίχου του Βορειοδυτικού οικοδομήματος από Δυσμών. Διακρίνεται ο παλαιότερος ακανόνιστος ισοδομικός δόμος ως και ο υπερκείμενος της β' οικοδομικής φάσεως. |
| » Ζ β | Έρυθρόμορφον ληκύθιον και πυξίς εκ του τάφου IV. | » ΙΑ γ | Όψις του Βορειοδυτικού οικοδομήματος από Νότου. Διακρίνεται το δάπεδον και η μεσοτοιχία της παλαιότερας φάσεως μετά των έπαλλήλων χωματίνων στρώσεων. |
| » Ζ γ | Η επί του πώματος της ανωτέρω πυξίδος παραστάσις. | Πίναξ ΙΒ α | Πηλίνη άνθρακωτή ήγεμών. |
| » Η α | Όψις από ΝΔ. της μαρμαρίνης τοιχοδομίας μετά της κρηπίδος του Μνημείου. | » ΙΒ β | Πηλίνη πλάξ μετ' έγχαρακτων γραμμώσεων εκ της στρώσεως Ζ. |
| » Η β | Όψις από ΝΔ. τομέως της ανασκαφής. Διακρίνεται το μνημείον και η έμπροσθεν αυτού πηλίγη σωλήνωσις. Είς το βάθος διακρίνεται η παιδική λάρναξ Ι ως και ο κατεστραμμένος τάφος ΙΙΙ. | » ΙΒ γ | Τεμάχιον γεωμετρικού σκύφου. |
| » Θ α | Ο εκ του Μνημείου προερχόμενος Όρος. | » ΙΒ δ | Έλλιπής κοτύλη-πυξίς μετά πώματος. |
| » Θ β | Λεπτομέρεια της έπιγραφής του Όρου. | » ΙΒ ε | Άγνυθες και ένσφραγιστος λαβή. |
| » Θ γ | Θραύσμα λύχνου, χαλκοῦς ήλος και κύαθος εκ του υπέρ τον άγωγόν έλλειπτικής τομής γεμίσματος. | » ΙΓ α | Τμήμα της διατάξεως των στρωμάτων της αρχαίας όδοῦ εκ της δυτικής παρειάς του οικοπέδου της όδοῦ Λένορμαν 28. |
| » Θ δ | Θραύσματα άγγείων και μελαμβραφές φιαλίδιον εκ της στρώσεως Σ'. | » ΙΓ β | Συμπαγές αλάβαστρον εκ πορολίθου. |
| » Ι α | Όστρακα της στρώσεως Γ: τεμάχια λύχνων, έρυθρομόρφου άγγείου ως και θραύσματα με γνωστήν διακόσμησιν του τύπου της Δυτικής κλιτύς. | » ΙΓ γ | Κωνικόν σφονδύλιον. |
| » Ι β - γ | Αί επί της αρχαίας όδοῦ άνευρεθεΐσαι μαρμαρίναι λήκυθοι. | » ΙΓ δ | Κορμός άνδρικού είδωλίου. |
| » ΙΑ α | Όψις της ύδραυλικής εγκαταστάσεως της Ρωμαϊκής περιόδου από Βορρά. | » ΙΓ ε | Πήλινος λύχνος έλλιπής. |
| | | » ΙΔ α | Τά έπάλληλα λευκά έπιχρίσματα του τύμβου, θεωρούμενα από ΝΔ. |
| | | » ΙΔ β | Ο πυθμήν της πυράς Ε από Άνατολών. |
| | | » ΙΔ γ | Ο πολυγωνικός αναλημματικός τοίχος από Δυσμών. |
| | | » ΙΕ α | Η λακκοειδής ταφή Β, από Δυσμών. |
| | | » ΙΕ β | Το έσωτερικόν της λιθίνης θήκης Α, από Νότου. |

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

Τα προβλήματα χρονολογήσεως των μινωικῶν ανακτόρων

- Α. Κάτοψις των υπό τον διάδρομον 7 του νεότερου ανακτόρου της Φαιστοῦ λειψάνων του διαδρόμου ΙΙΙ και των παρ' αυτόν διαμερισμάτων του παλαιότερου ανακτόρου. ἔναντι σελ. 48
- Β. Κάτοψις της στοᾶς κατά το κρᾶσπεδον της κεντρικῆς αὐλῆς του ανακτόρου της Φαιστοῦ και των παρ' αὐτήν ἀνακαλυφθέντων παλαιότερων λειψάνων ἔναντι σελ. 48

1. The first part of the report
describes the general situation
of the country and the
state of the economy.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

2. The second part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

3. The third part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

4. The fourth part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

5. The fifth part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

6. The sixth part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

7. The seventh part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

8. The eighth part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

9. The ninth part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

10. The tenth part of the report
describes the results of the
survey conducted in the
different regions of the country.
It also mentions the
main problems which
the government is facing.

ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΜΙΝΩΙΚΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ

Α) ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ

Ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι διαρκείας δύο τρίτων ἑνὸς αἰῶνος ἀπεκάλυψαν ἀφθονώτατα καὶ ὄντως καταπληκτικὰ λείψανα τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις ἔφθασεν εἰς ὑψίστην ἀκμὴν ἰδίᾳ κατὰ τὰς δύο μεγάλας περιόδους ἀκμῆς τῶν παλαιότερων καὶ νεωτέρων ἀνακτόρων. Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ πολιτισμοῦ μὲ κέντρα τὰ ἀνάκτορα ὑπῆρξε τόσον μεγάλη, ὥστε σήμερον νὰ παρακολουθῶμεν τὴν ἐξέλιξιν μὲ βάσιν τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων, διαιροῦντες ταύτην εἰς προανακτορικὴν, παλαιοανακτορικὴν, νεοανακτορικὴν, μετανακτορικὴν¹. Ἡ συμβολὴ τοῦ EVANS εἰς τὴν διασάφησιν τῆς ἐξελίξεως τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ὑπῆρξεν ἐξόχως σημαντικὴ καὶ ἦτο φυσικὸν ἐπὶ μακρὸν χρόνον οἱ ἐπιστήμονες νὰ ἀκολουθήσουν τὰ διδάγματά του καὶ νὰ ἐπιμεῖνουν ἐφαρμόζοντες τὸ ὑπ' αὐτοῦ καθορισθὲν χρονολογικὸν σύστημα εἰς τὰ ἔκτοτε προκύψαντα ἐπιστημονικὰ δεδομένα καὶ πορίσματα. Ἡ μὲ βάσιν τὴν ἐξέλιξιν τῆς κεραμεικῆς καθορισθεῖσα ὑπὸ τούτου ἐννεαδική, τριῶν περιόδων μὲ τρεῖς φάσεις δι' ἑκάστην, διαίρεσις² ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ πάντων, ὅτι ἐνεφάνιζε πολλὰ ἀσθενῆ σημεῖα, ἰδίᾳ διότι αἱ τομαὶ τῶν περιόδων δὲν συνέπιπτον μὲ τὰς ὑπὸ μεγάλων καταστροφῶν δημιουργηθεῖσας ἱστορικὰς τομὰς καὶ διότι ὠρισμέναι φάσεις ἔχα χαρακτηρίζοντο ἐκ κεραμεικῶν ρυθμῶν, ἐμφανιζόντων τοπικὸν χαρακτήρα. Ἐπὶ τούτου εἶχον ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν πολλοὶ ἐπιστήμονες, μάλιστα ὁ ἸΩΣΗΦ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, ὁ ἐπὶ μακρὰ ἔτη Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, καὶ ὁ ÅBERG, συγγραφεὺς τοῦ μνημειώδους ἔργου *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*³, βραδύτερον δὲ καὶ στενοὶ συνεργάται καὶ συνεχισταὶ τοῦ ἔργου τοῦ EVANS εἰς τὴν Κνωσόν, ὡς ὁ PENDLEBURY⁴, ἐπέσημαναν ὠρισμένας δυσκολίας τοῦ καθιερωμένου χρονολογικοῦ συστήματος. Οἱ πρῶτοι ἀνασκαφεῖς τῶν ἄλλων δύο μεγάλων ἀνακτόρων, τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν Μαλίων, ἐνῶ ἠκολούθησαν εἰς τὰς κυρίας γραμμὰς τὸ χρονολογικὸν σύστημα EVANS, εἰς τὰς προ-

¹ Διὰ τὴν θέσπισιν τῆς νέας ὑπ' ἐμοῦ προταθείσης ὁρολογίας βλ. κατωτέρω σ. 9 καὶ σημ. 1.

² Αὕτη προετάρθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ EVANS εἰς τὸ Διεθνὲς Συνέδριον τῶν Ἀθηνῶν τὸ ἔτος 1906 καὶ ἐδημοσιεύθη ὡς *Essai de classification des époques de la civilisation minoenne*. Ἐκτοτε ὑπέστη μικρὰς μόνον τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις, μὲ διάκρισιν ὑποφάσεων, κατὰ τὸ πλεῖστον συμπεριληφθείσας εἰς τὸ

μνημειῶδες ἔργον *The Palace of Minos at Knossos*, I-IV, London 1921-1935.

³ NILS ÅBERG, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, IV, Griechenland, Stockholm 1933.

⁴ J.D.S. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete*, London 1939.

καταρχικὰς ἢ τελικὰς δημοσιεύσεις των¹, κατέληξαν νὰ ἐκδηλώσουν τοὺς ἐνδοιασμοὺς των ἐπὶ ὠρισμένων σημείων, χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιπροτείνουν νέας λύσεις. Τὰ πράγματα ἐφαίνοντο ἱκανῶς συγκεχυμένα καὶ τοῦτο κατεφάνη πληρέστερον κατὰ τὴν προπαρασκευὴν καὶ δημοσίευσιν τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ περὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ ἔργου ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου LUISA BANTI. Ἡ ἰταλὶς ἀρχαιολόγος, ἐπὶ μακρὸν ἐργασθεῖσα ἀνασκαφικῶς εἰς τὴν Κρήτην, πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ τόμου τούτου² ἠθέλησε νὰ διασαφήσῃ δι' εἰδικῆς μελέτης τῆς³ τὰς ὑπαρχούσας δυσκολίας περὶ τὴν χρονολόγησιν μὲ βάσιν τὴν κεραμεικὴν τῶν διαδοχικῶν στρωμάτων τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ κατὰ τὸ κρατοῦν σύστημα τοῦ EVANS. Αἱ δυσκολίαι ὅμως δὲν παρεκάμφθησαν διὰ τῶν προτεινομένων λύσεων καὶ τοῦτο ἐπεσήμανα διὰ μελέτης μου, ἐπεχούσης θέσιν κριτικῆς τῆς μνημονευθείσης ἐργασίας⁴. Μεθοδολογικῶς ἀπεδεικνύετο λίαν σημαντικὴ ἡ σαφὴς διάκρισις τῆς κεραμεικῆς δαπέδου, ἀντιστοιχούσης μὲ τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς καταστροφῆς χρόνον, καὶ τῆς κεραμεικῆς ἐπιχώσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντεπροσωπεύοντο μακροτέρα περίοδοι, ἐνίοτε, μὲ σποραδικὰ στοιχεῖα, καὶ πολὺ παλαιότεραι φάσεις. Ἐπίσης ἐσημειοῦτο ἡ ὑπαρξὶς τοπικῶν ἀνακτορικῶν ἐργαστηρίων, συνεξελισσομένων ὅμως κατ' ἀνάλογον τρόπον εἰς τὰ διάφορα ἀνάκτορα, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι εὐχερὴς ἡ συσχέτισις τῆς παραγωγῆς των. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν φάσεων ἐξελίξεώς του ἐμπλοκὴν ἐνεφάνιζεν ἡ ὑπὸ τὸ δάπεδον ἐνὸς δωματίου, τοῦ XXVII, ἀνεύρεσις θαλάμου μὲ κεραμεικὴν δαπέδου πολὺ συγγενῆ τῆς τῶν δαπέδων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου· ἀνῆκε τὸ δωμάτιον τοῦτο εἰς παλαιότεραν φάσιν ἢ ἡτο ὑπόγειος ἀποθήκη διαφυλάξεως ἀγγείων; Ἡ κυρία ὅμως δυσχέρεια ἡτο ὅτι ἡ κεραμεικὴ τῶν διαμερισμάτων τῶν ἀποδιδομένων ὑπὸ τοῦ PERNIER καὶ τῆς BANTI εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον ἀνῆκεν εἰς πάσας τὰς φάσεις, τὰς ὑπὸ τοῦ EVANS χαρακτηρισθείσας βάσει τῆς κεραμεικῆς ὡς MM IB, MM IIA, MM IIB, MM IIIA καὶ MM IIIB, δηλ. εἰς περίοδον κατὰ τὴν τελικῶς κρατήσασαν ἀπόλυτον χρονολογίαν ἀπὸ τοῦ 2000 μέχρι τοῦ 1600 π. Χ. Ἦτο προφανὲς ἢ ὅτι εἶχε τελείως πλανηθῇ ὁ EVANS ἢ ὅτι τὰ δεδομένα ἀποδόσεως εἰς συγκεκριμένας περιόδους τμημάτων τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ θὰ ἔδει νὰ ἀναθεωρηθοῦν. Ἡ ἀρχαιολόγος BANTI, χωρὶς νὰ δίδῃ ἐξήγησιν εἰς τὴν τοιαύτην δυσαρμονίαν, προετίμησε τελικῶς νὰ παραδεχθῇ ὡς χρονολογίαν τῆς κεραμεικῆς τῶν δαπέδων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ τὴν MM IIIB, ἀφοῦ ἐπὶ ὠρισμένων δαπέδων δωματίων ἀνευρέθη κεραμεικὴ ἀντίστοιχος μὲ τὴν MM IIIB τῆς Κνωσοῦ. Οὕτω καθωρίζετο ὡς χρονολογία τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων περὶ τὸ 1600 π.Χ. Τὴν ζωὴν τῶν ἀνακτόρων τούτων ἐθεώρησε πολὺ βραχεῖαν, ἀφοῦ τὰ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου XXVII — κατ' αὐτὴν προανακτορικὰ — ἀγγεῖα ἐλάχιστα παρήλλασσον ῥυθμολογικῶς τῶν τοῦ δαπέδου ὅχι πέρα τῶν 200 ἐτῶν

1 L. PERNIER, *Il palazzo minoico di Festòs*, τόμ. I, Roma 1935. Τὰ δύο πρῶτα rapports préliminaires περὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῶν Μαλίων ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν σειρὰν τῶν Études Crétoises κατὰ τὰ ἔτη 1928 καὶ 1936.

2 L. PERNIER - L. BANTI, *Il palazzo minoico di*

Festòs, τόμ. II, Roma 1951.

3 L. BANTI, *Cronologia e ceramica del palazzo minoico di Festòs*, *Annuario d. scuola archeol. d. Atene*, N.S. 1-2, 1939-1940, 9 ἔξ.

4 Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Ἡ χρονολογία τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ, *Κρητικά Χρονικά* 3, 1949, 150 ἔξ.

ἀνερχομένην, δηλ. πέρα τοῦ 1800 π.Χ. Δὲν ἠρμήνευεν ὁμως πῶς κεραμεικὴ ἀνακτορικὸν χαρακτηρισμὸς, ἀναμφιβόλως παλαιότερα τῆς κεραμεικῆς δαπέδου τοῦ δωματίου XXVII καὶ τῶν ἄλλων συναπτομένων χώρων, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρχε πρὸ τῆς ἀνιδρύσεως τῶν ἀνακτόρων. Ὑπὸ τινα ἄλλα δάπεδα ἢ κεραμεικὴ ἦτο τοῦ τύπου τῆς λεγομένης Messara Kultur, ὑπὸ τοῦ EVANS καὶ ἄλλων χρονολογουμένης εἰς τοὺς ΠΜ III-MM IA χρόνους, τοὺς πρὸ τοῦ 2000 π.Χ.¹ Τὰς ἀπόψεις τῆς, σαφῶς ἐμφαινόουσας τὰς μεγάλας ὑπαρχούσας δυσκολίας, ἐπανελάβεν ἀκολούθως κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ μνημειώδους περὶ τοῦ Ἀνακτορίου τῆς Φαιστοῦ ἔργου, ἂν καὶ αἱ δυσκολίαι αὗται εἶχον ἐπισημανθῇ ἐπαρκῶς εἰς τὴν ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιευθεῖσαν μελέτην μου. Ἡ κυριώτερα τούτων ἦτο ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἔλλειψις ἀντιστοιχίας εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ, ἀφοῦ εἰς τὸ πρῶτον ἢ ΜΜ III κεραμεικὴ σαφῶς ἐσχετίζετο μὲ τὴν πρώτην φάσιν τῶν νέων ἀνακτόρων μὲ τὰς μνημειώδεις κατασκευάς². Ἡ Φαιστὸς θὰ εὕρισκετο οὕτω ἐν καθυστερήσει μίαν ὁλόκληρον φάσιν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην πῶς ἐνεφάνιζεν εἰς τὴν τελικὴν φάσιν καμαραϊκὴν κεραμεικὴν τόσον ἀνομοιογενῆ, ὥστε νὰ συμπίπτῃ αὕτη μὲ τὴν κεραμεικὴν πλειόνων περιόδων καὶ φάσεων τῆς Κνωσοῦ; Καὶ πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ παραδεκτὸν ὅτι εἰς τὰς παλαιο-ἀνακτορικὰς φάσεις τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ ἀντεστοίχουν εἰς τὴν Φαιστὸν μόνον πτωχοὶ οἰκισμοὶ μὲ καθυστερημένην κεραμεικὴν; Καὶ ἂν πράγματι ὑπῆρχεν ἡ καθυστέρησις αὕτη τῆς Φαιστοῦ ἔναντι τῆς Κνωσοῦ, πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν αἱ καταπληκτικαὶ ὄντως ἀναλογίαι τόσον εἰς τὰς μορφὰς τῆς ἀνακτορικῆς κεραμεικῆς ὅσον καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐκφάνσεις τῆς ἀνακτορικῆς τέχνης; Προσεπάθησα μὲ τὰ τότε δεδομένα — ἡ μελέτη ἐγράφη τὸ ἔτος 1949 — νὰ εὑρω τὸν τρόπον τῆς ἄρσεως τῶν ὑφισταμένων δυσχερειῶν μὲ τὴν ὀρθὴν κατὰ τὴν γνώμην μου ἐρμηνείαν τῶν δεδομένων, τὰ ὁποῖα ἐβεβαίουν τὴν στενὴν ἀντιστοιχίαν ἐξελίξεως τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων. Τὰ ἀγγεῖα δαπέδων τῶν διαμερισμάτων τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων θὰ ἔδει νὰ ἀντεπροσώπευον τὴν ἐποχὴν τῆς τελικῆς καταστροφῆς των εἰς τὸ τέλος τῆς ΜΜ IIB περιόδου· εἰς τὴν κεραμεικὴν ἐπιχώσεως, ἔνθα καὶ εἰς τὰ δύο ἀνάκτορα ἀνευρίσκοντο καὶ πολλὰ δείγματα τῆς θαυμαστῆς κεραμεικῆς τῆς ἀκμῆς τῶν ὠκελύφων, θὰ ἀντεπροσωπεύετο καὶ ἡ φάσις ΜΜ IIA, προφανῶς ἀνταποκρινομένη πρὸς τὴν περίοδον τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀνῆκον αἱ βασιλικαὶ ἀποθηκαὶ τοῦ ΒΑ. τομέως τῆς Κνωσοῦ. Εἰς τὴν Φαιστὸν ὁμως δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀναγνωρισθῇ σαφὲς οἰκοδομικὸν στῶμα ἀνῆκον εἰς τὴν φάσιν ταύτην. Τὰ ὑπὸ τὰ δάπεδα ὀλίγα λείψανα τῆς Messara Kultur, χαρακτηριστικὰ τῆς φάσεως ΠΜ III-MM IA, σαφῶς ἐδήλουν, ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ὡς καὶ εἰς τὴν Κνωσόν, εἶχε γίνῃ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ IB περιόδου σχετικῶς διεσπαρῆτο ὅτι τὰ ὑπὸ τὴν δυτικὴν, εἰς

1 Βλ. Festos I, 139 ἐξ. πίν. XIV-XV, ὑπὸ τὸ δώματιον XXV. Messara Kultur ὠνομάσθη, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τοῦ ÅBERG ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Μεσαράς, τῶν ὑπὸ τοῦ ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνασκαφέντων, ὅπερ ἀνῆκε κυρίως εἰς τὰς περιόδους ΠΜ III καὶ ΜΜ IA κατὰ EVANS. Βλ. St. XANTHODIDES, The Vaulted Tombs of Mes-

sara, Liverpool 1924. Δέον ὁμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ ὅρος πλέον χρησιμοποιεῖται συμβατικῶς διὰ τὴν φάσιν ταύτην ΠΜ III-MM IA τῆς Μεσαράς, ἐν ᾗ εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους ἀντιπροσωπεύονται καὶ παλαιότεραι καὶ νεώτεραι φάσεις.

2 Βλ. κατωτέρω τὰς ἐν προκειμένῳ διαμφισβητήσεις τοῦ δρ. LÉVI.

τούς παλαιοανακτορικούς χρόνους ἀνήκουσαν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἀνακαλυφθέντα λείψανα ΜΜ ΙΑ οἰκιῶν ἔδει νὰ ἀναχθοῦν εἰς τοὺς προανακτορικούς καὶ ὄχι τοὺς πρωτοανακτορικούς μινωικούς χρόνους, ὡς ἐπίστευσαν ὁ EVANS καὶ ὁ PENDLEBURY¹. Τὸ περιεχόμενον τοῦ θαλάμου ὑπὸ τὸ δωμάτιον XXVII ἐθεώρησα σχεδὸν σύγχρονον μὲ τὴν τελευταίαν φάσιν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ἀποκείμενον εἰς ἐπαναχρησιμοποιηθέντα παλαιότερον χῶρον, πιθανῶς ἀνήκοντα εἰς παλαιότερον συγκρότημα². Ἦδη καὶ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ PERNIER διεκρίνοντο διαδοχικαὶ φάσεις τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων μὲ ἐπιχώσεις, νέα δάπεδα, προσθήκας κλπ., καὶ τοῦτο σαφῶς ἐδείκνυε τὴν ἐξέλιξιν εἰς διαδοχικὰς περιόδους, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἀνευρεθεῖσαν κεραμεικὴν θὰ ἦσαν αἱ ΜΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΙΑ καὶ ΜΜ ΙΙΒ³. Αἱ φάσεις αὗται ἀντεπροσωπεύοντο καὶ εἰς τὰ ἀνατεθέντα εἰς τὸ σπήλαιον τῶν Καμαρῶν, κατέναντι τῆς Φαιστοῦ, λαμπρὰ καμαραῖκὰ σκεύη⁴.

Τὴν περίοδον τῆς ΜΜ ΙΙΙ ἐποχῆς ἐδέχθη καὶ διὰ τὴν Φαιστὸν ὡς πρώτην φάσιν τῶν νέων ἀνακτόρων καὶ προσεπάθησα νὰ δείξω, ὅτι τότε τὸ πρῶτον ἐδημιουργήθη τὸ νέον σχέδιον τῶν ἀνακτόρων, μὲ περιορισμένην μόνον ἀναχρησιμοποίησιν ὠρισμένων, περιορισμένων πάντως τὴν ἔκτασιν, τμημάτων τοῦ παλαιοῦ⁵. Καὶ διὰ τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καθωρίζετο οὕτω ἀντίστοιχος μὲ τὴν Κνωσὸν ἐξέλιξις τῶν νέων ἀνακτόρων εἰς δύο ἢ τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν ἀνακτόρων τῶν Μαλίων, διεξαχθεῖσα κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος εἰς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους εἶχεν ἤδη οὐσιαστικῶς περατωθῇ ἡ ἔρευνα τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ καὶ περαιτέρω συμπληρωθεῖσα διὰ πολλῶν ὑπὸ τὰ δάπεδα ἐξερευνήσεων, θὰ ἔδει νὰ ἔλυσεν τὰ κύρια χρονολογικὰ προβλήματα καὶ νὰ καθώριζε τὴν ἐξέλιξιν σχετικῶς μὲ τὰ ἀνάκτορα ταῦτα. Ἀτυχῶς σοβαραὶ συγχύσεις προῆλθον περὶ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν κυρίων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐθεωρήθη ὅτι τὰ διασωθέντα λείψανα διετήρησαν τὴν μορφήν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων⁶. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἀνεκαλύφθησαν δάπεδα ὑποκείμενα μὲ λίαν χαρακτηριστικὰ ἀντικείμενα τῆς ΜΜ ΙΙΙ φάσεως, ὡς τὸ σκῆπτρον μορφῆς λεοπαρδάλεως, τὸ βασι-

1 EVANS, PM IV 66, κεραμικὴ ΜΜ ΙΑ, αὐτόθι εἰκ. 50-54 ἐξ. J.D.S. PENDLEBURY, Protopalatial Houses at Knossos, BSA 30, 1928 - '30, 53 ἐξ. Τὸ ὅ αὐτοῦ, The Archaeology of Crete, London 1939, 99.

2 Καθ' ὃν χρόνον ἐγράφη ἡ μελέτη θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ φαντασθῇ τις, ὅτι ἐκτεταμένα ἀρχιτεκτονικὰ στρώματα, ἀναμφισβητήτως ἀνακτορικοῦ χαρακτήρος, ἐξετείνοντο ὑπὸ τὰ δωμάτια τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, εἰς τὸν ΝΑ. μάλιστα τομέα, ἔνθα ὁ PERNIER εἶχε διενεργήσει πολλὰς δοκιμαστικὰς διατρήσεις εἰς μέγα βάθος, χωρὶς νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ὑπαρξίν τῶν κτηρίων τούτων. Οὕτω ἐδέχθη τότε ὡς πιθανὴν ἐρμηνείαν τὴν ὑπόθεσιν ἐπαναχρησιμοποίησεως τμήματος προανακτορικοῦ κτηρίου ὡς ἀνακτορικῆς ἀποθήκης, προσιτῆς ἐκ τῶν ἄνω διὰ καταπακτῆς. Ἡρμηνεύετο οὕτω ἡ ὁμοιότης τῆς κεραμικῆς μὲ τὴν κεραμικὴν τὴν ἀνευρεθεῖσαν ὑπὸ τοῦ PERNIER ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν δωματίων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου. Ὁ PERNIER, Festos I, 151,

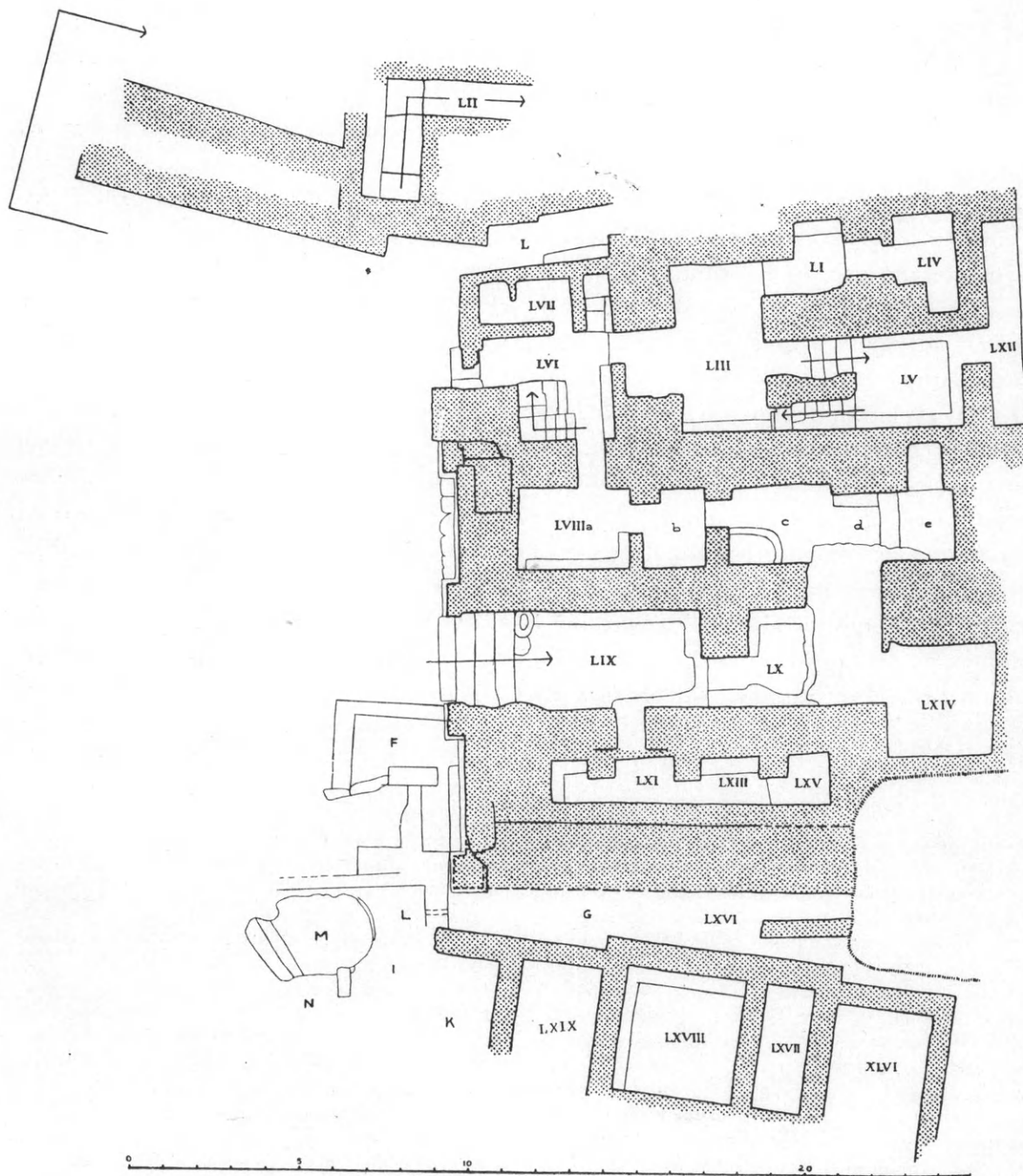
ἐξέφερε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι θὰ ἐπρόκειτο περὶ προανακτορικῆς abitazione signiorile.

3 Περὶ παλαιότερων δαπέδων ὑπὸ τὰ δωμάτια τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ βλ. PERNIER, Festos I, 199, 151-153· βλ. καὶ σ. 22 σημ. 2.

4 R. M. DAWKINS, The Excavations of the Kamares Cave in Crete, BSA 19, 1912 - 13, 1 ἐξ.

5 Ἡ ἄποψις ὅμως αὕτη, τῆς εἰς περιορισμένην ἔστω ἔκτασιν ἐπαναχρησιμοποίησεως τμημάτων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου εἰς τὴν Φαιστὸν κατὰ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν περίοδον, μετὰ τὰς νεωτέρας ἐρεῖνας χρήζει ριζικῆς ἀναθεωρήσεως. Σχεδὸν εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις πρόκειται περὶ λειψάνων τοῦ νέου ἀνακτόρου κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς ἐξελίξεώς του. Βλέπε κατωτέρω.

6 Βλέπε τὰς προκαταρκτικὰς ἐκθέσεις, τὰς μνημονευθείσας εἰς τὴν σ. 2 σημ. 1.



Εικ. 1. Κάτοπις τοῦ ὑπὸ τοῦ δρ. ΛΕΝΙ ἀποκαλυφθέντος ΝΔ. τομέως τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου.

λικὸν ξίφος καὶ τὰ ξίφη τοῦ ξιφακροβάτου¹, ἐπιστεύθη ὅτι ταῦτα ἀνήκον εἰς τὸ παλαιότερον ἀνάκτορον, ἀντίστοιχον μὲ τὰ παλαιότερα ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ, καὶ ἡ πλάνη αὕτη ἐξηκολούθησε καὶ ὅταν τέλος εἰς βαθύτερα στρώματα ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα τοῦ πραγματικοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου. Οὕτω μέχρι σήμερον ὡς χρονολογία τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων ὀρίζεται ἡ ἀπὸ τοῦ 2000 μέχρι τοῦ 1600 π.Χ. καὶ ὡς κυρία μορφή τούτων ἡ κατὰ μέγα μέρος μέχρι σήμερον διασφραζομένη².

Πρὸς ὀριστικὴν ἐπίλυσιν τῶν δυσκόλων προβλημάτων τῆς χρονολογήσεως καὶ τῆς ἱστορίας ἐξελίξεως τῶν ἀνακτόρων ὁ δρ. DORO LEVI, Διευθυντὴς ἐπὶ μακρὰ ἔτη καὶ μέχρι σήμερον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἰταλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς, προέβη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1950 εἰς λίαν ἐκτεταμένas καὶ συστηματικὰς στρωματογραφικὰς ἐρεῦνας, αἱ ὁποῖαι εἶχον λαμπρότατα ἀποτελέσματα, ἀφοῦ ἀπεκαλύφθησαν ἐπάλληλα ἀρχιτεκτονικὰ σύνολα τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, τόσον εἰς τὴν ἤδη ἀνεσκαμμένην περιοχὴν ὅσον κυρίως εἰς τὸν ΝΔ. τομέα, πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου, νοτίως τῆς δυτικῆς αὐλῆς (σχέδ. εἰκ. 1-2). Ὁ ἀνασκαφεὺς ἐδημοσίευσε τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν εἰς ἐμπεριστατωμένας προκαταρκτικὰς ἐκθέσεις³ καὶ ἔκτοτε ἐνεφάνισε πολλὰς ἄλλας μελέτας καὶ μονογραφίας, εἰς τὰς ὁποίας προσεπάθησε νὰ συγκεφαλαιώσῃ τὰ γενικὰ πορίσματα τῶν γενομένων ἐρευνῶν⁴. Αἱ ἐρμηνεῖαι αἱ ὁποῖαι ἐδόθησαν εἰς τὰ προκύψαντα νέα στοιχεῖα ἐφάνησαν εἰς τοὺς πλείστους τῶν μελετητῶν ὡς ριζοσπαστικαὶ καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα αἰρετικαὶ καὶ ἐδημιούργησαν πλῆθος συζητήσεων, αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ἐνίοτε καὶ εἰς τὸ πλαίσιον διεθνῶν συνεδρίων. Ὑπὸ πάντων ἀνεγνωρίσθη ἡ μοναδικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ δρ. LEVI⁵, τελικῶς ὅμως πολὺ ὀλίγοι ἤσπασθησαν εἰς τὸ σύνολον τὰς βασικὰς ἀπόψεις του, καίτοι γενικῶς ἀνεγνωρίσθη ὅτι πολλὰ λάθη τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν ἔδει νὰ ἐπανορθωθῶν. Ὁ δρ. LEVI, κατέλη-

1 J. CHARBONNEAUX ἐν Mémoires Piot 1926, 1 ἐξ. F. CHAPOUTHIER, Deux épées d'apparat, Études Crétoises V, Paris 1938.

2 Βλ. Troisième et quatrième rapport, εἰς τὴν σειράν Études Crétoises, 1942 καὶ 1962. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν τελευταίαν ἐκθεσιν ἐκφράζεται ὡς συμπέρασμα: nous ne serions pas étonné que l'ensemble de l'aile ouest à Mallia soit demeuré, avec des remaniements sans doute et l'exhaussement naturel des sols, ce qu'il était dans le premier palais.

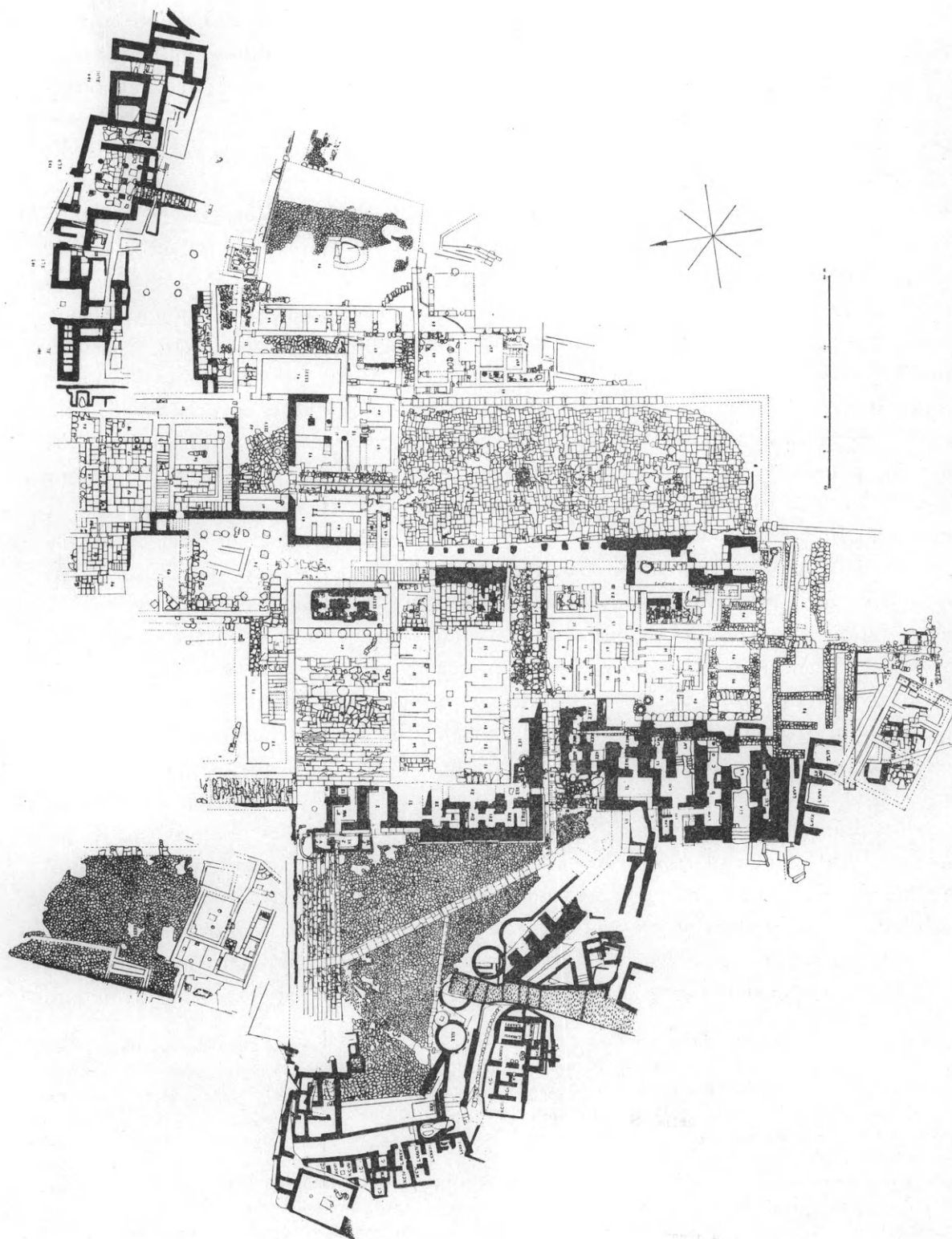
3 Περιληπτικαὶ ἢ διεξοδικαὶ ἐκθέσεις ἐδημοσιεύθησαν αἱ ἀκόλουθοι:

Attività della Scuola archeol. italiana di Atene nell'anno 1951, Bollett. d'arte IV 1952. Nell'anno 1952, αὐτόθι III, 1953. Nell'anno 1954, II 1955. Nell'anno 1955, III, 1956. Atti della Scuola, 1956, Annuario N.S. 17-18, 1955-1956. Atti della Scuola 1957-1958, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958. Atti della Scuola 1959-1960, Annuario N.S. 21-22, 1959-1960. Atti della Scuola 1961-1963, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, Gli scavi italiani a Creta, Nuova Antologia, 1956, 221 ἐξ. The Italian Excavations in Crete and the Earliest European Civilization, Italian Institute of Culture in Dublin, 1963. La Cam-

pagna di scavi a Festòs nel 1953, Annuario N.S. 14-16, 1952-1954, 483 ἐξ. L'archivio di cretule a Festòs, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 8 ἐξ. Gli scavi a Festòs negli anni 1956-1957, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 193 ἐξ. Gli scavi a Festòs, negli anni 1958-1960, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 377 ἐξ. La conclusione degli scavi a Festòs, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 313 ἐξ. The Recent Excavations at Phaistos, Studies in Mediterranean Archaeology XI, 1964.

4 Αἱ καθ' ἑκαστα μελέται ἀναφέρονται κατωτέρω.

5 Γενικῶς ὁμολογεῖται ὅτι ὄντως ἐπιμελεστάτη καὶ ἐξόχως ὑποδειγματικὴ ὑπῆρξεν ἡ διεξαγωγὴ τῶν στρωματογραφικῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τοῦ δρ. LEVI εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ σοφὸς Ἰταλὸς ἐρευνητὴς ἀπεδείχθη καταπληκτικὸς εἰς ἀπόδοσιν καὶ ταχεῖαν δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν του καὶ πολλὰ ἡ Ἐπιστῆμη ὀφείλει εἰς τοῦτον. Αἱ προκύψαντες δ' αἰφνιδίως περὶ τὴν ἐρμηνείαν ὀρισμένων δεδομένων δὲν ὀφείλονται εἰς οἰανδήποτε ἀτέλειαν ἐφαρμογῆς ἀνασκαφικῶν μεθόδων, ἀλλ' εἰς διαφορικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προκυψάντων, ἄλλως ἐξόχως πολυπλόκων, προβλημάτων.



Εἰκ. 2. Τὸ τελικὸν σχέδιον κατόψεως τῶν ἀνακτόρων Φαιστού κατὰ τὸ τέλος τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ δρ. Γ.Ε.ΥΙ.

γεν εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι τὰ χρονολογικὰ συστήματα τοῦ EVANS καὶ αἱ ἀπόψεις του περὶ τῆς ἐξελιξέως τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἦσαν εἰς πολλὰ καίρια σημεῖα ἐσφαλμέναι καὶ τοῦτο λόγῳ τῶν ἀτελῶν μεθόδων, αἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὴν ἔρευναν, ὡς ἐπίσης λόγῳ τῶν ἐπιστημονικῶν προκαταλήψεων, αἵτινες ἐπεκράτησαν κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν δεδομένων¹. Κατὰ τὸν ἰταλὸν ἐρευνητὴν ὁ παλαιοανακτορικὸς πολιτισμὸς διεδέχθη μετὰ βραχεῖαν μεταβατικὴν περίοδον, χαρακτηριζομένην ἐκ στοιχείων τὰ ὅποια ὁ EVANS ὠνόμασε πρωτομινωικά, τὸν ὑπονεολιθικὸν ἢ χαλκολιθικὸν πολιτισμὸν, ὅστις διήρκεσε περίπου μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας π.Χ. χιλιετηρίδος. Εἰς προανακτορικὸς οἰκισμὸς ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Φαιστοῦ, πιθανῶς χρονικῆς διαρκείας οὐχὶ μεγαλυτέρας τῶν 150 - 200 ἐτῶν, προηγήθη τῆς οἰκοδομῆς τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, τὰ ὅποια περαιτέρω ἐξελιχθήσαν, ἐπανοικοδομούμενα μεθ' ἐκάστην σεισμικὴν καταστροφὴν, εἰς τρεῖς φάσεις, εἰς διάφορα ἐπίπεδα μετὰ τὴν κάλυψιν τῶν ἐρειπίων ἐκάστοτε διὰ χυτῆς κεραμασβέστου. Μόνον εἰς τὴν πρώτην τῶν δύο φάσεων τούτων θὰ ἠδύναντο νὰ διαχωρισθοῦν ὑποφάσεις. Ὁ ἐκάστοτε σφραγισμὸς διὰ τῆς χυτῆς κεραμασβέστου τοῦ καταστραφέντος στρώματος διεχώρισε σαφῶς τὴν ἀνακτορικὴν σκευὴν τῶν διαδοχικῶν περιόδων. Καὶ ἡ σκευὴ αὕτη ἀπεδείχθη τόσον πλουσία, ἰδίᾳ εἰς πολύχρωμον καμαραϊκὴν κεραμεικὴν, ὥστε νὰ εἴμεθα σήμερον εἰς θέσιν νὰ ἔχωμεν πλήρη εἰκόνα τῆς ἐξελιξέως. Αἱ φάσεις αὗται θὰ ἔδει κατὰ τὸν δρ. LEVI νὰ ἐνταχθοῦν χρονικῶς ἀπὸ τοῦ 1850 ἕως τὸ 1550 π.Χ., ὁπότε μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ῥιζικὴν καταστροφὴν ἀνφοδομήθησαν τὰ νέα ἀνάκτορα. Ἡ σχεδὸν ἄμεσος διαδοχὴ νεολιθικοῦ καὶ παλαιοανακτορικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τούτων συγγένεια παρέχουν ἐξήγησιν τῆς διατηρήσεως πλείστων ὅσων στοιχείων, ἰδίᾳ εἰς τὴν κεραμεικὴν, ὅπως τῆς πολυχρωμίας, τῆς τεχνικῆς τῆς στολιδώσεως καὶ τῶν κοσμημάτων διὰ στιλβωτῆρος τῆς κηλιδωτῆς τεχνικῆς κλπ. Οὐσιαστικῶς εἶναι κατ' αὐτὸν ἀνύπαρκτος ἡ μακρὰ προανακτορικὴ ἐποχὴ, ἡ εἰς διαδοχικὰς φάσεις ἐξελιχθεῖσα μετ' ἴδια δι' ἐκάστην τούτων χαρακτηριστικά. Τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφὴν τμήμα πιστεύει ὅτι ἀνήκει κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν, τὴν ἀπὸ τοῦ 1700 μέχρι τοῦ 1550 π.Χ. διήκουσαν. Εἰς τὴν αὐτὴν φάσιν ἀνήκουν καὶ ὁ ΒΑ. τομεύς, ὠρισμένα ἐπίσης ἄλλα τμήματα, τὰ ὅποια ἐνεσωματώθησαν εἰς τὰ νεότερα ἀνάκτορα ἢ ἡχρηστεύθησαν, ὡς μία καθαρτῆριος δεξαμενὴ, τὸ ἀρχικὸν δωμάτιον τῶν κρυπτῶν μετὰ τοὺς τετραγωνικοὺς στύλους, ἐν δωματίον μετ' ἐναλλασσομένους πεσσούς καὶ κίονας βορείως τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, ὡς καὶ ἡ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτοῦ ἀπο-

¹ Ἡ κυριώτερα κριτικὴ, ἀσκηθεῖσα ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ EVANS, γενομένη μετὰ πλήρη καλὴν πίστιν καὶ τὸν ἐπιβαλλόμενον σεβασμὸν ἀπέναντι τοῦ μοναδικῆς ὄντως ὑπηρεσίας πρὸς τὴν κρητικὴν προϊστορίαν προσενεγκόντος ἁγγλοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ, ἐδημοσιεύθη εἰς τὰς μελέτας του: *Per una nuova classificazione della civiltà minoica, La parola del passato*, τευχ. 71, Napoli 1960, 81 ἐξ. *Ricerca scientifica e polemica sull'evoluzione della civiltà minoica*, αὐτόθι τευχ. 84, Napoli 1962, 206 ἐξ. *Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica*, Atti del Settimo congresso internazionale di archeolo-

gia classica, τόμ. I, Roma 1961, 211 ἐξ. Βλ. καὶ τὴν ἀνωτέρω εἰς σ. 6 σημ. 3 μνημονευομένην μελέτην, *L'archivio di cretule a Festòs*, ἰδίᾳ σ. 155 ἐξ. Εἰς τὰς μελέτας ταύτας ἐξέθεσε τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀπόψεις, αἵτινες ἀποτελοῦν τὰ γενικά συμπεράσματα τῶν ἀνασκαφῶν του, ἀπόψεις τὰς ὁποίας περαιτέρω διηυκρίνησε καὶ συνεπλήρωσε δι' ἄλλων μελετημάτων του, περαιτέρω ἀναφερομένων, πειρώμενος νὰ ἀνασκαυάσῃ ἐπιχειρήματα τῶν ἀσκησάντων κριτικὴν τῶν ἀπόψεων του μετὰ προσαγωγὴν καὶ νεωτέρων στοιχείων ἐκ τῶν μᾶλλον προσφάτων ἐρευνῶν του.

καλυφθεῖσα στοὰ κατὰ τὸ δυτικὸν κράσπεδον τῆς κεντρικῆς αὐλῆς. Ἀντίστοιχος, κατὰ τὸν δρ. LEVI, θὰ ἦτο ἡ ἐξέλιξις καὶ εἰς τὰ ἄλλα δύο ἀνάκτορα, τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Μαλίων, ἀλλ' ἡ ἐπελθοῦσα ἐκεῖ σύγχυσις τῶν στοιχείων καὶ τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς ἐρεῦνης τῶν βαθυτέρων στρωμάτων δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀποκατάστασιν σαφοῦς εἰκόνης τῆς ἐξελίξεως.

Εἰς τὴν μνημειώδη ἔκδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ CHRISTIAN ZERVOS, *L'art de la Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956, παρέθεσα σύντομον ἄρθρον σχετικὸν μὲ τὴν μινωικὴν χρονολογίαν, ὅπου διὰ πρώτην φορὰν εἰσηγούμην τὴν θέσπισιν νέου χρονολογικοῦ συστήματος, βασιζομένου εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἐν σχέσει μὲ τὰς μεγάλας ἱστορικὰς τομὰς ἐκ τῆς ἰδρύσεως τῶν μεγάλων ἀνακτορικῶν κέντρων καὶ τῶν διαδοχικῶν καταστροφῶν τούτων μέχρι καὶ τῆς τελικῆς διήρῃσα οὕτω εἰς προανακτορικὴν, παλαιοανακτορικὴν, νεοανακτορικὴν καὶ μετανακτορικὴν περίοδον ὑποδιαίρσας ἐκάστην εἰς τρεῖς κυρίας φάσεις· τὸν ἀπόλυτον καθορισμὸν τῶν χρονολογιῶν ἐπεχείρησα βάσει τῶν μέχρι τότε συσχετικῶν δεδομένων μὲ τὰς χρονολογίας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Δύο ἔτη βραδύτερον, εἰς τὸ 5ον διεθνὲς Συνέδριον Προϊστορίας καὶ Πρωτοϊστορίας τοῦ Ἀμβούργου, διηκρίνησα τὸ νέον σύστημα, ἀφοῦ παρέσχον συγκεφαλαίωσιν τῶν νέων στοιχείων, τὰ ὅποια προέκυψαν διὰ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν, μάλιστα τῶν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ¹. Ὑπεγράμμισα τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐξέλιξις ἦτο παράλληλος καὶ ἀνάλογος εἰς πάντα τὰ ἀνακτορικὰ κέντρα καὶ ἔδειξα ποῖαι δυσκολίαι προέκυπτον μὲ τὴν παραδοχὴν τῶν ἄκρων ἀπόψεων τοῦ δρ. LEVI, μάλιστα κατὰ τὴν συσχέτισιν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐξελίξεως μετὰ τῶν ἀντιστοιχῶν εἰς τὸν ἑλλαδικόν, κυκλαδικόν καὶ ἀνατολικὸν μεσογειακὸν χῶρον τοῦ τρωικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδειξα μόνον μὲ τὰ τότε δεδομένα δισταγμοὺς ὡς πρὸς τὴν διαστολὴν περιόδων τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ προανακτορικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπίσης ὡς πρὸς τὴν τελικὴν ἐξέλιξιν τῶν νέων ἀνακτόρων ἂν δηλαδὴ θὰ ἔδει νὰ διασταλοῦν δευτέρα καὶ τρίτη προανακτορικὰ φάσεις, ἰσοδύναμοι μὲ τὴν ΠΜ II καὶ ΠΜ III - ΜΜ ΙΑ, καὶ νεοανακτορικαί, ἰσοδύναμοι μὲ τὰς ΥΜ ΙΒ καὶ ΥΜ II - ΥΜ ΙΙΑ1 τοῦ EVANS.

Κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν αἱ ἔρευναι εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὸν καθόλου αἰγαιακὸν χῶρον ἐπροχώρησαν τόσον, ὥστε, δοθέντος ὅτι ἡ σύγχυσις περὶ τὴν μινωικὴν χρονολογίαν ἠϋξάνετο ἀντὶ νὰ ἐλαττωῖται, ἐθεώρησα σκόπιμον νὰ συγκεφαλαιώσω τὰς ἀπόψεις μου εἰς ἀνακοίνωσιν ἐπὶ τῆς συγκριτικῆς χρονολογίας τῶν τριῶν ἀνακτόρων εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον ἐν Ἡρακλείῳ τοῦ ἔτους 1961². Προσεπάθησα νὰ δείξω ἐκεῖ ποῖα ἦσαν τὰ κατὰ τὴν γνώμην μου ἀσθενῆ σημεῖα εἰς τὰς περὶ χρονολογίας τῶν ἀνακτόρων τελικὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀνασκαφέων τῶν ἀνακτόρων Φαιστοῦ καὶ Μαλίων, διὰ τῶν ὁποίων καθίστατο ἀδύνατος πᾶς συντονισμὸς τῆς ἐξελίξεως εἰς τὰ τρία διάφορα ἀνακτορικὰ κέντρα, ἐνῶ μία ὁμοειδὴς ἐξέλιξις θὰ ἦτο φυσικὸν νὰ ὑπῆρξε λόγῳ τῆς καθόλου ὁμοειδοῦς ἐμφανίσεως τοῦ μινωικοῦ πολι-

1 N. PLATON, *Chronologie de la Crète et des Cyclades à l'âge du bronze*, Bericht über den V. Internat. Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958, Berlin 1961, 671 ἐξ.

2 N. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Συγκριτικὴ χρονολογία τῶν τριῶν μινωικῶν ἀνακτόρων*, Πρακτικά 1961-1962, τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά, 15-16, 127 ἐξ.

τισμοῦ καὶ τῆς ἀναμφισβητήτου πυκνῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν κέντρων τούτων. Τοπικαὶ παραλλαγαί, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν ὑπαρξιν τοπικῶν ἐργαστηρίων καὶ εἰς τὴν διαφορὰν τῶν τοπικῶν συνθηκῶν, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἐκληφθοῦν ὡς σημαίνουσαι διάφορον καὶ ἀνεξάρτητον ἐξέλιξιν ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων. Ὁ συντονισμὸς ἄλλως θὰ ἦτο ἐφικτὸς καὶ βάσει μόνον τῶν κοινῶν στοιχείων καὶ ὀρισμένων ἀντικειμένων ἐξ ἀνταλλαγῆς. Αἱ τρομακτικαὶ γεωλογικαὶ καταστροφαὶ ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπληξαν πάντα σχεδὸν τὰ μινωικὰ κέντρα ταυτοχρόνως καὶ ἐπομένως νὰ ἐδημιούργησαν συγχρόνους ἱστορικὰς τομάς. Ὁ συντονισμὸς θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ καὶ βάσει τῶν στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων, μάλιστα τῶν γενομένων κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας, ὅσον καὶ ἂν αἱ παρατηρήσεις αὗται ἦσαν ἐλλιπεῖς καὶ ἐνίοτε συγκεχυμέναι. Οὕτω θὰ ἔδει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῆς προσφάτου στρωματογραφικῆς ἐρεῦνης τῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ δρ. HOOD εἰς οἰκήματα παρὰ τὴν Βασιλικὴν Ὀδὸν τῆς Κνωσοῦ, διὰ τῶν ὁποίων, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, ἐπεβεβαιοῦντο τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος τοῦ EVANS¹. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἦτο ἡ διακρίβωσις ἐν Κνωσῷ τῆς ὑπάρξεως τῶν περιόδων ΠΜ I, ΠΜ II, ΠΜ III - ΜΜ IA, ΜΜ IB, ΜΜ IIA καὶ B, ΜΜ IIIA — ὅχι σαφῶς —, ΜΜ IIIB - ΥΜ IA, ΥΜ IB, ΥΜ II - ΥΜ IIIA1 καὶ ΥΜ IIIB· κύρια σφάλματα τοῦ EVANS φαίνεται ὅτι ἦσαν ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς πρωτοανακτορικῶν τῶν οἰκῶν ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς δυτικῆς αὐλῆς, ὡς καὶ τοῦ ἀποθέτου τοῦ Vat Room² λειψάνων ἀνηκόντων ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς προανακτορικοὺς μινωικοὺς χρόνους, ἢ περὶ «νησίδων» ἐκδοχὴ τῆς παλαιότερας μορφῆς τοῦ ἀνακτόρου³, ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς παλαιοανακτορικῆς τῆς διασωθείσης δυτικῆς προσόψεως καὶ τοῦ πρὸς ταύτην συνεχομένου συστήματος τῶν δυτικῶν ἀποθηκῶν⁴, ὡς καὶ ἄλλων βασικῶν τμημάτων τοῦ ἀνακτόρου, ἐνῶ, ὡς ἀπεδεικνύετο, τὰ κύρια παλαιοανακτορικὰ λείψανα θὰ ἔδει νὰ εὐρίσκωνται ἐν μέρει εἰς βαθύτερα ὑπὸ τὸ νέον ἀνάκτορον στρώματα. Τὰ διὰ τῶν παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἐρευνῶν διὰ τὴν διαδοχὴν τῶν περιόδων διαπιστωθέντα εἰς τὴν Κνωσὸν φαίνονται ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ βεβαιωθέντα χρονολογικὰ στοιχεῖα τόσοις εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ ὅσον καὶ εἰς τὸ Ἀνάκτορον τῶν Μαλίων. Εἰς τὴν Φαιστὸν τὰ ὑποκείμενα νεολιθικὰ στρώματα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς τελευταίας φάσεις τῆς ἐξελίξεως τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κνωσοῦ, ἀλλ' ὁ ὑπονεολιθικὸς χαρακτήρ εἶναι εἰς τὴν Φαιστὸν σαφέστερος, μὲ πρόδρομα στοιχεῖα τῶν προανακτορικῶν κεραμικῶν ρυθμῶν.

Ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα τῆς κατωτέρας αὐλῆς ἀνεκαλύφθησαν οἰκήματα προανακτορικὰ τῆς πρώτης φάσεως μὲ ρυθμοὺς ὡς τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου καὶ Πύργου· εἰς ἄλλα σημεῖα διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς λειψάνων τῆς Messara Kultur, μὲ κεραμικὴν ἀντιπροσωπευτικὴν τῆς τελευταίας προανακτορικῆς φάσεως, ΠΜ II - ΜΜ IA τοῦ EVANS· χαρακτηριστικὰ εἶναι εἰς τὸ στρῶμα τοῦτο ἄγγεια τοῦ ρυθμοῦ Πατρικιές, ἀνάλογα μὲ

1 Ὁ δρ. HOOD προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν σχετικῶς εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Κρητολογικὸν συνέδριον, δημοσιευθεῖσαν εἰς τὰ Πρακτικά του, Α' 92 κέξ.: M.S.F. HOOD, Stratigraphic Excavations at Knossos, 1957-1961. Βλ. τοῦ αὐτοῦ ἐν Illustrated London News, 17 Febr. 1962, 259 ἐξ.: Sir ARTHUR EVANS Vindicated

καὶ συνοπτικῶς ἐν ΑΔ 17, 1961-1962, Χρονικά 294 ἐξ.

2 Βλ. σ. 4 σημ. 1. Διὰ τὸ Vat Room EVANS, PM I, 116 ἐξ. καὶ PENDLEBURY, Archaeol. of Crete, 104.

3 EVANS PM I, 127 ἐξ. PENDLEBURY, ἔ.δ. 96 ἐξ.

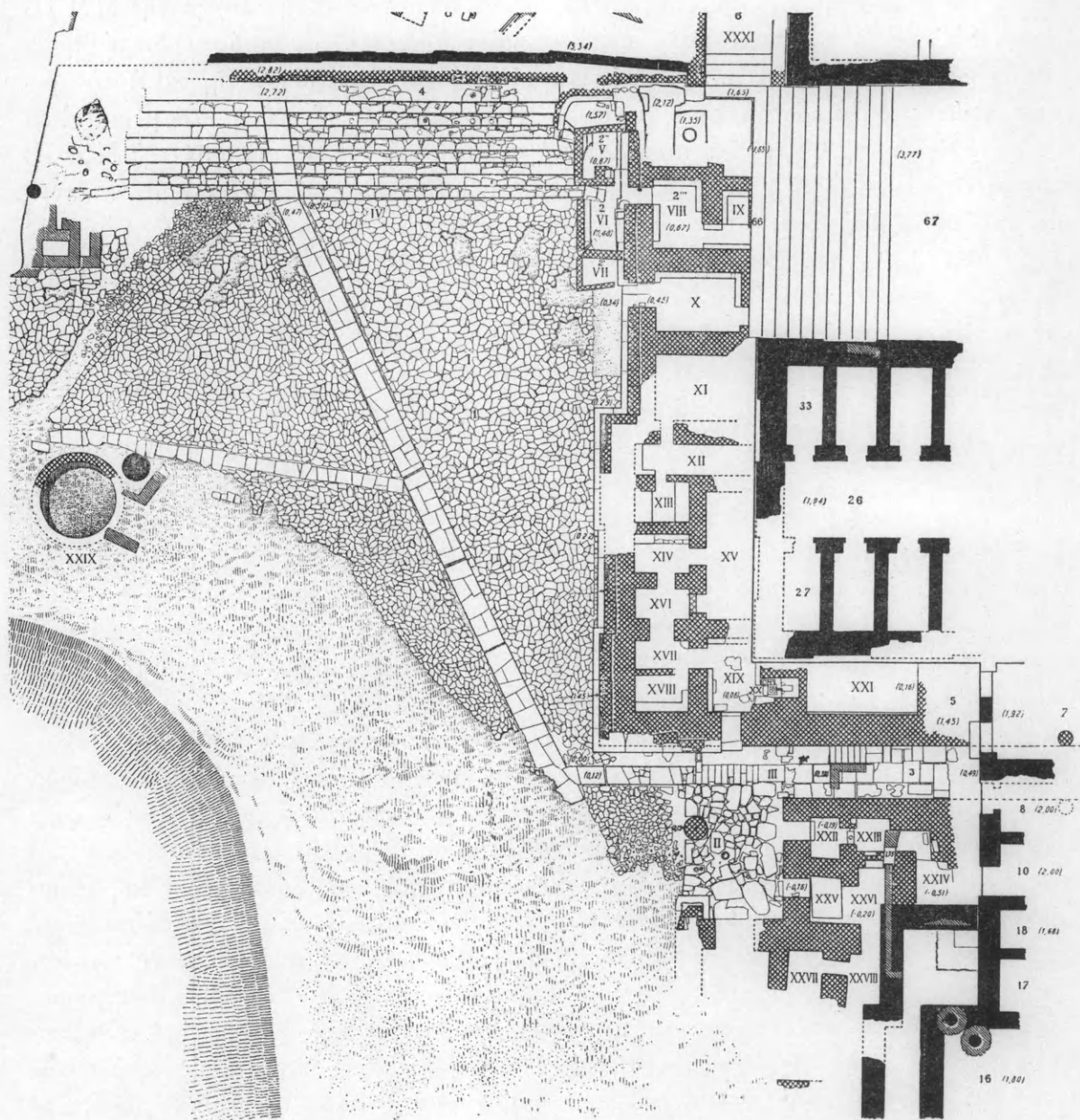
4 EVANS, PM I, 128 ἐξ.

τὰ τοῦ παρὰ τὴν Ἀγίαν Τριάδα ἀνακαλυφθέντος οἰκισμοῦ, ἐξ οὗ προῆλθε καὶ τὸ ὄνομα¹. Τοιαῦτα στρώματα ἀνευρέθησαν καὶ εἰς σχετικῶς ὑψηλὰ ἐπίπεδα ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον, ὅπου ταῦτα παρέμειναν ἄθικτα, χωρὶς νὰ ἀποκοποῦν. Ἡ οἰκοδόμησις τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων ἐγένετο ὡς εἰς τὴν Κνωσόν, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ IB ἐποχῆς, πρώτης παλαιοανακτορικῆς φάσεως, καὶ τοῦ ἀνακτόρου τούτου διεσώθησαν δάπεδα μὲ τὴν κεραμεικὴν *in situ* ὑπὸ τινὰ δάπεδα τῶν ἀνακτόρων τῆς κατὰ τὸν δρ. LEVI πρώτης παλαιοανακτορικῆς φάσεως. Ἡ χαρακτηριστικὴ αὕτη κεραμεικὴ εἶναι τοῦ ρυθμοῦ Ἀγίας Φωτεινῆς, πολὺ ἀναλόγου τοῦ κεραμεικοῦ ρυθμοῦ τῆς ΜΜ IB φάσεως τῆς Κνωσοῦ². Τὰ τρία οἰκοδομικὰ στρώματα τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, τῶν ὁποίων τὸ ἀνώτατον ἐκτείνεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κράσπεδον τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς, ὁ δρ. LEVI ἐθεώρησεν ἀντιπροσωπεύοντα τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις, ἂν καὶ ἡ κεραμεικὴ εἶναι εἰς ταῦτα σχεδὸν ὁμοιόμορφος καὶ ὁμοιογενής· ὅμως ἡ ἀνεύρεσις τμημάτων τῶν αὐτῶν ἀγγείων εἰς διαδοχικὰ ἐπίπεδα, ἢ σύνδεσις τῶν ἐπιπέδων δι' ἐπικλινῶν βαθμιδωτῶν προσβάσεων, ἢ ἀκριβῆς σχεδὸν ἀντιστοιχία τοῦ σχεδίου τῶν διαμερισμάτων εἰς τὰ διάφορα ἐπ'ἀλλήλα οἰκοδομικὰ στρώματα θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ ἐρμηνευθοῦν φυσικώτερον μὲ τὴν παραδοχὴν, ὅτι διετηρήθησαν εἰς σημαντικὴν κλίμακα τμήματα τοῦ αὐτοῦ πολυωρόφου οἰκοδομήματος ἐκτεινομένου εἰς διάφορα ἐπίπεδα. Μικρὰ ἐξέλιξις τῆς κεραμεικῆς, ἀποδεικνυομένη διὰ τῆς συγκρίσεως τῆς κεραμεικῆς ἐπιχώσεως καὶ τῆς κεραμεικῆς δαπέδου, ἐκ τῶν διαφορῶν κεραμεικῆς εἰς ὠρισμένα πλακόστρωτα ἢ ἄλλα δάπεδα ὑπὸ ἄλλα κείμενα μὲ τὴν κεραμεικὴν κατὰ χώραν, καθιστᾷ πολὺ πιθανὴν τὴν διαδοχὴν δύο κεχωρισμένων παλαιοανακτορικῶν φάσεων, πέρα τῆς ἀρχικῆς μὲ τὴν κεραμεικὴν ρυθμοῦ Ἀγίας Φωτεινῆς· αἱ τελευταῖαι αὗται φάσεις ρυθμολογικῶς θὰ ἔδει νὰ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰς φάσεις ΜΜ IIA καὶ ΜΜ IIB τῆς Κνωσοῦ. Ἡ κατὰ τὸ τέλος τῆς τρίτης παλαιοανακτορικῆς φάσεως — ΜΜ IIB — ἐπισυμβῆσα ριζικὴ καταστροφὴ ἔφερεν εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν νέων ἀνακτόρων μὲ ὅλως διάφορον ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ὑψηλότερα ἐπίπεδα· τότε τὰ παλαιότερα ἐρείπια κατεχώσθησαν, ἀφοῦ δι' ἀσφαλεστέραν ἔδρασιν καὶ διαμόρφωσιν νέων αὐλῶν ἐχύθη μᾶζα χυτῆς κεραμασβέστου, ἥτις οὐσιαστικῶς ἐσφράγισε τὰ στρώματα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου. Ἐπομένως εἰς τὰ στρώματα ταῦτα οὐδαμοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀνευρεθῇ κεραμεικὴ τῆς ΜΜ IIB ἐποχῆς, ὅπου δὲ ἀνευρέθη τοιαύτη, ἐκεῖ πρόκειται περὶ τμημάτων ἀνηκόντων εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῶν νέων ἀνακτόρων. Οὐχὶ ὀρθῶς λοιπὸν τὰ τμήματα ταῦτα ἐχαρκτηρίσθησαν ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI ὡς παλαιοανακτορικὰ τῆς τρίτης φάσεως καὶ ἀτόπως συνεσχέτισθησαν μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ PERNIER καὶ τοῦ ἰδίου ἀποκαλυφθέντα διαμερίσματα παρὰ τὴν δυτικὴν αὐλὴν, τὰ

1 Οὕτω ἐχαρκτηρίσθη τὸ εἶδος τῆς κεραμεικῆς τῆς ἀνακαλυφθείσης εἰς οἰκήματα ἀνασκαφέντα εἰς θέσιν Πατρικιᾶς ἢ Πατρικιᾶς ἐπὶ ὑψώματος δεσπόζοντος τῆς περιοχῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος, ΝΑ. τῆς Φαιστοῦ. Ἡ φάσις· εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἡ κεραμεικὴ αὕτη, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν κυρίαν φάσιν τῆς λεγομένης Messara Kultur. Βλ. N. BONACASA, Patrikiès, Una stazione medio-minoica fra Haghia Triada e Festòs, Annuario N.S. 29-30, 1967-1968, 7 ἐξ.

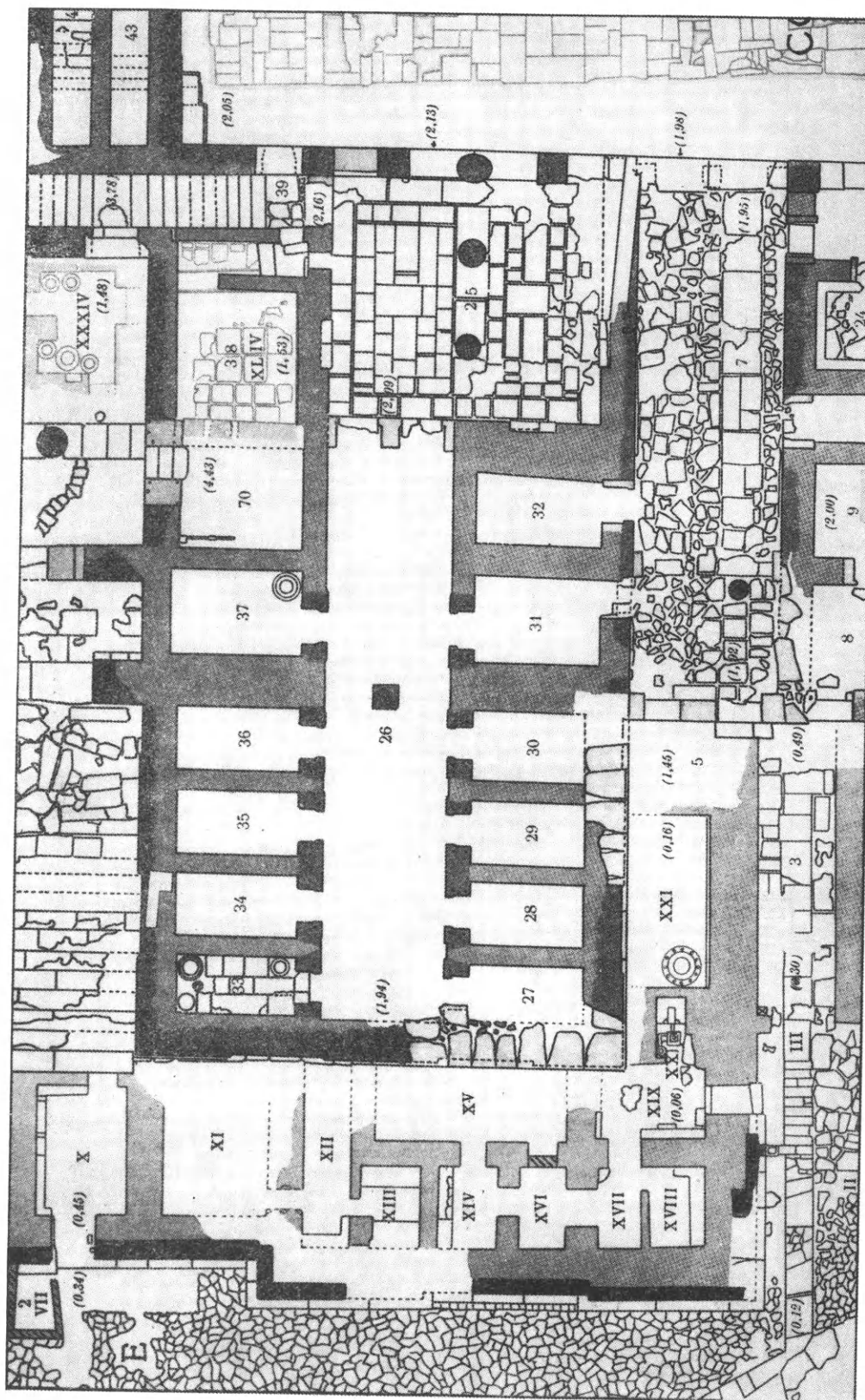
2 Βλ. Attività della Scuola, 1954, Bollett. d'Arte 1955, 158 ἐξ. Οὕτω ὁ δρ. LEVI ἀπεδέχθη τὴν ὑποδιαίρεσιν τῆς πρώτης κατ' αὐτὸν φάσεως τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων εἰς δύο ὑποφάσεις, α καὶ β. Βλ. Per una nuova classificazione etc., 121 ἐξ. Κεραμεικὴ εἰς βάθος Bastione, Annuario N.S. 17-18, 1955-1956, 294 ἐξ. 19-20, 1957-1958, 283 ἐξ. Κεραμεικὴ ὁχέου ὑπὸ δωμ. LXIV, LX, LIX ἐ.ἀ. 207, 218 ἐξ. Κεραμεικὴ ὑπὸ δωμ. LXV ἐ.ἀ. 246 ἐξ.

όποια είναι μέρη τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν τελικὴν αὐτοῦ περίοδον (σχέδ. εἰκ. 3 καὶ 4). Ἀντίστοιχος ἐπομένως καὶ ὡς πρὸς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν εἶναι ἡ ἱστορία τῶν νέων ἀνακτόρων εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν. Τὰ κύρια στοιχεῖα τῶν ἀνακτόρων



Εἰκ. 3. Τὸ ὑπὸ τοῦ Pernier ἀνασκαφέν τμήμα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν ἄνω δυτικὴν αὐλὴν.

τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως ἐνεσωματώθησαν εἰς τὰ ἀνάκτορα τῶν ἐπομένων δύο φάσεων, YM IA καὶ YM IB κατὰ EVANS καὶ ἀναγνωρίζονται εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν ἀνακτόρων. Μεταβολαὶ οὐσιαστικώτεραι ἐπῆλθον τότε εἰς τὰς προσόψεις τὸσον τὰς πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν ὅσον καὶ πρὸς τὴν κεντρικὴν· εἰς τὴν Κνωσὸν προωθήθη ἡ πρόσοψις καὶ κατεσκευάσθησαν μικρὰ στοά, ἄνδρα, ἡ πρόσοψις τοῦ τρι-



Εἰς. 4. Σχέδιον κατόψεως τοῦ ὑπὸ καὶ παρὰ τὸν τομέα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου ἀποκαλυφθέντων διαμερισμάτων τοῦ παλαιοτέρου.

μεροῦς ἱεροῦ κλπ., εἰς τὴν Φαιστὸν ἀντιθέτως κατηγορήθη ἡ μεγάλη κατὰ τὸ δυτικὸν κρᾶσπεδον τῆς κεντρικῆς αὐλῆς στοά, ἡ ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI τὸ πρῶτον ἀποκαλυφθεῖσα¹, καὶ ἀνεμορφώθησαν τὰ δωμάτια τῆς προσόψεως. Τόσον εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ ὅσον καὶ τὸ τῆς Φαιστοῦ εἶναι δυσχερὲς ὁ διαχωρισμὸς τῶν στοιχείων τῶν δύο ἐπακολουθησασῶν νεοανακτορικῶν φάσεων, ὅμως καὶ εἰς τὰ δύο ἀνάκτορα εἶναι εἰς πολλὰ σημεῖα ἐμφανεῖς αἱ ἐπελθοῦσαι, πάντως μικρᾶς κλίμακος, μεταβολαί. Ἀτυχῶς ὅμως ἐλάχιστα εἶναι τὰ στρωματογραφημένα λείψανα, ἀφοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον παρέμειναν τὰ αὐτὰ δάπεδα. Εἰς τὴν ἐνώπιον τοῦ Α' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου ἀνακοίνωσιν ἐθεωρήθη διὰ τοῦτο ἐνιαία ἡ τελικὴ περίοδος, ἐν συνεχείᾳ ἐκτεινομένη ἐν Κνωσῷ εἰς τὰς βάσεις τῆς κεραμεικῆς μόνον διαστελλομένης φάσεως τῆς YM IB καὶ YM II - YM IIIA1 φάσεις. Εἰς τὴν τελικὴν ὅμως ταύτην φάσιν εἶχεν ἀποδοθῇ ὑπὸ τοῦ EVANS μία ἱκανῶς ἐκτεταμένη ριζικὴ ἀναμόρφωσις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς διακοσμήσεώς του. Θὰ ἴδωμεν ὅτι τὰ νέα προκύψαντα στοιχεῖα παρέχουν τὴν δυνατότητα σαφεστεράς διαστολῆς τῶν νεοανακτορικῶν περιόδων. Εἰς τὴν Φαιστὸν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνακτόρου δὲν ἀναφέρονται λείψανα μαρτυροῦντα ἀνακατάληψιν τμημάτων του, ἀλλὰ τοῦτο ἴσως ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὰς πρώτας ἀνασκαφὰς δὲν παρηκολουθήθησαν ἐπακριβῶς πάντα τὰ στοιχεῖα. Δείγματα μετανакτορικῆς κεραμεικῆς καὶ ἄλλα ἀντικείμενα δυνάμενα νὰ ἀναχθῶν εἰς τοὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων χρόνους ἀνεκαλύφθησαν πάντως ὅχι ὀλίγα. Ἡ συνέχισις τῶν ἐρευνῶν ἀπέδειξεν ὅπωςδῆποτε τὴν ὑπαρξίν ἀκμάζοντος μετανакτορικοῦ οἰκισμοῦ περὶ τὸ ἀνάκτορον².

Εἰς τὴν αὐτὴν ἀνακοίνωσιν ἐγένετο σύντομος ἐπισκόπησις τῶν ἀντιστοιχιῶν μετὰ τὸ τρίτον ἀνάκτορον, τῶν Μαλίων³, καὶ διὰ ταύτης κατέστη πολὺ πιθανὴ ἡ ἀντίστοιχος καὶ παράλληλος ἐξέλιξις καὶ τούτου ἀπὸ τῶν προανακτορικῶν μέχρι τῶν μετανакτορικῶν χρόνων. Τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα εἶχον ἀναφανῆ λείψανα, ἀλλὰ τοῦ προανακτορικοῦ οἰκισμοῦ τῆς 2ας - 3ης προανακτορικῆς φάσεως, ΠΜ II καὶ ΠΜ III - MM IA, κατὰ EVANS, ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τὸ δάπεδον τῶν αὐλῶν καὶ ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον ἐκτεταμένα ἐρείπια οἰκιῶν. Τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου μικρὸν τμήμα κατέστη δυνατόν νὰ ἐρευνηθῇ κατὰ τὸν ΒΔ. ἐλεύθερον νεοανακτορικῶν κτηρίων τομέα, ἀνῆκον προφανῶς εἰς τὰς φάσεις MM IB - MM II⁴. Ἀτυχῶς κατέστη ἐκεῖ ἀδύνατος ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως κατὰ διαδοχικὰς φάσεις καὶ θὰ ἔδει νὰ γίνουιν ἐπὶ τόπου ἐπιμελέστεραι στρωματογραφικαὶ ἔρευναι, ὡς καὶ ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ νέου ἀνακτόρου⁵. οὕτω μόνον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποκτηθῇ πληρεστέρα εἰκὼν τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου. Παλαιοανακτορικὰ ὅμως κτήρια μεγάλης

1 Annuario N.S. 17-18, 1955-1956, εἰκ. 9, 19-20, 1957-1958, 325 ἑξ.

2 Βλ. κυρίως La conclusione degli scavi etc., Annuario N.S. 27-28, 1965 - 1966, σποράδην.

3 Οἱ γάλλοι ἀνασκαφεῖς δὲν μετέβαλον οὐσιαστικῶς ἀπόψεις, ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν Ἀνακτόρων τῶν Μαλίων κατὰ τὰς διαδοχικὰς περιόδους καὶ φάσεις ἐξελίξεως, ὡς αὐταὶ συνοπτικῶς εἶχον διατυπωθῇ ὑπὸ

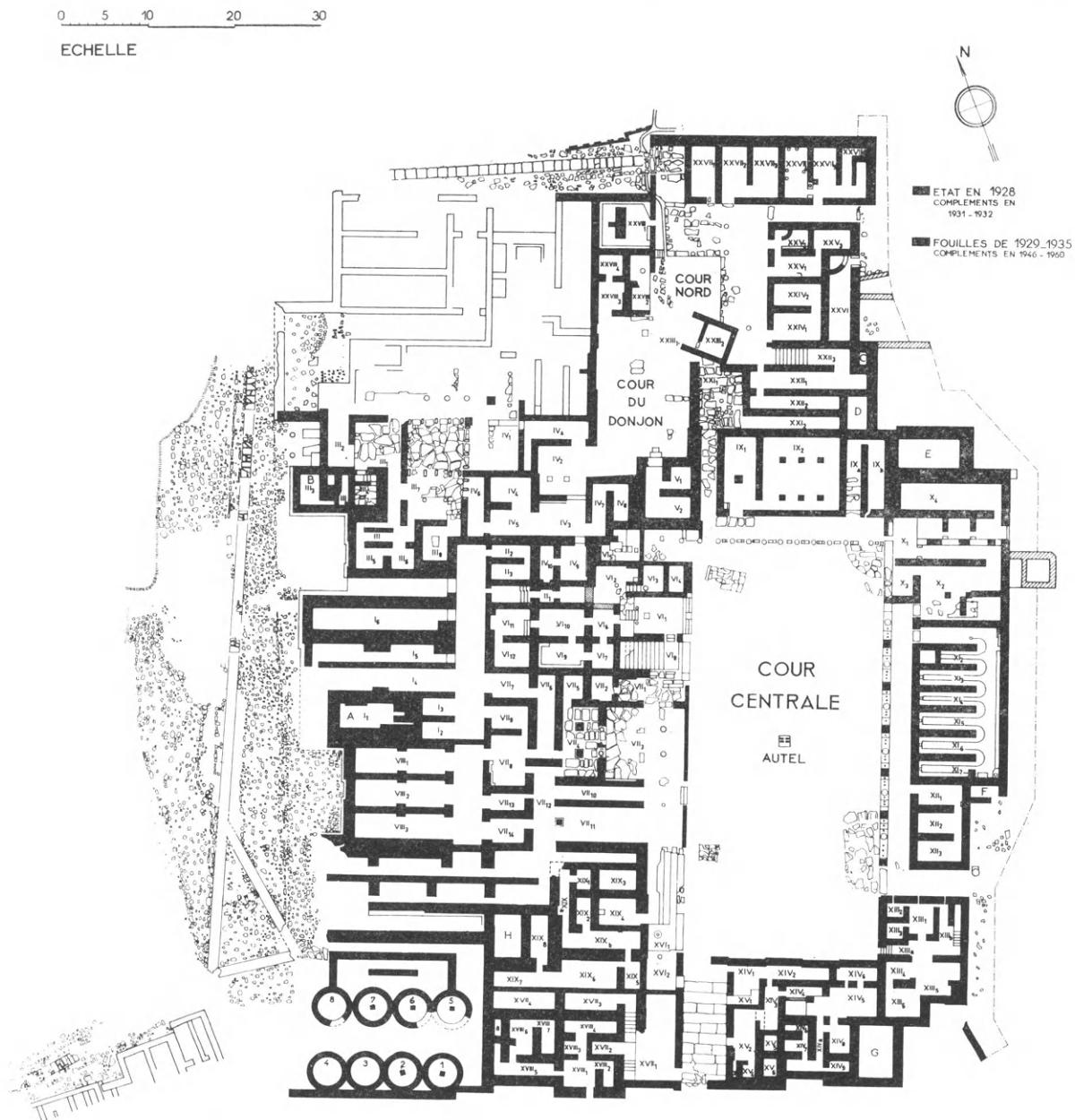
τοῦ HUBERT GALLET DE SANTERRE εἰς τὴν μελέτην του: Mallia, aperçu historique, Κρητικά Χρονικά 3, 1949, 363 ἑξ.

4 Τοῦ τμήματος τούτου προκαταρκτικὴ δημοσίευσις ἐδόθη διὰ τοῦ troisième rapport τοῦ ἔτους 1942, εἰς τὴν σειρὰν τῶν Études Crétoises.

5 Τοιαῦται ἔρευναι ἤρχισαν διεξαγόμεναι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

σπουδαιότητος ἦλθον εἰς φῶς καὶ ἡρευνήθησαν εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν, ὡς καὶ τὴν εὐρυτέραν ἀκτῖνα τοῦ ἀνακτόρου.

Καὶ εἰς τὰ Μάλια τὸ νέον ἀνάκτορον ὑποδομήθη κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ΙΙΙΑ



Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου τῶν Μάλιων καὶ τῶν λειψάνων τοῦ παλαιότερου.

ἐποχῆς καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦτο ἀνήκουν κυρίως τὰ μέχρι σήμερον διασωζόμενα λείψανα (σχέδ. εἰκ. 5)· ἀλλ' οἱ ἀνασκαφεῖς ἐπὶ μακρὸν ἐθεώρησαν τὰ λείψανα ταῦτα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ παλαιότερον ἀνάκτορον καὶ ὅταν βραδύτερον ἀνεγνώρισαν τὴν πλάνην των ἐπίστευσαν, ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ πρώτου ἀνακτόρου συνεχωνεύθησαν μετὰ

τοῦ δευτέρου. Οὕτω ἀπέδωσαν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου τὴν νῦν ὑφισταμένην πρόσοψιν πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλήν, τὰ συστήματα τῶν ἀποθηκῶν μὲ τοὺς συλλεκτῆρας, τὴν ἀρχικῶς πλατυτέραν, μὲ μακρὰς περιβαλλούσας στοάς, κεντρικὴν αὐλήν, πολλὰ πλακόστρωτα ἀνακαλυφθέντα ἀμέσως ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ νέου ἀνακτόρου κλπ. Ἐχρονολόγησαν δὲ μὲ βάσιν τὴν ἐπὶ τόπου ἀνευρεθεῖσαν κεραμεικὴν τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ΜΜ I μέχρι τοῦ τέλους τῆς ΜΜ III ἐποχῆς, 2000 - 1600 π.Χ. Κατ' ἀκολουθίαν ἠναγκάσθησαν νὰ δεχθοῦν, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ὡς παλαιο-ανακτορικά ἀντικείμενα τὸ βασιλικὸν ξίφος μὲ τὴν κρυσταλλίνην λαβὴν, τὸ σκῆπτρον μορφῆς λεοπαρδάλεως καὶ πελέκεως, τὰ ξίφη τοῦ ξιφακροβάτου κλπ., ὡς ἀνευρεθέντα ἐπὶ ὑποκειμένων πλακοστρώτων δαπέδων¹, ὡς ἐπίσης τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἱερογλυφικοῦ καὶ γραμμικοῦ Α συστήματος καὶ τὰ συνοδεύοντα ταῦτα σφραγίσματα². Πάντα ὅμως τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν, ὁπότε, ὡς εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν, ἀνενεώθη ἡ μορφή τῶν ἀνακτόρων. Καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων αἱ δύο τελικαὶ φάσεις, YM IA καὶ YM IB κατὰ EVANS, μόλις διαστέλλονται στρωματογραφικῶς, διότι ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ αὐτὰ δάπεδα. Ἐμφανεῖς ὅμως εἶναι καὶ ἐνταῦθα αἱ ἐπελθοῦσαι εἰς τὸ κτήριον μεταβολαὶ μὲ προσθήκην διατειχισμάτων, ἔμφραξιν ἢ μετατόπισιν θυρῶν, μετασκευὴν δωματίων, ἐγκατάλειψιν χώρων κλπ. Πρὸς στιγμὴν ὑπετέθη — καὶ τοῦτο ἐγένετο δεκτὸν εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου — ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων παρετάθη, ὡς καὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ, καὶ κατὰ τὴν YM II - YM IIIA1 κατὰ EVANS περίοδον, καὶ ἐγένετο δεκτὸν ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶχε συνεχισθῇ ἡ χρησιμοποίησις κεραμεικῆς παλαιοτέρων ῥυθμῶν. Θὰ ἴδωμεν ὅτι τὰ νεώτερα δεδομένα ἐπιβάλλουν ἀναθεώρησιν τῆς ἐκδοχῆς ταύτης. Περιορισμένη καὶ ἐνταῦθα ὑπῆρξεν ἡ ἀνακατάληψις μικροῦ μέρους τοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν μετανεκτορικὴν περίοδον, καὶ τοῦτο κυρίως διὰ τὴν ἐγκατάστασιν μικροῦ ἱεροῦ³. Ἐνῶ, ὡς εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν, εἶναι ἱκανὰ τὰ λείψανα μετανεκτορικῶν ἐγκαταστάσεων εἰς τὸν περιβάλλοντα τὸ ἀνάκτορον χώρον⁴. Εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν κατέληγον εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, προκύπτον ἐκ τῆς γοργῆς ἀνασκοπήσεως τῆς συγκριτικῆς χρονολογίας τῶν τριῶν ἀνακτόρων, ὅτι ἡ ἐξέλιξις ὑπῆρξε πανταχοῦ ἀνάλογος καὶ ἀκριβῶς ἀντίστοιχος, παρὰ τὰς τοπικὰς ἢ ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀνακτόρων προερχομένας ἰδιορρυθμίας, ἀλλ' ὅτι πρὸς πλήρη διασάφησιν τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐπεβάλλετο νὰ συνεχισθοῦν εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα αἱ στρωματογραφικαὶ ἔρευναι καὶ νὰ μελετηθοῦν μὲ μεγαλυτέραν ἐπιμέλειαν τὰ προκύψαντα ἢ τὰ μέλλοντα νὰ προκύψουν στοιχεῖα.

Εἰς τὰς ἀπόψεις ταύτας, τὰς διατυπωθεῖσας εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου, ἀντεπεξῆλθεν

¹ Βλ. σ. 6 σημ. 1.

² FERNAND CHAPOUTHIER, *Les écritures minoennes au palais de Mallia*, Paris 1930, εἰς τὴν σειρὰν τῶν *Études Crétoises*.

³ Πρόκειται περὶ τοῦ édifice oblique, δωμ. XXIII 1-2, κειμένου εἰς λοξὴν θέσιν εἰς τὴν ἡμιπερίστυλον βόρειον αὐλὴν τοῦ Ἀνακτόρου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς οἰκοδομήσεώς του ἡ στοὰ εἶχεν ἤδη καθαιρεθῇ, ἀλλ' οἱ πρῶτοι ἀνασκαφεῖς, παρασυρθέντες ἐκ τοῦ ἀναχρησι-

μοποιηθέντος ὕλικου μὲ χαρακτὰ μινωικὰ τεκτονικὰ σημεῖα, ἐθεώρησαν τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἀρχικῶς ὡς νεοανακτορικῶν χρόνων: deuxième rapport, 24 ἐξ.

⁴ Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀνοικοδόμησις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ἐκτεταμένης — μορφῆς ἐπαύλεως — Οἰκίας E, ὥς ἡ χρησιμοποιηθείσης ὡς κατοικίας τοῦ τοπικοῦ ἀρχόντος: DESHAYES et DESSENNE, *Exploration des maisons et quartiers d'habitation*, II, Paris 1960, εἰς τὴν σειρὰν τῶν *Études Crétoises*.

ὁ δρ. DORO LEVI δι' ὀξείας κριτικῆς, εἰς ἄρθρον του ὑπὸ τίτλον *La critica degli archeologi*¹. Εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι αἱ νεώτεραι ἔρευναι εἰς τὴν Κνωσόν, αἱ ὑπὸ τοῦ HOOD κυρίως διεξαχθεῖσαι², ἐπεβεβαίωσαν εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς τὴν διαδοχὴν τῶν περιόδων καὶ φάσεων, ὡς καθώρισε ταύτας ὁ EVANS, ἀντεπεξῆλθε διαμφισβητήσας τὰ προκύψαντα ἀποτελέσματα καὶ πορίσματα, ὡς διευπλώθησαν τοῦλάχιστον ταῦτα ὑπὸ τοῦ διενεργήσαντος τὰς ἀνασκαφάς. Ἡ στρωματογραφία εἰς οἰκήματα νοτίως τῆς Βασιλικῆς ὁδοῦ διαδοχῆς MM IA, MM IB, MM II δὲν φαίνεται, λέγει, ἀποδεικτική, ἀφοῦ ἡ διάκρισις τῶν δύο πρώτων βάσει τῆς ἐμφανίσεως τῶν σπειροειδῶν εἰς τὸ τέλος τῆς πρώτης καὶ κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον δὲν εὐσταθεῖ. Σπειροειδῆ εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν σφραγιστικὴν καὶ τὴν κεραμεικὴν ἤδη εἰς τὴν ΠΜ III φάσιν, οὐδ' εἶναι ἐπίσης ἀποδεικτικὴ ἡ ἐμφάνισις μεταλλικῆς μορφῆς ὠκελύφων ἀγγείων καὶ τοῦ σχήματος τῶν ὠθηκῶν διὰ τὴν MM IB, ἀφοῦ τοιαῦτα εἶναι γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τῆς ΠΜ II καὶ ΠΚ II, τὰ δὲ μεταλλικοῦ σχήματος ἀγγεῖα ἐκτείνονται εἰς πολλὰς διαδοχικὰς περιόδους κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ EVANS, ἐνῶ κυρίως φθάνουν εἰς μεγάλην ἀκμὴν καὶ ποικιλίαν κατὰ τὴν φάσιν τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς εἰς τὴν Φαιστόν. Αἱ γενικαὶ ὁμως αὗται παρατηρήσεις τοῦ δρ. LEVI οὐδὲν στοιχεῖον ἀφαιροῦν ὡς πρὸς τὴν διαστολὴν τῆς κεραμεικῆς τῶν σαφῶς διαχωριζομένων στρωμάτων τῆς Κνωσοῦ· ἡ περίοδος τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστοιχος καὶ μὲ τὰ αὐτὰ γενικὰ χαρακτηριστικά μὲ τὴν φάσιν MM IB τῆς Κνωσοῦ καὶ οὔτε τὰ μεταλλικοῦ σχήματος ἀγγεῖα οὔτε τὰ ἀκιδωτὰ barbotine οὔτε αἱ ὠθηκῆαι ἄλλων περιόδων εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστοιχα ἢ ὁμοίως χαρακτηριστικά. Διαμφισβητεῖ ἐπίσης ὁ δρ. LEVI τὸ βάσιμον μιᾶς ἀπολύτου χρονολογίας τοῦ στρώματος MM IB τῆς Κνωσοῦ βάσει τῶν συνήθων εἰς τὴν κεραμεικὴν τῆς φάσεως ταύτης τοξοστοιχιῶν, στενῶς ἀντιστοιχουσῶν πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν μεταλλικῶν ἀγγείων τοῦ θησαυροῦ τῆς Tod³, ὅστις ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς 12ης δυναστείας, διότι τοιαῦται τοξοστοιχίαι ὑπάρχουν εἰς ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς «*primitissima fase palaziale*» καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιῶνται καὶ εἰς τὰς ἀκολούθους παλαιοανακτορικὰς φάσεις. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δεόν νὰ παρατηρήσῃ τις ὅτι ἀκριβῶς ἡ φάσις τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς εἶναι ἡ ἀντίστοιχος τῆς MM IB, ἣτις ἐπίσης εἶναι *primitissima fase palaziale* εἰς τὴν Κνωσόν, διότι οὐχὶ ὀρθῶς ὁ EVANS καὶ οἱ τοῦτον ἀκολουθήσαντες ἐχαρακτήρισεν τὴν φάσιν MM IA παλαιοανακτορικὴν, ἐνῶ εἶναι ἡ τελευταία προανακτορικὴ, γνωστὴ ἐκ λειψάνων οἰκῶν ὑπὸ τὰς παλαιοανακτορικὰς αὐλὰς ἢ ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου⁴. Ἡ ἀπόλυτος

1 DORO LEVI, *La critica degli archeologi*, *La parola del passato*, τευχ. 96, 161 ἐξ. Ἡ κυρία βάσις τῆς παρούσης μελέτης ἐστιρήθη εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς κριτικῆς ταύτης τοῦ δρ. LEVI. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὄντως μοναδικῆς συμβολῆς τοῦ σοφοῦ Ἰταλοῦ ἐρευνητοῦ περὶ τὴν ἐπίλυσιν τῶν μᾶλλον σημαντικῶν προβλημάτων, τῶν σχετιζομένων μὲ τὴν γέννησιν, ἐξέλιξιν καὶ χρονολόγησιν τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐκ μέρους πάντων τῶν συναδέλφων ἀρχαιολόγων, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ ὑποφαινομένου, ὅστις ἄλλως συνδέεται πρὸς

τοῦτον δι' ἀρρήκτου στενῆς φιλίας, δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς μίαν εὐρυτέραν συζήτησιν τῶν καθ' ἑκαστα προβλημάτων, τὴν ὁποίαν ἄλλως ὁ ἀνασκαφεὺς τῆς Φαιστοῦ καὶ ἐπεξήτησεν, ἵνα οὕτω καταστῇ ἐφικτὴ ἡ τελικὴ τῶν προβλημάτων τούτων ἐπίλυσις.

2 Βλ. σ. 10 σημ. 1.

3 *Le trésor de Tod*, Documents de l'Institut Français d'archéologie orientale du Caire, XI, 1953.

4 Βλ. σ. 4 σημ. 1.

χρονολόγησις κεραμεικῆς στρώματος ὑπερκειμένου τοῦ ΜΜ ΙΒ, στρώματος τὸ ὁποῖον φαίνεται ἀντίστοιχον μὲ τὸ στρώμα ΜΜ ΙΒ τοῦ EVANS, δι' ἐνὸς σκαραβαίου τῆς 12ης δυναστείας ἢ τῆς ἀρχῆς τῆς 13ης εἶναι βεβαίως, ὡς θέλει ὁ δρ. LEVI, ἀρκούντως ἀόριστος¹, ἀποκτᾷ ὅμως ἰδιαιτέραν σημασίαν ὅταν ἡ ἀνεύρεσις τοῦ σκαραβαίου τούτου εἰς στρώμα ΜΜ ΙΒ συνδυασθῇ μὲ ἀνεύρεσιν ἄλλου σκαραβαίου τῆς ἀρχομένης 12ης δυναστείας εἰς στρώμα ΜΜ ΙΑ, τοῦ τέλους τῆς προανακτορικῆς περιόδου, εἰς ἓνα τῶν τάφων τῆς Λεβήνος². ὁ πρῶτος σκαραβαῖος τότε προσδιορίζεται ἀκριβέστερον ὡς ἀνήκων πράγματι εἰς τὸ τέλος τῆς 12ης ἢ τὴν ἀρχὴν τῆς 13ης δυναστείας. Ὅπως δὲ ποτε ἀδυνατῶ νὰ κατανοήσω πῶς βάσει τῶν παρατηρήσεων τοῦ δρ. LEVI δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ ἀκρίβεια τῆς διαπιστωθείσης στρωματογραφίας τῶν τριῶν περιόδων μὲ κεραμεικὴν ἀντίστοιχον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ὁ EVANS καθώρισεν ὡς ἀνήκουσαν εἰς τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις. Ἄλλως ἢ αὐτὴ στρωματογραφία, ὡς θὰ ἴδωμεν, παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Φαιστόν.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν σαφῶς διαχωριζόμενον στρώμα βάσει τῆς κεραμεικῆς, ἢ ὁποία ὑπὸ τοῦ EVANS ἐχαρακτηρίσθη ὡς ΠΜ ΙΙΙ, δὲν ἀνευρέθη μέχρι τῆς ὥρας εἰς τὴν Κνωσόν, ὅτι ἀντιθέτως ἀληθεύει ὅτι ἡ φάσις ΜΜ ΙΑ φαίνεται ἐκεῖ μακρᾶς διαρκείας καὶ θὰ ἦτο εὐχερὲς νὰ παρακολουθήσῃ τις εἰς ταύτην μίαν ρυθμολογικὴν ἐξέλιξιν, διαστέλλων οὕτω πρῶτον καὶ ὑστέραν φάσιν³. Ἡ σκέψις ὅτι ἡ ΜΜ ΙΑ τῆς Κεντρικῆς Κρήτης θὰ ἦτο ἀντίστοιχος τῆς ΠΜ ΙΙΙ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης, ἣτις ἐκεῖ τόσον σαφῶς διαστέλλεται, ἔρχεται αὐτομάτως εἰς τὸν νοῦν καὶ πολλοὶ νεώτεροι ἐρευνῶνται ὑπεστήριξαν τὴν ἄποψιν ταύτην, ὡς τελευταίως ὁ δρ. ΑΛΕΞΙΟΥ⁴, ἐνῶ ἄλλοι, ὡς ὁ δρ. ΖΩΗΣ⁵, ἀντετάχθησαν. Τελευταίως ὁ δρ. WARREN ἐζήτησε νὰ διευκρινήσῃ τὸ θέμα τοῦτο τῆς σχέσεως τῶν δύο περιόδων εἰς τὴν Κεντρικὴν καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην, ἐπ' εὐκαιρίᾳ μελέτης τοῦ ἀφορώσης εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν λιθίνων ἀγγείων κατὰ τὴν πρωτομινωικὴν περίοδον⁶. Ἐδέχθη ὅτι ἡ ΠΜ ΙΙΙ κεραμεικὴ φάσις ἐκράτησεν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην πολὺ περισσότερον, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ΜΜ ΙΑ ἐνεφανίσθη πολὺ πρωιμώτερον εἰς τὴν Κεντρικὴν. Τοῦτο ἐρμηνεύει τὴν ἐμφάνισιν ΠΜ ΙΙΙ ἀγγείων εἰς τὴν Κρήτην εἰς ΜΜ ΙΑ σύνολα, ὅχι ὅμως τοῦ τέλους τῆς περιόδου, διότι κατὰ τὴν λήγουσαν ταύτην περίοδον καὶ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην εἶχεν ἐπικρατήσῃ ὁ ΜΜ ΙΑ κεραμεικὸς ρυθμός. Πράγματι εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην παρακολουθήθη ἡ διαδοχὴ ΠΜ ΙΙΙ καὶ ΜΜ ΙΑ εἰς τὴν Βασιλικήν, ὅπου ἐμφανίζεται ὁ ἐντελὴς πρῶτος

1 Καίτοι τὴν ἀποδέχεται καὶ τὴν χρησιμοποιεῖ εἰς τὴν μελέτην του: *La varietà della primitiva ceramica cretese*, Studi in onore di Luisa Banti, Roma 1965, 223 ἐξ. ἐν σημ. 19 τῆς σ. 233 διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀπολύτου χρονολογίας ὅχι πρὸ τοῦ 1700 π.Χ. διὰ τὸ στρώμα ΜΜ ΙΒ τῆς ἀνασκαφῆς HOOD, κατὰ τὸν αἰγυπτιολόγον H. STOKK.

2 ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Οἱ πρωτομινωικοὶ τάφοι τῆς Λεβήνος καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν προανακτορικῶν ρυθμῶν, *Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Α' Κρητικά Χρονικά 15-16, 1961-1962, 88 ἐξ., ἰδίᾳ σ. 91.

3 Βλ. σχετικῶς HOOD, *Stratigr. Excavations etc.*, 93.

4 ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ἔ.δ. 90 ἐξ.

5 ANT. ΖΩΗ, *Φαιστιακά*, ΑΕ 1965, 27 ἐξ. ANT. ΖΩΗΣ, *Der Kamares-Stil. Werden und Wesen*, Inaugural-Dissertation, Tübingen 1968. Τοῦ αὐτοῦ, *Υπάρχει ΠΜ ἐποχή; Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1967, 141 ἐξ.

6 PETER WARREN, *The First Minoan Stone Vases and Early Minoan Chronology*, Κρητικά Χρονικά 19, 1965, 7 κέξ.

καμαραϊκὸς ρυθμὸς ὅλως ἰδιόμορφος καὶ ὡς συνέχεια τοῦ ἐξελιγμένου ΠΜ ΙΙΙ ρυθμοῦ Βασιλικῆς¹, ἡ αὐτὴ δὲ διαδοχὴ διεπιστώθη τελευταίως εἰς στρωματογραφικὰς ἐρεῦνας ὑπὸ τινα δωμάτια τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου². Ἡ διασταύρωσις τῶν δύο φάσεων εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Κεντρικῆς Κρήτης δικαιολογεῖ τὴν χρησιμοποίησιν ὁμοίων τινῶν βασικῶν θεμάτων, ὡς τῆς σπείρας.

Ἡ κριτικὴ τοῦ δρ. LEVI στρέφεται ἰδιαζόντως ὀξεῖα κατὰ τῶν ἐρμηνειῶν, αἵτινες ἐδόθησαν ὑπ' ἐμοῦ σχετικῶς μὲ τὸν χαρακτηρισμὸν καὶ τὴν διαδοχὴν τῶν παλαιότερων περιόδων ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Κρήτην, περιληπτικῶς διατυπωθεῖσαι εἰς τὴν ἐνώπιον τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου γενομένην ἀνακοίνωσιν³. Τὰ νεολιθικὰ στρώματα τῆς Φαιστοῦ, λέγει, δὲν ἀντιπροσωπεύουν μόνον τὴν τελευταίαν φάσιν ἐξελίξεως, ὡς αὕτη διαγράφεται εἰς τὴν νεολιθικὴν Κνωσόν, ἀφοῦ ὑπάρχουν εἰς τὴν Φαιστόν δείγματα ἀντιστοιχοῦντα ἀκόμη καὶ εἰς τὰς φάσεις τῆς παλαιότερας νεολιθικῆς κεραμεικῆς τῆς Κνωσοῦ. Τοῦτο ὅμως θὰ ἐσήμαινεν ὅτι καὶ εἰς τὴν Φαιστόν ἡ διάρκεια θὰ ἦτο μακροτάτη, οἷα ἀπεδείχθη διὰ τῶν νεωτέρων ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τοῦ JOHN EVANS ὑπὸ τὴν κεντρικὴν αὐλὴν τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ⁴. Ἐκεῖ τὰ παλαιότερα στρώματα ἀνάγονται εἰς τὴν 6ην π.Χ. χιλιετηρίδα, ἂν μὴ παλαιότερον. Πῶς λοιπὸν ὁ δρ. LEVI ἐθεώρησε τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν τῆς Φαιστοῦ ὡς βραχείας διάρκειας, χαρακτηρίσας μάλιστα ταύτην ὑπονεολιθικὴν καὶ τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν δευτέραν αὐτῆς φάσιν χαλκολιθικὴν⁵; Καὶ διατί τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ ταύτης ἀντιστοιχοῦν μὲ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀλλαχοῦ ἀπαντοῦν κυρίως εἰς τὴν τελευταίαν νεολιθικὴν περίοδον, ὡς λ.χ. διακοσμήσεις διὰ τοῦ σιλβωτῆρος, ἀγγεῖα πρόδρομα τῶν ρυθμῶν Βασιλικῆς, Πύργου καὶ Ἀγίου Ὀνουφρίου, κτενιστὴ κεραμεικὴ, οἷα λ.χ. ἀπαντᾷ εἰς τὸ σπήλαιον τῆς Εἰλειθυίας⁶; Ὅτι ἀπαντοῦν ὀλίγα δείγματα παλαιότερας χαρακτῆς νεολιθικῆς κεραμεικῆς, τοῦτο ἀπλῶς ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν εἰς τὰς βαθυτέρας ἐπιχώσεις λειψάνων ἐκ διατεταραγμένων στρωμάτων παλαιότερων περιόδων. Εἶναι δὲ ἐντελῶς φυσικὸν εἰς τὴν ἀμέσως προσηγηθεῖσαν τῶν παλαιότερων φάσεων τοῦ προανακτορικοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ περίοδον νὰ ἀπαντοῦν πρόδρομοι ρυθμοὶ τῶν κατόπιν ἐξελιχθέντων ἐκ τούτου ἄλλως καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς περιόδου ταύτης ὡς ὑπονεολιθικῆς. Μὲ τὸν αὐτὸν ἄλλως ὅρον θὰ ἐχαρακτήριζέ τις καὶ τὴν ἀρχικὴν προανακτορικὴν μινωικὴν φάσιν, λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιβιώσεως νεολιθικῶν στοιχείων. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ φάσις θὰ ἦτο ὑπονεολιθικὴ ἐντὸς νεολιθικοῦ πλαισίου, εἰς τὴν δευτέραν ὑπο-

1 PENDLEBURY, *Archaeol of Crete*, 101 καὶ 111.

2 Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἀνακτόρου Ζάκρου, ΠΑΕ 1965, 190 ἐξ. πίν. 233 β, 234 α, β.

3 DORO LEVI, *La critica degli archeologi*, 166 ἐξ.

4 J. D. EVANS, *Excavations in the Neolithic Mound of Knossos, 1958-1960*, *Bulletin of the University of London*, N. 4, 1964, 34 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, *Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-1960*, Pt. 1, BSA 59, 1964, 132 ἐξ.

5 Διὰ τὸν προκεχωρημένον ὑπονεολιθικὸν χαλκολιθικὸν χαρακτήρα τῶν βαθυτέρων στρωμάτων τῆς Φαιστοῦ βλ. τὰς τελευταίας μελέτας τοῦ δρ. LEVI: *Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica*, 218 ἐξ.

The Recent Excavations at Phaistos, 4 ἐξ. La varietà della primitiva ceramica cretese, 233 ἐξ. καὶ ἰδίᾳ *Le cretule di Festòs*, *Annuario N.S.* 19-20, 1957-1958, 181 ἐξ. Ὁ δρ. LEVI διέκρινε σαφῶς δύο διαδοχικὰς νεολιθικὰς περιόδους, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὴν παλαιότεραν χαρακτηρίζει ὡς ὑπονεολιθικὴν, δοθέντος ὅτι σχεδὸν εἰς τὰ ἐφαπτόμενα μὲ τὸν βράχον στρώματα παρετηρήθη κεραμεικὴ μὲ ἐπένθετον πολυχρῶμον διακόσμησιν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς ἄμεσον πρόδρομον τῆς καμαραϊκῆς.

6 ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Ἀνασκαφὴ σπηλαίου Εἰλειθυίας, ΠΑΕ 1930, 91 ἐξ.

νεολιθική ἐντὸς τοῦ μινωικοῦ πλαισίου¹. Δὲν θεωρῶ ὅμως αὐταπόδεικτον ὅτι ἡ εἰς τὴν ὑπονεολιθικὴν κεραμεικὴν τῆς Φαιστοῦ παρατηρηθεῖσα πολυχρωμία δι' ἐπενθέτων ἐξιτήλων χρωμάτων ἐπὶ τῆς ἐστιλβωμένης ἐπιφανείας ἐπεβίωσεν εἰς τὸν πολυχρωμον καμαραϊκὸν ρυθμόν, σαφῶς διαφόρου τεχνικῆς, ἀφοῦ μάλιστα μεσολαβοῦν περίοδοι μὲ κεραμεικὴν οὐδεμίαν ἐμφανίζουσιν πολυχρωμίαν².

Διαμφισβητεῖ περαιτέρω ὁ δρ. LEVI τὸ βάσιμον τοῦ ἰσχυρισμοῦ μου, ὅτι ὑπὸ τὴν κατωτάτην παλαιοανακτορικῶν χρόνων πλακόστρωτον αὐλὴν ἀνευρέθησαν λείψανα ἀνήκοντα πράγματι εἰς δύο περιόδους, μίαν χαρακτηριζομένην διὰ κεραμεικῆς τῶν ρυθμῶν 'Αγίου 'Ονουφρίου καὶ Πύργου καὶ ἄλλην ἀκολουθοῦσαν μὲ κεραμεικὴν πρόδρομον τῆς καμαραϊκῆς, τοῦ τύπου τῆς λεγομένης Messara Kultur ἢ τῆς κεραμεικῆς τύπου Πατρικιές. Αἱ δύο αὗται περίοδοι θὰ ἀντεστοίχουν ἡ μὲν πρώτη πρὸς τὴν ΠΜ Ι φάσιν τοῦ EVANS, ἡ δὲ δευτέρα πρὸς τὴν ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ, ἀποτελοῦσαν, ὡς ἐλέχθη, μίαν οὐσιαστικῶς φάσιν ἐξελιξέως, ἴσως ὄχι βραχείας διαρκείας. Μία τοιαύτη παραδοχὴ θὰ ἦτο ἄκρως ἀντίθετος πρὸς τὴν ἄποψίν του περὶ τῆς μεταβατικοῦ χαρακτῆρος καὶ σαφῶς συντόμου χρονικῆς διαρκείας προανακτορικῆς φάσεως³. Ἀναγνωρίζει πράγματι ὅτι ἡ φάσις αὕτη ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς ἓνα μικρὸν συνεκτικὸν κρῖον τῆς συνεχοῦς ἐξελιξέως ἀπὸ τοῦ νεολιθικοῦ εἰς τὸν παλαιοανακτορικὸν πολιτισμόν. Αἱ προδρομικαὶ μορφαὶ αἱ παρατηρούμεναι κατὰ τὴν ὑπονεολιθικὴν - χαλκολιθικὴν περίοδον ἀναπτύσσονται κατὰ τὴν μεταβατικὴν ταύτην φάσιν εἰς ρυθμούς οἱοι ὁ τοῦ Πύργου, τοῦ 'Αγ. 'Ονουφρίου, τοῦ 'Αγ. Νικολάου, τῆς Λεβήνος, τῆς Βασιλικῆς, τῶν πρωίμων ἀκιδωτῶν (barbotine) κλπ., τῶν ὁποίων τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν, ὡς καὶ τῆς ἐπενθέτου πολυχρωμίας τῶν ὑπονεολιθικῶν χρόνων, παρακολουθοῦμεν κατὰ τοὺς παλαιοανακτορικοὺς μινωικοὺς χρόνους. Αἱ λεγόμεναι φάσεις Ι καὶ ΙΙ οὐσιαστικῶς ἀποτελοῦν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν περίοδον καὶ ἡ ΠΜ ΙΙΙ μετὰ τῆς ΜΜ ΙΑ οὐσιαστικῶς ἀποτελοῦν τὴν ἀρχικὴν φάσιν τῆς παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς⁴. Παρὰ ταῦτα αὐτὸς οὗτος ὁ δρ. LEVI

1 Τὸν χαρακτηρισμὸν «ὑπονεολιθική» διὰ τὴν πρώτην φάσιν Πύργου - 'Αγ. 'Ονουφρίου ἔδωσεν αὐτὸς ὁ δρ. LEVI, βλ. Annuario ἑ.ἀ. 178. Ἴσως ὅμως πράγματι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ αὐτοῦ ὅρου «ὑπονεολιθικός» διὰ δύο σαφῶς διακρινομένας περιόδους, ἐνῶ εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν προδρομικὴν ἐμφάνισιν στοιχείων μινωικῶν ρυθμῶν καὶ μὲ τὴν ἰσχυρὰν ἐπιβίωσιν νεολιθικῶν στοιχείων, δημιουργεῖ ποιάνα τινὰ σύγχυσιν καὶ θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἀποφεύγηται.

2 Ἡ τεχνικὴ αὕτη, γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων νεολιθικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐκεῖ ἐμφανιζομένη ὡς crusted neolithic ceramic, εἶναι κατὰ βάσιν πολὺ διάφορος τῆς τεχνικῆς εἰς τὴν πολυχρωμον καμαραϊκὴν κεραμεικὴν καὶ θὰ ἦτο δυσκόλως παραδεκτὸν ὅτι ἀνεβίωσεν ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς τελευταίας μετὰ παρέλευσιν αἰώνων, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων οὐδόλως ἐμφανίζεται. Ἡ crusted neolithic ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ἐξελιξέως τῆς νεολιθικῆς κεραμεικῆς εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ πιθανῶς ἀντιστοιχεῖ χρονικῶς μὲ τὴν ὑπονεολιθικὴν περίοδον τῆς Φαιστοῦ.

3 Τὰ συμπεράσματα τοῦ δρ. LEVI περὶ τῆς κατ' αὐ-

τὸν μεταβατικοῦ χαρακτῆρος προανακτορικῆς περιόδου, βραχείας διαρκείας, διευπλώθησαν συγκεφαλαιωτικῶς κυρίως εἰς τὸ ἄρθρον του L'archivio di cretule à Festòs, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 178 ἐξ. καὶ εἰς τρία αὐτοῦ μελετήματα: Per una nuova classificazione etc., 116 ἐξ. Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica, 218 ἐξ. καὶ Sul termine «antico-minoico», La parola del passato, τευχ. 90, 1963, 176 ἐξ. Τὸ τελευταῖον ἐγράφη πρὸς ἀνασκευὴν τῶν διατυπωθεισῶν ὑπὸ τοῦ J. DESHAYES ἐπιφυλάξεων εἰς τὸ ἄρθρον του A propos du Minoen Ancien, BCH 86, 1962, 543 ἐξ.

4 Ὁ DESHAYES, ἑ.ἀ., ἐνῶ συμφώνησε κατ' ἀρχὴν πρὸς τὰς δύο τελευταίας βεβαιώσεις, δὲν παραδέχεται τὸν χαρακτῆρα τῆς περιόδου ταύτης ὡς μεταβατικῆς, κατ' οὐσίαν συνεχιζούσης τὴν νεολιθικὴν καὶ οὕτω σχετικῶς βραχείας, καὶ τοῦτο διότι αἱ ἀντιστοιχίαι μὲ τὸν Ἑλλαδικόν, Κυκλαδικόν, Τρωικὸν καὶ γενικώτερον τὸν τῆς Ἀνατολίας κύκλον δεικνύουν πολὺ μακρὰν ἐξέλιξιν, ἥτις εἰς τοὺς κύκλους τούτους σαφῶς διαχωρίζεται εἰς διαδοχικὰς περιόδους. Τὴν φάσιν Ἀγίου

σαφῶς ὁμιλεῖ κεχωρισμένως περὶ οἰκημάτων ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς μὲ κεραμεικὴν Ἀγίου Ὀνουφρίου-Πύργου καὶ περὶ λειψάνων, ἀσαφῶν βεβαίως, λόγῳ τῆς ἐπελθούσης ἐκ τῆς διαστρώσεως τῆς αὐλῆς διαταράξεως, μὲ κεραμεικὴν τοῦ τύπου Messara Kultur - Patrikiès¹. Ἄλλα οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς αὐτῆς φάσεως μὲ τὴν αὐτὴν χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ ὑπὸ τοῦ LEVI ἀνασκαφέντος κατωτέρου παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου καὶ ὑπὸ τὰς παλαιοανακτορικὰς οἰκίας τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς

Ὀνουφρίου-Πύργου-Βασιλικῆς κηλιδωτῶν θεωρεῖ ἐνιαιάν καὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν πρώτην φάσιν τοῦ Πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ (ΠΕ II καὶ ΠΚ II), ἐνῶ τὴν τελευταίαν ὑπονεολιθικὴν τῆς Κρήτης θεωρεῖ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὴν πρώτην φάσιν τοῦ πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ (ΠΕ I καὶ ΠΚ I). Πρβ. DESHAYES, ἔ.δ. 546 ἑξ. Ὅμως ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει ἀντιστοιχίας ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ Πύργου καὶ Ἀγίου Ὀνουφρίου μὲ πρῶμα τῆς Τροίας (Τροίας I ἢ ἀρχῆς τῆς II) καὶ τῆς Θερμῆς Λέσβου: αὐτόθι σ. 552· αἱ βαμματοδόχοι τῆς Κρήτης ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰς παλαιότερας τῆς ΠΕ II, αὐτόθι σ. 553. Ἐκτείνει τὴν διάρκειαν τῆς ΠΜ περιόδου μέχρι τῆς Τροίας IV καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ΠΕ III περιόδου, παραδεχόμενος οὕτω μακρὰν διάρκειαν μέχρι τοῦ τέλους τῆς 2ας χιλιετηρίδος. Τὴν φάσιν ΠΜ III-MM IA δέχεται ὡς παλαιοανακτορικὴν, ἂν ἀνήκῃ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς 2ας χιλιετηρίδος, αὐτόθι σ. 555. Ὑπεγράμμισε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κατ' αὐτὸν πρωτοχαλκῆς περιόδου, πολὺ διάφορα τῶν νεολιθικῶν: μέταλλον, νέα ἀντίληψις κεραμεικῶν ρυθμῶν, ἀνυπαρξία εἰδώλων, ἐμφάνισις πόλεων καὶ τειχίσεων, θολωτοὶ τάφοι, διάφορα ταφικὰ ἔθιμα, ὡς ἐξαγνισμός διὰ πυρός, μορφὴ but and ben ἀρχιτεκτονικῆς—ὄχι ὀρθῶς θεωρηθεῖσα ὡς νεολιθική—, ταφικὰ περιφράγματα, σφραγίσματα καὶ σφραγίδες. Εἰς τὴν ἐπομένην φάσιν πολλὰ συνεχίζονται καὶ πολλὰ νέα εἰσάγονται, ἀλλ' ἡ μεγάλη τομὴ εἶναι ἡ ἐμφάνισις τοῦ μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις κατὰ τὸν DESHAYES ἀνέκοψε τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ μέχρι τῆς ἐμφάνισεως τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ, ὁπότε ὑπάρχει μερικὴ ἀναβίωσις τῶν παλαιῶν μορφῶν. Οὕτω παρουσιάζει οὗτος ὡς ἱστορικὴν ὑπόθεσιν τὴν εἰσοδὸν τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρωτοχαλκῆς περιόδου, τὴν παρεμβολὴν τῆς λουβιτικῆς εἰσβολῆς καὶ τὴν περαιτέρω συνέχισιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἐκμινωισθέντος ἐν μέρει κατὰ τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἢ μυκηναϊκὴν περίοδον, αὐτόθι σ. 564-565. Τὰ λοιπὰ περὶ τοῦ σημείου ἐκκινήσεως, τοῦ χρόνου καὶ τῆς πορείας μέσῳ τῆς Ἀνατολίας ἐπροτάθησαν παρ' αὐτοῦ ὡς ἀπλὴ ἐργαζομένη ὑπόθεσις.

1 Διὰ τὰ προανακτορικὰ κτήρια ὑπὸ τὴν κάτω Δυτικὴν αὐλὴν ὁ LEVI ἐπραγματεύθη κυρίως ἐν Annuario N.S. 19-20, 1957-58, σ. 167 ἑξ. Περὶ τῆς εἰς τὰ θεμέλια τῶν κτηρίων τῆς κατὰ LEVI α' φάσεως εἰς

τὸ κατώτατον ἐπίπεδον τοῦ ΝΔ. τομέως κεραμεικῆς MM IA βλ. ENRICA FIANDRA, I periodi struttivi del primo palazzo di Festòs, Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Κρητικὰ Χρονικά 15-16, 1961-1962, 112 ἑξ., πίν. ΙΘ' καὶ Κ'. Ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς κεραμεικὴ τύπου Πατρικιές, μὲ χαρακτηριστικὰ μικρὰς τεϊοδόχας, LEVI, Annuario N.S. 19 - 20, 1957 - 1958, 173 - 175, εἰκ. 353-354· βλ. καὶ BONACASA Patrikiès, Annuario N.S. 29-30, 1967 - 1968, 13. Ὑπὸ τὰς γεωμετρικὰς οἰκίας τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς καὶ προφανῶς ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον ταύτης ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὰς βαθείας δοκιμὰς τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI λείψανα οἰκημάτων προανακτορικῶν, συνοδευόμενα μὲ χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τύπου Patrikiès-Messara Kultur, LEVI, Annuario N.S. 23 - 24, 1961 - 1962, 404-405. Οὐχὶ ὀρθῶς βεβαίως χαρακτηρίζει τινὰ τῶν ἀνευρεθέντων δειγμάτων πολυχρόμου κεραμεικῆς ὡς «proprio del momento iniziale di vita dei palazzi», ἀφοῦ εὐρέθησαν μετὰ τῶν ἄλλων ἀναμφιβόλως προανακτορικῶν ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον εἰς κοίλωμα τοῦ μαλακοῦ βράχου, ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον R³. Ἐπίσης ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον CC τὰ βαθύτερα οἰκοδομικὰ στρώματα ἀπέδωσαν κεραμεικὴν χαρακτηριστικὴν τῆς προανακτορικῆς MM IA φάσεως (αὐτόθι 428, εἰκ. 79-80) καὶ ὑπὸ τὸ ἔτι βαθύτερον δάπεδον κεραμεικὴν τῆς κατηγορίας Ἀγίου Ὀνουφρίου. Τέλος ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον AA τὰ ἀναφανέντα εἰς τὸ κατώτατον στρώμα λείψανα οἰκήματος θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀνήκοντα ἐπίσης εἰς τὴν τελευταίαν προανακτορικὴν φάσιν, ἂν κρίνῃ τις τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν δημοσιευομένην λοπάδα μὲ τοὺς ὁμοκέντρους κύκλους καὶ κοκκίδας, MM IA χρόνων, αὐτόθι σ. 435-436, εἰκ. 99, σ. 440. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν τὸ πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς κατεστράφη κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν πρὸς κατασκευὴν τῆς γεωμετρικῆς οἰκίας. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ μινωικὰ ὑπὸ τὰς γεωμετρικὰς οἰκίας τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς λείψανα εἶναι ἅπαντα προανακτορικῶν χρόνων, ἀφοῦ μάλιστα ἀμέσως πρὸ τῆς προσόψεως θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶχον οἰκοδομηθῇ ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς οἰκαίαι κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον. Αἱ οἰκαίαι τοῦ ἄνω ἐπιπέδου εὐρίσκονται πᾶσαι πέρα τοῦ ὁρίου τῆς δυτικῆς πλακοστρώτου αὐλῆς.

τελευταίας ταύτης, πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου¹. Αὐτὸς ὁ PERNIER ὠμίλησε περὶ λειψάνων κτηρίων, ἀσφαλῶς προανακτορικῶν, τὰ ὅποια ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ δωμάτια ὀπισθεν τῆς δυτικῆς προσόψεως καὶ ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνευρέθη χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ τοῦ τύπου Messara Kultur - Patrikiès². Φυσικὰ σχεδὸν πανταχοῦ τὰ λείψανα ταῦτα ἐξ αἰτίας τῶν γενομένων ἰσοπεδώσεων διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου καὶ τὴν πλακόστρωσιν τῶν αὐλῶν ἀπεκόπησαν κατὰ τὸ πλεῖστον καί, ὅπου διεσώθησαν, διειτηρήθησαν τὰ κτήρια εἰς πολὺ χαμηλὸν

1 Λείψανα καὶ κεραμεικὴ τῶν προανακτορικῶν φάσεων ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τὰ δωμάτια τοῦ κάτω ἐπιπέδου, τὰ ὀπισθεν τῆς ὑπὸ τοῦ ΛΕΝΙ ἀποκαλυφθείσης προσόψεως ἐξ ὀρθοστατῶν, ὑπὸ τὸ οἰκοδομικὸν στρώμα, τὸ ὑπ' αὐτοῦ χαρακτηριζόμενον ὡς ἀνήκον εἰς τὴν πρώτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν (βλ. σχέδια εἰκ. 1 καὶ 2), Προανακτορικὸν κτήριο ὀλίγον λοξὸν ὑπὸ τὸ κατώτερον οἰκοδομικὸν στρώμα τοῦ δωμ. XXXXIX, ἀναχρησιμοποιηθέν, ὡς πιστεύει ὁ ἀνασκαφεύς, ὡς ὑπόγειον, βλ. ΛΕΝΙ, Bollettino 1952, 9, 1953, 8. Τοῦτο δικαιολογεῖ τὴν παρουσίαν κεραμεικῆς λίαν πρωίμου τύπου Patrikiès ὡς π.χ. τῆς τεῖοδόχης, Bollettino 1953, πίν. IIa. Ἡ κεραμεικὴ τῆς πληρώσεως τοῦ παλαιότερου τούτου κτηρίου εἶναι ἡ ἀρχικὴ MM, μεταξὺ τῆς ὁποίας χαρακτηριστικὸν τὸ κολουροκωνικὸν ποτήριον μὲ ρόμβους τοῦ πίν. III, 2. Ἡ ἀναχρησιμοποίησις ὡς ὑπογείου δὲν εἶναι βεβαία: ἡ κατερχομένη κλιμακίς, ἐλλειπῆς εὐρεθεῖσα, ἴσως ἀνήκει εἰς τὸ προανακτορικὸν κτήριο. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ τόνοι τοῦ ἰώδους καὶ καστανοῦ ἐρυθροῦ τῆς πολυχρώμου κεραμεικῆς. Μία δοκιμὴ ὑπὸ τὰ δωμάτια LVII καὶ LVIIA τῆς προσόψεως ἔδωκεν ἓν στρώμα πληρώσεως μὲ χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν πρωίμου πολυχρωμίας, κατὰ τὴν περιγραφὴν MM IB καὶ MM IA, ἀνάλογον τοῦ ὑπὸ τὸ δωμ. XXXXIX στρώματος· ἐπικαθημένου εἰς στρώμα μὲ κεραμεικὴν Ἀγίου Ὁνου, φρίου καὶ ὑπονεολιθικὴν, ΛΕΝΙ, Bollettino 1955 153.

Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ὑπὸ τὰς οἰκίας τοῦ δυτικοῦ κρασπέδου τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς ἀπέδωκεν ἀνάλογα ἀποτελέσματα (βλ. σχέδ. εἰκ. 2), ΛΕΝΙ, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 363· ὑπὸ τὰ δάπεδα, κάτω τοῦ στρώματος προπαρασκευῆς τούτων, προανακτορικὴ καμαραῖκή κεραμεικὴ ἐπὶ πατητῶν δαπέδων καὶ ὑπὸ ταῦτα, παρὰ τὸν βράχον, στρώματα χαλκολιθικῆς ὑπονεολιθικῆς περιόδου. Αἱ δοκιμαὶ αἱ γενόμεναι ὑπὸ τὴν δυτικὴν αὐλὴν τοῦ ἄνω ἐπιπέδου, τὴν ἐκτεινομένην πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀπέδειξαν ἐπίσης τὴν ὑπαρξίν προανακτορικῶν κτηρίων μὲ προανακτορικὴν κεραμεικὴν καὶ ὑπὸ ταῦτα τὴν ὑπαρξίν στρώματος ἔτι παλαιότερου μὲ χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν Ἀγίου Ὁνουφρίου-Πύργου: βλ. PERNIER, Festòs I, 124· δοκιμαστικὴ σκαφὴ πρὸ τῆς προεξεχούσης προσόψεως τῶν ὀρθοστατῶν ἔξω τοῦ δωματίου XII ἀπεκάλυψε παλαιότερον πλακόστρωτον ὑπὸ τὸ ὅποιον στρώμα χαλκολιθικόν, ὅπερ ἔδωκε κηλιδωτὰ ὄχι στιλπνὰ ὄστρακα,

τινὰ στιλπνὰ ὑπονεολιθικὰ καὶ χαλκοῦν ἐργαλεῖον, ὁπότε μὲ λαβὴν ἐξ ὁστοῦ.

Ὁ δρ. ΛΕΝΙ, ἔ.ἀ. 343-344, ἠρεύνησε δύο σημεία, ὅπου πλακόστρωτα ὑποκείμενα τοῦ πλακοστρώτου τῆς δυτικῆς αὐλῆς ἀντιστηρίζονται ὑπὸ τοίχων καμπυλωμένων καὶ ἔξω τῶν τοίχων τούτων παρετηρήθησαν στρώματα μὲ κεραμεικὴν εἰς τὸ ἀνώτατον τύπου Πατρικιές, εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν μάλιστα μὲ χαρακτηριστικὰς τεῖοδόχας, ἐξικνουμένην μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ἥτις κατὰ τὸν ΛΕΝΙ εἶναι τῆς MM IA φάσεως, καὶ κατωτέρω κεραμεικὴν χαρακτηριστικῶς προανακτορικὴν κατὰ ΛΕΝΙ. Τὸ παράδειγμα ὅμως, τὸ ὅποιον προσάγει ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς ἀνωτέρας ἐπιχώσεως διὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν, πλαστικὸν ἄγγειον μορφῆς χελώνης εἰς ἀκιδωτὸν ρυθμόν, εἰκ. 35, προέρχεται κατὰ τὸν ὑπότιτλον τῆς εἰκόνος: «fra i lastricati di prima e di seconda fase proto-palaziale», χρονολογεῖ δηλαδὴ ἀπλῶς τὸ ὑποκείμενον πλακόστρωτον εἰς τὴν MM IB, ἀρχικὴν προανακτορικὴν περίοδον. Ὁ δρ. ΛΕΝΙ ἐξετέλεσε δοκιμαστικὴν σκαφὴν ἀμέσως νοτιώτερον τοῦ σημείου εἰς τὸ ὅποιον ἔσκαψεν ὁ PERNIER ἔξω τοῦ δωμ. XXII πρὸ τῆς προσόψεως τῶν ὀρθοστατῶν: αὐτόθι 345, εἰκ. 37-38. Ὑπὸ δάπεδον μὲ ἐρυθρὸν κονίαμα, ἔχον ὑπόστρωμα ἐκ μικρῶν λίθων, ἀνεφάνησαν κτήρια, τῶν ὁποίων ἡ ὑστερωτέρα κεραμεικὴ ἔδωκε μικρὰν τεῖοδόχην τῆς κατηγορίας Ἀγίας Φωτεινῆς, ὡς λέγει ὁ ΛΕΝΙ, ἴσως ὅμως χαρακτηριστικὴν τῆς ὑστερας κατηγορίας τῶν Πατρικιῶν. Εἰς τὴν κορυφὴν τῶν τοίχων ἀνευρέθη ὕλικὸν τῆς πρώτης πρωτοανακτορικῆς φάσεως, ἀλλ' ὡς τοιαύτην ὁ ΛΕΝΙ χαρακτηρίζει τὴν MM IA καὶ προφανῶς αὕτη προηγῆθη τῆς κατασκευῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων, ἀφοῦ τὰ ὑποκείμενα κτήρια εἶναι προανακτορικά· προανακτορικὴ κεραμεικὴ—προϊστορικὴν, τὴν ὀνομάζει ὁ ΛΕΝΙ—ἀνευρέθη εἰς τὸ στρώμα τῶν κτηρίων καὶ μέχρι τοῦ πατητοῦ δαπέδου· κάτω τοῦ τελευταίου τούτου τὰ λείψανα ἦσαν χαλκολιθικά. Διὰ λείψανα προανακτορικοῦ κτηρίου ἄνω ἄλλου ὑπονεολιθικοῦ ὑπὸ τὴν 2αν «κουλούραν» βλ. ΛΕΝΙ, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 668.

2 Τὰ προανακτορικὰ κτήρια τῆς αὐλῆς ἔχουν τὴν συνέχειαν τῶν εἰς τὰ ἐγγύς ὀπισθεν τῆς προσόψεως δωμάτια, τὰ ἀνασκαφέντα ὑπὸ τοῦ PERNIER (βλ. σχέδ. εἰκ. 3 καὶ 4), Οὕτω ὑπὸ τὸ δωμάτιον XXII, PERNIER, Festòs I, 152, ὑπὸ τὸ μὲ τεφρὸν κονίαμα δάπεδον, ἀνευρέθη εἰς βάθος περίπου 0.20 μ. ἄλλο μὲ ἐρυθρόν

ὕψος¹. Οὐδὲ φαίνεται ὅτι τὰ λείψανα ταῦτα εὐρίσκονται εἰς ἤδη διαμεμορφωμένα ἐπίπεδα, ὡς τοιαῦτα κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Προφανῶς καὶ ἐνταῦθα ἡ κατάστασις ἦτο ὡς εἰς τὴν Κνωσόν: πτωχαὶ μᾶλλον οἰκίαι ἠπλοῦντο ἐπὶ τῆς κλιτύος λόφου, κλιμακούμεναι μέχρι τῆς κορυφῆς².

Ὡς ἤδη διηυκρινήθη, ὁ δρ. LEVI σαφῶς διέστειλε τὰ κτήρια τῆς προηγηθείσης φάσεως, τὴν ὁποίαν ἐχαράκτηρισε μεταβατικὴν, μὲ χαρακτηριστικὴν κεραμικὴν τοῦ τύπου Ἀγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου. Δὲν διέκρινεν ἄλλην φάσιν, ἣτις θὰ ἀντεστοίχει μὲ τὴν δευτέραν, σύγχρονον τῆς φάσεως Βασιλικῆς τῶν κηλιδωτῶν τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης καὶ δὲν πιστεύει εἰς τὴν ὑπαρξίν της. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι εἰς τὴν Φαιστὸν οὐδαμοῦ κατέστη δυνατόν νὰ διακριθῶν ἐντελῶς σαφῶς δύο φάσεις, ἀντίστοιχοι μὲ τὴν ΠΜ Ι καὶ ΠΜ ΙΙ τοῦ EVANS. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου ἀπέφυγα νὰ διαστείλω διὰ τὴν Φαιστὸν τὰς φάσεις ταύτας, λόγῳ ἀνεπαρκείας τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων. Ὅμως δέον νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ μέχρι σήμερον δημοσιευθεῖσα κεραμικὴ τῶν παλαιότερων κτηρίων δὲν ἀνήκει κυρίως εἰς τὸν ἀρχικὸν ρυθμὸν τοῦ Ἀγίου Ὀνουφρίου καὶ τοῦ Πύργου, ἀλλ' εἰς τὸν μᾶλλον ἐξειλιγμένον³: τὰ ἀγγεῖα ρυθμοῦ Ἀγίου Ὀνουφρίου χαρακτηρίζονται ἀπὸ σχήματα ὡς τὸ τῆς τεϊοδόχης μὲ μᾶλλον βραχεῖαν προχοὴν καὶ μὲ πυκνὰ δικτυωτά: εἶναι τοῦ εἶδους ἐκείνου, τὸ ὅποιον ὁ ἀρχαιολόγος ΖΩΗΣ ἐχαράκτηρισε μὲ τὸν ὄρον: φάσις Κουμάσας⁴. Οὐδεμία πρόχους εἶναι τοῦ τύπου τοῦ γνωστοῦ ἐκ τῶν τάφων τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου ἢ Κυπαρισίου. Ἐπί-

κονίαμα, καὶ τὸ αὐτὸ παρατηρήθη καὶ εἰς ἄλλα δωμάτια γειτονικά, ὡς τὸ XIII, ὅπου ἀνεφάνησαν καὶ πλίνθινα θρανία ἐπίσης κεκαλυμμένα μὲ ἐρυθρὸν κονίαμα, προχωροῦντα μάλιστα ὑπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ἀνωτέρου στρώματος. Ὁ PERNIER ἔτεινε νὰ πιστεύσῃ, αὐτόθι 151, ὅτι τοιαῦτα λείψανα ἦσαν προανακτορικά, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πρὸ τῆς προσόψεως τῶν παλαιότερων τούτων οἰκοδομημάτων ἐξετείνεται πλακόστρωτον τὸν ἔφερεν εἰς τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι τὰ ἀρχικά κτήρια θὰ εἶχον ἀνάλογόν πως μορφήν πρὸς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον καὶ θὰ ἦσαν εἶδος «abitazione signorile» τοῦ τέλους τῆς περιόδου *mi-noico-primitivo*. Ὅμως ἀλλαχοῦ ἀνευρέθησαν βαθύτερον πλακόστρωτα, τὰ ὅποια ἐφαίνοντο νὰ ἀνῆκουν εἰς ὑπαίθρους χώρους, ὡς ὑπὸ τὰ δωμάτια XV καὶ XVI, αὐτόθι 152, καὶ ὑπὸ τὴν παρὰ τὸν διάδρομον ἀποθήκην XXI ἀνεφάνη κτήριο μὲ διάφορον προσανατολισμόν, τὸ ὅποιον ἀπεδόθη εἰς ἰδιωτικὴν οἰκίαν, παλαιότεραν τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, αὐτόθι 153. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα, συνδυαζόμενα μὲ τὴν ἀνεύρεσιν κεραμικῆς καμαραϊκῆς παλαιότερας μορφῆς τῆς ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν δωματίων ἀνευρεθείσης, κατὰ μέγα μέρος τοῦ τύπου Patrikiès-Messara Kultur, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ τὰ δάπεδα, ὡς τοῦ ἱεροῦ VIII, εἰκ. 59, 4, τοῦ δωματίου XII, πίν. XIII, τοῦ δωματίου XIX, εἰκ. 59, μιᾶς ὁμάδος χαρακτηριστικῶν τύπων ἀγγείων, αὐτόθι εἰκ. 59, 1 καὶ 59, 8 μετ' ἄλλου περιγραφομένου εἰς σ. 136, ἀνευρεθείσης εἰς τὸ σημεῖον Β τῶν ὑπὸ τὰ Προπύλαια ἀποθηκῶν XXXIV, μικρᾶς τεϊοδόχης ἀνευρεθείσης εἰς

βάθος 1.30 ὑπὸ τὴν ἀποθήκην 28, αὐτόθι σ. 133, εἰκ. 58, ἄλλης ὁμάδος εἰς βαθὺ στρῶμα ὑπὸ τὸ δωμ. XXV, εἰς κτήριο μὲ ἐλαφρῶς διάφορον προσανατολισμόν καὶ εἰς τὴν ὁποίαν συγκαταλέγονται χαρακτηριστικὰ πρῶμα ἀγγεῖα, ὡς τὰ τῶν πιν. XIVa καὶ XIVb καὶ ἡ μικρὰ ἀνθρωπίνη κεφαλὴ τοῦ πιν. XV, φέρουν εἰς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι καὶ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀπεκαλύφθησαν λείψανα, ἄλλα μὲν ἀναγόμενα εἰς τὴν ἀρχικὴν φάσιν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, MM IB ἢ Ἀγ. Φωτεινῆς, ἄλλα δὲ εἰς προανακτορικὰς οἰκίας, ἐνίοτε μὲ διάφορον προσανατολισμόν καὶ μὲ πλακόστρωτα ἀναμεταξύ των, ἀκριβῶς ὡς τοῦτο διεπιστώθη καὶ εἰς ἄλλα τμήματα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου διὰ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν τοῦ δρ. LEVI.

1 Τὴν ἀποκοπὴν τῶν στρωμάτων εἰς τὴν κατωτέραν δυτικὴν αὐλὴν δὲν φαίνεται παραδεχόμενος ὁ δρ. LEVI, βλ. *Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica*, 218, ὅστις ὁμῶς ἀντιθέτως ὁμιλεῖ περὶ ἀποκοπῆς, στρωμάτων τόσοσιν εἰς τὰ διαμερίσματα τῆς προσόψεως τῆς ὑπὸ PERNIER ἀσκαφείσης ὅσον καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κατόπιν δωματίου 25 καὶ τοῦ διαδρόμου 7, *L'archivio di cretule a Festòs*, 17 καὶ 21 καὶ *Annuario N.S.* 23-24, 1961-1962, 453-455.

2 Διὰ τὴν Κνωσὸν βλ. σ. 4 σημ. 1.

3 Βλ. LEVI, *Annuario N.S.* 23-24, 1961-1962, 430-431, εἰκ. 82-83, 458, εἰκ. 126.

4 ΖΩΗΣ, ἔ.δ. *Die Keramik der Koumasa-Stufe*, 71 ἔξ.

σης τοῦ ρυθμοῦ Πύργου ἀπαντοῦν μᾶλλον ἐξευλιγμένα εἶδη, τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύονται εἰς τινὰς τῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς. Τοιοῦτο κτήριο μὲ κεραμεικὴν τῆς αὐτῆς φάσεως ἀνέσκαψεν ὁ PERNIER ὑπὸ τὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ περιστύλου τοῦ δωματίου 74 τῶν νέων ἀνακτόρων¹. Οὕτω οὐσιαστικῶς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος κτήρια θὰ ἔδει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν δευτέραν προανακτορικὴν φάσιν. Τοῦτο δὲ θὰ ἡρμήνευε τὴν ταυτόχρονον ἐμφάνισιν καὶ κηλιδωτῶν ἀγγείων ρυθμοῦ Βασιλικῆς. Ἡ πρώτη θὰ ἀντεστοίχει τότε μὲ ἐκείνην, ἣτις ἀπέδιδε μικτὴν κεραμεικὴν ὑπονεολιθικὴν, ἀρχικὴν Ἀγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου καὶ λείψανα τῆς φάσεως ταύτης, χαρακτηρισθέντα ἀπλῶς ὑπονεολιθικά ἢ χαλκολιθικά, ἀνεφάνησαν εἰς τινὰ σημεῖα, ὡς λ.χ. ὑπὸ τὸ Πρόπυλον τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων II, εἰς τὸ βαθύτερον στρώμα καὶ ὑπὸ τὸν διάδρομον 7/III². Φυσικά, ὡς ἤδη ὑπεγράμμισθη, ὑπονεολιθικὸς εἶναι καὶ ἄλλαχοῦ ὁ χαρακτήρ τῆς πρώτης φάσεως τοῦ Ἀγίου Ὀνουφρίου - Πύργου. Ὡστε εἰς τὴν πραγματικότητά οὐδεμία τῶν τριῶν προανακτορικῶν φάσεων ἀπουσιάζει εἰς τὴν Φαιστόν.

Ἡ διάκρισις τῶν τριῶν φάσεων ἐγένετο σαφεστέρα μὲ τὴν ἐπιμελῆ στρωματογραφικὴν ἔρευναν τῶν τάφων τῆς Λεβήνος ὑπὸ τοῦ δρ. ΑΛΕΞΙΟΥ³, ἔνθα ἡ ἐπαλληλία τῶν στρωμάτων καὶ ἡ διάκρισις τούτων ἀπολύτως βεβαιοῦται, ἐκάστου τῶν στρωμάτων ἀποδώσαντος χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀντίστοιχον μὲ τὴν εἰς τὴν Φαιστόν ἀποδοθεῖσαν. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Κρήτη ἐμφανίζει ὠρισμένας ἰδιορρυθμίας καὶ ἐκεῖ πλεονάζει ἡ κεραμεικὴ τῶν ρυθμῶν Ἀγίου Νικολάου, Βασιλικῆς κηλιδωτῶν, Βασιλικῆς light on dark, πολυχρώμου κεραμεικῆς τύπου τῆς Βασιλικῆς IV ἢ προΐμου πολυχρώμου τοῦ Παλαικάστρου, εἶναι εὐχερὲς νὰ ἀποκατασταθοῦν αἱ ἀντιστοιχίαι μὲ τὰς φάσεις τοῦ προανακτορικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Κεντρικὴν καὶ Ἀνατολικὴν Κρήτην, μάλιστα μέσφ τῆς Κνωσοῦ, ὅπου ὅμως ἡ στρωματογραφία τῶν παλαιότερων φάσεων δὲν ἐμελετήθη εἰσέτι ἐπαρκῶς⁴. Ἡ ἔρευνα ἐνὸς φρέατος, ὑφ' ἡμῶν ἀνακαλυφθέντος κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἀνακτόρου

1 PERNIER, Festos I, 115 ἐξ. εἰκ. 49 τῆς σ. 116, πίν. VI καὶ XII 3-8, 11. Τινὰ ὄστρακα μαρτυροῦν χρησιμοποίησιν πιθανὴν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς 1ης προανακτορικῆς περιόδου, ἔ.ἀ. εἰκ. 50, σ. 118.

2 Ὑπὸ τὸ Πρόπυλον ΛΕΝΙ, Bollettino, 1953, 17 - 19 καὶ Annuario N.S 23 - 24, 1961 - 1962, 667 - 668. Ὑπὸ τὸν διάδρομον III, αὐτόθι 449 ἐξ. καὶ εἰκ. 132 - 133 σ. 463. Εἰς τὰς τελευταίας εἰκόνας σαφῶς ἀποδίδεται κεραμεικὴ τῆς πρώτης φάσεως Πύργου. Τὸ στρώμα τοῦτο ὑπὸ τοῦ δρ. ΛΕΝΙ ἐχαρακτηρίζετο ὡς χαλκολιθικὸν-ὑπονεολιθικὸν καὶ ἐκ τούτου ἐπῆλθε σύγχυσις μὲ τὴν παλαιότεραν κεραμεικὴν ὑπονεολιθικῶν στρωμάτων, ὡς τὴν ὑπὸ τὸ κατώτατον πλακόστρωτον, τὸ χαρακτηρισθὲν ὑπὸ τοῦ ΛΕΝΙ ὡς προανακτορικόν, τὸ ἀνευρεθὲν ὑπὸ τὸ Πρόπυλον II. Ὁ ἀνασκαφεὺς ἐπίστευσεν ὅτι ἀνεγνώρισεν ὑπὸ τὸ Πρόπυλον λείψανα τῆς 1ης καὶ 2ας κατ' αὐτὸν παλαιοανακτορικῆς φάσεως, ἀφοῦ τὸ Πρόπυλον ἀπέδωκεν εἰς τὴν 3ην κατ' αὐτὸν φάσιν. Θεωρῶ ὅμως βέβαιοι ὅτι δὲν ἀνευρέθη κεραμεικὴ τῆς λαμπρᾶς καμαραϊκῆς φάσεως, τῆς ἀντιστοιχοῦσης μὲ τὴν Ib καὶ II φάσιν τοῦ ΛΕΝΙ καὶ τοῦτο εἶναι φυσικόν, διότι τὸ Πρόπυλον ἀνήκεν εἰς τὰ κτήρια

τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀκριβῶς τῶν φάσεων Ib καὶ II, τὰ κείμενα εἰς τὸ ὑψηλότερον ἐπίπεδον τῆς δυτικῆς αὐλῆς. Πάντα ἐπομένως τὰ ὑπὸ τὸ Πρόπυλον λείψανα εἶναι προανακτορικῶν χρόνων.

3 Βλ. σ. 18 σημ. 2.

Τὴν ἐν προκειμένῳ σημασίαν τῆς στρωματογραφίας τῶν τάφων τῆς Λεβήνος ἀνεγνώρισεν ὁ BONACASA, ἔ.ἀ. 16 καὶ 28, ὅστις συνεπάγεται: «la successione cronologica dei nuovi reperti di Lebena sembrerebbe confermare pienamente la soluzione proposta dal Platon: che si debba ristabilire, cioè, il principio di riconoscere al gruppo delle culture pre-palaziali meglio note una lunga durata e che si debba, altresì, riconoscere alle suddette culture una fioritura ovunque costante al di fuori dei grandi centri, ma pure, ovviamente, documentata negli strati che precedono i primi grandi insediamenti palaziali».

4 Ὁ BONACASA, ἔ.ἀ. 24 ἐξ., ἴσως τονίζει μὲ ὑπερβολὴν τὰς διαφορὰς τῆς φάσεως Πατρικιᾶς ἀπὸ τὴν τῆς Βασιλικῆς III καὶ IV τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης' ὁρθῶς ὅμως ὑποσημαίνει τὴν δυνατότητα συντονισμοῦ διὰ τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ, μάλιστα τοῦ ἀποθέτου Vat Room.

Κνωσοῦ καὶ περαιτέρω ὑπὸ τῆς Βρετανικῆς σχολῆς διὰ τοῦ δρ. HOOD ἀνασκαφέντος, ἀπέδωσε χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τῆς πρώτης φάσεως, μὲ τοὺς ρυθμοὺς Ἀγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου¹. Μία ἄλλη οἰκία, ἀναφανεῖσα κατὰ τὰς αὐτὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως, εἰς τὴν νοτίαν παρυφὴν τοῦ ἀνακτόρου, ὑπὸ τὸ ἐξωτερικὸν παλαιοανακτορικῶν χρόνων πλακόστρωτον καὶ ἥτις δὲν ἠρευνήθη εἰσέτι, ἀπέδωσε κατ' ἀρχὴν κεραμεικὴν Βασιλικῆς κηλιδωτὴν καὶ εἰδῶλια τύπου Naqada². Ἡ ἔρευνα αὕτη πιθανῶς θὰ διεσάφει τὴν προέλευσιν τῶν ὡραίων ἀγγείων ρυθμοῦ κηλιδωτοῦ Βασιλικῆς, τῶν περισυλλεγέντων καὶ δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ EVANS³. Πολὺ πληρέστερον ἠρευνήθησαν αἱ προανακτορικαὶ οἰκίαι τῆς τρίτης φάσεως⁴ ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς Δυτικῆς αὐλῆς καὶ ὁ ἀποθήκης τοῦ Vat Room. Διὰ τὴν ἀντιστοιχίαν τοῦ τελευταίου τούτου μὲ τὴν φάσιν Patrikiès - Messara Kultur τῆς περιοχῆς Φαιστοῦ ἐπραγματεύθη ὁ ἐπ' ἐσχάτων δημοσιεύσας τὰ εὐρήματα τῶν Πατρικιῶν BONACASA⁵. Οὗτος σαφῶς διέστειλε τὴν φάσιν ταύτην ὡς τελευταίαν προανακτορικὴν καὶ συνετάγη ἀπολύτως πρὸς τὴν ἀποψίν μου ὡς πρὸς τὴν διαδοχὴν τῶν προανακτορικῶν στρωμάτων εἰς τὴν Φαιστὸν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἴδρυσιν τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς φάσεως Ἀγίας Φωτεινῆς, ἀντιστοίχου πρὸς τὴν MM IB τῆς Κνωσοῦ⁶. Οὕτω ἐπεσήμανε τὴν ἀκριβῆ ἀντιστοιχίαν τῆς φάσεως τῶν Πατρικιῶν - Messara Kultur μὲ τὴν MM IA, ἐν μέρει ἀντίστοιχον καὶ πρὸς τὴν ΠΜ III τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης.

Αἱ τρεῖς προανακτορικαὶ περίοδοι ἀνταποκρίνονται περίπου μὲ τὰς τρεῖς φάσεις τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ⁷ καὶ τὰς τρεῖς τοῦ πρωτοελλαδικοῦ καὶ διερωτῶταί τις ἂν ἡ διαδοχὴ τούτων δὲν ὀφείλετο εἰς οὐσιαστικὰ ἱστορικὰ γεγονότα⁸, τὰ ὅποια συνέβησαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου κατὰ τὴν πρόμον χαλκῆν περίοδον. Τοῦτο θὰ ἡδύνατό τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καὶ εἰς τοὺς τρεῖς κύκλους — καὶ θὰ ἡδύνατο νὰ περιλάβῃ τις ὡς τέταρτον τὸν Τρωικόν — ἐμφανίζονται πλεῖστα ὅσα κοινά, καὶ μάλιστα λίαν οὐσιαστικά, χαρακτηριστικά τὰ ὅποια μᾶς βοηθοῦν νὰ καθορίσωμεν τὰς ἀκριβεῖς ἀντιστοιχίας. Οὕτω λ.χ. εἰς τὰς Κυκλάδας ἡ φάσις Πηλοῦ ἔχει ὑπονεολιθικὸν χαρακτῆρα καὶ γενικὰ χαρακτηριστικὰ πολὺ ἀνά-

1 Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Κρητικὰ Χρονικά 12, 1958, 461. M. S. HOOD, Stratigraphic Excavations at Knossos, 92 κέξ. Τὸ φρεῖον εἶχε βάθος 10 μ. καὶ εἰς τὰ κάτω στρώματα ἡ κεραμεικὴ ἦτο ἀμιγῆς μὲ ὑδρίας ἀκοσμήτους ἢ ξεστάς καὶ χαρακτηριστικὰ ὅστρακα Ἀγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου. Πόδες χυτῶν, συνήθεις εἰς στρώματα ΠΜ II δὲν ἀνευρέθησαν.

2 Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Κρητικὰ Χρονικά 11, 1957, 338.

3 EVANS, PM I, 74, εἰκ. 40. Ὁ HOOD, ἔ.ἀ., ἀναφέρει ΠΜ II λείψανα οἰκίων ὑπὸ MM IA οἰκίας, ἐνθα ἀνευρέθησαν, ὡς εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ EVANS μνημονευόμενας οἰκίας πρὸς Ν. τοῦ Ἀνακτόρου, κεραμεικὴ ρυθμοῦ Βασιλικῆς καὶ κύπελλα ἐφ' ὑψηλοῦ ποδός.

4 Βλ. σ. 4 σημ. 1.

5 BONACASA, ἔ.ἀ. 15, 24 καὶ 27, ἐνθα οὗτος παρατηρεῖ: «ci sembra ormai decisamente definita l'appartenenza di Patrikiès al periodo iniziale del MM IA. La relativa contemporaneità delle culture

pre-palaziali, postulata oltre che per le tombe della Messara anche per quelle di Platanos in particolare, e stata ribadita da Sidney Smith e di recente ha trovato ulteriore conferma nelle conclusioni di N. Platon».

6 BONACASA, ἔ.ἀ. 13.

7 Διὰ τὰς ἀντιστοιχίας τῶν φάσεων τοῦ προανακτορικοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ βλ. PLATON, Chronologie de la Crète et des Cyclades, 675, καὶ τελευταίως COLIN RENFREW, Crete and the Cyclades before Radamanthys, Κρητικὰ Χρονικά 18, 1964, 107 ἔξ. καὶ P. WARREN, ἔ.ἀ. βλ. σ. 18 σημ. 6. Ἐπίσης DESHAYES, ἔ.ἀ. βλ. σ. 20, σημ. 3, ἐνθα γίνεται λόγος καὶ περὶ τοῦ συντονισμοῦ μὲ τὰς περιόδους τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ ἀντιστοίχους καὶ μὲ τὰς διαδοχικὰς πόλεις τῆς Τροίας.

8 Βλ. κυρίως PLATON καὶ DESHAYES, ἔ.ἀ.

λογα μετὰ τῆς πρώτης προανακτορικῆς φάσεως Ἀγίου Ὀνουφρίου - Πύργου. Ἡ δευτέρα τῆς Σύρου ἀντιστοιχεῖ μετὰ τὴν δευτέραν προανακτορικὴν, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει πολλὰ ὅμοια χαρακτηριστικά· λ.χ. καταπληκτικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν λιθίνων ἀγγείων Σύρου καὶ Μόχλου καὶ εἰς τινὰς περιπτώσεις συζητεῖται ἂν ἐν ἀγγείῳ εἶναι κυκλαδικὸν ἢ κρητικόν, ὡς λ.χ. αἱ περίφημοι πυξίδες Μόχλου, Ζάκρου καὶ Μαρωνιάς¹. Ἡ τρίτη τέλος περιόδος, γνωστὴ περισσότερον ἐκ Φυλακωπῆς, ἐμφανίζει ἐπίσης πολλὰ ἀνάλογα χαρακτηριστικά μετὰ τὴν τρίτην προανακτορικὴν φάσιν, ὡς λ.χ. ρυθμοὺς light on dark καὶ πρὸδρομον πολυχρωμικὸν καὶ ιδιόρρυθμα σχήματα ὡς τὰ τῶν πολλαπλῶν κέρονων². Μετὰ τὰς Κυκλάδας, λόγῳ τῆς στενῆς ἐπαφῆς, εἶναι εὐχερὴς ὁ συντονισμὸς τῶν πρωτοελλαδικῶν περιόδων, ἀφοῦ κεραμεικὴ καὶ ἄλλα εἶδη εἰσάγονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς χώρου εἰς τὸν ἄλλον καὶ πολλὰ ἀντιγράφονται ἢ γίνονται ὑποδείγματα μιμήσεως. Οὕτω ἡ ΠΕ I ἀντιστοιχεῖ μετὰ τὴν ΠΚ I, ἡ ΠΕ II μετὰ τὴν ΠΚ II, ἡ ΠΚ III μετὰ τὴν ΠΕ III³. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ εἰς τὴν τελευταίαν ἐπιδίδει ὁ ρυθμὸς light on dark. Ὁ συντονισμὸς μετὰ τὰς ἐπαλλήλους πόλεις τῆς Τροίας, τῆς Πολιόχνης, τῆς Θερμῆς Λέσβου κλπ.⁴ διδάσκουν ἐπακριβέστερον περὶ τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων καὶ τῆς ἐξελέξεως τοῦ πρώιμου πολιτισμοῦ τοῦ χαλκοῦ. Διὰ τοῦ Τρωικοῦ κυρίως πολιτισμοῦ ἐπέρχεται ὁ συντονισμὸς μετὰ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Πρόσω Ἀνατολῆς. Ἡ συνεξάρτησις αὕτη φέρει μετὰ σχετικὴν βεβαιότητα εἰς τὴν παραδοχὴν μακρᾶς ὁπωσδήποτε χρονολογίας, ἥτις ἐξ ἄλλου ἐπιβεβαιουῖται καὶ ἐκ τῶν συσχετίσεων μετὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Ἀνατολήν⁵. Ἄν ὅντως θὰ ἔδει νὰ ἐπέλθῃ βράχυνσις, αὕτη θὰ ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ἀπορρέῃ ἀπὸ βράχυνσιν τῶν αἰγυπτιακῶν καὶ ἀνατολικῶν χρονολογιῶν, ὡς ἐγένετο τοῦτο μέχρι σήμερον. Ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκην συντονισμοῦ τῶν εἰς ἀλληλεξάρτησιν καὶ συσχέτισιν κύκλων τοῦ μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ ὀρθῶς, πιστεύω, ἐπέμεινεν εἰς τὴν μελέτην τοῦ ὁ δρ. DESHAYES. Ἡ ὑπόθεσις περὶ συντόμου διαρκείας μιᾶς μεταβατικῆς μόνον φάσεως κατὰ τὸν δρ. LEVI, ἴσως οὐχὶ μακροτέρας τῶν 150 ἐτῶν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὐσταθήσῃ, ἂν τοῦλάχιστον δὲν μεταβληθῶν οὐσιαστικῶς αἱ χρονολογίαι τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ τῶν παλαιότερων φάσεων. Ἡ ὑπέρμετρος ἐξ ἄλλου βράχυνσις τῆς διαρκείας τοῦ πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ, ἀντιπροσωπευομένου ἄλλως μετὰ πλῆθος οἰκοδομικῶν στρωμάτων, θὰ ἐδημιουργεῖ πρόβλημα καὶ ὡς πρὸς τὴν διάρκειαν αὐτοῦ τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ. Θὰ ἐδημιουργοῦντο πράγματι ἀγεφύρωτα χάσματα μεταξὺ τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν σταδίων τοῦ νεολιθικοῦ καὶ χαλκολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Πρόσω Ἀνατολῆς καὶ τῶν παλαιότερων φάσεων τοῦ πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ⁶.

¹ CHR. ZERVOS, *La Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956, πίν. 144-147.

Τὸ πῶμα τῆς πυξίδος Μόχλου μετὰ τὸν κύνα εἶναι ἀπαράλλακτον, προφανῶς ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ αὐτοῦ καλλιτέχοντος, μετὰ τὸ ἀνακαλυφθῆναι εἰς ταφὴν σπηλαίου τῆς Φάραγγος τῶν Νεκρῶν εἰς τὴν Ζάκρον, ἔνθα ἀνευρέθη καὶ ἡ πυξίς, ΠΑΕ 1963, 188, πίν. 154 β.

² CHR. ZERVOS, *L'art des Cyclades*, Paris 1957, εἰκ. 139, 142-143, 145-151, 242, 243.

³ E. VERMEULE, *Greece in the Bronze Age*, Chicago 1964, 27 ἐξ.

⁴ DESHAYES, ἔ. ἀ. 550 ἐξ.

⁵ Ἡ ἀντιστοιχία λ.χ. ἀγγείων τινῶν τοῦ Μόχλου μετὰ αἰγυπτιακὰ τῆς 6ης δυναστείας δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τεθῇ ἐν ἀμφιβόλῳ· βλ. EVANS, PM I, 92, εἰκ. 60-61.

⁶ Παρὰ τὰς ἀμφιβολίας μας διὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν χρονολογικῶν προσδιορισμῶν διὰ τῆς μεθόδου τοῦ ἀνθρακος 14, εἶναι ἀνορθόδοξον νὰ διαμφισβητήσῃ τις τὰ γενικὰ προελθόντα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν μακρὰς χρονολογίας διὰ τὸν νεολιθικὸν καὶ χαλκολιθικὸν πολιτισμόν.

Ὅτι εἰς τὰ κύρια ἀνακτορικά κέντρα ἐμφανίζονται εἰς τὴν στρωματογραφίαν κενὰ ὁλοκλήρων περιόδων, αἵτινες ἀλλαχοῦ ἀντιπροσωπεύονται, εἶναι φυσικὸν καὶ ὄχι ἀπροσδόκητον, ἀφοῦ ἐγένοντο ἀποκοπαὶ στρωμάτων κατ' ἔκτασιν πρὸς δημιουργίαν εὐρέων ἐπιπέδων εἰς διαφόρους στάθμας διὰ τὴν καλυτέραν προσαρμογὴν τῶν ἀνακτορικῶν συγκροτημάτων καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐκτεταμένων αὐλῶν των¹. Ἄλλ' εἰς τὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἀπεκόπησαν τὰ στρώματα συναντῶμεν κατὰ κανόνα τὴν αὐτὴν διαδοχὴν περιόδων καὶ φάσεων, ἀντιπροσωπευομένων μὲ κεραμεικὴν χαρακτηριστικὴν ἐκάστης τούτων. Οὐδαμοῦ διηκριβώθη ὅτι τὰ λείψανα μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τῆς MM IA φάσεως—Πατρικιᾶς—Messara Kultur εἰς τὴν Φαιστόν—συνεσχετίζοντο μὲ λείψανα τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων².

Ἀπορεῖ ὁ δρ. LEVI βάσει ποίων στοιχείων καθώρισα ὡς χρονολογίαν τῆς ιδρύσεως τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων εἰς ἀπάσας τὰς ἀνακτορικάς περιοχὰς τὴν ἀρχὴν τῆς MM IB περιόδου³. Ἄλλ' εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ τὰ παλαιότερα δάπεδα, τὰ ὁποῖα ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν κυρίων διαμερισμάτων τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, τόσον εἰς τὸν τομέα τὸν ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI ἀνασκαφέντα⁴ ὅσον καὶ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἐρευννηθὲν τμήμα τῆς δυτικῆς πτέρυγος⁵, δάπεδα τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως ἀνήκουν εἰς τὸ παλαιότερον ἀνακτορικὸν συγκρότημα, ἀπέδωσαν κεραμεικὴν ρυθμοῦ Ἀγίας Φωτεινῆς, ἐνῶ ἡ ἐπὶ τῶν ἀμέσως ἀνωτέρων δαπέδων ἀνακαλυφθεῖσα κεραμεικὴ ἦτο πανταχοῦ χαρακτηριστικὴ τῆς περιόδου MM II. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ ρυθμοῦ τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, τὴν κορυφωσιν τῆς τεχνικῆς τῶν ἀκιδωτῶν barbotine⁶ καὶ ἡ τυπολογία τῶν ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ τούτου, ὡς ἐπίσης τὸ εἶδος τῆς πολυχρωμικῆς

1 Βλ. σ. 23 σημ. 1. Ἡ ἀποκοπὴ τῶν στρωμάτων ἦτο ἐπόμενο νὰ γίνῃ εἰς πᾶσαν διαμόρφωσιν ἐπιπέδων χώρων μεγάλης ἐκτάσεως διὰ τὴν ἀνίδρυσιν τῶν κυρίων τομέων τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν πρὸ αὐτῶν ἐκτεταμένων αὐλῶν εἰς διαφόρους στάθμας. Κατὰ τὴν τοιαύτην διαμόρφωσιν τὰ ἀποκοπτόμενα χῶματα τῶν στρωμάτων ἀπερρίπτοντο ἐνίοτε εἰς γειτονικοὺς χώρους, οὗτω δὲ ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενον χώρων ἀπορρίψεως μὲ μικτὴν προανακτορικὴν κεραμεικὴν, ὡς λ.χ. εἰς τὴν τάφρον πρὸ τῶν δωμ. 86-87 τοῦ BA. τομέως τοῦ Ἀνακτοροῦ Φαιστοῦ, ἐνθα ἀνευρέθη κεραμεικὴ minoico-antico, μὲ ὄστρακα τῶν ρυθμῶν Ἀγίου Ὀνουφρίου, Βασιλικῆς, light on dark μὲ δικτυωτὰ—προηγμένα Ἀγ. Ὀνουφρίου—τελευταῖα προανακτορικά καὶ τινα κυκλαδικά. Βλ. PERNIER, Festòs I, 130.

2 Φυσικὰ δέον νὰ δοθῇ ἰδιαιτέρα προσοχὴ προκειμένου περὶ τινων τύπων ἐπιζώντων, ὡς μικρῶν τεῖοδοχῶν τοῦ παλαιότερου τύπου, ὡς λ.χ. ἀγγείων ὡς τὰ ἐν Bollettino 1955, 146 εἰκ. 9 καὶ Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 318 εἰκ. 161. Ἐνίοτε τοιαῦτα ἀγγεῖα δὲν εἶναι ἀναμφισβητήτως παλαιονακτορικά, ὡς τό: Annuario N.S. 14-16, 1952-1954, εἰκ. 35a καὶ b, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωμ. LI τῆς κατὰ LEVI Iης φάσεως. Ὑπάρχει συχνὰ ἐξέλιξις τοῦ τύπου, ὡς εἰς τὴν τεῖοδόχην ρυθμοῦ Ἀγίας Φωτεινῆς, δηλ. MM IB, ἐκ τοῦ ὅχτεοῦ ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον R 3, καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦ δωμ. LXV, Annuario 1957-

1958, 250, εἰκ. 79 c. Περισσότερον ἐξελιγμένη ἡ τεῖοδόχη τοῦ δωματίου οἰκίας XCIV, ἀνήκουσα εἰς τὴν φάσιν Ib=MM IIA, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 360 εἰκ. 54. Ἐπίσης συντηρητικὰ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν τὸ τροπιδωτὸν ἀγγεῖον τοῦ δωμ. LXV, Annuario 1957-1958, 245, εἰκ. 70f, καὶ τὸ πλατὺ κύπελλον, αὐτόθι 70 g. Τὰ σκυφωτὰ μὲ ἀνοικτὴν πρόχυσιν ἀγγεῖα τοῦ δωματίου LXV τῆς φάσεως Ia (=MM IB) διατηροῦν τὸν παλαιὸν τύπον τῆς φάσεως Πατρικιᾶς, αὐτόθι εἰκ. 74 a d.

3 LEVI, La critica degli archaeologi, 169.

4 Ἰδιαζόντως σαφὴς ἡ διαδοχὴ τῶν δύο παλαιονακτορικῶν δαπέδων μὲ κεραμεικὴν Ἀγίας Φωτεινῆς (MM IB) καὶ τοῦ ἐξελιγμένου καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ (MM II) εἰς τὸ δωμάτιον LXV, LEVI, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 237 ἐξ. εἰκ. 65-67, 70-84. Ἐπιχώσεις τῆς πρώτης ταύτης νεοανακτορικῆς φάσεως εἰς τοὺς ὅχτεοὺς ὑπὸ τὰ δωμάτια LIX-LX, Annuario ἔ. ἀ. 219 ἐξ. εἰκ. 37-38, καὶ ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον R³ τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 404, εἰκ. 45-46.

5 Διὰ τὸ οἰκοδομικὸν παλαιονακτορικὸν στρώμα τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος βλ. ἀνωτέρω σ. 22 σημ. 2.

6 Διὰ τὸν ρυθμὸν Ἀγίας Φωτεινῆς βλ. κυρίως Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 299 ἐξ. (τοῦ προμαχῶνος II) εἰκ. 144 ἐξ.

διακοσμητικῆς, ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰ τῆς κεραμεικῆς τῆς MM IB φάσεως τῆς Κνωσοῦ, ὅπου ἡ κεραμεικὴ αὕτη ἐμφανίζεται πρᾶγματι ὡς ἡ παλαιότερα τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων¹. Ἀντιθέτως ἡ κεραμεικὴ τῶν κτηρίων, τὰ ὅποια ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τὰ κατώτερα ἀνακτορικὰ πλακόστρωτα ἢ κεκονιαμένα δάπεδα τῶν ἀνακτόρων ἢ ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα τῶν αὐλῶν, κτηρίων ἀναμφιβόλως προανακτορικῶν, ἀφοῦ ταῦτα ἀποτελοῦν μέρη οἰκημάτων προὔπαρξάντων τοῦ ἀνακτόρου, μὲ διάφορον ἐνίοτε προσανατολισμὸν καὶ σχετικῶς πτωχὴν δομικὴν, εἶναι πάντοτε τοῦ τύπου τῆς ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ περιόδου, τόσον εἰς τὴν Κνωσὸν ὅσον καὶ εἰς τὴν Φαιστὸν καὶ τὰ Μάλια. Οὕτω λ.χ. εἰς τὴν φάσιν ταύτην ἀνήκει ἡ κεραμεικὴ τῶν ὑπὸ τὴν δυτικὴν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ οἰκιῶν, τοῦ ἀποθέτου τοῦ Vat Room, τῶν οἰκιῶν ὑπὸ τὴν νοτίαν αὐλὴν καὶ ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων καί, ὡς εἶδομεν, ὠρισμένων λειψάνων ὑπὸ τὰς παλαιοανακτορικὰς αὐλὰς τῆς Φαιστοῦ, ἔνθα ἀπαντοῦν ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ Πατρικιές, τὰ ὅποια αὐτὸς ὁ δρ. LEVI χαρακτηρίζει προανακτορικά². Πῶς ἄλλως θὰ ἠδύναντο νὰ συνυπάρχουν οἰκίαι ἀμέσως ἔξω τῶν προσόψεων τῶν ἀνακτόρων, περισφίγγουσαι αὐτὰ καὶ ἐμποδίζουσαι ταῦτα ἀκόμη καὶ νὰ ἀναπνεύσουν; Δὲν κατενόησα τὸ προβαλλόμενον ἐπιχείρημα ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI, ὅτι τὸ ἀμέσως ὑπερκείμενον στρώμα ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἔδωσε κεραμεικὴν τοῦ τύπου Ἀγίας Φωτεινῆς καὶ τὸ ὁποῖον ἐγὼ ἐθεώρησα χαρακτηριστικὸν τῆς ἀρχικῆς φάσεως τῶν ἀνακτόρων, ἔχει ἀντιστοιχίαν μὲ τὴν κεραμεικὴν τοῦ Vat Room καὶ τῶν ὑπὸ τὴν αὐλὴν οἰκιῶν τῆς Κνωσοῦ³. Τὸ ἀμέσως ὑπερκείμενον στρώμα ἀπέδωσε μόνον λαμπρὰν κεραμεικὴν χαρακτηριστικὴν τῆς ΜΜ ΙΙ φάσεως ὅλως διάφορον τῆς ΜΜ ΙΑ. Φυσικὰ τὴν διάδοχον ταύτην φάσιν ὀνομάζω δευτέραν παλαιοανακτορικὴν⁴, ἐνῶ ὁ δρ. LEVI τὴν χαρακτηρίζει ὡς δεύτερον τμήμα τῆς πρώτης φάσεως, ἵνα διατηρήσῃ τὴν ἀρχικῶς δοθεῖσαν ὀρολογίαν. Οὐσιαστικῶς πρόκειται περὶ διαφόρου φάσεως μὲ ὅλως διάφορον κεραμεικὴν⁵, ἐνῶ ἀντιθέτως εἰς τὰς ἀκολουθησάσας φάσεις Ib καὶ ΙΙ κατὰ LEVI μετὰ δυσκολίας ἢ καὶ οὐδόλως διαστέλλεται ἡ κεραμεική⁶. Συμφώνως πρὸς ταῦτα οὐδεμία διαφωνία ὑπάρχει ὡς πρὸς τὸν θρίαμβον τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ κατὰ τὸ δεύτερον τμήμα τῆς πρώτης κατὰ LEVI περιόδου, τὴν ὁποίαν ἐγὼ ἀπλῶς θεωρῶ καὶ ὀνομάζω δευτέραν παλαιοανακτορικὴν φάσιν. Κατὰ τὴν φάσιν ταύτην ὁ καμαραϊκὸς ρυθμὸς ἐδημιούργησε τὰ πλέον θαυμαστά ἀριστουργήματα καὶ τὴν λεπτοτάτην ἐκείνην κεραμεικὴν, ἥτις ἐχαρακτηρίσθη ὡς ὠοκέλυφος ἢ ὑμενόστρακος⁷ φυσικὰ

¹ Διὰ τὰς ἐν προκειμένῳ παρερμηνείας τοῦ EVANS καὶ PENDLEBURY βλ. ἀνωτέρω σ. 4 καὶ σημ. 1.

² Βλ. λ.χ. Annuario N.S. 23 - 24, 1961 - 1962, 479 N.S. 27-28, 1965 1966, 339, 343.

³ LEVI, αὐτόθι 169. Φαίνεται ἐπὶ πλέον ὅτι καὶ οὗτος συµμερίζεται τὴν ἐσφαλμένην ἄποψιν ὅτι ὁ ἀποθέτης τοῦ Vat Room καὶ αἱ ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου οἰκίαι εἶναι «primissima fase struttiva del palazzo di Cnosso».

⁴ Ἀνάλογον ὀρολογίαν ἐχρησιμοποίησεν ἡ FIANDRA εἰς τὴν ἐν σ. 21 σημ. 1 μνημονευομένην μελέτην αὐτῆς.

⁵ Δὲν συμφωνῶ ὅτι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τεκτονικῆς αἱ ἐπελθοῦσαι μεταβολαὶ εἰς τὸ τέλος τῆς φάσεως ταύτης ὑπῆρξαν ὅλως δευτερεύουσας, ὡς

θέλει ὁ δρ. LEVI· βλ. λ.χ. εἰς Annuario N.S. 27-28 1965 1966, 372: «Anche in questo quartiere abitato, dunque come nel Palazzo, il passaggio della fase Ia alla Ib appare quale il risultato di semplici riassetamenti edilizi o urbanistici, piuttosto che non di un disastroso sconvolgimento tellurico». Τὰ εἰς τὰ κατώτερα στρώματα ἀναφανέντα λείψανα ἀποδεικνύουν τὸ ἐναντίον.

⁶ Ὁ δρ. LEVI ἐπιμένει ὅτι ὑπάρχει σαφὴς διάκρισις μεταξὺ τῆς κεραμεικῆς Ib καὶ τῆς ΙΙ κατ' αὐτὸν παλαιοανακτορικῶν φάσεων. Ὅμως οὐδαμοῦ διέστειλε σαφῶς τὴν κεραμεικὴν ἐκάστης τῶν περιόδων τούτων. Βλ. κατωτέρω.

τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι λεπτότατα ἀγγεῖα δὲν ὑπῆρξαν εἰς τὴν προηγηθεῖσαν ἀνακτορικὴν φάσιν οὔτε ὅτι δὲν ὑπῆρξαν καὶ πρόδρομα τούτων κατὰ τὴν προανακτορικὴν, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν νεολιθικὴν περίοδον οὔτε ὅτι τοιαῦτα ἀγγεῖα ἔπαυσαν νὰ παρασκευάζονται κατὰ τὴν τελικὴν παλαιοανακτορικὴν φάσιν. Μία περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ μίαν γενικὴν ἐπικράτησιν τεχνικῶν καὶ ρυθμῶν καὶ ὄχι ἀπὸ σποραδικὰ ἢ μεμονωμένα δημιουργήματα· οὕτω ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῶν ἀκιδωτῶν barbotine εἶναι κατὰ τὴν MM IB περίοδον, ἀλλὰ τοῦτο, δὲν σημαίνει ὅτι τοιαῦτα ἀγγεῖα δὲν ἀπαντοῦν καὶ κατὰ τὰς προηγηθείσας ἢ τὰς ἀκολουθησάσας περιόδους. Ἀμφιβάλλω ὅμως ἂν ὑπάρχῃ τόσον σαφὴς διαστολή, ὥς τὴν περιγράφει ὁ δρ. LEVI, μεταξὺ τῆς κεραμεικῆς τοῦ βαθυτέρου ἀνακτορικοῦ στρώματος τοῦ ἀποδιδομένου εἰς τὴν Ib φάσιν καὶ τῆς εἰς τὰ ὑψηλότερα ἐπίπεδα ἀνακαλυφθείσης, ὥς καὶ ἐκείνης ἣτις ἀνευρέθη ὡς κεραμεικὴ δαπέδου τῶν διαμερισμάτων τῆς δυτικῆς προσόψεως τῶν ἀνασκαφέντων ὑπὸ τοῦ PERNIER. Δοθέντος ὅτι ἡ ἴδρυσις τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων ἐγένετο, ὥς ἐγὼ πιστεύω εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς MM IB περιόδου, ἡ κεραμεικὴ θεμελιώσεως καὶ ἡ ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα τῶν ἀρχικῶν αὐλῶν εἶναι ἡ MM IA καὶ ἡ τῶν προηγηθεισῶν ταύτης περιόδων ¹

Τὸ ὅλον θέμα τῶν διαδοχικῶν φάσεων τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων περιεπλάκη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ χαρακτηρίζουσα ταύτας παλαιοανακτορικὴ κεραμεικὴ ἀνευρίσκεται εἰς οἰκοδομικὰ στρώματα εἰς διάφορον ὕψος κείμενα. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τῶν νέων ἀνασκαφῶν τοῦ δρ. LEVI διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς δύο οἰκοδομικῶν στρωμάτων κειμένων ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀλλ' εἰς νοτιώτερον τομέα. Ἐπόμενον ἦτο καὶ λογικὸν συνάμα νὰ ἀποδοθοῦν ταῦτα εἰς τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις, τῆς φάσεως τῶν κτηρίων PERNIER χαρακτηρισθείσης κατ' ἀκολουθίαν ὡς τρίτης καὶ τῶν δύο εἰς βαθύτερα ἐπίπεδα δευτέρας καὶ πρώτης. Τὸ κατώτερον κτήριο ἔχει πρόσοψιν μὲ κρηπίδα ὀρθοστατῶν πολλὴν ἀνάλογον ἐκείνης, ἣτις ὑπῆρχεν εἰς τὰ κτήρια PERNIER καὶ ἀμφότεραι αἱ προσόψεις εὐρίσκονται εἰς τὴν αὐτὴν εὐθεῖαν γραμμὴν καὶ ἔχουν πρὸ αὐτῶν ἐκτεταμένην πλακόστρωτον αὐλήν (βλ. σχέδ. εἰκ. 2 εἰς σ. 7). Βραδύτερον ὁ ἴδιος ὁ ἀνασκαφεὺς διὰ τῆς συνεχίσεως τῆς ἐρεύνης ἐπέισθη ὅτι εἰς ἐπίπεδα διαφόρου στάθμης ἠδύναντο πολλὰ καλὰ νὰ εὐρίσκονται κτήρια τῆς αὐτῆς περιόδου καὶ ἀπέδωσεν εἰς τὴν πρώτην φάσιν τὰς ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφείσας παλαιοανακτορικὰς ἀποθήκας XXXIV ὑπὸ τὸ ἐσώτερον διαμέρισμα τοῦ νεοανακτορικοῦ προπύλου (τοῦ χαρακτηριζομένου ὡς μεγάρου), ὥς ἐπίσης τὰ λείψανα τὰ ἀνευρεθέντα εἰς μικρὸν βάθος ὑπὸ τὸ δωμάτιον 25 (τὸ λεγόμενον μέγαρον ἀνδρῶν), ἐκεῖ ὅπου ἀνευρέθησαν τὰ παμπληθῆ σφραγίσματα καὶ αἱ σφραγίδες ² (βλ. σχέδ. εἰκ. 4 εἰς σ. 13). Ἡ ἐπακολουθήσασα ἀνακάλυψις τῶν ἐπικλινῶν προσβάσεων, τῶν συνδεουσῶν τὰ ἐπίπεδα ταῦτα, ὥς καὶ τῶν ἰσχυρῶν ἀντρευματικῶν τοίχων, οἵτινες συνεκράτησαν τὰς ἀναχώσεις τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς, ἐπεβεβαίωσαν τὴν ὑπόθεσιν, τὴν ὁποίαν ἐξ ἀρχῆς εἶχον ὑποστηρίξει, ὅτι τὰ κτήρια τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου τῆς δυτικῆς αὐλῆς κάλλιστα ἠδύναντο νὰ εἶναι σύγχρονα πρὸς τὰ κτήρια τοῦ κατωτάτου ἐπιπέδου μὲ τὴν ἐπίσης πλακόστρωτον αὐλήν ³.

¹ Βλ. σ. 21 σημ. 1 καὶ σ. 22 σημ. 1.

N.S. 19-20, 1957-1958, 8 ἐξ.

² Βλ. κυρίως Bollettino 1956, 261 ἐξ. καὶ Annuario

³ Τὰ συστήματα συνδέσεως δι' ἐπικλινῶν ἐπιπέδων

Καὶ βεβαίως μὲ ἐπικλινεῖς προσβάσεις δὲν μεταβαίνει τις ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον. Φυσικὰ τὰ κτήρια τοῦ ἀνωτέρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ κατωτέρου ἐπιπέδου θὰ ἠδύναντο νὰ εἶχον διέλθει διαδοχικὰς φάσεις, χωρὶς οὐσιαστικῶς νὰ μεταβληθῇ τὸ γενικὸν σχῆμα καὶ ἰδίᾳ ἡ ἐξωτερικὴ γραμμὴ τῶν προσόψεων, ἐκάστοτε κατασκευαζομένων νέων δαπέδων, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἔδει νὰ ἀνευρίσκειται κεραμεικὴ ἀντίστοιχος πρὸς ἐκάστην φάσιν¹. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ἐβεβαίωσαν αἱ ἀνασκαφαὶ PERNIER, διότι ὑποκείμενα δάπεδα εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἱερῶν καὶ τὰς πρὸς ταῦτα συνδεομένας ἀποθήκας, εὐρισκόμενα εἰς μικρὸν σχετικῶς βάθος, ἀπέδωσαν κεραμεικὴν δαπέδου τῶν φάσεων MM IIA καὶ MM IB, ἀκριβῶς ὡς δάπεδα ὑπὸ τὰ δωμάτια τοῦ κάτω ἐπιπέδου ἔδωσαν κεραμεικὴν δαπέδου MM IB². Φυσικὰ εἰς ἐκάστην διαδοχικὴν φάσιν ἀνακατεσκευάζοντο αἱ ἐπικλινεῖς προσβάσεις (ράμπες) καὶ ἐκ τούτου ἡ παρατηρηθεῖσα στρωματογραφία τούτων, τόσον κατὰ τὸν λεγόμενον προμαχῶνα ὅσον καὶ κατὰ τὸν τοῖχον ἀντιστηρίξεως τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς³. Αὐτὸς ὁ τοῖχος ἀντιστηρίξεως, ὡς ἀπεδείχθη, ἀνενεώθη μεθ' ἐκάστην καταστροφὴν, εἰς τὸ τέλος ἐκάστης τῶν φάσεων MM IB

ἡ κλιμακωτῶν ἀναβάσεων ἤρχισαν ἀποκαλυπτόμενα ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῶν ἀνασκαφῶν Lxvi. Ὅσον οἱ ἀποκλιθέντες «προμαχῶνες» τῆς διαβάσεως L, οἵτινες ἀκολούθως ἀπεδείχθη ὅτι ἐξετείνοντο εἰς ἰσχυρὸν σύστημα ἀντρεισμάτων, ἀνανεομένων κατὰ τὰς διαδοχικὰς περιόδους, τὰ ὁποῖα ἐστήριζαν τὰς βαθμηδὸν ἀνακαλυφθεῖσας ἐπικλινεῖς προσβάσεις καθ' ὥρισμένην περίοδον ἐχρησιμοποίηθη διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν ἐπιπέδων κλιμακωτῇ ἐστεγασμένην πρόσβασις. Περὶ τούτων διέλαβε συνοπτικῶς εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην τῆς ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA (βλ. σ. 21 σημ. 1). Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῶν ἀνασκαφῶν τὸ ὅλον σύστημα διηυκρινήθη, ἀφοῦ ἀνεκαλύφθη ἡ συνέχεια τῆς ἐπικλινούσας προσβάσεως, διερχομένη ἀμέσως νοτίως τοῦ ἰσχυροῦ ἀντρεισματικοῦ τοίχου τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς καὶ ἐξικνουμένη τέλος μετὰ καμπὴν εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς αὐλῆς ταύτης, Lxvi, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 314 ἐξ. Βλ. καὶ αὐτόθι N.S. 23-24, 1961-1962, 399, εἰκ. 38. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ ἀποκλιθέντες προμαχῶνες οὐδένα ἀπολύτως ὀχρωματικὸν σκοπὸν ἐξεπλήρωσαν, ὡς πιστεύει ὁ δρ. Lxvi. Τὸ πολὺ ἡ διαμόρφωσις τῶν κλιμακωτῶν προσβάσεων παρέσχε τὴν εὐκαιρίαν ἐνὸς ἐλέγχου τῶν προσερχομένων, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὴν Κνωσόν, Evans, PM IV, 51 εἰκ. 30 καὶ 57 εἰκ. 34, ὅπου ἐπίσης τὸ σύστημα εἶναι ἀπλῶς ἐλεγχομένης ἐπικλινούσας προσβάσεως καὶ ἀντιστηρίξεως τῆς δυτικῆς αὐλῆς.

1 Ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA διὰ τῆς μνημονευθείσης μελέτης τῆς προσεπάθησε νὰ δώσῃ ἓν γενικὸν διάγραμμα τῆς ἐξελίξεως τῶν παλαιότερων Ἀνακτόρων τὸ διάγραμμα τοῦτο εἶναι εἰς τὰς γενικὰς αὐτοῦ γραμμὰς σύμφωνον πρὸς τὴν ὑπ' ἐμοῦ ὑποστηρικθῆσαν ἀπόψιν, ὑπάρχουν ὁμως ὥρισμένα σημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ ἀόψεις δίστανται, καὶ τὰ σημεῖα ταῦτα θὰ ἔδει νὰ διαλευκανθοῦν δι' ἐιδικωτέρας μελέτης. Δὲν εἶμαι λ.χ. σύμφωνος ὅτι τὸ μέρος τοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν ἄνω δυτικὴν αὐλὴν φθοδομήθη βραδύτερον τοῦ εἰς κατώτερον

ἐπίπεδον ΝΔ. τμήματος. Ὁλόκληρον τὸ κτήριο διήλθε τὰς αὐτὰς φάσεις, οἰκοδομηθὲν τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς MM IB περιόδου (πρώτης κατ' ἐμὲ παλαιοανακτορικῆς). Εἶναι ὁμως πιθανὸν νὰ ἐγένοντο ριζικῶς μεταβολαὶ εἰς ὥρισμένα τμήματα, μάλιστα κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς δυτικῆς αὐλῆς, κατὰ τὴν δευτέραν παλαιοανακτορικὴν φάσιν (Ib τοῦ δρ. Lxvi). Ἐπίσης δὲν εἶμαι σύμφωνος ὅτι ὑπῆρξε τετάρτη παλαιοανακτορικὴ φάσις κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς MM III περιόδου. Ἀπλῶς μετὰ τὴν ὀριστικὴν καταστροφὴν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων ἐμεσολάβησεν ἴσως σύντομος μεταβατικὴ περίοδος, μέχρις ὅτου οἰκοδομηθοῦν τὰ νέα ἀνάκτορα.

2 Βλ. σ. 21 σημ. 1 καὶ σ. 22 σημ. 1.

3 Βλ. ἀνωτέρω σ. 29 σημ. 3. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κάτω προμαχῶνος ὁ δρ. Lxvi διέστειλε μίαν ἐπικλινῆ ἀνάβασιν μὲ βαθμίδας κατὰ διαστήματα μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ δύο ὑποκείμενας, ἐπίσης πλακοστρώτους, τὰς ὁποίας ἀπέδωσαν εἰς τὴν δευτέραν καὶ πρώτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν: Annuario 1961-1962, 398. Τοῦτο ὁμως σημαίνει ὅτι καὶ κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν κατὰ Lxvi ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ κατώτερον ἐπίπεδον καὶ ἡ πλακόστρωτος αὐλή, ὅπου εὐρίσκοντο τὰ κτήρια τῆς πρώτης φάσεως.

Εἰς τὸ τμήμα τῆς ἐπικλινούσας προσβάσεως ἀμέσως πρὸς Νότον τῶν ἀντρεισματικῶν τοίχων τῆς δυτικῆς αὐλῆς καὶ μετὰ τούτου καὶ τῶν MM III οἰκῶν διεκρίθησαν σαφῶς τρία ἐπ'ἀλλήλα πλακόστρωτα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Lxvi ἀποτελοῦν μέρη τῶν προσβάσεων τῆς Ia φάσεως, τῆς Ib καὶ τῆς II: Annuario 1965-1966, 338-339, εἰκ. 31. Ἡ χρονολογία κατέστη δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ ἐκ τῆς ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα καὶ μετὰ τούτων ἀνευρεθείσης κεραμεικῆς: ὑπὸ τὸ κατώτατον τύπον τῆς τελευταίας προανακτορικῆς φάσεως Πατρικιῶν, μετὰ τὸν πρῶτον καὶ μέσον κεραμεικῆς τῆς φάσεως Ia, δηλ. MM IB Ἀγ. Φωτεινῆς, μετὰ τὸν δευτέρου καὶ τοῦ ἀνωτάτου κεραμεικῆς τῆς φάσεως Ib, δηλαδή MM II. Οὕτω καὶ εἰς τὰς τρεῖς παλαιοανακτορικὰς

MM IIA, MM IIB, ἴσως καὶ τῆς MM IIIA (πρώτης νεοανακτορικής) ¹. Ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων τούτων παρηκολογήθη ἄλλως καὶ εἰς τὰ κτήρια τῶν οἰκιῶν, πέρα τοῦ δυτικοῦ κρασπέδου τῆς δυτικῆς ἄνω πλακοστρώτου αὐλῆς ².

Νῦν προκύπτει σαφῶς τὸ ἀκόλουθον πρόβλημα: Κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ νέου ἀνακτόρου (βλ. σχέδ. εἰκ. 6 εἰς σ. 32) ἐκρίθη ἀπαραίτητον νὰ δημιουργηθῇ εὐρυχωρότερα αὐλὴ καὶ πρὸς τοῦτο ἦτο ἀνάγκη νὰ ὀπισθοχωρήσῃ ἡ πρόσοψις καὶ νὰ ἐπιχωσθῶν διὰ χυτῆς κεραμασβέστου τὰ λείψανα τοῦ παλαιότερου κτηρίου, ἀνήκοντος εἰς τὴν τελευταίαν παλαιοανακτορικήν φάσιν· ἡ χυτὴ κεραμάσβεστος ἐχύθη καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς παλαιᾶς αὐλῆς, ἀνυψωθέντος οὕτω τοῦ ἐπιπέδου, ὥς ἐπίσης εἰς τὴν νοτιωτέραν ζώνην, πρὸ τοῦ νοτίου τμήματος τῆς δυτικῆς προσόψεως, ὅπου ἐπεξετείνετο πάλαι τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον. Δὲν φαίνεται νὰ ἐχύθη συστηματικῶς κεραμάσβεστος εἰς τοὺς λοιποὺς ἐπιχωσθέντας χώρους, τοὺς ὁποίους ἐκάλυψαν τὰ διαμερίσματα τοῦ νέου ἀνακτόρου· οὕτω αἱ ὑπὸ τὰ δωμάτια ταῦτα ἀποθῆκαι δὲν εὐρέθησαν πλήρεις κεραμασβέστου ³. Ὁ λόγος λοιπὸν τῆς χύσεως τῆς κεραμασβέστου ἦτο ἡ κατασκευὴ τῶν νέων αὐλῶν ἐπὶ στερεᾶς βάσεως καὶ οὐχὶ ἡ ἀσφαλεστέρα ἔδρασις τῶν νέων κτηρίων,

φάσεις ἠκολογήθη ἡ αὐτὴ πορεία διὰ τὴν διέλευσιν τῆς ἐπικλινούσης προσβάσεως. Ἡ αὐτὴ διαδοχὴ ἐβεβαιώθη καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν καμπὴν τῆς προσβάσεως, αὐτόθι σ. 342-343, εἰκ. 34. Ἄλλ' ἐνταῦθα ὁ ἀνασκαφεὺς ἐκ μόνης τῆς ἀντιλήψεως ὅτι τὸ ἀνώτατον πλακόστρωτον τῆς δυτικῆς αὐλῆς ἀνήκει εἰς τὴν τρίτην φάσιν, ἔδωκεν ἐσφαλμένην χρονολογίαν εἰς τὴν διαδοχὴν τῶν πλακοστρώτων, ὑπὸ τὰ ὅποια καὶ μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁμοῦς ἀνευρέθη κεραμεικὴ ἐντελὴς ἀνάλογος μὲ τὰ τοῦ προηγουμένου τμήματος τῆς ἐπικλινούσης προσβάσεως. Ἡ ἀνεύρεσις σχεύους, ὥς τοῦ χελωνοειδοῦς ἀκιδωτοῦ τῆς εἰκ. 35, μεταξὺ τῶν δύο κατωτέρων πλακοστρώτων, εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν χρονολόγησιν τῶν τριῶν πλακοστρώτων τοῦ τέρματος τῆς προσβάσεως καὶ τῆς δυτικῆς αὐλῆς εἰς τὴν πρώτην, δευτέραν καὶ τρίτην παλαιοανακτορικήν φάσιν, Ia, Ib καὶ II κατὰ LΕVI, ἀντιστοίχους μὲ τὴν MM IB, MM IIA καὶ MM IIB περίοδον.

¹ LΕVI, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 317 ἐξ. διὰ τὸ ἀνατολικῶς τῆς ἀνερχομένης γεωμετρικῆς ὁδοῦ διασφζόμενον τμήμα τοίχων ἀντιστηρίξεως, βλ. καὶ κάτοψιν πίν. III. Ὁ ἰσχυρὸς τοῖχος ἀντιστηρίξεως μὲ τὰς ὀπισθεν αὐτοῦ καθέτους ἀντιστηρίξεις ἐχαρκτηρίσθη ὡς protopalaziale. Ὁ εἰς ὁμοῦς τῶν τοίχων ἀντιστηρίξεως προχωρεῖ πέρα τοῦ ὁρίου τῆς 4ης «κουλούρας» καὶ προϋποθέτει τὴν προγενεστέραν καταστροφὴν τῆς (βλ. σχέδ. εἰκ. 2 εἰς σ. 7). Ἀρχὴ τοῦ εἶναι ὁ λοξὸς τοῖχος μὲ τὰς ἀντηρίδας, ὁ ἀνακαλυφθεὶς πρὸ τῶν προπυλαίων, Bollettino 1933, 3, εἰκ. 3. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ λίαν ἰσχυρὰ αὕτη ἀντιστήριξις κατεσκευάσθη, ἵνα συγκρατηθῶν αἱ ἰσχυραὶ ἀναχώσεις τοῦ ἀνυψωθέντος κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς νεοανακτορικῆς φάσεως (ἀρχὴ τῆς MM III) ἐπιπέδου τῆς δυτικῆς αὐλῆς. Φυσικὰ ἡ ὀπισθεν αὐτοῦ κεραμεικὴ ἔδει νὰ εἶναι τοῦ τέλους

τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, τῆς δευτέρας κατὰ LΕVI φάσεως, MM II. Ὑπὸ τὸν ἰσχυρὸν τοῦτον τοῖχον ἀντιστηρίξεως ἀνεφάνησαν οἱ ἄλλοι τῆς ἀντιστηρίξεως τῆς αὐλῆς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων εἰς τὰς διαφόρους αὐτῶν φάσεις, καλύτερον διασφζόμενοι εἰς τὸ πρὸς Δυσμὰς τῆς γεωμετρικῆς ὁδοῦ τμήμα, πρὸ τῶν ὁποίων διήρχετο ἡ πλακόστρωτος ἐπικλινὴς πρόσβασις.

² Annuario ἔ.ἀ. 340 - 341, εἰκ. 32 - 33 καὶ σχέδια κατόψεων πίν. IV καὶ V.

Κεραμάσβεστος χυτὴ εἰς ἔκτασιν δὲν ἀνευρέθη ὑπὸ τὸν διάδρομον 7, καλύπτουσα τὸν παλαιότερον διάδρομον III καὶ τὰ παρ' αὐτὸν διαμερίσματα: Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 449 ἐξ. 453, ὅπου σημειοῦται ὅτι «ἀστράκι» ἀνευρέθη μόνον κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ διαδρόμου καὶ τοῦ βορείως τούτου δωματίου. Ὁ ἀνασκαφεὺς πιστεύει ὅτι δὲν παρέστη ἀνάγκη ἐκεῖ τοπικῆς ἐπιχώσεως μὲ κεραμάσβεστον ἢ αὕτη ἀπεμακρύνθη κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νέου διαδρόμου. Ἀμφότερα φαίνονται ἀπίθανα.

³ Ὑπὸ τὸ δωμάτιον 25 ὑπῆρχε μόνον λεπτὸν στρώμα μὲ κεραμάσβεστον ἄνω τῶν στρωμάτων τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον, συσχετιζόμενον μὲ τὸν λοξὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς MM III περιόδου, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 19· Bollettino 1956, 262. Ἐπίσης δὲν παρατηρήθη χυτὴ κεραμάσβεστος ὑπὸ τὰ δωμάτια τῆς ὑπὸ τὸ 70 καθαυτοῦ δεξαμενῆς καὶ τὸ δωμ. XIV τῶν τετραγωνικῶν στύλων, ἀμφότερα ἀνήκοντα καθ' ἡμᾶς εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικήν φάσιν, MM III (βλ. σχέδ. εἰκ. 6 εἰς σ. 32). Δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης συστηματικὴ χύσις κεραμασβέστου εἰς τοὺς χώρους ὑπὸ τὰς ἀποθήκας 27-37 καὶ τὰ δωμάτια 8-13 τοῦ νέου ἀνακτόρου κατὰ τὰς διενεργηθείσας στρωματογραφικὰς ἐρεῦνας ὑπὸ τῶν PERNIER, BANTI καὶ LΕVI.

τὰ ὁποῖα οὐδαμοῦ ἐβασίσθησαν ἐπὶ ταύτης¹. Ἄλλως τὴν στρωσιν τῶν αὐλῶν δὲν ἀπετέλεσαν πλέον νέα πλακόστρωτα, ἀλλ' αὐτὸ τὸ στρώμα τῆς κεραμασβέστου. Δὲν εἶναι λοιπὸν κατανοητὸν διατὶ θὰ ἐφηρμοζέτο ἡ μέθοδος τῆς χύσεως τῆς κεραμασβέστου μετὰ πᾶσαν καταστροφὴν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων καὶ δὴ εἰς χώρους, ἔνθα



Εἰκ. 6. Κάτοψις τοῦ νέου ἀνακτόρου. Τὰ τμήματα τοῦ παλαιότερου (ἐπίσης καὶ τὸ τοῦ ΒΑ. τομέως, θεωρηθέντος ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ὡς ἀνήκοντος εἰς τοὺς παλαιοανακτορικοὺς χρόνους, ἐνῶ πράγματι ἀνήκει εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν περίοδον) ἀπεδόθησαν λευκά.

δὲν θὰ ἐδημιουργοῦντο αὐλαί, ἀλλὰ θὰ ἐστηρίζοντο διαμερίσματα, τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι σχεδὸν κατὰ κανόνα ἐβασίσθησαν ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων τοίχων. Βεβαίως ὁ δρ. LEVI προβάλλει ὅτι ἡ ἔρευνα ἐβεβαίωσε τὴν ἐφαρμογὴν τῆς μεθόδου ταύτης μεθ' ἐκάστην καταστροφὴν τῶν κατ' αὐτὸν τριῶν φάσεων. Ἀλλὰ τὸ θέμα, πιστεύω, χρήζει εὐρύτερας διερευνήσεως. Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν, ἐκείνην τὴν ὁποίαν ὀνομά-

¹ Ἄλλως σχεδὸν ἅπαντες οἱ μεγάλοι καὶ ἰσχυροὶ τοῖχοι τοῦ νέου ἀνακτόρου εἶχον πολὺ βαθέα θεμέλια, ἐνι-

αχοῦ διεσπύσαντα μέχρι τῶν παλαιοανακτορικῶν κτηρίων, τμήματα τῶν ὁποίων καὶ κατέστρεψαν.

ζει Ια, οὐδείς χώρος διεπιστώθη ὅτι ἐκαλύφθη ὑπὸ χυτῆς κεραμασβέστου· τὰ δάπεδα ἢ οἱ ἀποθέται μὲ κεραμεικὴν ρυθμοῦ Ἀγίας Φωτεινῆς MM IB περιόδου ἀνευρέθησαν πανταχοῦ ἐλεύθερα¹. Εἰς τὰ κτήρια τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὴν στάθμην τῆς κατωτάτης αὐλῆς, τὰ χαρακτηριζόμενα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν Ib φάσιν — συνήθως καλουμένην ἀπλῶς πρώτην —, ἡ διεΐσδυσις κεραμασβέστου παρατηρήθη μόνον εἰς ὠρισμένα σημεῖα, μάλιστα κατὰ τὸ κέντρον τῶν δωματίων, καὶ σχεδὸν οὐδαμοῦ ἡ κεραμασβεστος ἐπλήρωσεν ἐξ ὁλοκλήρου τὸν χώρον ἢ ἐκάλυψε τὰ δάπεδα²· ἀντιθέτως ἦτο ἰσχυρὰ ἡ διεΐσδυσις τῆς κεραμασβέστου καὶ οὐσιαστικῶς κατελάμβανε σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τοὺς χώρους εἰς τὸ ἀνώτερον ἀπὸ τὰ δύο ὑπερκείμενα οἰκοδομικὰ στρώματα, τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὴν δευτέραν φάσιν, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέν τμήμα, τὸ θεωρούμενον ὑπὸ LEVI ὡς ἀνήκον εἰς τὴν τρίτην φάσιν (οὐχὶ ὀρθῶς, ὡς ἐλέχθη καὶ ὡς περαιτέρω θὰ διασαφηθῇ)· τὸ στρώμα τῆς κεραμασβέστου εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα τῆς λεγομένης πρώτης φάσεως b κατὰ τὸ πλεῖστον ἦτο ὡς νὰ ἐχύθη ἐκ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῶν δωματίων, ἀλλὰ διεπιστώθη ὅτι μετὰ τὴν πλήρωσιν διὰ κεραμασβέστου τῶν ἄνω διαμερισμάτων, τὰ τελευταῖα ὑπερεκαλύφθησαν πρὸς σχηματισμὸν τοῦ ὑποστρώματος τῶν νέων αὐλῶν³.

Ἐξ ἄλλου ἐβεβαιώθη ὅτι οὐδαμοῦ οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων ἐκαλύφθησαν διὰ κεραμασβέστου εἰς τὸ σημεῖον διαχωρισμοῦ τοῦ κατωτάτου πρὸς τὸ ὑπερκείμενον οἰκοδομικὸν στρώμα, ὡς θὰ ἔδει νὰ εἶχε γίνει, ἂν ἐπρόκειτο νὰ στηριχθοῦν ἀσφαλέστερον τὰ νέα κτήρια. Ἀντιθέτως σχεδὸν πανταχοῦ τὸ σχέδιον τῶν ἄνω δωματίων ἠκολούθησε τὸ τῶν κάτω εἰς τὰς κυρίας αὐτοῦ γραμμάς, ἂν καὶ ἐνίοτε δὲν ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς τὰ κάτω μὲ τὰ ἄνω ἀνοίγματα⁴. Ὅτι τὸ ἀρχικὸν κτήριο τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου ἦτο πολυώροφον, τοῦλάχιστον διώροφον, καθίσταται προφανὲς ἐκ τῶν σφωζομένων

1 Τόσον τὰ ὑπὸ τοῦ PERNIER ὅσον καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ LEVI ἐρευνηθέντα· βλ. σ. 22 σημ. 2 καὶ σ. 27 σημ. 4.

2 Βλ. λ.χ. εἰς τὸ δωμ. LIII τῶν φάσεων II καὶ I κατὰ LEVI, Bollettino 1955, 245, εἰκ. 7 καὶ 8 τῆς σ. 242, ὅπου διακρίνεται εὐκρινῶς τὸ στρώμα τῆς κεραμασβέστου, τὸ ὁποῖον δὲν διεΐσδυσε πανταχοῦ εἰς τὸ κάτω δωμάτιον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἰσχυρὰ καθίζησις, ἐνιαχοῦ καὶ κατάρρευσις, τῶν ἄνω δαπέδων εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα, ὡς λ.χ. εἰς τὸ γειτονικὸν δωμ. LV, αὐτόθι σ. 247, εἰκ. 17 σ. 245, ἡ καθίζησις τῆς κλίμακος, ἣτις ἄλλως, ἂν εἶχε πληρωθῇ ὁ κάτω χώρος διὰ κεραμασβέστου, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ συμβῇ. Ὁ LEVI παρέχει τὴν δικαιολογίαν ὅτι λόγῳ τοῦ πελωρίου βάρους «non hanno trovato resistenza nel molle sottosuolo», ἀλλὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἀποδεικνύει ὅτι δὲν εἶχε πραγματοποιηθῇ ἡ πλήρωσις τῶν κάτω διαμερισμάτων διὰ κεραμασβέστου, ἀλλ' ἀπλῶς αὕτη διεΐσδυσε εἰς ἃ σημεῖα εἶχε πραγματοποιηθῇ καθίζησις ἢ κατάρρευσις τῶν ἄνω δαπέδων. Ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὅτι δάπεδα τῶν ἄνω διαμερισμάτων ἀνευρέθησαν εἰς ἀπόστασιν μόνον ἐνὸς περιπού μετρου ἀπὸ τὰ κάτω δάπεδα ἀποδεικνύει τὴν καθίζησιν τῶν ἄνω δαπέδων, ἀλλ' οὐχὶ τὴν δημι-

ουργίαν νέου ἐπιπέδου ἄλλης φάσεως εἰς αὐτὸ τὸ ὕψος, ἀφοῦ εἰς τοὺς περιβάλλοντας χώρους τὰ ἄνω δάπεδα εὐρίσκονται εἰς διάφορον στάθμην· βλ. LEVI, Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica, 214.

3 Annuario ἔ. ἀ. 247.

4 Διάφορος διαμόρφωσις εὐρυτέρου δωματίου τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου (τῆς δευτέρας κατὰ LEVI φάσεως) παρατηρήθη κυρίως εἰς τὸ δωμ. L, ὅπου εἰς τὸ ἄνω ἐπιπέδον τὸ πλακόστρωτον βαίνει ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κάτω πολὺ στενωτέρου διαμερίσματος· βλ. Annuario N.S. 14-15, 1952-1954, σ. 396 εἰκ. 10. Ὅτι ὅμως ἡ ὅλη διάταξις ἐγένετο ὁλόκληρος ἐξ ὑπαρχῆς εἰς δύο ὀρόφους καταφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πρὸς στήριξιν τοῦ θρανίου τοῦ ἄνω δωματίου κατεσκευάσθη εἰς τὸν κάτω ὀρόφον προεξοχή ἀντίστοιχος κατὰ τὸν B. τοῖχον. Μᾶλλον ἀπίθανον φαίνεται ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων τῆς δευτέρας φάσεως ἐπωφελήθη μιᾶς προεξοχῆς — ἀδικαιολογήτου ἄλλως — τοῦ ὑποκειμένου τοίχου, ἵνα κατασκευάσῃ θρανίον. Ἡ μὴ ἀπόλυτος ἀντίστοιχος διάταξις ἀνοιγμάτων, διαχωρισμάτων, στηριγμάτων κλπ. παρατηρήθη καὶ εἰς τοὺς διαδοχικοὺς ὀρόφους τῶν νέων ἀνακτόρων.

κλιμακοστασίων, φερόντων πρὸς τοὺς ὑπερκειμένους ὀρόφους¹. Ὅτι δὲ ἦτο ὠκοδομημένος καθ' ἐκάστην φάσιν εἰς διαδοχικὰ ἐπίπεδα ἀπέδειξεν ἡ ἀνακάλυψις τῶν ἐπικλινῶν προσβάσεων, τῶν συνδεουσῶν ταῦτα. Ἄν τὸ κτήριο κατεστρέφετο ὑπὸ σεισμῶν ὅχι ἐξαιρετικῶς καταστροφικῶν, θὰ ἦτο φυσικὸν ἡ ἀνοικοδόμησις νὰ ἐγίνετο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον, ἐκκαθαριζομένων τῶν ἐρειπίων καὶ στερεομένων τῶν διασωθέντων οἰκοδομικῶν τμημάτων. Τοῦτ' αὐτὸ ἐγένετο μεθ' ἐκάστην σεισμικὴν καταστροφήν καὶ εἰς τὰ νεώτερα ἀνάκτορα. Οἱ ὀροφοὶ ἦτο εὐλογον νὰ ἐπανοικοδομῶνται μετὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἀντιστοιχίαν δωματίων πρὸς τὰ δωμάτια τοῦ ἰσογείου ὀρόφου καὶ τὰ καταπεσόντα δάπεδα νὰ ἀποκαθίστανται. Τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τινὰς περιπτώσεις ὠρισμένοι τοῖχοι τῶν ἄνω δωματίων προεξέχουν ὀλίγον τῶν κάτω². Κατὰ μίαν τοιαύτην ἀνοικοδόμησιν οὐδεὶς λόγος θὰ συνέτρεχε νὰ χυθῇ κεραμάσβεστος, ἀφοῦ θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο πάλιν οἱ αὐτοὶ χώροι. Θὰ ἦτο δυνατόν ὅμως εἰς ὠρισμένα σημεῖα νὰ γίνῃ ἐπίχωσις δωματίων ἢ νὰ ἀνακατασκευασθοῦν τὰ δάπεδα εἰς ὀλίγον ὑψηλότεραν στάθμην³. Ἡ τελικὴ ὅμως καταστροφή περὶ τὸ 1700 π.Χ. συνεκλόνησεν ἐκ θεμελίων τὸ πολυώροφον οἰκοδόμημα· τὰ μεγαλύτερα τμήματα τῶν ἄνω ὀρόφων κατέρρευσαν καὶ ἀναμφιβόλως κατέπεσον μέρη τῶν προσόψεων καὶ τοίχων τῶν ἰσογείων διαμερισμάτων καὶ τῶν πρὸς τὰς αὐλὰς προσόψεων. Τὰ δάπεδα τῶν ἄνω ὀρόφων, ἰδίᾳ κατὰ τὸ μέσον, θὰ κατέρρευσαν ἐπίσης καθιζήσαντα εἰς τοὺς ὑποκειμένους χώρους τοῦ ἰσογείου. Μετὰ τὴν μεγίστης ἐκτάσεως καταστροφήν ταύτην, ἐν ὅψει μάλιστα τῆς ἀνιδρύσεως νέου μεγαλοπρεπεστέρου ἀνακτόρου μετὰ ἐπιβλητικὰς προσόψεις καὶ ἀναπεπταμένας πρὸ τούτων αὐλὰς, ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ ἐγκαταλειφθοῦν πλήρως, ὡς ἀποβάντα σαθρὰ καὶ ἐπικίνδυνα, τὰ ἐναπομείναντα ἐρείπια, νὰ ἐπιχωσθοῦν καὶ νὰ γίνῃ ἀνοικοδόμησις εἰς ὑψηλότεραν κατὰ τὸ πλεῖστον στάθμην. Τότε ἐπενόησαν τὴν λύσιν τῆς πληρώσεως τοῦ ἐπιχωννυμένου κτηρίου διὰ χυτῆς κεραμασβέστου, ἀλλὰ μόνον διὰ τὴν περιοχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἐπρόκειτο νὰ ἐκταθῇ ἡ νέα αὐλή. Ἡ χυτὴ κεραμάσβεστος ἐπλήρωσε κατ' ἀρχὰς τὰ ἐναπομείναντα λείψανα τῶν ἄνω ὀρόφων, διεισέδυσεν εἰς τὰ μέσου τῶν κενῶν τῶν καθιζησάντων δαπέδων εἰς τοὺς χώρους τοῦ ἰσογείου, χωρὶς ὅμως νὰ πληρώσῃ τοὺς τελευταίους τούτους ἐξ ὁλοκλήρου⁴.

¹ Κλίμακες ἀνευρέθησαν εἰς τὰ δωμάτια LVI καὶ LV, φέρουσαι πρὸς τοὺς ἀνωτέρω, πιθανῶς δύο, ὀρόφους. Φυσικὰ ὁ δρ. LVI παραδέχεται τὸ πολυώροφον τῶν κτηρίων τῆς 1ης καὶ 2ας φάσεως, τῶν ὁποίων τὰ κλιμακοστάσια ἐξεκίνουν κατ' αὐτὸν ἐκ διαφόρου στάθμης· δέχεται ὅμως ὅτι εἰς τὸ τέλος ἐκάστης φάσεως ἀπεκόπησαν τὰ ἄνω τοῦ ἰσογείου ὀρόφου στοιχεῖα: Bollettino 1956, 238 ἐξ. σχέδιον εἰκ. 2 καὶ 252 διὰ τὴν κλίμακα τοῦ δωμ. LV, Bollettino 1954, 148 διὰ τὴν κλίμακα τοῦ δωμ. LVI. Ὁ ὑπολογισμὸς τῶν βαθμίδων τῆς πρώτης θὰ καθίστα δυνατόν τὸν προσδιορισμὸν τοῦ ὕψους δαπέδων τῶν ἄνω δωματίων.

² Τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς νεοανακτορικὰ κτήρια. Βλ. προχείρως HAZZIDAKIS, *Les villas minoennes de Tyllissos*, Paris 1954 (*Études Crétoises*, III), 18 εἰκ. 2.

³ Ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA, ἐ.ἀ. 119, ὁμιλεῖ διὰ τὴν

ἀναχρησιμοποίησιν μεγάλων κυβολίθων τῆς κάτω δυτικῆς προσόψεως κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ δωματίου LXIV τῆς ἐπομένης φάσεως, ἔχοντος δάπεδον εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Διὰ τὰς κτηριακὰς μεταβολὰς ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων διαπραγματεύεται περιληπτικῶς κατόπιν λεπτομερειακῆς μελέτης τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων. Οὕτω προσθήκην τμημάτων εἰς τὴν κάτω πρόσοψιν καὶ διάνοξιν βαθμίδων τῆς προσβάσεως ἀποδίδει εἰς τὴν τρίτην περίοδον (χρονικῶς συμπίπτουσιν μετὰ τὴν φάσιν II τοῦ δρ. LVI). Ἀνάλογος προσθήκη δωματίων μετὰ διάνοξιν ἐγένετο εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ἱεροῦ τῆς ἄνω δυτικῆς προσόψεως, τῆς ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφείσης, Festos I, 199 ἐξ.

⁴ Τόσον ὁ δρ. LVI ὅσον καὶ ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA, ἐ.ἀ. 125, ὁμιλοῦν περὶ διαφόρου συστάσεως κεραμασβέ-

Ὅτι οὕτω συνέβησαν τὰ πράγματα ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι πολλὰ τμήματα ἀγγείων τοῦ ἄνω ὀρόφου κατέπεσον εἰς τὸ ἰσόγειον μετὰ τῶν καθιζησάντων δαπέδων ἢ παρεσύρθησαν ὑπὸ τῆς χυτῆς κεραμασβέστου, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἢ ὑπὸ τὴν ὁποίαν καὶ ἀνευρέθησαν. Διότι πῶς ἄλλως θὰ ἦδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ὅτι μέρη τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὸ κατὰ ΛΕΝΙ προγενέστερον οἰκοδομικὸν στρώμα, ἀφοῦ, ὅταν ἐχύθη ἡ κεραμασβεστός, τὰ ἀγγεῖα ταῦτα δὲν θὰ εἶχον εἰσέτι κατασκευασθῇ, ἂν ἀνῆκον εἰς τὴν ἐπομένην περίοδον; Δὲν πρόκειται ἄλλως περὶ μιᾶς μεμονωμένης περιπτώσεως, ἀφοῦ εἰς πολλὰ σημεῖα διεπιστώθη τὸ φαινόμενον τοῦτο¹. Τὸ γεγονός τῆς μόνον ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ κατὰ τὸ τέλος τῆς παλαιονακτορικῆς περιόδου (τέλος τῆς MM II) χύσεως τῆς κεραμασβέστου δύναται ἐπίσης μόνον νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν σχεδὸν καθολικὴν ὁμοιογένειαν τῆς κεραμεικῆς ἀνὰ τὰ ἐπικείμενα στρώματα καὶ τὰ διαμερίσματα τῶν διαφόρων ἐπιπέδων, φυσικὰ προκειμένου περὶ κεραμεικῆς δαπέδου, διότι βεβαίως ἡ κεραμεικὴ ἐπιχώσεως ἀντιπροσωπεύει ἐν μέρει καὶ παλαιότερας περιόδους,

στου καὶ φαίνεται πράγματι ὅτι αὕτη παραλλάσσει καὶ εἰς χρῶμα καὶ εἰς συνεκτικότητα. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως σημαίνει διάφορον ἐποχὴν παρασκευῆς καὶ ἐγχύσεως. Ἡ ἀπαιτηθεῖσα ποσότης διὰ τὴν ἐπίχωση καὶ τὴν κατασκευὴν τῆς νέας ἐκτεταμένης αὐτῆς ὑπῆρξε κολοσσιαία καὶ παρεσκευάσθησαν ποικίλα «χαρμάνια», ἀναλόγως δὲ τοῦ βάθους ἢ το καὶ ἡ διεύθυνσις λεπτοτέρου μίγματος, τὸ ὁποῖον ἔχανε τὴν συνεκτικότητά του καθ' ὅσον ἀνεμιγνύετο μὲ ξένας ὕλας, προερχομένας ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ κτηρίου. Διὰ τὴν διαφορὰν συστάσεως τῆς κεραμασβέστου, ἣτις ἐκάλυψε τὸ αὐτὸ οἰκοδομικὸν στρώμα, ἐν προκειμένῳ τμήμα τοῦ διαδρόμου III τῆς κατὰ ΛΕΝΙ τρίτης φάσεως, βλ. Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 454: «questa gettata si approfondisce fino a circa m. 0,90-1 con uno strato superficiale (fino a circa m. 0,60) più compatto, e uno strato inferiore più friabile e spesso sfatto».

1 Οὕτω τῆς ὥραιας καρποδόχης μὲ τὰς γραμμικὰς χορευτρίδας τμήματα ἀνευρέθησαν ἄλλα εἰς τὸ δωμάτιον XXVIII A, ἀνῆκον εἰς τὴν δευτέραν φάσιν, ἄλλα εἰς τὸ πλήρωμα τοῦ δωματίου LIV—ἀρχικῶς XXVII 1a—τῆς πρώτης φάσεως. Bollettino 1952, 320 εἰκ. 27 σ. 336. Ἄλλα τέλος τεμάχια τοῦ αὐτοῦ σκεύους ἀνευρέθησαν εἰς τὸ πυρίκαυστον κατώτερον στρώμα τοῦ αὐτοῦ δωματίου LIV, παρὰ τὴν εἴσοδον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει ὅτι τοῦτο κατέπεσεν ἐκ τοῦ δωματίου τοῦ ἄνω ὀρόφου κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ τέλους τῆς φάσεως Ib καὶ δὲν παρεσύρθη ὑπὸ τοῦ στρώματος τῆς χυθείσης κεραμασβέστου, ἡ ὁποία καὶ ἐνταῦθα διεσέδυσεν μόνον εἰς τὸ ἀνώτερον στρώμα, Bollettino 1954, 144. Βλ. τὰ τεμάχια τοῦ σκεύους εἰς τὴν εἰκ. 7 τῆς σ. 145.

Τῆς θαυμαστῆς διὰ τὴν ποικίλην διακόσμησιν εὐρείας καρποδόχης, τῆς ὁποίας τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀνευρέθη εἰς τὸ κεκαυμένον στρώμα τοῦ δωματίου LV, ἐν τμήμα τοῦ χείλους καὶ ὁ ποὺς ἀνευρέθησαν ἀμέσως πρὸ τοῦ ἐρμαρίου τοῦ τοίχου τοῦ ὑπερκειμένου διαμερίσματος,

Bollettino 1956, εἰκ. 11 σ. 243 καὶ σ. 248. Εἰκόνα ἐγχρωμον τῆς καρποδόχης ταύτης, ἀνευρεθείσης εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα μὲ τὰ ἐπίσης θαυμαστά ἀγγεῖα, τὸν κρατῆρα μὲ τοὺς κάλυκας ἀνθέων καὶ τὴν συνανήκουσαν οἰνοχόην, βλ. αὐτόθι εἰς πίν. II.

Ἄλλο ἀντίστοιχον παράδειγμα ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ὁ δρ. ΛΕΝΙ χαρακτηρίζει «sconcertante trovamento», εἶναι ἡ ἀνεύρεσις τμημάτων τοῦ ὥραιου ὑπερμεγέθους γεφυροστόμου σκεύους, τύπου σκύφου, ἐπὶ τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακος τοῦ δωματίου LV τῆς κατὰ ΛΕΝΙ φάσεως II, ἐνῶ τὰ πλεῖστα αὐτοῦ τεμάχια ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὸ κεκαυμένον στρώμα τῆς πρώτης φάσεως εἰς τὸ κάτω δωμάτιον LV, παρὰ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον, αὐτόθι σ. 247. Ἀπεικόνισις τοῦ σκεύους εἰς τὴν εἰκ. 18 τῆς σ. 246. Ἐν ἀγγεῖον, πιθανῶς ἔργον τοῦ αὐτοῦ κεραμογράφου, μορφῆς φλασκίου, μὲ ἐντελῶς ὁμοίαν πρὸς τὸ ὑπερμεγέθους σκυφοειδὲς ἀγγεῖον διακόσμησιν — βλ. εἰκ. ἐγχρώμου πίν. III C — ἀνευρέθη εἰς τὸ πλήρωμα τοῦ αὐτοῦ δωματίου τῆς φάσεως I.

Ἄλλο χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι ἡ ἀνεύρεσις τμημάτων τῆς ὥραιας πολυχρώμου λεκάνης τοῦ δωματίου XXVIII παρὰ τοὺς πόδας τοῦ πίθου τοῦ δαπέδου τῆς φάσεως II, ἐνῶ ἄλλα τμήματα τοῦ αὐτοῦ σκεύους ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὰ πληρώματα τῶν δωματίων XXVII καὶ XXVIII τῆς πρώτης φάσεως, γεγονός τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει ὁ δρ. ΛΕΝΙ «il più misterioso fra tutti quelli da noi scavati», Annuario N.S. 14-16, 1952-1954, 437, εἰκ. 71 καὶ 73. Προσεπάθησε νὰ τὸ ἐρμηνεύσῃ, δεχόμενος ὅτι τὰ ἄνω τεμάχια ἀπετέλουν μέρος τῆς ἐκ τηλοχώματος βάσεως τοῦ πίθου.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα θὰ ἦδύναντο νὰ πολλαπλασιασθοῦν μὲ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἀνασκαφῶν. Κατὰ τὰς διαβεβαιώσεις τῆς ἐπὶ μακρὸν μελετήσεως τὸ ὑλικὸν τοῦτο ἀρχαιολόγου PAOLA PELAGATI πολλαὶ παρουσιάσθησαν ἀνάλογοι περιπτώσεις.

μάλιστα τὴν προτελευταίαν¹. Παρόμοια εἶναι τὰ ἀγγεῖα δαπέδων τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντα διαμερίσματα καὶ ἐντελῶς ὅμοιοι οἱ πίθου τῶν ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀνασκαφεισῶν ἀποθηκῶν μὲ τὰ ἀγγεῖα καὶ τοὺς πίθους τοῦ κατωτάτου οἰκοδομικοῦ στρώματος, τοῦ χαρακτηριζομένου ὑπὸ τοῦ LEVI ὡς τῆς πρώτης φάσεως². Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ λίθινα σκεύη, τοὺς στίλβοντας πυρρὸς λύχνους κλπ.

1 Ὑπάρχουν ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ὁ ἀνασκαφεὺς ἐχαρακτήρισεν ἀδελφά, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ δύο διάφορα στρώματα τῶν κατ' αὐτὸν φάσεων I καὶ II. Οὕτω μία πρόχους ὑψηλὰ εἰς τὸ στρώμα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωμ. LV, προφανῶς προερχομένη ἐκ τοῦ καθιζήσαντος ὕλικου τοῦ ἄνω δωματίου, εἶναι *brocca gemella* τῆς πρόχους τοῦ ἀποθέτου τοῦ δωματίου LVI τῆς φάσεως Ib, *Bollettino* 1956, 248 καὶ 1955, 149 εἰκ. 15.

Ἄδελφὸν σκεῦος ὡς πρὸς τὸν ρυθμὸν καὶ τὸ θέμα ἀπεικονίσεως μὲ τὴν καρποδόχην τῶν χορευτρίων, τὴν ὁποίαν ἠθέλησε νὰ χαρακτηρίσῃ ὁ δρ. LEVI ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὴν δευτέραν φάσιν, εἶναι ἡ λεκανὶς μὲ τὰς περὶ εἰδωλὸν χορευούσας μορφὰς τῆς *sottoscala* τοῦ δωματίου LV, χρονολογούμενη εἰς τὴν πρώτην φάσιν, *Bollettino* 1956, 250 εἰκ. 26. Ἐπίσης ἀδελφά σκεῦη, τοῦ αὐτοῦ ἀσφαλῶς ἐργαστηρίου (βλ. P. PELLAGATI, ἔ.δ. 105: Gruppo C della palma), εἶναι μεγάλη πρόχους διακοσμουμένη μὲ φοίνικα τοῦ δωμ. LI τῆς 2ας φάσεως, *Annuario* N. S. 14 - 16, 1952 - 1954, εἰκ. 16 τῆς σ. 401· βλ. σ. 395, καὶ τὰ ὅμοια τοῦ δωμ. II, αὐτόθι μνημονεύμενον, ὡς καὶ τὸ τοῦ δωμ. LV, τῆς *sottoscala*, τῆς πρώτης φάσεως, *Bollettino* 1956, εἰκ. 25E.

Μία συγκριτικὴ μελέτη τοῦ ὕλικου θὰ ἐπολλαπλασίαζε τὰ παραδείγματα ἀγγείων ἀδελφῶν ἢ συγγενικῶν, ἐνίοτε τῆς αὐτῆς χειρὸς ἢ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, προερχομένων ἐκ τῶν στρωμάτων τῶν κατὰ LEVI φάσεων I καὶ II.

2 Εἰς τοὺς καταλόγους τῶν ομάδων ἀγγείων, τῶν προερχομένων ἐκ τῶν αὐτῶν ἐργαστηρίων, ἐνίοτε ἔργων τοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνου, περὶ τῶν ὁποίων διεπραγματούθη ἡ P. PELLAGATI, ἔ.δ., περιλαμβάνονται ἀγγεῖα προερχόμενα ἄλλα ἐκ τῶν διαμερισμάτων τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος, ἄλλα ἐκ τῶν δωματίων τῶν ὑπὸ τοῦ LEVI ἀνασκαφέντων, τῶν φάσεων I καὶ II. Οὕτω λ.χ. εἰς τὴν ομάδα della palma, τῆς ὁποίας ἐμνημονεύσαμεν τρία δείγματα εἰς τὴν προηγουμένην σημείωσιν, ἀνήκει καὶ ἄλλο ἐκ τοῦ δωμ. XIX, τοῦ ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ PERNIER, *Festòs* I, πίν. XXXI, καὶ ἄλλο ἐκ τῆς fossa dei sacrifici, πίν. XXa. Αὐτὸς ὁ δρ. LEVI, *Per una nuova classificazione* etc., ἔ.δ. 85 ἔξ., ἀναφέρει πολλὰ ὅμοια σκεύη ἀνευρεθέντα εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντα δωματία, ὡς ἀκριβῶς ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέν τμήμα τῆς 1ης καὶ 2ας φάσεως καὶ προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παρουσίαν τῶν εἰς διαμερίσματα χρησιμοποιηθέντα κατὰ τὴν 3ην κατ' αὐτὸν φάσιν, δηλ. τὴν MM III. Οὕτω παρρηθεῖ τὴν στενὴν ἀντιστοιχίαν μεταξὺ πρόχους τοῦ

δωμ. XIII, *Festòs*, εἰκ. 134, διακοσμουμένης ὑπὸ μεγαλοπρεπῶν ροδάκων καὶ τοῦ μὲ ἀνάλογον διακόσμησιν πιθίσκου τοῦ δωμ. XXVIII φάσεως I, *Annuario* N. S. 14 - 16, 1952 - 1954, 44, εἰκ. 79 καὶ ἄλλου τῆς αὐτῆς φάσεως, *Annuario* N. S. 19 - 20, 1957 - 1958, εἰκ. 43a, ἄλλα χαρακτηρίζει ὡς ἀνακριβῆ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ πρώτου εἰς τὸ στρώμα δαπέδου, *Festòs* I, 251 - 252. Τὰ περιγραφόμενα ὡς ἀγγεῖα δαπέδου τοῦ δωμ. X., αὐτόθι 239 ἔξ., θεωρεῖ ὡς ἐσωτερικὰ πληρώματα τοῦ θρανίου καὶ ἐπομένως χρονολογίας τῆς κατασκευῆς τοῦ δωματίου. Ἀμφισβητεῖ ἐπίσης ὅτι εἶναι ἀγγεῖα δαπέδου καὶ ὄχι πληρώσεως τὰ ἀγγεῖα τοῦ δωματίου XVI, εἰκονιζόμενα εἰς φωτογραφίαν τῆς ἀνασκαφῆς *Festòs*, I, εἰκ. 148 καὶ περιγραφόμενα ἐν σ. 264 ἔξ. Ἄν ἦσαν ὅμως τῆς πληρώσεως θὰ ἦσαν πιθανώτατα τοῦ τέλους τῆς MM III, ἀφοῦ εἰς ταύτην κατ' αὐτὸν ἀνήκε τὸ δωματίον. Φαίνονται ὅμως πράγματι τοποθετημένα κατὰ μῆκος τοῦ A. τοίχου. Οὐδὲ θεωρεῖ τὸν μὲ εὐρεῖαν κοίτην πίθον τοῦ αὐτοῦ δωματίου ἐνδεικτικὸν χρονολογίας. Διαμφισβητεῖ παραλλήλως καὶ τὴν χρονολογίαν τῶν λιθίνων καὶ τῶν πηλίνων σκευῶν τοῦ δωματίου τοῦ ἱεροῦ VIII, *Festòs* I, 196 ἔξ., τῶν ὁποίων τινὰ εἶναι χαρακτηριστικά, ὑποθέτων ὅτι καὶ ταῦτα θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι ἐκ τοῦ στρώματος πληρώσεως. Προσπαθεῖ μάλιστα νὰ δικαιολογήσῃ, LEVI, ἔ.δ. 88, καὶ τὴν ἱερὰν τράπεζαν μὲ τὸ κεντρικὸν κοίλωμα, ἥτις ἀνευρέθη στερεωμένη εἰς τὸ δάπεδον, καὶ τῆς ὁποίας σχεδὸν ἀκριβῆς ἀντίστοιχον ἀνευρέθη εἰς δωματίον τῆς πρώτης φάσεως, *Annuario* 1957 - 1958, 329 ἔξ., εἰκ. 179, ὡς ἐκσκαφεῖσαν ἀρχαιολογικῶς ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ κτηρίου τῆς 3ης φάσεως καὶ ἐπαναχρησιμοποιηθεῖσαν μετὰ δύο ὅλας περιόδους εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ ἀνακτόρου, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείῃ καὶ τὴν συντηρητικὴν διατήρησιν παλαιοῦ σχήματος. Ἰνα ἐξηγήσῃ τὴν παρουσίαν τῶν μεγάλων ὀγκωδῶν χαρακτηριστικῶν πίθων μὲ τὰς πολυλὰς λαβὰς (*Festòs* I, εἰκ. 159-160), τῆς ἀποθήκης XXI παρὰ τὸν διάδρομον III, LEVI, ἔ.δ., πολὺ ὁμοίον μὲ τοὺς γιγαντιαίους MM II πίθους τῆς Κνωσοῦ — βλ. EVANS, PM III, 264 εἰκ. 179 — καταφεύγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ ὀλίγον κατωτέρω ἀναφανέντος παλαιότερου δαπέδου ἢ ὅτι τὰ τεμάχια τῶν ἦσαν εἰς τὸ στρώμα πληρώσεως. Εἶναι προφανές ὅτι τοιαῦτα ἐρμηνεῖα εἶναι μᾶλλον βεβιασμένα. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι δύο τεμάχια τῆς εἰς τὸ δωματίον VI τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνευρεθείσης καρποδόχης, *Festòs* I, πίν. XXIIa, ἀνευρέθησαν ἐντὸς τοῦ ὁχετοῦ τοῦ ἔξω τοῦ δωμ. LXXII τῆς Ia κατὰ LEVI φάσεως, *Annuario* N.S. 23 - 24, 393, εἰκ. 27. Ἡ πλήρης ὁμοιότης τῶν πίθων τῶν ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφεισῶν ἀποθηκῶν

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ δρ. LEVI ὁμιλεῖ περὶ διαχωρισμοῦ καὶ ἐξελίξεως τῆς κεραμεικῆς τῶν κατ' αὐτὸν πρώτης καὶ δευτέρας φάσεων, ἀλλ' οὐδαμοῦ σαφῶς διεκρίθη ἡ κεραμεικὴ αὕτη. Φυσικὰ εἰς τὰ ἀνασκαφέντα διαμερίσματα παρὰ τὴν ἄνω δυτικὴν αὐλὴν καὶ ὑπὸ τὸ νεώτερον ἀνάκτορον δύναται τις κατὰ βούλησιν νὰ χαρακτηρίῃ ταῦτα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν πρώτην ἢ δευτέραν παλαιοανακτορικὴν περίοδον, ἀλλὰ τὰ διαμερίσματα ταῦτα εὐρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ἐπίπεδον καὶ αἱ ἀποθῆκαι ἐμφανίζουσιν τὴν αὐτὴν περίπου σκευὴν, ἐπεκοινωνοῦν, ὡς φαίνεται, πρὸς ἀλλήλας¹.

Δι' ἐμὲ παραμένει ἀκατάληπτον διατὶ ὁ δρ. LEVI ἀπέδωκεν εἰς τὴν κατ' αὐτὸν τρίτην φάσιν, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν MM III τοῦ EVANS, τὸ τμήμα τῶν διαμερισμάτων τῆς προσόψεως πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέν (βλ. σχέδιον εἰκ. 4 σ. 13), ἀφοῦ ἀπολύτως οὐδὲν σκεῦος ἢ ἔστω ὄστρακα μόνον τῆς ἐν λόγω φάσεως ἀνευρέθησαν εἰς τὰ δωμάτια ταῦτα². Δὲν εἶναι ἀκριβὲς ὅτι ὁ PERNIER ἀπέρριψε ταῦτα ὡς ἔχοντα μικρὰν σημασίαν. Εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου ὑπάρχουν παμπληθῆ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων ἢ καὶ ὀλόκληρα ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τομέως τούτου, πάντα ἀνήκοντα εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον MM IB - MM II, ἐνῶ ἐκ τοῦ BA. τομέως προέρχονται ἄλλα ἀνήκοντα ἀκριβῶς εἰς τὴν κατὰ LEVI τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν, MM III κατὰ EVANS, τὰ ὅποια μὲ σχετικὴν ἐπιμέλειαν περισυνέλεξεν ὁ PERNIER³.

XXXIV μὲ τοὺς πύλους τῶν ἀποθηκῶν τῶν δωματίων LVIII b καὶ c τῆς φάσεως I ἔφεραν εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς αὐτῆς χρονολογίας διὰ τὸ τμήμα τοῦτο, Festòs I, 316 ἔξ., πίν. XXXVI - XXXVIII. Bollettino 1956, 255, εἰκ. 31 - 32 σ. 252-253. Ὅμοιοι ὅμως ἀκριβῶς πύλοι ἀνευρέθησαν εἰς τὸ δωμάτιον LXIV τῆς φάσεως II, οὕτως ὥστε νὰ δημιουργηθῇ πρόβλημα μὲ τὴν ἐμφάνισιν ἐντελῶς ὁμοίων σκευῶν εἰς τὰς φάσεις I καὶ II. Βλ. Annuario 1957-1958, 209 εἰκ. 23 καὶ σ. 214. Εἰς τὸ αὐτὸ δωμάτιον LXIV ἀνευρέθη εἰς ἀμφοτέρους ἐντελῶς ὁμοίους μὲ τὸν εἰς τὸ δωμάτιον XVI ἀνευρεθέντα ὑπὸ τοῦ PERNIER, ὁμοῦ μὲ ἄλλα ἀγγεῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν κατὰ LEVI πρώτην φάσιν, Annuario ἔ.ἀ. 212, εἰκ. 24 τῆς σ. 209 καὶ PERNIER, Festòs I, πίν. XVIc. Ἐπίσης ἡ ὁμοιότης τῶν πύλων μὲ τὰ δύο ἀνερχόμενα φύλλα καὶ ἄλλων σκευῶν τοῦ δωματίου ὑπὸ τὸ 25, ἐνθα ἀνευρέθη ὁ ἀποθέτης τῶν σφραγισμάτων, συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ δοθῇ ἡ αὐτὴ χρονολογία τῆς πρώτης φάσεως, Annuario ἔ.ἀ. 8 ἔξ. Ὅμως πανταχοῦ προκύπτει τὸ αὐτὸ θέμα τῆς ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας τῆς κεραμεικῆς τοῦ τμήματος τοῦ ἀνακτόρου τοῦ ἄνω ἐπιπέδου, τοῦ κατὰ μέγα μέρος ἀνασκαφέντος ὑπὸ PERNIER καὶ ἐν μέρει ὑπὸ LEVI, πρὸς τὴν κεραμεικὴν τῶν δύο οἰκοδομικῶν στρωμάτων τῶν φάσεων I b καὶ II κατὰ LEVI τοῦ ΝΔ. τομέως.

1 Ὡς ἔδειξεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ διαδρόμου III, τὸ ἔδαφος ἔβαινε ἐλαφρῶς ἀνερχόμενον πρὸς τὸν χώρον τῆς κεντρικῆς αὐλῆς· τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν μικρὰν διαφορὰν ἐπιπέδου μεταξὺ τῶν δωματίων τῆς δυτικῆς προσόψεως καὶ τῶν ἀποθηκῶν XXXIV καὶ τοῦ ὑπὸ τὸ δωμάτιον

25. Ἀλλὰ θύρα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον μιᾶς τῶν ἀποθηκῶν XXXIV ἀποδεικνύει τὴν πρὸς τὰ δυτικὰ διαμερίσματα ἐπικοινωνίαν. Ἡ κατασκευὴ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ νέου ἀνακτόρου ἀπέκοψε βεβαίως τμήμα τοῦ ὅλου συγκροτήματος, ἀλλὰ πολὺ πιθανῶς ὑφίστανται εἰσέτι λείψανα ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν νέων ἀποθηκῶν καὶ τοῦ διαδρόμου τῶν. Ἄν, ὡς πιστεύει ὁ δρ. LEVI, ἀπέκοψαν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἀποθηκῶν XXXIV τὰ στρώματα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης φάσεως, τότε ταῦτα θὰ εὐρίσκοντο πολὺ ἄνω τοῦ ἐπιπέδου τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ εἰς πολὺ διάφορον ἐπίπεδον τοῦ βεβαιωθέντος διὰ τὰ διαμερίσματα ὑπὸ τὸ δωμάτιον 25. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νέου ἀνακτόρου δὲν ἐχρειάσθη νὰ καθαιρεθοῦν τελείως αἱ ἀποθῆκαι τοῦ συστήματος XXXIV καὶ παρέμειναν ὑπὸ τὸ λαμπρὸν πρόπυλον, ἐνῶ ἀντιθέτως ὀλίγον νοτιώτερον τὰ κτήρια καθηρέθησαν μέχρι χαμηλοῦ ὕψους διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ δωματίου 25.

2 Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 36 σημ. 2.

3 Ὅμως καὶ ὁ PERNIER ἐθεώρησε παλαιοανακτορικὸν καὶ τὸν τομέα τοῦτον, τοῦ ὁποῦ ἡ κεραμεικὴ ἀντιστοιχεῖ μὲ περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπιχωσθῇ τὸ τμήμα τῶν διαμερισμάτων τῆς δυτικῆς πτέρυγος, εἶχε κατασκευασθῇ ἡ νέα αὐλὴ καὶ εἶχεν ἤδη οἰκοδομηθῇ τὸ νέον ἀνάκτορον. Εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον ἀπεδόθη διὰ κυανοῦ χρώματος, χαρακτηρίζοντος τὸ παλαιοανακτορικόν. Τοῦτο ἐγέννησε τὴν σύγχυσιν, ἡ ὁποία κυρίως προεκάλεσε τὴν ἀντιγνωμίαν ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῆς τελευταίας φάσεως τοῦ ἀνακτόρου μεταξὺ τῆς BANTI καὶ ἐμοῦ· βλ. σ. 2 ἔξ. καὶ κατωτέρω σ. 40.

Ἡ δοθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ ἐρμηνεία δὲν ἀντίκειται βεβαίως εἰς τὴν κατὰ περιόδους ἐξέλιξιν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, οὐδ' ἀπορρίπτει ταύτην, ἀλλὰ δέχεται ὅτι συνετελέσθη, ὡς ἐν Κνωσῷ, εἰς τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις, τὴν ΜΜ ΙΒ, τὴν ΜΜ ΙΙΑ καὶ τὴν ΜΜ ΙΙΒ, μὲ οὐσιαστικὴν χρησιμοποίησιν τῶν αὐτῶν βασικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ κτηρίου τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ὠκοδομημένου κατὰ ὁρόφους καὶ διαδοχικὰ ἀνδρᾶ, ἐπικοινωνοῦντα διὰ κλιμάκων καὶ ἐπικλινῶν προσβάσεων πρὸς αὐλὰς εἰς διαφόρους στάθμας ἐκτεινομένης. Αἱ μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐγένοντο ἀπὸ φάσεως εἰς φάσιν, θὰ ἦσαν ἡ ἐπανοικοδόμησις περίπου εἰς τὴν αὐτὴν μορφήν καὶ τὰ αὐτὰ ἐπίπεδα τῶν ἐκ τῶν σεισμῶν κατακρημνισθέντων τμημάτων, ἡ ἀνανέωσις πολλῶν ἰσογείων δαπέδων καὶ ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν δαπέδων τῶν ἄνω ὁρόφων, ἡ μετατόπισις ὠρισμένων ἀνοιγμάτων, ἡ διάνοιξις ἐρμαρίων καὶ κατασκευὴ νέων θρανίων κλπ. Οὕτω εἶναι ὁρθὸς ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν διαδοχικῶν τούτων κτηρίων ὡς παλαιοῦ ἀνακτόρου. Εἰς τὰς ἐπικλινεῖς προσβάσεις, αἵτινες ἔθετον εἰς ἐπικοινωνίαν τὰς εἰς διάφορα ἐπίπεδα αὐλὰς καὶ τμήματα τοῦ ἀνακτόρου, ἀνενεοῦντο, ὡς ἦτο φυσικόν, αἱ διαστρώσεις καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐρμηνεύονται τὰ ἐπ' ἀλλήλα τούτων πλακόστρωτα, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς τρεῖς ὡς ἄνω σημειούμενας παλαιοανακτορικὰς φάσεις. Αἱ διαστρώσεις αὗται παρατηρήθησαν καὶ εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τῆς κυρίας ἐπικλινούς προσβάσεως, τῆς ἐκκινούσης ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ κτηρίου τῆς πρώτης κατὰ LEVI φάσεως· εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἡ ἔρευνα ἀπεκάλυψεν ὅτι ἡ πρόσβασις ἐξηκολούθησε νὰ ὑπάρχῃ καὶ μέχρι τῶν μετανакτορικῶν χρόνων, ἀνανεωθέντος τοῦ πλακοστρώτου δρόμου¹. Ἄλλ' ἂν εἰς τὴν κατὰ LEVI δευτέραν φάσιν τὸ κτήριον τοῦ ἀνακτόρου εὗρίσκετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἀρχικοῦ πρώτου ὁρόφου, τότε θὰ ἔδει πρὸ τούτου εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον νὰ ἐκτείνεται αὐλή, τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξίς οὐδαμῶθεν ἐπεβεβαιώθη. Ἀλλὰ καὶ ἂν τοιαύτη ὑπῆρξεν, ἡ ἐπικοινωνία τῆς μὲ τὴν ἄνω δυτικὴν αὐλὴν δὲν θὰ εἶχεν ἀνάγκην πλέον κεκλιμένης προσβάσεως, ἀλλὰ μόνον ἀπλῆς κλίμακος². Ἄν δὲ ἡ αὐλὴ καὶ τὰ διαμερίσματα τῆς προσόψεως τὰ ἀνασκαφέντα ὑπὸ PERNIER ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς θέλει ὁ δρ. LEVI, καὶ κατὰ τὴν τρίτην κατ' αὐτὸν φάσιν, τὴν ΜΜ ΙΙΙ, τότε οὐδεμιᾶς κεκλιμένης προσβάσεως ἢ κλίμακος ἐπικοινωνίας θὰ παρίστατο ἀνάγκη, διότι τὰ δωμάτια τῆς δευτέρας φάσεως τὰ πρὸς Νότον τῆς δυτικῆς αὐλῆς ἐκτεινόμενα εἶχον ἤδη ἐπιχωσθῇ μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῆς αὐλῆς³. Παραλλήλως πρὸς τὴν διαδοχικὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐπικλινούς προσβάσεως ἀνωκοδομοῦντο ἢ ριζικῶς ἐπεσκευάζοντο οἱ ἀντερεισματικοὶ τοῖχοι, οἱ συγκρατοῦντες τὰς ἀναχώσεις τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς. Ὁ ἰσχυρότερος τούτων μὲ τὰς ἐσωτερικὰς ἀντηρίδας πολὺ πιθανὸν κατεσκευάσθη, ὡς ἐλέχθη⁴, ἵνα συγκρατήσῃ τὸ ἰσχυ-

1 Βλ. σ. 30 σημ. 3

2 Μία τοιαύτη κλίμαξ ἐπικοινωνίας τῆς κάτω πλακοστρώτου αὐλῆς μὲ διαμερίσματα τοῦ ἄνω ὁρόφου — 2ας φάσεως κατὰ LEVI — ἦτο ἡ διάβασις LII, ἐκκινούσα ἐκ τοῦ κατωτάτου ἐπιπέδου, Annuario N.S. 14-16, 1952-1954, 459 ἐξ. Ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA, εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην τῆς, 117, τὴν ἐπικοινωνίαν διὰ τῆς κλίμακος ταύτης ἐθεώρησεν ὡς ὑποκαταστήσαν τὴν ἀρχικὴν ἐπικλινῆ ἀνάβασιν κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν (Ib τοῦ LEVI). Πραγματικῶς ὁμοῦς ἡ

ἐπικλινὴς ἀνάβασις ἐξηκολούθει νὰ ὑπάρχῃ παραλλήλως, διαπλατυνθεῖσα μάλιστα, διότι ἐξυπηρετεῖ ἄλλον σκοπόν, τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸ ἐπίπεδον τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς.

3 Μία τοιαύτη ἐπικλινὴς πρόσβασις θὰ συνέδεεν ἀπλῶς πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς ἐκτεινομένης κατὰ τὴν νοτίαν κλιτὸν πόλεως καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ἠκολούθει τὴν ἀρχικὴν πορείαν διὰ διαδοχικῶν καμπῶν πρὸς τὴν κατωτάτην αὐλήν.

4 Βλ. σ. 29-31 καὶ σημ. 1 σ. 29 καὶ σημ. 1 σ. 31.

ρὸν στρώμα κεραμασβέστου, ἡτις ἐχύθη διὰ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἐπιπέδου καὶ τὴν κατασκευὴν τῆς αὐλῆς τῶν νέων ἀνακτόρων, περὶ τὸ 1700 π.Χ. Ἡ κεραμεικὴ, ὡς εἶναι ἐπόμενον, θεμελιώσεως εἶναι ἢ τῶν χρόνων τούτων, MM IIB.

Ἐκ τῆς ὡς ἄνω περιληπτικῆς ἐκθέσεως τῶν ἀπόψεών μου ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴν κατὰ τὴν γνώμην μου ἐρμηνείαν τῶν νέων στοιχείων, τὰ ὅποια προέκυψαν διὰ τῆς ἐρεῦνης, αἵτινες κατ' οὐσίαν εἶναι αἱ διατυπωθεῖσαι εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ συνεδρίου, συμπληρωθεῖσαι μόνον καὶ περαιτέρω διασαφηθεῖσαι μὲ τὰ νεώτερα δεδομένα τῆς ἐρεῦνης τῶν τελευταίων ἐτῶν, καθίσταται προφανὲς ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἑλλειποῦς κατανοήσεως ἢ ἀτελοῦς παρακολουθήσεως τῶν ἐν προκειμένῳ ἀπόψεων τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ τῆς Φαιστοῦ, ἀλλ' οὐδὲ περὶ παρεξηγήσεως τῶν ὑπ' αὐτοῦ διατυπωθέντων, ἂν καὶ παρανόησις θὰ ἠδύνατο βεβαίως νὰ προέλθῃ, ὡς καὶ πράγματι συνέβη, ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως διαφόρου ὀρολογίας διὰ τὰ αὐτὰ πράγματα, ὡς προκειμένου περὶ τῆς ὀνομασίας τῶν τριῶν φάσεων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου Ia καὶ b καὶ II κατὰ LEVI, πρώτης, δευτέρας καὶ τρίτης καθ' ἡμᾶς, ἢ προκειμένου περὶ τοῦ ὅρου «ἀγροίκου καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ: «camares rustico¹». Σαφῶς πρόκειται περὶ διαφόρου ἐρμηνείας τῶν αὐτῶν δεδομένων.

Ἀντιλαμβάνομαι πλήρως ὅτι πλήρης στήριξις τῆς ἐκδοχῆς μου θὰ ἀπῆτει ἐνδελεχῇ λεπτομερῇ μελέτῃ καὶ ἀνάλυσιν τῶν καθ' ἕκαστα στοιχείων, τὴν ὁποίαν θὰ ἦτο ἀδύνατον ἐνταῦθα νὰ ἐπιχειρήσω. Ἐθεώρησα ὁμως ἀναγκαῖον, ἔστω καὶ μὲ μεγάλην καθυστέρησιν, προελθούσαν ἐκ λόγων ἀνεξαρτήτων τῆς θελήσεώς μου, νὰ δώσω ἀπάντησιν εἰς τὴν ἀσκηθεῖσαν αὐστηρὰν κριτικὴν, ἀκριβῶς ἵνα παρασχεθῇ ἡ εὐκαιρία καὶ εἰς ἄλλους μελετητὰς νὰ ἐπανεξετάσουν τὸ ὅλον πρόβλημα. Ἄλλ' ἵνα τὸ ὅλον θέμα καταστῇ σαφέστερον, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθω διεξοδικώτερον εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἐπακολουθησάσης εἰς τὴν περὶ τὸ 1700 π.Χ. καταστροφὴν φάσεως, ὑπὸ μὲν τοῦ δρ. LEVI ὡς τελικῆς —τρίτης κατ' αὐτὸν— τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ὑπ' ἐμοῦ δὲ ὡς πρώτης τῶν νέων. Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, βασικὴ διαφωνία ἀποδόσεως ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ σκευῆς δαπέδου εἰς τὴν φάσιν ταύτην, ὅπωςδήποτε καὶ ἂν αὕτη χαρακτηρίζεται, μετὰξὺ ἐμοῦ καὶ τοῦ δρ. LEVI δὲν ὑπάρχει, εἰμὴ μόνον ὡς πρὸς τὰ διαμερίσματα τῆς δυτικῆς προσόψεως, τὰ ἀνασκαφέντα ὑπὸ τοῦ PERNIER καὶ τὸν ἐν συνεχείᾳ τούτων διάδρομον εἰσόδου ἐκ τῶν προπυλαίων, τὰ ὅποια ἐγὼ μὲν ἀποδίδω εἰς τὴν MM II περίοδον, ἐκεῖνος δὲ εἰς τὴν MM III. Ἰσχυρίσθη μάλιστα ὅτι διαφωνῶ καὶ ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν, ὡς διευτρώθησαν ταῦτα ὑπὸ τοῦ PERNIER· ἀλλὰ τοιαύτη διαφωνία εἰς τὴν οὐσίαν δὲν ὑφίσταται, δεδομένου ὅτι τόσον ὁ πρῶτος ἀνασκαφεὺς ὅσον καὶ ἐγὼ ἐδέχθημεν τὴν αὐτὴν χρονολογίαν διὰ τὰ διαμερίσματα τῆς προσόψεως, τὴν MM II, καὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς κατὰ τοὺς MM III χρόνους, τοὺς ὁποίους ὁ PERNIER δέχεται ὡς ὁ δρ. LEVI ὅτι ἀποτελοῦν τὴν τελικὴν παλαιοανακτορικὴν φάσιν². Οὐδέποτε ὁ πρῶτος ἀνασκαφεὺς ἀπέδωσε τὰ διαμερίσματα τῆς προσόψεως εἰς τὴν ἰδίαν φάσιν, τὴν MM III,

¹ LEVI, La critica degli archeologi, 168-190.

² Βλ. σ. 37, σημ. 3

κατὰ τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιήθη, κατὰ τὴν γνώμην του, ἐκ νέου ἢ ΒΑ. ἀκραία πτέρυξ, ἔνθα ἡ κεραμεικὴ ἦτο τοῦ τύπου τοῦ Camares rustico, ὡς ἐχαρακτήρισε ταύτην¹. Τὸν τελευταῖον τοῦτον ὅρον ἐχρησιμοποίησα καὶ ἐγὼ διὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ΜΜ ΙΙΒ κεραμεικὴν, ἴσως ὅχι πολὺ ὀρθῶς, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ὅρος οὗτος, κατόπιν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ δρ. LEVI, προσέλαβεν ὅλως διάφορον σημασίαν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ χρησιμοποίησίς του θὰ ἠδύνατο νὰ φέρη, ὡς ἔφερεν, εἰς παρανοήσεις.

Πρὸς ἄρσιν πάσης περαιτέρω παρεξηγήσεως θὰ ἔδει νὰ διασαφηθῇ πλήρως τί ὀνομάζομεν παλαιὸν καὶ τί νέον ἀνάκτορον, διότι ἄνευ ἐνὸς τοιούτου ὀρισμοῦ θὰ ἠδύνατο μίαν καὶ τὴν αὐτὴν φάσιν ἄλλοι νὰ χαρακτηρίσουν ὡς παλαιοανακτορικὴν καὶ ἄλλοι ὡς νεοανακτορικὴν, πάντοτε μὲ βάσιν τὴν αὐτὴν χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν. Φυσικὰ ἡ διαστολὴ οὐδόλως ἔχει σχέσιν μὲ τὴν μεταβολὴν τῶν κεραμεικῶν ρυθμῶν, καίτοι πᾶσα καταστροφὴ καὶ ἀνανέωσις συνετέλει ἀναμφιβόλως εἰς τὴν μεταβολὴν καὶ ὑπὸ νέαν μορφήν ἐξέλιξιν τῶν ρυθμῶν τούτων. "Αν αἱ τρεῖς διαδοχικαὶ ἀρχιτεκτονικαὶ φάσεις, τῶν ὁποίων τὰ λείψανα ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ PERNIER καὶ τοῦ LEVI εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ τελευταίου ἀνακτόρου, ἐχαρακτήρισθησαν ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον καὶ ὅχι εἰς διάφορα, καλούμενα πρῶτον, δεύτερον καὶ τρίτον, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι τὰ λείψανα τῶν κτηρίων τούτων ἐμφανίζουν τὸ αὐτὸ γενικὸν σχέδιον καὶ τὰ αὐτὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ δομῆς κλπ., παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ διάφοροι τομεῖς τῶν κτηρίων τούτων εὐρίσκονται ἐνίοτε εἰς διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Ὡς εἶδομεν, τὸ κτήριο ἐκάστοτε ὑφίστατο μίαν ριζικὴν ἐπισκευὴν καὶ ἐπανοικοδόμησιν, ἀλλὰ δὲν μετεβάλλετο οὐσιωδῶς τὸ γενικὸν τούτου σχέδιον, ἀφοῦ ἐγένετο ἐπαναχρησιμοποίησις τῶν αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων. Κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ δωμάτια τῶν ἐπαλλήλων κτηρίων — ἐφ' ὅσον δὲν ἀπετέλουν ἄλλεπαλλήλους ὀρόφους τοῦ αὐτοῦ κτηρίου — ἢ τῶν διαδοχικῶν ὀρόφων ἦσαν σχεδὸν ἀκριβῶς ἀντίστοιχα πρὸς τὰ ὑποκείμενα κτήρια, παραλλάσσοντα μόνον ἐνίοτε ὡς πρὸς τὰ ἀνοίγματα θυρῶν, τὰ ἐρμάγια ἢ τὰ θρανία, σπανιώτερον ὡς πρὸς ὠρισμένα διατειχίσματα². Ὡς ἐβεβαίωσεν ἡ ἔρευνα ταῦτα ἐπληρώθησαν μετὰ τὴν τελικὴν καταστροφὴν διὰ κεραμασβέστου καθ' ὁλόκληρον τὴν ἔκτασιν τῶν κατόπιν αὐλῶν καὶ οὕτω κατέστησαν τελείως ἀπρόσιτα καὶ ἀπρόσβατα κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας χρόνους. Τοῦτο ἰσχύει, ὡς εἶδομεν, καὶ διὰ τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφὲν τμήμα τῶν διαμερισμάτων τῆς παλαιᾶς προσόψεως ὑπὸ τὴν νέαν αὐλήν³.

Τὸ νεώτερον ἀνάκτορον ὠκοδομήθη βάσει ἐνὸς ριζικῶς νέου σχεδίου εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, μὲ διαφόρους προσόψεις πρὸς νέαν διαμορφωθεῖσαν πολὺ εὐρύτεραν δυτικὴν αὐλήν καὶ μὲ διάφορον δομικὴν, ἣτις ἐχρησιμοποίησεν εἰς μεγάλην κλίμακα δόμους ἐκ καλῶς συνηρμοσμένων πελεκητῶν πωρολίθων. Τὸ κτήριο, καίτοι ὑποστὰν διαδοχικὰς ἐκ σεισμῶν καταστροφάς, παρέμεινε μέχρι τέλους τὸ αὐτό, ἄνευ οὐσιαστι-

1 PERNIER, Festòs I, 353 ἐξ. Τὸν ὅρον ἐχρησιμοποίησεν ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν καὶ ἡ LUISA BANTI, Cronologia e ceramica etc., ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ δρ. LEVI, τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἀνασκαφῶν του.

2 Παράδειγμα εὐρυτέρας τινὸς διαρρυθμίσεως βλ.

εἰς σ. 33 σημ. 4.

3 Τοῦτο ἀπεκάλεσεν ὀρθῶς σφράγισιν στρωμάτων ὁ δρ. LEVI, ὡς ἀπολύτως ἐγγυωμένην τὸ ἀπαραβίαστον κατὰ τὰς ἀκολουθησάσας ἐποχὰς καὶ περιόδους. Βλ. καὶ Festòs I, 447.

κῶν μεταβολῶν τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ σχεδίου. Ὑπέστη ὅμως ἐκάστοτε, καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ μερικῶν καταστροφῶν σεισμικοῦ χαρακτήρος, ἐπὶ μέρους μεταβολάς, ὀλίγας τοῦ ἐξωτερικοῦ του, μεγαλυτέρας ἐκτάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ του, διὰ μίαν ἐκάστοτε καλυτέραν προσαρμογὴν πρὸς τὴν ἐξελισσομένην ἀνακτορικὴν ζωὴν. Εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν τμήματα τοῦ κτηρίου τούτου ἐκαλύφθησαν διὰ κεραμασβέστου, καίτοι τὸ ὕλικόν τοῦτο εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ἐκτεταμένης δυτικῆς αὐλῆς μὲ τὴν ἐπίχωσιν τῶν λειψάνων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου. Ὁρισμένοι τομεῖς ἢ μεμονωμένα δωμάτια ἠχρηστεύθησαν μετὰ τὴν πρώτην φάσιν ἢ ἀναπροσηρμόσθησαν, συγχωνευθέντων τῶν ἀρχικῶν στοιχείων καὶ διατηρηθέντων τῶν κυρίων τοίχων καθ' ἀπάσας τὰς διαδοχικὰς φάσεις. Τοῦτο εὐχερῶς διακρίνεται εἰς τὰ δημοσιευθέντα σχέδια, ὅπου ὅμως οἱ βασικοὶ οὗτοι τοῖχοι ἀπεδόθησαν διὰ κυανοῦ χρώματος, ὡς νὰ ἦσαν παλαιοανακτορικοί, ὡς διὰ κυανοῦ χρώματος ἀπεδόθη καὶ ὁλόκληρος ὁ ΒΑ. τομεύς, ἀνήκων εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν. Τοῦ τελευταίου τούτου ὁρισμένα τμήματα, ἀναγκαιοῦντα διὰ τὰς συνδέσεις καὶ ἐπικοινωνίας, ἐχρησιμοποιήθησαν μέχρι τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν ἀνακτόρων, ὡς ἡ αὐλὴ 103 μὲ τοὺς ἐναλλασσομένους στύλους καὶ κίονας καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν συναπτομένη κλῖμαξ, ἡ φέρουσα πρὸς τὴν αὐλὴν τοῦ βιοτεχνικοῦ τομέως 90¹. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῶν τοιούτων ἀναπροσαρμογῶν παρέχει τὸ σύστημα δωματίων ἀμέσως βορείως τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ ἐπὶ δεξιὰ τοῦ πρὸς τὰ βασιλικά διαμερίσματα φέροντος διαδρόμου (58 - 61, 91 - 92). Ἐκεῖ ἐν διαμέρισμα μὲ διπλὴν ἐσωτερικὴν συστοιχίαν ἐναλλασσομένων στύλων καὶ κίωνων μετεβλήθη εἰς σύστημα συναπτομένων πρὸς ἄλληλα δωματίων, ἐντὸς τῶν τοίχων τῶν ὁποίων συνεχωνεύθησαν τὰ παλαιότερα στοιχεῖα². Κατ' ἀνάλογον τρόπον ἀναπροσηρμόσθη τὸ ἱερὸν δωμάτιον τῶν τετραγωνικῶν στύλων 22, εἰς τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς κατήρχετο τις διὰ κλιμακίδος βαθμίδων τινῶν, ἐνῶ κατὰ τὰς ἀκολουθούσας περιόδους εἰσήρχετο ἀπ' εὐθείας, μετὰ τὴν ὑπερύψωσιν τοῦ πλακοστρώτου τοῦ δαπέδου³. Εἰς ἄλλην περίπτωσιν, λουτρὸν ἢ καθαρτήριοις δεξαμενὴ ὑπὸ τὸ διαμ. 70 τοῦ γνωστοῦ τύπου μὲ τὴν κατερχομένην παρὰ κιονωτὸν διάφραγμα κλίμακα, μὲ παράθυρον πρὸς τὸν προθάλαμον (38 - XLIV), ἠχρηστεύθη ἐπιχωσθεῖσα, διατοιχισθέντων τῶν ἀνοιγμάτων, διότι κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν ἐχρειάσθη νὰ ἐνισχυθῇ ὁ Ν. τοῖχος τοῦ μεγάλου προπύλου 67 - 69 δι' ἄλλου τοίχου, καταλαβόντος μέρος τοῦ χώρου⁴. Τὸ δωμάτιον τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δυ-

1 PERNIER, Festòs I, 360, εἰκ. 215. Διὰ τὰ διαμερίσματα τοῦ ΒΑ. τομέως βλ. γενικὸν σχέδιον εἰς τὸ τέλος τοῦ τόμου, σχέδιον εἰκόνας 219 καὶ σ. 353 ἐξ.

2 PERNIER - BANTI, II, 12, 232. Ἡ διάταξις μὲ ἐναλλασσομένους στύλους κίονας εἰς διπλὴν σειρὰν ἦτο, φαίνεται, χαρακτηριστικὴ τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς περιόδου, ἀφοῦ ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν ὁμοίᾳ εἰς τὸ περίστυλον 103 τοῦ ΒΑ. τομέως.

3 PERNIER, ἔ. ἀ. 121 ἐξ. Κατὰ τὴν ἐκεῖ παρεχομένην περιγραφὴν τὸ κατώτερον παλαιοανακτορικῶν χρόνων δωμάτιον εἶχε δάπεδον μὲ ἐρυθρὸν κονίαμα. Ἄνω τούτου, 1,70 μ., ἐν πλακόστρωτον τετραγωνικὸν δωμάτιον μὲ ἐπιχρίστους τοίχους ἦτο προσεὶτὸν διὰ διδύμου θύρας καὶ κατερχομένων βαθμίδων καὶ κατὰ τὸ μέσον εἶχε δύο τετραγωνικοὺς στύλους μὲ χαρακτὸν σύμβολον

κεραυνοῦ ἐν διαχώρισμα ἔφθανε μέχρι τοῦ πρώτου τετραγωνικοῦ στύλου. Ἡ χρονολογία τοῦ δωματίου τούτου προσδιορίζεται ἐκ τῆς προηγμένης καμαραϊκῆς τῆς MM III περιόδου, ἀνευρεθείσης μεταξύ τοῦ πλακοστρώτου καὶ ἄλλου δαπέδου ἐκ πατητῆς γῆς, εἰς τὴν 1ην καθ' ἡμᾶς νεοανακτορικὴν φάσιν. Τὸ ὑπερκείμενον δάπεδον θὰ ὠρίζετο εἰς τὴν ἀμέσως ἀκόλουθον δευτέραν νεοανακτορικὴν φάσιν YM IA. Τὸ τελευταῖον ἄνω τούτου πλακόστρωτον δάπεδον τοῦ αὐτοῦ δωματίου, προσειτοῦ ἐκ τριῶν θυρῶν, τῆς ΝΑ. μὲ κατώφλιον ἄνευ κατερχομένων βαθμίδων, ἀνῆκεν εἰς τὴν τελικὴν νεοανακτορικὴν φάσιν YM IB.

4 PERNIER, Festòs I, 126, σχέδ. εἰκ. 195 σ. 328. Ἡ δοκιμὴ εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ λουτροῦ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ δωμ. 38 (δωμ. XLIV) ἀπεκάλυψε βαθύτερον

νατὸν νὰ θεωρηθῇ παλαιοανακτορικόν, ἀφοῦ ἦτο ἐντεταγμένον εἰς τὸ νεοανακτορικόν σύστημα τῶν ἀποθηκῶν καὶ ἀφοῦ ὁ προθάλαμός του ἐξηκολούθησε νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ μετὰ τὴν διατοίχισιν τῶν ἀνοιγμάτων. Τὸ δάπεδον τοῦ τελευταίου τούτου εὐρίσκετο εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύφθη τὸ παλαιότερον πλακόστρωτον δάπεδον ὑπὸ τὴν γειτονικὴν αἵθουσαν 25, τὴν γνωστὴν ὡς «μέγαρον τῶν ἀνδρῶν», αἵθουσαν τῆς ὁποίας ἡ μορφή κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ταύτην φάσιν ἦτο ἡ αὐτὴ περίπου μὲ τὴν μορφήν τοῦ δωματίου κατὰ τὰς ἀκολουθησάσας περιόδους¹ (σχέδ. εἰκ. 7). Καὶ εἰς ἄλλα δωμάτια ἀνευρέθησαν δάπεδα ἀνήκοντα εἰς τὴν πρώτην ταύτην φάσιν, ἀλλὰ πανταχοῦ εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν παρήλλαξεν οὐσιαστικῶς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τούτων. Ὑπὸ τὸ κιονωτὸν διαμέρισμα 50, γνωστὸν ὡς μέγαρον τῆς βασιλείας, ἀνευρέθη ἐντὸς βόθρου ὁμᾶς ἀγγείων, ἀποτεθεῖσα ἐκεῖ πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ νέου μέχρις ἡμῶν διασωθέντος πλακοστρώτου καὶ χρονολογουμένη εἰς τὸ τέλος τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως, MM IIIB κατὰ EVANS². Μικραῖ, περιωρισμένης ἐκτάσεως μεταβολαὶ ἐπῆλθον καὶ κατὰ τὴν πρόσοψιν πρὸς τὴν δυτικὴν αὐ-

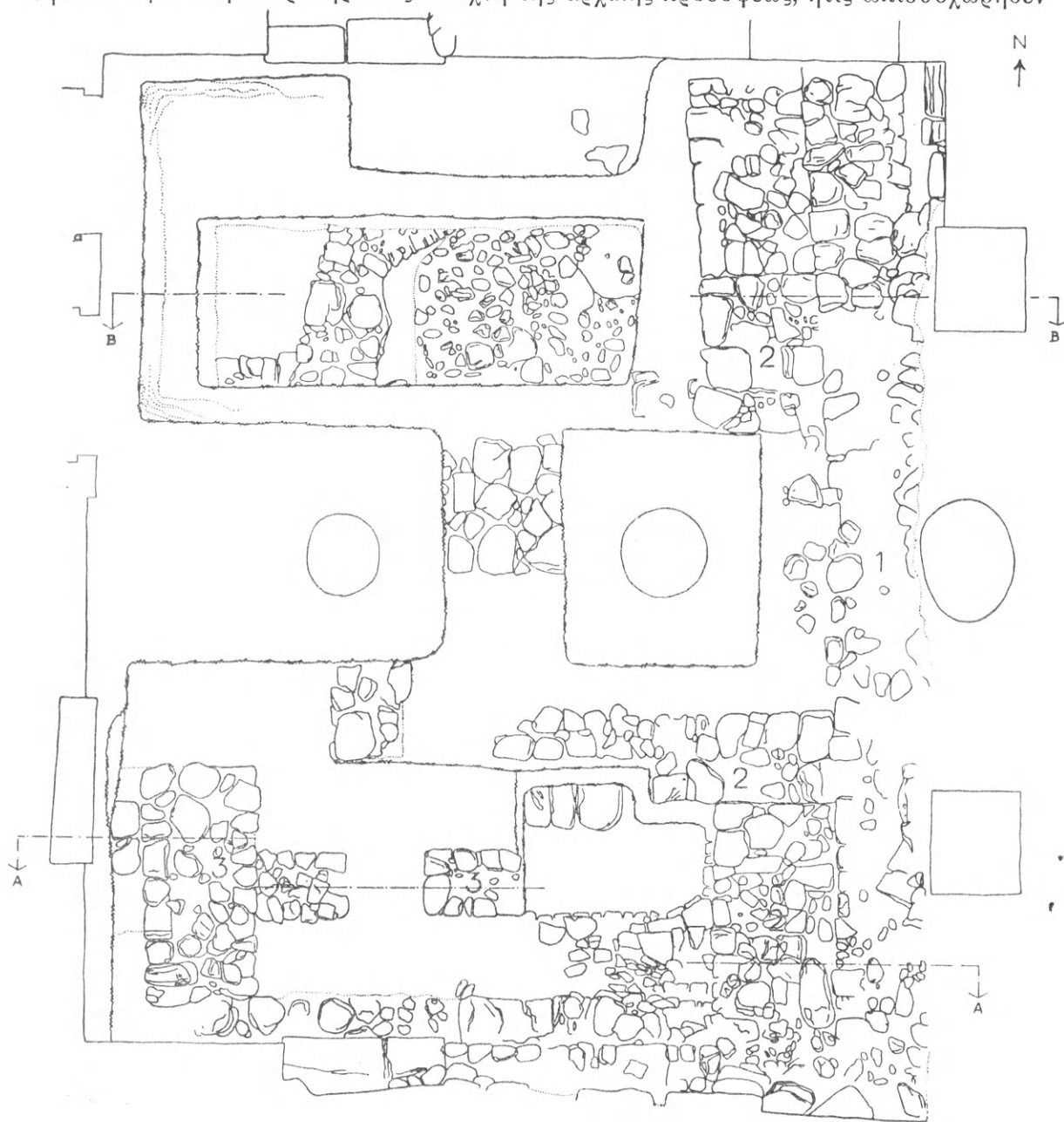
κείμενον πλακόστρωτον, ἀνῆκον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς χρησιμοποιοῦσεως τοῦ χώρου κατὰ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν, MM III. Δοκιμὴ ὑπὸ τὸ κατώτερον τοῦτο πλακόστρωτον ἔδωσε κεραμικὴν ὑπονεολιθικὴν, εἰς τὴν ὁποίαν συγκαταλέγεται ἀμφοροειδὲς σκεῦος μὲ λαβὰς κατὰ τὸ μέσον. Ἡ εἰσοδος πρὸς τὸ λουτρὸν ἐγένετο διὰ διδύμου θύρας. Εἰς χαρακτηριστικὸν τύπου πίθος, αὐτόθι εἰκ. 197, σ. 350, ἵστατο ἀμέσως μετὰ τὴν εἰσοδον. Τὸ λουτρὸν ἢ καθαρτήριος δεξαμενὴ εἶναι τοῦ γνωστοῦ νεοανακτορικοῦ τύπου μὲ τὸ κιονωτὸν διάφραγμα, τὴν κατερχομένην κλίμακα καὶ τὸ πρὸς τὸν προθάλαμον βλέπον παράθυρον. Ἐπὶ τοῦ πεζοουλίου τοῦ παραθύρου ἀνευρέθη χαρακτηριστικὴ πινακὶς τοῦ γραμμικοῦ Α συστήματος, αὐτόθι 426 εἰκ. 449. Τὸ δωμάτιον ἠχρηστεύθη, κλεισθέντων τῶν ἀνοιγμάτων του, λόγφ τῆς προκυψάσης ἀνάγκης καλυτέρας στηρίξεως τοῦ προπύλου καὶ ἀνανεώσεως τοῦ ἄνω ὀρόφου τῶν ἀποθηκῶν τῶν νέων ἀνακτόρων κατὰ τὴν 2αν νεοανακτορικὴν περίδον, MM IIIB - YM IA, ἀφοῦ ἐπὶ τινα χρόνον ἐχρησιμοποιήθη εἰς μᾶλλον περιορισμένην μορφήν, οἰκοδομηθέντων δύο παραλλήλων τοίχων, τῶν ὁποίων ὁ βόρειος ἔκλεισε τὸ ἐν ἄνοιγμα τῆς διδύμου θύρας κατὰ τὴν μεταβατικὴν ταύτην φάσιν, προφανῶς, τὸ δάπεδον ἀνυψώθη εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ προθαλάμου, ἀφοῦ ἡ διόδος καθόδου κατέστη λίαν στενὴ. Βλ. PERNIER, Festos I, ἔ.ἀ.

1 Annuario N. S. 19 - 20, 1957 - 1958, 14 ἔξ. Τοῦτο ἀπέδειξεν ἡ ὑπὸ τὸ ὠραῖον πλακόστρωτον τοῦ δωματίου 25 γενομένη δοκιμὴ. Ἡ ἀμέσως προηγηθεῖσα φάσις διακρίνεται ἀπὸ τὸ παλαιότερον μὲ ἐρυθρὸν κονίαμα εἰς τοὺς ἀρμούς, τὸ ὁποῖον προσηρμόζετο εἰς τοὺς αὐτοὺς κεντρικοὺς κίονας. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο πλακοστρώτων ἀνευρεθεῖσα χαρακτηριστικὴ κεραμικὴ τῆς YM IA φάσεως, δευτέρας νεοανακτορικῆς, δεικνύει, ὅτι τὸ τελευταῖον ἐξ ὁλοκλήρου διασωθὲν πλακόστρωτον ἦτο τῆς τελικῆς 3ης νεοανακτορικῆς φάσεως, YM IB. Πρὸ τῶν δύο πλακοστρώτων ὑπῆρχε παλαιό-

τερον δάπεδον, στηριχθὲν εἰς λεπτὸν στρώμα κεραμασβέστου. Ὅριον πρὸς τὴν στοᾶν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία ὑπῆρχε κατὰ τὴν περίδον ταύτην, ἦτο ὁ ἀνακαλυφθεὶς λοξὸς τοίχος, βαίνων ἐπὶ τῶν δύο βαθύτερον κειμένων παλαιοανακτορικῶν στρωμάτων' βλ. κατωτέρω σ. 43 (σχέδ. εἰκ. 7). Ὁ ἐλαφρῶς λοξὸς οὗτος τοίχος ἦτο ἐνηρμονισμένος μὲ τὴν ἐπίσης ἐλαφρῶς λοξὴν κιονοστοιχίαν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς. Βλ. Annuario ἔ.ἀ. 262. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI τῶν δύο πλακοστρώτων ὡς νεοανακτορικῶν — βλ. Sul termine antico - minoico 177, N. 2 — δεικνύει ὅτι ὁ ἀνασκαφεὺς εἶναι βασικῶς σύμφωνος πρὸς τὴν ὡς ἄνω χρονολόγησιν τῶν διαδοχικῶν στρωμάτων.

2 Annuario N. S. 14 - 16, 1952 - 1954, 350 ἔξ. εἰκ. 3-6 τῶν σ. 392-393. Περὶ τῶν μεταβολῶν εἰς τὸ δωμάτιον τῶν τετραγωνικῶν στύλων 22 βλ. ἀνωτέρω σ. 41 σημ. 3. Μεταβολαὶ μαρτυροῦσαι τὰς διαδοχικὰς νεοανακτορικὰς φάσεις, ὡς πρώτης πάντοτε ὑπολογιζομένης τῆς MM III, καὶ εἰς τὰ πλακόστρωτα δάπεδα καὶ τὴν διάταξιν τῶν διδύμων θυρῶν εἰσόδου, ἐσημειώθησαν καὶ εἰς τὸν κύριον διάδρομον εἰσόδου, 7' βλ. Annuario, N. S. 23-24, 1961 - 1962, σ. 453 εἰκ. 117 σ. 452, ὅπου διακρίνεται τὸ στήριγμα τῆς κεντρικῆς παραστάδος καὶ εἰς τὸ βάθος ἡ μία τῶν βάσεων τῶν παρατοιχίων παραστάδων (βλ. σχέδ. παρενθ. πίν. Α). Ὁ δρ. LEVI, πιστεύων εἰς τὴν χρονολογίαν τοῦ κάτω πλακοστρώτου διαδρόμου εἰς τὴν κατ' αὐτὸν τρίτην φάσιν, MM III, ἐδέχθη ὡς χρονολογίαν τῆς διδύμου εἰσόδου πρὸς τὴν κεντρικὴν αὐλὴν τὴν τῆς πρώτης κατ' αὐτὸν νεοανακτορικῆς περιόδου, δευτέρας κατ' ἡμᾶς. Τὸ σύστημα ὁμῶς φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν φάσιν τῆς MM III περιόδου, πρῶτην κατ' ἡμᾶς νεοανακτορικὴν. Ἄλλως εἶναι σαφές ὅτι ἤδη τοῦτο μαρτυρεῖ τὴν πρῶτην ἀναπροσαρμογὴν τοῦ συστήματος εἰσόδου εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον' βλ. κατωτέρω σχετικῶς μὲ τὴν προσαρμογὴν εἰς τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ἀποκαλυφθείσης δυτικῆς στοᾶς τῆς κεντρικῆς αὐλῆς.

λήν, ἀφοῦ κατὰ μῆκος τῆς κατερχομένης ἐκ τῆς βορειοδυτικῆς αὐλῆς κλίμακος 6 πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν παρατηρεῖ τις τὰ ἔγνη τῆς ἀρχικῆς προσόψεως, ἥτις ὠπισθοχώρησεν



Εἰκ. 7. Κάτωφλις τῶν ὑπὸ τὴν αἴθουσαν 25 τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ ἀποκαλυφθέντων λειψάνων.

ἀκολουθῶς ὀλίγον, ἀνακατασκευασθεῖσα μὲ ὠραίους ξεστοὺς πελεκητοὺς λίθους¹ (βλ. σχέδ. εἰκ. 6). Ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος κλίμαξ ἀνήκει εἰς τὸ σύστημα τῶν νέων ἀνα-

¹ PERNIER, *Festòs I*, 199, *Annuario N.S.* 19-20, 1957-1958, 15. Ὁ δρ. ΛΕΝΙ ἀποδίδει τὴν διαπλάτυν-σιν τῆς κλίμακος καὶ ἐπομένως τὴν νέαν πρόσοψιν μὲ τοὺς ὠραίους πελεκητοὺς λίθους εἰς τὴν 2αν κατ' αὐτὸν νεοανακτορικὴν περίοδον, τρίτην καθ' ἡμᾶς. Διὰ τοὺς ὡς ἀνωτέρω ὁμῶς ἐκτεθέντας λόγους πιστεύω, ὅτι

ἡ ἀρχικὴ κλίμαξ κατεσκευάσθη κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν νέων ἀνακτόρων εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιό-δου, διεπλατύνθη δὲ εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην φάσιν περὶ τὸ 1600 π.Χ. Ἡ πρὸ τῆς κατασκευῆς ταύτης κλί-μαξ ἐπικοινωνίας τῆς ἀνω πλακοστρώτου αὐλῆς μὲ τὴν δυτικὴν αὐλὴν θὰ ἔδει νὰ εὕρισκετο κατὰ τὴν προέκτα-

κτόρων και όχι εις τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον, ὡς ἐπίστευσεν ὁ PERNIER — και διὰ τοῦτο ἀπέδωσε ταύτην διὰ κυανοῦ χρώματος εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον — βεβαιοῦται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι συνάπτονται αἱ κατώτεραι βαθμίδες αὐτῆς πρὸς τὰς κατωτέρας βαθμίδας τοῦ λαμπροῦ προπύλου και ἐκ τοῦ ὅτι ἡ κλίμαξ αὕτη ὠδήγει εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς δυτικῆς αὐλῆς ἐσωτερικῶς τῆς προσόψεως τοῦ παλαιοτέρου ἀνακτόρου, ἡ ὁποία εἶχε πλέον καλυφθῇ διὰ τοῦ στρώματος τῆς κεραμασβέστου¹.

Εἰς πάντα τὰ σημεῖα τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν φάσιν ταύτην ἡ κεραμεικὴ εἶναι πάντοτε MM IIB και τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι αὕτη δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πρώτη νεοανακτορικὴ και ὅχι ὡς τελευταία παλαιοανακτορικὴ. Εἰς τὴν αὐτὴν MM III περίοδον ἀπέδωσεν ὁ δρ. LEVI και τὴν διαπλάτυνσιν τῆς κεντρικῆς πλακοστρώτου αὐλῆς, μὲ τὴν προσθήκην στοᾶς κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτῆς πλευρᾶν (βλ. σχέδ. εἰκ. 2), ἀναγαγὼν τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν ταύτης εἰς τὴν τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν². Ἄλλ' ἐπλανήθη πιστεύσας ὅτι ἐγὼ ἀπέδωσα εἰς ἄλλην περίοδον τὴν πλακόστρωτον κεντρικὴν αὐλὴν μετὰ τῆς πλευρικῆς αὐτῆς στοᾶς³. Ἀπλῶς τὴν ἐθεώρησα ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ νέου ἀνακτόρου, ἀφοῦ τὴν φάσιν ταύτην θεωρῶ ὡς πρώτην νεοανακτορικὴν. Ἐκφράζει τὴν ἀπορίαν ὁ δρ. LEVI ὅτι ὠμίλησα περὶ κεραμεικῆς θεμελιώσεως τῆς στοᾶς, χαρακτηριστικῆς τῶν περὶ τὸ 1700 π.Χ. χρόνων, ἀναγομένης εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ιδρύσεως τῶν νέων ἀνακτόρων. Ἄλλ' ὡς πρὸς μὲν τὴν χρονολόγησιν τῆς κεραμεικῆς ταύτης οὐδεμία ὑπάρχει διαφωνία, ἀφοῦ και ὁ LEVI τὴν ἀνάγει εἰς τὸ τέλος τῶν MM II χρόνων ὅτι ὑπὸ τὴν στοᾶν ἀνεκαλύφθησαν διαμερίσματα ἀναγόμενα εἰς τὰς δύο προηγηθείσας παλαιοανακτορικὰς φάσεις τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ὅλως διάφορος ἦτο ἡ μορφή τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων και κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο (βλ. σχέδ. παρενθ. πίν. Β). Ὡς πρὸς δὲ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς φάσεως τῆς στοᾶς ὡς πρώτης νεοανακτορικῆς μεθ' ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν οὐδεμία εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθῇ ἐξηγήσις⁴.

Ἀπομένει τὸ θέμα, ἂν πράγματι μία ἀρχικὴ πλακόστρωτος αὐλή, ἀναγομένη εἰς παλαιοανακτορικοὺς χρόνους (MM IB - MM IIB), ἐπεξετάθη διὰ τῆς προσθήκης πλευρικῆς δυτικῆς στοᾶς ἢ ἂν ἐξ ἀρχῆς κατεσκευάσθη και ἡ πλακόστρωσις και ἡ στοᾶ

σιν τῆς διασχίζουσας τὴν βορείαν αὐλὴν πλακοστρώτου διαβάσεως και θὰ ἐφθάνεν ἀμέσως πρὸς τῆς προσόψεως τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων. Ὁ δρ. LEVI ἐξετέλεσε δοκιμὴν παρὰ τὰς ἑλληνιστικὰς οἰκίας διὰ τὴν ἀνακάλυψιν ἱχνῶν. Δυστυχῶς ἡ περιοχὴ αὕτη εἶχε διαταραχθῇ μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον και ἡ ἔρευνα ἀπέβη ἄκαρπος.

1 Ὁ «βόθρος τῶν θυσιῶν», ἀμέσως βορείως τῶν δωματίων τοῦ ἱεροῦ τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀπεκόπη κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐπιπέδου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐφθάνεν ἡ κλίμαξ, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε μέρος τῆς εὐρείας δυτικῆς αὐλῆς μετὰ τὴν χύσιν τῆς κεραμασβέστου. Βλ. PERNIER, *Festòs I*, 207 ἐξ.

2 Βλ. κυρίως *Annuario N.S.* 19-20, 1957 - 1958, 325 ἐξ.

3 LEVI, *La critica degli archeologi*, 170 ἐξ.

4 Πράγματι ἡ στοᾶ προσηρμόσθη πρὸς τὸ νέον σχέδιον τῶν ἀνακτόρων, ὡς αὐτὸς ὁ δρ. LEVI σαφῶς διέγνωσεν, *Annuario* ἔ.ἀ. 22 και 327, σχέδ. πιν. Α και Β (βλ. σχέδ. παρενθ. πίν. Β): Πρὸ τοῦ διαδρόμου 7 ἀφῆθη

μεγαλύτερον μεσοκίονιον ἄνοιγμα, προφανῶς ἵνα παρέχῃ ἄνετον πρόσβασιν πρὸς τὸν διάδρομον ὑπὸ τὴν νέαν αὐτοῦ μορφήν, ὅχι ἐπομένως πρὸς τὸν διάδρομον τῆς τρίτης κατὰ LEVI φάσεως, ὅστις πράγματι ἀνήκει εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον (MM II). Ἐπίσης προσέλαβε μορφήν «d'un porticato individuale», μὲ δύο μεγαλύτερας βάσεις κατὰ τὰ ἄκρα και τέσσαρας μικροτέρας μεταξὺ τούτων, ἀκριβῶς ἵνα προσαρμοσθῇ πρὸς τὴν νέαν μορφήν τῆς μεγάλης αἰθούσης 25, κατὰ τὴν ἀρχομένην νεοανακτορικὴν φάσιν (MM III), τὴν ὁποίαν ὁμοῦς ὁ δρ. LEVI ἐχαρακτήρισεν ὡς τρίτην νεοανακτορικὴν. Ἐγένετο ἤδη λόγος διὰ τὸν ἐλαφρῶς λοξὸν προσανατολισμὸν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἰθούσης ταύτης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην βλ. ἀνωτέρω σ. 42 και αὐτόθι σημ. 1. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι και τὸ λουτρόν ἢ καθαρτήριοις χώρος ὑπὸ τὸ δωμ. 70, ἀνήκον εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον — βλ. ἀνωτέρω σ. 41 και σημ. 4 — ἦτο ἐλαφρῶς λοξῶς διατεταγμένον, προσηρμωμένον πρὸς τὴν ἐλαφρῶς λοξὴν διάταξιν τοῦ τομέως τούτου, PERNIER, *Festòs I*, σχέδ. εἰκ. 195 σ. 328.

κατὰ τὴν ἀρχὴν τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων (MM IIIA). Συναφὲς εἶναι τὸ ζήτημα τῆς λοξῆς γραμμῆς τοῦ πλακοστρώτου — λοξῆς γραμμῆς τοῦ ἄξονος τῆς ἀρχικῆς αὐλῆς, ὡς πιστεύει ὁ δρ. LEVI —, ἡ ὁποία τάχα δὲν προσαρμόζεται πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ νέου ἀνακτόρου, ἐνῶ ἀντιθέτως προσαρμόζεται πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ παλαιότερου. Ἀλλὰ πρῶτον δέον νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ γραμμὴ τοῦ ἄξονος τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου κατ' οὐδὲν παραλλάσσει τῆς τοῦ νεωτέρου καὶ τοῦτο διαπιστώνει τις ἀμέσως δι' ἑνὸς βλέμματος ἐπὶ τοῦ γενικοῦ σχεδίου ¹ (βλ. σχέδ. εἰκ. 2). Βεβαιοῦται δ' ἔτι μᾶλλον τὸ γεγονός τοῦτο ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι αἱ βασικαὶ γραμμαὶ τοίχων, αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὴν κατὰ LEVI τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν — τὴν περίοδον δηλαδὴ τῆς στοᾶς —, ἐνεσωματώθησαν εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον καθ' ὁλόκληρον τὸν βόρειον καὶ ἐν μέρει τὸν δυτικὸν τομέα (βλ. ἐπίσης τὸ γενικὸν σχέδιον). Ἐπὶ τούτοις δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι οὔτε εἰς τὴν περιοχὴν τῆς στοᾶς εἶναι λοξοὶ οἱ τοῖχοι οἱ ἀναγόμενοι εἰς τὰς παλαιότερας φάσεις τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, ὡς λ.χ. τοῦ χώρου τοῦ ὑπὸ τὸ δωμ. 25, τοῦ ὁποίου μόνον τμῆμα ἑνὸς ἐπικαθημένου τοίχου, ἀνήκοντος εἰς τὴν MM III περίοδον, εἶναι ἐν μέρει λοξόν ². Ἀλλὰ προσέτι δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ λοξὸν τὸ προεξέχον πρὸς τὴν αὐλὴν κτήριο, τὸ διακόπτον καὶ συνεχίζον πρὸς Ν. τὴν στοάν ³. Αὐτὸ τὸ σύστημα πλακοστρώσεως τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, ὡς διαπιστώνει τις ἐκ τῶν σχεδίων, ἔχει γενικοὺς ἄξονας συμφωνοῦντας μὲ τοὺς ἄξονας τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου καὶ αἱ πλάκες αἱ πλευρίζουσαι τὴν ἀνατολικὴν στοὰν εἶναι σχεδὸν τελείως παράλληλοι πρὸς ταύτην. Θὰ ἔδει λοιπὸν ἄλλως νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ἀνωμαλία. Πιθανῶς ἡ λοξὴ ἐν μέρει μόνον στοὰ προσέλαβε τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἵνα συνδεθῇ μὲ τὴν προέχουσαν γραμμὴν τοῦ νοτίως αὐτῆς κτηρίου. Ἴσως ἐπίσης διότι ὠρισμένος τομεὺς τῶν δωματίων τῆς περιόδου ταύτης ἦτο λοξῶς πῶς τοποθετημένος ⁴. Τοιαῦται ἀνωμαλίας δὲν εἶναι ξέναι εἰς τὴν μινωικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὡς δύναται τις προχείρως νὰ διαπιστώσῃ ἀπὸ τὴν παραλλαγὴν τῶν ἄξόνων εἰς τὸ ΒΔ. ἀκροαῖον τμῆμα τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ὁποῖον μάλιστα ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν μὲ τὴν στοὰν φάσιν.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται καὶ τὸ γεγονός ὅτι οὐδεμία τῶν πλακῶν τοῦ πλακοστρώτου τῆς κεντρικῆς αὐλῆς εἶναι ἐλλιπὴς πρὸς τὸ μέρος τῆς δυτικῆς στοᾶς βεβαιοῦν ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς αὐλῆς ἐγένετο κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς περιόδου, MM III κατὰ EVANS. Τοῦτο ἄλλως ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ παλαιοανακτορικὰ ὑπὸ τὴν στοὰν κτήρια, τὰ ὁποῖα σχετικῶς μὲ τὴν αὐλὴν δὲν ἦσαν βεβαίως τελείως ὑπόγεια, εὐρίσκονται εἰς χαμηλοτέραν τῆς αὐλῆς στάθμην ⁵. Σαφέστερον κατέστη τοῦτο διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ διαδρόμου εἰσόδου τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, κειμένου εἰς στάθμην ἀρκούντως χαμηλοτέραν τοῦ ἐπιπέδου τῆς αὐλῆς (σχέδ. παρενθ. πίν. Α). Δύο ἢ τρεῖς βαθμίδες ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ διαδρόμου, ὅστις βαίνει ὀλίγον ἐπικλινῶς —, ἡ διαφορὰ στάθμης ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο εἶναι $1\frac{1}{2}$ περίπου μέτρον —, ἀνερχόμενος πρὸς τὴν κεντρικὴν αὐ-

¹ Βλ. Annuario N.S. 23 - 24, 1961 - 1962, εἰκ. 1 σ. 314.

² Βλ. σ. 42 σημ. 1 καὶ σ. 44 σημ. 4.

³ Βλ. γενικὸν σχέδιον ἐν Annuario ἔ. ἀ. (ἐνταῦθα, σχέδ. εἰκ. 2).

⁴ Βλ. σ. 44 σημ. 4.

⁵ Annuario N.S. 19-20, 1957 - 1958, 329 ἔξ. σχέδ. πίν. Β (σχέδ. παρενθ. πίν. Β). Τὸ ἐπὶ χριστὸν ἐρυθρὸν δάπεδον δωματίου τῆς φάσεως I κατὰ LEVI εὐρίσκεται εἰς βάθος 2.60 μ. κάτω τοῦ πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς.

λήν¹. Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ διαδρόμου διαμερίσματα εὐρίσκοντο εἰς χαμηλότεραν πωσ στάθμην τοῦ ἀνατολικοῦ τέρματος τοῦ διαδρόμου. Ἴσως λοιπὸν ἡ στάθμη τῆς ἀρχικῆς αὐλῆς, τῆς ὁποίας δὲν εἶναι γνωστὸν τὸ ἀρχικὸν πλάτος, νὰ ἦτο εἰς ἐλαφρῶς χαμηλότερον ἐπίπεδον τοῦ τῆς νεοανακτορικῆς.

Περαιτέρω διαφώτισιν εἰς τὸ θέμα τῆς διαδοχῆς καὶ τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν μινωικῶν περιόδων τόσον τῆς παλαιοανακτορικῆς ὅσον καὶ τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς παρέχει ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις τῶν δεδομένων τῶν προκυνψάντων διὰ τῆς ἐρευνῆς καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἀνακτορικὰ κέντρα καὶ σκοπὸς τῶν ἀνακοινώσεών μου εἰς τὸ 5ον Διεθνὲς συνέδριον προϊστορίας καὶ πρωτοϊστορίας τοῦ Ἀμβούργου καὶ εἰς τὸ Α' Διεθνὲς κρητολογικὸν συνέδριον ἦτο νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὴν βασικὴν σημασίαν τοῦ κεφαλαίου τούτου, δοθέντος ὅτι ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Κρήτην φαίνεται ὅτι ἐγένετο καθ' ἐνιαίαν πορείαν καὶ ὅτι αἱ αὐταὶ μεγάλα γεωλογικαὶ καταστροφὰ ἐπέφεραν τομὰς ἱστορικῆς σημασίας καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν. Τοῦτο ἀσφαλῶς ἔλαβον ὑπ' ὄψει, ἴσως καὶ πέρα τοῦ δέοντος μέτρου, οἱ ἐπὶ τῆς νήσου ἐργασθέντες ἐρευνηταί, ἀφοῦ ἐξήτησαν ἀρχικῶς νὰ ἐφαρμόσουν πανταχοῦ τὸ κνωσιακὸν χρονολογικὸν σύστημα καὶ νὰ συντονίσουν τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκάστης περιόδου. Εἰς τὴν προσπάθειαν ταύτην ἠγγνόησαν ἐνίοτε τὰς τοπικὰς ἐξελίξεις καὶ ἐγενίκευσαν τὰ χαρακτηριστικὰ περιόδων κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἐμφανίζωνται ἱστορικὰ κενὰ εἰς τὴν ἐξέλιξιν ἢ νὰ ἀνάγεται ἡ σκευὴ δαπέδων τῶν χρόνων καταστροφῆς εἰς πολλὰς καὶ διαφόρους περιόδους ταῦτοχρόνως². Τοῦτο ἦτο ἐπόμενον νὰ γεννήσῃ ἀντίδρασιν μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρηθῇ τέλος ἀνεξάρτητος ἡ ἐξέλιξις ἐκάστης ἀνακτορικῆς περιοχῆς. Οὕτω λ.χ. τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν Μαλίων ἐπιστεύθη ὅτι εὐρίσκοντο εἰς πολιτιστικὴν καθυστέρησιν μιᾶς περιόδου ἀπέναντι τῶν τῆς Κνωσοῦ ἀρχιτεκτονικῶς, ἀνανεωθέντα, μετὰ 100 τοῦλάχιστον ἔτη βραδύτερον³.

Ἡ καταπληκτικὴ πρόοδος τῶν ἐρευνῶν κατὰ τὰς δύο τελευταίας δεκαετίαις ἔπεισε τοὺς ἐπιστήμονας, ὅτι δὲν ἦτο αὐτὴ ἡ ὀρθὴ ἀντιμετώπισις τοῦ προβλήματος. Κατεβλήθη προσπάθεια νὰ εὐρεθοῦν τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Α. EVANS περὶ τῆς ἐξελίξεως, ἀλλὰ δὲν ἔγινεν ὅτι ἔπρεπεν εἰς τὸ θέμα τῆς παρακολουθήσεως τῆς συγκριτικῆς ἐξελίξεως τῶν ἀνακτόρων. Παρὰ ταῦτα ὁ δρ. LEVI ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην, ἐκθέτων τὰ γενικὰ αὐτοῦ συμπεράσματα ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως εἰς τὴν Φαιστόν, νὰ συντονίσῃ ταῦτα μὲ τὴν ἐξέλιξιν εἰς τὴν Κνωσὸν τοῦτο βεβαίως ἐσήμαινε πλήρη ἀναθεώρησιν τῶν ἀπόψεων τοῦ EVANS, τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησεν εἰς σειρὰν μελετημάτων του⁴. Ἀπορρίπτει οὕτω τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡδύνατο ἡ Φαιστὸς νὰ ἐγνώρισε προδρομικὴν ἐξέλιξιν κατὰ τὴν τελευταίαν παλαιοανακτορικὴν φάσιν ἔναντι τῆς Κνωσοῦ καὶ ἐπίσης τὴν ἐκδοχὴν ὅτι ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ τοῦ σχεδίου τῶν ἀνακτόρων, ἐπομένως ἡ ἴδρυσις τοῦ νέου ἀνακτόρου, θὰ ἔδει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν

¹ Διὰ τὴν διαμόρφωσιν καὶ χρονολογίαν τοῦ διαδρόμου εἰσόδου III εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον βλ. ἀνωτέρω σ. 42 σημ. 2. *Annuario N.S.* 23-24, 1961-1962, 449 ἐξ. σχέδιον πίν. C καὶ εἰκ. 115.

² Βλ. σχετικῶς LEVI, *Annuario N.S.* 19-20, 1957-

1958, 160 ἐξ. BANTI, *Cronologia e ceramica etc.*, 31 ἐξ.

³ Τὴν λύσιν ταύτην ἀντιμετώπισε καὶ ὁ δρ. LEVI χωρὶς τελικῶς νὰ παραδεχθῇ ταύτην. Βλ. *Classificazione d. civiltà minoica*, 105.

⁴ Βλ. σ. 8 σημ. 1.

ἀρχὴν τῆς MM III φάσεως, ὡς ἐδέχθη ὁ EVANS, καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς YM I, περὶ τὸ 1600 π.Χ. Τὴν παρακολούθησιν τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ θεωρεῖ ἐξαιρετικῶς δύσκολον βάσει τῶν προκαταρκτικῶν ἐκθέσεων τοῦ EVANS ἢ μὲ τὴν μελέτην τοῦ μνημειώδους μὲν, ἀλλὰ μὴ ἔχοντος χαρακτῆρα συστηματικῆς δημοσιεύσεως τελικοῦ τοῦ ἔργου. Ἰδίως εἶναι ἀδύνατον, λέγει, νὰ σχηματίσῃ τις εἰκόνα τῆς συνολικῆς ἐξελίξεως. Οὕτως ἐξεπῆγασεν ἐν σύστημα βασισθὲν ἐπὶ προκαθορισμένων ἀντιλήψεων¹, τὸ ὅποιον τελικῶς ἐπεβλήθη παρὰ τὰς παρατηρηθείσας δυσαρμονίας πρὸς τὰ δεδομένα ἄλλων ἀνασκαφῶν. Τὴν σεισμικὴν καταστροφὴν περὶ τὸ 1700 π.Χ. ἐθεώρησεν ὁ EVANS ὡς κύριον διαχωριστικὸν σταθμὸν πρὸς τὴν «νέαν ἐποχὴν» τῶν τελευταίων ἀνακτόρων, ἀνοικοδομηθέντων βάσει ἐνὸς ὅλως νέου σχεδίου, τὴν δ' ἐπακολούθησασαν μετὰ ἓνα αἰῶνα περίπου καταστροφὴν, περὶ τὸ 1600 π.Χ., ἐχαρακτήρισεν ὡς πολὺ μικροτέρας κλίμακος καὶ ἐδέχθη, ὅτι αἱ ἐπακολούθησασαι ἀνοικοδομήσεις, καίτοι κατὰ τομεῖς σημαντικά, δὲν μετέβαλον ριζικῶς τὸ σχέδιον τῶν ἀνακτόρων. Ἀλλ' ἡ μεγάλη μεταβολὴ εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς βασικὰς μορφὰς τῆς τέχνης συνέβη, λέγει ὁ δρ. LEVI, ἀκριβῶς τότε. Μία ὅμως τόσο κατηγορηματικὴ διατύπωσις, πιστεύω, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὐσταθήσῃ. Ἡ μεγάλη μεταβολὴ ἐγένετο κατὰ τὴν διάρκειαν ἀκριβῶς τῆς φάσεως ταύτης, τὴν ὁποίαν ὁ EVANS ἐχαρακτήρισεν ὡς πρώτην νεοανακτορικὴν· πράγματι περὶ τὸ τέλος τῆς εἶχεν ἤδη ἐπικρατήσει πλήρως ἡ τέχνη τοῦ φυσιοκρατικοῦ πνεύματος καὶ εἶχε δημιουργηθῇ ἡ νέα ἀρχιτεκτονικὴ ἀντίληψις, ἡ μεγάλη τοιχογραφία, ἡ νέα μορφή τῆς σφραγιστικῆς τέχνης, ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς φαγεντιανουργίας κλπ. καί, ὅσον καὶ ἂν ὁ EVANS ὑπερέβαλε τὰ πράγματα ἀποδίδων εἰς τὴν περίοδον ταύτην τὰ κύρια ἀριστουργήματα τῆς μινωικῆς τέχνης, εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ νέα αἰσθητικὴ ἀντίληψις εἶχεν ἤδη πλήρως ἐπικρατήσει². Ἀσχέτως πρὸς τὰ δεδομένα τῆς Κνωσοῦ, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ὁ EVANS, τὰ μέχρι σήμερον προκύψαντα στοιχεῖα ἀνὰ ἅπασαν τὴν περιοχὴν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ βεβαιοῦν, ὅτι ἡ καταστροφὴ εἰς τὸ τέλος τῆς MM II φάσεως ἦτο πολὺ μεγαλυτέρα, γενικωτέρα καὶ μᾶλλον ριζικὴ παρ' ὅσον ἡ καταστροφὴ περὶ τὸ 1600 π.Χ. Οὐδαμοῦ τὰ καταπεσόντα διὰ τῆς πρώτης κτήρια ἐπανωκοδομήθησαν εἰς τὴν αὐτὴν μορφήν³. κατὰ κανόνα ἐγένετο ἀνοικοδομήσεις εἰς ὑψηλότερα ἐπίπεδα καὶ τὰ παλαιὰ κτήρια ἐπεχώσθησαν. Ἀντιθέτως τὰ διὰ τῆς δευτέρας καταστροφῆς περὶ τὸ 1600 π.Χ. καταπεσόντα κτήρια κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνωκοδομήθησαν ἀναπροσαρμοσθέντα. Δὲν νομίζω ὅτι ὑπῆρξε διαφωνία ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. Ὁ ΙΩΣΗΦ ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ διεφώνησε πρὸς τὸ χρονολογικὸν σύστημα τοῦ EVANS, ἀλλ' εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφεῖσαν Τύλισον ἐβεβαιώθη ὅτι τὰ περὶ τὸ 1700 π.Χ. καταστραφέντα κτήρια, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν κεραμεικὴν MM II καὶ παλαιότεραν, οὐδαμοῦ ἐπανωκοδομήθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν μορφήν⁴. Ἀντιθέτως

¹ Κατὰ τὸν LEVI ὁ EVANS καθώρισε τὴν διαδοχὴν συναναμίξας στρωματογραφικὰ καὶ ρυθμολογικὰ δεδομένα· βλ. *Annuario* ἔ.ἀ. 164.

² Πρὸς τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τοῦ μινωικοῦ φυσιοκρατικοῦ πνεύματος εἰς τοὺς ὀρθογωνίους βασιλικοὺς καὶ περιγυμνασικοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν ἤδη περὶ τὸ 1600 π.Χ. (ἂν μὴ πρότερον, ὡς τινὲς ἐδέχθησαν).

³ Βλ. ἀνωτέρω σχετικῶς μὲ τὴν νέαν μορφήν τῶν αἰθουσῶν 25, τῆς ὑπὸ τὸ 70, τῆς 22, τοῦ διαδρόμου 7, τῆς κεντρικῆς αὐλῆς μὲ στοάν, τοῦ συγκροτήματος ἀνατολικῶς τοῦ διαδρόμου 14, τῶν δωματίων τοῦ BA. τομέως κλπ.

⁴ HATZIDAKIS, *Les villas minoennes de Tyllissos* (βλ. σ. 34, σημ. 2), 59 ἐξ.

τὰ ἀκολουθῶς οἰκοδομηθέντα μέγαρα διήλθον διαδοχικὰς φάσεις ἀπὸ τῆς ΜΜ ΙΙΙ καὶ ΥΜ ΙΒ, ἀπλῶς παραλλάξαντα κατὰ τὴν μορφήν. Εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ κύριος χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον παρηκολουθήθη σαφῶς ἡ στρωματογραφία, ἀποδοθεῖσα καὶ διὰ διαγραμμάτων, εἶναι ὁ «χῶρος τῶν ὑφαντικῶν βαρῶν»¹. Ἐκεῖ σαφῶς διαστελλονται τὰ παλαιοανακτορικὰ κτήρια, μὲ κεραμεικὴν δαπέδου προδήλως προκεχωρημένην ΜΜ ΙΙ, ἀπὸ τὰ ἐπικείμενα, τὰ ὁποῖα συνίστανται εἰς ἰσχυρὰς ὑποθεμελιώσεις τοῦ τμήματος ἐκείνου τὸ ὁποῖον περιέλαβε τὰς ἀποθήκας τῶν πίθων τῶν μεταλλίων καὶ τὴν ὑπερκειμένην εἰς ταύτας — μὴ διασωθεῖσαν, ἀλλὰ μὲ σχετικὴν ἀσφάλειαν ὑποτιθεμένην — ἀρχικὴν ἀνατολικὴν αἴθουσαν. Τὰ τελευταῖα ταῦτα κτήρια ἀσφαλῶς ἐντάσσονται εἰς τὸ σχέδιον τῶν νέων ἀνακτόρων καὶ συνεχωνεύθησαν ἢ ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς ἐπακολουθησάσας νεοανακτορικὰς περιόδους. Ἡ κεραμεικὴ τῶν ἀποθηκῶν τῶν πίθων τῶν μεταλλίων εἶναι σαφῶς τοῦ τέλους τῶν ΜΜ ΙΙΙ χρόνων. Βεβαίως ἀσφαλῆς στρωματογραφικὴ διαστολὴ τῶν εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην χρησιμοποιηθέντων χώρων εἰς τὰς περιόδους ΜΜ ΙΙΑ καὶ ΜΜ ΙΙΒ δὲν δύναται νὰ γίνῃ, ἀλλὰ τὰ δάπεδα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀνευρέθη ἡ κεραμεικὴ τοῦ τέλους τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, εἶχον διαστρωθῇ ἐπὶ ἐπιχώσεως μὲ προγενέστερα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα κατὰ τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΑ περίοδον. Ὁ δρ. LEVI διαμφισβητεῖ τὴν ΜΜ ΙΙΙ χρονολογίαν τῶν πίθων τῶν μεταλλίων καὶ λέγει, ὅτι δὲν ἐδημοσιεύθη ἄλλη χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ τῶν διαμερισμάτων τούτων², ἀλλὰ καὶ ἡ μορφή τῶν πίθων μὲ τὰς τρεῖς σειρὰς λαβῶν καὶ τοὺς λευκοὺς ρόδακας ἐντὸς μεταλλίων εἶναι χαρακτηριστικὴ φάσεως παλαιότερας τῆς ΥΜ ΙΑ καὶ τὰ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσεως τοῦ συνεχομένου διαδρόμου³ φαίνονται ἐπίσης νὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους.

Εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον φαίνεται ἐπίσης ἐντασσόμενον τὸ ἀρχιτεκτονικὸν συγκρότημα τὸ περιλαμβάνον τὸν ΒΔ. χῶρον καθαρμοῦ καὶ τὸν περίβολόν του καὶ ἡ ἐντὸς τούτου ἀνευρεθεῖσα κεραμεικὴ εἶναι ἐπίσης σαφῶς τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου⁴. Τὸ σύστημα εἰσόδου τοῦτο παρεῖχεν ἄμεσον προσπέλασιν πρὸς τὴν δυτικὴν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου, ὡς αὕτη διεμορφώθη κατὰ τὴν νεοανακτορικὴν περίοδον⁵. Ἄλλος ἀποθέτης ΜΜ ΙΙΙ ἀγγείων, περιλαμβάνων ἀμφορέα μὲ σημεῖον τῆς γραμμικῆς Α γραφῆς, ἀνεκαλύφθη εἰς διαμέρισμα ἰσόγειον ἀμέσως νοτίως τοῦ χώρου τῶν προπυλαίων, προφανῶς καὶ τοῦτο ἐντασσόμενον εἰς τὸ νέον ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τῶν ἀνακτόρων⁶.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ συστήματος τῶν ἀποθηκῶν καὶ μάλιστα τῶν ὑπογείων θηκῶν τούτων εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΙ περίοδον ὁ δρ. LEVI ἐκφράζει οὐσιαστικὰς ἀμφιβολίας, ἀναφερόμενος εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ θῆκαι ἀνευρέθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον κεναὶ ἢ μὲ ἐπίχωσιν δυναμένην νὰ χρονολογηθῇ εἰς οἵανδήποτε παλαιότεραν περίοδον, ἀφοῦ μάλιστα συγκεκριμένως εἴς τινος θήκας προσφάτως ἀποκαλυφθεῖσας μίᾳ τῶν ἀποθηκῶν τούτων ἀνευρέθη κεραμεικὴ τοῦ ρυθμοῦ Ἀγίου Ὀνουφρίου⁷. Ὅμως σημασίαν ἔχει

¹ EVANS, PM I, 248 ἐξ., σχέδ. εἰκ. 187 a - b: Loom - Weight Area.

² LEVI, Classificazione della civiltà minoica 99.

³ Corridor of the Bays, EVANS, PM I, 562 εἰκ. 409 καὶ 567 εἰκ. 412, ΙΙΙ, 486 ἐξ.

⁴ EVANS, PM I, 410 ἐξ. Βλ. LEVI, ἔ.ἀ.

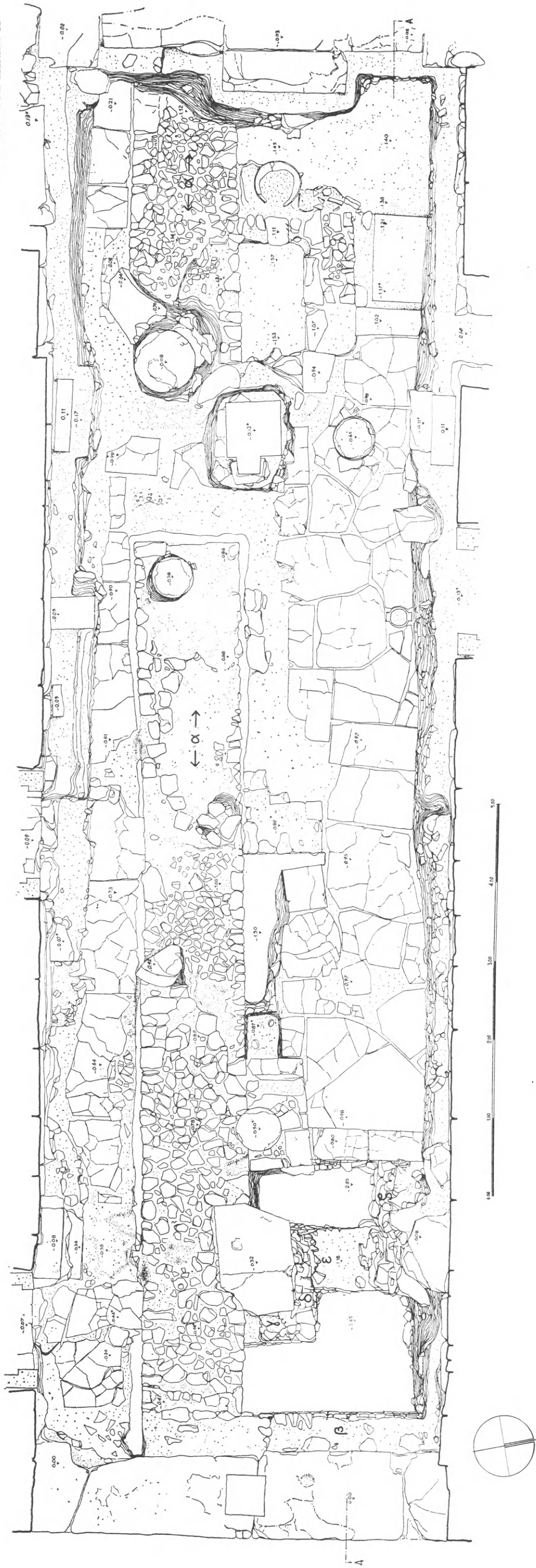
⁵ Οὐχὶ ὀρθῶς βεβαίως ὁ EVANS ἀπέδωσε τὴν ἀρχι-

κὴν μορφήν τοῦ προθαλάμου μὲ τὰς ὑψηλὰς βάσεις καὶ τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον εἰς τοὺς ΜΜ ΙΙ χρόνους, ἔ.ἀ. 217 εἰκ. 162 καὶ 405 εἰκ. 291.

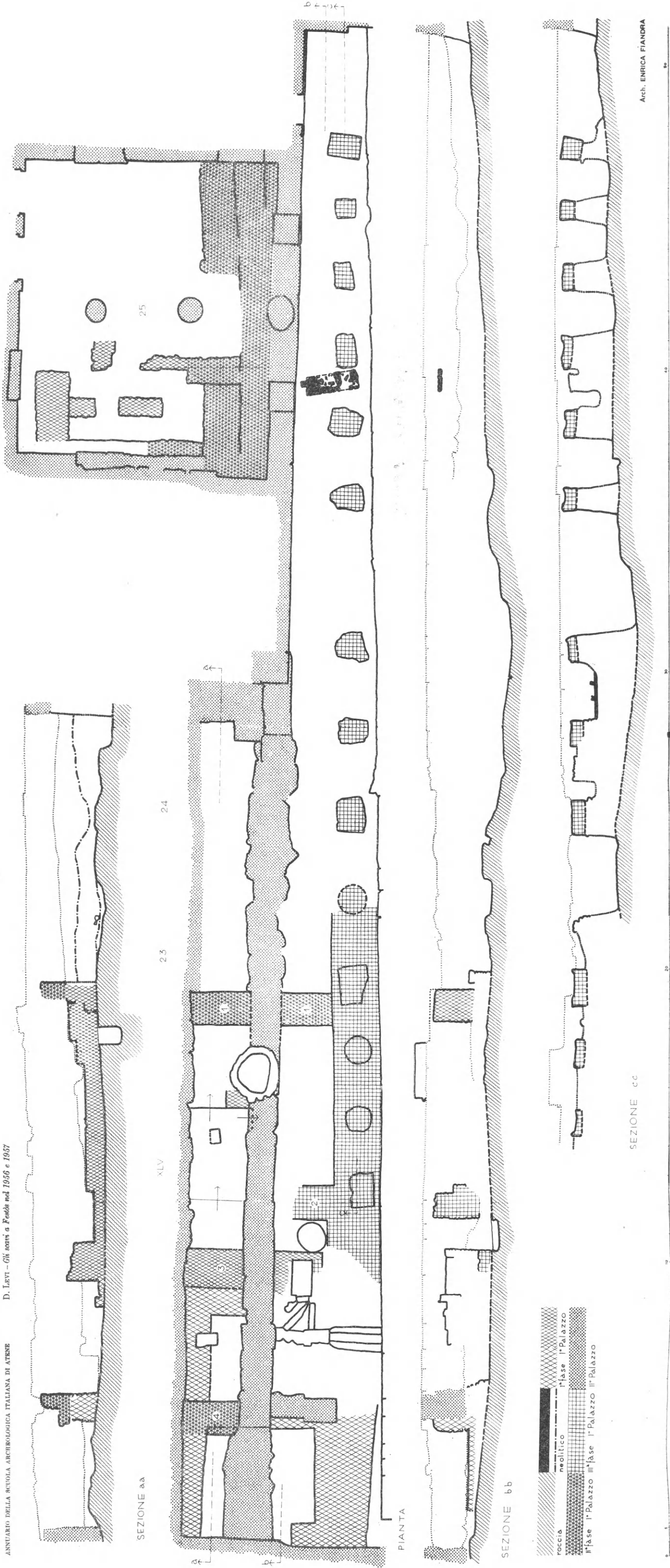
⁶ EVANS, PM I, 554 ἐξ. εἰκ. 403.

⁷ LEVI, ἔ.ἀ. 101. Περὶ τῶν θηκῶν τοῦ διαδρόμου τῶν δυτικῶν ἀποθηκῶν καὶ τῆς χρονολογίας των βλ. EVANS, PM I, 448 ἐξ. καὶ IV, 630 ἐξ.

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Α



Κάτοψις τῶν ὑπὸ τὸν διάδρομον 7 τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ ἀποκαλυφθέντων λευγῶν τοῦ διαδρόμου III καὶ τῶν παρ' αὐτὸν διαμερισμάτων τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου.



Arch. ENRICA FIANDRA

Κάτοψις τῆς στοᾶς κατὰ τὸ δυτικὸν κράσπεδον τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν παρ' αὐτὴν ἀνακαλυφθέντων παλαιότερων λειψάνων.

τὸ γεγονὸς ὅτι σχεδὸν εἰς τὸ σύνολον τούτων τὰ τελευταῖα εὐρήματα ἀνάγονται εἰς τὴν MM III περίοδον καὶ ὅτι τὸ ἐπακολουθῆσαν σύστημα μὲ τοὺς παρατεταγμένους πίθους ἀνάγεται εἰς τὰς ἀκολουθούσας φάσεις. Οὐσιαστικὴ δὲ εἶναι ἡ στενὴ ἀντιστοιχία τῶν θηκῶν τῶν ἀποθηκῶν τούτων μὲ τὰς θήκας τοῦ ἱεροῦ — τὰ Temple Repositories —, τῶν ὁποίων οὐδεὶς διημφεσβήτησε τὴν χρονολόγησιν εἰς τὸ τέλος τῆς MM III περιόδου, βάσει τοῦ πλουσίου περιεχομένου των ¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ὅλον συγκρότημα τῶν ἀποθηκῶν μετὰ τῶν θηκῶν τῶν ἀνάγεται εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν, τὸ δὲ γενικὸν σχέδιον διατηρεῖται μέχρι τοῦ τέλους τῶν ἀνακτόρων μὲ μικρὰς μόνον μεταβολάς. Αὕτῃ ἡ πρόσοψις μὲ τὴν ὑψηλὴν κρηπίδα τῶν ὀρθοστατῶν φαίνεται ἀναγομένη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιόδου ταύτης καὶ δὲν εἶναι παλαιοανακτορικὴ, ὥς ἐπίστευσεν ὁ EVANS ², ἀφοῦ εἰς τὸν πληρωθέντα μεταξὺ τῆς διπλῆς σειρᾶς τῶν ὀρθοστατῶν χώρον τῆς κρηπίδος ταύτης περισυνελέγη κεραμεικὴ τῶν MM II καὶ MM III χρόνων, τῆς τελευταίας προφανῶς προερχομένης ἐκ τῆς ἐπισκευῆς τῆς γενομένης μετὰ τὴν σεισμικὴν καταστροφὴν περὶ τὸ 1600 π.Χ. Ἀδιατάρακτος ἀποθέτης τῆς περιόδου ταύτης, λίαν χαρακτηριστικὸς λόγῳ τῆς ἀφθόνου κεραμεικῆς τῶν ἀγγείων τῶν λευκῶν κρίνων κλπ., ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τὴν κεραμεικὴν τῶν ἀποθετῶν τοῦ ἱεροῦ, εἶναι ὁ τοῦ NA. τομέως τοῦ ἀνακτόρου, διασωθεὶς in situ ἐξ αἰτίας τῆς κατασκευῆς κλίμακος, ἣτις διῆλθεν ὑπὲρ ἄνω τούτου ἐπιχωσθέντος, ἵνα συνδέσῃ τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος μὲ τὴν κεντρικὴν αὐλὴν ³. Τὸ συγκρότημα τοῦτο ὅμως συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὸ τοῦ Ἱεροῦ τῶν διπλῶν πελέκεων, τῆς παρ' αὐτὸ καθαρτηρίου δεξαμενῆς, τῶν συνεχομένων διαδρόμων καὶ τῆς κλίμακος παρὰ τὴν NA. γωνίαν τοῦ ἀνακτόρου ⁴. Φυσικὰ ἀγνοοῦμεν, λόγῳ τῆς κατ' ἀκολουθίαν ἀναχρησιμοποίησεως, τὴν ἀκριβῆ μορφήν τοῦ τομέως τούτου κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον, ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ γενικὴ μορφή ἦτο ἡ αὕτη. Ἐκ τῆς NA. γωνίας ἀπεσπᾶσθησαν οἱ πελώριοι ὀγκολίθοι, οἵτινες κατέπεσον καὶ κατέστρεψαν μίαν τῶν ὑποκειμένων οἰκῶν — τὴν Οἰκίαν τῶν καταπεσόντων ὀγκολίθων — ἐνῶ ἡ ἀμέσως γειτονικὴ τῆς — ἡ Οἰκία τῶν θυσιασθέντων ταύρων —, ἣτις κατεστράφη ταυτοχρόνως, κατεχώσθη μετὰ τελετουργίαν θυσίας ταύρων, τῆς ὁποίας διεσώθησαν λείψανα. Οὕτω καὶ ἐκ τῶν οἰκῶν τούτων ἔχομεν χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τῆς φάσεως ταύτης, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ EVANS καὶ ἡμεῖς ἐχαρκτηρίσαμεν ὡς πρώτην νεοανακτορικὴν ⁵. Ὁ δρ. LEVI ὅμως διαμφισβητεῖ τὴν παρεχομένην βάσει τῆς κεραμεικῆς χρονολογίαν, παρατηρῶν ὅτι πολλὰ σχήματα ἀγγείων καὶ διακοσμήσεις θὰ ἠδύναντο νὰ χρονολογήσουν τὰς οἰκίας εἰς παλαιοανακτορικὴν περίοδον, τῆς πρώτης καὶ δευτέρας φάσεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἀγγεῖά τινα ἔχουν τὰ ἀκριβῶς ἀντιστοιχὰ των μεταξὺ τῶν φαιστιακῶν τῶν ἐν λόγῳ φάσεων, ὡς τὸ λεγόμενον «κλωβὸς πτηνοῦ», ὁ τρητὸς ἐπὶ ποδίσκων δίσκος κλπ. ⁶, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι θὰ ἠδύνατο ν' ἀμφισβητηθῇ ἡ χρονολογία τοῦ συνόλου, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ὑπὸ τὰς οἰκίας

¹ EVANS, PM I, 463 ἐξ. καὶ 550 ἐξ.

² EVANS, PM I, 127 ἐξ. εἰκ. 95. Τὸ ἀρχικὸν συμπέρασμα τοῦ EVANS ἦτο ὅτι: «The construction of the west wall belongs to the close of the MM age», Knossos, Report 1905, BSA 11, 1904-1905, 24.

³ EVANS, PM I, 575, εἰκ. 419 - 422.

⁴ EVANS, PM I, 574, εἰκ. 418 καὶ II, 326 ἐξ. εἰκ. 186 σ. 329.

⁵ Διὰ τὰς οἰκίας ταύτας βλ. PM II, 296 ἐξ.

⁶ EVANS, ἔ.δ. 306 - 307 εἰκ. 177 - 178. Βλ. LEVI, ἔ.δ. 102 - 103.

άνευρέθησαν κτήρια διαφόρου σχεδίου με πολύχρωμον κεραμεικὴν τῆς φάσεως MM II, ὡς καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ διεπιστώσαμεν κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως τῶν οἰκιῶν τούτων. Ἡ ἀνάμιξις εἰς τινὰ σημεῖα στρωμάτων τῶν οἰκιῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν παρουσίαν παλαιότερων τινῶν σχημάτων ἀγγείων. Ὁ λύχνος μετὸν ὑψηλὸν πόδα με σφαιρώσεις, ἀνευρεθεὶς εἰς τὴν Οἰκίαν τῶν καταπεσόντων ὀγκολίθων, οὐδὲν ἔχει ἀνάλογον εἰς παλαιοανακτορικὰ MM II στρώματα, ἀντιθέτως ἐμφανίζει ἱκανὰς ἀναλογίας μετὰ νεοανακτορικοὺς λύχνους ¹.

Ὁ δρ. LEVI αἰσθάνεται ποῖαν τινὰ ἀμυχανίαν ὡς πρὸς τὸν ὀρθὸν προσδιορισμὸν τῶν κυριωτέρων MM III ἀποθετῶν τῆς Κνωσοῦ ². Ἄν, λέγει, πράγματι ἐτάφησαν οὗτοι ἐκ τοῦ σεισμοῦ, ὅστις ἔθρεσε τέρμα εἰς τὴν πρώτην περίοδον τοῦ νέου ἀνακτόρου, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι δὲν εἶναι σύγχρονοι μετὰ τὴν κεραμεικὴν δαπέδου τῆς κατ' αὐτὸν τρίτης παλαιοανακτορικῆς φάσεως τῆς Φαιστοῦ ὠρισμένοι ὁμοιότητες θὰ ἠρμηνεύοντο τότε ὡς ἐπιβιώσεις συντηρητικῆ ὠρισμένων στοιχείων, ὡς λ.χ. τῶν λευκῶν θεουσῶν σπειρῶν ἐπὶ καστανοῦ ἢ ἰοχρόου βάθους. Ἡ ἐπελθοῦσα βράχυνσις τῆς μινωικῆς χρονολογίας θὰ ἐδικαιολόγῃ, λέγει, τὴν διέλευσιν στοιχείων ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον, τινῶν μάλιστα παραμεινάντων μέχρι τοῦ τέλους τῆς ζωῆς τῶν ἀνακτόρων. Ἄλλ' ὅτι πράγματι ἐτάφησαν κατὰ τὴν καταστροφὴν ταύτην οὐδεμίαν ἔχει βεβαιότητα, διότι εἰς τὴν Κνωσὸν πιστεύει ὅτι πολὺ δυσκόλως γίνεται ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν τμημάτων τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου, ἀφοῦ ἐκεῖ δὲν μετεβλήθη πολὺ τὸ ἀρχικὸν ἀρχιτεκτονικὸν σχῆμα καὶ ἀφοῦ τὰ κριτήρια διακρίσεως τὰ ὅποια ὥρισεν ὁ EVANS ἀποδεικνύονται εἰς ἄκρον ἐπισφαλῆ, ὡς ἀπέδειξαν αἱ νεώτεραι ἐρευναι. Πρόσθετον δυσκολίαν ἀποτελεῖ ἡ κατὰ τμήματα ἐξέτασις τοῦ ἀρχιτεκτονήματος ὑπὸ τοῦ EVANS καὶ ὅχι συσχετικῶς εἰς τὸ σύνολόν του, ἄλλοτε μὲν τῆς χρονολογίας τῶν ἀρχιτεκτονημάτων καθοριζομένης βάσει αὐθαιρέτου ἐντάξεως τῆς ἀνευρεθείσης κεραμεικῆς, ἄλλοτε αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς χρονολογουμένης ἐκ τοῦ προκαθορισμοῦ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Οὕτω λ.χ. αἱ θῆκαι τῶν ἀποθηκῶν καὶ τοῦ ἱεροῦ δὲν ὀρίζονται χρονολογικῶς βάσει τῆς ἐντάξεώς των εἰς τὸ ἀρχιτεκτόνημα, τὸ παλαιότερον ἢ τὸ νεώτερον ἀνάκτορον, ἀλλὰ βάσει τοῦ περιεχομένου των ἢ τῶν λειψάνων τούτων γίνεται λόγος περὶ διαδοχῆς θηκῶν, ἀλλ' εἶναι δύσκολον νὰ προσδιορισθῇ ὁ συσχετισμὸς μετὰ ἐκάστην περίοδον τοῦ παλαιότερου ἢ τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου. Ἐπίσης πρόσθετον δυσκολίαν, λέγει, περὶ τὴν διάκρισιν τῶν δύο ἀνακτόρων ἀποτελεῖ ὅτι κατὰ μέρη διάφορος τακτικὴ ἠκολουθήθη κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν νέων ἀνακτόρων: ἄλλοτε ἐγένετο ἀναπροσαρμογὴ τῶν παλαιῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων μετὰ τὴν ἐκκένωσιν τῶν χώρων, ἄλλοτε ἐγένετο ἐπίχωσις καὶ οἰκοδόμησις εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, ἄλλοτε ἀποκοπὴ τῶν στρωμάτων καὶ οἰκοδόμησις εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, ἄλλοτε τέλος ἐγένετο οἰκοδόμησις ἐξ ὑπαρχῆς εἰς μὴ κατεχόμενον τέως χώρον. Οὕτω γίνονται ἐπισφαλεῖς αἱ χρονολογήσεις τῶν κυρίων τομέων, τοῦ τομέως τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων, τῶν πυργίσκων τῆς βορείας εἰσόδου, τῆς καθαρτηρίου βορείας δεξαμενῆς, τῶν προπυλαίων κλπ.

¹ Βλ. EVANS, PM I, 298 εἰκ. 174. Καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Ζάκρου ἀνευρέθη τοιοῦτος λύχνος, ΠΑΕ 1966, 171, πίν. 144α (ὅπου ὅμως ἡ συμπλήρωσις δὲν

ἐγένετο ὀρθῶς, τοῦ ποδὸς μετὰ τὰ σφαιρώματα συνεχιζομένου ἀναμφιβόλως πρὸς τὰ κάτω).

² LEVI, Classificazione d. civiltà minoica, 107 ἐξ.

Φαίνεται ὅτι ὁ δρ. LEVI ἔχει δίκαιον ὡς πρὸς τὰς ὑπαρχούσας δυσκολίας χρονολογήσεως διαφόρων τμημάτων τοῦ ἀνακτόρου, αἵτινες θὰ ἦσαν βεβαίως πολὺ μεγαλύτεραι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν, ἀφοῦ τότε οὐδόλως εἶχον ἀντιμετωπισθῇ τὰ βασικά προβλήματα. Βραδύτερον ἦτο βεβαίως πλέον ἀργά, ἵνα καθορισθοῦν ἐπακριβέστερον τὰ συνακόλουθα στοιχεῖα. Ὁ EVANS χωρὶς ἀμφιβολίαν ἐπλανήθη εἰς ὠρισμένα σημεῖα, ὡς ἐπλανήθησαν κατὰ κανόνα οἱ περισσότεροι πρωτοπόροι ἀνασκαφεῖς. Ἀλλ' αἱ δυσκολίαι χρονολογήσεως, ὡς ἐκ τῶν γενομένων πολλαπλῶν συζητήσεων ἀποδεικνύεται, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερον διὰ τὰ νεωστὶ ἀποκαλυπτόμενα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, παρὰ τὴν μεγίστην καταβαλλομένην προσοχὴν καὶ λεπτομερῆ ἀποτύπωσιν πάντων τῶν στοιχείων. Ἐκ τῶν ἀνακαλυπτομένων κατ' ἐξοχὴν πολυπλόκων κτηρίων εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαγάγῃ τις τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως, προσπαθῶν νὰ μαντεύσῃ τὰς ἐκάστοτε ἀκολουθηθείσας μεθόδους καὶ τρόπους ἀνοικοδομήσεως καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὰς ἐπὶ μέρους χρονολογίας. Παρὰ τὰς τόσας δυσκολίας ὁ EVANS δὲν φαίνεται νὰ ἐπλανήθη εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι τὰ κύρια λείψανα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ὡς διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, ἀνήκουν εἰς τὸ νεώτερον ἀνάκτορον, καίτοι περιπίπτει εἰς τὸ λάθος νὰ ἀναγάγῃ ὠρισμένα τμήματα, μάλιστα τῆς δυτικῆς πτέρυγος εἰς τὸ παλαιόν¹. Τὰ συστήματα τῶν ἀποθηκῶν τῆς πτέρυγος ταύτης, τὰ συγκροτήματα τῶν δωματίων τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ, αἱ κύριαι βασιλικαὶ ἀποθῆκαι τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος μετὰ τῆς ἄνω τούτων λίαν εὐρυχώρου — ὑποθετικῶς ὅμως ἀνασυγκροτουμένης — αἰθούσης θρόνου, τὰ βασιλικά διαμερίσματα εἰς τὴν γενικὴν τούτων μορφήν, τὰ πρὸς Νότον τούτων δωματία τοῦ βασιλικοῦ ἱεροῦ, ὅπου ἀνευρέθησαν τὰ ἀγγεῖα τῶν κρίνων, αἱ βορειοανατολικά ἀποθῆκαι κ.ἄ. ἀνήκουν βεβαίως εἰς τὴν νέαν μορφήν τῶν ἀνακτόρων καὶ ἀνοικοδομήθησαν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς MM III φάσεως, διατηρηθέντα εἰς τὴν αὐτὴν βασικὴν μορφήν μέχρι τοῦ τέλους τῆς ζωῆς των. Δὲν θὰ ἦτο φυσικόν, ἀλλ' οὔτε κ' ἂν νοητόν, τὰ ὅλως εἰς νέαν μορφήν κύρια ταῦτα τμήματα νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον, τοῦ ὁποίου, ὅπουδῆποτε ἀνεκαλύφθησαν σαφῶς διὰ τῆς κεραμεικῆς δαπέδου χρονολογούμενα λείψανα, εὐρίσκονται εἰς διαφορετικὰ ἐπίπεδα καὶ εἶναι ὅλως διαφόρου μορφῆς καὶ δομῆς. Εἰς τὴν δυτικὴν πτέρυγα, τοῦλάχιστον εἰς τὸν τομέα τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ, δὲν ἀποκλείεται νὰ καθηρέθησαν ταῦτα ἐν μέρει πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου, ἀφοῦ τὸ νεολιθικὸν στρώμα εὐρίσκεται εἰς μικρὸν βάθος². Εἰς τὸ ΒΔ. συγκρότημα — «insula» κατὰ τὸν EVANS — διεσώθησαν ἱκανοποιητικῶς εἰς ἱκανὸν βάθος μὲ λείψανα χαρακτηριστικῶν πίθων καὶ ἄλλων ἀγγείων³. Ἡ δυτικὴ πλακόστρωτος αὐλὴ μὲ τὸ πλακόστρωτόν της ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον, ὅποτε κατεσκευάσθησαν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς καὶ εἰς τὴν Φαιστόν, οἱ κυκλικοὶ ἀποθέται — «κουλοῦρες» —, ἀλλ' ἡ αὐλὴ ἐπεσκευάσθη ὡς πρὸς τὸ

¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 49 καὶ σημ. 2.

² Πράγματι εἰς τὸν χώρον τῶν πινακίδων τῶν ἀρμάτων, EVANS, Knossos Report 1904, BSA 10, 1903-4, 54 ἐξ. ἀνεκαλύφθη κατὰ τὰς ὑπ' ἐμοῦ γενομένης ἐργασίας στερεώσεως νεολιθικὸν στρώμα εἰς ἐπίπεδον ἀνώτερον τοῦ δαπέδου, καθ' ὃ σημεῖον εἶχε κατασκευασθῇ ἡ κλίμαξ προσβάσεως πρὸς τὸ νοτίως τοῦ χώρου τούτου δωματίον, τὸ ὑπὸ τοῦ EVANS ἀρχικῶς κληθὲν Αὐλὴ τοῦ

βωμοῦ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἀποθέτης τοῦ Vat Room διέτρησε τὸ νεολιθικὸν στρώμα καὶ ἐκ τούτου ἡ παρουσία τῆς νεολιθικῆς πυξίδος μετὰ τῶν ἀγγείων τοῦ περιεχομένου του, EVANS, PM I, 166 ἐξ. εἰκ 118 a καὶ b. Βλ. καὶ LEVI, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 188-189.

³ EVANS, PM I, 136 ἐξ. II, 18 ἐξ. καὶ εἰκ. 12 σ. 24.

πλακόστρωτόν της εἰς διάφορα σημεῖα καὶ ἐκ τῶν ἀποθετῶν τούτων εἰς μόνον παρέμεινεν ἀνοικτὸς κατὰ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν (MM III). Ὡς ἀπεδείχθη, ἡ εἴσοδος εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον, ὡς καὶ εἰς τὴν Φαιστόν, ἐγένετο διὰ διαδρόμου παρέχοντος ἄμεσον πρόσβασιν εἰς τὴν κεντρικὴν αὐλήν¹, καὶ τοῦτο σαφῶς δεικνύει ὅτι ἡ πρόσοψις, ὡς σφύζεται νῦν, ἀνήκει εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον. Αὕτη, ἂν πράγματι ἀνῆκεν εἰς τὸ παλαιόν, θὰ ἐνεφάνιζε κεραμεικὴν θεμελιώσεως τῆς φάσεως MM IA². Ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς ἀνευρέθη ἄλλο παλαιότερον, ἀνῆκον εἰς παλαιότεραν παλαιοανακτορικὴν φάσιν³. Ὡς ἤδη ὑπεγράμμισθη, αἱ ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα ταῦτα οἰκίαι εἶναι τῶν προανακτορικῶν χρόνων καὶ συνεχίζονται καὶ πέρα τοῦ περιβόλου, ὅστις ἀποτελεῖ τὸν ἀντερεισματικὸν τοῖχον τῶν ἀναχωμάτων τῆς αὐλῆς, ἀκριβῶς ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν Φαιστόν.

Ἡ ἀντιστοιχία τῆς κεραμεικῆς τῆς τρίτης κατὰ LEVI παλαιοανακτορικῆς φάσεως τῆς Φαιστοῦ μὲ τὴν τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς τοῦ EVANS, ἣτις θὰ ἔδει καὶ ἐκεῖ κατ' αὐτὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς τελευταία τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, εἶναι πλήρης. Τὴν μόνην διαφορὰν, λέγει, ἀποτελεῖ ἡ παρουσία ἐπιζώσης, ἔστω περιορισμένης καὶ πτωχῆς μᾶλλον πολυχρώμου κεραμεικῆς εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ ἡ ζωηρότερα ἐμφάνισις τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ, ὡς λ.χ. εἰς τὰ ἀγγεῖα τῶν κρίνων ἡ ἀπουσία ὅμως εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ τοιοῦτου εἶδους ἀγγείων πιστεύει ὅτι ὀφείλεται ἴσως εἰς τὴν τύχην ἢ τὴν πολὺ μερικὴν διάσωσιν τῆς κεραμεικῆς δαπέδου τῶν διαμερισμάτων τῆς φάσεως ταύτης ἢ ἴσως εἰς τὴν ἀναχρησιμοποίησιν ἄλλων τμημάτων διὰ τὰ νέα ἀνάκτορα μετὰ τὸν καθαρισμόν τῶν δαπέδων⁴. Ἀλλὰ τοῦ μὲν φυσιοκρατικοῦ πνεύματος πρὸδρομα στοιχεῖα παρατηροῦνται, λέγει, ἤδη εἰς τὴν προηγηθεῖσαν παλαιοανακτορικὴν φάσιν — πιθίσκος ἰχθύων εἰς δίκτυα —, ὡς ἀντιθέτως ἐπιζοῦν ἄλλα διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς φάσεως ταύτης, τοῦ δὲ πολυχρώμου ρυθμοῦ ἀνευρέθησαν λίαν ἐνδιαφέροντα παραδείγματα ἀνήκοντα εἰς τὴν φάσιν ταύτην εἰς οἰκίας ἔξω τοῦ ἀνακτόρου καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Καμηλάρη⁵. Αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι πράγματι λίαν εὐστοχοὶ καὶ μετὰ τὴν τελευταίως μάλιστα γενομένην ἀνακάλυψιν οἰκῶν τῆς φάσεως ταύτης νοτίως τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ⁶, ἐνθα ἀνευρέθησαν ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα καὶ πολυχρώμων ἀγγείων καὶ τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ — ἔξοχον παράδειγμα εἶναι ἡ βάσις ἀγγείου μὲ τοὺς ἀναγλύφους δελφίνας⁷ — οὐδεμία ἀπομένει ἀμφιβολία περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας τῶν φάσεων τούτων εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν. Ἡ διαφορὰ μένει λοιπὸν μόνον ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμόν, διότι ἐπιμένω πάντοτε ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις πρόκειται περὶ λειψάνων τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως.

Αἱ μνημονευθεῖσαι πρὸ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου καὶ εἰς χαμηλὸν ἐπίπεδον ἀποκαλυφθεῖσαι οἰκίαι (σχέδ. εἰκ. 8) κατέστρεψαν ἐν μέρει τὸ κράσπεδον τῆς κατὰ τὴν

1 EVANS, PM I, 662, IV, 51 εἰκ. 30.

2 Βλ. σ. 49 καὶ σημ. 2.

3 Τοῦτο ἀνεφάνη κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως τοῦ πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς, τὰς ἐκτελεσθείσας ὑπ' ἐμοῦ. Διαδοχὴν πλακοστρώτων τῆς δυτικῆς αὐλῆς τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου εἶδομεν ἐπίσης εἰς τὴν Φαιστόν· βλ.

ἀνωτέρω σ. 30 σημ. 3.

4 LEVI, ἔ.δ. 111.

5 LEVI, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 7 ἔξ.

6 LEVI, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 320 ἔξ.

7 Αὐτόθι πίν. I.

Οἱ εἰς τὰς οἰκίας ἀνευρεθέντες πίθοι εἶναι ὅμοιοι πρὸς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὰ Μάλια ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν¹. Σύγχρονος πρὸς αὐτοὺς πίθος εἶναι ἐκεῖνος ὅστις ἀνευρέθη εἰς τὴν ἀθήοδον πρὸς τὴν καθαρτήριον δεξαμενὴν ὑπὸ τὸ 70². Ἀντιθέτως, τοῦ παλαιότερου τύπου τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων εἶναι, ὡς εἶδομεν, οἱ πίθοι τῆς ἀποθήκης XXI τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος, τὸ ὅποιον, ὅχι βεβαίως ὀρθῶς, ὡς ἐλέχθη, ἐθεώρησεν ὁ δρ. LEVI ὡς ἀνήκον εἰς τὴν τρίτην κατ' αὐτὸν παλαιοανακτορικὴν φάσιν³.

Χωρὶς ἀμφιβολίαν ὁ δρ. LEVI ἔχει δίκαιον εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς παρατηρήσεώς του, ὅτι αἱ ὑπερβολαὶ τῶν ἀνακατασκευῶν τοῦ EVANS, γενόμεναι διὰ τὴν προστασίαν τοῦ ἀνακτόρου, καθιστοῦν δυσχερῆ τὸν διαχωρισμὸν τοῦ πρωτοτύπου ἀπὸ τὸ ἀνακατασκευασθὲν καὶ ἐπομένως δυσχεραίνουν ἔτι μᾶλλον τὴν διάκρισιν τῶν στοιχείων τοῦ νέου ἀνακτόρου⁴. Εἶναι λοιπὸν ἀναγκαῖον νὰ ἐξετάσωμεν μὲ μεγαλυτέραν προσοχὴν τὰς οἰκοδομικὰς φάσεις εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων, ὅπου ἴσως θὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ σαφεστέρα διάκρισις τοῦ παλαιότερου ἀπὸ τὸ νέον, ὡς καὶ διάκρισις τῶν διαδοχικῶν φάσεων τοῦ νέου, ἀφοῦ ἐκεῖ δὲν ἐγένοντο ἀνάλογοι ἐπεμβάσεις.

Περίληπτικῶς ἀνωτέρω ἐξέθεσα τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἀπόψεις μου, ὡς βασικῶς διευτύπησαν εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου ἐνώπιον τοῦ Ἀ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ συνεδρίου⁵, συμπληρωθεῖσας βάσει τῶν νέων στοιχείων τῶν τελευταίων ἐρευνῶν. Ἄλλ' εἶναι ἐνταῦθα σκόπιμον μετὰ τὴν γενομένην σχετικῶς διεξοδικὴν ἀνασκόπησιν τῶν προκυψάντων δεδομένων εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καὶ τῆς Κνωσοῦ καὶ τοῦ ὀρθοῦ κατ' ἐμὲ τρόπου τῆς ἐρμηνείας των, νὰ ἐξετάσωμεν ἀναλυτικώτερον τὰ νέα προκύψαντα στοιχεῖα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον οἱ ἐρευνῆται καὶ σήμερον ἔχουν πολλὰς ἀμφιβολίας σχετικῶς μὲ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν κυρίων ἀποκαλυφθέντων λειψάνων⁶. Ἄν ἡ ἀρχικὴ γνώμη τῶν ἀνασκαφῶν, ὅτι τὰ λείψανα ταῦτα τοῦ ἀνακτόρου ἀνήκουν κυρίως εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον καὶ ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ αὐτοὶ βασικοὶ χῶροι, ἀπλῶς μετασκευασθέντες, εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εὐσταθήσῃ, τότε δὲν θὰ ἔδει νὰ γίνεταί λόγος περὶ δύο ἀνακτόρων, παλαιότερου καὶ νεωτέρου, ἀφοῦ τὰς τοιαύτης κλίμακος ἢ καὶ

λαιοανακτορικῆς τοῦ LEVI — ἀνήρχετο ἀκολουθοῦσα ἀνάλογον πορείαν, ἀλλ' εἰς πολὺ ὑψηλότερον ἐπίπεδον πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ἡ παλαιὰ πλακόστρωτος ὁδὸς τῆς IB παλαιοανακτορικῆς φάσεως· οἱ ἀντρεισματικοὶ τοῖχοι ἐκατέρωθεν τῆς πρώτης ἐστηρίχθησαν ἐπὶ παλαιότερων τοίχων καὶ ὁ ἀνατολικὸς ἔκοψε τὸ πλακόστρωτον τῆς ἀρχικῆς ὁδοῦ. Ὁ δρ. LEVI καθώρισε τὰ διαδοχικὰ ἐπίπεδα ἀνυψώσεως τῆς ὁδοῦ, —βλ. ἔ.ἀ. εἰκ. 70-71—, χρονολογήσας ταῦτα διὰ τῆς ἀνευρεθείσης ἐντὸς τῶν στρωμάτων κεραμεικῆς ἀπὸ τῆς φάσεως Ib μέχρι τοῦ τέλους τῆς φάσεως II (MM IB). Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ὑψηλὴ πρόσβασις τῆς ἀκολουθοῦσας φάσεως —πρώτης κατ' ἡμᾶς νεοανακτορικῆς— δὲν ἦτο σύγχρονος μὲ τὴν περίοδον, κατ' ἣν ἦτο ἐν χρήσει ἡ δυτικὴ πλακόστρωτος αὐλή, ἣτις εὕρεσκετο εἰς πολὺ χαμηλοτέραν στάθμην, τὴν αὐτήν, ὡς ἐλέχθη, μὲ τὴν τῆς ὑποκειμένης πλακοστρώτου ὁδοῦ.

1 Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 326, εἰκ. 13-14.

2 Βλ. σ. 41 σημ. 4.

3 Βλ. σ. 36 σημ. 2.

4 Ὁ EVANS διὰ τὰς ὁλοκληρώσεις του ἐχρησιμοποίησε συχνὰ παρεμφερεῖς ὑλίκον μὲ τὸ πάλαι χρησιμοποιηθέν, κατὰ τρόπον ὥστε εἰς πολλὰ σημεῖα νὰ μὴ διακρίνηται πλέον ποῖον εἶναι τὸ ἀρχικῶς ἀνακαλυφθέν. Πρὸς ἀποφυγὴν τοιούτων συγχύσεων κατὰ τὰς νεωτέρας ἐργασίας στερεώσεως τῶν ἀνακτόρων ἐχρησιμοποίησαμεν ὑλικά σαφῶς διαστελλόμενα, δι' ὠρισμένους μάλιστα ὁλοκληρώσεις, ὡς διαπέδων, βάσεων παραστάδων καὶ κιόνων κ.ἄ.

5 Βλ. σ. 14 ἐξ.

6 Τοῦτο ἐκφράζεται πληρέστερον εἰς τὴν 4ην προκαρκτικὴν ἐκθεσιν περὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῶν Μαλίων, Quatrième rapport, 1962 εἰς τὴν σειρὰν τῶν Études Crétoises. Βλ. σ. 6 σημ. 1 καὶ 2.

μεγαλύτερας ἔτι μετασκευὰς εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὴν Φαιστόν ἐθεώρησαν οἱ ἀνασκαφεῖς, ὥς ἀνηκούσας εἰς φάσεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνακτόρου.

Εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων παρατηρεῖται ἀνάλογος ἐξέλιξις πρὸς τὰ ἄλλα δύο. Τὰ ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ τελευταίου ἀνευρεθέντα παλαιότερα δάπεδα ἀνήκουν εἰς χώρους οἱ ὅποιοι οὐσιαστικῶς δὲν παραλλάσσουν ὥς πρὸς τὴν γενικὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν. Πρόκειται λοιπὸν ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνακτόρου. Τὰ πλεῖστα τῶν δαπέδων τούτων εἶναι ἐπίχριστα καὶ εἰς τοὺς χώρους, οἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν δι' ἀποθήκευσιν, ὑπάρχουν χαμηλὰ πεζούλια διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀγγείων, μὲ συλλεκτῆρας εἰς τὸ βαθύτερον μέρος ὥστε νὰ συλλέγωνται αὐτομάτως δι' αὐλάκων τὰ χυόμενα ὕγρὰ. Ἐν τοιοῦτον σύστημα ἀνευρέθη ὑπὸ τὸν προθάλαμον τοῦ κατόπιν δωματίου τοῦ λουτροῦ (III 1) καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τούτου ἀνεκαλύφθησαν τὰ περίφημα ξίφη τοῦ ξιφακροβάτου, τὸ ἐν μὲ τὴν χρυσὴν ἐπένδυσιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀπεδόθη ἔκτυπος ἡ παράστασις τοῦ εἰς κυβίστημα κυρτουμένου ἀκροβάτου. Εἰς ἀνάλογον δάπεδον ἀνευρέθη ἐπίσης, ὑπὸ τὸ ἐσώτερον δωμάτιον (VI 2) τῆς μικρᾶς τελετουργικῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου — τῆς βασιλικῆς loggia, ὅπως ἐκλήθη ὑπὸ τῶν γάλλων ἀνασκαφῶν — τὸ σκηπτρον μορφῆς λεοπαρδάλεως καὶ τὸ ξίφος, τὸ ὁποῖον ὁ EVANS παρέβαλε πρὸς τὸ ξίφος Turendal τοῦ θρυλικοῦ ἥρωος Ρολάνδου¹. Πάντων τῶν ἀντικειμένων τούτων ἡ χρονολογία ὠρίσθη μὲ ἀσφάλειαν εἰς τοὺς MM III χρόνους, δηλαδὴ εἰς τὴν αὐτὴν φάσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνηγάγομεν τὴν ἰδρυσιν τῶν νέων ἀνακτόρων. Καὶ ἡ ἐκεῖ ἀνευρεθεῖσα κεραμεικὴ ἀνήκει φυσικὰ εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους. Χαρακτηριστικὰ μάλιστα εἶναι τὰ σκεύη τῶν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους ἐγκτισθέντων συλλεκτῆρων. Ἐν πληρέστερον σύστημα τοιούτων ἀποθηκῶν (XI 1-7), παραλλήλων πρὸς ἀλλήλας καὶ προσιτῶν ἐκ κοινοῦ πρὸ αὐτῶν διερχομένου διαδρόμου, ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου εἰς τὴν ἀκόλουθον φάσιν τοῦ νέου ἀνακτόρου, ἀφοῦ ἀνυψώθη τὸ δάπεδον καὶ ἠνοίχθη νέα εἴσοδος διὰ μέσου τῆς πρώτης ἀποθήκης, ἣτις ἔπαυσε πλέον νὰ χρησιμοποιῆται ὥς τοιαύτη². Καὶ ἐνταῦθα οἱ συλλεκτῆρες εἶναι λίαν χαρακτηριστικοί, κοσμούμενοι μὲ τὸ σύστημα τῶν εἰς πλέγμα συνδεομένων δίσκων, ὥς κοσμοῦνται ἀκριβῶς πίθοι καὶ σαρκοφάγοι τῆς Παχυάμμου, χρονολογούμενοι εἰς τὴν περίοδον ταύτην. Ἐπὶ ἀναλόγων ὑποκειμένων δαπέδων τοῦ βορείου τομέως (III 8) ἀνευρέθησαν αἱ πινακίδες καὶ τὰ σφραγίσματα τοῦ ἱερογλυφικοῦ γραμμικοῦ συστήματος, ἀποτελοῦσαι μέρος ἀρχείου, τὸ ὁποῖον ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀνασκαφῶν πολὺ ὀρθῶς ἐχρονολογήθη εἰς τὴν MM III περίοδον³. Χωρὶς ἀμφιβολίαν εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον χρονολογεῖται καὶ τὸ ὀνομαστὸν καταστὰν Hieroglyphic Deposit τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ, ἀνακαλυφθὲν εἰς στενὸν ἀχρηστευθὲν δωμάτιον κατὰ τὸ βόρειον τέρμα τοῦ διαδρόμου τῶν ἀποθηκῶν, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν εἰς τὸν ἄνω ὄροφον ἀνερχομένην κλίμακα⁴. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐν τοιοῦτον δωμάτιον θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ πρῶτον ἀνάκτορον, ἀφοῦ εἶναι ἐντεταγμένον εἰς τὸ οἰκοδόμημα, ὥς τοῦτο εἶχεν οἰκοδομηθῆ κατὰ τὴν ἀρχομένην νεοανακτορικὴν περίοδον. Ὅτι ἡ ἱερογλυφικὴ γραφὴ ἐξηκολούθει νὰ χρησιμοποιῆται, μάλιστα διὰ

1 Βλ. σ. 6 σημ. 1.

2 Mallia, Premier rapport, 36 ἐξ. Troisième rapport, 1 ἐξ.

3 Βλ. σ. 16, σημ. 2.

4 EVANS, PM I, 271 ἐξ. Scripta Minoa, I, 144 ἐξ.

κεείμενα ιεροῦ χαρακτῆρος, ἀπεδείχθη τόσον ἐκ τοῦ ὀνομαστοῦ δίσκου τῆς Φαιστοῦ, προερχομένου ἐξ ἐνὸς τῶν ἀποθετῶν τοῦ ΒΑ. τομέως¹, ἀσφαλῶς χρονολογουμένου εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΙ φάσιν, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ μὲ ἱερογλυφικὴν ἐπιγραφὴν ἐπιγεγραμμένου διπλοῦ πελέκεως τοῦ Ἀρκαλοχωρίου².

Οὕτω φαίνεται, ὅτι ὁλόκληρον τὸ σύστημα τῶν ἀποθηκῶν τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων μὲ τὴν στιβαρὰν πρόσοψιν, ἣτις ἔχει κρηπίδα ἰσχυρῶν ὀρθοστατῶν μὲ προεξέχον πεζούλιον, ἀνάγεται εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον καὶ δὲν ἀνήκει, ὥς ὑπετέθη, εἰς τὸ πρῶτον ἀνάκτορον. Διὰ τοῦτο καὶ πάντα τὰ ὀπισθεν τῆς προσόψεως ταύτης διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα ἔπαυσαν νὰ χρησιμοποιῶνται κατὰ τὸ τέλος τῆς φάσεως ταύτης, ἄλλα ἐπιχωσθέντα, ἄλλα ἀποκλεισθέντα μὲ διατειχισμόν τῶν ἀνοιγμάτων, περιεῖχον κεραμεικὴν χαρακτηριστικὴν τῆς ΜΜ ΙΙΙ φάσεως. Ἐξ ἄλλου εἶναι εὐκόλον νὰ διακρίνῃ τις πρὸ τῆς ἰσχυρᾶς ταύτης προσόψεως λείψανά τινα, ἀτυχῶς μὴ περαιτέρω διερευνηθέντα, μιᾶς παλαιότερας προσόψεως, ἣτις ἦτο περισσότερον πρὸς Δυσμᾶς προωθημένη, μέχρις ἀκριβῶς τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἡ πλακοστρωσις³. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐπιβεβαιοῦται πλήρως ὅτι ἡ τελευταία αὕτη ἀνήκεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, ὥς ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὰς πλακοστρώτους δυτικὰς αὐλὰς τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ.

Κατὰ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν — ΜΜ ΙΙΙ — ἡ κεντρικὴ αὐλὴ ἦτο πλατυτέρα, ὥς ἀπέδειξε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ βορεία κιονοστοιχία τῆς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς φάσεως ταύτης οἰκοδομηθεῖσα, ἐπεξετείνετο ἔτι δυτικώτερον αἱ βάσεις τῶν ἀκραίων πρὸς Δυσμᾶς κίωνων ἀνεκαλύφθησαν *in situ*, διότι δὲν εἶχον μετακινηθῇ, ἀλλ' ἀπλῶς κατεχώσθησαν, ὅταν προωθήθῃ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς δευτέρας περιόδου ἡ πρὸς τὴν κεντρικὴν αὐλὴν πρόσοψις τῆς δυτικῆς πτέρυγος⁴. Ἡ ἀρχικὴ γραμμὴ τῆς τελευταίας σαφῶς διακρίνεται, ὥς καὶ εἰς τὴν Κνωσόν, ἔνθα ἐγένετο ἀντίστοιχος μεταβολή. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην φάσιν δὲν εἶχον λοιπὸν κατασκευασθῇ εἰσέτι τὰ μεγάλα κλιμακοστάσια καὶ ἡ βασιλικὴ *loggia*. Ἡ ὑπόστυλος κρύπτῃ (VII 4) ἔφθανε μέχρι τῆς αὐλῆς καί, ὥς ἀπεδείχθη, δύο κίονες ἀπετέλουν ἀνοίγματα πρὸς ταύτην, κατόπιν ἐνσωματωθέντες, βεβαίως ὥς πρὸς τὴν βάσιν των, μὲ τὸν κατασκευασθέντα τοῖχον πρὸς τὸν τότε σχηματισθέντα προθάλαμον (VII 3)⁵. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ προθαλάμου τούτου ἀνεφάνησαν δύο βάσεις κίωνων, αἱ ὁποῖαι μετ' ἄλλης ἀνακαλυφθείσης παρὰ τὸ ἄνδρον τοῦ βωμοῦ τῆς πανσπερμίας, ἴσως εἶναι ὑπολείμματα μιᾶς δυτικῆς στοᾶς⁶, πολὺ

1 PERNIER, *Festòs I*, 355 καὶ 419, εἰκ. 247 a καὶ b.

2 Βλ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ausgrabungen und Funde auf Kreta 1934-1935*, *Arch. Anz.* 1935, 248 καὶ εἰκ. 4-6.

3 Βλ. γενικὸν σχέδιον τοῦ ἀνακτόρου *Quatrième rapport*, *Plan I*. Διὰ τὴν δυτικὴν αὐλὴν τελικῶς βλ. αὐτόθι 36 ἐξ.

4 Mallia, *Premier rapport*, 33 ἐξ., *Deuxième rapport* 1 ἐξ. *Quatrième rapport*, 19 ἐξ.

5 Mallia, *Premier rapport*, 27 ἐξ. *Quatrième rapport*, 26 ἐξ. Τοῦτο ἐρμηνεύει διατὶ ὁ βωμὸς - ἐσχάρα τῆς κεντρικῆς αὐλῆς εὐρίσκεται ἀκριβῶς εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἄξονος τοῦ δωματίου-κρύπτῃς τῶν τετραγωνικῶν στύλων (αὐτόθι 227 εἰκ. 4 τῆς σ. 23). Προφανῶς εἶχε κατασκευασθῇ ἤδη εἰς τὴν πρώτην περίο-

δον, ὁπότε δὲν ὑφίστατο ὁ κλειὸν τὸν προθάλαμον ἀνατολικὸς τοῖχος.

6 Mallia, *Quatrième rapport*, 27 ἐξ., 7. Ἡ στοὰ αὕτη θὰ συνεδέετο μὲ τὴν βορείαν. Ἡ κατέναντι ἀνατολικὴ στοὰ τῶν ἐναλλάσσομένων στύλων καὶ κίωνων εἶχεν, ὥς φαίνεται, ἤδη κατασκευασθῇ εἰς τὴν πρώτην φάσιν, ἀφοῦ ἐναρμονίζεται μὲ τὸ σύστημα τῶν ἀνατολικῶν ἀποθηκῶν τῆς αὐτῆς φάσεως. Κατὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν ἐσχηματίζετο εἶδος στοῦ τοῦ ἀνδρόν μὲ τετραγωνικὰ ὑποστυλώματα, ἀνάλογον πρὸς τὰ τῆς δυτικῆς καὶ νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. Τοῦτο οἱ γάλλοι ἀνασκαφεῖς ἐθεώρησαν ὡς εἶδος σειρᾶς διδύμων παραθύρων: Mallia, *Deuxième rapport*, 11-12, πίν. III, *Quatrième rapport*, 3 ἐξ.

ἀντιστοιχοῦ ἐκείνης, ἣτις ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ καὶ ἡ ὁποία ἀνήκει, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν αὐτὴν φάσιν. Ἀντίστοιχος μεταβολὴ ἐγένετο καὶ εἰς τὴν στοὰν τῆς βορείας αὐλῆς, ἔνθα ὑπὸ τὸ πλακόστρωτόν της ἀνεκαλύφθησαν ἐσώτερον τοῦ κρασπέδου τῆς ἄλλαι βάσεις κιόνων, ἀνήκουσαι εἰς παλαιότερον ἡμιπερίστυλον, προφανῶς τῆς πρώτης ταύτης νεοανακτορικῆς φάσεως¹. Εἶναι σαφές, ὅτι εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ λειψάνων τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, ἀφοῦ τὰ ἀποκαλυφθέντα ταῦτα στοιχεῖα ἐντάσσονται πλήρως εἰς τὸ σχέδιον τῶν νέων ἀνακτόρων.

Ἀντιθέτως τὰ ἀναμφιβόλως εἰς παλαιοανακτορικοὺς χρόνους ἀνακαλυφθέντα εἰς βαθύτερον στρώμα λείψανα κατὰ τὸν ΒΔ. τομέα τοῦ ἀνακτόρου, ἀμέσως πρὸς Β. τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων, ἀσφαλῶς χρονολογούμενα ἐκ τῆς κεραμεικῆς των, ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, ὡς ἀπεδείχθη ἀπὸ τὴν λεπτομερῆ περαιτέρω ἐξερεύνησιν, ἣτις ἀπεκάλυψε καὶ τμῆμα τῆς κρηπίδος τῆς προσόψεως, τῆς συνδεομένης πρὸς τὸ πλακόστρωτον τῆς δυτικῆς αὐλῆς². Ὡστε δὲν πρόκειται περὶ λειψάνων προανακτορικῶν οἰκίων. Ἄλλως τοῦτο κατέστη σαφές ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀποτελοῦν τμῆμα ἐκτεταμένου οἰκοδομήματος, καλῶς ὀγκοδομημένου, προσανατολισμένου κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τῶν ἀνακτόρων, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον διασφύζεται διαμέρισμα μὲ κιονοστοιχίαν καὶ πεσσούς. Τοῦτο δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπετέλει κύριον διαμέρισμα βασιλικῆς διαμονῆς, ἀφοῦ κεῖται σχεδὸν ὑπὸ τὸ κατόπιν βασιλικὸν μέγαρον. Ἡ εὐκαιρία πρὸς ἀνασκαφὴν τοῦ σημαντικοῦ τούτου τμήματος ἐδόθη, διότι καθ' ὅλην τὴν διερευνηθεῖσαν ἔκτασιν δὲν εἶχον κατασκευασθῇ νεώτερα κτήρια, ἴσως ἐπειδὴ ἐνταῦθα εἶχον ἐνταχθῇ πρὸ τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων βασιλικοὶ κῆποι. Ἀντιθέτως ἐφαίνεται δυσεπίτευκτον νὰ παρακολουθηθῇ περαιτέρω τὸ παλαιότερον τοῦτο ἀνάκτορον, ὑπὸ τὰ λείψανα τοῦ νεωτέρου, διότι θὰ παρίστατο τότε ἀνάγκη νὰ καθαιρεθοῦν σημαντικὰ τοῦ τελευταίου τμήματα³. Δὲν ἠρευνήθησαν ἐπίσης τὰ ἔτι βαθύτερα στρώματα κατὰ τὸν τομέα τοῦτον, ἔνθα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐκτείνωνται λείψανα οἰκίων τῶν προανακτορικῶν χρόνων⁴, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν νοτίαν τοῦ ἀνακτόρου περιοχὴν, ἔνθα ἀπεδείχθη ὅτι προχωροῦν τὰ λείψανα τῶν προανακτορικῶν οἰκίων, τῶν ἀποκαλυφθεισῶν εἰς τὴν νοτίαν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου⁵. Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρακολουθηθοῦν αἱ φάσεις ἐξελίξεως τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, αἵτινες πολὺ πιθανὸν εἶναι ἀντίστοιχοι καὶ ἀνάλογοι μὲ τὰς ἐξακριβωθείσας εἰς τὴν Φαιστὸν καὶ τὴν Κνωσόν. Τοῦτο τοῦλάχιστον δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τῆς ἤδη ἀποκαλυφθείσης κεραμεικῆς⁶. Ἐν γεγονὸς παραμένει βασικῶς ἀξιοσημείωτον, ὅτι τὰ λείψανα τοῦ παλαιο-

1 Mallia, Deuxième rapport, 19 ἑξ. Troisième rapport, 16 ἑξ. Τῶν βάσεων τούτων περισσότεραι ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ὑφ' ἡμῶν γενομένης ἐργασίας στερεώσεως τοῦ Ἀνακτόρου.

2 Mallia, Troisième rapport, 24 ἑξ. εἰκ. 6 τῆς σ. 26.

3 Τελευταίως ἤρχισαν διεξαγόμεναι ἔρευναι ὑπὸ τὰ δάπεδα, μάλιστα δωματίων τῆς δυτικῆς πτέρυγος, καὶ τὰ ἀποτελέσματα, φαίνεται, ἐπιβεβαιώνουν τὴν γενομένην ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ παλαιότερον ἀνάκτορον ἐξετείνεται καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν περιοχὴν τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου.

4 Ἡ εἰς τινὰ σημεία ἀνεύρεσις στρωμάτων μὲ κεραμεικὴν τῶν ρυθμῶν Βασιλικῆς, τόσον τοῦ κηλιδωτοῦ ὡς καὶ τοῦ light on dark, καὶ ἄλλης κεραμεικῆς χαρακτηριστικῆς τῆς φάσεως ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ, πιθανῶς ἀποτελεῖ ἔνδειξιν τῆς ὑπάρξεως λειψάνων τοῦ προανακτορικοῦ οἰκισμοῦ, ἐκτεινομένου ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον.

5 Mallia, Quatrième rapport, 13 ἑξ. Δὲν ἔχει βεβαιωθῇ μέχρι ποίου σημείου ἐξετείνεται τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον ὑπὸ τὰ νότια διαμερίσματα τοῦ νεωτέρου.

6 Τὰ περισσότερα τῶν ἀγγείων καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ

τέρου ἀνακτόρου καὶ ἐνταῦθα, ὅπως εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ Φαιστόν, μαρτυροῦν ἐν οὐσιαστικῶς διάφορον σχέδιον, τὸ ὁποῖον οὐδὲν ἡκολούθησαν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ νέου ἀνακτόρου. Ἡ ἀνοικοδόμησις ἐγένετο εἰς ὑψηλότερα ἐπίπεδα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐμφανίζουν τὴν ποικίλην κατὰ ἀνδρα διάταξιν τῶν ἄλλων ἀνακτόρων, ἀφοῦ ἐνταῦθα τὰ ἀνάκτορα δὲν ὠκοδομήθησαν ἐπὶ λόφου, ἀλλ' εἰς ἐπίπεδον σχεδὸν καθ' ὁλόκληρον τὴν ἔκτασιν χώρον¹.

Σημαντικὰ κτήρια τῶν παλαιοανακτορικῶν χρόνων, ἴσως ἀνακτορικοῦ χαρακτήρος, κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἀνασκαψάντων, ἦλθον εἰς φῶς εἰς τὴν ἐγγὺς γειτονίαν τοῦ ἀνακτόρου, ἐν ἀμέσως ΒΔ. τούτου, περιλαμβάνον ὑπογείους θαλάμους μὲ ἐπίχριστα δάπεδα καὶ πολλὰ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων θρανία, ὡς ἐπίσης ἐκτεταμένην πλακόστρωτον αὐλήν, κτήριον ἴσως προοριζόμενον διὰ τελετουργίας ἱεροῦ χαρακτήρος, ὃχι ὅμως ἀσκέτους μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀσκουμένην διοίκησιν², καὶ ἕτερον εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ ἀνακτόρου (συνοικία Δ), ἐπίσης μὲ ὑπόγεια ἐπίχριστα διαμερίσματα, πρὸς τὰ ὁποῖα φέρουν ἐπίχριστοι κλίμακες³. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο κτήριο ἀνεκαλύφθη κεραμεικὴ τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀκμῆς, πολὺ συγγενὴς πρὸς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὴν κατ' ἐμὲ τελικὴν φάσιν τοῦ πρώτου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ⁴. Ἄν δὲν πρόκειται περὶ εἰσαγωγῆς, τότε καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μαλίων θὰ ἔχωμεν πολὺ ἀντίστοιχον ἐξέλιξιν τῆς κεραμεικῆς εἰς τὰς τρεῖς χαρακτηριστικὰς παλαιοανακτορικὰς φάσεις, τὰς βεβαιουμένας πολὺ πληρέστερον εἰς τὰ ἄλλα δύο μεγάλα ἀνάκτορα.

Εἶναι ὅμως ἀναγκαῖον ὅπως αἱ ἔρευναι συνεχισθοῦν, ὅπου τοῦτο καθίσταται δυνατὸν, ἐντὸς τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Μαλίων, ὥστε νὰ διαλευκανθῇ περὶ σσότερον διὰ τῆς στρωματογραφικῆς μελέτης τὸ θέμα τῆς ἐξελίξεως τῶν παλαιοτέρων ἀνακτόρων, ὡς καὶ τὸ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν νεωτέρων. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν μέχρι σήμερον ἀποκαλυφθέντων στοιχείων καθίσταται σχεδὸν βέβαιον, ὅτι καὶ τὰ τρία μεγάλα ἀνάκτορα ἐξελίχθησαν κατ' ἀνάλογον τρόπον, ὑποστάντα παρομοίᾳ καταστροφῆς. Πρὸς διαλεύκανσιν τῆς ἱστορίας των παραλλήλως μὲ τὴν ἔρευναν ἐπιβάλλεται νὰ συνεχισθῇ ἡ συγκριτικὴ μελέτη, ἡ ἀποβλέπουσα εἰς τὸν συντονισμόν τῶν ἤδη ἀποκαλυφθέντων ἢ τῶν μελλόντων νὰ ἀποκαλυφθοῦν στοιχείων εἰς τὰ τρία ἀνάκτορα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

φαίνονται ὡς συνεχίζοντα τοὺς παλαιούς ρυθμούς τῆς MM IA καὶ MM IB περιόδου. Ὅμως ἀνευρέθησαν καὶ χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα ἀντίστοιχα μὲ τὰ καμαραϊκὰ τῶν περιόδων τῆς MM II. Τῆς φάσεως ταύτης λίαν χαρακτηριστικὴ καμαραϊκὴ κεραμεικὴ, πολὺ ὁμοία μὲ τὴν τῆς Φαιστοῦ, ἀνεκαλύφθη τελευταίως εἰς οἰκίαν δυτικῶς τοῦ ἀνακτόρου. Βλ. κατωτέρω.

¹ Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ νεώτερον ἀνάκτορον.

² BCH 86, 1962, 973 ἐξ. εἰκ. 2 καὶ 87, 1963, 875 ἐξ. εἰκ. 2 - 3. Βλ. τὰς ἐν προκειμένῳ ἀπόψεις τοῦ καθηγ. VAN EFFENTERRE, *Revue Historique* 1963, 1 ἐξ.

³ Βλ. BCH 91, 1967, 882 ἐξ. εἰκ. 1.

⁴ Βλ. αὐτόθι εἰκ. 4, σ. 885.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΩΝ ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸν χάρτην τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ ἴδωμεν ὅτι αὕτη ἔχει σχῆμα τριγώνου, τοῦ ὁποίου ἡ πρὸς Νότον πλευρὰ ὀρίζεται ὑπὸ τῆς παραλίας τῆς Προποντίδος, ἡ πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ τοῦ Κερατίου Κόλπου, ἐνῶ τὴν δυτικὴν ἀποτελεῖ ἡ γραμμὴ τῶν χερσαίων τειχῶν αὐτῆς.

Τὰ τεῖχη ταῦτα ¹ ἀποτελοῦνται ἐκ δύο σαφῶς διακεκριμένων μερῶν :

α) Τὸ πρὸς Νότον τμήμα, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Θεοδοσίου τοῦ Β' ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ κτισθέν ², τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ συνεχῶς ἐπισκευαζόμενον, διετηρήθη ἀπὸ ἀπόψεως μορφῆς ἀναλλοίωτον καθ' ὅλην τὴν μακροαῖωνα ζωὴν τῆς πόλεως καὶ

β) τὸ πολὺ μικρότερον εἰς μῆκος πρὸς Βορρᾶν τμήμα τῆς περιοχῆς τῶν Βλαχερνῶν, ὅπερ ἔλαβε σὺν τῷ χρόνῳ διαφόρους μορφάς, ἀλλοιούσας τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ διάταξιν ³.

Τὸ Θεοδοσιανὸν τεῖχος, 6,5 περίπου χιλιομέτρων μήκους, ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς Προποντίδος μέχρι τοῦ ὡς ἀνακτόρου τοῦ Πορφυρογεννήτου θεωρουμένου σημερινοῦ Τεκφοῦρ σαράϊ ⁴, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ τριῶν ἀμυντικῶν γραμμῶν, ἡ ἰσχὺς τῶν ὁποίων αὐξάνει διὰ τὸν ἐπιτιθέμενον, ὡς ἐκ τῆς ἀρίστης διατάξεως αὐτῶν, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἀκολούθως :

Πρῶτον.—Εὐρεῖα τάφρος πλάτους 19 καὶ βάθους 7 μέτρων ⁵, τὰ ὅρια τῆς ὁποίας

¹ Ἡ τελευταία συστηματικὴ μελέτη τῶν χερσαίων τειχῶν τῆς πόλεως διενεργήθη ὑπὸ γερμανικῆς ἀποστολῆς, ἐπισκεφθείσης ταῦτα, πρῶτον κατὰ τὸ 1928 καὶ δεύτερον κατὰ τὸ ἔτος 1929.

Τὰ πορίσματα τῆς μελέτης ταύτης ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γερμανίας (Archäologisches Institut des deutschen Reiches) εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδομένην σειρὰν Denkmäler Antiker Architektur (Band 6, 8) εἰς δύο τόμους. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος φέρων τὸν τίτλον Die Landmauer von Konstantinopel, Erster Teil, Walter de Gruyter & Co. Verlag 1938 Berlin, ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος καθηγητοῦ F. KRISCHEN, περιλαμβάνει σύντομον εἰσαγωγὴν (σ. 1-18), πίνακας ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν τειχῶν καὶ τῆς Χρυσῆς Πύλης (πίν. 1 - 23) καὶ πλῆθος φωτογραφιῶν.

Διὰ τὸ τεχνικὸν μέρος τοῦ δευτέρου τόμου, ὅστις φέρει τὸν τίτλον Die Landmauer von Konstantinopel,

Zweiter Teil, Walter de Gruyter & Co. Verlag 1943 Berlin, εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἀρχιτέκτων B. MEYER-PLATZ, ἐνῶ διὰ τὸ ἀρχαιολογικὸν καὶ τὸ ἱστορικὸν ὁ ἀρχαιολόγος καθηγητὴς A. M. SCHNEIDER. Ὁ τόμος οὗτος περιλαμβάνει ἐκτενῆ ἱστορικὴν, τοπογραφικὴν καὶ ἀρχαιολογικὴν μελέτην τῶν τειχῶν (σ. 1 - 170), ἐπὶ πλείον δὲ τοπογραφικοὺς καὶ ἄλλους πίνακας τῶν τειχῶν καὶ τῆς Χρυσῆς Πύλης (πίν. 1 - 10) ὡς καὶ πλῆθος φωτογραφιῶν (πίν. 11 - 65).

Εἰς τὰς ἐν τῷ ἡμετέρῳ κειμένῳ παραπομπὰς θὰ δηλοῦνται ὁ μὲν πρῶτος τόμος διὰ τοῦ Landmauer I, ὁ δὲ δεύτερος διὰ τοῦ Landmauer II.

² Landmauer II, 2.

³ Αὐτόθι 3. Τὸ τεῖχος τῶν Βλαχερνῶν ἀποτελεῖ τὸ 1/9 τοῦ ὁλικοῦ μήκους τῶν χερσαίων τειχῶν.

⁴ Αὐτόθι 2.

⁵ Landmauer I, 2.

καθορίζονται ὑπὸ τοίχων φερόντων ἐνισχυτικούς πεσσούς. Ὁ πρὸς τὴν πόλιν τοῖχος ὑπερυψοῦται ἐπαρκῶς διὰ ν' ἀποτελέσῃ τὴν πρώτην ἀμυντικὴν γραμμὴν.

Δεύτερον.—Τὴν τάφρον ἀκολουθεῖ τὸ «προτειχίσμα»¹, ἥτοι σειρὰ ἀλληλοεφαπτομένων καμαροσκεπῶν χώρων, πλάτους 2, βάθους 3 καὶ ὕψους 4 μέτρων, ἐνισχυμένων διὰ πύργων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡμικυκλικῶν, τοποθετημένων εἰς ἀπόστασιν κατὰ μέσον ὅρον 65 περίπου μέτρων ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἐξικνουμένων εἰς ὕψος 10 μέτρων² καὶ

Τρίτον.—Ὁπισθεν τοῦ προτειχίσματος ὑψοῦται τὸ ἰσχυρὸν κυρίως τεῖχος³, ὕψους 10 καὶ πάχους 5 μέτρων, ἐνισχυμένον καὶ τοῦτο διὰ μεγάλων πύργων, τετραγωνικῶν καὶ πολυγωνικῶν, ὕψους 15 μέτρων, οἵτινες ἀντιστοιχοῦν εἰς τὰ μεταξὺ τῶν πύργων τοῦ προτειχίσματος διάκενα⁴.

Ἡ τελειότης τοῦ συνοπτικῶς περιγραφέντος ἀνωτέρω πρωτοφανοῦς εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ὀχυρωμάτων συστήματος⁵, ἀναγνωρίζεται ὑπὸ πάντων, θεωρεῖται δὲ τοῦτο ὡς τὸ ἰσχυρότερον ἀμυντικὸν σύστημα τοῦ ἀρχαίου κόσμου⁶. Οἱ κατὰ καιροὺς ὅμως περὶ τὴν μελέτην τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους ἀσχοληθέντες ἐρευνῆται δὲν ἀρκοῦνται μόνον εἰς ἔξαρσιν τῆς ἀμυντικῆς τελειότητος αὐτοῦ, ἀλλὰ, προχωροῦντες ἔτι περαιτέρω, χαρακτηρίζουν τοῦτο ὡς «ἐν τῶν σπουδαιοτέρων ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος, ὅπερ «διατηρεῖ μέχρι σήμερον τὸ μεγαλεῖον ἐνὸς μεγάλου, ἔργου τέχνης»⁷.

Οἱ χαρακτηρισμοὶ οὗτοι, οἵτινες δὲν εἶναι οἱ μόνοι⁸, εἶναι φυσικὸν νὰ προκαλοῦν ποιάν τινα ἐκπληξιν, ἀναφερόμενοι εἰς ἔργον καθαρῶς ὠφελιμιστικοῦ προορισμοῦ, δικαίως δὲ δύναται τις νὰ διερωτηθῇ μήπως οἱ ἐν λόγῳ χαρακτηρισμοὶ ὀφείλονται μᾶλλον εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τοῦ φυσικοῦ θαυμασμοῦ, τοῦ ἀπορρέοντος ἐκ τοῦ δέους ὅπερ αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος ὅταν ἀντικρύξῃ καταπληκτικὰ φυσικὰ θεάματα — βουνά, χαράδρας κ.τ.λ. —, τὰ ὅποια ἐπιβάλλονται διὰ τοῦ ὄγκου των, θαυμασμοῦ ἐπομένως, ὅστις δὲν σχετίζεται πρὸς τὸν ἐκ τῆς αἰσθητικῆς συγκινήσεως πηγάζοντα, ὅφ' οὗ καὶ διακατέχεται ἡ ψυχὴ ὅταν εὗρεθῇ ἐνώπιον ἀληθοῦς ἔργου τέχνης. Ἀλλ' ἐν τούτῳ περιπτώσει πῶς πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἡρειπωμένα πλέον σήμερον τεῖχη ἐξακολουθοῦν νὰ ἐξασκοῦν ἰσχυρὰν γοητείαν ἐπὶ τοῦ θεατοῦ (πίν. 1), παρὰ τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν πύργων αὐτῶν ἔχουν ἐν μέρει καταρρεῦσει, ἄλλοι μετεκινήθησαν εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀποκλίνουν ἐκ τῆς κατακορύφου, ἄλλοι δὲ τελείως ἐξηφανίσθησαν, ὡς ἐπίσης καὶ οἱ συνδέοντες αὐτοὺς τοῖχοι; Ἐὰν μάλιστα εἰς ταῦτα προστεθῇ καὶ ἡ, λόγῳ προσχώσεων, σχεδὸν ἰσοπέδωσις τῆς πρὸ τῶν πύργων εὐρείας τάφρου, καθίσταται φανερόν, ὅτι εἶναι πολὺ δύσκολον ν' ἀποδώσωμεν τὴν ἀναμφισβήτητον γοητείαν τῶν τειχῶν, ὡς ἔχουν σήμερον, εἰς τὴν ἐπιβλητικότητά τοῦ ὄγκου των

1 Ἡ ὀνομασία παρὰ ΝΙΚ. ΓΡΗΓΟΡΑΙ. Ἐπίσης ἐκαλεῖτο παρὰ τῶν Βυζαντινῶν καὶ «τὸ μικρὸν τεῖχος» (ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ), «τὸ ἔξω τεῖχος» ἢ τὸ «παραιτείχισμα» (ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ). Ἐπίσης τὸ «ἔξω κάστρον» (ΔΟΥΚΑΣ, ΦΡΑΝΤΖΗΣ). Landmauer II, 16.

2 Landmauer I, 5, εἰκ. 2, 3.

3 «Τὸ μέγα τεῖχος» παρὰ Βυζαντινοῖς (ΓΡΗΓΟΡΑΣ, ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ) ἢ «τὸ κάστρον τὸ μέγα», Landmauer II, 16.

4 Landmauer I, 5.

5 Αὐτόθι II, 20.

6 Αὐτόθι I, 1. CH. DIEHL, Constantinople, 24.

7 PH. SCHWEINFURTH, Le mur terrestre de l'ancienne Constantinople et la Porte Dorée, εἰς τὸ περιοδικὸν Belleten Cilt XVI, Sayı 62, Nisan 1952, 268.

8 Landmauer I, 14. II, 2. GURLITT, Die Baukunst Konstantinopels, 6.

καὶ ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν ἐξήγησιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν καὶ τῆς γοητείας τὴν ὁποῖαν ἀσκοῦν μᾶλλον εἰς αἰσθητικούς λόγους.

Ἀλλὰ τί τὸ προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο; Ἡ αἰσθητικότης τῆς μορφῆς τῶν εἶναι ἄρα γε ἀπλῶς φυσικὴ συνέπεια τῆς λογικότητος τῆς κατασκευῆς τῶν, διὰ τὴν ὁποῖαν καὶ μόνον ἐνδιαφέροντο οἱ δημιουργοὶ τῶν, ἢ εἶχον ἐνσυνείδητον καλλιτεχνικὴν πρόθεσιν ὅταν τὰ ἐκτιζον;

Εἰς τὴν ἀπάντησιν τῶν ὡς ἄνω ἐρωτημάτων κυρίως, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἐξήγησιν καὶ ἄλλων τινῶν, αἰσθητικῆς φύσεως, ἀποριῶν αἵτινες, καίπερ ἀναγόμεναι εἰς λεπτομερείας, τυγχάνουν τῆς αὐτῆς ἴσως σημασίας, ἀποβλέπει ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη, ἥτις, στηριζομένη εἰς τὴν μορφολογικὴν ἀνάλυσιν ἀφ' ἐνὸς καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιτόπιον ἔρευναν τοῦ ἀξιολόγου τούτου ἔργου ἀφ' ἑτέρου, θὰ ἐπιδιώξῃ νὰ διευκρινήσῃ τὰ τιθέμενα ὡς ἄνω ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἐνέχουν προφανῶς ἰδιαίτεραν σημασίαν διὰ τὴν μελέτην τῆς Χριστιανικῆς Μεσαιωνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ἀνατολῆς.

*
* *

Ἡ κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἀνακήρυξιν τῆς παλαιᾶς πόλεως τοῦ Βύζαντος ὡς συμπρωτεύουσας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους γενομένη διεύρυνσις τῶν τειχῶν τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, προτοῦ ἀκόμη παρέλθῃ εἰς καὶ μόνος αἰὼν, ἀπεδείχθη ἀνεπαρκὴς ὅπως περιλάβῃ τὸν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἄλματωδῶς αὐξανόμενον πληθυσμὸν τῆς νέας πόλεως. Ὡς ἐκ τούτου, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀνέκυπτεν ἡ ἀνάγκη ὅπως διευρυνθῇ ἐκ νέου ἡ πόλις, ἀφ' ἑτέρου δὲ καθίστατο ἀπαραίτητος ἡ διασφάλισις τῶν κατοίκων αὐτῆς ἀπὸ οἰασδῆποτε προσβολῆς διὰ καταλλήλου συστήματος τειχῶν καὶ τοῦτο διότι ἡ γεωγραφικὴ αὐτῆς θέσις ἀνεδείκνυεν αὐτὴν προπύργιον τοῦ τότε πολιτισμένου κόσμου κατὰ τῶν ἀδιακόπων ἐπιδρομῶν τῶν συνεχῶς μετακινουμένων ποικιλονύμων ἀσιατικῶν φύλων¹.

Πρὸς ἀντιμετώπισιν ἀκριβῶς τῶν ἀναγκῶν τούτων ἐκίσθησαν τὰ Θεοδοσιανὰ τεῖχη. Ὅτι διὰ τῶν τειχῶν τούτων ἐπετεύχθη πλήρως ἡ ἐξασφάλισις αὕτη ἡμεῖς σήμερον εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ τὸ ἀποδείξωμεν *a posteriori*, ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν ἐκ τῆς Ἱστορίας, ὅτι καθ' ὅλην τὴν μακραῖωνα ζωὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἡ πρωτεύουσα αὐτοῦ ὑπῆρξε κυριολεκτικῶς ἀπόρρητος μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν αἱ ἀρχαὶ τῆς πολεμικῆς τέχνης ἀνετράπησαν ἄρδην διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τῆς πυρίτιδος. Δυνάμεθα ἐπομένως ἀσφαλῶς νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον ἐπετεύχθη ἡ δημιουργία τῆς *πρακτικῶς* ἀναγκαίας μορφῆς, ἥτις ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον τύπον μορφῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας².

Δὲν δυνάμεθα ἐπίσης νὰ ἔχωμεν ἀμφιβολίας περὶ τοῦ ὅτι ὁ δεύτερος τύπος, ἡ *τεχνικῶς* δηλαδὴ ἀναγκαία μορφή, διαπιστοῦται ἐπιτευχθεὶς εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον, ἐφ' ὅσον τοῦτο, κατασκευαστικῶς ἐξεταζόμενον, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως τειχοδομίας, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως καλύψεως χώρων εἰς τοὺς πύργους, θεωρεῖται

¹ A. A. VASILIEV, *History of the Byzantine Empire*, 1952, 103. Landmauer II, 1.

² Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ὡς Τέχνη*, 1940, 18.

ὁ πρόδρομος τοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ σημαντικῶν ἔργων καθιερωθέντος ἀξιοθαυμάστου διὰ τὰς στατικὰς αὐτοῦ λύσεις οἰκοδομικοῦ συστήματος¹.

Ἦδη ὑπολείπεται νὰ ἐξετασθῇ ἐὰν εἰς τὸ ἔργον ὑπάρχῃ σύμφυτος πρὸς τοὺς δύο προαναφερθέντας καὶ ὁ τρίτος τύπος μορφῆς, ἡ καλλιτεχνικῶς ἀναγκαία μορφή, ὅτε καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῇ ἀσφαλῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀπλοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ περὶ ἀρχιτεκτονήματος, ἥτοι ἔργου τέχνης, ὡς ἄλλως τε καὶ οἱ ἐρευνῆται διατείνονται.

Κωνσταντῖνος ὁ Ρόδιος², περιγράφων τὰς ἐντυπώσεις του ἐκ τῆς Θεοφυλάκτου πόλεως, γράφει καὶ τὰ ἑξῆς περὶ τῶν τειχῶν :

*Ἦ τις πάλιν τ' ἥπειρον εὐσταλῶς τρέχων
ἀνὴρ ὁδίτης ἔμπειρος πεζοδρόμος,
μακρὰν διελθὼν καὶ πολύστονον τρίβον
ὅταν προσίδοι ταῦτα μακρόθεν,
πύργους ὑπερέλλοντας εἰς τὸν ἀέρα,
χ' ὥσπερ γίγαντας εὐσθενεῖς βεβηκότες...*

Εἰς τὴν αἴσθησιν δηλ. τοῦ πρὸς τὴν πόλιν κατευθυνομένου ὁδοιπόρου, ἐξ ἱκανῆς ἤδη ἀποστάσεως, ὅτε ἀκόμη τὰ τεῖχη ἀναφαίνονται ὡς μία συνεχῆς, ἄνευ πλαστικότητος ταινία διαγράφονται «ὑπερέλλοντες εἰς τὸν ἀέρα» ἥτοι ἐπὶ τοῦ φωτεινοῦ βάθους τοῦ οὐρανοῦ, οἱ πύργοι, διαδεχόμενοι ἀλλήλους «ὡς γίγαντες εὐσθενεῖς», κατὰ κανονικὰ ἀπ' ἀλλήλων διαστήματα, ἀποτελοῦντες οὕτω μίαν πρῶτην γόνιμον εἰς αἰσθητικὰς ἐντυπώσεις ρυθμικὴν ἐναλλαγὴν. Μετ' ὀλίγον ἡ ρυθμικὴ αὕτη ἐναλλαγή μεγάλως πλουτίζεται, ὅταν ἀρχίζουν νὰ σκιαγραφῶνται, ἐπὶ τῆς πρότερον νεφελώδους «ταινίας», οἱ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ὑψηλῶν πύργων τοῦ κυρίως τεύχους διαστήματα ἀντιστοιχοῦντες χαμηλότεροι πύργοι τοῦ προτειχίσματος³ (εἰκ. 1). Ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ ρυθμοῦ αὐξάνει ἀκόμη περισσότερον, ὅταν, ἐλαττουμένης τῆς ἀποστάσεως, ὁ ὁδοιπόρος ἀντιλαμβάνεται πλέον τὴν ποικιλίαν τῶν μορφῶν τῶν πύργων, διαπιστῶν ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπάρχει ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν πολυεδρικῶν ὑψηλῶν πύργων τοῦ τεύχους καὶ τῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κυλινδρικῶν τοῦ χαμηλοῦ προτειχίσματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐναλλαγὴ καὶ εἰς τὰς πολυεδρικὰς μορφὰς τῶν ὑψηλῶν πύργων διὰ τῆς παρεμβολῆς μεταξὺ τῶν ἐξ αὐτῶν τετραγωνικῶν καὶ ὀκταγωνικῶν.

Ἄλλ' ἤδη ὁ ὁδοιπόρος ἔχει πλησιάσει ἀρχοῦντος ὥστε νὰ ὑποστῇ τὴν πολὺ δυνατὴν ἐπίσης αἰσθητικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀντιθέσεως τῶν κατακορύφων τῶν πύργων καὶ τῶν ὀριζοντίων τῶν μεταξὺ αὐτῶν τοίχων, τοῦ τεύχους καὶ τοῦ προτειχίσματος, ἐντεινομένην ὑπὸ τῆς εἰς διάφορα ἐπίπεδα, καὶ εἰς σχέσιν ἀναβαθμοῦ τοποθετήσεως τῶν κατακορύφων ἐπιφανειῶν αὐτῶν⁴.

Ὅταν πλέον ὁ ὁδοιπόρος εὐρεθῇ ἐνώπιον τῆς πρὸ τῶν τειχῶν εὐρείας τάφρου, νέα ἀντίθεσις «βάθους» καὶ «ὑψους» τὴν φορὰν ταύτην⁵ ἀποκαλύπτεται πρὸ τῶν ὁμ-

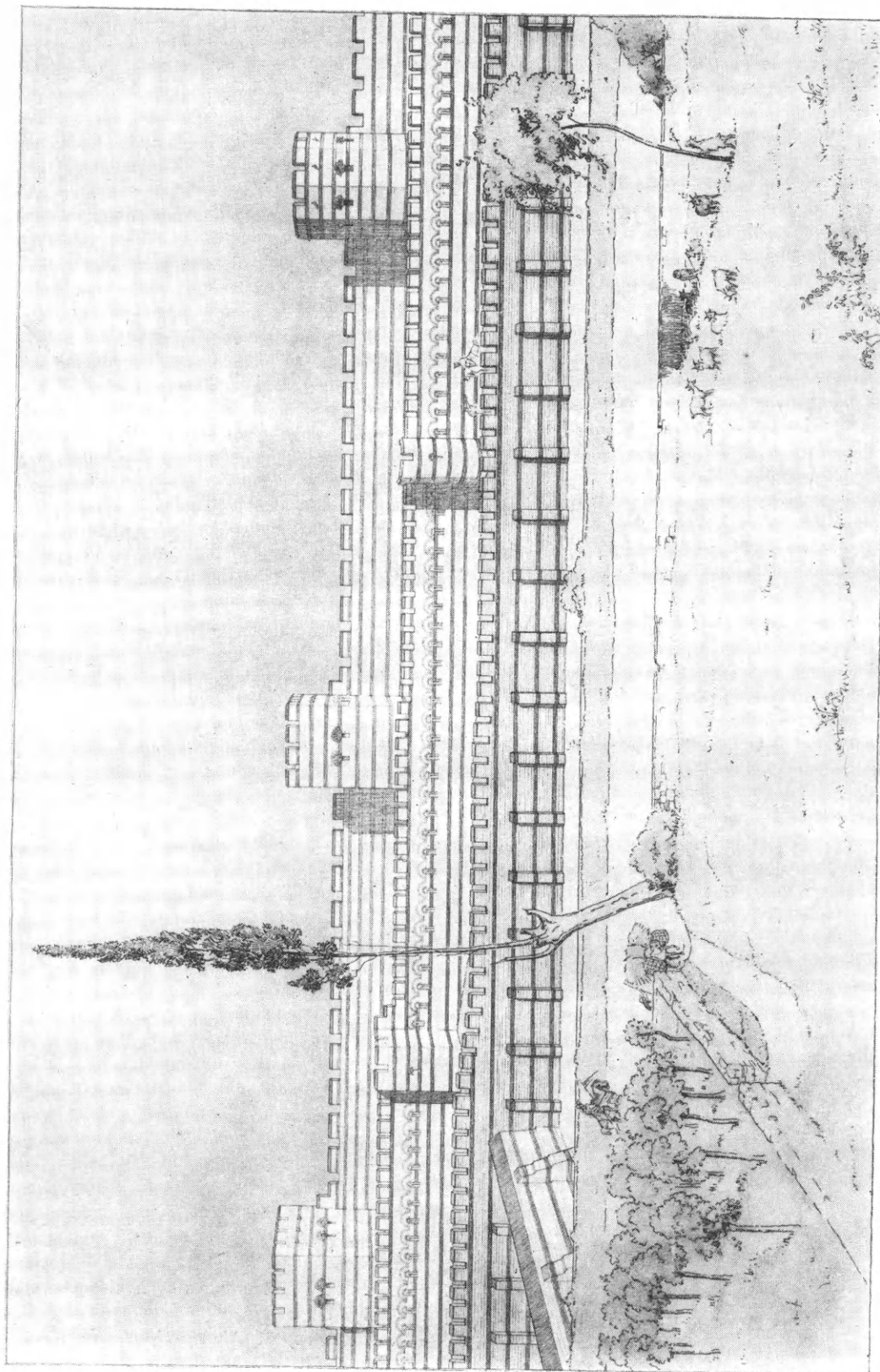
1 Landmauer I, 14.

2 Αὐτόθι I, 2.

3 Αὐτόθι I, πίν. 2.

4 Αὐτόθι I, 5.

5 Αὐτόθι I, 3.



Εἰκ. 1. Ἀναπαράστασις, μέρος τῶν Θεοδοσιαῶν τειχῶν ὑπὸ F. Krishen.

μάτων του (εἰκ. 2). Τὸ βλέμμα του ἔλκεται πρὸς τὰ κάτω, πρὸς ἐπίπεδον χαμηλότερον ἐκείνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσταται, πρὸς χαῖνον ἀνοιγμα, προελθὼν ἐξ ἐκσκαφῆς τῆς γῆς, ἐνῶ ὑπὲρ τοῦτο ὀρθοῦται ἐπιβλητικὸς ὁ ἀνατεινόμενος ὄγκος τῶν «εὐσθενῶν» πύργων, οἵτινες ἀποτελοῦν διπλὴν σειράν, προκαλεῖται δὲ οὕτω, ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ θεατοῦ, νέα αἰσθητικὴ συγκίνησις ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν μεγεθῶν αὐτῶν, διότι ἐξ αὐτῆς ὑπερτιμᾶται ὁ ὄγκος τῶν μεγάλων πύργων, οἵτινες καὶ διὰ τοῦτο καθίστανται ἀκόμη ἐπιβλητικώτεροι¹.

Κατὰ ταῦτα, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι, α) εἰς τὰ τεῖχη σκοπιμότης, ἀντοχή καὶ κάλλος συνδυάζονται κατὰ τρόπον φυσικὸν καὶ β) ὅτι ὁ συνδυασμὸς τῶν τριῶν τούτων στοιχείων ἀποτελεῖ ἀναμφισβητήτως τὸ χαρακτηριστικὸν παντὸς ἔργου Ἀρχιτεκτονικῆς, πρὸδηλον ὅτι, εἰς τὴν ὑπὸ κρίσιν περίπτωσιν τῶν τειχῶν, εὐρισκόμεθα ὄντως ἐνώπιον «ἀρχιτεκτονήματος», ἐφ' ὅσον τὸ μεγαλειῶδες τοῦτο ἔργον εἶναι ἄρτιον μὲν ὡς σύστημα κατασκευῆς, σαφὲς δὲ εἰς τὸ περίγραμμά του καὶ τοὺς ὄγκους του². Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ σχέσις ἀρχιτεκτονικῆς καὶ κατασκευῆς εἶναι τόσον στενὴ, ὥστε, ὅταν εἰς τὸν δημιουργὸν ὑπάρχῃ ἀνεπτυγμένον τὸ αἶσθημα τῆς μορφῆς, ἡ καλλιτεχνικὴ ἔκφρασις ἀναβλύζει κατὰ τρόπον φυσικὸν ἀπὸ μίαν καλὴν κατασκευαστικὴν λύσιν. Καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι πολὺ χαρακτηριτικὴ ἡ παρατήρησις διαπρεποῦς τεχνικοῦ τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, ὅταν ἔλεγεν: «Ἡ ἐμπιστοσύνη μου εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἔκφρασιν μιᾶς καλῆς κατασκευαστικῆς λύσεως οὐδέποτε μὲ ἠπάτησε». Ἐχει δὲ ἰδιαιτέραν σημασίαν ἡ παρατήρησις αὐτοῦ, διότι, ἂν καὶ μηχανικός, εἶναι ἐξ ἐκείνων οἵτινες ἤνοιξαν τὸν δρόμον εἰς τὴν νεωτέραν Ἀρχιτεκτονικήν³.

Ἐνώπιον τῆς αὐτῆς ἀνάγκης εὐρέθησαν καὶ οἱ «μηχανικοὶ» οἱ κληθέντες νὰ λύσουν τὸ πρακτικὸν πρόβλημα ἐνὸς τείχους, οἵτινες διὰ τῆς ἀρτίας κατασκευαστικῆς λύσεως αὐτοῦ ἐδημιούργησαν καλλιτεχνικὴν μορφήν. Ἀλλ' ἄρα γε ἡ ὡς «μηχανικῶν» προσωνυμία τῶν δημιουργῶν τῶν τειχῶν — μὲ τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἀποδίδομεν σήμερον εἰς τὸν ὄρον, διαστελλόντες τοῦτον ἀπὸ τὸν τοῦ «ἀρχιτέκτονος» — δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην; Μόνον εἰς ἐποχὰς παρακμῆς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ τοιοῦτος διχασμὸς ἀρμοδιοτήτων, ὅτε ὁ ὄρος «ἀρχιτέκτων» καταντᾷ συνώνυμος τοῦ «διακοσμητῆς». Εἰς ἐποχὴν ὅμως καθ' ἣν ἡ Τέχνη σφύζει ἀπὸ ζωτικότητα, ὅπως ἐκείνη καθ' ἣν ἐκτίσθησαν τὰ τεῖχη, οἱ οἰκοδομοῦντες, διὰ τοῦ ἀδιαψεύστου στατικοῦ αἰσθήματος τὸ ὁποῖον ἀπέκτων «πλάττοντες καὶ διαμορφώνοντες τὴν κατασκευὴν»⁴, οὐχὶ μόνον ἀπετόλμων τὴν οἰκοδομὴν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἡ σημερινὴ στατικὴ ἐπιστήμη δυσκόλως θ' ἀνελάμβανεν, ἀλλὰ καὶ ἔφθανον ἀσφαλῶς εἰς καλλιτεχνικὴν τελείωσιν τῶν ἔργων των. Εἰς τὸ δαιμόνιον τοιούτων ἀνθρώπων ὀφείλουν τὰ τεῖχη τὸν αἰσθητικὸν των χαρακτῆρα.

Ἐκεῖνο ὅμως ὅπερ ἐξυψώνει ἀφαντάστως αὐτοὺς εἰς τὰ ὄμματα τῶν μεταγενεστέ-

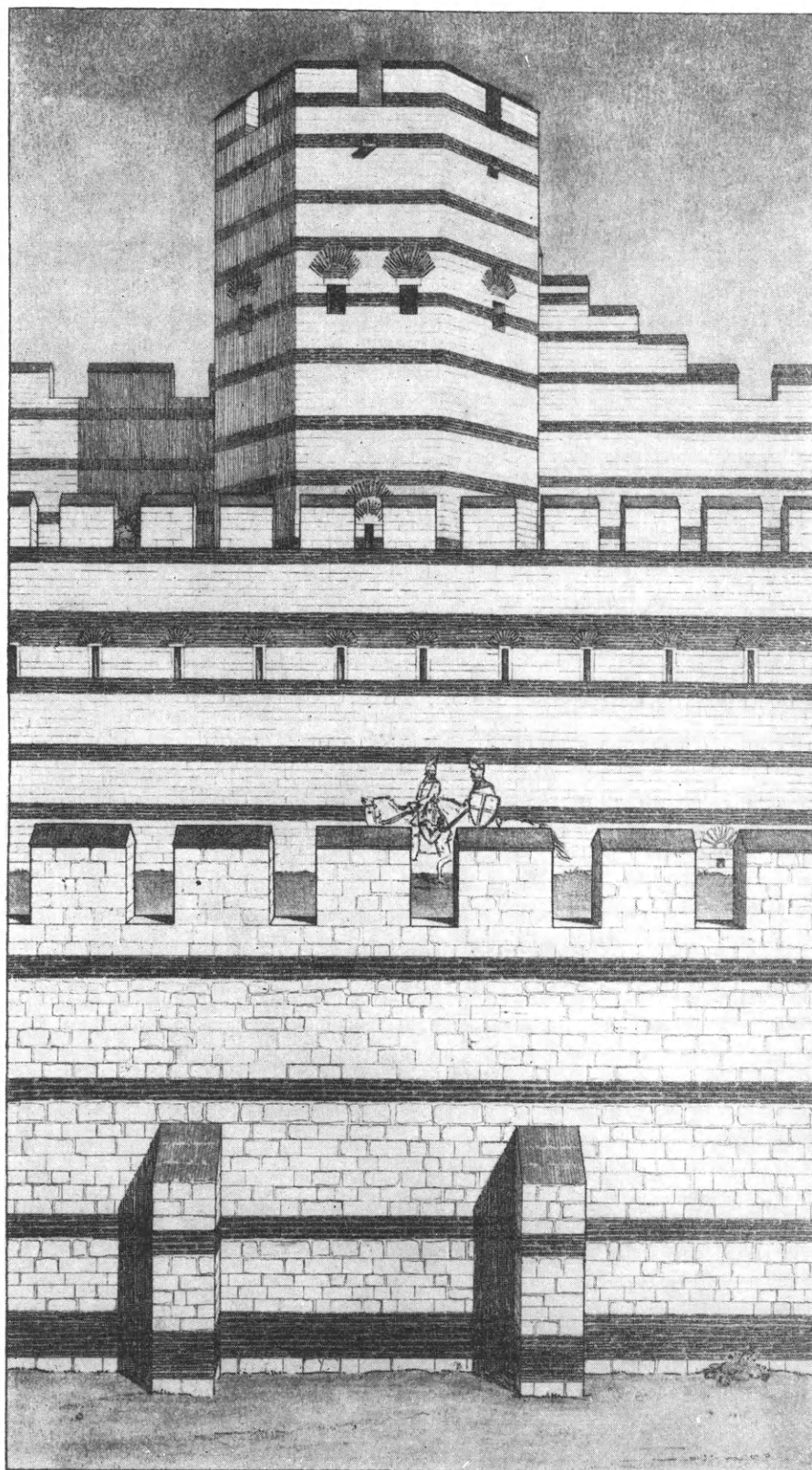
1 Landmauer I, 5.

2 Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ὡς Τέχνη, 1940, 159.

3 P. LUIGI NERVI, Relations entre Architectes,

Ingénieurs et Constructeurs εἰς Architecture d'aujourd'hui, ἀρ. 99.

4 Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, Ἡ Αἰσθητικὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μετὰ ἀρχαί, 1955, 20.



Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν ἐν ἀναπαραστάσει ὑπὸ F. Krischen.

ρων εἶναι ἢ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ἔργου των προκύπτουσα διαπίστωσις ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι ἐνεφροῦντο ὑπὸ πραγματικοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθήματος, προσπαθοῦντες ἐν συνειδήτως νὰ προσδώσουν εἰς τὰ ἔργα των τὴν ιδιότητα τοῦ «κάλλους». Πράγματι α) Ὅπως ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ KRISCHEN¹, οὐδεὶς πρακτικὸς, στρατιωτικὸς ἢ ἄλλος τεχνικὸς λόγος ἐπιβάλλει τὴν παρεμβολὴν ὀκταγωνικῶν πύργων μεταξὺ τῶν τετραγωνικῶν. Μόνον λόγοι καλλιτεχνικῆς μορφῆς καὶ ποικιλίας δύνανται νὰ ἐξηγήσουν τὴν παρουσίαν των. β) Διὰ λόγους μηχανικῆς τοῦ ἐδάφους οἱ πύργοι εἶναι ἐκτισμένοι ἀνεξαρτήτως τοῦ τείχους, ὅπερ συνεχίζεται ἀδιακόπως ὀπισθεν αὐτῶν². Τοιοῦτοτρόπως ὁμως οἱ πύργοι, διὰ τοὺς βλέποντας τὰ τεῖχη ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς πόλεως, ἐμφανίζονται μόνον ὑπεράνω αὐτῶν, καταστρεφομένης οὕτω τῆς καλλιτεχνικῆς ἐντυπώσεως, ἣτις προέρχεται ἐκ τῆς ρυθμικῆς ἐναλλαγῆς καὶ τῆς ἀντιθέσεως τῶν κατακορύφων τῶν πύργων πρὸς τὴν ὀριζοντιότητα τοῦ τείχους. Πρὸς διόρθωσιν τοῦ κυρίως ἐκ πρακτικῶν λόγων προερχομένου αἰσθητικοῦ τούτου ἐλαττώματος εἰς τὸν ἄξονα ἐκάστου πύργου ἀνοίγεται ὑψηλὴ κόγχη, ἣτις πλαισιώνει τὴν ἐν αὐτῇ ἀνοιγομένην θύραν, τὴν ὁδηγοῦσαν εἰς τὸν κάτω ὄροφον τοῦ πύργου³. Ἡ κόγχη αὕτη, ἣτις οὐδὲνα ἐξυπηρετεῖ πρακτικὸν σκοπὸν, δημιουργεῖ μίαν κατακόρυφον, ἐκεῖ ὅπου ἢ ἀπόκρυψις τοῦ πύργου ὑπὸ τοῦ τείχους ἐξαφανίζει ταύτην. Καὶ δὲν εἶναι μόνον τοῦτο, ἀλλ' εἰς ἀντιστάθμισιν τῆς ποικιλίας ἐναλλαγῆς τετραγωνικῶν καὶ πολυγωνικῶν πύργων, αἱ μὲν ἀντιστοιχοῦσαι εἰς τετραγωνικοὺς πύργους κόγχαι εἶναι ὀρθογωνίου διατομῆς⁴, ἐνῶ αἱ ἀντιστοιχοῦσαι εἰς πολυγωνικοὺς πύργους ἡμικυκλικῆς⁵.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω νομίζομεν ὅτι δικαιολογοῦνται πλήρως ὅσα γράφει διαπρεπὴς ἐρευνήτης, ὅστις, ἀφοῦ ἀναφέρῃ ὅτι τὰ πρότυπα τῶν θεοδοσιανῶν τειχῶν πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν μᾶλλον εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἢ εἰς τὴν Ρώμην, ἐπιφέρει: «Πάντως τὰ μὴ εὐρωπαϊκὰ ταῦτα πρότυπα ἔχουν μεταμορφωθῇ εἰς τὰ θεοδοσιανὰ τεῖχη ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς μηχανικοὺς, τοὺς «πολιορκητάς», οἵτινες ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων του μετέτρεψαν τὰ παραδείγματα, τῶν ὁποίων ἔλαβον γνῶσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, διὰ τοῦ λεπτοῦ ἐκείνου αἰσθήματος, ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι ἔφερον εἰς κάθε πρᾶγμα, συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῶν τελείων ἀναλογιῶν, τουθόπερ καθίσταται φανερόν καὶ εἰς τὴν διαρρύθμισιν τῶν ἐντὸς τῶν πύργων διαμερισμάτων. Ἐνεκα τούτου λοιπὸν τὰ χερσαῖα τεῖχη παρουσιάζουν ἀξιόλογον μαρτυρίαν τῆς διατηρήσεως εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους τῆς ἐλληνιστικῆς παρὰδόσεως, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς γενικῶς καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται ἡ ὑπεροχὴ τῆς, εἰς τὸ πεδίον τῆς καθαρᾶς μορφῆς, ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην εἰς τὴν Δύσιν⁶.»

*
* *

Τὸ πρῶτον τοῦτο συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον κατελήξαμεν, περὶ τῆς ὑπάρξεως

¹ Landmauer I, 5.

² Αὐτόθι I, πίν. 11, 12.

³ Αὐτόθι II, πίν. 4.

⁴ Αὐτόθι I, πίν. 12.

⁵ Αὐτόθι I, πίν. 13.

⁶ PH. SCHWEINFURTH, ἔ. ἀ.

μιᾶς ἰσχυρᾶς μορφοπλαστικῆς διαθέσεως ἐκδηλουμένης δι' ἀπλῶν μέσων ἐνισχύεται καὶ διὰ τῶν ἀκολούθων παρατηρήσεων:

Α.— **Τὸ χρῶμα.** Ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι μέρος τῆς αἰσθητικῆς ἐμφανίσεως τῶν τειχῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ κατακορυφισμοῦ τῶν πύργων καὶ τῆς ὀριζοντιότητος τοῦ μεταξὺ αὐτῶν τοίχου. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη καθίσταται ἐμφανεστέρα καὶ διὰ τοῦ τρόπου κατασκευῆς αὐτῶν, ὅστις συνίσταται, ὡς γνωστόν, εἰς ἐπένδυσιν διὰ λαξευτῶν λίθων τῶν δύο ἐπιφανειῶν τοῦ τείχους, ἐνῶ τὸ κυρίως σῶμά του ἀποτελεῖται ἐξ ἀκανονίστων, μικροῦ μεγέθους, λίθων ἐμπεποτισμένων δι' ἀφθόνου κονιάματος. Ἡ σύνδεσις τῶν δύο ἐπενδύσεων ἐξασφαλίζεται διὰ στρωμάτων ἐκ πέντε συνήθως πλίνθων, διηκουσῶν καθ' ὅλον τὸ πάχος τῆς τοιχοδομῆς. Ἐνεκα τούτου ἡ ἐπιφάνεια τῶν τειχῶν παρουσιάζει ἐναλλαγὴν ὀριζοντίων ζωνῶν λίθων καὶ πλίνθων, αἵτινες οὐχὶ μόνον ἐντείνουσιν ἐπιτυχῶς τὴν ὀριζοντιότητα, ἐνισχύουσιν οὕτω τὴν πρὸς τοὺς πύργους ἀντίθεσιν, ἀλλ' εἰσάγουσιν εἰς τὴν ὅλην αἰσθητικὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἔργου νέον παράγοντα, τὸ χρῶμα: Πλατεῖαι κιτρινόλευκοι ταινίαι (εἰκ. 3) ἐναλλάσσονται πρὸς στενοτέρας, χρώματος βαθέως ἐρυθροῦ¹, ζωογονοῦσαι διακοσμητικῶς τὰς ἐπιφανείας καὶ δημιουργοῦσαι διὰ τοῦ χρώματος σύνδεσιν τοῦ ἔργου πρὸς τὸ περιβάλλον του, ἥτοι τὸ πράσινον τῆς περιβαλλούσης αὐτό, τόσον πρὸς τὴν ὑπαιθρον ὅσον καὶ πρὸς τὴν πόλιν, φυτείας. Δὲν εἶναι δὲ μόνον αἱ ὀριζόντιοι ζῶναι τῶν πλίνθων αἵτινες προσδίδουν χρωματικὴν αἴγλην εἰς τὰς ἐπιφανείας, ἀλλὰ καὶ τὰ τόξα τῶν πυλῶν καὶ τῶν παραθύρων τῶν πύργων, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, ὁ εἰς πλεῖστα μέρη τῶν τειχῶν ἀπαντῶμενος.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι προσπάθειά τις δημιουργίας αἰσθητικῶν ἐντυπώσεων, ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς λίθων καὶ πλίνθων, ἔγινεν ἤδη εἰς τὴν ρωμαϊκὴν τέχνην «ἀλλ' εἰς τοιαύτην ἔκτασιν καὶ ποικίλον καλλιτεχνικὸν πλοῦτον διὰ πρώτην φορὰν ἐδῶ συναντᾶται»², διὰ τὴν συνεχισθῆ, ὡς γνωστόν, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς χρυστιανικῆς μεσαιωνικῆς τέχνης τῆς Ἀνατολῆς.

Β.— **Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος.** Οὗτος ἀνάγεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν χρῆσιν τῶν εἰς τὴν οἰκοδομὴν χρησιμοποιουμένων ὀπτοπλίνθων διὰ σκοποὺς διακοσμητικούς. Μόνον εἰς τὰς ἐπὶ πλείστων πύργων συναντωμένας πλινθίνας ἐπιγραφὰς χρησιμοποιοῦνται εἰδικὰ κεράμινα στοιχεῖα, κυρίως ἐκεῖ ὅπου τὰ γράμματα ἀπαιτοῦν ἐντόνους καμπύλας.

Δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῶν τειχῶν εἰς δύο κατηγορίας: α) Εἰς διάκοσμον στενὴν ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν κατασκευὴν καὶ β) εἰς διάκοσμον ἄσχετον πρὸς αὐτήν. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουν ἐκτὸς τῶν προεξετασθεισῶν ὀριζοντίων πλινθίνων ταινιῶν:

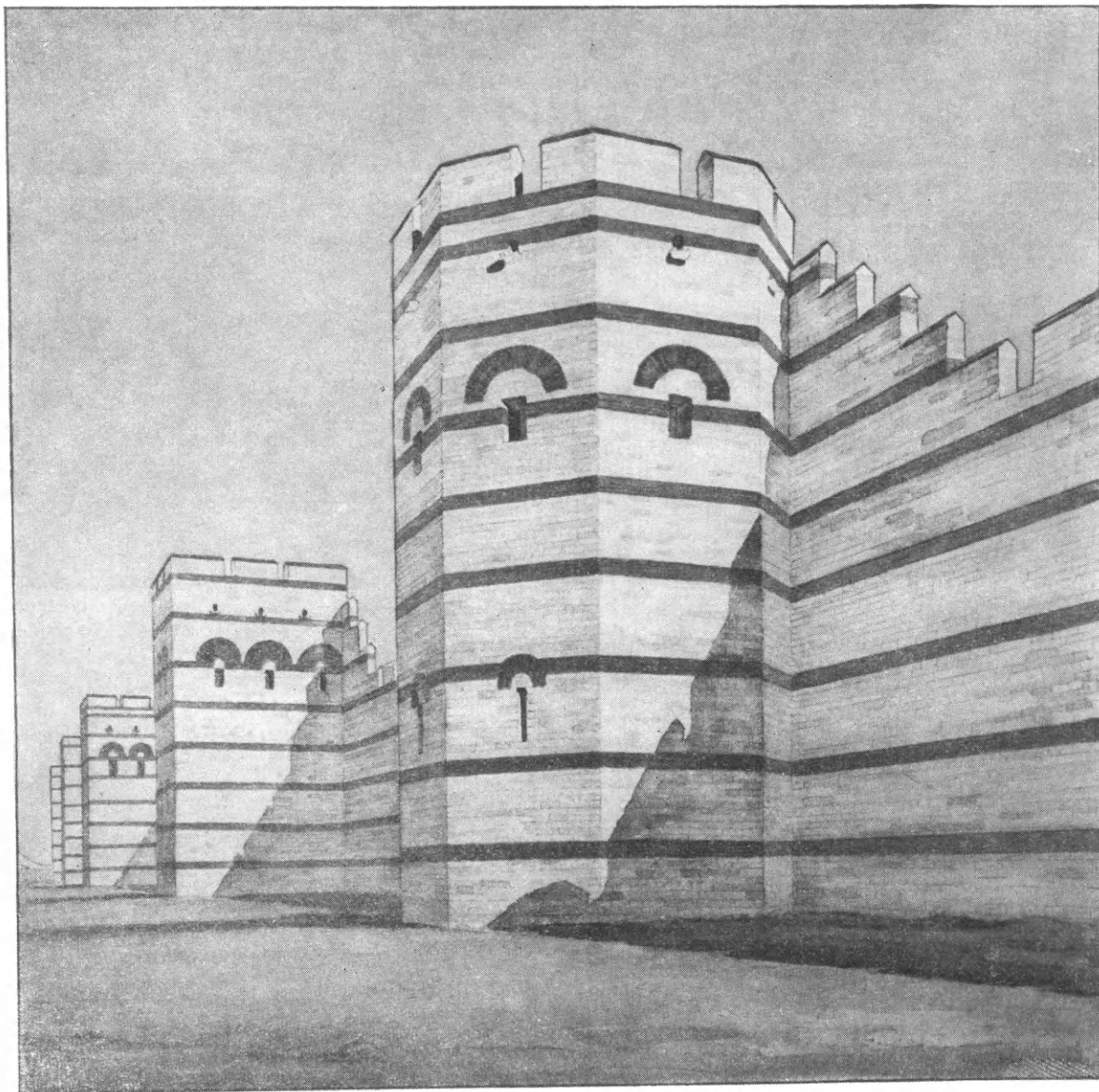
1) Τὰ τόξα τῶν λίαν στενῶν καὶ ἀνὰ ἓν εἰς ἐκάστην ἔδραν ἀνοιγομένων κάτω παραθύρων τῶν πύργων τοῦ κυρίως τείχους, τόξα ἅτινα διπλασιάζονται καὶ τριπλασιάζονται διὰ λόγους διακοσμητικούς³.

¹ Landmauer I, πίναξ ἔγχρωμος, ἐκτὸς κειμένου, πρὸς τοὺς ἀκολουθῶν εἰς τὴν σελίδα 18.

² Αὐτόθι I, 5.

³ Αὐτόθι II, πίν. 5.

2) Τὰ ὑπὲρ τὰ παράθυρα τῶν ἄνω ὀρόφων τῶν πύργων — συνήθως ἀνὰ δύο εἰς ἐκάστην ἔδραν — πολλαπλᾶ τόξα, τὰ ὁποῖα σχηματίζουν πελωρίους διακοσμητικούς



Εἰκ. 3. Ἐναλλαγή ἐγχρώμων ζωνῶν εἰς τὰ Θεοδοσιανὰ τεῖχη ἐν ἀναπαραστάσει ὑπὸ F. Krischen.

κύκλους ἐφαπτομένους ἀλλήλων καὶ ἀποτελοῦντας μετ' ἄλλων στοιχείων τῆς δευτέρας κατηγορίας διακοσμητικούς συνδυασμούς (Πύργοι ἀρ. 54, 55, 57)¹.

¹ Ἡ ἀρίθμησης τῶν πύργων κατὰ τὸ Landmauer II, πίν. 1 - 3, ὅπου οὕτη ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τῆς Προποντίδος πύργου, ὅστις φέρει τὸν ἀριθ. 1 καὶ λήγει εἰς τὸν πρὸ τοῦ Τεκφούρ Σαράϊ πύργον τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους, ὅστις φέρει τὸν ἀρ. 96. Πρὸς κατατόπισιν τοῦ ἀναγνώστου καταγράφομεν κατωτέρω τοὺς ἀριθμούς τῶν ὀριζόντων τὰς κυριωτέρας πύλας τῶν τει-

χῶν πύργων. Οἱ πύργοι τῆς Χρυσῆς Πύλης φέρουν ἀρ. 10 καὶ 11, τῆς Πύλης Ξυλοκέρκου (Belgrat Kapu) ἀρ. 22 καὶ 23, τῆς Πύλης τῆς Πηγῆς (Silivri kapu) ἀρ. 35 καὶ 36, τῆς Πύλης τοῦ Ρεσίου (Mevlevihane kapu) ἀρ. 50 καὶ 51, τῆς Πύλης τοῦ Ἀγίου Ρωμανοῦ (Topkapu) ἀρ. 65 καὶ 66, τῆς Πύλης τοῦ Χαρσίου (Edirnekapu) ἀρ. 86 καὶ 87.

3) Τὰ τόξα τῶν πρὸς τὴν πόλιν πυλῶν τῶν μεγάλων πύργων¹, τὰ πλαισιούμενα ὑπὸ τῶν περιβαλλόντων τὰς πύλας κογχῶν, καὶ τέλος

4) Αἱ περιβάλλουσαι τόξα παραθύρων ἢ κογχῶν ὁδοντῶται ταινίαι (Πύργος ἀρ. 63, τεῖχος μεταξὺ τῶν πύργων 51/52).

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν πρέπει νὰ καταταχθῶν:

1) Αἱ ἐξ ὀπτοπλίνθων ἐπιγραφαὶ εἰς μίαν (Πύργοι ἀρ. 19, 56, 57) ἢ δύο ἐπαλλήλους σειράς (Πύργοι ἀρ. 18, 24, 45, 48, 54, 55)².

2) Οἱ εἰς τὰ ἄκρα τῶν ἐπιγραφῶν τούτων συνήθως τοποθετούμενοι σταυροὶ ἐκ κεραμεικῶν στοιχείων (Πύργοι ἀρ. 18, 19, 24, 45, 48), οἵτινες εἷς τινὰς περιπτώσεις περιβάλλονται καὶ ὑπὸ τόξων (Πύργοι ἀρ. 24, 56).

3) Τὰ ἐνοποιοῦντα τοὺς ἐφαπτομένους κύκλους στοιχεῖα τῶν ἄνω παραθύρων τῶν πύργων (Πύργοι ἀρ. 55, 57).

4) Οἱ ἐξ ὀπτοπλίνθων σταυροί, οἵτινες συνήθως τοποθετοῦνται ὑπὸ τόξον, προεξέχον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἐν εἵδει προφυλακτικοῦ γείσου (Πύργοι ἀρ. 26α, 54, 55, ὑπὲρ τὴν Πύλιν τοῦ Πέμπτου).

5) Αἱ φέρουσαι ἀραβουργήματα ἐξ ὀπτοπλίνθων ἐπιφάνειαι (Πύργος ἀρ. 59).

6) Διάφοροι ρόδακες (Πύργοι ἀρ. 42α, 59, 62α).

7) Ἄλλα μεμονωμένα διακοσμητικὰ στοιχεῖα (Πύργοι ἀρ. 58, 59, 62α).

Γ.— **Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος.** Εἰς διάφορα σημεῖα τῶν πύργων καὶ τῶν συνδεόντων αὐτοὺς τοίχων εἶναι ἐντειχισμένα πλεῖστα ὅσα μαρμάρινα τεμάχια φέροντα ἄλλα μὲν γλυπτὸν διάκοσμον, ἄλλα δὲ ἐπιγραφάς. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἔχουν, κατὰ κανόνα, μεταφερθῆ ἐξ ἄλλων οἰκοδομῶν, ἐντειχίσθησαν δὲ εἰς τὰ τεῖχη κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπισκευῶν, αἵτινες ἔλαβον χώραν κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Τὰ δεύτερα, ἀντιθέτως, προοριζόμενα ὅπως φέρουν ἐπιγραφὰς δηλωτικὰς τῶν ἐπισκευῶν τούτων, ἔχουν προετοιμασθῆ ἐπὶ τούτῳ διὰ τὰ τεῖχη. Τὰ τελευταῖα ταῦτα εἶναι δύο εἰδῶν: α) Ἐπιμήκη μαρμάρινα τεμάχια πάχους καὶ ὕψους ἴσου πρὸς τοὺς δόμους τῶν ἐκ λαξευτῶν λίθων ἐπενδύσεων, διατασσόμενα κατὰ σειράν, εἰς τρόπον ὥστε, εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς προσόψεως τοῦ πύργου νὰ δημιουργηθῇ λευκὴ ταινία, ἐπὶ τῆς ὁποίας χαράσσεται ἡ ἐπιγραφὴ (Πύργοι ἀρ. 1, 4, 5, 36, 37, 91)³, β) μαρμαρίνη πλάξ σχήματος ὀρθογωνίου ὕψους μεγαλυτέρου τοῦ πλάτους αὐτῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας λαξεύονται τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς καὶ κατόπιν πληροῦνται διὰ μολύβδου. Ἡ πλάξ περιβάλλεται καὶ στερεώνεται διὰ λοξομήτου πλαισίου (Πύργοι ἀρ. 12α, 27α, 34α, 35, 93). Τοῦ εἶδους τούτου ἐπιγραφαὶ ἀνήκουν συνήθως εἰς τὴν παλαιολόγειον ἐποχὴν⁴.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐπὶ τούτῳ διὰ τὰ τεῖχη προετοιμασθέντων τεμαχίων πρέπει νὰ καταταγῶν καὶ πολλὰ ὑπέρθυρα παραθύρων τῶν πύργων ἐκ μαρμαρίου ἢ λίθου, φέροντα σταυροὺς καὶ μονογράμματα (Πύργοι ἀρ. 15, 17, 18, 40, 44, 45).

1 Landmauer I, πίν. 12.

2 Τὰ ἀποτελοῦντα τόσον τὰς ἐπιγραφὰς ὅσον καὶ τοὺς ἄλλους διακοσμητικοὺς συνδυασμοὺς κεραμοπλαστικὰ στοιχεῖα, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς αὐτῶν —τόσον εἰς τὰ τεῖχη ὅσον καὶ εἰς τὰ ἄλλα βυζαν-

τινὰ κτήρια τῆς πόλεως— θὰ ἐξετασθῶν λεπτομερῶς εἰς ἐτοιμαζομένην ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰδικὴν μελέτην.

3 Αἱ εἰς τοὺς ἀναφερομένους πύργους ἐπιγραφαὶ εἰς Landmauer II, ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 1, 4, 6, 23, 24, 51.

4 Αὐτόθι ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 11, 17, 19, 20, 53.

Τὰ ἐξ ἄλλων οἰκοδομῶν προερχόμενα τεμάχια δύνανται ἐπίσης νὰ χωρισθοῦν εἰς δύο κατηγορίας, ἀναλόγως τοῦ ρόλου, τὸν ὁποῖον παίζουν εἰς τὴν νέαν των ἐπὶ τῶν τειχῶν θέσιν.

Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουν τεμάχια, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικρὰ τὸ μέγεθος καὶ οὐχὶ πολὺ σημαντικὰ τὴν ἐμφάνισιν, τὰ ὁποῖα ὁμῶς τοποθετοῦνται ἐπὶ τῶν πύργων μὲ πρόθεσιν ἐμφανῶς διακοσμητικὴν ἅμα καὶ προστατευτικὴν. Βλέπομεν δηλαδή, εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, τὸν ἐπισκευάζοντα τὸ τεῖχος τεχνίτην νὰ εὕρῃ μεταξὺ τῶν ὑλικῶν τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ χρησιμοποιήσῃ τεμάχιόν τι ἀποσπασθὲν ἐκ κατακόσμων μερῶν κατεδαφισθέντος κτηρίου, φέρον ἀνάγλυφα διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Ὁ τεχνίτης «διορθώνει», διὰ καταλλήλου λαξέυσεως, τὸ ἀκανόνιστον τοῦτο τεμάχιον, προσδίδων εἰς αὐτὸ ὠρισμένον σχῆμα, φροντίζων δὲ ὅπως καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ τεμαχίου διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἀποκτήσουν ὅσον τὸ δυνατόν ἁρμονικὴν σχέσιν πρὸς τὸ νέον περίγραμμα αὐτοῦ. Κατόπιν ἐντειχίζει τὸ οὕτως ἐτοιμασθὲν τεμάχιον, περιβάλλων αὐτὸ πολλάκις διὰ πλαισίου πλινθίνου πρὸς περισσοτέραν σημασιολόγησιν αὐτοῦ.

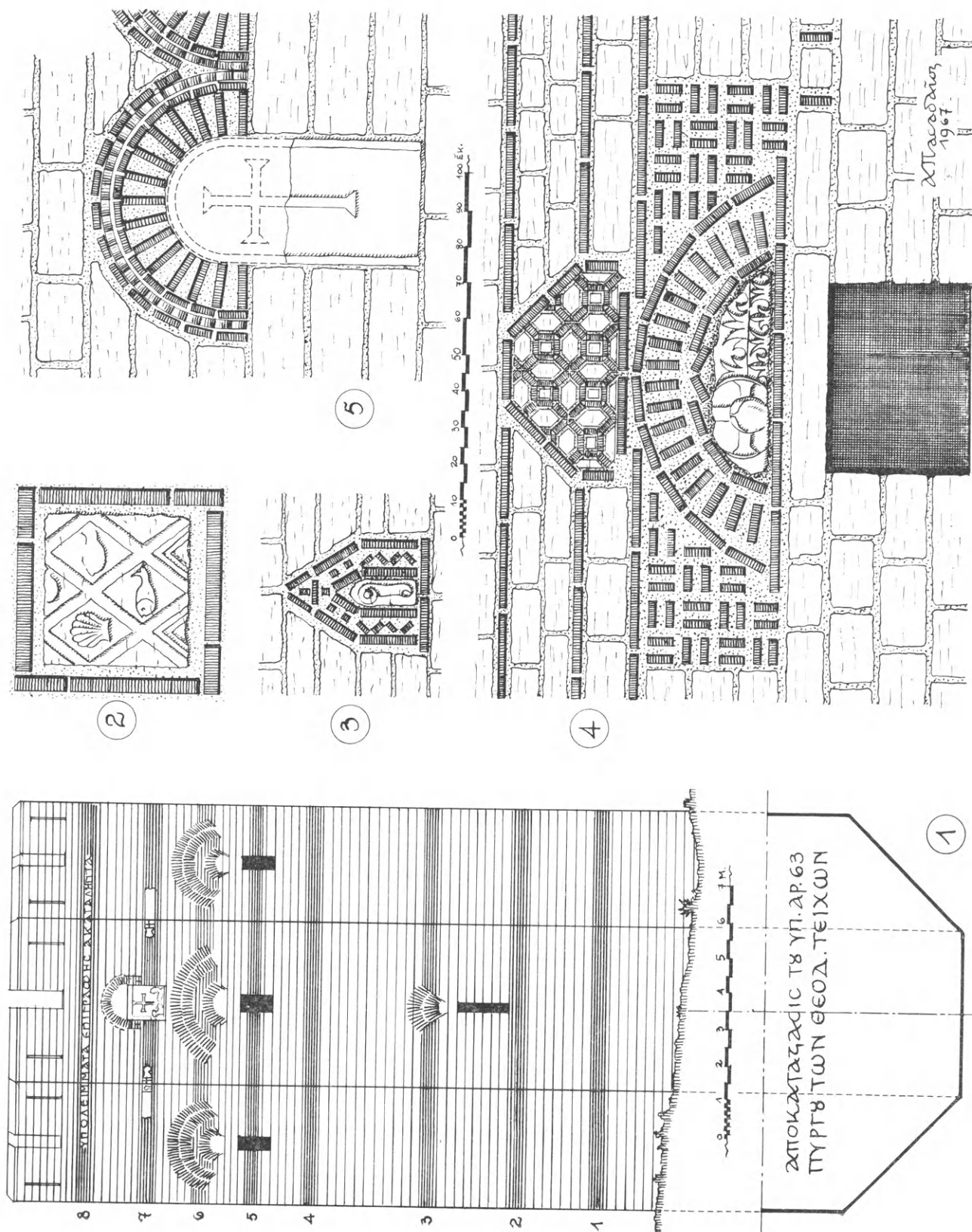
Τυπικὸν παράδειγμα τῆς ἐργασίας ταύτης ἔχομεν εἰς τὸν Πύργον ἀρ. 33, ὅπου ἔχει τετραγωνισθῇ μαρμαρίνη πλάξ φέρουσα ἀναγλύφους ἰχθύς καὶ ὄστρακα ἐντὸς ρόμβων, ἥτις πλαισιοῦται κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς πλευρὰς ὑπὸ πλίνθων (εἰκ. 4, 2).

Εἶναι φυσικὸν ὁ Σταυρός, ὡς τὸ ἄγαν ἀλεξικάκον σύμβολον τοῦ Χριστιανισμοῦ, νὰ τυγχάνῃ ἰδιαιτέρας μερίμνης, ὅταν εὕρισκεται ἐπὶ τεμαχίου τινός. Τότε, ὅπως συμβαίνει ἐπὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ μεταξὺ τῶν πύργων ἀρ. 51 καὶ 52 μεσοτείχους, τὸ τεμάχιον δυνατόν νὰ τοποθετηθῇ ἐντὸς ἐπὶ τούτῳ κατασκευαζομένης ἀβαθοῦς τοξωτῆς κόγχης, τῆς ὁποίας μάλιστα, εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, τὸ τόξον πλουτίζεται κατὰ τὸ ἐξωράχιόν του δι' ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 4, 5).

Εἷς τινὰς πάλιν περιπτώσεις τὸ διακεκοσμημένον τεμάχιον ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα κεραμοπλαστικῆς περὶ αὐτὸ διακοσμήσεως, ὅπως βλέπομεν τοῦτο εἰς τὸν Πύργον ἀρ. 58, ὅπου μαρμάρινον τεμάχιον τελείως ἀσήμαντον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως διακόσμου, ἐφ' ὅσον οὗτος δὲν ἀποτελεῖται εἰ μὴ μόνον ἐξ ἐνὸς ἀπλουστάτου καμπυλογράμμου σχήματος, περιβάλλεται ὑπὸ ὀλοκλήρου ταινίας ἐκ πλίνθων, ἀποτελουμένης ἐκ δύο εὐθειῶν περικλειουσῶν τεθλασμένην γραμμὴν (εἰκ. 4, 3).

Εἰς τὸν αὐτὸν πύργον τεμάχιον φέρον κεφαλὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς φυτικὸν διάκοσμον, καταλλήλως λαξευθὲν, πληροῖ τὸ τύμπανον ἀνακουφιστικοῦ τόξου παραθύρου τοῦ πύργου (εἰκ. 4, 4). Πρὸς ἑξαρσιν τῆς σημασίας τοῦ τεμαχίου, λόγῳ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἀναγλύφου μορφῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ περιβάλλον τοῦτο τόξον, ἐκτὸς τοῦ ὅτι διαθέτει εἰς τὸ ἐσωράχιον αὐτοῦ καὶ τὸ ἐξωράχιον ἀνὰ μίαν σειρὰν πλίνθων, εὕρισκεται ἐπὶ πλέον ἐντὸς ταινίας κοσμουμένης δι' ἐναλλαγῆς κατακορύφων καὶ ὀριζοντίων πλίνθων εἰς τετραγωνίδια, ἐνῶ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ παραθύρου, ὑπὲρ τὸ τόξον, ὑπάρχει τριγωνικὸν σχῆμα πληρούμενον ὑπὸ ἀραβουργήματος, προερχομένου ἐκ συνδυασμοῦ πλινθίνων ὀκταγώνων καὶ τετραγώνων, τὰ ὁποῖα περιβάλλουν ὁμοιοσχήμους μικροὺς λίθους.

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν πρέπει νὰ καταταχθοῦν τὰ τεμάχια ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα φέρουν μὲν αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ πλούσιον γλυπτὸν διάκοσμον, δὲν ἔχουν ὁμῶς



Είχ. 4. Έκ του διακόσμου των Θεοδοσιανών τειχών.

ἐντειχισθῇ, ὡς τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα τῆς πρώτης κατηγορίας, κατόπιν ἐπεξεργασίας καὶ διαθέσεως πρὸς διακόσμησιν τοῦ χειριζομένου αὐτά, ἀλλ' ἀπλῶς «ἐτοποθετήθησαν» εἰς ἓν τῶν στρωμάτων τῆς ἐπενδυτικῆς τοιχοδομίας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ ἄλλοι δόμοι αὐτῆς, ἄνευ ἄλλης προσοχῆς ἐκτὸς τῆς φυσικῆς μερίμνης ὅπως ἡ κατάκοσμος ἐπιφάνεια αὐτῶν μείνῃ ἐμφανής.

Τὸν ρόλον τῶν τεμαχίων τῆς κατηγορίας ταύτης διαβλέπων εἰς ὅλα τὰ ἐπὶ τῶν τειχῶν τεμάχια ὁ SCHNEIDER γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν διαφορῶν ἐπισκευῶν ἐνεσωματώθησαν εἰς τὸ τεῖχος γλυπτά τινα ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια. Τὰ περισσότερα ὅμως, λόγῳ τοῦ ἀσημάντου αὐτῶν ἢ τῆς κακῆς τῶν καταστάσεως, δὲν εἶναι ἄξια ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως. Ἐνεκα τούτου ἀναφέρω τὰ τεμάχια, τὰ ὅποια δύνανται νὰ παρουσιάσουν ἐνδιαφέρον τι»¹. Θεωρεῖ δηλαδὴ ἄξια ἐνδιαφέροντος τὰ τεμάχια ἐκεῖνα, τὰ ὅποια αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ εἶναι ἄξια προσοχῆς ὡς φέροντα πλούσιον διάκοσμον — καὶ ἐκεῖνα πράγματι παρουσιάζει εἰς τὸ ἔργον του² — παραθεωρεῖ δὲ ὡς ἀσήμαντα ὅλα τὰ τῆς πρώτης κατηγορίας. Ὡς ἀνελύσαμεν ὅμως ἀνωτέρω, ταῦτα, οὐχὶ τόσον σημαντικὰ ἴσως καθ' ἑαυτά, ὡς μονομερῶς ὑπὸ τοῦ εἰρημένου σοφοῦ συγγραφέως παρατηρήθη, ἔχουν ἀναμφισβητήτως πολὺ μεγαλυτέραν σημασίαν, διότι χρησιμοποιοῦνται ἐπὶ τούτῳ, ὡς οὐσιώδη διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὀργανικῶς συνδεδεμένα καὶ προσδίδοντα ἄξιαν εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν σύνθεσιν τῶν ὀψεων τῶν πύργων ἢ ἄλλων μερῶν τῶν τειχῶν, εἰς τρόπον ὥστε αὕτη νὰ παραβλάπτεται ἐκ τῆς ἀφαιρέσεως αὐτῶν. Ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ ἀφαίρεσις τῶν ἐν τῷ εἰρημένῳ συγγράμματι τοῦ SCHNEIDER παρουσιαζομένων τεμαχίων, παρ' ὅλον ὅτι ταῦτα φέρουν πλούσιον διάκοσμον, οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον ἐπηρεάζει τὴν ἐμφάνισιν τοῦ μέρους ὅπου εἶναι ἐντειχισμένα.

Ἡ παρατήρησις ἡμῶν αὕτη διαπιστοῦται κατὰ τρόπον πλέον ἐμφανῇ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 63 πύργον, δι' ὃ καὶ προβαίνομεν ἐν τοῖς ἑφεξῆς εἰς λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν αὐτοῦ:

Δ.— *Ὁ πύργος ἀρ. 63.* Ὁ πύργος οὗτος, εἰς τῶν ὀκταγωνικῶν πύργων τῶν χειρσαίων τειχῶν, παρουσιάζει ἐξωτερικῶς τὴν ἑξῆς διάρθρωσιν (εἰκ. 4, 1 καὶ πίν. 2α): Ὅλοι αἱ ἐξ ὀπτοπλίνθων ζῶναι αὐτοῦ, ὅκτι τὸν ἀριθμὸν, ἀποτελοῦνται ἐκ πέντε σειρῶν πλίνθων δημιουργοῦσαι ἐρυθρὰς ταινίας 50 περίπου ἑκατοστῶν. Ἡ πρώτη τῶν ταινιῶν τούτων εὐρίσκεται εἰς ὕψος ἐννέα λίθων ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (περίπου 2.36 μ.). Ταύτην ἀκολουθοῦν ἑπτὰ λίθοι καὶ τούτους ἡ δευτέρα ἐρυθρὰ ταινία, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τοῦ ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ πύργου μοναδικοῦ παραθύρου τοῦ κάτω ὀρόφου. Ἡ τρίτη ἐρυθρὰ ταινία ἔρχεται κατόπιν ὅκτι λίθων τοῦ προαναφερθέντος παραθύρου ἐξικνουμένου μέχρι τοῦ ἑκτοῦ λίθου—τοῦ ἐβδόμου λίθου ἀποτελοῦντος τὸ ὑπέρθυρον αὐτοῦ—ἐνῷ ὁ ὀγδοὸς λίθος, ἡμικυκλικῶς λελαξευμένος, ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸ τύμπανον διπλοῦ διακοσμητικοῦ τόξου, ὀργανουμένου ἐντὸς τῆς τρίτης ἐρυθρᾶς ταινίας, τῆς ὁποίας ὑπερέχει κατὰ τὸ ὕψος δύο λίθων. Τὴν τρίτην ταύτην ἐκ πλίνθων ταινίαν ἀκολουθοῦν ἑνδεκα λίθοι — πρὸς τοὺς ὁποίους ἀντιστοιχεῖ ὁ καλύπτων τὸν κάτω ὀροφον τοῦ πύργου τροῦλλος — καὶ τούτους, μετὰ τὴν παρεμβολὴν τῆς τετάρτης ἐρυθρᾶς ταινίας,

¹ Landmauer II, 151.

² Αὐτόθι πίν. 65.

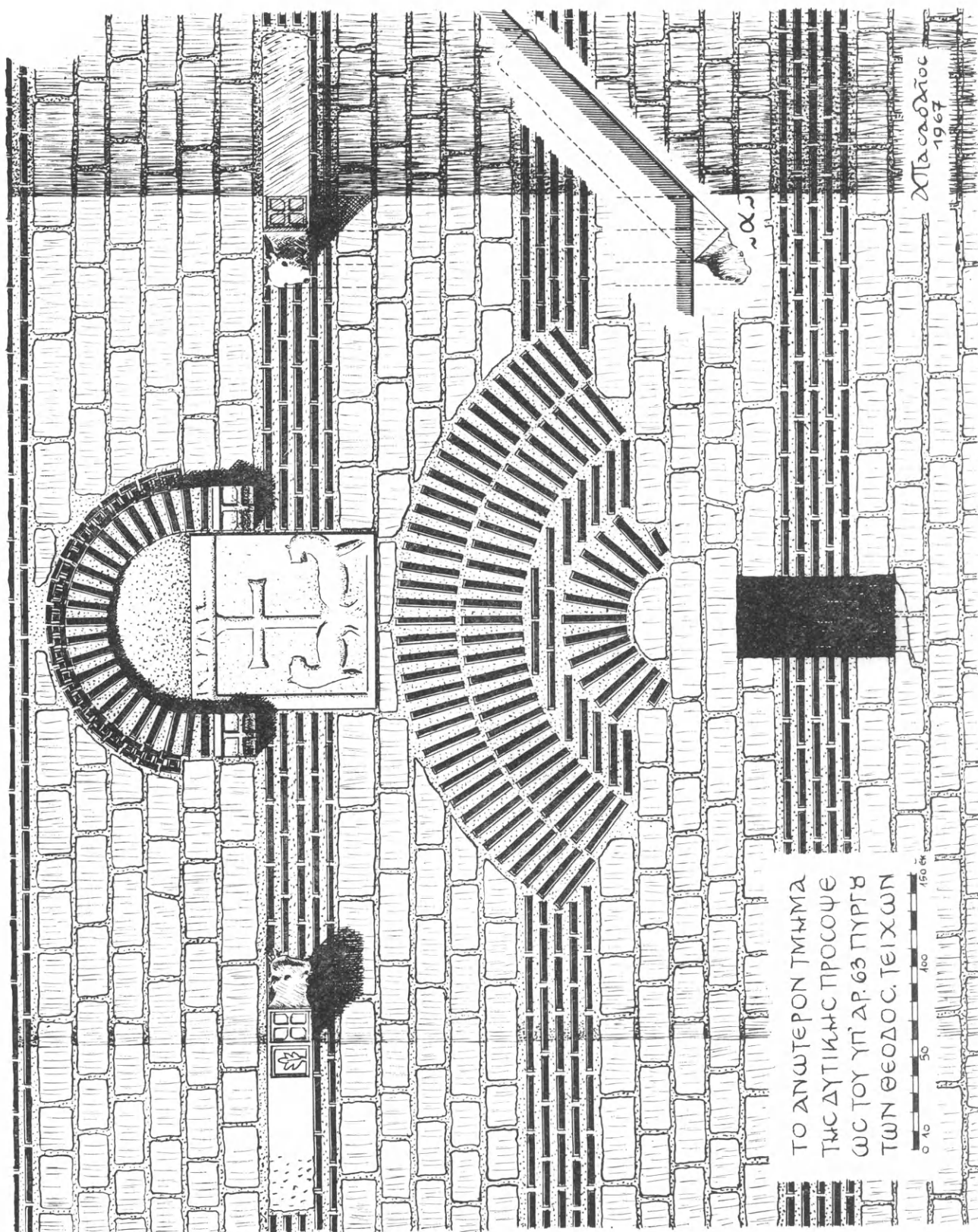
ἄλλοι πέντε λίθοι μέχρι τῆς πέμπτης ταινίας ἐκ πλίνθων. Ἡ ταινία αὕτη τέμνεται εἰς τὰς πέντε ἑδρας τοῦ πύργου (αἱ δύο πρὸς τὸ τεῖχος συνεχόμεναι, ὡς καὶ τὸ τεῖχος τὸ ἀποτελοῦν τὴν ὀγδόην ἑδραν δὲν ὑπάρχουσι σήμερον) ὑπὸ τῶν παραθύρων τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ πύργου. Τὰ παράθυρα ταῦτα (εἰκ. 5 καὶ πίν. 2β), πλατύτερα τοῦ μοναδικοῦ παραθύρου τοῦ κάτω ὀρόφου, φέρουν δύο ἀλλεπάλληλα λίθινα ὑπέρθυρα καὶ πάλιν ἐπ' αὐτῶν, ὡς εἰς τὸ κάτω παράθυρον, κυκλικῶς λελαξευμένον λίθον ἀποτελοῦντα τὸ τύμπανον τοῦ ὑπὲρ ταῦτα μικροῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ὅπερ ἄπτεται τῆς ἑκτῆς ἐρυθρᾶς ταινίας, ἣτις ἀκολουθεῖ λίθινον στρῶμα ἐκ πέντε λίθων. Ἐντὸς τῆς ἑκτῆς ἐρυθρᾶς ταινίας ὀργανοῦται μέγα διπλοῦν διακοσμητικὸν τόξον, ὑπερβαῖνον ταύτην κατὰ τρεῖς καὶ πλέον λίθους, ἀπτόμενον σχεδὸν εἰς τὴν στάθμην ταύτην μεγάλης μαρμαρίνης πλακὸς σχήματος ὀρθογωνίου, φερούσης ἀνάγλυφον σταυρόν, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἴστανται συμμετρικῶς δύο λέοντες. Ἡ στάσις τῶν λεόντων εἶναι λίαν ἐπιβλητική, ὁ μετὰ τοῦ σταυροῦ δὲ συνδυασμός των ἐξόχως καλλιτεχνικός: Οἱ ὀπίσθιοι πόδες των ἄπτονται τοῦ κάτω σκέλους τοῦ σταυροῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον στρέφουν ὑπερηφάνως τὰς κεφαλὰς των ἀτενίζοντες πρὸς αὐτόν.

Ἡ ἐβδόμη ἐρυθρὰ ταινία ἀπέχει τῆς ἑκτῆς κατὰ πέντε λίθους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι διακόπτεται ὑπὸ τῆς προαναφερθείσης πλακός, τῆς φερούσης τὸν σταυρόν. Ἡ πλᾶξ αὕτη, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος ὑπερβαίνει τὴν ἐβδόμην ἐρυθρὰν ταινίαν, προφυλάσσεται ὑπὸ ἡμικυκλικοῦ τόξου, προεξέχοντος τῆς προσόψεως τοῦ πύργου καὶ περιβαλλομένου κατὰ τὸ ἐξωράχιον αὐτοῦ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας μὴ ἐξεχούσης τοῦ τοίχου. Τὸ ἐν λόγῳ τόξον βασιζέται ἐπὶ δύο μαρμαρίνων κιλλιβάντων μορφῆς συνήθους εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἐποχῆς¹, ἐχόντων δηλαδὴ κυκλικά τὰ ἄκρα αὐτῶν, ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν ὁποίων ἔχουν λαξευθῇ σταυροί. Δύο ἄλλοι κιλλίβαντες, καταλήγοντες εἰς κεφαλὰς βοῶν, ἔχουν ἐντειχισθῇ κατὰ τρόπον, ὥστε μία τῶν πλαγίων των ἐπιφανειῶν νὰ ταυτίζεται πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ΝΔ. προσόψεως τοῦ πύργου διὰ τὸν ἕνα καὶ τῆς ΝΑ. διὰ τὸν ἄλλον. Οὗτοι εἶναι τοποθετημένοι εἰς τὴν στάθμην τῆς ἐβδόμης ἐρυθρᾶς ταινίας καὶ καταλαμβάνουν ἐν αὐτῇ ὕψος τριῶν πλίνθων μετὰ τοῦ μεταξὺ αὐτῶν κονιάματος, συμπύπτοντες πρὸς τὴν στάθμην τοῦ ὀριζοντίου σκέλους τοῦ σταυροῦ τῆς εἰς τὸ μέσον κειμένης πλακός. Λόγῳ τῆς διὰ τῆς Δ. ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς ΝΔ. καὶ τῆς ΒΔ. πλευρᾶς ἀφ' ἑτέρου τοῦ ὀκταγωνικοῦ πύργου σχηματιζομένης ἀμβλείας γωνίας (εἰκ. 5α), αἱ κεφαλαὶ τῶν βοῶν συγκλίνουν πρὸς τὸν σταυρόν, προκαλοῦσαι ἐπιτυχῇ καλλιτεχνικὴν ἐντύπωσιν ἐνότητος καὶ ἀλληλοεξαρτήσεως τῶν τριῶν τούτων στοιχείων.

Ὁ ἐπὶ τῆς ΝΔ. πλευρᾶς κιλλίβας, ἀμέσως μετὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ βοός, φέρει σταυρόν ἐλληνικοῦ τύπου, ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου, πλευρᾶς ἴσης πρὸς τὸ ὕψος τοῦ κιλλίβαντος, ἐνῶ ὁ ἐπὶ τῆς ΒΔ. πλευρᾶς, ἐκτὸς τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος σταυροῦ, φέρει, συνεχόμενον πρὸς τὸ τετράγωνον πλαίσιον αὐτοῦ καὶ ἕτερον τετραγωνικὸν πλαίσιον περιβάλλον φύλλον.

Μετὰ τὴν ἐβδόμην ταινίαν, λόγῳ τοῦ ὕψους τοῦ τόξου τοῦ καλύπτοντος τὴν φέρουσαν τοὺς λέοντας πλάκα, ἀντὶ πέντε, ὑπάρχουν ἑξήμις λίθοι, ὑπὲρ τοὺς ὁποίους ἐκτεί-

¹ Μονὴ τῆς Χώρας, βόρειος ὄψις — Παρεκκλήσιον Μονῆς τῆς Παμμακαρίστου, νοτιὰ ὄψις κ.ἀ.



Εἰκ. 5. Τό ἀνώτερον τμήμα τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ ὑπ' ἀριθ. 63 πύργου τῶν Θεοδοσιανῶν τευχῶν.

νεται ἡ ὀγδόη καὶ τελευταία ἐρυθρὰ ταινία, φέρουσα ἐπιγραφὴν ἐκ πλίνθων, τῆς ὁποίας ἐλάχιστα μόνον γράμματα σώζονται σήμερον¹.

Κενὸν ἐπίσης σήμερον εἶναι τὸ ὑπὲρ τὴν πλάκα τοῦ σταυροῦ τύμπανον τοῦ τόξου. Ἐφ' ὅσον τὸ τύμπανον τοῦτο δὲν ἐπληρώθη διὰ τοίχου, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε πλάξ, ἴσως ἐπίσης κεκοσμημένη, ἣτις κατέπεσεν.

Ὑπὲρ τὴν ὀγδόην ἐρυθρὰν ταινίαν σώζονται ὑπολείμματα τῶν ἐπάλξεων, αἵτινες ἄλλοτε ἔστεφον τὸν πύργον.

Πολλὰ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὰ εἰς τὸν πύργον χρησιμοποιηθέντα τεμάχια ἔλκουν τὴν προέλευσιν αὐτῶν ἐξ ἄλλων κτηρίων. Οὕτω: ἡ κεντρικὴ πλάξ, ἡ φέρουσα τὸν σταυρόν, διαθέτει πλαίσιον πλατύτερον εἰς τὸ ἄνω μέρος, ὅπου ὑπάρχουν ὑπολείμματα γραμμάτων². Τὸ πλαίσιον τοῦτο ἔχει χάσει τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ κατακόρυφον μέρος αὐτοῦ ἐξ ὀλοκλήρου, τουθόπερ δεικνύει ὅτι τοῦτο ἀφηρέθη κατὰ τὴν «διόρθωσιν» τοῦ τεμαχίου πρὸ τῆς ἐντειχίσεώς του. Οἱ φέροντες τὰς κεφαλὰς βοῶν κιλλίβαντες ἔχουν τὰς ἐπὶ τῆς ΝΔ. καὶ τῆς ΒΔ. ὕψους τοῦ πύργου ἐμφανεῖς μακρὰς πλευρὰς αὐτῶν ἀκατεργάστους, πέραν ὠρισμένου σημείου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι ἦσαν προωρισμένοι νὰ ἐνσφηνωθοῦν εἰς τοῖχον καθέτως καὶ οὐχὶ παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ πύργου θέσιν αὐτῶν.

Καὶ ὅμως, παρὰ τὰς ἐμφανεῖς ταύτας ἀτελείας, τὰς ὁποίας κάλλιστα ἀνέχεται ὁ γραφικὸς χαρακτὴρ τῆς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας³, ὁ συνδυασμὸς τῶν τεμαχίων τούτων κατὰ τὴν ἐν τῷ πύργῳ τάξιν εἶναι ἀναμφισβητήτως λίαν ἐπιτυχής: Ἡ διὰ τῶν ἐπαλλήλων παραθύρων, τῶν τόξων καὶ τῆς ἐντειχισμένης μεγάλης πλακὸς ἑξαρις τοῦ ἄξονος τῆς δυτικῆς ἑδρας τοῦ πύργου καὶ ὁ διὰ τῶν κιλλιβάντων τῶν φερόντων τὰς κεφαλὰς τῶν βοῶν τονισμὸς τῆς αὐστηρᾶς συμμετρίας τῆς ἑδρας, ἡ ὕψωσις τοῦ σταυροῦ, καταστάντος ὑπερφυσικοῦ συμβόλου τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος ἀπὸ τοῦ λαβάρου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τοῦ «εὐσθενοῦς» πύργου, πλαισιωμένου ὑπὸ τῶν λεόντων καὶ βοῶν — οἵτινες ἐπίσης συμβολίζουν τὴν δύναμιν — καὶ ἡ διὰ τῆς ἐν τῇ συνθέσει ταύτῃ ἐντάξεως τοῦ παραθύρου καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτὸ τόξων, τὰ ὁποῖα ἐπαναλαμβάνονται καὶ εἰς τὰς ἄλλας πλευρὰς, σύνδεσις τῆς συνθέσεως πρὸς τὴν ὅλην μορφολογικὴν διάρθρωσιν τοῦ πύργου, δεικνύει αἶσθημα καλλιτεχνικὸν ἀνεπτυγμένον, πολλὰ δυνάμενον νὰ ἐπιτύχῃ δι' εὐστόχου χειρισμοῦ στοιχείων, ἅτινα δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ πλούσια εἰς διάκοσμον.

*
* *

Μεθ' ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν, καὶ δὴ τῆς περιπτώσεως τοῦ ὑπ' ἀρ. 63 πύργου, δὲν γνωρίζομεν ἂν δύναται νὰ θεωρηθῇ πλέον ὥς εὐσταθοῦσα ἢ ἄποψις τοῦ SCHNEIDER περὶ τῶν τεμαχίων τῆς πρώτης κατηγορίας. Ἀντιθέτως φρονοῦμεν ὅτι, γενικεύοντες τὴν ἐν προκειμένῳ γνώμην τοῦ PH. SCHWEINFURTH, καθ' ἣν οἱ κτίσαντες

1 Landmauer II, 136, ἀρ. ἐπιγραφῆς 42b

2 Αὐτόθι II, 135, ἀρ. ἐπιγραφῆς 42a

3 Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης.

τὰ τεῖχη διέθετον τὸ λεπτὸν ἐκεῖνο αἶσθημα, ὅπερ ὠδήγει πάντοτε αὐτοὺς εἰς τὴν «ἐφαρμογὴν τῶν τελείων ἀναλογιῶν» εἰς πᾶν ὅ,τι κατεσκεύαζον¹, δυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν ὡς ἑξῆς τὸ ἐκ τῆς προηγηθείσης μελέτης ἐξαγόμενον συμπέρασμα: Τὸ Θεοδοσιανὸν τεῖχος, οὐχὶ μόνον ὡς σύνολον καθ' ἣν ἐποχὴν ἐκτίσθη, εἶναι ἄξιον νὰ συγκαταλεχθῇ μεταξὺ τῶν καλλιτεχνημάτων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰς ἐπεμβάσεις τὰς ὁποίας ὑπέστη κατὰ τὰς διαφόρους φάσεις τῆς μακροαίωνος αὐτοῦ ζωῆς, διότι διετηρήθησαν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ αὐτοῦ λεπτοῦ αἰσθήματος, καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους, τὰ γνωρίσματα ἐκεῖνα, ἔνεκα τῶν ὁποίων τὸ ἀπλοῦν οἰκοδόμημα καθίσταται ἀρχιτεκτόνημα, δηλαδὴ ἔργον τέχνης.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ

¹ Ἀνωτέρω σ. 66.

CALENDAR STUDIES

THE OMITTED DAY

In 1961 I published two inscriptions from the archonship of Pytharatos (271/0) found in the Athenian Agora.¹ They are decrees with dates in their opening lines in part preserved and where not preserved capable of certain restoration:

Prytany XII 23 = Skirophorion 21 (δεκάτη ὑστέρα).

Prytany XII 31 = Skirophorion 29 (ἔνη καὶ νέα προτέρα).

I claimed the equations as proof that in a hollow month at Athens δεκάτη ὑστέρα was not the omitted day. This seems obvious, for the date by month in the first equation is largely preserved on the stone: [δεκάτ]ει ὑστέρα. W. K. Pritchett challenges this conclusion, and challenges also the restorations which I have proposed.² He offers no restorations of his own because, in his opinion, there are such large lacunae that nothing could be proved. It is regrettable, I think, that he has not offered at least a sample alternative restoration, if for no other reason, from my point of view, than to demonstrate how grotesque alternative restorations must be.³ The texts define a hollow month of 29 days in which there were only 9 days from the 21st to the ἔνη καὶ νέα inclusive. This month was made into a full month of 30 days by adding a second ἔνη καὶ νέα.

The year was intercalary, of 384 days, and the prytanies regularly had 32 days. There were irregularities earlier in the year which do not concern us.⁴ By the time the 21st day of Skirophorion (the last month) had been reached, simultaneously with the 23rd day of the 12th (and last) prytany, the irregularities had been resolved and the year could proceed normally to its conclusion, except only that an extra day had to be added so that months and prytanies could end together.

The months in a year normally alternated, full and hollow, each two-month period consisting of 59 days, but sometimes an extra day had to be added to keep the months closer in time with the moon or, at the end of a year, to come out even with the last prytany. The author Geminus, of the first century B.C., in his *Introduction to Astronomy* (8, 3) says of the months that the month was $29\frac{1}{2} + \frac{1}{33}$ days long, but that

¹ *The Athenian Year*, 1961, pp. 192-195, with photographs in Figures 3 and 4. The ordinal number of the prytany in the first equation should read [δωδεκ]άτης. See the photograph.

² *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, p. 465

³ In 'Ancient Athenian Calendars on Stone,' *Univ. of California Studies in Classical Archaeology*,

IV, 4, 1963, p. 324 note 42, he writes: 'There are, of course, quite different texts, as well as possible explanations, for the equations of the fragment published by Meritt in *Year*, pp. 194-195.'

⁴ *Hesperia*, XXIII, 1954, pp. 284-316. Cf. Meritt, *The Athenian Year*, pp. 151-152, 193.

in civic usage (πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀγωγὴν) this was taken as by and large to be $29\frac{1}{2}$ days, each two-month period amounting to 59 days, and the months themselves in civic usage (κατὰ πόλιν) were alternately full and hollow, that is, of 30 and of 29 days. Since he also says (8, 7) that all the Greeks (ἅπαντες οἱ Ἕλληνες) managed their days and months in agreement with the moon, we learn that the rule for Athens, as well as for the rest of Greece, was one of conventionalized alternation.¹

The hollow month at the end of 271/0 was made full, but the equations show that it would have been hollow if the regular alternation had been carried out. It had been planned, so far as following a rule of convenience can be called planning, as a hollow month. The question of which day between δεκάτη ὑστέρα and ἔνη καὶ νέα was normally omitted in a hollow month is the subject of this article. It is also a subject on which W. K. Pritchett and I disagree. Relying on a scholion of Proklos Pritchett omits δευτέρα μετ' εἰκάδας (or δευτέρα φθίνοντος) from the backward count in the last decade.² I, relying on the inscriptions, on the *scholia vetera* to the *Clouds* of Aristophanes, and on certain literary testimony, notably Pollux (of whom more later), omit ἑνάτη μετ' εἰκάδας (or ἑνάτη φθίνοντος) or whatever the day with which the backward count began.³ The Aristophanic scholia must refer to a time earlier than 407/6, before which (it is not yet clear by how much) δεκάτη φθίνοντος and not ἑνάτη φθίνοντος or ἑνάτη μετ' εἰκάδας began the backward count.⁴

To keep the issue sharply defined, I take up first the equations to which Pritchett objects in 271/0, then the equations of 407/6, and finally the equations of 333/2. I conclude with Proklos, and a word about Pollux, and one or two other epigraphical and non-epigraphical observations.

I

The equations of 271/0 do not stand alone. The same calendar combinations occur in 303/2, again an intercalary year, in which there is additional evidence for the final day. The equations are:

I.G., II², 493, 494

Prytany XII 23 = Skirophorion 21 (δεκάτη ὑστέρα)

I.G., II², 495, 496, 497

Prytany XII 31 = Skirophorion 29 (ἔνη καὶ νέα προτέρα)

Hesperia, XXI, 1952, pp. 367-368

Prytany XII 32 = Skirophorion 30 (ἔνη καὶ νέα)

¹ See *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 241.

² Pritchett and Neugebauer, *Calendars of Athens*, 1947, p. 25. Proklos's scholion on Hesiod's *Works and Days*, lines 765-768, reads as follows: ἄρχεται οὖν ὁ Ἡσίοδος ἐκ τῆς τριακάδος, καθ' ἣν ἡ ἀληθὴς ἐστὶ σύν- οδος, ὅτε μὲν οὖσαν τριακάδα ἄνευ ἐξαιρέσεως, ὅτε δὲ εἰκοστὴν ἑνάτην ὅτε καὶ ὑπεξαίρεται ἡ πρὸ αὐτῆς ὑπὸ Ἀθηναίων. This is Pertusi's text (*Scholia Vetera in Hesiodi Opera et Dies*, Milan, 1955) except that I change the last ὅτε to ὅτε. Pertusi has approved the

change; cf. *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 2 note 6.

³ *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 4, 15.

⁴ Pritchett's attempt to throw out the Aristophanic scholia altogether because there was, as he claims, no δεκάτη φθίνοντος is valid only if he can prove that there was in fact no day so called. It will take a lot of proving; Proklos says it existed at Athens (scholion on Hesiod's *Works and Days*, lines 817-818). See also my note in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 208-209 note 27.

No ingenuity on the part of an unbeliever can manipulate these dates by the substitution of alternative texts. The first two are preserved in their entirety on the stone; the third is sure. The best comment on the calendar is to repeat what I wrote in 1964.¹

«Skirophorion must have been planned as a hollow month (29 days), for the ἔνη καὶ νέα had to be repeated to bring its total up to 30 days and allow the festival and the conciliar years to end together in the summer of 302. This is additional proof that in the hollow month the omitted day was not δευτέρα φθίνοντος (or here δευτέρα μετ' εἰκάδας), for if the count had come down through the twenties just as in a full month, which is what Pritchett and Neugebauer claim for every hollow month until they reach δευτέρα φθίνοντος, there would have been no need for an intercalated ἔνη καὶ νέα to round out the thirty days; the count could simply have let δευτέρα φθίνοντος stand as the 29th and ἔνη καὶ νέα could have been in quite normal order the 30th. But the Aristophanic scholia show that the omitted day in a hollow month came where the backward count began. When δεκάτη φθίνοντος was the 21st day in a full month, this day was omitted in a hollow month and the backward count began with ἐνάτη φθίνοντος as the 21st. When δεκάτη ὑστέρα meant the 21st, the backward count began with ἐνάτη μετ' εἰκάδας and this day was therefore omitted in a hollow month. In the closing days of Skirophorion in 302 the naming was as follows:

- Skirophorion 21 = δεκάτη ὑστέρα
- Skirophorion 22 = ὀγδὴ μετ' εἰκάδας
- (ἐνάτη μετ' εἰκάδας omitted in this hollow month)
- Skirophorion 23 = ἐβδόμη μετ' εἰκάδας
- Skirophorion 24 = ἕκτη μετ' εἰκάδας
- Skirophorion 25 = πέμπτη μετ' εἰκάδας
- Skirophorion 26 = τετράς μετ' εἰκάδας
- Skirophorion 27 = τρίτη μετ' εἰκάδας
- Skirophorion 28 = δευτέρα μετ' εἰκάδας
- Skirophorion 29 = ἔνη καὶ νέα προτέρα
- Skirophorion 30 = ἔνη καὶ νέα (ἐμβόλιμος)

There was no help for it, as the month drew to a close, but to have an intercalated day to round out the thirty and allow the festival year and the conciliar year to end together. If we believe that the omitted day in a hollow month was δευτέρα μετ' εἰκάδας, we are faced with the curious dilemma that the Athenians must have omitted this day *even as they knew* that an extra intercalation would have to be made to take the place of it. They might have passed over the 21st as a routine matter of alternating full and hollow months, but the problem on the 29th was immediate. Their only need was to bring the month out even with the last prytany which had the normal number of days (32) for an intercalary year. They could do this simply by letting

¹ *Hesperia* XXXIII, 1964, pp. 6-7. See also comment by Paul Clement in *A.J.A.*, LXIX, 1965, pp. 192-193.

δευτέρα μετ' εικάδας stand (according to Pritchett's counting), but the intercalation on which they had to rely shows that δευτέρα μετ' εικάδας was not available to them for the 29th. It had, in fact, already been used for the 28th, for backward count, in a hollow month, omitted the first day (ἐνάτη μετ' εικάδας) with which the backward count began.»

Pritchett holds that one cannot be sure of the regular succession of dates in comparing the festival calendar with the prytany calendar, because of the possibility of «tampering» in the festival calendar. «One cannot posit from the left side of the equation,» Pritchett writes of 271/0, «that the days on the right side, those for the festival calendar, progressed in regular sequence, without additions or subtractions.»¹ It is of no moment whether they did or not, so long as we learn from the very terminology of the preserved texts that δευτέρα μετ' εικάδας was not available for the 29th day. Had it not already been used for the 28th it would have been a normal 29th. Before the 28th we can follow Pritchett as far as we like in assuming confusion. But this does not save his scheme for the omitted day. He must arrive at the next to last day, omit it (whatever its name) because he has a hollow month, cancel the omission because he needs a full month, and reinstate the same day with a different name. By what must seem an odd coincidence he finds the same (or similar) hypothetical confusion both in 303/2 and in 271/0. He has frequently solved his problems by assuming confusion, though that is of no help here. The temptation, I think, should be resisted to «see an Indian behind every tree.»

II

Pritchett goes on to say that the error of assuming a regular progression of days in the last decade of the month is proved by his study of the calendar of 408/7 B.C.² This study of his is taken up almost immediately under the caption «Calendar of the Year 407/6 B.C.» I have already written a criticism of this study,³ and thought it hardly necessary to discuss the «alternative» scheme proposed by him,⁴ whereby he omits a day (irregularly) between Metageitnion δεκάτη ὑστέρα and ἔκτη φθίνοντος and then lets the month run smoothly and regularly to its end, a total of 29 days. He admits that «a day was positively omitted from the festival calendar between the 20th and the 24th.» He says that the suppressed day in Metageitnion «would presumably be in compensation for a day intercalated earlier in the year,» and then erroneously interprets the equation

$$\text{Prytany II } 1 = \text{Metageitnion } 8$$

as belonging to 407/6. There is no excuse for this; the equation is the first sure equa-

¹ B.C.H., LXXXVIII, 1964, p. 465.

² B.C.H., LXXXVIII, 1964, p. 465. He must mean the calendar of 407/6.

³ T.A.P.A., XCV, 1964, pp. 204-212.

⁴ I see now that I must make my objections more readily intelligible to those who have worked only superficially with the calendar. In reviews

of Pritchett's *Ancient Athenian Calendars on Stone* by Alan Samuel in *Gnomon*, XXXVIII, 1966, pp. 475-480, and by G. Huxley in *A.J.P.*, LXXXVI, 1965, pp. 301-306, Pritchett's conclusions are accepted. A more discriminating study of the evidence (divorced from a good deal of P.'s polemic) ought to yield a different result.

tion we have for 406/5. I hope that Pritchett's optimism is justified about eventually being able to read the equations in lines 89-93, but they will belong to 406 and not to 407.

It is hard to follow some of Pritchett's argument because he gives no schematic diagram of what his equations imply.¹ An examination of what he has written shows that his arithmetic is two days in error. If one recedes to the beginning of the year from the equation

$$\text{Prytany II } 13 = \text{Metageitnion } 20$$

with prytanies I and II of 36 days each one finds that Hekatombaion will have had 29 days (30-1, not 30+1). Pritchett has a quotation from his own work in 1963 which gives the beginning, according to him, of the year 407/6:²

Prytany I 36 days Hekatombaion 30+1 (embolimos day)

Prytany II 36 days Metageitnion 30 days

He continues: «Returning to the data on p. 39,³ we may make the following table for the fourth and fifth equations:

| | | |
|------------------|------------------|------------------------|
| Prytany II 13 | Metageitnion 20 | ([δεκάτ]ει π[ρο]τέραι) |
| ↑ | ↑ | |
| Elapsed days = 3 | Elapsed days = 4 | |
| ↓ | ↓ | |
| Prytany II 17 | Metageitnion 25 | (ἔκτει φθίνοντος) |

The suppressed day in Metageitnion would presumably be in compensation for a day intercalated earlier in the year. The intercalation must have taken place before the date of the third equation. Our 1963 interpretation, then, would seem to be correct with Hekatombaion having 31 days, and Hekatombaion and Metageitnion both being full months.»

My quotation from Pritchett's analysis ends here. A simple arithmetical error invalidates his argument.⁴ Hekatombaion may indeed have been full, but this means that Prytany I had 37 days and was, in all probability, the last prytany in the old fifth-century scheme of the prytany-year.⁵ But Hekatombaion had no extra day, and there was nothing to compensate by a later omission in Metageitnion. The day omitted in Metageitnion, epigraphically attested between δεκάτη προτέρα and ἔκτει φθίνοντος, was a normal routine omission to make Metageitnion a hollow month. It was the same omission that was made in Skirophorion of 303/2 and in Skirophorion of 271/0, and, as we must also record, in Metageitnion of 333/2.

¹ The discussion is in *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, pp. 472-473. Pritchett quotes at length my own schematic diagram, which we both now know to be incorrect. I hold no brief for it and have now replaced it with correct diagrams in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 206-209. Pritchett has frequently accused me of changing my mind; I do so whenever the evidence requires it. So far as I can observe, Pritchett has not allowed the new evidence to

make any change in his position.

² *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, p. 472, quoting «Ancient Athenian Calendars on Stone», *Univ. of California Publications in Classical Archaeology*, IV, 4, 1963, p. 287.

³ The correct reference is to p. 471.

⁴ The error was noticed by Malcolm F. McGregor and reported in *Phoenix*, XX, 1966, p. 218.

⁵ See *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 208.

III

There are two calendar equations at the beginning of the year 333/2.

Prytany I 39 = Metageitnion 9¹ = 39th day

Prytany II 15 = Metageitnion 24² = 54th day

I have written at length about these texts, and published a photograph of *I.G.*, II², 339.³ There is the possibility of restoring the date by prytany as [ἐβδόμη καὶ δεκάτῃ]. But if the 15th is correct it means that the month Metageitnion was hollow and that the δευτέρα φθίνοντος was not omitted on the count back from ἔνη καὶ νέα at the end of the month. The day omitted, making the month hollow, must have been before ἕκτη φθίνοντος. We have, in fact, exactly the same circumstances that obtained in 407/6: same full Hekatombaion, same hollow Metageitnion, same day (presumably) omitted.

If one wishes it otherwise, one might restore the prytany date as 17th, and let the date in Metageitnion actually be the 26th, though called ἕκτη φθίνοντος. This could be done by assuming the intercalation of an extra day in the festival calendar, but there was no preceding irregularity to correct, nor is there any observable irregularity in the calendar three months later in the fourth prytany,⁴ nor for that matter eight months later in Elaphebolion, where the last day of the month was the 26th day of the eighth prytany.⁵ The calendar is quite regular with the omitted day in the hollow month that day with which the count backward began. As in 407/6, 303/2, and 271/0, where the 21st day was δεκάτῃ ὑστέρα, the omitted day may be taken with confidence as ἐνάτῃ φθίνοντος or ἐνάτῃ μετ' εἰκάδας. Wherever the epigraphical test can be applied one has to assume tampering with the festival calendar if the omitted day in Athens is to be made the day before the last in a hollow month. Pritchett may continue to disagree with my interpretation, but if so he operates under rules of his own choosing, the main criterion, apparently, a saving article of faith: «Heads I win; tails you lose.»

What then of Proklos? He was a learned man and may well have known a great deal about the classical calendar of Athens. It is a nice question of methodology, even so, whether one should use an excerpt from the fifth century after Christ to prove something about the fifth century before Christ. Plutarch reported that in the month of Boedromion at Athens the second day was always suppressed.⁶ There was,

¹ *I.G.*, II², 338. The upper part of this inscription is preserved intact.

² *I.G.*, II², 339. The writing is stoichedon, but the date has to be restored: [πέμπτῃ καὶ δεκάτῃ] in the prytany equals ἕκτῃ φθίνοντος in the month.

³ *The Athenian Year*, pp. 48-51 with Fig. 1.

⁴ *The Athenian Year*, p. 84. The text of *I.G.*, II², 358 belongs to 307/6 (cf. *Hesperia*, XXXIII, 1964,

pp. 13-14). This attribution was correctly made by S. Dow, *Harv. Stud. Clas. Phil.*, LXVII, 1963, pp. 56-60.

⁵ The evidence is in *I.G.*, II², 336b, lines 5-7. See *Hesperia*, XXXII, 1963, pp. 434-435, for the regularity of the calendar with alternating full and hollow months. See pp. 77-78, above.

⁶ *On Brotherly Love*, 18 (Loeb Classical Library),

then, no Boedromion 2. Plutarch even wrote an essay on the reasons for the omission.¹ Yet on the Choiseul Marble the date Boedromion 2 is given for a payment of money to the hellenotamiai of 407/6, showing that Plutarch's evidence is not valid for the fifth century B.C.² This epigraphical evidence of classical date is immeasurably superior to the later literary tradition. It is, in fact, incontrovertible. The epigraphical evidence of this same inscription of 407/6 is likewise immeasurably superior to any contrary literary tradition from the fifth century after Christ, almost a thousand years later. Yet Pritchett's case for the omission of the next to last day in a hollow Athenian month rests on the transmitted text of Proklos, and on this alone.³ Ironically, it has been Pritchett's own new readings of *I.G.*, I², 340B, that have made the case against the accepted text of Proklos conclusive.

I have elsewhere urged the emendation of Proklos's text by deleting the words ὑπὸ Ἀθηναίων at the end.⁴ In a grammatical and logical *non-sequitur* they make him seem to say something that could not be true in classical Athens. Pritchett writes that I mistranslate Proklos (I confess that I condensed my translation) and do not understand the Greek.⁵ So I emphasize again my main objections to the text, primarily as a matter of intelligible or unintelligible Greek, not as part of a calendar problem.

Pritchett himself gives no translation of Proklos's scholion. It is clear how he interprets (or misinterprets) it, but how he translates the Greek is another matter. I give my own translation again, not abbreviating it in any way: «Hesiod begins from the 30th, on which (day) is the true conjunction, sometimes (this day, that is) being the 30th without subtraction, sometimes the 29th, when in fact the day before it is subtracted by the Athenians.» The καί in the temporal clause is an important word. It combines with ὅτε to limit the time and define it more closely. I commented on this in 1964.⁶ But Pritchett now refers for its usage to Herbert W. Smyth's *Greek Grammar* (1501a). This has no bearing on the problem, and to show how inapposite it is I quote Smyth in full:

«After adjectives and adverbs of likeness we also find καί, ὅσπερ (ὥσπερ). Thus, παθεῖν ταῦτόν ὅπερ πολλάκις πρότερον πεπόνθατε *to suffer the same as you have often*

Moralia, 489B: Ἀθηναῖοι δὲ τὸν περὶ τῆς ἔριδος τῶν θεῶν μῦθον ἀτόπως πλάσαντες ἐπανόρθωμα τῆς ἀτοπίας οὐ φαῦλον ἐνέμιξαν αὐτῷ· τὴν γὰρ δευτέραν ἐξαιρουσιν αἰεὶ τοῦ Βοηδρομιῶνος, ὡς ἐν ἐκείνῃ τῷ Ποσειδῶνι πρὸς Ἀθηναῖαν γενομένης τῆς διαφορᾶς.

1 *Table-Talk*, IX, Question 6 (Loeb Classical Library), *Moralia*, 740F-741B: τί αἰνίττεται ὁ περὶ τῆς ἡττης τοῦ Ποσειδῶνος μῦθος; ἐν ᾧ καὶ διὰ τί τὴν δευτέραν Ἀθηναῖοι τοῦ Βοηδρομιῶνος ἐξαιροῦσιν; Hylas, one of the participants in the symposium, asks of his interlocutor Menephephos: «ἐκεῖνο δέ σ',» εἶπεν, «ὦ Μενέφυλε, λέληθεν, ὅτι καὶ τὴν δευτέραν τοῦ Βοηδρομιῶνος ἡμέραν ἐξαιροῦμεν οὐ πρὸς τὴν σελήνην, ἀλλ' ὅτι ταύτῃ δοκοῦσιν ἐρίσαι περὶ τῆς χώρας οἱ θεοί;»

2 *I.G.*, I², 304B, lines 54-56: ἑλλενοταμίαις καὶ πα-

ρέδροις Λυσισθέοι Θυ[μαι]τάδει καὶ συνάρχουσι τετάρτῃ καὶ εἰκοστῇ τῆς πρυτανείας δευτέραι Βοηδρομιῶνος ἐς [τὴν] διοβελίαν ΓΗΗΙC. The text is from Meritt, *Athenian Financial Documents*, pp. 119-120.

3 The calendar of Rhodes (*I.G.*, XII, 1, 4) is of Roman date, late and not applicable to Athens. There is no need to recite the long history of this problem. The epigraphical evidence from Athens is now far more abundant than it was even a decade ago.

4 *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 1-4.

5 *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, p. 466 note 2.

6 *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 2 note 7. For the scholion see p. 78 note 2, above.

suffered before D. 1. 8, οὐχ ὁμοίως πεποιήκασι καὶ Ὅμηρος *they have not composed their poetry as Homer did* P. Ion 531d.»

This has no connection with or applicability to the Proklos text. Pritchett must himself have misunderstood the Greek. A better reference would be to Denniston's book on the Greek particles, where he discusses at length the various usages of καί. Particularly appropriate to the present text is his comment on its transition in meaning from «also» or «even» to «actually»:¹

«In the idioms which I have considered above καί everywhere denotes the connexion between two ideas, either expressed, or fairly clearly implied (the line between expression and implication cannot be sharply drawn), and bears the sense 'also' (addition) or 'even' (climax). Hence, by an easy transition, the sense of addition sometimes recedes into the background, while the sense of climax predominates, a ladder of which only the top rung is clearly seen. 'Even' then passes into 'actually,' and καί is little more than a particle of emphasis, like δὴ. As such, it precedes, and emphasizes, various parts of speech (a convenient classification, which must not, however, be taken too seriously, since the words which follow the particle often coalesce into a single entity).»

Its similarity in force to δὴ is illustrated by two passages in Thucydides, which are compared by Classen: I, 8, 2, οἱ γὰρ ἐκ τῶν νήσων κακοῦργοι ἀνέστησαν ὑπ' αὐτοῦ, ὅτεπερ καὶ τὰς πολλὰς αὐτῶν κατόκλιζε, and III, 54, 5, καὶ ὑμῖν, ὃ Λακεδαιμόνιοι, ἰδίᾳ, ὅτεπερ δὴ μέγιστος φόβος περιέστη τὴν Σπάρτην. Among translators whom I have consulted, neither Arnold, nor Crawley, nor Smith, nor de Romilly translates καὶ as «also.» The consensus agrees with Classen that the particle is intensive; de Romilly renders «au moment que.»

The part of speech which follows καί in the Proklos text is the verb ὑπεξαίρεῖται, and the proper translation of καί is «actually» or «in fact». If one carries the text further so that the words which follow the particle may in this instance, as Denniston says sometimes happens, coalesce into a single entity, the translation becomes (1) «when in fact the day before it is subtracted,» or (2) «when in fact the day before it is subtracted by the Athenians.» The first version makes sense, and is intelligible; the second version is nonsense and is not intelligible. Hesiod's calendar with its forward count of days in the last decade omitted the next-to-last day in a hollow month. Hence either the 30th or the 29th might be called τριακάς. Even the terminology is non-Attic. As I wrote in 1964 the omission of Hesiod's 29th day was not brought about by anything done in Athens, and the absurdity of saying so condemns the tag ὑπὸ Ἀθηναίων.²

Pritchett defends the text as it stands as characteristic of Proklos's style, especially with reference to his digressions on Athenian practice. But the two digressions which he cites (pp. 236, 10; 247, 7: Pertusi)³ are not comparable to the present text. Both

¹ J. D. Denniston, *The Greek Particles*,² Oxford, 1954, pp. 316-317.

² *Hesperia* XXXIII, 1964, p. 2.

³ 247, 7 is a wrong reference for 244, 7.

begin with an introductory διὸ καὶ Ἀθηναῖοι. If Proklos, in his note on the omitted day, wished to make any reference to Athens we have every right to expect at least ὥστερ καὶ ὑπὸ Ἀθηναίων. I have suggested this as a possible textual emendation, but it has no virtue if in fact it is not what the Athenians did. It is not legitimate to take the καὶ before ὑπεξαίρεται and construe it with ὑπὸ Ἀθηναίων as «also.» This is what Manuel Moschopoulos (ca. 1300) did when he paraphrased the present text with an interpretation equally erroneous with that of Pritchett.¹ Denniston has a valuable comment on the position of καὶ when it is used adverbially:² «it normally comes next before the emphatic word, except where that word is preceded by article or preposition.» If Proklos meant to say that the next-to-last day was also omitted by the Athenians he had the option of writing καὶ ὑπὸ Ἀθηναίων, which he did not do.

As it stands, the text is corrupt. It is ambiguous. It seems to make Proklos affirm something (not in his usual style) about Athenian practice which we now know to be untrue. It cannot carry the meaning as Greek which Pritchett puts upon it. The words ὑπὸ Ἀθηναίων must be deleted, and the scholion, presumably as Proklos wrote it, reads as follows:

ἄρχεται οὖν ὁ Ἡσίοδος ἐκ τῆς τριακάδος, καθ' ἣν ἡ ἀληθὴς ἐστὶ σύνοδος, ὅτε μὲν οὖσαν τριακάδα ἄνευ ἐξαιρέσεως, ὅτε δὲ εἰκοστὴν ἐνάτην ὅτε καὶ ὑπεξαίρεται ἢ πρὸ αὐτῆς.

Ludwig Ideler, in his study of the calendar, urging that the Athenians did not omit the day before the last in a hollow month, quotes this scholion from Proklos and omits mention of the Athenians.³ His translation of the final temporal clause, with which I concur, is «wenn der Tag vor dem dreissigsten weggelassen wird.» Pertusi, in writing to me about the ambiguity of the text and the fact that the phrase ὑπὸ Ἀθηναίων is omitted in two manuscripts (Z and B), says «La soppressione però può essere stata determinata proprio dal contenuto del testo - - .» I suggested this in my discussion of the scholion in 1964; if true, it was a correction long overdue. But I also called attention then, as I do again now, to the warning of Hermann Schultz, on whose work in part Pertusi's study has been based, that «für die Proklos-Scholien zu den Erga lernen wir, dass wir überall mit Auslassungen und Interpolationen zu rechnen haben.»⁴ The phrase ὑπὸ Ἀθηναίων is one of the interpolations.

But there is more to be said about the scholia and Pritchett's interpretation of them. In a comment on Hesiod's *Works and Days* (lines 817-818) Proklos defined the use of backward count in the last decade of a month in Athens:⁵ τοῦτ' ἐναργὲς ἐποίησεν, ὅτι τρίτην εἰνάδα κέκληκεν οὐ κατὰ Ἀθηναίους τὴν δευτέραν εἰκοστὴν ἀνάπαλιν ἀριθμοῦντας τὰς φθινούσας — δεκάτην, ἐνάτην, ὀγδόην καὶ ἑξῆς —, ἀλλὰ τὴν

¹ See *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 3.

² J. D. Denniston, *op. cit.*, pp. 325-326.

³ *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, I², 1883, p. 284.

⁴ Hermann Schultz, *Abhandlungen der königl. Gesellschaft*

der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, NF XII, 4, 1910, p. 64.

⁵ *Scholia Vetera in Hesiodi Opera et Dies* (ed. Pertusi, Milan, 1955), pp. 254-255.

πρὸ τριακάδος. Proklos knew that the Athenians counted the last decade of the month backward and that δεκάτη φθίνοντος was used for the 21st day. Pritchett now denies that any day at Athens was called δεκάτη φθίνοντος.¹ Since I have used the *scholia vetera* of the Ravennas and Venetus manuscripts of Aristophanes to show that δεκάτη φθίνοντος was the omitted day in a hollow month,² Pritchett continues his attack upon them by saying «one fact which is demonstrated anew is the worthlessness of Meritt's scholium, as I, following Starkie and many students of the calendar and the scholia, have urged through several publications.»³

This leads to a dilemma, for if Pritchett's argument is accepted then Proklos too, by the same token, must be declared «worthless» in describing the count of days in the last decade of a month at Athens. Both scholia must be interpreted in the light of all the facts as we now know them. Neither is «worthless.» Proklos gives the count for a full month, the as yet unknown source of the Aristophanic scholion gives the count for a hollow month. We now see that they are descriptive of the calendar earlier, probably, than 407/6, and it is both natural and economical to refer them to the count of days as introduced by Solon early in the sixth century.⁴

The *scholia vetera*, whether on Hesiod or on Aristophanes, the testimony of Plutarch, and the evidence of the inscriptions, are all in agreement that the backward count depended on the count back from the last day of the month. The count of days in the fifth century toward the end of a prytany is comparable. For example, the statement in *I.G.*, I², 296, line 32, that eight days were left when a payment was made to the generals ([ἐ]μέραι λοιποὶ ἔσαν ὀκτ[ό]) shows that the prytany still had eight days to run. In the nomenclature of a month the phrase would have been ὀγδόει φθίνοντος. Pritchett makes a telling point that the use of the numeral in backward count «is positive evidence for predetermined lengths of prytanies.»⁵ The same can in justice be said of the count in the last decade of the month.⁶ I see no need to belabor the point, though perhaps there is need after all, since Pritchett's hypotheses have found favor in reviews like those of Samuel and Huxley.⁷

1 *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, p. 464. Having objected to εἰκοστή as «legal terminology» for the 20th day, though it appears on the stone in 407/6 B.C., he adds that «more importantly, we must also now remove δεκάτη φθίνοντος.»

2 Meritt, *The Athenian Year*, 1961, pp. 43-44.

3 *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, p. 464. This depends on his new readings in *I.G.*, I², 304B. I add, parenthetically, that I believe his readings to be correct, though his conclusions are wrong.

4 Plutarch, *Solon* (Loeb Classical Library), XXV, 3: After the twentieth he did not count the days by adding them to twenty, but by subtracting them from thirty, on a descending scale, like the waning of the moon (Perrin's translation). The Greek reads: τὰς δ' ἀπ' εἰκάδος οὐ προστιθείς, ἀλλ' ἀφαιρῶν καὶ ἀναλύνων, ὥσπερ τὰ φῶτα τῆς σελήνης ἑώρα, μέχρι τριακάδος ἡρίθμησεν.

5 «Ancient Athenian Calendars on Stone», *Univ. of California Studies in Classical Archaeology*, IV, 4, 1963, pp. 312, 357. See my criticism in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 229. What I did not discover in 1964 is that Pritchett gives a wrong reference and confuses two references. The text he quotes on p. 357 is *I.G.*, I², 296 of the year 432/1 B.C. and not *I.G.*, I², 324. The prytany is the ninth and according to his own showing should have had 36 days, not 37. The eighth day from the end is therefore not the 31st but the 29th. He quotes *I.G.*, I², 324 on p. 312. This is typical of his careless writing and casts doubt on the lucidity of his thinking (as Huxley describes it). See also McGregor's criticism in *Phoenix*, XX, 1966, p. 226 note 47.

6 See *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 229-230.

7 See p. 80 note 4, above.

It is indeed perverse to maintain that the backward count was false in every hollow month, as Pritchett's insistence on the omission of δευτέρα φθίνοντος implies. He is, of course, committed to another fundamental error, namely, that the Athenians did not know when the last day of the month would come until they determined it by observation. In prehistoric times every lunar calendar was undoubtedly an observational calendar, but in classical times, when the Athenians, and the Romans, began to count the last days of the month backward, they had to know when the last day of the month was planned to come *regardless of observation*,¹ else there was no base from which to measure the backward count. Neither the Athenians nor the Romans omitted the next-to-last day. The theory that the Athenians did so omit it in hollow months is the sad legacy of Pritchett's interpretation of a corrupt and, as it stands, unintelligible scholion of Proklos. His necessary collateral hypothesis that the Athenians had an observational calendar for the festival year is without any basis whatsoever. *Es weht völlig in der Luft*. I emphasized this damaging fact in 1961, stating that in Athens with all her literature, and with all the epigraphical and archaeological evidence now available, it is astonishing (were observation the rule) that nothing is said about observing the lunar crescent to fix the ending or the beginning of a month.² My reference was to the civil calendar, the now so-called festival calendar, of Athens. Pritchett has dubbed my claim «slightly ridiculous,»³ but so far as I can discover he has not a single item of evidence to disprove it, and though he writes copiously he has yet to demonstrate that anywhere in his festival calendar, tampered or otherwise, any new moon date or any ἔην καὶ νέα was determined by observation. This is Pritchett's own private calendar, divorced from all ancient evidence and refuted by literary and epigraphical testimony alike. It is one of the three major errors that blemish and invalidate much of his calendar study.⁴ The backward count can have come into use only

1 See Agnes K. Michels, *The Calendar of the Roman Republic* (Princeton, 1967), pp. 139-140. Had Mrs. Michels kept δευτέρα φθίνοντος in her Athenian calendar there would have been no need for the first part of her note 48 on p. 140. The Athenians always knew the planned length of the month.

2 *The Athenian Year*, p. 17. See now *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 230.

3 *University of California Publications in Classical Archaeology*, IV, 4, 1963, p. 328.

4 The third error is his unbending interpretation of Aristotle's statement (Ἀθ. Πολ., 43, 2) about the lengths of prytanies. This dictum of Aristotle that the first four prytanies were of 36 days and the last six of 35 days states a general rule, and its interpretation must be read in the light of all the evidence. What G. Huxley says in *A.J.P.*, LXXXVI, 1965, p. 304, about my treatment of Aristotle is a gross distortion and simply not true. McGregor rightly warned (*Phoenix*, XX, 1966, p. 213) that Pritchett's *Ancient Athenian Calendars on Stone*, which Huxley professed to review, «will delight the sa-

distic, convince the gullible, and deceive the innocent.» Study of the epigraphical texts shows that most of the time, where the rule is applicable, four prytanies of 36 days were followed by six prytanies of 35 days. But this sequence was not inviolable, and the rule cannot be taken *au pied de la lettre*. We know of differences in the sequence, but we know of no prytanies between 407/6 and the date of Aristotle's death which break these limits, either up or down, in an ordinary year. Pritchett's new discoveries in *I.G.*, I², 304B, added to the already extant epigraphical evidence, show that it is not always true that the 36-day prytanies all come at the beginning of the year. Frequently they did, six times, to be exact, out of ten in the years from 337/6 down to 323/2 (not counting intercalary years) in Aristotle's lifetime. Two 36 day prytanies came at the end of 407/6. There is, then, still this variable in the definition of the prytanies, a variable which is evident also when there were twelve instead of ten prytanies after 307/6. See *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 201-212, for a full discussion.

when observation of the new moon had given way to the convenience of alternating full and hollow months. The test for new moon day by observation, therefore, had been abandoned before Solon.¹ The planned length of the month from then on had to be known, whether 30 or 29 days.² For one reason or another the month might not always be carried through as planned, but the plan, and belief in the plan, had to be in mind before that day of the month with which the backward count began.

Other evidence now falls into place. It is no longer necessary to discount the plain statement of Pollux that *every* month had a δευτέρα φθίνοντος. Writing of the Court of the Areopagus at Athens he says (VIII, 117; ed. Bethe, Leipzig, 1931): καθ' ἕκαστον δὲ μῆνα τριῶν ἡμερῶν ἐδίκαζον ἐφεξῆς, τετάρτη φθίνοντος, τρίτη, δευτέρα. This was duly emphasized by Ludwig Ideler,³ who also compared the known count of the Roman calendar, backward in the latter part of the month before the Kalends, which he attributes to the reforms of the Decemviri in the fifth century B.C., saying that they (the Romans) «offenbar das attische berücksichtigt haben — Sie zählten die Tage der letzten Abteilung ihrer Monate in rückgängiger Ordnung bekanntlich allemahl so, wie es die jedesmalige Länge derselben mit sich brachte.» They began this count after the Ides, omitting any necessary day or days at the beginning of the backward count, like the Athenians, and not omitting the day before the Kalends. Pridie Kalendas, like δευτέρα φθίνοντος, was always present.⁴

Pollux, in his *Onomasticon*, has a double tradition about the count of days at the end of an Athenian month. Some manuscripts give the count for a full month, beginning with δεκάτη φθίνοντος for the 21st day, and some manuscripts give the count for a hollow month, beginning with ἐνάτη φθίνοντος for the 21st day. The tradition has been obscured over the years as editors have attempted reconciliation to achieve uniformity, with a liberal assumption of error and textual confusion. This is unnecessary and in method of textual criticism here unsound.

It will be useful to recall, briefly, some of the editions. I have not seen the *editio princeps* (Aldus, 1502), but the same text was printed in Florence in 1520 by Bernard

1 Agnes K. Michels, *The Calendar of the Roman Republic*, pp. 139-140 with note 48, dates the backward count «either when or after they (the Romans) adopted the pre-Julian calendar,» at least as early as the fifth century B.C. and after the observational lunar calendar had been abandoned.

2 Pritchett's «regulatory» calendar, according to him, had new moon dates determined by observation and was always «untampered.» The alleged evidence is set forth in *B.C.H.*, LXXXV, 1961, pp. 26-28, under eight rubrics, of which only the first, referring to the early period (i.e., prehistoric times), concerns an observational determination for the beginning of the month. As for the rest, of course the Athenians used a lunar calendar, but to rule

the month «according to the moon» demands only a conventional rule of convenience, and the statement (h) that in Geminus «there is no reference, explicit or implicit, to the Athenian lunar calendar, or, indeed, to Athens at all» is not true. *The Athenian Year*, pp. 33-37, carries a statement which I have no wish or reason to alter. See Paul Clement's note in *A.J.A.*, LXIX, 1965, p. 192, and my summary in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 241. See also p. 78, above.

3 *Handbuch*, I², pp. 284-285.

4 The «ancient testimony is in Macrobius, *Saturnalia*, I, 16: Latii veteres incolae morem Graeciae in numerandis mensium diebus secuti, sunt ut retroversum cedente numero ab augmento in diminutionem computatio resoluta desineret.

Junta and in Basel in 1536 by Simon Grynaeus.¹ The reading of I, 63, which deals with the days of the month, runs as follows in the Basel edition: καὶ ἡ μὲν πρώτη ἡμέρα, νουμηνία. ἀπὸ δὲ τῆς β' ἄχρι τῆς α' δεκάδος, τὸ ἵσταμένον προσθετέον. μετὰ δὲ τὴν ι', Ἡσίοδος μὲν, ε. τὴν μέσσην φησί, τὴν ε, τε καὶ ι' λέγων. ἡμῖν δὲ ῥητέον α' ἐπὶ ι' καὶ β' ἐπὶ ι' καὶ μέχρι τῆς εἰκοσάδος. τὸ δὲ ἀπὸ τούτου α'. ἐπὶ εἰκάδι· ἡ δ' αὐτὴ, καὶ θ'. φθίνοντος· θ' γὰρ λοιπὰ, ἀπὸ τῆς κα. Καὶ ὁμοίως ἄχρι τῆς τριακάδος ἦν οἱ Ἀττικοὶ καλοῦσιν ἔνην καὶ νέαν.

It is obvious that from the 21st to the last day of the month (ἔνη καὶ νέα) the Athenians counted the days in a hollow month (29 days) omitting δεκάτη φθίνοντος and beginning the backward count with ἐνάτη φθίνοντος as the 21st day. Henry Dodwell, in 1701², noted the equation ἐνάτη φθίνοντος = εἰκάς πρώτη but considered the passage corrupt, as known from the hitherto available manuscripts (in Codicibus hodiernis), because he preferred a reading that was reported to him from a codex belonging to Isaac Voss «in quo ita concipitur: τὸ δὲ ἀπὸ τούτου ἂ ἐπὶ εἰκάδι [ἡ δὲ αὐτὴ καὶ δεκάτη φθίνοντος, καὶ δευτέρα ἐπὶ εἰκάδι] ἡ δὲ αὐτὴ καὶ ἐννάτη φθίνοντος. Verba uncis inclusa docent non Pollucis, sed Librariis Pollucis verba mutilantibus, sententiam illam esse tribuendam quae ἐνάτη φθίνοντος cum πρώτῃ ἐπὶ εἰκάδι conjunxerit.»

Dodwell's text was taken over completely, with no *apparatus criticus* to show its omissions and additions, by Immanuel Bekker in his edition of 1846 in Berlin: τὸ δὲ ἀπὸ τούτου πρώτη ἐπὶ εἰκάδι (ἡ δ' αὐτὴ καὶ δεκάτη φθίνοντος) καὶ δευτέρα ἐπὶ εἰκάδι (ἡ δ' αὐτὴ καὶ ἐνάτη φθίνοντος), καὶ ὁμοίως ἄχρι τῆς τριακάδος. The backward count for a hollow month was thus forgotten and the text became evidence for the count of days in a full month where the backward count began with δεκάτη φθίνοντος. This was Bethe's text of 1900, though Bethe gave an *apparatus criticus* which enabled one to follow the transition from its description of a hollow month to its description of a full month. He also discussed the manuscripts and commented on earlier editions, of which the so-called Amsterdam recension is most important for the history of the text. He gave a stemma of the extant manuscripts and showed them all to be derived in four main categories from an archetype in the possession of Archbishop Arethas of Caesarea in Cappadokia about the beginning of the tenth century.

Manuscripts M A and V omit καὶ δευτέρα ἐπὶ εἰκάδι (ἡ δ' αὐτὴ καὶ ἐνάτη φθίνοντος). The codices in the tradition of B had provided the Aldine text, as printed above. To judge from his *apparatus criticus* Bethe's text as printed agrees with S and F, though these two manuscripts omit the word καὶ before ὁμοίως, and though it suffers confusion (as will appear below) in reporting the 16th day from Hesiod's *Works*

¹ See Erich Bethe, *Pollucis Onomasticon*, Leipzig, 1900, p. XVI. A photostatic copy of the pertinent passage in the exemplar of the Basel edition now preserved in Leiden has been kindly supplied to me through the courtesy of Willem den Boer. The

Florentine edition omits ε, in the phrase τὴν ε, τε καὶ ι' λέγων.

² *De veteribus Graecorum Romanorumque Cyclis* (Oxford, 1701), Dissertatio I, Section XXXVIII.

and *Days*. But the Amsterdam edition, prepared by Heinrich Lederlin and Tiberius Hemsterhuis, gives the old Aldine text with the variant readings introduced in the notes. To be sure, they claim that the equation of the 21st day with ἐνάτη φθίνοντος is a corruption, confirmed in part by the reading of S from which, out of notes of Andreas Schott, Gottfried Jungermann records the following: ἡ δ' αὐτὴ καὶ δεκάτη φθίνοντος καὶ δευτέρα ἐπ' εἰκάδι· ἡ δ' αὐτὴ *mox vacat* θ' γὰρ λοιπὰ ἀπὸ τῆς κα'.¹

Through the kindness of Martín Ruipérez of the University of Salamanca I have obtained a xerox copy of the relevant passage in S. Schott's excerpt, as reported by Jungermann, is in error, for the manuscript clearly reads πρώτη ἐπ' εἰκάδι· ἡ δ' αὐτὴ καὶ δεκάτη φθίνοντος· καὶ δευτέρα ἐπ' εἰκάδι· ἡ δ' αὐτὴ καὶ ἐνάτη φθίνοντος· ὁμοίως ἄλλοι τῆς τριακάδος. I have so far not found whence Schott derived his version. There is no reference to it in Bethe's apparatus. The words θ' γὰρ λοιπὰ ἀπὸ τῆς κα' belong to the B tradition. It may be that they are a gloss, as was suggested by Hemsterhuis in the Amsterdam commentary.² But they can only be a gloss on ἡ δ' αὐτὴ καὶ ἐνάτη φθίνοντος, with a month of 29 days, and they show that this was the reading on which the gloss (if it is a gloss) was made. The double tradition must have existed in the epitome possessed by Arethas from which all our manuscripts descend.

Where the *editio princeps* as copied in the Basel text reads μετὰ δὲ τὴν ι, 'Ἡσίοδος μὲν, ε. τὴν μέσην φησί, τὴν ε, τε καὶ ι' λέγων the Salamanca manuscript reads μετὰ δὲ τὴν δεκάτην, 'Ἡσίοδος μὲν, πέμπτη δ' ἡ μέση φησὶν τὴν πέμπτην τε καὶ δεκάτην λέγων. There is misunderstanding here and incorrect expansion, which have crept into the now accepted texts, as in Bethe, who reads πεντεκαίδεκατην λέγων, with a note in the *apparatus criticus* that manuscripts S and F (that is, Π) and B read πέμπτην καὶ δεκάτην and that B adds τε after πέμπτην. In fact, S also has τε after πέμπτην and B has simply ε, τε καὶ ι' λέγων. In his apparatus Bethe also attributes to B the reading 'Ἡσίοδος μὲν πέμπτην τὴν μέσην φησί, whereas the texts dependent on B have only 'Ἡσίοδος μὲν ε, τὴν μέσην φησί. To agree with what Hesiod actually wrote it was long ago proposed that this be interpreted and written 'Ἡσίοδος μὲν ἕκτην μέσην φησί, for Hesiod's text reads (*Works and Days*, line 782) ἕκτη δ' ἡ μέση Hesiod was not writing of the 15th day at all, but of the 16th, and the text of Pollux in both cases where the 15th has been assumed must be read as 16th. This is written into the margin of the Basel codex now in Leiden in the hand (*teste* Willem den Boer) of Lodewyk Kaspar Valckenaer (1715-1785) who succeeded Hemsterhuis as professor of Greek at Leiden and who doubtless knew and approved the emendation in the notes of Hemsterhuis' edition of 1706: 'Ἡσίοδος μὲν ἕκτην μέσην φησί, τὴν τε ἕκτην καὶ ι' λέγων. This was the suggestion of Leopard; Willem Canter of Utrecht (1542-1575) suggested as a correct text 'Ἡσίοδος μὲν ἕκτην τὴν μέσην φησί, τὴν τε ἕκτην καὶ ι' λέγων, a version also reported in Hemsterhuis' notes. It is important to observe

¹ *Julii Pollucis Onomasticon*, edd. Joh. Henricus Lederlinus et Tiberius Hemsterhuis (Amsterdam, 1706), note 16 *ad loc.*

² Preface, p. 38, *ad loc.*

that the textual tradition of B, which also gives the 21st day as ἐνάτη φθίνοντος, is equal to, or superior to, that of the other families of manuscripts which frequently misinterpret or expand incorrectly the double tradition of the original archetype.

There is nothing strange about this double tradition. Bethe himself comments on it and gives proofs of it in this very epitome of Pollux now under discussion.¹ It is clear from the examples preserved that the manuscripts are not in error, only that they carry now the description of backward count in a hollow month (B) and now the description of backward count in a full month (e.g. F, C).

When Pollux wrote the *Onomasticon* and dedicated it to Commodus Caesar (not yet Emperor) ca. 166-176 A.D. he described the Athenian month both full and hollow. He, at least, was not selective, and wanted to give the young prince a full and comprehensive account. In the epitome, which was made well before the ninth century (Bethe), the major work — as Bethe says, maius quam quod posteriorum usui aptum videretur, commodius tamen quam quo oratores scriptores egere vellent — was much condensed and the scribes who wrote the later manuscripts continued the process of condensation by copying now the one type of month, now the other. But there is here no misreading of θ' for ι' from the original, and no misunderstanding of the calendar. Moreover, we are dealing not with scholia on an ancient author (unless θ' γὰρ λοιπὰ ἀπὸ τῆς κα' be such) but with the text itself of the ancient author, datable precisely to the third quarter of the second century after Christ. Pollux knew that there were two ways of counting the days in the last decade of an Athenian month: from the 21st to the 30th in a full month (from δεκάτη φθίνοντος to ἔνη καὶ νέα), and from the 21st to the 29th in a hollow month (from ἐνάτη φθίνοντος to ἔνη καὶ νέα).² Like Proklos almost three centuries later he was describing the calendar of Solon, before the new names for the 20th and 21st days had come into use toward the end of the fifth century. And the omitted day in the hollow month was that with which the backward count began, not δευτέρα φθίνοντος. He knew, of course, as we learn elsewhere from the *Onomasticon* (VIII, 117), that δευτέρα φθίνοντος occurred in every month, whether full or hollow.³ This is also the unanimous testimony of the inscriptions, evidence from which is much more abundant today than it was before the excavations of the Athenian Agora were begun in May of 1931.

¹ Bethe, *op. cit.*, p. VI: apparet archetypum --- utramque lectionem exhibuisse alteram superscriptam, et aliis scribis hanc, illam aliis placuisse, alios diligenter descripsisse utramque.

² The text of Pollux is confirmation of the reliability of the *scholia vetera* on the *Clouds* of Aristophanes, which also carry the tradition of the count for a hollow month. Cf. Meritt, *The Athenian Year* (1961), pp. 43-44.

³ See above, p. 88. Cf. also Meritt, *op. cit.*, p. 44, note 7.

THE METONIC CYCLE AT ATHENS

It is common knowledge that the year of the archon and the year of the Council in Athens were coterminous in the fourth century and later. Since 1928 it has been known that the year of the Council in the fifth century differed from the year of the archon, being approximately a solar year, whereas the year of the archon was a lunar year of either 354 (355) or 384 days depending on the absence or inclusion of an inevitable intercalary month.¹ As our understanding has increased, it has become necessary to revise the first tables of correspondences between these two different calendars and their relationships to our Julian reckoning of time. Even within the last few years improvements have been made, and it has been possible to fix definitely upon the year 407/6 as the time when the old fifth-century scheme gave way to the new coincidence which was to be maintained throughout the rest of classical antiquity.²

There were, however, exceptions, which are of interest in themselves and which throw much light on some of the most difficult problems of the calendar.

The first anomaly of this nature that can be demonstrated comes in 221/0 where the year of the archonship of Thrasyphon begins with a disparity of one month between a normal date by month and a normal date by prytany. The month Maimakterion, fifth in the festival calendar, was the same as the sixth prytany in the year of the Council.³ Counting a one-to-one correspondence between months and prytanies, it appears that the year of the Council in Thrasyphon's year had already begun with the last month Skirophorion in the year of his predecessor Archelaos of 222/1.⁴

The reason for the overlapping of one month from 222/1 into the year of the Council of 221/0 is found in the anomaly of 222/1 itself, which began as an ordinary year of twelve months (to which the prytanies were duly scaled) and then was turned into an intercalary year of thirteen months by the irregular addition of a second Anthesterion.⁵

¹ B. D. Meritt, *The Athenian Calendar in the Fifth Century* (Cambridge, Mass., 1928).

² For the progressive development of these tables of correspondence, see Meritt, *op. cit.*, pp. 115, 118-120; *idem*, *Athenian Financial Documents of the Fifth Century* (Ann Arbor, Michigan, 1932), pp. 104, 176-179; *idem*, *The Athenian Year* (Berkeley and Los Angeles, 1961), p. 218. The correspondences from 426/5 to 420/19 must now be read in *Phoenix*, XXI, 1967, p. 88, and those from 411/0 to 404/3 as in *Transactions of the American Philological Association*, XCV, 1964, p. 210. In this latter article (pp. 208-210) the beginning of the coincidence between the year of the archon and the year of the Council is demonstrated.

³ *I.G.*, II², 839, as restored in *Athenian Year*, p. 174,

reading [ἐκτεῖ ἐπὶ δέκα] for the date by month in line 9 to correspond to the date ἐκτεῖ καὶ δεκάτῃ for the date by prytany in line 10.

⁴ This is discussed more fully in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 256-259, where some misconceptions are rectified.

⁵ For the second Anthesterion, see *I.G.*, II², 844, line 33: Ἀνθεστηριῶνος ἐμβολίμου. The normal intercalation, had the year been planned as intercalary from the beginning, would have been a second Posideon. The fact that the year began as an ordinary year is shown by the equation of Boedromion 24 with Prytany IV 3. See the text of *I.G.*, II², 848, as published in *The Athenian Year*, p. 173, and the comment on the calendar count in *T.A.P.A.*, XCV, p. 256, note 200.

We may suppose that the prytanies were kept impartially to the lengths already held as available for them and that the year of the Council ended with the last day of Thargelion.¹ This resulted, of necessity, in the running over of a superfluous month into the year of the Council of 221/0. The equation of *I.G.*, II², 839 (above p. 92 note 3) not only shows 221/0 to have been intercalary in the scaling of the prytanies, but it shows that the extra month preceded Maimakterion. It is a matter of economy to leave the year of the archon Thrasyphon with a normal complement of twelve months and to attribute his long prytany year to the maladjustment caused by the intrusion of Anthesterion under Archelaos. The year 222/1, therefore, was intercalary in the festival calendar and ordinary in the conciliar calendar,² and the year 221/0 was ordinary in the festival calendar and intercalary (if one may use this term) in the conciliar calendar.³

The same dislocation by a month occurred between 167/6 and 166/5. I studied this problem again several years ago,⁴ but came to an erroneous conclusion because I forgot that 167/6 had to be intercalary in the archon's year as shown by the numismatic evidence. The year of the archon Nikosthenes was I rather than O,⁵ and though I allowed for a solution in which the year 167/6 might be intercalary⁶ this is not enough; on the basis of such evidence as we have the year 167/6 must be taken as surely intercalary.⁷ At least, it was a year with 13 months, for the month letter nu (13) appears on some of the silver tetradrachms.⁸ Yet its prytanies must have been scaled to a year of twelve months, for the conciliar year of Achaïos (166/5) began one month earlier than his festival year. The evidence of two inscriptions of this year (*I.G.*, II² 946, 947) shows that at least from Anthesterion, and thereafter, the prytany date was equated with a calendar in which the months were one month ahead of the calendar κατ' ἄρχοντα. This calendar to which the prytany dates were equated was the calendar κατὰ θεόν (so named in the inscriptions), and its beginning in the year of Achaïos was with Hekatombaion κατὰ θεόν, commencing a new Metonic cycle. This cycle was the 15th of the 19-year cycles in the lunar calendar which Meton inaugurated in 432/1 B.C. Wherever in the record of Athenian calendar dates a distinction is made between dates κατ' ἄρχοντα and dates κατὰ θεόν, the prytany dates correspond (without exception) to the dates κατὰ θεόν, and show that perfect regularity which was essen-

1 In 307/6 an irregular intercalation was absorbed by lengthening all remaining prytanies. When the month Gamelion was irregularly intercalated the last six prytanies, which should have been of 29 days, were each given an extra five days, making them have 34 days each. Cf. *The Athenian Year*, pp. 176-178, which is now to be revised as in *Hesperia*, XXXII, 1963, pp. 435-437, and in *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 13-15, where a reason for the irregular intercalation is suggested.

2 The prytanies were scaled to a year of twelve months, possibly: 27, 27, 27, 27, 27, 27, 27, 27, 27, 28, 28, 28 (354 days in thirteen prytanies).

3 The prytanies marched *pari passu* with the months (Skirophorion of 222/1 and all twelve months of 221/0), a total of 384 days in all.

4 *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 242-247.

5 *Ibid.*, Table on p. 239. See now *Hesperia*, XXXVII, 1968, p. 236.

6 *Ibid.*, p. 243, note 145.

7 Cf. *The Athenian Year*, p. 181, and Table on p. 236.

8 Margaret Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens* (New York, 1961), pp. 140-141. The significance of this is the subject of a chapter in *The Athenian Year*, pp. 180-191.

tial to the astronomical validity of Meton's scheme. The fact that in 166/5 the new conciliar year began with a final month κατ' ἄρχοντα left over from 167/6, while the months κατὰ θεόν were in accord with Meton's scheme, explains not only the calendar anomalies of both years but is a confirmation of the identity of the calendar κατὰ θεόν with the Metonic cycle.¹

The consequences of these anomalies must be followed through in the restorations and interpretations of the texts of these two years. Although it has been shown that the one inscription of the archonship of Nikosthenes which contained a calendar equation can be restored either for an ordinary² or an intercalary³ year, the twelve prytanies came to an end at the end of the twelfth month, leaving Skirophorion κατ' ἄρχοντα to run with the first prytany of 166/5 and to be the equivalent of Hekatombaion in that year κατὰ θεόν.

There is nothing to show which month in 167/6 was irregularly intercalated but it did not disturb the succession of prytanies that had already been planned for, an ordinary year. Indeed, the year 167/6 κατὰ θεόν must have been ordinary (no matter what was done with the year κατ' ἄρχοντα) so that the 14th Metonic cycle (κατὰ θεόν) might come to its end correctly. A tentative restoration of Dow's text may be given as follows:⁴

Hesperia, Suppl. I (1937), p. 135, No. 72

a. 167/6 a.

NON - ΣΤΟΙΧ.

ἐπὶ Νικοσθένου ἄρχοντος ἐπὶ τῆς Οἰνείδος ἕκτης πρυτανείας

[ας ἦι - - - - -]ος ἐγραμμάτευεν· δήμου
[ψηφίσματα· Ποσιδεῶνος ἐνάτει μετ' εἰκάδας,] δευτέραι καὶ εἰ
[κοστῇ τῆς πρυτανείας· ἐκκλησία ἐν τῷ θεάτρῳ] τῶν - - κτλ.

This brings us now to the first available text in 166/5, namely, *Hesperia*, Suppl. I (1937), pp. 135-136, No. 73.⁵ Here no date κατὰ θεόν was given. So we have assumed, as always when no date κατὰ θεόν was given, that the equation was between the date by prytany and the month date κατ' ἄρχοντα. The month was Maimakterion, and in normal circumstances one would restore the number of the prytany as fifth,⁶ especially since the date by month seems to agree closely with the date within the prytany.⁷ But the prytany calendar in this year ran *pari passu* with the calendar κατὰ θεόν, which began earlier by a month than the calendar κατ' ἄρχοντα: it included the

1 See my discussion in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 235-238, 240, 246.

2 S. Dow, *Hesperia*, Suppl. I (1937), p. 135, No. 72; Pritchett and Neugebauer, *Calendars of Athens* (Cambridge, Massachusetts, 1947), p. 85; B. D. Meritt, *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 243.

3 B. D. Meritt, *The Athenian Year* (Berkeley and Los Angeles, 1961), p. 183.

4 The date ἐνάτει μετ' εἰκάδας is the 22nd in a full month. The consensus now is against any assumption of forward count with μετ' εἰκάδας. Cf. *T.A.P.A.*,

XCV, 1964, p. 256, note 200.

5 Published first, with a photograph, in *Hesperia*, III, 1934, pp. 21-27, No. 19.

6 As has, in fact, been done by all students heretofore.

7 Meritt, *Hesperia*, III, 1934, p. 21, restored Μαιμακτηρ[ιῶ]νος πέμπται ἰστα[μένου ἕκτης τῆς πρυτανείας]. Pritchett and Neugebauer, *Calendars*, p. 85 note 24, altered this to Μαιμακτηρ[ιῶ]νος πέμπται ἰστα[μένου πέμπται τῆς πρυτανείας].

final month of the archonship of Nikosthenes. This relationship must be kept firmly fixed in mind. The month Maimakterion κατ' ἄρχοντα was therefore the equivalent of the sixth — not the fifth — prytany, and the first three lines of the text in question should be restored as follows:

Hesperia, III, 1934, p. 21, No. 19

a. 166/5 a.

ca. 10

NON - ΣΤΟΙΧ.

ἐπὶ Ἀχαιοῦ ἄρχοντος ἐπὶ τῆς - - - - - ἑκτῆς πρυτανείας ἥτις Ἡρακλέων
Ναν(ν)άκου Εὐπυρίδης ἐγραμμάτευεν· βουλῆς ψηφίσματα· Μαιμακτηρι(ῶ)
νος πένπται ἰστα[μένον, πένπται τῆς πρυτανείας· βουλή ἐν βουλευτηρίῳ]

The next inscription, though it depends largely on restoration, is similar, namely, *I.G.*, II², 948. The dates should read [- - - - ὦνος τρίται ἐπὶ] δέκα, τρίται καὶ [δεκάται τῆς πρυτανείας].¹ The name of the month and the name and number of the prytany are not known, but again the ordinal number of the prytany must be greater by one than the number of the month.

Only in Anthesterion (κατ' ἄρχοντα) and in Elaphebolion (κατ' ἄρχοντα) did the scribe think it desirable to indicate the true month dates (κατὰ θεόν) with which the prytany dates coincided.² Even here the addition of the date κατὰ θεόν in one of the texts was an afterthought and had to be accommodated in a long erasure.³ The dates by prytany were scaled to the months of the Metonic cycle, as they had been in fact in the two earlier texts though only the dates by month κατ' ἄρχοντα were there given.

To keep the evidence before us, it will be well to repeat here the preambles of these two later inscriptions with dates both κατ' ἄρχοντα and κατὰ θεόν.

I.G., II², 946⁴

a. 166/5 a.

NON - ΣΤΟΙΧ.

ἐπὶ Ἀχαιοῦ ἄρχοντος ἐπὶ τῆς - - - - - ἰδος ἐνάτης πρυ
τανείας ἥτις Ἡρακλέων Νανν[άκου Εὐπυρίδης ἐγραμμάτευ
εν Ἀνθεστηριῶνος δευτέρα[ι μετ' εἰκάδας κατὰ θεόν δὲ Ἐλα
φηβολιῶνος τετράδι μετ' εἰκάδας ἐβδόμη καὶ εἰκοστῇ τῆς πρυτανεί
ας· ἐκκλησία ἐμ Πειραιεῖ· τῶν προέδρων ἐπεψήφισεν - - - - -]
Πτελεάσιος καὶ συμπρόεδροι· [ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ]

I.G., II², 947⁵ (second part)

a. 166/5 a.

NON - ΣΤΟΙΧ.

[ἐπὶ Ἀχαιοῦ] ἄρχοντος ἐπὶ τῆς - - - - - εἰς ἐνδεκάτης πρυτ[α]ν[ε]ίας ἥτις [Ἡρα]

¹ Cf. *Hesperia*, III, 1934, p. 26. See also *Hesperia*, XXIII, 1954, p. 240, No. 10, for the close correspondence between month and prytany, though the date within the year is uncertain.

² *I.G.*, II², 946, 947.

³ *I.G.*, II², 946. See the photograph in *Hesperia*, III, 1934, p. 24, and the commentary in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 244.

⁴ The text is that of Pritchett and Neugebauer, *Calendars*, p. 85 with note 25. The photograph in *Hesperia*, III, 1934, p. 24, shows the erasure in lines 4-6 and the closer spacing required by the addition of the date κατὰ θεόν. For the original text before the erasure, see *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 244.

⁵ The text is that of the *Corpus* except for the syllabic division at the end of line 9.

- 10 [κλέων Νανν]άκου Εὐπυρίδης ἐργ[αμμάτε]υεν· Μουνιχιῶνος [δ]ωδ[εκ]άτ[η]ι
[κατὰ θεὸν δὲ] Θαρρηλιῶνος [δωδ]ε[κάτ]η[ι] δωδεκάτ[η]ι τῆς πρυ[τανείας]
[ἐκκλησία κ]υρία ἐν τῷ θεάτρῳ· [τ]ῶ[ν] π[ρ]οέδρων ἐπεψήφισεν Εὐρ[- -]

As noted above (p. 94) it has been an assumption that the calendar dates in all Attic decrees, unless otherwise designated, are dates κατ' ἄρχοντα.¹ No doubt this is generally true, but the existence of one sure equation between a prytany date and a date by month κατὰ θεόν where no date κατ' ἄρχοντα appears raises the suspicion that the civil date could at times be simply the date κατὰ θεόν even if not so specified.² The text in question reads as follows:³

Hesperia, V, 1936, p. 428, No. 16

a. 191/0 a.

NON - ΣΤΟΙΧ.

[ἐπὶ - - - - - ^{ca. 10} ἄρχοντι]ος ἐπ[ι]

[τῆς - - - - - ^{ca. 10} ὀγδόης π]ρυτα

[νείας ἧ ^{ca. 12} - - - - -] Πρα[σ]ιεὺς

[ἐγραμμάτευεν· Ἀνθεσι]ηριῶνος

5 [ἐνάτῃ ἰσταμένου κατὰ θε]όν, ἐνά[τ]ηι

[τῆς πρυτανείας· ἐκκλησ]ία κυ[ρία]

[τῶν προέδρων ἐπεψήφισεν Εἰ - - -]

lacuna

Since the first publication of this text G. A. Stamires has restored two more inscriptions, both decrees of the same day in the archonship of Alexis (173/2), in which the equations are again in dates by prytany and month κατὰ θεόν where no date κατ' ἄρχοντα appears, as follows:⁴

Hesperia, XVI, 1947, p. 163, No. 61

a. 173/2 a.

NON - ΣΤΟΙΧ. *ea* 40 - 45

[ἐπὶ Ἀλέξιδος ἄρχοντος ἐπὶ τῆς Πτολεμαίδος δεκάτης]

[π]ρυ[τανείας· δήμου ψηφίσματα· Μουνιχιῶνος ἐνδε]

κάτε[ι κατὰ θεόν, ὀγδοίη καὶ δεκάτῃ τῆς πρυτανείας· ἐκ]

κλησία κ[υρία ἐν τῷ θεάτρῳ· τῶν προέδρων ἐπεψήφισεν Φι]

5 λήσιος Διογ[υσο - - - - - ^{ca. 10} καὶ συμπρόεδροι ἔδοξεν]⁵

¹ Cf. Pritchett and Neugebauer, *Calendars*, p. 19.

² See *Hesperia*, XXXIV, 1965, p. 89, where I promised to discuss later the implication of this κατὰ θεόν date. I now make good this promise.

³ For the date, see *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 239-240.

⁴ His restorations are in *Hesperia*, XXVI, 1957, p. 39.

⁵ The rest of the text, as known, is published in *Hesperia*, XVI, 1947, p. 163, No. 61, with corrections in *Hesperia*, XXIX, 1960, p. 417.

I.G., II², 996

a. 173/2 a.

NON - ΣΤΟΙΧ. ca. 51 - 54

[ἐπὶ Ἀλέξιδος ἄρχοντος ἐ]πὶ τῆς Πτολεμ[αίδος δεκάτης πρυτανείας]
 [δήμου ψηφίσματα Μουν]ιχιῶνος ἐνδε[κάτει κατὰ θεόν, ὀγδόει καὶ]
 [δεκάτει τῆς πρυτανείας]· ἐκκλησία κυρ[ία ἐν τῷ θεάτρῳ τῶν προ]

ca. 10

[ἐδρων ἐπεψήφισεν Φιλ]ήσιος Διονυσο[- - - - - καὶ συμπρόεδροι]

5

ca. 12

[ἔδοξεν τῷ δήμῳ·]ς Νικηράτου Φλυε[ὺς εἶπεν· - - - - -]¹

W. K. Pritchett argues against accepting these texts because «so little is preserved» and they «present such anomalies as to leave me in doubt about their validity.»² He has also described the restorations as «surely incorrect.»³ Much is, indeed, restored, but the two preambles complement each other, and the lengths of line are pretty accurately known. The restorations can by no means be called «surely incorrect,» and in view of the sample available from 191/0 it is questionable whether the restoration of the date can even be considered an anomaly, unless indeed all dates κατὰ θεόν are to be so regarded.⁴ The texts proposed by Stamires deserve serious consideration in any study of the κατὰ θεόν calendar.

We are now dealing with the κατὰ θεόν, or Metonic, calendar. The simplest and most readily understandable description of it, following Geminus, has been given by J. K. Fotheringham.⁵ He has drawn up a table showing the months of the first year of the cycle. Without giving Julian equivalents of new moon dates I here expand this table, in schematic form, to cover all 19 years of the cycle,⁶ showing in each month the day omitted according to plan. The intercalary years are also designated as by Fotheringham.⁷ The days omitted are successively each 64th, *seriatim*, from the beginning of the cycle, and their sequence defines the full and hollow months of the years.

In the thirteenth year (173/2) of the Metonic cycle the last three months should be of 30 29 30 days. Hence the equations given by Stamires are preferable, for Mounichion 11 κατὰ θεόν falls into this sequence with $19 + 29 + 30 = 78$ days remaining in the year, to be equated with $14 + 32 + 32 = 78$ days remaining in the prytanies, with the date by prytany restored as the 18th. The year of Alexis κατ' ἄρχοντα differed from the Metonic year κατὰ θεόν both at its beginning and at its

1 The rest of the text, as published in the *Corpus*, must be considerably modified because of the longer length of line as determined by Rolf Hubbe in a careful study of the stone in the Epigraphical Museum at Athens. Cf. *Hesperia*, XXVI, 1957, p. 39.

2 «Ancient Athenian Calendars on Stone,» *University of California Publications in Classical Archaeology*, IV, 4, p. 336 note 9.

3 *B.C.H.*, LXXXI, 1957, p. 279 note 5.

4 I have suggested alternative readings for the two equations given by Stamires (*The Athenian*

Year, p. 159), and shown the month Mounichion with an intercalated day which was then compensated after Mounichion 12 by an omission. But this assumption of irregular tampering was unwise, and if Pritchett should choose to call my suggestion «surely incorrect» I should now agree with him.

5 *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, LXXXIV, 1924, p. 385.

6 See Table, p. 98.

7 *Op. cit.*, p. 387. See Meritt, *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 236.

end, for Hekatombaion was full κατ' ἄρχοντα and must have been hollow, according to plan, κατὰ θεόν.¹

But year in and year out the festival calendar of the Athenians must have been much the same as the true astronomical calendar of Meton's cycle, showing at most only slight variations, if any. It would be perverse to believe that it was out of step with the phases of the moon, on which both calendars in their schematic form de-











| Meton's Nineteen-Year Cycle | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|-----------------------------|--|-----|--|--|-----|--|--|-----|--|-----|--|-----|---|-----|--|-----|--|-----|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 | 12 | 13 | 14 | 15 | 16 | 17 | 18 | 19 |
| O | I | O | O | I | O | O | I | O | I | O | O | I | O | O | I | O | I | O |
| Hek. | 6 | | 24 | | | 2 | 26 | 20 | | | | 22 | 16 | | | | 18 | 12 |
| Meta | 16 | | | | 18 | 12 | | | 14 | 8 | | | | 10 | | 28 | | |
| Boe. | | 10 | 4 | 28 | | | 6 | 30 | 24 | | | 2 | 26 | 20 | | 4 | | 22 |
| Pyan. | 20 | | | | 22 | 16 | | | | 18 | 12 | | | | 14 | | | |
| Maim. | | 14 | 8 | | | | 10 | | 28 | | | 6 | 30 | 24 | | 8 | 2 | 26 |
| Pos. | 24 | | | 2 | 26 | 20 | | 4 | | 22 | 16 | | | | 18 | | | |
| Pos. II |  | 18 |  |  | |  |  | |  | |  | |  | |  | 12 |  | 30 |
| Gam. | | | 12 | | 30 | | 14 | 8 | | 26 | | 10 | 4 | 28 | | | 6 | 24 |
| Anth. | 28 | 22 | | 6 | | 24 | | | 2 | | 20 | | | | 22 | 16 | | |
| Elaph. | | | 16 | | | | 18 | 12 | | 30 | | 14 | 8 | | | | 10 | 4 |
| Moun. | | 26 | | 10 | 4 | 28 | | | 6 | | 24 | | | 2 | 26 | 20 | | |
| Thar. | 2 | | 20 | | | | 22 | 16 | | | | 18 | 12 | | | | 14 | 8 |
| Skir. | | 30 | | 14 | 8 | | | | 10 | 4 | 28 | | | 6 | 30 | 24 | | 2 |
| | 355 | 383 | 355 | 354 | 384 | 355 | 354 | 384 | 354 | 384 | 354 | 355 | 384 | 354 | 354 | 384 | 355 | 384 |
| Total Days 6940 | | | | | | | | | | | | | | | | | | |

Fig. 1. The Cycle with every 64th day indicated for omission.

pended, all the time, or even, for that matter, most of the time. During the second century the Athenians thought it worth while at uncertain intervals to be specific about the true month date κατὰ θεόν on which the prytanies depended. It is only between 196/5 and 95/4 that the distinction is known to have been recorded. They were especially concerned, evidently, at the transition from the 14th to the 15th Metonic cycle (166 B.C.) where the festival calendar κατ' ἄρχοντα was irregularly retarded by one month.

Having found calendar equations between prytanies and months in 191/0 and

¹ See the two decrees of the archonship of Alexis in *Hesperia*, XXVI, 1957, pp. 33-35, No. 6, and the equations in *The Athenian Year*, p. 159. The year of Alexis, with a new decree, is discussed further below.

possibly also in 173/2 where the month date is *κατὰ θεόν* and where no date *κατ' ἄρχοντα* is mentioned, one is entitled to ask whether in 166/5, at the beginning of the year in which Athenian concern for exactitude was most evident, the dates of *I.G.*, II², 948, and of *Hesperia*, III, 1934, p. 21, No. 19, are not *κατὰ θεόν* dates even though not so specified. It is a possibility to be borne in mind, and if true then the traditional restorations are correct as hitherto published. I have assumed that such an interpretation is as yet unjustified by available evidence, and have, therefore, suggested the restoration (above) of *κατ' ἄρχοντα* dates in both these early texts of the year.

What happened at the end of the year of Achaïos is again of interest. The equations of *I.G.*, II², 947, show that there were two and a half months *κατ' ἄρχοντα* still left with only one and a half prytanies in which to place them. A number of solutions can be rejected at once. It is almost inconceivable that the 11th and 12th prytanies were each given 45 days. Not only is this solution improbable in itself in view of the Athenian democratic feeling for equal opportunity among the phylai for holding office, but it would spoil completely the otherwise attested scaling of the prytanies to the months *κατὰ θεόν*. One suggestion has been that 30 days should be subtracted from the festival calendar (i.e. the calendar *κατ' ἄρχοντα*) somewhere during its last three months of Mounichion, Thargelion, and Skirophorion.¹ I believe it is better to let the *κατ' ἄρχοντα* months progress normally and to begin the archonship of Pelops (165/4) on Skirophorion 1 of 165 B.C. This is the same anomaly that occurred in 221 B.C.,² in connection with which it should be noted by those who feel that dislocations of a month are flagrant irregularities that they are much less disturbing in a lunar calendar than omissions or additions of days within a month, such as are known to have occurred at intervals throughout antiquity.³

We summarize our observations thus far in a series of conclusions:

- (1) The dates *κατὰ θεόν* in 166/5 are Metonic dates.
- (2) The conciliar year of the twelve prytanies was scaled to the Metonic year.
- (3) The last month of the archonship of Nikosthenes (*κατ' ἄρχοντα*) was the equivalent of the first month (*κατὰ θεόν*) of the 15th Metonic cycle.
- (4) Throughout the year 166/5 the months *κατ' ἄρχοντα* were a month behind the months *κατὰ θεόν*.
- (5) Dates by month not defined as *κατὰ θεόν* were probably *κατ' ἄρχοντα*.
- (6) Dates not defined in either way were certainly *κατ' ἄρχοντα* if incompatible with a normal prytany calendar.
- (7) No month was omitted from either calendar in 167/6 or in 166/5.

¹ W. K. Pritchett, 'Ancient Athenian Calendars on Stone,' *University of California Publications in Classical Archaeology*, IV, 4, 1963, p. 338.

² See above, p. 92.

³ See Jean Pouilloux, *B.C.H.*, LXXIII, 1949, p. 497, and comment by Meritt on Pouilloux's very sensible observations in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 249-250. I would now revise my statement (*loc. cit.*,

p. 250, lines 6-7) only to the extent of substituting for 'the particular circumstances of an irregularly intercalated month earlier in the year' a new wording: 'the particular circumstance of having to begin the naming of the months *κατ' ἄρχοντα* ἐπὶ Ἀχαιοῦ later by one month than the true *κατὰ θεόν* Metonic names for the beginning of the 15th Metonic cycle.'

The archonship of Pelops (165/4) therefore began, as did the archonship of Achaïos (166/5), one month after the beginning of the year of the Council. It will have had twelve months in its own right, and the year of the Council of 165/4 will have had thirteen months, making the final month Skirophorion approximately the equivalent of the twelfth prytany.¹ Hence the prytanies should have been regularly of 32 days each, as was normal for a year of 13 months in the period of the 12 phylai. This would have been the case with a normal year *κατὰ θεόν*, for 165/4 was the second year of the Metonic cycle and as such intercalary *κατὰ θεόν*. The fact that the archonship of Pelops had only twelve months atones for the extra intercalation in 167/6, now being rectified. That year was ordinary (12 months) *κατὰ θεόν* and intercalary *κατ' ἄρχοντα*; in 165/4 the year was ordinary *κατ' ἄρχοντα* and the prytanies spanned a total of 13 months. One expects the calendar equation of *I.G.*, II², 949, to read Σκίροφοριῶνος ἔκτει ἐπὶ δέκα ὀγδόει καὶ δεκάτει τῆς πρυτανείας, but the date on the stone is unmistakably Σκίροφοριῶνος ἔκτει ἐπὶ δέκα ἔκτει καὶ δεκάτει τῆς πρυτανείας. The year of Pelops, therefore, has been taken by all scholars as ordinary, as indeed the archon year itself undoubtedly was. But the year of the Council must have had 384 days (or 383), not 354 or 355. The problem is not how to eliminate a month from the end of the year of Achaïos, for this would still leave Pelops, then in his own right, with an intercalary year (and the calendar problem remains), but how to add 30 days to the prytany year 165/4. I suggested in 1964 that the date ἔκτει ἐπὶ δέκα, which was omitted in *I.G.*, II², 950, and which appears in *I.G.*, II², 949, appears there as a conflation from the date by prytany, and should have been omitted there too,² or, alternatively, that the extra 30 days were absorbed during the first six prytanies of the year.³ If we are unable to find a sure solution it is because we have today insufficient evidence or lack the wit to discover it. I have one further suggestion to make, which will not appeal to those purists in epigraphical method who dislike emendation, but which I think ought to be made because it has some support in an epigraphical parallel where a similar error, about two generations later, can be documented from the stone.

In *I.G.*, II², 1028, line 67, ἔκτει was written by error for ἐνάτη, which appears correctly in line 2. If the date by prytany in *I.G.*, II², 949, was really ἐνάτει καὶ δεκάτει, though written ἔκτει καὶ δεκάτει under the psychological pressure of the date by month, or for whatever reason, then the last prytany had 32 days and the last month 29 days. The calendar equation then becomes

$$\text{Prytany XII } 1\langle 9 \rangle = \text{Skirophorion } 16$$

Since the year of Pelops (165/4) was the second year of a Metonic cycle, the last month of the year ought, anyway, to have had 29 days.⁴ There is no assurance here that the month date was *κατὰ θεόν* (it is not so named) or that it was the same as the

¹ *I.G.*, II², 949.

² *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 243.

³ *Ibid.*, where the parallel of what happened in

307/6 is cited, though not with approval.

⁴ See the table on p. 98.

κατὰ θεόν date, but it is possible thus to allow the prytanies of the year to have normal lengths of 32 days,¹ as was suitable for the span they had to cover of 13 months. We may be sure that the Athenians of 165/4 managed their calendar of this year so that this was true. We do not know how it was done, but we can suggest such possible solutions as occur to us, and I think it is our duty to do so.

In Meton's calendar every 64th day was suppressed. This is the evidence of Geminus, accepted by J. K. Fotheringham² and cited with approval by B.L. van der Waerden.³ There can be no doubt, I think, that this was his method used to determine the succession of full and hollow months. Since Meton was an Athenian, the months were named with Athenian names and the years were designated by Athenian archons.⁴

Geminus treats not only of the 64th day, but he speaks also of the alternating full and hollow months, allowing no variation from this alternation except to have occasionally two full months together. According to Geminus there could be, for example, no sequence of two hollow months. He even applies this rule of alternation to the civil calendar κατ' ἄρχοντα (VIII, 3-7) saying that in civic usage the length of a month was taken by and large to be $29\frac{1}{2}$ days, each two-month period amounting to 59 days, the months themselves being alternately full and hollow. All Greece, he says, used this conventionalized alternation.

Yet a crucial question remains, on which there is no evidence contrary to Geminus's explicit statement except what can be gleaned, possibly, from the inscriptions. Was the κατὰ θεόν calendar as applied in Athens one that omitted every 64th day, no matter where it fell within the month, or was the κατὰ θεόν calendar modified sufficiently to accord with the Athenian practice of allowing each hollow month to omit that day with which backward count in the last decade of the month began?⁵ Such as it is, the evidence of the inscriptions must be studied.

In publishing a new text of the ephebic decrees of 127/6⁶ I found the calendar equation in the third prytany of the intercalary year to be

Prytany III 5 = Boedromion [10].

Another equation later in the same prytany was decipherable:

Prytany III 24 = Boedromion 29 ([ἐν] καὶ νέ]α [κατὰ] θεόν)

In commenting on this text as evidence for the Metonic year I noted that the date Boedromion 10 was an omitted day in the Metonic cycle and hence could not be taken here as a Metonic date.⁷ The month was hollow in any event, for only 19

¹ Since the whole year had only 383 days (the only intercalary year in the Metonic cycle with this number) one of the prytanies, chosen perhaps by lot, had 31 days. If the reconstruction here suggested is correct, the short prytany was not the last.

² *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, LXXXIV, 1924, p. 387.

³ *J.H.S.*, LXXX, 1960, p. 171; cf. also p. 177.

⁴ Three dates in Ptolemy's *Almagest* are given in terms of Meton's calendar; in 383/2, in 383/2 again,

and in 382/1. See Meritt, *The Athenian Year*, 1961, pp. 23-25.

⁵ I have written above on 'The Omitted Day.' See pp. 77-91.

⁶ *Hesperia*, XXXIV, 1965, pp. 92-95. Cf. also *Hesperia*, XXXVI, 1967, p. 100 (*Corrigenda*) and *S.E.G.*, XXII, 108.

⁷ *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 240-241. For the omission, see also the table on p. 98, above. The year 127/6 was second in the cycle.

days elapsed from Boedromion 10 to Boedromion 29. But it was perhaps a hasty judgment to say that Boedromion 10 could not, after all, be a Metonic date. Astronomically, if the rule of Geminus is rigorously applied, it had to be dropped, making Boedromion a hollow month. But the month could have been made hollow by omitting, in normal Athenian practice, ἐνάτη μετ' εἰκάδας. A much simpler Metonic cycle would, indeed, result if all the hollow Metonic months, as shown in the table on p. 98, were made hollow in this way. The date Boedromion may well have been a date in the festival calendar, but a date which there was no reason to correct (for there was no irregularity), and a date also in the Metonic regulatory calendar, which there was no need to mention because there was nothing which needed regulation.

There are not many years where κατὰ θεόν dates are known that can throw light on the question here being raised.¹ In the year of Achaïos (166/5) there may be doubt whether the dates in the early inscriptions of the year are κατ' ἄρχοντα or κατὰ θεόν though not so named,² but there is no evidence to bear upon the omitted day.

A new inscription from an intercalary year, now to be attributed to the archonship of Alexis (173/2), is instructive. I published this in 1964,³ uncertain whether the date should be 186/5 or 173/2, both known to be intercalary in the civil calendar at Athens.⁴ But we now know that the κατὰ θεόν calendar belongs to the Metonic cycle. Hence the new inscription cannot be assigned to 186/5, the last year of a cycle, for the last year was always ordinary κατὰ θεόν. The opening lines should read as follows:

[ἐπὶ Ἀλέξειδος ἄρχοντος ἐπὶ τῇς [Ι]ππο[θωντί]δος ἐν[δ]εκάτης πρυταν[εῖ]

ca. 19

[ας ἦν - - - - - ε]ὕς ἐγ[ραμ]μάτευεν Ἐπα[ρ]χ[ι]λιδῶνος ἐνδ[ε]
[κάτει κατ' ἄρχοντα, κατὰ θεόν] δὲ ὀγδόει ἐπὶ δέκα, τρίτει καὶ εἰκοστ[εῖ]
[τῇς πρυτανείας ἐκκλησίᾳ κυ]ρία ἐν τῷ[ι] θε[ά]τρῳ τῶν περ[ὶ] ἑδρω[ν] ἐ

for the continuation, see *Hesperia*, loc. cit.

Since the 18th day of Thargelion was the same as the 23rd day of the eleventh prytany, it is clear that the year still had 41 days to run.⁵ If the day omitted from Thargelion, to make it a hollow month, was the 64th day in the succession of omitted days according to the rule of Geminus, it would have been Thargelion 12.⁶ This would then leave 42 days (12 + 30) still to run during the rest of Thargelion and all of Skirophorion, and would be incompatible with the count of days (41) in the prytanies. On the other hand, if the rule of Geminus simply describes the mechanical device

1 For the list see *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 237, to which *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 183-184, No. 34, must now be added. The inscription of 196/5 published as *Hesperia*, V, 1936, pp. 422-423, should be omitted. The year was intercalary in the festival calendar (cf. *I.G.*, II², 785) and could not have had a date κατὰ θεόν. The record on the stone does not provide one, except by restoration: see *Hesperia*, XXXVII, 1968, pp. 235-236.

2 *Hesperia*, III, 1934, p. 21, No. 19; *I.G.*, II², 948.

See above, p. 99.

3 *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 183-184, No. 34. See p. 98 note 1, above.

4 *The Athenian Year*, p. 236.

5 With prytanies of 32 days each, as regularly in an intercalary year, there were 9 days left in Prytany XI and 32 days in Prytany XII.

6 See the table on p. 98, for the 13th year of the cycle.

used to determine which months were to be full and which hollow, the omitted day would be ἐνάτη μετ' εἰκάδας, and the count of days in months (11 + 30) and prytanies (9 + 32) would be in perfect accord.

Something more may perhaps be gleaned from a study of 122/1.¹ Here a date Boedromion 9 κατὰ θεόν was equated with an intercalated Boedromion 8 κατ' ἄρχοντα. This came about in the 7th year of the 17th Metonic cycle, in which, if the rule for omitting every 64th day was rigorously applied, Hekatombaion 2 and Boedromion 6 would have been omitted days.² Boedromion 9 κατὰ θεόν, therefore, would have been the 67th day of the year (29 + 30 + 8). At the same time, in the calendar κατ' ἄρχοντα the first two-month period of 59 days was followed by 8 days and one extra. To obtain the same total of 67 (58 + 8 + 1) days the first two-month period could have had only 58 days, and both Hekatombaion and Metageitnion must be taken as hollow months — 29 days each, or whatever other irregularity might have produced a total of 58 days. But no irregularity exists and there is no epigraphical problem if the 64th day omissions merely indicate that Hekatombaion and Boedromion are to be made hollow, presumably omitting in calendar count that day after the 21st which would have been called ἐνάτη μετ' εἰκάδας. The day Boedromion 9 κατὰ θεόν now becomes the 68th day of the year and the calendar κατ' ἄρχοντα is normal except for the extra 8th day of Boedromion, the very abnormality, in fact, which called for the correction made by mention of the κατὰ θεόν calendar.

There is also something to be said about the year of Euergetes (164/3). This was an ordinary year κατὰ θεόν, as was suitable for the third year of the 15th Metonic cycle. The following text gives one of its calendar equations:

Hesperia, XXVI, 1957, p. 73, No. 22

a. 164/3 a.

NON - ΣΤΟΙΧ.

ἐπὶ Εὐεργέτου ἄρχοντος ἐπὶ τῆς Ἰπποθωντίδος ἐνάτης πρυτ[α]
νείας ἢ Διονυσόδωρος Φιλίππου Κεφαλῆθεν ἐγραμμάτευε[v]
Ἐλαφηβολιῶνος ἐνάτει ἐπὶ δέκα, κατὰ θεὸν δὲ δεκάτει ὑστέ[ραι],
δευτέραι καὶ εἰκοστὴ τῆς πρυτανείας· ἐκκλησία ἐμ Πειρ[αιεῖ].³

The omitted days in this year of the Metonic cycle were Boedromion 4, Maimakterion 8, Gamelion 12, Elaphebolion 16, and Thargelion 20. There were left, after Elaphebolion 21, therefore, 9 + 30 + 29 + 30 = 98 days in the astronomical Metonic calendar of that year κατὰ θεόν. The last four prytanies, in this case, must each have had 30 days, yielding 98 days after Prytany IX 22.

So far, so good. But the two other equations of this year cannot be reconciled with these lengths of prytanies. They are as follows:⁴

¹ See *I.G.*, II², 1004, 1006A.

² See the table on p. 98.

³ The continuation of the text is to be found in *Hesperia*, loc. cit.

⁴ *Hesperia*, XXVI, 1957, pp. 75-77, a republication, with new fragments, of *Hesperia*, Suppl. I, 1937, pp. 142-146, No. 79.

Prytany [VII] 21 = [Gamelion] 21

Prytany [VIII] 4 = [Anthesterion] 4

If Elaphebolion 16 was in fact the omitted day in the *κατὰ θεόν* calendar, the span from Anthesterion 4 (if this was a true date) to Elaphebolion 21 was only 46 days. From Prytany VIII 4 to Prytany IX 22 can be as little as 46 days only if Prytany VIII had only 28 days. This would be an unheard-of irregularity in the prytany calendar of the period of the 12 phylai. In ordinary years the prytanies were of 29 or 30 days, never more, never less. So one would have to fall back here on the assumption that the date in Anthesterion was not a true date, but one which had been «tampered,» to use a phrase familiar from W. K. Pritchett's calendar studies. It would be like the date Elaphebolion 19 in the text as cited above, though no corrective was applied by reference to the *κατὰ θεόν* calendar.

But if, even in the count *κατὰ θεόν*, it is permissible to omit, not Elaphebolion 16, as the law of Geminus specifies, but Elaphebolion *ἐνάτη μετ' εἰκάδας*, as was normal Athenian practice in hollow months, then it becomes possible to incorporate into the calendar scheme of the year the dates from Gamelion and Anthesterion, as well as from Elaphebolion with no irregularity other than that specifically attested as different from *κατὰ θεόν* in Elaphebolion.

Prytany [VII] 21 = [Gamelion] 21

(30 or 29 days) (30 or 29 days)

Prytany [VIII] 4 = [Anthesterion] 4

(29 days) (30 days)

Prytany IX 22 = Elaphebolion 21

(30 days) (29 days)

[Prytany X 1] = [Mounichion 1]

(30 days) (30 days)

[Prytany XI 1] = [Thargelion 1]

(29 days) (29 days)

[Prytany XII 1] = [Skirophorion 1]

(30 days) (30 days)

In this reconstruction of the calendar of 164/3 months and prytanies were marching *pari passu*, according to the rule of Pollux (VIII, 115),¹ except for one interchange between the eighth and ninth prytanies. Meager though the evidence is, one must, I think, count it as possible either that the hypothetical omitted day was transmuted in the Metonic cycle itself or that the Athenians used the cycle in this way to «regulate» their festival calendar.

In 330 B.C. the Kallippic cycle was propounded as a refinement of the Metonic cycle. But there is no help to be gained from the four dates by Athenian month cited by Ptolemy from Timocharis of Alexandria in terms of the Kallippic cycle.² These

¹ See Meritt, *The Athenian Year*, pp. 135 ff.

² *Almagest*, VII (ed. Heiberg), pp. 25, 28, 29, 32.

have been discussed by Fotheringham,¹ who shows them all in agreement with the omission of every 64th day. He assumes, in default of other information, that Kallippos used the same plan as Meton for determining the full and hollow months.

But the Kallippic dates are equally well satisfied if the hollow months had the normal Athenian omissions. More evidence is needed. The astronomers, no matter what cycle they used, must have had a flawless and invariable *κατὰ θεόν* calendar. Whether it was managed precisely as claimed by Geminus is the question latent in the epigraphical record from Athens.

The thesis here developed that the Metonic calendar was the same as the *κατὰ θεόν* calendar in Athens requires a new interpretation of the effect upon it of the omission of every 64th day. If this interpretation is not correct, then the *κατὰ θεόν* calendar in Athens was not the Metonic calendar. There is a strong case from the epigraphical record that it was. The fact that the intercalations in the Athenian calendar down through the fourth century and into the third followed the Metonic pattern is indicative of the dependence of this calendar, both *κατ' ἄρχοντα* and *κατὰ θεόν*, on Meton's cycle. When, in 166 B.C., the *κατ' ἄρχοντα* calendar and the *κατὰ θεόν* calendar parted company, the *κατὰ θεόν* calendar followed the Metonic cycle, and there is reason to believe that it was indeed at that time equated with the Metonic calendar. So far as there is clear evidence, the other years *κατὰ θεόν* in the Athenian calendar are the same in character as the Metonic years, and the prytany calendar of the Athenian Council was scaled to them. Only in 196/5 is there — so far as we now know — a discordant note. One text in that year starts to give a date *κατὰ θεόν* and then does not do so. If the date *κατὰ θεόν* existed, even in garbled form,² then it is not a Metonic date, and some other explanation for the date here *κατὰ θεόν* must be found. If divorced from the Metonic cycle it can only be counted as a normal date, without archon's tampering. The Athenians had to know, before the year began, whether to scale the prytanies to an ordinary or an intercalary year, and one may assume that in normal times the calendar character of each year was known in advance. So too the months, in their alternation — full and hollow — were doubtless known, and this foreordained sequence is the best explanation for *κατὰ θεόν* in case the thesis for the Metonic cycle should prove not to be acceptable. As I wrote in 1964,³ one important task in the study of the Athenian calendar is to search out and explain, if possible, the evidence of its connections with Meton's cycle. This present essay is an effort in that direction.

¹ *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, LXXXIV, 1924, pp. 389-390.

² As restored in *Hesperia*, V, 1936, p. 422 (No. 15, lines 3-4): 'Ελαφηβολιώνος τρίται ἐπὶ δέκα (κατ' ἄρ-

χοντα) κατὰ θεὸν δὲ ὀγδόει (ἐπὶ δέκα, ὀγδόει) καὶ εἰκοστῇ τῆς πρυτανείας.

³ *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 260.

OF ATHENIAN DATES AND DAYS

The Athenians had several ways of naming the twentieth day of a month. In order of their appearance in the inscriptional record they are:

- (1) εἰκάς. *I.G.*, I², 4, lines 20-21 (a. 485/4 a.).
- (2) δεκάτη προτέρα. *I.G.*, I², 304B, line 42, as read by W. K. Pritchett in *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, p. 463 (Metageitnion of 407/6).
- (3) εἰκοστή. *I.G.*, I², 304B, line 91, as read by B.D. Meritt in *Athenian Financial Documents* (1932), p. 122 (Hekatombaion of 406/5).
- (4) δεκάτη προτεραία. *I.G.*, II², 1673, line 77 (a. 327/6 a.).

Of these δεκάτη προτεραία must be considered a variant on δεκάτη προτέρα. By the end of the fourth century the terminology had settled down to δεκάτη προτέρα, which carried with it the designation of the 21st day as δεκάτη ὑστέρα. This latter makes its first appearance shortly after the middle of the fourth century in the newly discovered sacrificial calendar from Erchia,¹ but may be presumed for the late fifth century from the appearance of δεκάτη προτέρα in 407/6. The literary record gives εἰκάδες from Aristophanes (*Clouds*, 17: ὁρῶν ἄγουσαν τὴν σελήνην εἰκάδας),² Euripides (*Ion*, 1076-7: λαμπάδα θεωρὸν εἰκάδων ὄψεται ἐννύχιος),³ Andokides (I, 121: ταῖς δ' εἰκάσι, μυστηρίοις τούτοις),⁴ the Testament of Epicurus (Diogenes Laertios, X, 18: ὥσπερ καὶ εἰς τὴν γινομένην σύνοδον ἐκάστου μηνὸς ταῖς εἰκάσι τῶν συνφιλοσοφούντων ἡμῶν),⁵ and Plutarch (*Camillus*, XIX, 3: ἐν δὲ Σαλαμῖνι περὶ τὰς εἰκάδας).⁶ Later writers used εἰκάς,⁷ as did also Demosthenes, though he called the 21st day ὑστέρα δεκάτη (XIX, 59-60, naming days in Skirophorion of 347/6). The use of εἰκάς lived on, even in the inscriptions, in private and semi-private documents.⁸ The earliest appearance so far in the epigraphical record of εἰκάδες, meaning 20th, is in the phrase μετ' εἰκάδας (= after the 20th) of *I.G.*, II², 335 of the year 334/3:⁹ ἔκτι μετ'

1 G. Daux, *B.C.H.*, LXXXVII, 1963, pp. 604-610, lines Γ 2-3, Δ 2-3, 41-43.

2 See *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 209 note 27 for the meaning.

3 The reference is to the night of Boedromion 20. Cf. August Mommsen, *Chronologie* (Leipzig, 1883), p. 105.

4 Maidment's note in the Loeb Classical Library claiming εἰκάδες for the last ten days of the month cannot be right. There were no 'twenties' of the month in the Athenian calendar (see the reference cited in note 2). Andokides makes it clear that the illegal suppliant's bough was placed on the altar in the Eleusinion at the time of the Mysteries (I, 110). Kallias had bribed an informant on the twentieth, at the time of the Mysteries (I, 121) to indict Andokides. It is not correct to translate ταῖς εἰκάσι as 'soon after the twentieth.'

5 August Mommsen, *op. cit.*, p. 105, suggests that this is not a sure reference 'da der Plural auch mit Bezug auf die in ἐκάστου liegende Pluralität gesetzt sein könnte.' But this is a strained objection. The Greek refers to a day of meeting (αἱ εἰκάδες) in each month, not to a plurality of meetings on days each of which was known individually as ἡ εἰκάς in all months.

6 This is the date of the great naval victory of 480 B.C. Plutarch elsewhere also uses the singular.

7 E.g., Proklos, in his commentary on Hesiod, and Pollux, in the *Onomastikon*.

8 As in the decree of a religious organization (111/0) published in *Hesperia*, XXX, 1961, pp. 229-230, No. 29: [Σκιροφοριῶνος εἰκάδι. Cf. also No. 28: [Σκιροφοριῶνος εἰκάδι].

9 For the text see *Hesperia*, IX, 1940, p. 339.

[εικάδας]. This phrase soon replaced φθίνοντος in designating the waning days of the month and was used consistently in preambles of Athenian decrees from 317/6 on.¹ The last appearance of a date φθίνοντος, not in the preamble of a decree, is in *I.G.*, II², 1492, line 98, of 306/5.

It is an attractive hypothesis that the formal naming of the days as we know them from the inscriptions of the fourth century was propounded by Meton when he inaugurated his reform of the calendar in 432 B.C. His terminology, valid for the astronomers, was not adopted at once in political life any more than was his 19-year cycle. The Athenian calendar with its ordinary and intercalary years from 432/1 down to the end of the century is approximately known,² and it does not follow the pattern of Meton's cycle, as it did in the fourth century and later, for many years.³

The use of εικάς for the 20th day by Pollux, Proklos, and various scholiasts and lexicographers shows that they were following the tradition which goes back before Meton even though it was continued by Demosthenes and the unknown scribe of 111/0. The later writers make no mention of epigraphical usage, and show no knowledge of it. Their calendar, with εικάς for the 20th, had either δεκάτη φθίνοντος or ἐνάτη φθίνοντος for the 21st, as indeed must have been true of Solon's calendar as well. Proklos gives the count from the 21st to the 30th in an Athenian full month as δεκάτη φθίνοντος, ἐνάτη φθίνοντος κτλ.⁴

The continued use of δεκάτη φθίνοντος or δεκάτη μετ' εικάδας has an echo in Eretria, to which reference has been made by Georges Daux and which I have used to show that μετ' εικάδας means «after the 20th» and not «among the twenties.»⁵ The date is early third century, and the same inscription refers to the 20th day in the calendar of Chalkis as εικάς or as εικάδες.⁶ These dates are not Attic, but they are significant for the continuation of the old tradition in an epigraphical context. I have even thought, though at present I consider it unlikely, that δεκάτη μετ' εικάδας for the

¹ A date φθίνοντος occurs in *I.G.*, II², 383b (a.320/19a); Pritchett and Neugebauer, *Calendars of Athens*, p. 62; Meritt, *The Athenian Year*, p. 113; *Hesperia*, XXXII, 1963, pp. 433-434.

² See B. D. Meritt, «The Metonic Cycle at Athens,» above, p. 92, with the references cited in note 2.

³ Cf. *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 237-238. The seasonal year of Thucydides, his method of reckoning time by summers and winters in the fifth century, was in no way dictated by the astronomers. It is surprising how uncritically the theory, for which there is no evidence whatsoever, of Pritchett and Van der Waerden (*B.C.H.*, LXXXV, 1961, p. 29) that Thucydides counted the evening rising of Arcturus as the beginning of spring has been accepted by scholars like W. den Boer (*Mnemosyne*, XX, 1967, p. 46) and Édouard Delebecque (*Thucydide et Alcibiade* [1965], pp. 33-34). See B. D. Meritt, «A Persian Date in Thucydides,» *Cl. Phil.*, LXI, 1966, pp. 182-184. Such unfounded hypotheses,

once taken into secondary writings, are hard to eradicate.

⁴ He says of Hesiod's calendar ὅτι τρίτην εἰνάδα κέκληκεν οὐ κατὰ Ἀθηναίους τὴν δευτέραν εἰκοστὴν ἀνάπαλιν ἀριθμοῦντας τὰς φθινούσας — δεκάτην, ἐνάτην, ὀγδόην καὶ ἑξῆς. Cf. A. Pertusi, *Scholia Vetera in Hesiodi Opera et Dies* (Milan, 1955), pp. 254-255.

⁵ *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 209, note 27. The reference to the Eretrian calendar is in *I.G.*, XII, 9, 207, line 39: ὧς Ἐρετριεῖς [ἄ]γουσιν ἀπ[ὸ] τῆς δεκάτης μετ' εικάδα. I give my own reading from the photograph published by Kourouniotis in *Arch. Eph.*, 1911, Plate 1, which confirms his correct spelling of Ἐρετριεῖς.

⁶ *I.G.*, XII, 9, 207, line 58: [πέμψαι] εἰς Χαλκίδα πρὸ τῆς εικάδος τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνὸς ὧς Χαλκιδεῖς ἄγουσιν; *ibid.*, lines 60-61: τοῦ [Ἀπα]τουριῶνος μηνὸς ὧς Χαλκιδεῖς ἄγουσιν πρὸ εικάδων τῶν κατὰ θεόν.

21st might occur at least once in Athens in a decree of the fourth century, in the text published in *Hesperia*, III, 1934, p. 3 No. 5, of the year 327/6 B.C.¹

In the first publication of this stone I read lines 3-4 in part as follows: Μουνι-χιῶνος [ἐκκλησία ἐν τῷ θεάτρῳ] ἐνάτει μετ' εἰκά[δας]. After examining the squeeze at the Institute for Advanced Study W. K. Pritchett came to the conclusion that the letter before ἐνάτει was delta, and in 1947 he published a new version of the text:² Μουνι-χιῶνος [δευτέραι, ἡμερολογδόν] δ' ἐνάτει μετ' εἰκά[δας]. This restoration is not acceptable, and has been severely criticized;³ one strong argument against it is the necessity for assuming forward count in the use of δευτέραι (with μετ' εἰκάδας understood). It is ironical that this assumption should have been made by Pritchett, who elsewhere argues that the count of days with μετ' εἰκάδας was never forward.⁴ In 1964 I wrote a long account of the readings from the stone, though without an attempt at restoration.⁵

Whether the letters on the stone, as now recoverable, give δ' ἐγάτει or δεχάτει remains a problem. Apparently either is epigraphically possible.⁶ The problem of restoration resolves itself into finding a suitable supplement for the 19 letter-spaces after Μουνιχιῶνος. Pritchett thought that ἡμερολογδόν, as part of the supplement, would be appropriate to the period when φθίνοντος was being replaced by μετ' εἰκάδας in the count of days in the last third of a month.⁷ The word occurs only once, so far as is known, in Athenian inscriptions, in the designation of a date in *I.G.*, II², 458:⁸ Γαμηλιῶνος δευτ[έ]ραι ἐ[μ]βολίμῳ ὀγδόε[ι] μετ' εἰκάδας ἡμερολογδόν. Except that it means «as one counts days,» its exact calendrical significance has been doubtful. It must be deduced, if it can be learned at all, from the context of its one certain appearance.

Were it true that it was used with μετ' εἰκάδας because this phrase in naming the days of a month was relatively new, replacing φθίνοντος, then it is surprising that it occurs so rarely and so late (307/6). The phrase μετ' εἰκάδας appears first in 334/3, and there without benefit of the explanatory ἡμερολογδόν.⁹ It also occurs in 325/4,¹⁰

¹ *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 222-225.

² Pritchett and Neugebauer, *Calendars of Athens*, p. 53.

³ E.g., by Arnold Gomme, *Cl. Rev.*, LXIII, 1949, p. 122; by Paul Clement, *A.J.A.*, LXIX, 1965, p. 194; by Malcolm McGregor, *Phoenix*, XX, 1966, pp. 214-217; and by me, *The Athenian Year*, 1961, p. 101 with note 43, and *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 221-225.

⁴ *University of California Publications in Classical Archaeology*, IV, 4, 1963, pp. 349-354. This is now, I think, generally recognized. I have been one of the last to give up the idea of a possible forward count. See my recantation in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 256, note 200.

⁵ *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 221-225.

⁶ Pritchett publishes a photograph of a latex

squeeze in *University of California Publications in Classical Archaeology*, IV, 4, 1963, Plate 20, b, and says of it that «all traces of the nu of the word *enatei* have disappeared.» The left upright is now (1968) seen by Bradeen, Laing, and McGregor, who have recently examined the stone in Athens, as well as by me. See my comment on the condition and preservation of the stone in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 222. A photograph of the stone itself is published in *Hesperia*, III, 1934, p. 4.

⁷ Pritchett and Neugebauer, *Calendars of Athens*, pp. 33, 53.

⁸ It does not occur in *I.G.*, II², 459, though it should in fact be there restored.

⁹ *I.G.*, II², 335.

¹⁰ *I.G.*, II², 361.

in 324/3,¹ in 305/4,² in 304/3,³ in 302/1,⁴ and thereafter exclusively in preambles of decrees in place of φθίνοντος, always without ἡμερολογδόν except in the one instance of 307/6. It seems, therefore, that the mere dating of an inscription by a day μετ' εἰκάδας in the last decade of the month is not in itself enough to call for ἡμερολογδόν. This phrase was not brought into the calendrical lexicon merely by a change from φθίνοντος to μετ' εἰκάδας.

But there were two additional elements of date in *I.G.*, II², 458: ἐμβολίμωι and its modifier δευτέρα. Apparently ἐμβολίμωι alone normally at this period stood without ἡμερολογδόν. The date Ἐ[λαφηβολιῶνος ἔννῃ καὶ ν]έαι ἐμβολίμωι occurs without ἡμερολογδόν in this same year 307/6.⁵ It (ἐμβολίμωι) also occurs alone, as I believe, in 323/2 (restored),⁶ and it is on the stone, without ἡμερολογδόν, in 306/5.⁷ It is not necessary to search out parallels, though they exist, later than the end of the fourth century. It must be, therefore, that ἡμερολογδόν was thought necessary because more than one intercalated day was added, and because the cumbersome terminology called for an explanation. In the case of *I.G.*, II², 458, the explanation covered the fact that a day really the 24th was called the 22nd *plus* 2. But this was not always felt necessary, and in 271/0, for example, a date Elaphebolion 13 was called Elaphebolion 9 *plus* 4 without added ἡμερολογδόν,⁸ and in 181/0 a date which should have been Metageitnion 3 was called Hekatombaion 25 *plus* 8, again without added ἡμερολογδόν.⁹

The restoration of *I.G.*, II², 459, where ἡμερολογδόν has been assumed, has always been a problem. This honorary decree was on a stele of which a small fragment is preserved from the upper left corner, including part of the pedimental top, and it is written stoichedon. Pritchett and I studied this in 1940.¹⁰ Oscar Broneer thought that each line should have at least 50 letters,¹¹ but we restored the text with a line of 49, confident that this was close enough to Broneer's theoretical minimum of 50 to be acceptable. Donald Bradeen, who has measured *I.G.*, II², 459, again at my request, reports that no median line can be determined, but that, if a plumb is dropped from where the raking cornice breaks off, the left half of the text had at least 22 letters (with a stoichos of 0.0163 m.). He estimates a minimum of 46, therefore, with the left half of the stone measuring at least 0.37 m., and the restoration of line 2 be-

¹ *I.G.*, II², 454 (for the date see Meritt, *The Athenian Year*, p. 106); *Hesperia*, X, 1941, pp. 49-50, No. 12, as restored (for the text see Meritt, *op. cit.*, p. 105); *I.G.*, II², 547, as restored (*ibid.*, pp. 105-106).

² *Hesperia*, IV, 1935, pp. 553-555; V, 1936, p. 203.

³ *I.G.*, II², 482, 483, 485.

⁴ *Hesperia*, I, 1932, p. 45, as restored; V, 1936, p. 415, No. 12; IX, 1940, pp. 104-105, No. 20; *I.G.*, II², 500, 501, 502.

⁵ *I.G.*, II², 358. For the date see Sterling Dow, *H.S.C.P.*, LXVII, 1963, pp. 56-60, and for the restoration see below, pp. 112-113.

⁶ Meritt, *The Athenian Year*, p. 107, with a new

text of *I.G.*, II², 368.

⁷ *I.G.*, II², 471.

⁸ See W. B. Dinsmoor, *Hesperia*, XXIII, 1954, pp. 299-300; Meritt, *The Athenian Year*, pp. 151-152. The date Elaphebolion 9 was already retarded by four days somewhere earlier in the year, but after Metageitnion 9.

⁹ Pritchett and Meritt, *The Chronology of Hellenistic Athens*, p. 112. For the text see *Hesperia*, XXXII, 1963, pp. 16-17, and for the date see *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 238-239.

¹⁰ Pritchett and Meritt, *op. cit.*, pp. 18-19.

¹¹ *Hesperia*, II, 1933, p. 400.

ginning with [ἐπὶ] Ἀναξικ[άτους]. There will then have been a left margin before the first stoichos of only 0.006 m. Broneer thought this too little, and restored [ἐπ'] Ἀναξικ[άτους] with a margin which Bradeen estimates at 0.022 m. Hence each line may have had as few as 44 letters.

Other considerations make it clear, however, that the line had either 48, 49 or 50 letters, all being epigraphically possible, for the restoration of line 2 is sure except for the name of the phyle. The distribution of phylai among the prytanies or 307/6 is fairly well known,¹ and the only available names for line 2 are of 9, 10, or 11 letters in the genitive.² Pritchett and I restored in 1940 a line of 49 letters, reading in lines 3-4 a double date Ἀνθε[στηριῶνος εἰκοστῇ, δεκάτει δὲ προτέρα ἡμερολογδόν]. Pritchett has since that time recanted and consistently challenged the use of εἰκοστῇ for the date within the month.³ I have held that the regular progression of prytanies, equally with 34 days each in the second half of 307/6, requires the 20th day of the month to be restored as equal to the 8th day of the ninth prytany.⁴ After all, εἰκοστή was used in 406 B.C., in the year following the first known example of δεκάτη προτέρα for the 20th day. I assumed, as did Pritchett with me at one time, that ἡμερολογδόν, which we both restored, somehow implied a contrast between two ways of naming the same day. Pritchett went so far as to restore the text of *Hesperia*, III, 1934, p. 3, No. 5, with both forward and backward count (contrasted) in a formula with μετ' εἰκάδας.⁵

But the matter ought not to be left here. My belief is that the study of restorations with ἡμερολογδόν must be based primarily on the one sure example of its usage in 307/6, in *I.G.*, II², 458: Γαμηλιῶνος δευτ[έ]ραι ἐ[μ]βολίμωι ὀγδόε[ι] μετ' εἰκάδας ἡμερολογδόν. There is no suggestion of contrast between two ways of naming a day; the date is given once and named simply «as one counts days.» For this reason I have sought for a restoration which eliminates the idea of contrast. I have tried Ἀνθε[στηριῶνος δεκάτει προτεραίαι τοῦ μηνὸς ἡμερολογδόν], still with a line of 49 letters, with the date given only once «as one counts days,» and still with the equation between the festival and the prytany IX 8 = Anthesterion 20. But this does not name intercalated days, and so lacks the essential elements (as noted above) which call for ἡμερολογδόν. Better restorations will be suggested below.

The year 307/6, being intercalary by virtue of an extraordinary doubling of the month Gamelion,⁶ is the only year in the long span from at least as early as 347/6 down to 299/8 which interrupts the Metonic cycle of intercalations.⁷ The reasons for this aberration are known,⁸ and the correction was made at once by having 306/5 ordinary instead of intercalary. The prytanies of 307/6 from VII to

1 See *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 14-15.

2 Aiantis or Leontis (9), Erechtheis or Kekropis (10), Akamantis (11).

3 See, for example, *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, p. 464 with note 1.

4 Meritt, *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 14-15.

5 See above, p. 108.

6 *I.G.*, II², 1487, lines 53-54: ἐπ' Ἀναξικ[άτους] ἄρχοντος - - Γαμηλιῶνος ὑστ[έ]ρου - -].

7 See the sequence of years in *The Athenian Year*, pp. 231-232, and in *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 237-238.

8 *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 15.

XII were lengthened from 29 days each to 34 days each to accommodate the extra 30 days suddenly thrust into the festival year. Athenian feeling for equal opportunity and for impartiality in regulating the lengths of prytanies was thus well served. But intercalations of extra days are known, with attendant irregularities in the festival calendar, and one must be prepared to cope with them.

Pritchett has, since 1940, shown a reluctance to deal with the year 307/6. His latest article, on the intercalated month at Athens,¹ begins with a misquotation from Ginzel,² attributing to him the statement that the Athenians normally intercalated the month Skirophorion, whereas Ginzel quite correctly says Posideon. Pritchett's theory that the Athenians intercalated empirically, following no regular cycle, is incompletely documented and omits much of the evidence. His table of illustrations makes no mention of the intercalated Gamelion of 307/6. But it lacks much else besides, like the intercalated Posideon of 193/2³ and the intercalated Posideon in 157/6.⁴ The testimony of *I.G.*, II², 1290 (*saec.* III *a.*) is almost equally sure for another intercalated Posideon overlooked by Pritchett,⁵ and since the numismatic evidence calls for an intercalary year in 167/6 the calendar equation of *Hesperia*, Suppl. I, p. 135, No. 72, from the sixth prytany should be made with an intercalated Posideon,⁶ also omitted from Pritchett's table.

Pritchett overlooks good evidence for the intercalation of months other than Posideon. Gamelion II of 307/6 is the most obvious omission, but calendar equations in 226/5 attest an intercalated Hekatombaion⁷ and in 223/2 attest some month (it is not certain which) earlier than Posideon.⁸ Pritchett includes neither in his table.

Most serious is the omission of the evidence of Ptolemy⁹ that there was a Posideon I, implying also an intercalated Posideon II, in the archonship of Euandros (382/1). Ptolemy was using the astronomical calendar of Meton to date an eclipse of the moon which had been observed in Babylon.¹⁰ Here the evidence is clear that Posideon was the intercalated month in the Metonic cycle, which allowed no choice or deviation in the nature of empirical or whimsical intercalations. Since the years of the Athenian festival calendar from as early in the fourth century as we have any record down to 299/8 had the same cycle of intercalations as the Metonic calendar,¹¹

¹ *Cl. Phil.*, LXIII, 1968, p. 53

² F. K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, II (Leipzig, 1911), p. 334.

³ Meritt, *The Athenian Year*, p. 195: Ποσιδεῶνος ἐμβολίμου [ἐν]δεκάτει. The date of the archon Hippias is probably 193/2 (cf. *T.A.P.A.*, XCV, 1964, p. 240).

⁴ John H. Kent, *Hesperia*, XVI, 1947, p. 224: Ποσιδεῶνος ἐμβολίμου. The year is the archonship of Anthesterios.

⁵ The restoration is Ποσιδε[ῶνος ὑστέρου] ἐκ[τ]εῖς ἰσταμένου. It would be evidence for a second Posideon even if the restoration were made with προτέρου instead of ὑστέρου.

⁶ Meritt, *The Athenian Year*, p. 183: [Ποσιδεῶνος ὑστέρου πέμπτει ἰσταμένου].

⁷ See *The Athenian Year*, pp. 152-153. The month Metageitnion was equated with the third (not the second) prytany.

⁸ See Pritchett and Neugebauer, *Calendars of Athens*, p. 90, supplementing Pritchett and Meritt, *Chronology of Hellenistic Athens*, p. 102 and correcting the forward count of days there suggested with μετ' εἰκάδας.

⁹ *Almagest*, IV [ed. Heiberg], pp. 342-343: ἄρχοντος Ἀθήνησιν Εὐάνδρου μηνὸς Ποσιδεῶνος τοῦ προτέρου.

¹⁰ See Meritt, *The Athenian Year*, pp. 23-25, with notes 9-11.

¹¹ See *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 237-238.

there is the strong presumption, amounting to proof, that for upward at least of a century the intercalated month, when intercalation was called for, was a second Posideon. Special circumstances attended the intercalation of Hekatombaion in 416/5,¹ and the intercalation of Gamelion in 307/6.² But they are the exceptions which prove the rule and do not detract from the right enjoyed by Posideon of being the regularly intercalated month in intercalary years. There was more irregularity in the third and second centuries, for which reasons can sometimes be found in special cases, sometimes not. They do not alter the cyclical rule for intercalating Posideon. Moreover, other intercalations usually introduce such anomalies into the calendar that one can only regard them as eccentric. This is especially true of the second Hekatombaion in 228/7,³ and of the second Anthesterion in 222/1,⁴ which I have discussed elsewhere.⁵

My study of the year 307/6 gave 12 extra days to Elaphebolion and made the correction by subtracting 12 days from Mounichion.⁶ Pritchett's objection to this is strange,⁷ for he has himself proposed even greater anomalies elsewhere,⁸ and it takes no account of the need in 306 B.C. to postpone the Dionysia and of the fact that these adjustments in the festival calendar allow a regular prytany calendar from Gamelion to the end of the year. Pritchett has objected especially to my restoration of the second line of *I.G.*, II², 358,⁹ claiming that «his (Meritt's) restoration for *IG* II², 358 (p. 436), wherein he assigns the letters omicron theta to one letter-space and omega nu to another — all in the same line — does not deserve consideration.»

Pritchett does not understand. First I corrected Dow's statement of the space available for restoration from twelve letter-spaces to fourteen. Then Pritchett has read what I wrote only with enough care to make a tendentious misquotation. Since Dow's study of this text it has been known that it belongs to the year 307/6, and that the last day of the month Elaphebolion was the 25th day of the prytany.¹⁰ It has also been long known that some days early in Elaphebolion fell in the tenth prytany¹¹ and that this prytany belonged to the phyle Hippothontis.¹² If early days in Elaphebolion belonged to Hippothontis (the tenth prytany) the last day of Elaphebolion certainly did. Hence the restoration in line 2 of *I.G.*, II², 358, would normally be [ἐπὶ τῆς

1 See Meritt, *Classical World*, LVI, 1962-1963, pp. 39-41. The date 415/4 in footnote 12 is a misprint for 416/5.

2 See *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 14-15.

3 *Hesperia*, Suppl. I, p. 74, No. 29, lines 3-5: 'Εκατομβαιῶνος [ὅς] τέρου ἐκ[χ]τεῖ μετ' εἰκάδας ἐμβολίμῳ, μιᾷ καὶ τριακοστῇ τῆς πρυτανείας. As Dow remarked, in publishing the text, it «must seem to us one of the most irrational in the whole docket of calendar problems.»

4 *IG*, II², 844, line 33: ἐπὶ Ἀρχελαίου Ἀνθεστηριῶνος ἐμβολίμου. For the date see *The Athenian Year*, p. 235. See above, p. 92 with note 5.

5 *T.A.P.A.*, XCV, 1964, pp. 256-259. Above

pp. 92-93.

6 *Hesperia*, XXXIII, 1964, pp. 13-15; cf. *Hesperia*, XXXII, 1963, p. 437.

7 *B.C.H.*, LXXXVIII, 1964, p. 466, note 2. The reference is to *Hesperia*, XXXII, 1963, p. 437.

8 See, for example, *University of California Publications in Classical Archaeology*, IV, 4, 1963, pp. 331-335.

9 See *Hesperia*, XXXII, 1963, p. 436: [ἐπὶ τῆς Ἰπποθωντίδος δεκά]της πρυτανείας ἦν.

10 *H.S.C.P.*, LXVII, 1963, pp. 56-60.

11 E. g., Pritchett and Meritt, *Chronology of Hellenistic Athens*, p. 16; Meritt, *Hesperia*, XXXII, 1963, p. 437.

12 *S.E.G.*, III, 86.

Ἰποθωνίδος δεκά]της πρυτανείας ἦι. This is too long by two letters for the stoichedon space available; so I suggested [ἐπὶ τῆς Ἰποθωνίδος δεκά]της πρυτανείας ἦι (*vel sim.*). The words *vel sim.* are of course essential, but they are omitted by Pritchett from his quotation. They show that I use one device (there are many) to warn that some condensation of the text is necessary.

Let me illustrate once again. A similar crux exists in the text of *Hesperia*, VIII, 1939, p. 31, where the ten letters of Κροπίδος were inscribed in eight spaces. The scribe apparently cut Κροπίδος, and then corrected his error. This was noted by A. E. Raubitschek in 1945,¹ and the whole performance of the stonecutter was described and explained by me in 1961.² Perhaps in 307/6 the stonecutter wrote ἐπὶ τῆς Ἰπλωνίδος, then made an erasure and corrected his error. It can make no difference whether he corrected his error, or how; the fact remains that the name of the prytany (Hippothontis) and its number (tenth) are both necessary for line 2; this is all that matters. The suggestion that he corrected his error, much as did the scribe of 318/7,³ is legitimate (not that it makes any significant difference) and intelligible.⁴ If four letters were cut in the space of two it means that the letters were cut in an erasure and much crowded. Nor is it in any way reprehensible, as Pritchett implies, that this was done «all in the same line.» The error was corrected where it was made, not merely in one line but in one word.

In the restoration of *I.G.*, II², 459, one of the key inscriptions for an understanding of the calendar of 307/6, it is necessary to bear in mind the known retardation of the festival calendar in Gamelion by 2 days,⁵ and the known retardation before Elaphebolion 9 of 11 days.⁶ Moreover, the use of ἡμερολογδόν, which has been restored by all editors since Stschukareff,⁷ implies the naming of a day with more than one intercalation, so that here too in Anthesterion there will be evidence of a retarded calendar. Since the regular progression of prytanies calls for the 20th day of the month (see above, p. 110) the problem of restoration is how to name this day with the necessary circumlocution, matching the supplement to the requirements of the stoichedon pattern of the text. I suggest the following as one possible solution:

I.G., II², 459

a. 307/6 a.

Ἄ ρ ι σ τ [- - - - - ΣΤΟΙΧ. 49]

[ἐπ'] Ἀναξικράτους ἄρχοντος ἐπὶ τῆς - - - - - ἰδος ἐνάτης πρυτα]

[νεί]ας Ἀνθε[στηριῶνος ἐνδεκάτει ἐβδόμει ἐμβολίμωι ἡμερολ]

[εγδό]ν· ὀγδ[όει τῆς πρυτανείας· ἐκκλησίᾳ· τῶν προέδρων ἐπεψήφ]

5 [ἰξεν Ν]ησι[ώτης? - - - - -]

lacuna

¹ *T.A.P.A.*, LXXVI, 1945, pp. 106-107.

² *The Athenian Year*, pp. 126-127.

³ In *Hesperia*, VIII, 1939, p. 31, as noted above.

⁴ Pritchett does not indicate how he would restore, or explain, this line.

⁵ *I.G.*, II², 458.

⁶ *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 14, note 40.

⁷ See Kirchner's note on *I.G.*, II², 459, and Koehler's note in the commentary on *I.G.*, II, 5, 240b. The adverb ἡμερολογδόν was used only, so far as is known, in these two inscriptions of 307/6 which show multiple retarded dates, both within two months of each other, and it is probably unique with one particular scribe.

The eleventh day intercalated a seventh time would have been named in straightforward fashion as the eighteenth. If the two days already intercalated in Gamelion had not been compensated by some subsequent omission, the day would actually be the 20th in a normal calendar: the 256th day of the year, corresponding to the 8th day of the ninth prytany.¹ There is no assurance that the two extra days in Gamelion remained so long (almost two months) without compensation. But the restoration does not depend on them. Any two days intercalated anywhere in the calendar before Anthesterion 11 would give the same result. Or, if one assumes the intercalation of only one day, the restoration can be made with δωδεκάται instead of ένδεκάται. The 20th day (256th in the year) would then be Anthesterion 1+12+7 instead of 2+11+7.

The next calendar equation in 307/6 shows Prytany X 3 falling on Elaphebolion 9.² There is here a retardation of 11 days, but the extra days between Ἀνθεστηριῶνος ένδεκάτη (or δωδεκάτη) έβδομή έμβόλιμος and Ἐλαφηβολιῶνος ένάτη ίσταμένου cannot be precisely located. It is a measure of economy to assume that the seven days in Anthesterion had not been adjusted. Because of the long delay after Gamelion 24 (22 *plus* 2) perhaps the days added there had been adjusted. Whether two other days should be added in Gamelion II or early in Anthesterion, before the 11th, is uncertain. There were surely two more days added after Anthesterion 11 and before Elaphebolion 9. Perhaps they were both in Anthesterion: ένδεκάτη όγδόη έμβόλιμος and ένδεκάτη ένάτη έμβόλιμος. We do not know, and it does not matter. The date Elaphebolion 9, though retarded by 11 days, was not given the modifier ήμερολογδόν because it was not itself a tripled (or more drastically multiple) date.

This is one possible solution for the restoration of *I.G.*, II², 459. But it has a slight prosopographical disadvantage. If the stoichedon order was duly observed (which there is no reason to doubt, except that such things are never absolutely sure) the name of the chief proedros in line 5 must be restored as [N]ησι[ώτης]. It is an unusual name in Athens, known once from a columella of the first century B.C.,³ and in Roman times known from a visitor to Upper Egypt.⁴ Kirchner also somewhat reluctantly accepted the fifth-century sculptor as an Athenian (*P.A.*, 10668), but this is not certain. Other names (e.g., Θήσιππος, *P.A.*, 7242) hardly need be considered.

On the other hand, if the restoration of the name in line 5 can be made with two letters instead of one before the eta many well-known Athenian names are available (e.g., Κτησι - - -, Μνησι - - -). This extra space can be provided with a stoichedon line of 50 letters, restoring the name of the phyle Ἀκαμαντίδος in line 2 (see p. 110 note 2, above). The date in line 3 will, of course, be differently expressed, but might be made to equal Anthesterion 20 by writing Anthesterion 11 *plus* 4 and assuming that Anthesterion 11 was itself already retarded by 5 days, that is, 5 + 11 + 4 = 20. Read thus, the text can be restored:

1 See *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 14.

2 *Hesperia*, loc. cit.

3 *I.G.*, II², 6368: Σώστρατος Νησιώτου Κεφαλῆθεν
(*P. A.*, 10669).

4 J. Baillet, *Inscr. Gr. et Lat. des Tombeaux des Rois ou Syringes* (Cairo, 1926), No. 2005: Νησιώτης Ἀθηναῖος.

I.G., II², 459

a. 307/6 a.

ΣΤΟΙΧ. 50

Ἀ ρ ι σ τ [- - - - -]
 [ἐπ'] Ἀναξικρ[άτους ἄρχοντος ἐπὶ τῆς Ἀκαμαντίδος ἐνάτης πρυτα]
 [νεί]ας Ἀνθε[στηριῶνος ἐνδεκάτει τετάρτει ἐμβολίμωι ἡμερολ]
 [εγδό]ν ὁγδ[όει τῆς πρυτανείας ἐκκλησίᾳ τῶν προέδρων ἐπειρήφι]
 5 [ξεν ..]ησι [- - - - -]

lacuna

It is now evident that ἡμερολογεῖν must not be used in the restoration of the 19-letter lacuna in *Hesperia*, III, 1934, p. 3, No. 5, for there is no possibility of adding in the space available any double date with ἐμβολίμωι in addition to ἡμερολογεῖν. Indeed, the use of ἡμερολογεῖν seems to have been peculiar to the scribe of 307/6, and it is highly doubtful that it was used in any other year or by any other scribe.

The decree of *Hesperia*, III, 1934 p. 3, No. 5, is dated by its secretary to the year 327/6, half way in time between the first recorded use of μετ' εἰκάδας (334/3) and the last recorded use of φθίνοντος (320/19) in the preambles of decrees for naming the waning days of a month.¹ The change in terminology can be here documented by restoring the double date Μουνιχιῶνος [ἐνάτει φθίνοντος, νυνὶ] δ' ἐνάτει μετ' εἰκά[δας] in lines 3-4 of the text in question. The contrast is between the old and the new, and gives notice that μετ' εἰκάδας is now the accepted formula in chancery style.

BENJAMIN D. MERITT

¹ See above p. 107 with note 1.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΑΤΤΙΚΑΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ (II)

— 1 —

Εἰς IG II² 5887

Ἐν IG II², 1009^{IV} στίχ. 104 ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ξένων ἐφήβων, τῶν ἀναγραφομένων ἐν τέλει τῆς στήλης τῆς περιεχούσης τὰ ὀνόματα τῶν ἐφηβευσάντων ἐν Ἀθήναις ἐπὶ Μενοίτου ἄρχοντος (117/6 π.Χ.), ὁ

Νικασί[ω]ν Νικασίωνος - - -

Τὸ ἐθνικὸν τούτου ἐλλείπει συνεπείᾳ φθορᾶς τῆς ἐπιφανείας τοῦ λίθου εἰς τὸ σημεῖον ἔνθα τοῦτο ἀνεγράφετο. Εἶναι ὅμως λογικὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ οἰκογένεια τούτου εἶλκε τὴν καταγωγὴν ἐκ Μ. Ἀσίας, ἀφοῦ ὁ εἰς τὸν προηγουμένον στίχον (103) ἀναγραφόμενος ἔφηβος ἦτο Λαοδικεύς, ὁ εἰς τὸν ἐπόμενον (105) *Μα[λλώτης]* ἢ *Μα[γυδεύς]*¹.

Τὸ ἴδιον ὅμως ὄνομα πατρὸς καὶ υἱοῦ ἀπαντᾶται καὶ ἐπὶ ἐπιτυμβίου λίθου, IG II² 5887, ἦτοι

Νικασίων Νικασίωνος Βερεν<ε>ι<κί>δ<η>ς.

Τὸ δημοτικὸν ἐδῶ εἶναι συμπληρωμένον ἢ κάλλιον εἰπεῖν διωρθωμένον. Ὁ λίθος, ἄλλοτε ἐν Ἀθήναις, δὲν ὑπάρχει πλέον, ἡ δὲ ἐπιγραφή εἶναι γνωστὴ μόνον ex schedis Mustoxydis. Τὸ δημοτικὸν - ἐθνικὸν ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ πρώτου δημοσιεύσαντος (ΒΟΕΣΚΗ, CIG 613) ὡς ΒΕΡΕΝΑΙΔΙΕΥΣ καὶ διορθοῦται εἰς *Βερεν[ε]ι[κ]ι[δ]ης*.

Ἀλλά, παρὰ πᾶσαν καλὴν διάθεσιν, τὸ ΒΕΡΕΝΑΙΔΙΕΥΣ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ μεταμορφωθῇ εἰς Βερενικίδης· διότι ὁμοιάζουν μὲν ἀμφοτέρω ὡς πρὸς τὰ πρῶτα γράμματα, ἀλλὰ διίστανται ἐν συνεχείᾳ. Θὰ πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ ἀναζητηθῇ, διὰ τὸ ἐθνικὸν τῆς ἐπιτυμβίας ἐπιγραφῆς, ὄνομα πόλεως (ὄχι ἀττικοῦ δήμου), ἥς τὰ πρῶτα γράμματα νὰ συμπίπτουν μὲ τὰ γράμματα τοῦ ἐπὶ τοῦ λίθου ἐθνικοῦ. Ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς τὰ ἐθνικὰ τῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συγκεντρώνει τὰς περισσότερας πιθανότητας εἶναι τὸ ἐθνικὸν τῆς Φρυγικῆς πόλεως Βερέκυντος².

Πολλὰ περὶ ταύτης δὲν εἶναι γνωστά. Ἐπιγραφικαὶ μαρτυρίαι, ὡς καὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ ταύτης ἐλλείπουν. Ἐκ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου γνωρίζομεν, ὅτι ὑπῆρχε πόλις Βε-

¹ L. ROBERT, RÉG 63, 1950, σ. 143.

² Ἡ σχετικὴ μὲ ταύτην βιβλιογραφία ἐν RE XX 1,

σ. 820/21 : L. ROBERT, Villes d'Asie Mineure, 1962,

σ. 156/7.

ρέκυντος, ἐν χώρᾳ καλουμένην Βερεκυντία¹. «Τὸ ἐθνικὸν Βερεκύνται² ὁμοφώνως», φαίνεται, ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸ σύνολον τῶν κατοίκων τῆς χώρας, ἐνῶ τὸ ἐπίθετον καὶ ἐθνικὸν Βερεκύντιος³, Βερεκύνθιος, παράλληλος τύπος τοῦ Βερεκυντιεύς (Ἀφυτήσιος - Ἀφυτεύς - Ἀφυτιεύς), εἰς τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως.

— 2 —

Εἰς IG II² 9327

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη, *Μνήσιππος / Ξενοκλέους / Μεγαρικῇ*, ἐδημοσιεύθη ἐσφαλμένως. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀπέδωσεν ὁ χαράκτης τὸ μὲν ὄνομα τοῦ θανόντος κατ' ἄρσενικόν, τὸ δὲ ἐθνικὸν τούτου κατὰ θηλυκὸν γένος. Τὸ ὀρθόν, οἷον ἀναγινώσκεται ἐπὶ τοῦ λίθου, εἶναι

Μνησίππη / Ξενοκλέους / Μεγαρικῇ

— 3 —

Εἰς IG II², 1927

Ὁ λίθος, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ ἐν IG II² 1927, ἔχει ἐξαφανισθῇ. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ ἔτη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, εἶναι γνωστὸν ἐξ ἀπογράφου τοῦ CHANDLER. Συνεπῶς εἰς τὰς ἀναγνώσεις τούτου καὶ μόνον βασιζόμεθα.

Εἰς τοὺς στίχους 48 καὶ 49 ταύτης ἀναγράφεται πρῶτος ἐκ τῶν τριῶν Αἰξωνέων διαιτητῶν (;) ὁ

[Εὐ]ξενί[δης] / [. . .] Π Π Ο —

ἐκ τοῦ ὀνόματος πατρὸς, τοῦ ὁποίου σφύζονται τρία μόνον κατὰ τὸ μέσον γράμματα. Συμπλήρωσις τούτου δὲν ἔχει ἀποτολμηθῇ. Ἀλλ' ἐν τῷ 4^ῳ στίχῳ τῆς ἐν IG II² 1197 ἐπιγραφῆς ἐκ τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ὀνόματος πατρὸς τοῦ ἐκεῖ ἀναγραφομένου Αἰξωνέως σφύζονται γράμματά τινα μόνον, ἥτοι

ίδην Κα - - -

1 Ὅρα καὶ ΣΤΡΑΒ. C 580: καὶ ὁ Τάνταλος λέγει, σπείρω δ' ἄρουραν δώδεχ' ἡμερῶν ὁδόν, *Βερέκυντα χῶρον, ἐνθα...* C 472: ἀπὸ τοῦ ὄρους τοῦ ἐν τῇ *Βερέκυντίᾳ*. ΣΟΥΔΑ· X 232: ὁ δὲ ἐν *Βερεκύντῃ* ἐχειμέριζεν.

2 Παρὰ ΣΤΡΑΒΩΝΙ C 469. 580. 680. 681 καλοῦνται *Βερέκυντες*.

3 ΣΤΡΑΒ. C 471: τοὺς αὐλοὺς *Βερεκυντίους*

καλεῖ καὶ Φρυγίους. ΑΡΙΣΤΟΤ. π. ἀνέμ.: ἐν δὲ Σινώπῃ *Βερεκυντίας* ἀπὸ τῶν κατὰ Φρυγίαν τόπων πνέων. PLIN. N.H. V 108: *Berecynthius tractus*. VIB. SEQU. p. 136: (Celsomino) *ad castellum Berecynthium* SERV. Aen. VI 784 (Thilo - Hagen): *Berecynthia Mater*. FESTUS p. 269 (Müller) (ἡ): *in urbe Berecynthia*. ΑΡΙΣΤΟΤ. θαυμασ. ἀκουσμ. ἐν ὄρει *Βερεκυνθίῳ*.

Καὶ ἡ δευτέρα αὕτη ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἰδίαν χρονικὴν περιόδον (ca. ann. 330 a).

Ἐκ τῶν σφζομένων εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιγραφὰς γραμμάτων θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀλληλοσυμπληρωθῇ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ὄνομα πατρὸς καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ὡς

[Εὐ]ξενίδης Κα[λλί]ππο[υ]

Μίαν τοιαύτην προσπάθειαν ἐνισχύει, πλὴν τοῦ ὅτι τὰ δύο κείμενα εἶναι σύγχρονα, τοῦ ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις πρόκειται διὰ δημότας τῆς Αἰξωνῆς, καὶ τὸ ἐξῆς εἰσέτι: Ὁ δεύτερος κατὰ σειρὰν τῶν ἐν IG II² 1927 (στίχ. 50. 51) *διαιτητῶν* (;), *Λε(ώ)φιλος* / [Εὐδ]ίκου, ταυτίζεται μὲ τὸν ἐν IG II² 1197 (στίχ. 8 / 9) [Λ]εώφιλον *Εὐδ*ί[κου]. Οὗτος, ὁμοῦ μετ' ἄλλων δημοτῶν, τιμᾶται ἐν τῷ ψηφίσματι τούτῳ τῶν Αἰξωνέων ὡς ἀκολουθῶς: [καλεῖν αὐτο]ὺς εἰς τὴν προε[δρίαν τὸν δήμα]ρχον τὸν ἀεὶ δημ[αρχοῦντα καὶ] εἶναι αὐτοῖς τὰς αὐτὰς [δωρεά]ς ὅσαιπερ καὶ τοῖς συνδίκου[ς] τοῖς περὶ Δάχγητα ὅσαι κατὰ τοὺς νόμους δέδονται.

Εἶναι πιθανῶς τὰ ἴδια πρόσωπα σύνδικοι ¹ εἰς νεωτέραν ἡλικίαν, διαιτηταὶ μετὰ τὸ 60^{ον} ἔτος ². Ἡ ἐν IG II² 1927 ἐπιγραφὴ, ἐὰν εἶναι κατάλογος διαιτητῶν, θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἐν IG II² 1197.

Ὁ Κά[λλι]ππο[ς], ἐὰν ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ὀνόματος εἶναι ἐπιτυχής, θὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἐν IG II² 1609 στίχ. 96, *τριήραρχος Κάλλιππος Αἰξω(νεύς)*, ἐν ἐνεργείᾳ ἀκόμη κατὰ τὸ ἔτος 370/69 π.Χ. ³ Περὶ τούτου καὶ τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τῆς οἰκογενείας ὄρα KIRCHNER, PA 8065 καὶ IG II² 5450.

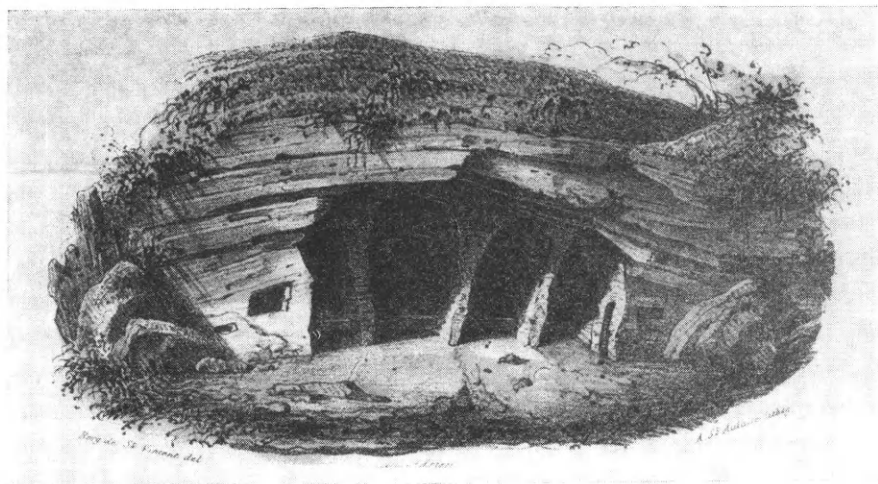
ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

¹ Ἡ ἰδιότης τῶν προσώπων εἰς τοὺς ἐν μέρει σφζομένους πρώτους στίχους τῆς ἐν IG II² 1197 ἐπιγραφῆς θὰ ἀνεγράφετο εἰς τὸ ἐλλεῖπον τμήμα τοῦ λίθου. Τὰ εἰς τοὺς στίχους 6 ἐξῆς πρόσωπα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ [Λ]εώφιλος *Εὐδ*ί[κου], χαρακτηρίζονται

ὡς σ υ ν α κ ο[λουθοῦντες ;].

² ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. 53 : *διαιτηταὶ δ' εἰσὶν οἱς ἂν ἐξηκοστὸν ἔτος ᾗ*.

³ SEG XVI 132.



Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ διασκάφου εἰς τὸν βράχον κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης
(Bory de Saint - Vincent).

Ο ΑΓΙΟΣ ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ ΜΕΘΩΝΗΣ

(ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΝ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟΝ — ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΑΣΚΗΤΗΡΙΟΝ)

Τὸ ἐν ἐπικεφαλίδι μνημεῖον εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν τῆς Μεσσηνίας, ἥδη δὲ ἀπὸ τῶν πρώτων μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν χρόνων ὁ BORY DE SAINT - VINCENT παρουσίασε λιθογραφικὴν ἀποψίν του (εἰκ. 1) ¹. Κεῖται εἰς τὴν ἀνατολικὴν κλιτύν, ὀλίγον κάτω τῆς ὁμαλῆς ράχews, τοῦ ἀριστερὰ τῆς ἀπὸ Μεθώνης πρὸς Πύλον ὁδοῦ ὑψουμένου λόφου τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀπέναντι τῆς κάτω εἰς τὴν κοιλάδα, εἰς τὴν περιφέρειαν Ἀγάκι (τὸ -) ἀκριβῶς δὲ κατὰ τὸ τρίτον χιλιόμετρον τῆς ὁδοῦ, κειμένης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ². Ἡ ὅλη περιοχὴ ἐδῶ — ἡ κλιτὺς καὶ ἡ ράχis τοῦ λόφου — ὑπῆρξε κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους λατομεῖον μαλακοῦ πωρολίθου ³. Ἡρευνήθη ἀνασκαφικῶς τὸ μνημεῖον κατὰ τὸν Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1967 ⁴· συνίσταται ἐκ συγκροτήματος διασκάφων ἐντὸς τοῦ βράχου χώρων καὶ ἐξ ὑπαίθρων τάφων.

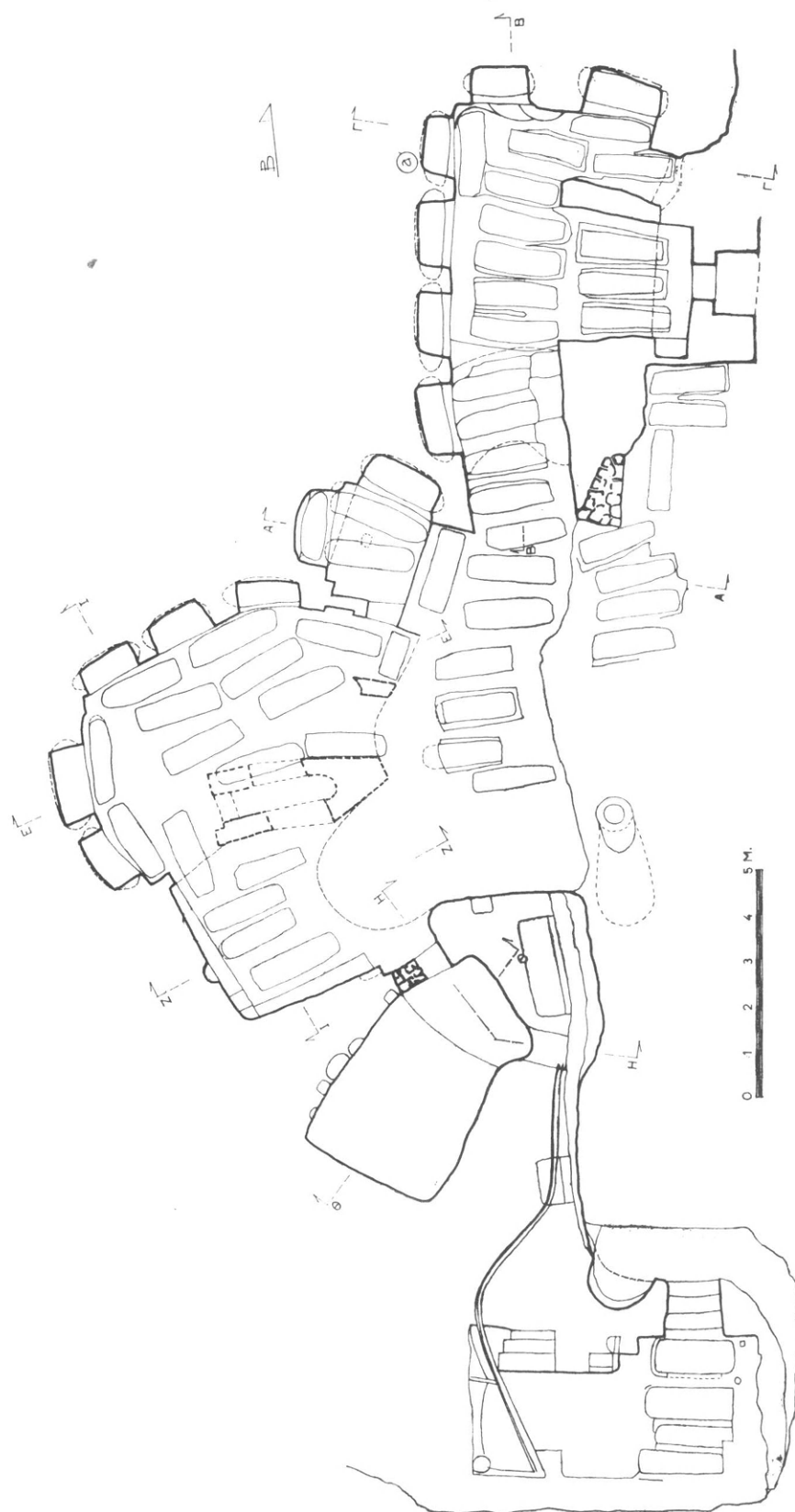
¹ BORY DE SAINT - VINCENT, Relation du voyage de la Commission Scientifique de Morée, I, Paris 1836, 179 - 184, πίν. 3 καὶ Expédition Scientifique de Morée, I, Relation par BORY DE SAINT-VINCENT, Paris 1836, 107 - 110, εἰκ. ἐν σ. 124. Πρβ. W. M. LEAKE, Travels in the Morea, I, London 1830, 429. Expédition Scientifique de Morée. Architecture κλπ. par ABEL BLOUET, I, Paris 1831, 9. F. ALDENHOVEN, Itinéraire descriptif de l'Attique et du Peloponnèse, Athènes 1841, 164. E. CURTIUS, Peloponnesos, II, Gotha 1852, 170. M. N. VALMIN, Études topographiques sur la Messénie ancienne, Lund 1930, 153. M. NIÉBUHR TOD, Notes and Inscriptions from South-Western Messenia, JHS 25, 1905, 35. AA 17, 1961/62, Χρον. 103 - 104 (Δ. ΠΑΛΛΑΣ) καὶ 18, 1963, Χρον. 94 (Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ),

ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ LEAKE (ἔ.ἀ.) καὶ μέχρις ἐσχάτων τὸ μνημεῖον ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ποιμνιοστάσιον.

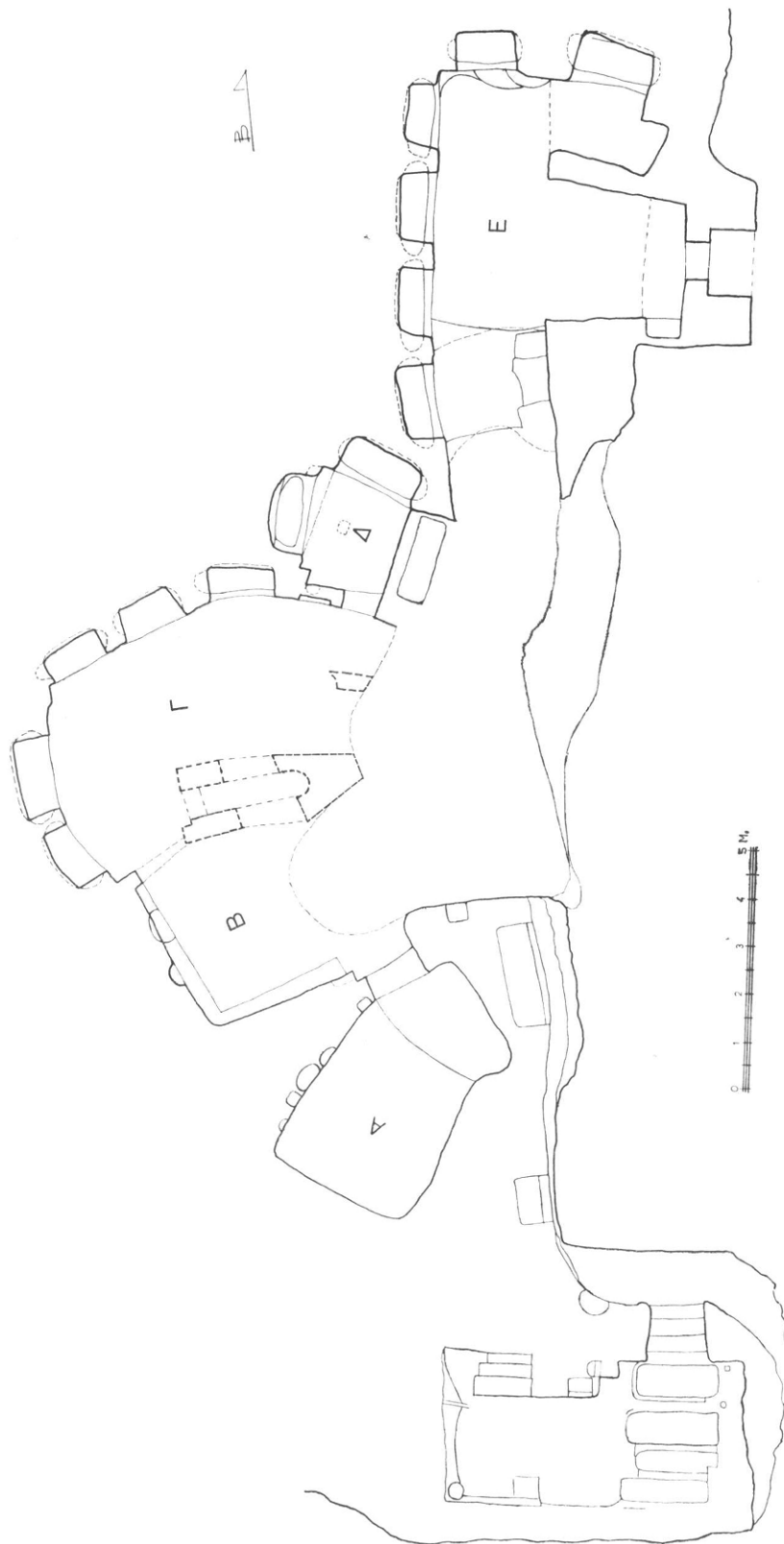
² Ὑπὸ τοῦ BORY DE SAINT-VINCENT, ἔ.ἀ. 106, τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται ὡς «agrya», ἴσως — παρατηρεῖ — ἀντὶ τοῦ «agrya». Παλαιὰ ἀπεικόνισις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, πρὸ τῆς ἀνακαινίσεώς της, ἐν Expédition Scientifique de Morée. Architecture 9, πίν. 10 καὶ 11.

³ Πρβ. A. PHILIPPSON - E. KIRSTEN, Die griechischen Landschaften III 2, Frankfurt am M. 1959, 390.

⁴ ΠΑΕ 1967, 22-27 πίν. 12-18 (Δ. ΠΑΛΛΑΣ). Συμπληρωματικὴ τις μικρὰ ἐρευνα διεξήχθη καὶ κατὰ τὸ 1968 (βλ. Ἔργον 1968, 147),



Εικ. 2. Γενική κάτοψις τοῦ διασκάφου κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης.



Είχ. 2α. Αποκατάσταση της κατάψευδος της δευτέρας περιόδου του διασάρου κοιμητηρίου της Μεθώνης.

1. Τὸ παλαιοχριστιανικὸν κοιμητήριον

α'. Οἱ διάσκαφοι χῶροι

Οἱ ἐντὸς τοῦ βράχου διάσκαφοι χῶροι τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης συνίστανται ἐκ δύο, κατ' ἀρχὰς ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων, ἐνοτήτων χώρων (εἰκ. 2 καὶ 2α)¹. ἦτοι ἐξ ενός, κατέχοντος τὸ βόρειον μέρος τοῦ ὅλου συγκροτήματος, διαδρόμου (Ε) εἰς σχῆμα πλαγιαστοῦ δίγαμμα—π—καὶ μὲ τὰ πέρατα τῶν κεραιῶν του διαμορφωμένα εἰς εἰσόδους, καὶ ἐξ ἑτέρου ἐκ τεσσάρων νεκρικῶν θαλάμων (Α, Β, Γ καὶ Δ), ἀνοιγομένων εἰς σχῆμα ριπιδίου πρὸς τὰ Νοτιοδυτικὰ τοῦ διαδρόμου, εἰς τὸ βάθος σπηλαιώδους διαμορφώσεως τοῦ βράχου (εἰκ. 3 καὶ 4). Εἰς τὰ τοιχώματά των καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου



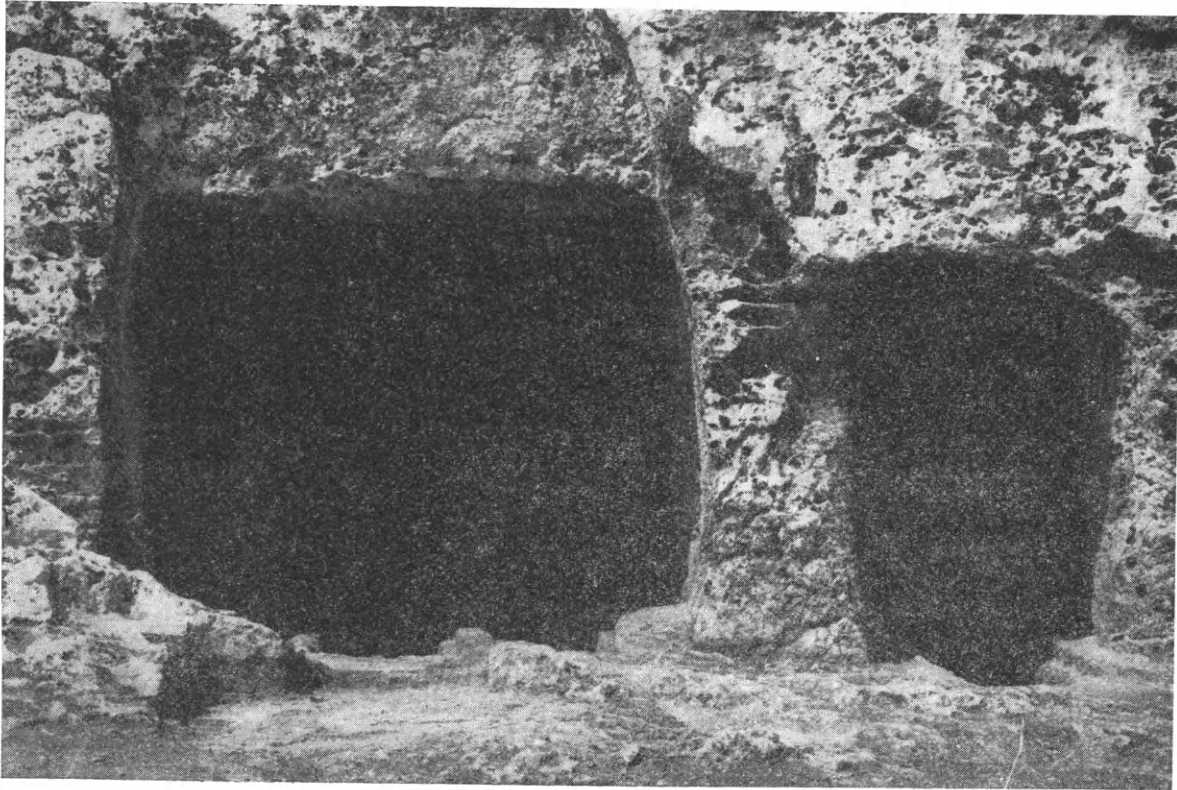
Εἰκ. 3. Ἀποψὶς τοῦ διασκάφου κοιμητηρίου ἀπὸ ΝΑ.

Εἰκ. 4. Ἀποψὶς τοῦ διασκάφου κοιμητηρίου ἀπὸ ΒΑ.

των—πλὴν τοῦ χώρου Α—ἀνοίγονται λαξευτὰ ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ πωρολίθου ἀρκοσόλια καὶ λακκοειδεῖς τάφοι.

Ὁ διγαμματοειδὴς διάδρομος (Ε) ἔχει σχεδὸν ὁλόκληρος ὀριζόντιον ὀροφήν, περικλείει δ' ἐξ ἀρκοσόλια. Ἐκ τῶν σκελῶν του τὸ πλαγιαστὸν — παράλληλον πρὸς τὴν ὄψιν τοῦ βράχου — ἐκτείνεται εἰς μῆκος 9.10 καὶ ἔχει πλάτος 2.31 - 2.35 μ., τὸ ἔξω ἐκ τῶν ὀρθίων ἐκτείνεται εἰς μῆκος 4.08 καὶ ἔχει πλάτος 1.50 - 1.53 μ. Εἶναι ὁμως εἰς τὸν χῶρον τοῦτον εὐκρινεῖς δύο φάσεις. Προηγῆθη εἰς γαμματοειδὴς νεκρικὸς θάλαμος, ὁ ὁποῖος συνίστατο ἐκ τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ ὅλου διαδρόμου, ἦτοι ἐκ πλαγιαστοῦ σκέλους, ἐκτεινομένου πρὸς Ν. ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ διαδρόμου μέχρι 5.85 μ., καὶ ἐκ τοῦ ἑτέρου — τοῦ ἔσω — τῶν ὀρθίων σκελῶν, ἔχοντος μῆκος \pm 4.50 καὶ πλάτος — κατὰ τὸ πέρασ του — 2.70 μ., ὀροφήν δὲ ὀριζόντιον (εἰκ. 5 ἀριστ.) εἰς ὕψος 2.20 μ. (εἰκ. 7). Τὰ ὄρια τοῦ ἀρχικοῦ χώρου δηλοῦνται ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 2α διὰ

¹ Τὰ σχέδια εἰκ. 2, 2α, 13, 15, 17, 18, 22, 25, 33 καὶ Παναγιωτάτου - Κουβελά. 39 ἐξεπονήθησαν ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος Κας Ἀγνῆς

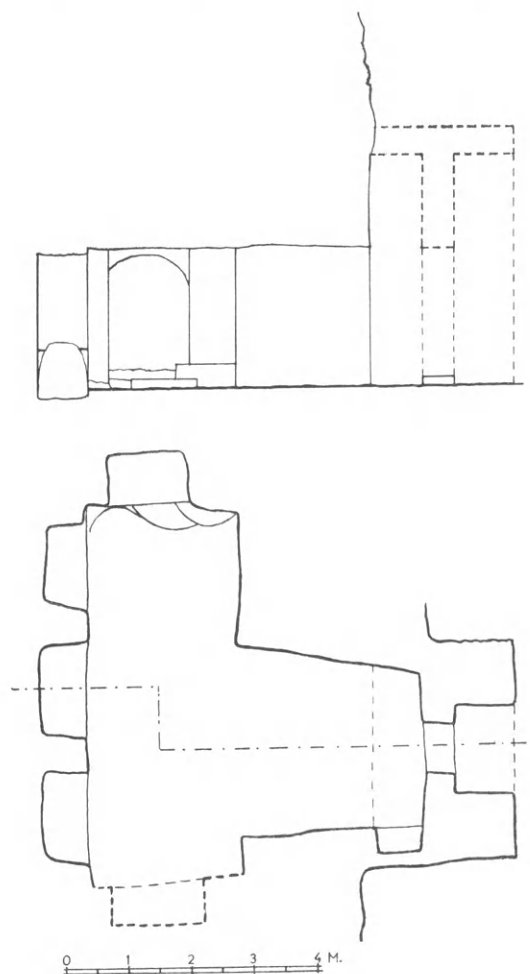


Εἰκ. 5. Ἀνοίγματα τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου πρὸς Α.



Εἰκ. 6. Σμιλεύσεις εἰς τὸ δυτικὸν τοίχωμα παρὰ τὸ νότιον πέρας τοῦ διαδρόμου.

γραμμῶν διακεκομμένων. Εἰς τὴν θέσιν τῶν 5.85 μ. εἶναι σαφὴς μεταξὺ τῶν σμιλεύσεων ἐπὶ τοῦ τοιχώματος μία κάθετος οἶονεὶ γραμμή, λείψανον τοῦ ἀρχικοῦ πέρατος τοῦ διαδρόμου (εἰκ. 6). Τὸ πέρας τοῦ ἀρχικοῦ χώρου καὶ ἡ κατὰ μεταγενεστέραν περίοδον



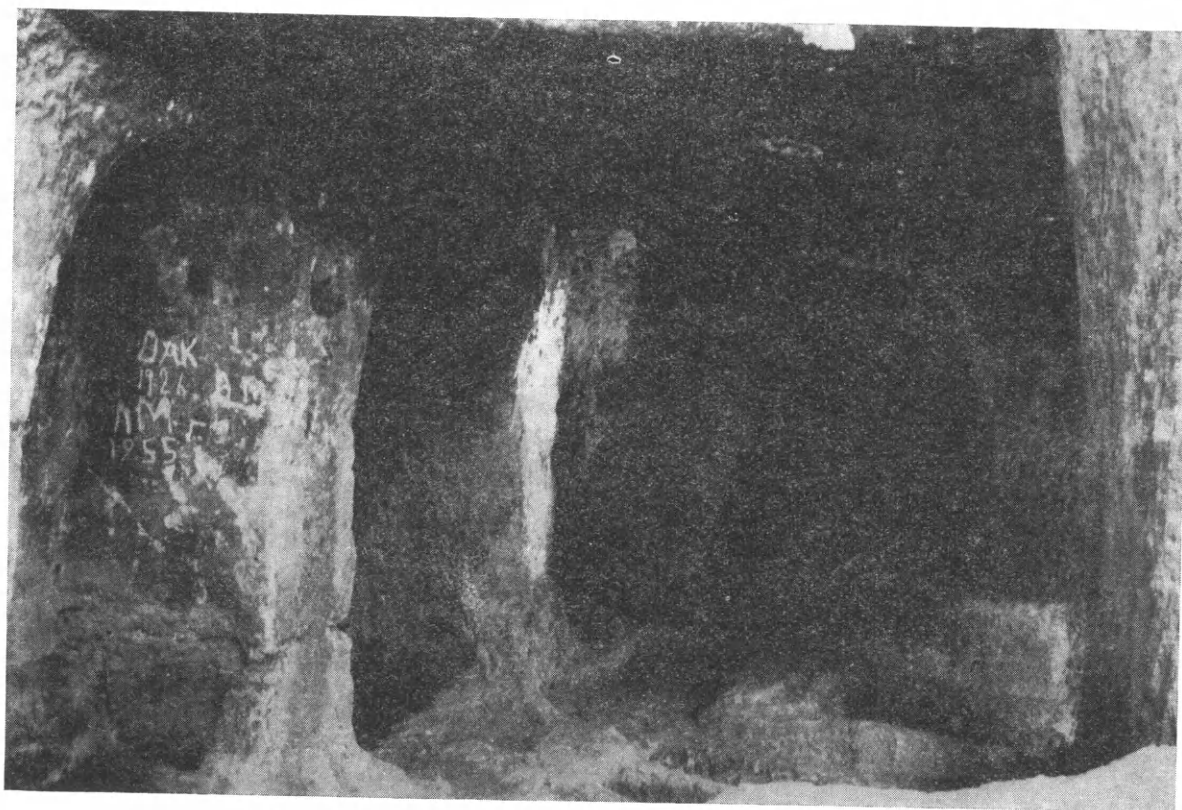
Εἰκ. 7. Ἀποκατάστασις τῆς κατόψεως καὶ τομὴ τοῦ ἀρχικοῦ θαλάμου, πυρῆνος τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου.

ἐπανάληψις τῶν ἐργασιῶν ἐπιμηκύνσεώς του φαίνονται σαφέστερον εἰς τὴν ὀροφὴν τοῦ ἔξω σκέλους τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου. Εἰς τὴν δυτικὴν ἐκ τῶν πλευρῶν τοῦ πυρῆνος τούτου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου ἠνοίγοντο τρία μονόσωμα ἀρκοσόλια, ἓν — τέταρτον — εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν (εἰκ. 8) καὶ πιθανῶς ἓν εἰσέτι — πέμπτον — εἰς τὴν νοτίαν (βλ. κατ. σ. 139).

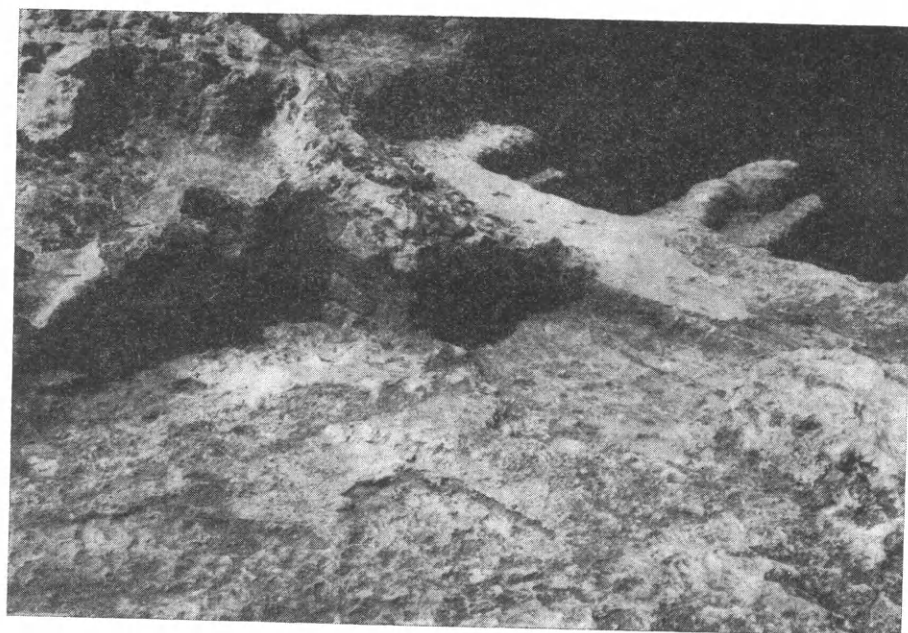
Ὁ ἀρχικὸς οὗτος νεκρικὸς θάλαμος ἦτο προσιτὸς μέσῳ λαξευτῆς εἰσόδου πλάτους 0.70 μ., πρὸ τῆς ὁποίας διεμορφοῦτο εἶδος προστώου ἐν παραστάσι πλάτους ± 1.30 καὶ βάθους 1.00 μ., λαξευτοῦ ἐν μέρει. Εὐκρινὴς θέσις μὴ διασωθέντος κατωφλίου (εἰκ. 9) ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ εἴσοδος ἐφράσσετο διὰ θυροφύλλου. Μεταξὺ τῆς εἰσόδου καὶ τοῦ κυρίως χώρου τοῦ θαλάμου παρεμβάλλεται μικρὸς προθάλαμος πλάτους 2.40 ἀλλὰ βάθους μόλις 0.80 μ. Ἀμφοτέρων τούτων διεσώθη εἰς χαμηλὸν ὕψος μόνον τὸ πρὸς Ν. ἥμισυ (εἰκ. 5 καὶ 9)· τὸ πρὸς Β. ἀντίστοιχόν του ἀπελαξεύθη εἰς ὀψίμους χρόνους, ὅτε ἀφηρέθη καὶ τὸ κατωφλίον, διὰ νὰ διευκολύνεται ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ἐκ τῆς βροχῆς ὑδάτων. Ὑπεράνω τοῦ ὀρθογωνίου ανοίγματος τοῦ θαλάμου λαξευμένον ἐπὶ τοῦ βράχου ἡμικυκλικὸν

τύμπανον (εἰκ. 10) μὲ τὴν κορυφὴν του εἰς ὕψος 3.65 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ διασώζον λείψανα ἐπιχρίσματος, προσέτι δέ, δεξιὰ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ προθαλάμου, ἄλλα λείψανα κονιαμάτων ἐκ τοιχοδομίας εἰς ὕψος ± 2.10 καὶ 2.50 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ὑποδηλοῦν ἀμφοτέρω ὅτι τὰ ἄνω μέρη τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ προθαλάμου μετὰ τοῦ προστώου ἦσαν κτιστά, ὅτι ἔφερον ἐσωτερικὸν ἐπίχρισμα καὶ ὅτι ἐστεγάζοντο διὰ καμαρωτῆς στέγης, τῆς ὁποίας ἡ κλεῖς συνέπιπτε πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ ὡς ἀνωτέρω τυμπάνου· θὰ παρουσίαζεν ὅψιν ὡς — περίπου — ἀναπαριστᾶνται ἐν εἰκ. 11. Ὁ προθάλαμος φαίνεται ἐφωδιασμένος ἐσωτερικῶς, τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἀριστερὰν — τὴν νοτίαν — πλευρὰν του, μὲ κόγχην ὀρθογωνίου κατόψεως βάθους 0.40 μ.

Εἰς δευτέραν ἐποχὴν τὸ πλαγιαστὸν σκέλος τοῦ ἀρχικοῦ θαλάμου ἐπεξετάθη κατὰ



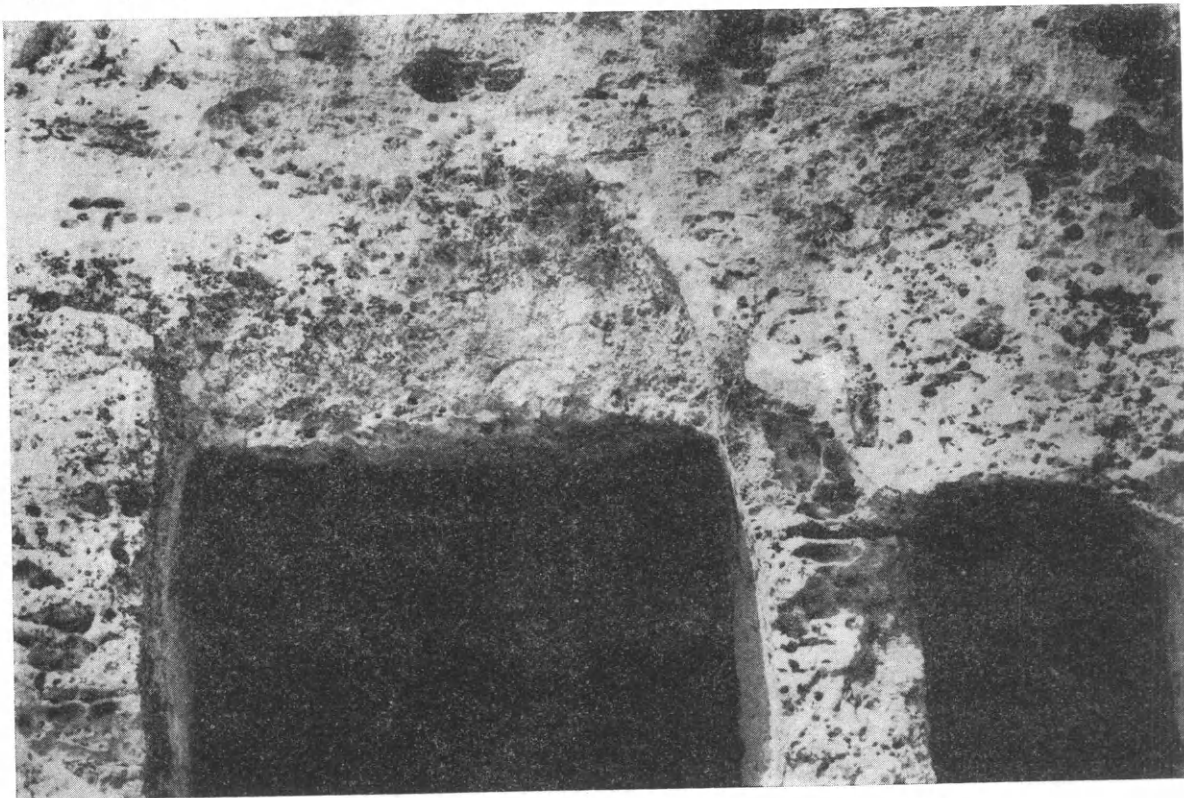
Εἰκ. 8. Ἀρκοσόλια τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (ἀπὸ Ν.).



Εἰκ. 9. Προστώφον καὶ εἴσοδος τοῦ ἀρχικοῦ νεκρικοῦ θαλάμου.

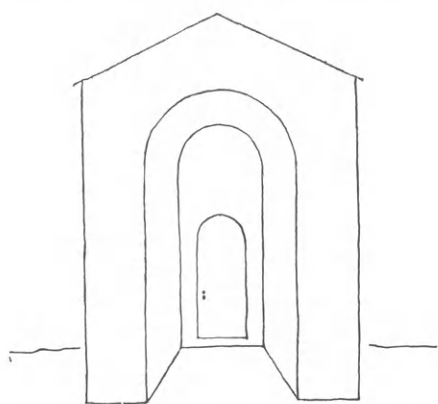
μὲν τὸ ἐν ἄκρον του — πρὸς Ν. — κατὰ ± 3.75 μ., εἰς ὀλίγον οὕτω μῆκος 9.10 μ. καὶ ἠνώθη μὲ τὸ συγκρότημα τῶν ριπιδιοειδῶς διατεταγμένων νεκρικῶν θαλάμων, κατὰ δὲ

τὸ ἕτερον εἰς ὀρθὴν γωνίαν—πρὸς Α.—κατὰ φορὰν παράλληλον πρὸς τὸ σκέλος μὲ τὸν προθάλαμον (βλ. κατωτ. σ. 154)· οὕτω ἡ ἐν λόγῳ ἐνότης χώρων ἀπέκτησε τὸ σχῆμα πλα-



Εἰκ. 10. Ἡμικυκλικὸν τύμπανον ἐπὶ τοῦ βράχου ὑπεράνω τοῦ προθαλάμου.

γιαστοῦ δίγαμμα (Π), ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐδέχθη δύο εἰσέτι ἀρκοσόλια (βλ. κατωτ. σ. 139),



Εἰκ. 11. Ἀναπαράστασις τῆς εἰσόδου τοῦ ἀρχικοῦ θαλάμου, πυρῆνος τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου.

ἀνὰ ἐν κατὰ τὰ ἐκατέρωθεν πέρατα. Τὸ δάπεδον τῆς πρὸς Ν. προεκτάσεως τοῦ διαδρόμου διεσκευάσθη μὲ δύο βαθμίδας καί, ἐπάνω, μὲ ἐν πλατύβαθμον, εἰς στάθμην δ' ἐν ὅλῳ κατὰ 0.95 μ. ὑψηλοτέραν τοῦ ἄλλου, διὰ νὰ ἀντιστοιχῇ, οὕτω, πρὸς τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου τοῦ εἰρημένου προαυλίου· ἀντιστοίχως ἐλαξεύθη ἐδῶ καὶ ἡ ὀροφή κατὰ 0.95 μ. ὑψηλότερον τῆς ἀρχικῆς, ἀλλ' ἤδη εἰς σχῆμα καμάρας (εἰκ. 12 δεξιὰ καὶ 13). Βαθμηδὸν ἐκαλύφθη τὸ δάπεδόν του διὰ λακκοειδῶν τάφων.

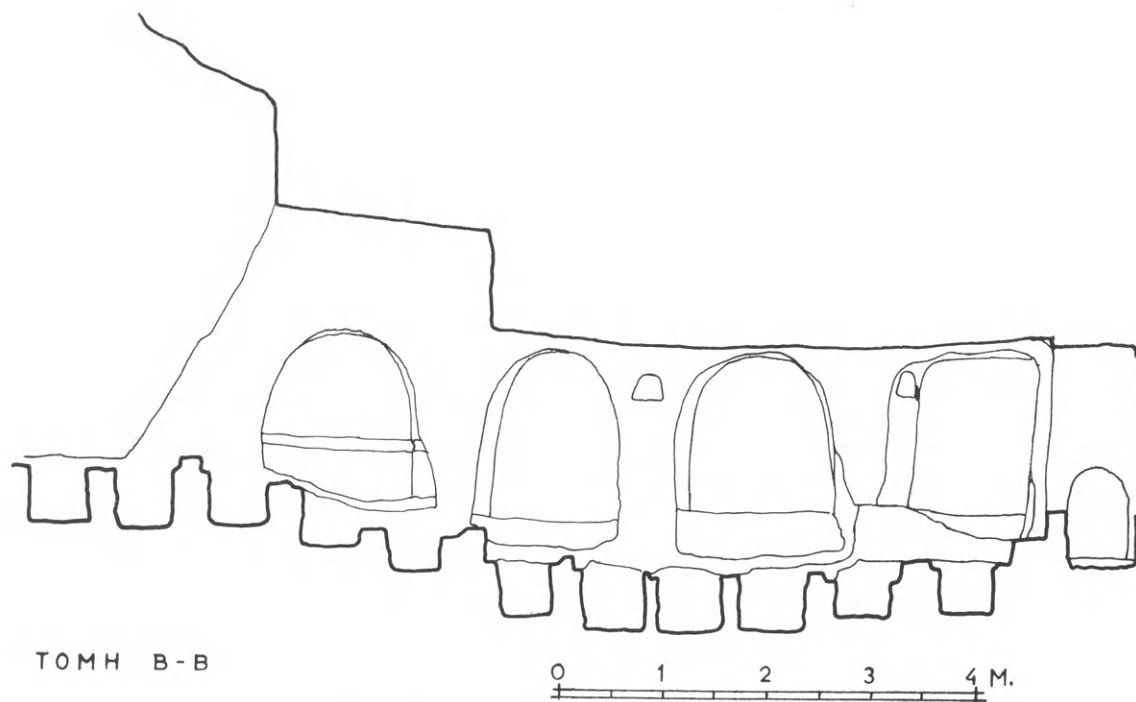
Ἐκ τῶν νεκρικῶν θαλάμων τοῦ ἐπομένου ταφικοῦ συγκροτήματος ὁ ἀπὸ Β. πρῶτος (εἰκ. 2 καὶ 2α Δ) εἶναι μικρῶν διαστάσεων (2.35×1.60 μ.), ἀρχικῶς δὲ προσιτὸς διὰ θυρίδος πλάτους ± 0.50 μ.

ἀπὸ Ν., ἐκ τοῦ ἐπομένου θαλάμου Γ (εἰκ. 14 καὶ 17), ἀλλὰ τὸ νότιον τοίχωμά του σώζεται ἐν μέρει· ἐπὶ τοῦ ὑπολείμματός του, χαμηλά, διακρίνεται ἡ θέσις τῆς θυρίδος. Τὸ σχέδιον τοῦ BORY DE SAINT-VINCENT παρουσιάζει τὴν εἰσέτι σωζομένην τότε

θυρίδα ἐλαφρῶς τοξωτήν (εἰκ. 1). Τὸ πρὸς Α., ἐπίσης δὲ μὴ διασωθὲν τοίχωμά του, ἦτο λεπτὸν καὶ συνέκλινε πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 15 ἀριστερά), κατεστράφη ὅμως τοῦτο εἰς



Εἰκ. 12. Μερικὴ ἄποψις τοῦ θαλάμου Δ (ἀριστερά) καὶ τοῦ διαδρόμου Ε.

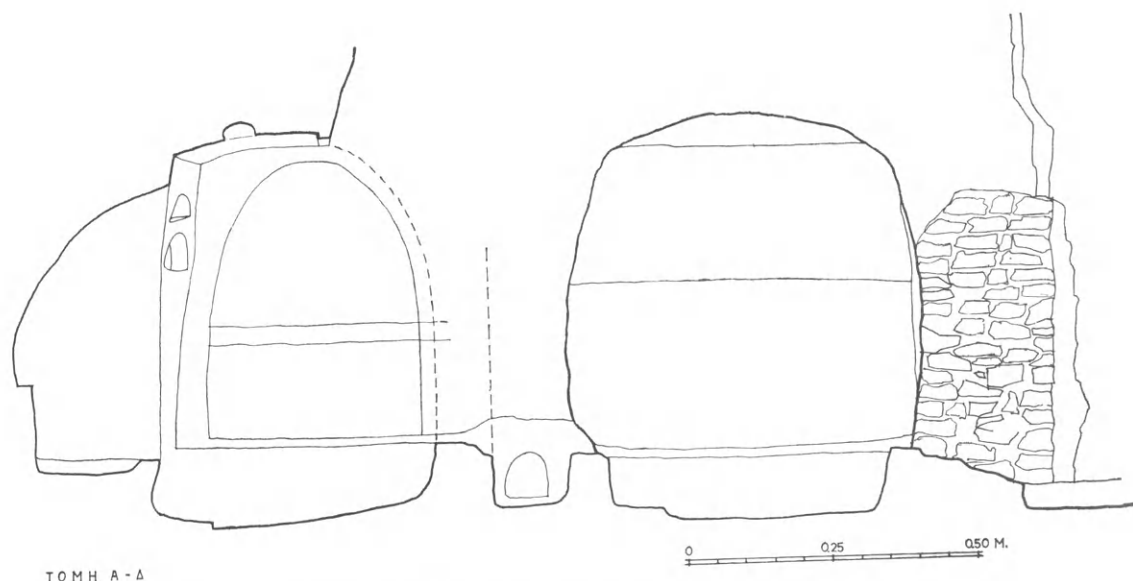


Εἰκ. 13. Τομὴ τοῦ διαδρόμου Ε ἀπὸ Ν. πρὸς Β.

νεωτέρους χρόνους ὑπὸ τῶν ποιμένων. Ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου εἶναι ἐλαφρῶς κοίλη, παρουσιάζει δὲ εἰς τὸ μέσον αὐτῆς προσέτι τετράπλευρον ἐκβάθυνσιν (0.24×0.22 ,



Εἰκ. 14. Ἀποψὶς τῶν θαλάμων Γ (μερικὴ, ἀριστερά) καὶ Δ (δεξιά).



Εἰκ. 15. Τομὴ τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου Δ (ἀριστερά) κατὰ τὸν ἄξονα ἀπὸ Α. πρὸς Δ.

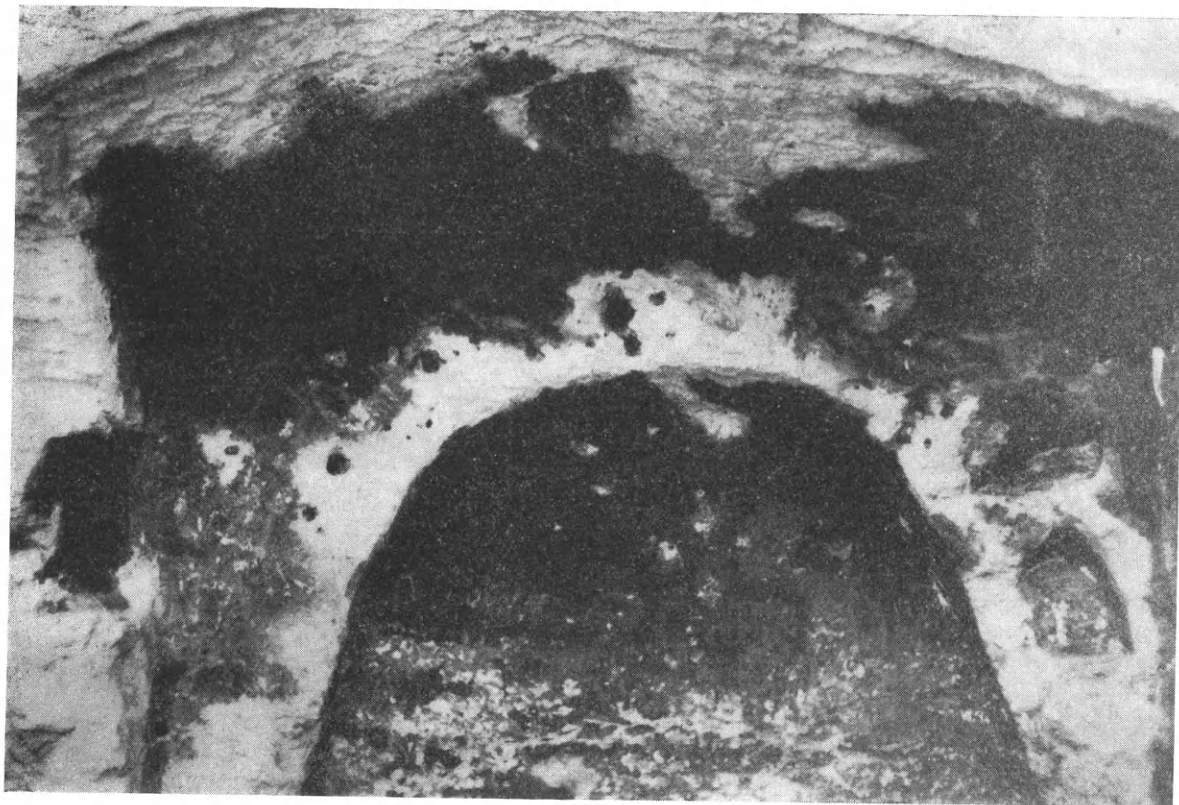
βάθος 0.15 μ.) με ἀπεστρογγυλευμένας ἀκμάς (εἰκ. 16), μίαν ὑπόνοιαν — θὰ ἔλεγέ τις — τρούλλου¹. Ὁ νεκρικός θάλαμος Δ ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν cubiculum· περικλείει

¹ Περὶ τοῦ προκειμένου δὲν εἶναι σαφὴς χρηστικὸς τις σκοπός. Διαφαίνεται ἔννοια τοῦ τρούλλου ὑποτυπώδους, συμβολικῆς παρουσίας του, ὡς ἀρχιτεκτονικοῦ ὑπο-

δείγματος (μοτίβου)· ὅτι διαπνέεται, δηλαδή, ὑπὸ τῶν ἰδεῶν περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ τρούλλου εἰς τὴν νεκρικὴν ἀρχιτεκτονικήν.

δύο ἀρκοσόλια: τὸ ἐν πρὸς Β. καὶ τὸ ἕτερον πρὸς Δ. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου του ἐλαξεύθησαν ἀργότερον δύο λακκοειδεῖς τάφοι.

Ὁ νεκρικός θάλαμος Γ (εἰκ. 2, 2α Γ καὶ 14 ἀριστερά), εὐρυχωρότερος τοῦ προηγουμένου, ἔχει σχῆμα τετράπλευρον ἀκανόνιστον, μήκους 6.35 (βορείως) καὶ πλάτους 4.32 μ. (δυτικῶς), ἀλλὰ μὲ τὰς πλευρὰς αὐτὰς καμπύλας (τῆς βορείας πλευρᾶς βέ-

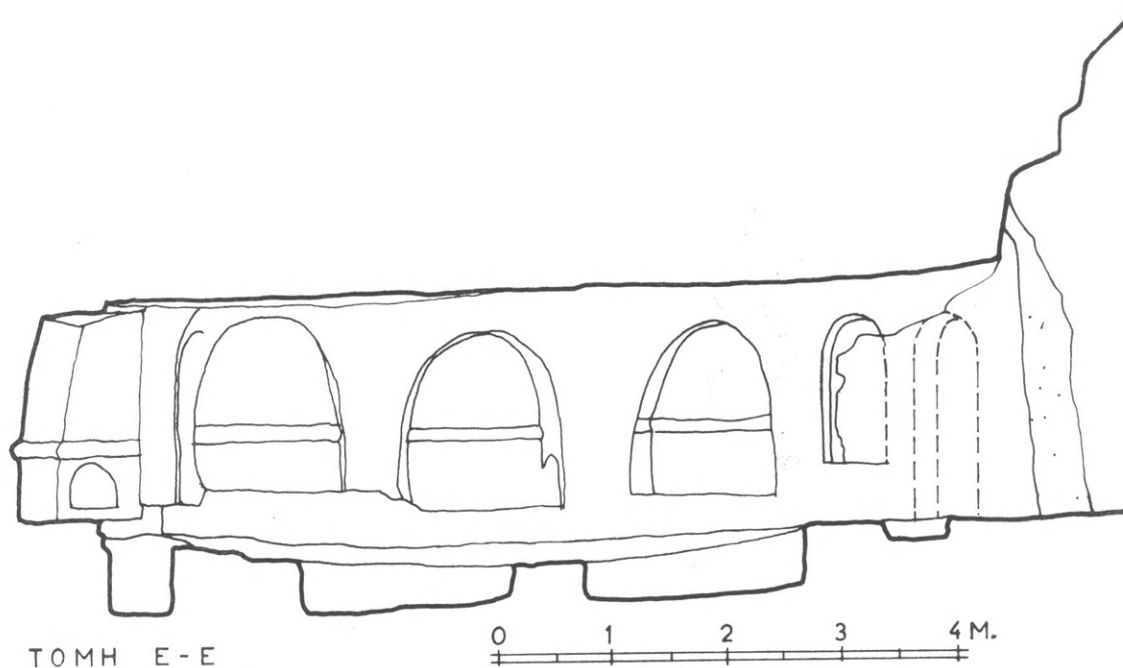


Εἰκ. 16. Νεκρικοῦ θαλάμου Δ ὄροφή καὶ δυτικὴ πλευρά (μερικὴ ἀποψις).

λος 0.70, τῆς δυτικῆς 0.50 μ.)¹. Φαίνεται ὅτι ὁ χώρος οὗτος ἀρχικῶς ἦτο φυσικὸν σπήλαιον, τὸ ὁποῖον διεμορφώθη εἰς νεκρικὸν θάλαμον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς χρησιμοποιοῦσεως τῆς περιοχῆς ὡς νεκροταφείου. Εἰς τὴν βορείαν καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ θαλάμου τούτου εἶναι εὐκρινῇ διαδοχικῶς πέντε (3+2) ἀρκοσόλια (εἰκ. 17 καὶ 18 δεξιὰ), ἔνεκα τῆς χρήσεως ὅμως τοῦ χώρου ὡς ποιμνιοστασίου ἔχουν ὑποστῇ ταῦτα μεγάλην φθορὰν (βλ. ΠΑΕ 1967, 24 πίν. 15α. Δ. ΠΑΛΛΑΣ. (Δεξιὰ, μετὰ τοῦ πρώτου ἀρκοσολίου καὶ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν θάλαμον Δ, παρατηρεῖται τυφλὸν ἀβαθεῖς τόξον (εἰκ. 17 καὶ 19), ἀλλὰ τοῦ ὁποίου διεσώθη μόνον μέρος· πιθανῶς ἀπετέλει πλαίσιον ἐπιγραφῆς ἢ προσωπογραφίας τοῦ παραπλεύρως ἐνταφιασμένου νεκροῦ. Ἐμπροσθεν, ἀνοικτὸς τώρα ὁ θάλαμος Γ καθ' ὅλον τὸ πλάτος του, ἐπαρουσίαζεν ἀρχικῶς ὄψιν ἐν εἴδει διλόβου ἀνοιγματος, ὕψους 2.05 μ., μὲ προσέτι — ὑψηλότερον — μίαν δέλτον (tabula), μήκους 1.55 καὶ ὕψους 0.85 μ., ἔχουσιν

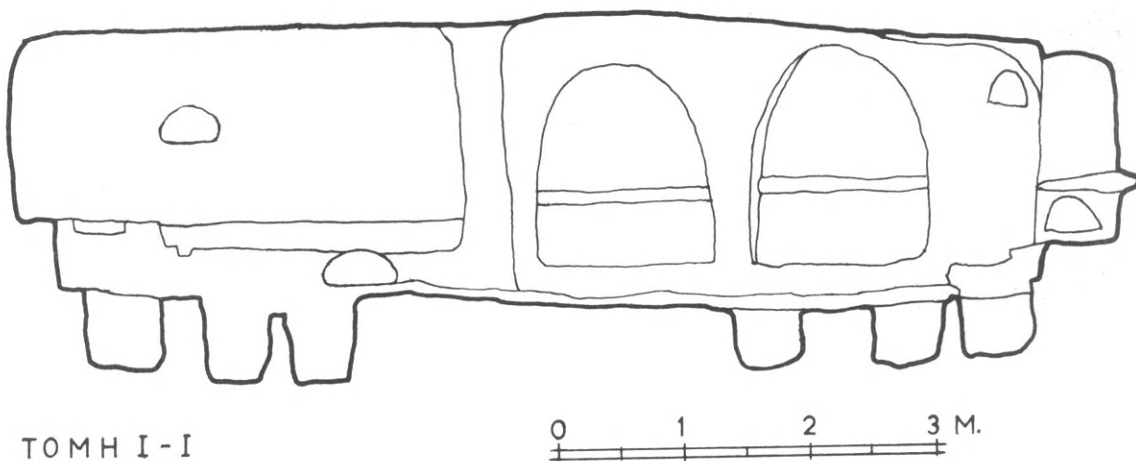
¹ Ἐκάστη ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω τιμῶν — 6.35 καὶ 4.32 μ. — πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ὡς μήκος χορδῆς.

ἐλαφρῶς ἄνωθεν ἐξέχον γεῖσον (εἰκ. 20). Τὸ δίλοβον ἄνοιγμα ἐσχηματίζετο μέσῳ συμφυοῦς μεσοστύλου, τοῦ ὁποίου, καταστραφέντος εἰς νεωτέρους χρόνους, ὑπε-



Εἰκ. 17. Τομή τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου Γ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Βορεία ὄψις.

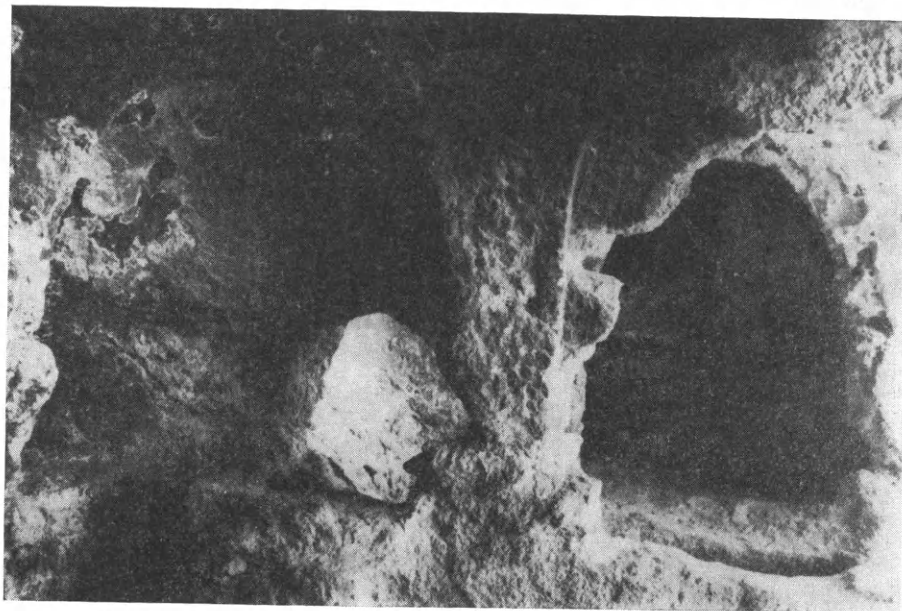
λείφθησαν ἐπάνω μόνον, εἰς τὴν ὀροφὴν τοῦ θαλάμου, λείψανα τῆς συμφύσεώς του μὲ τὸν βράχον. Ὅτε ἀπεικόνισε τὸ μνημεῖον ὁ BORY DE SAINT-VINCENT,



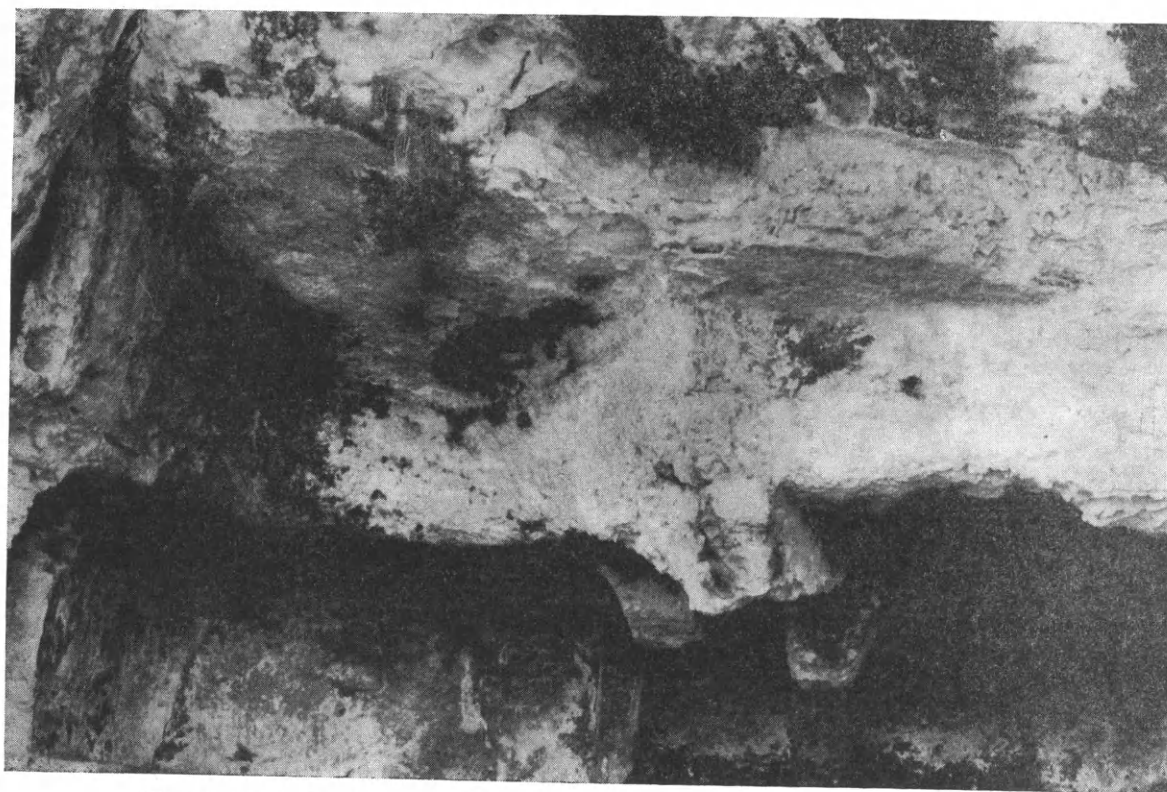
Εἰκ. 18. Τομή τῶν νεκρικῶν θαλάμων Β καὶ Γ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Δυτικὴ ὄψις.

τὸ μεσόστυλον ὑπῆρχεν εἰσέτι (εἰκ. 1). Ἡ ὥς ἀνωτέρω δέλτος ἀπλοῦται ὑπεράνω τῆς ἀριστερὰ τοῦ μεσοστύλου ἐπιφανείας. Ἡ θέσις ὅμως αὕτη ὥς καὶ τὸ μῆκος τῆς δέλτου, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ἀριστεροῦ μόνον ἀνοίγματος τοῦ μεσοστύλου, ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ εἴσοδος πρὸς τὸν ἐν λόγῳ θά-

λαμον ἐγίνετο, πιθανῶς, μόνον διὰ τοῦ ἑτέρου τῶν λοβῶν τοῦ ἀνοίγματος, συγκε-



Εἰκ. 19. Τυφλὸν τόξον παρὰ τὸ πρῶτον ἀγκοσόλιον τοῦ θαλάμου Γ.



Εἰκ. 20. Ὅψις τῶν ἄνω μερῶν ἐξωτερικῶς τῶν θαλάμων Β (ἀριστερὰ) καὶ Γ (δεξιὰ).

κριμένως διὰ τοῦ ἀνοιγομένου ἀριστερὰ τοῦ μεσοστύλου· δεξιὰ τούτου ὑπῆρχεν ἴσως ἀπλῶς φωτιστικὸν ἄνοιγμα (εἶδος παραθύρου). Πάντως εἰς τὸ σχέδιον τοῦ BORY

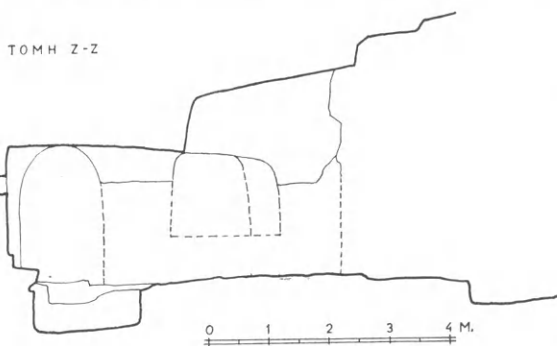
DE SAINT - VINCENT παρουσιάζονται καὶ οἱ δύο λοβοὶ ὅμοιοι, ἐλεύθεροι ἕως κάτω.

Μεταξὺ τοῦ θαλάμου Γ καὶ τοῦ ἀριστερὰ τούτου θαλάμου Β παρατηροῦνται, ὥσάν νὰ κρέμονται ἐκ τῆς ὀροφῆς, τὰ ἄνω μέρη τριῶν συμφυῶν πρὸς τὸν βράχον



Εἰκ. 21. Ἄνω μέρη συμφυῶν πεσσῶν καὶ —ἀριστερὰ— τοξωτὸν ἄνοιγμα πρὸς τὸν ἐπόμενον θάλαμον.

πεσσῶν (εἰκ. 20), ἐκ τῶν ὁποίων δύο (εἰκ. 21), τετραπλεύρου — ὁ εἷς — καὶ ἀκανονίστου τραπεζιοειδοῦς — ὁ ἕτερος — διατομῆς, συνιστοῦν ζευγὸς πρὸς Δ, ἐνῶ ὁ τρίτος



Εἰκ. 22. Τομὴ τοῦ θαλάμου Β ἀπὸ Α. πρὸς Δ. μὲ προβολὴν τοῦ κιβωρίου συμπληρωμένου.

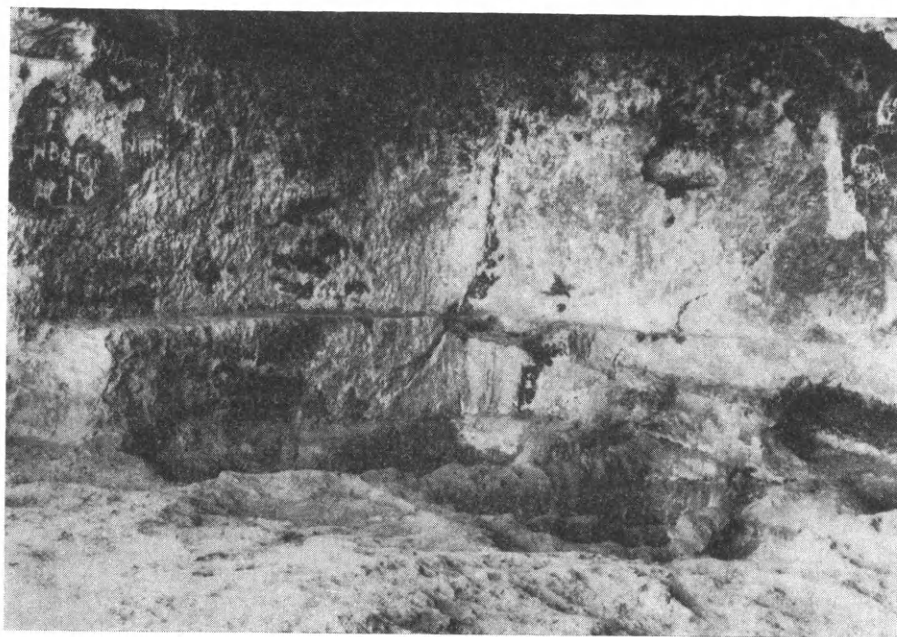
πρὸς Α, παρουσιάζει δισκελῇ διατομὴν ἐν εἵδει λάμβδα (Λ)· ὁ τελευταῖος ἔχει τὴν ἔσω γωνίαν καμπύλην, τὰ δὲ σκέλη του νὰ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ εἰρημένον ζευγὸς πεσσῶν. Ὅρίζεται οὕτω ὑπὸ τῶν ἐν λόγῳ πεσσῶν στενὸς μὲ ἄξονα ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἐσωτερικὸς χῶρος μήκους ± 2.60 καὶ πλάτους $0.55 - 0.60$ μ., ὅσαι δηλαδὴ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἶναι αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις ἐνὸς τάφου (εἰκ. 2 καὶ 2α)¹. Φαίνεται ὅτι ἡ κατασκευὴ αὕτη συνίσταται συμφυᾶ πρὸς τὸ ἔδαφος σαρκοφάγον ἐν

συνδυασμῷ πρὸς — πάλιν συμφυῆς πρὸς αὐτὴν καὶ πρὸς τὸν βράχον — κιβώριον ὑπεράνω τῆς σαρκοφάγου (εἰκ. 22). Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ BORY DE SAINT - VINCENT (εἰκ. 1) ὑπάρχει περὶ τοῦ προκειμένου κάποια σύγχυσις· ἐπίσης δὲν σημειώνεται ἡ σαρκοφάγος, ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ αὕτη ὡς βεβαία (βλ. κατωτ. σ. 149 κέ.). Οἱ συμφυεῖς πρὸς τὸν βρά-

¹ Εἰς τὸ μήκος ± 2.60 μ. συνυπολογίζεται ἐδῶ καὶ τοῦ δὲν ἔχουν διασωθῇ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐνδείξεις· τὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ τάφου· περὶ τοῦ-

χον πεσσοὶ οὗτοι κατεστράφησαν εἰς προσφάτους χρόνους· ὅταν ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον ὁ ΤΟD, ὑπῆρχον¹. Τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου Γ ἐπληρώθη ἐπίσης, ἀκολουθῶς, διὰ λακκοειδῶν τάφων.

Ἡ ὥς ἀνωτέρω κατασκευὴ συνίστα παραλλήλως ἐν διατοίχισμα μεταξὺ τῶν θαλάμων Γ καὶ Β, ἐπεκοινώνουν ὅμως οἱ δύο οὗτοι θάλαμοι μεταξὺ των, τρόπον τινὰ ἐπισήμως, μέσῳ τοξωτοῦ ἀνοίγματος (εἰκ. 21 ἀριστερά) μὲ δύο παραστάδας, τὴν μίαν



Εἰκ. 23. Ἀποψὶς τοῦ θαλάμου Β ἀπὸ ΒΑ.

συμφυᾶ πρὸς τὸν ἕτερον ἐκ τῶν δυτικῶν πεσσῶν τοῦ κιβωρίου καὶ τὴν ἄλλην συμφυᾶ πρὸς τὸ δυτικὸν τοίχωμα τοῦ ὅλου ἐδῶ διασκάφου χώρου.

Ὁ θάλαμος Β (εἰκ. 2 καὶ 2α Β), μήκους ± 5.00 καὶ πλάτους 3.20 (πρὸς Α.)—3.32 μ. (πρὸς Δ.), ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἀνοικτὸς ἐμπρός (εἰκ. 4 ἀριστερά), μὲ ὄψιν δὲ τοῦ βράχου, ὑπεράνω τῆς στάθμης τῆς ὀροφῆς καὶ μέχρι ὕψους ± 3.30 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, λαξευτὴν ἐν εἴδει κόγχης (εἰκ. 20 ἀριστερά) χορδῆς 3.20 καὶ βέλους 2.25 μ. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς προηγουμένους ὁ θάλαμος Β δὲν φέρει ἀρκοσόλια ἀλλὰ συμφυᾶ ἔδρανα κατὰ μῆκος τῶν δύο ἐκ τῶν συνεχομένων —τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας— πλευρῶν του² (εἰκ. 23) καί, προσέτι, δύο μικρὰς κόγχας εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν του (εἰκ. 18), τὴν μίαν — μήκους 0.50, βάθους 0.24 καὶ ὕψους 0.28 μ. — εἰς ὕψος 0.80 μ. ἀπὸ τῶν ἐδράνων, τὴν δ' ἑτέραν, περίπου ὁμοίου μεγέθους ἀλλὰ χαμηλὰ, ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν δυτικῶν ἐδράνων, δεξιὰ, παρὰ τὴν παραστάδα τῆς ἐκ τοῦ θαλάμου Γ εἰσόδου (εἰκ. 23 δεξιὰ). Ἡ δευτέρα αὕτη κόγχη, σήμερον ἐν μέρει κατεστραμμένη, φαίνεται νὰ ἐλαξεύθη μετὰ τὸν ἀρχικὸν ἀπαρτισμὸν τοῦ χώρου. Τὸ περίγραμμα τῶν ἐν λόγῳ κογχῶν καὶ τὸ κοῖλόν των

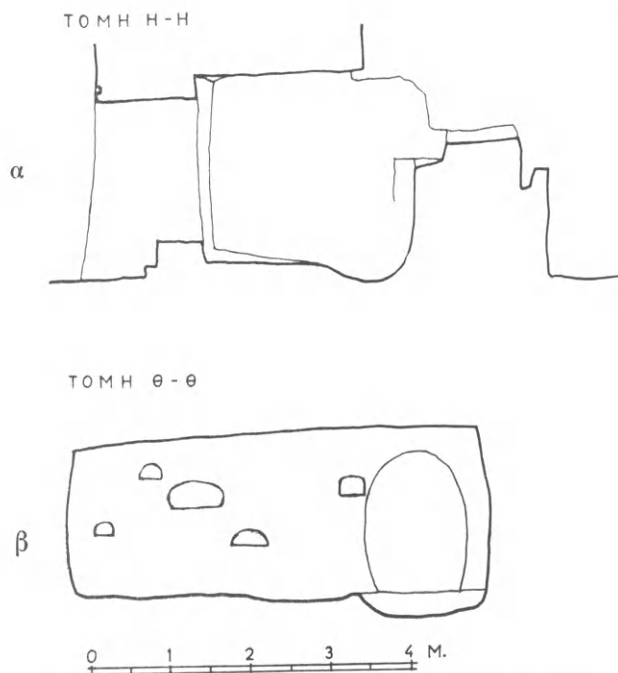
¹ ΤΟD, ἔ.ἀ.

² Τὰ δυτικὰ ἔδρανα ἔχουν πλάτος ἀπὸ 0.25 μέχρι

0.33 μ. (ἐν μέρει κατεστραμμένα), τὰ νότια ἀπὸ 0.32 μέχρι 0.39 μ. Τὸ ὕψος των εἶναι ± 0.55 μ.



Εικ. 24. Κόγχαι — κόγχη λύχνου και «καθέδρα» — εις τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ θαλάμου Α.



Εικ. 25. Τομαὶ κατὰ πλάτος (α) καὶ κατὰ μῆκος (β)
—προβολὴ τοῦ βορείου τοίχου — τοῦ θαλάμου Α.

— κάπως ὠοειδὲς — δὲν προσφέρον-
ται διὰ ταφάς, ἔστω βρεφῶν συνε-
πῶς δὲν συνιστοῦν εἶδος θήκης (lo-
culus). Τάφοι ἐδῶ ὑπάρχουν μόνον
ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἀλλ' ὄχι ἐξ ἀρχῆς.

Ὁ θάλαμος Α (εἰκ. 2 καὶ 2α Α),
ἐξ ὁλοκλήρου διάσκαφος ἐντὸς τοῦ
βράχου, εἶναι ἀκανονίστου τετρα-
πλεύρου κατόψεως (πλευραὶ μῆκους
± 4.50 καὶ 5.40, πλάτους 3.30 καὶ
± 2.00 μ.), ἔχει ὀροφὴν ἐπίπεδον
εἰς ὕψος 2.20 μ. καὶ εἶναι προσιτὸς
ἐκ τοῦ προηγουμένου χώρου μέσφ
τοξωτοῦ ἀνοίγματος πλάτους 1.40
καὶ ὕψους 1.73 μ. Μεταγενεστέρως
ἡ νοτιοανατολική του γωνία ἀπε-
στρογγυλεύθη, ὑπέστη δὲ τότε ὁ
χώρος οὗτος καὶ ἄλλας ἐπεμβάσεις
(βλ. κατωτ. σ. 154 κέ.). Ταφὰς ὁ θά-

λαμος Α οὐδέποτε ἐδέχθη· χαρακτηριστικῶς ὅμως εἶναι ἐφωδιασμένος μὲ κόγχας:

μίαν σχετικῶς μεγάλην, πλάτους 0.71, βάθους 0.37 καὶ ὕψους 0.42 μ., εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ βορείου τοιχώματός του καὶ εἰς ὕψος 1.12 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, κάπως δὲ «ὠοειδῆ», ὅπως αἱ κόγχαι τοῦ θαλάμου Β (εἰκ. 24), καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἀλλ' ἀκανόνιστως διατεταγμένας ἄλλας τέσσαρας μικροτέρας (εἰκ. 25β) ¹. Μία εἰσέτι μικρὰ κόγχη παρατηρεῖται ἀπέναντι τῆς εἰσόδου, εἰς τὸ νότιον τοίχωμα, εἰς ὕψος 0.73 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου ².

Πρὸς τοὺς θαλάμους Α καὶ Β συνδέεται λειτουργικῶς κόγχη λαξευτὴ εἰς τὸν βράχον ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν θάλαμον Α εἰς ὕψος \pm 0.95 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (πλάτος κόγχης 0.42, βάθος 0.37 μ.) ³.

Ἐλάχιστα μέρη ἐπιχρισμάτων διατηρούντων χρώματα, καὶ εἰς τὸν διγαμματοειδῆ διάδρομον καὶ εἰς ἄλλους ἐκ τῶν διασκάφων χώρων τοῦ κοιμητηρίου, ὑποδηλοῦν ὅτι τὰ τοιχώματά του ἔφερον τοιχογραφίας· ἀλλὰ περὶ τούτων οὐδὲν ἕτερον δύναται νὰ λεχθῇ.

β'. Οἱ ὑπαιθροὶ τάφοι

Μετὰ τὴν πλήρωσιν τῶν διασκάφων χώρων — πλὴν, ὡς εἴπομεν, τοῦ Α — διὰ τῶν (εἰκ. 2) ἐπεξετάθησαν αἱ ταφαὶ καὶ εἰς τὸ ὑπαιθρον (sub divo). Ἐκαλύφθη διὰ λαξευτῶν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τάφων πρὸ πάντων ὁ νοτίως τοῦ διαδρόμου (Ε) χῶρος, ἔμπροσθεν τῶν θαλάμων Δ καὶ Γ (εἰκ. 26), ἀλλ' ὅχι καὶ πρὸ τοῦ θαλάμου Β, προφανῶς διὰ νὰ εἶναι ἀνέτως προσιτὸς ὁ θάλαμος Α· ἄλλη συστάς ὁμοίων τάφων ἀπεκαλύφθη ἀνατολικώτερον τούτων — τῶν πρὸ τῶν θαλάμων Δ καὶ Γ — καὶ μέχρι τῆς μνημειώδους εἰσόδου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου· οἱ παρὰ τὴν μνημειώδη εἴσοδον συνιστοῦν ζευγὺς (εἰκ. 27).

Ὁ ἔξω τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου Δ, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ ἐκλιπόντος τοιχώματός του τάφος πρέπει νὰ εἴχῃ τὴν μορφήν ἀρκοσολίου· περὶ τούτου βεβαιούμεθα καὶ ἐκ τῆς ἀπεικονίσεως παρὰ BORY DE SAINT-VINCENT (εἰκ. 1). Διαγράφεται εἰσέτι δ' ἐντὸς τοῦ βράχου ἀμέσως ἀριστερὰ — πρὸς Ν. — τοῦ σπηλαιώδους κοιλώματος τὸ σχῆμα ἑτέρου κατεστραμμένου ἀρκοσολίου (εἰκ. 28), σημειουμένου ἐπίσης εἰς τὸ σχέδιον τοῦ BORY DE SAINT-VINCENT. Ἀριστερώτερον, εἰς τὸ πέρας τῆς παρειᾶς τοῦ βράχου καὶ ὑψηλότερον, παρατηρεῖται τὸ ὑπόλειμμα τρίτου ὑπαίθρου ἀρκοσολίου (εἰκ. 29 δεξιὰ ὑψηλὰ καὶ 45 εἰς τὸ μέσον), πλάτους 1.00, βάθους 0.55 μ., ἄνω δὲ κάπως τεταρτοκυλινδρικοῦ. σώζεται μέχρι τῆς γενέσεως τοῦ τοξωτοῦ μέρους του εἰς ὕψος \pm 1.50 μ. ἀπὸ τοῦ πυθμένος τοῦ τάφου. Ἀριστερὰ, εἰς τὴν παρειὰν μαστοειδοῦς προεξοχῆς τοῦ βράχου εἶναι λαξευμένη κόγχη (εἰκ. 29 καὶ 45), κατ' ἀρχὰς μικρά, ὑψηλά, ἢ ὅποια ὁμως ἀργότερον διηυρύνθη πρὸς τὰ κάτω (βλ. κατωτ. σ. 156 κέ.).

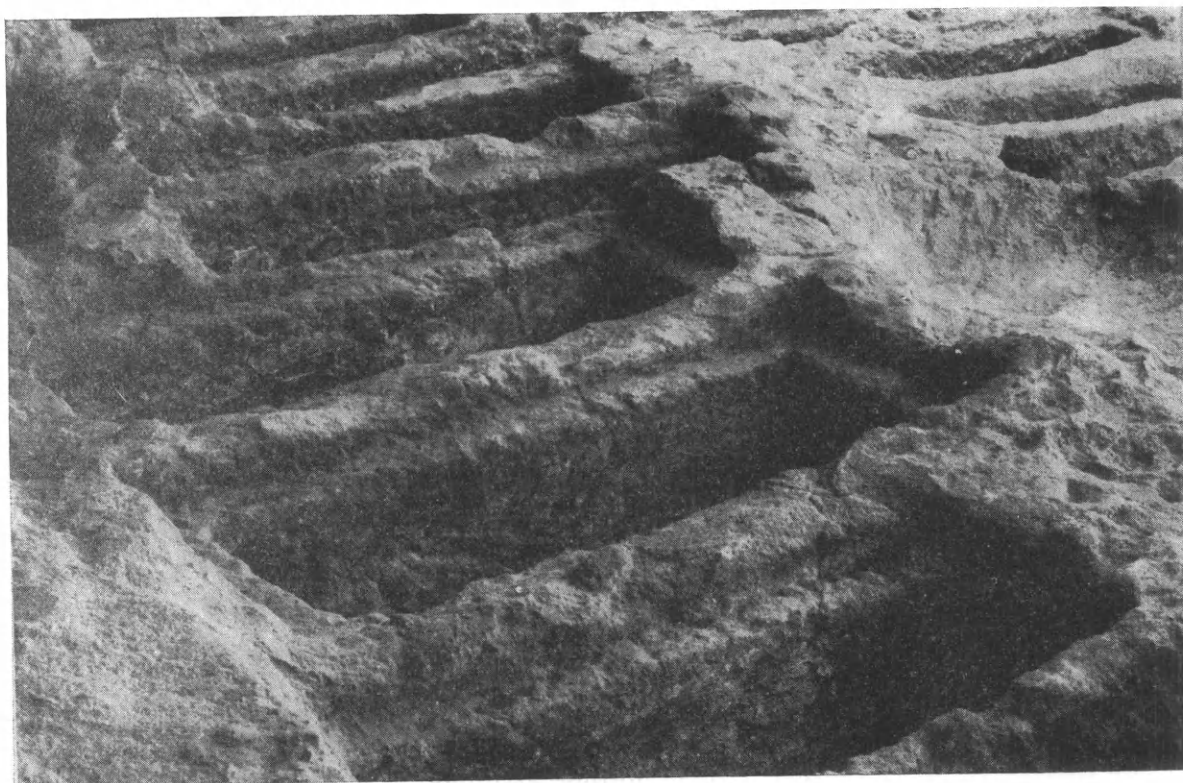
¹ Ἐκ τῶν μικροτέρων τούτων κογχῶν αἱ δύο χαμηλότερον τῆς μεγάλης εἶναι ἀβαθεῖς καὶ μὲ περίγραμμα εἰς σχῆμα χαμηλωμένου τόξου (ἢ ἀριστερὰ, πλάτους 0.25, εἰς ὕψος 0.80 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου· ἢ δεξιὰ, ἐλαφρῶς μεγαλύτερα, πλάτους 0.36, βάθους 0.17 καὶ ὕψους 0.19, εἰς ὕψος 0.65 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου)· αἱ ὑψηλότερον εὐρισκόμεναι εἶναι βαθεῖαι καὶ μὲ περίγραμμα ἀκανόνιστον τετράπλευρον (ἢ ἀριστερὰ, πλά-

τους 0.285, βάθους 0.23 καὶ ὕψους 0.235, εἰς ὕψος 1.58 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου· ἢ δεξιὰ, πλάτους 0.24, βάθους 0.20 καὶ ὕψους 0.24, εἰς ὕψος 1.15 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου).

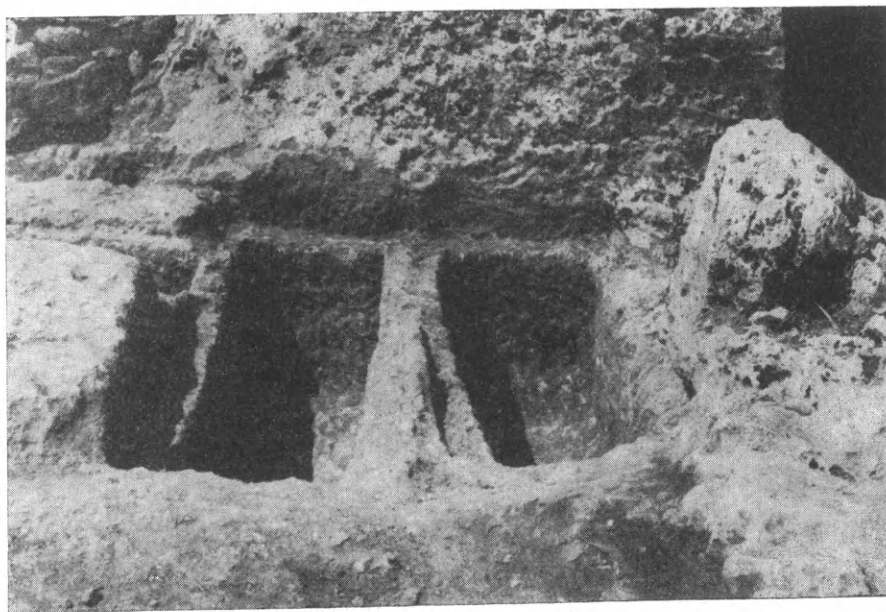
² Εἶναι τοῦ τύπου τῶν ἀβαθῶν μικρῶν κογχῶν (βλ. παραπλευρῶς σημ. 1), ἀλλ' ἐν μέρει κατεστραμμένη ἔνεκα μεταγενεστέρων ἐπεμβάσεων (βλ. κατωτ. σ. 154 κέ.).

³ Βλ. κατωτ. σ. 145.

Ὅπισω τῆς κόγχης, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος μικροῦ πλατώματος μήκους ± 5.45

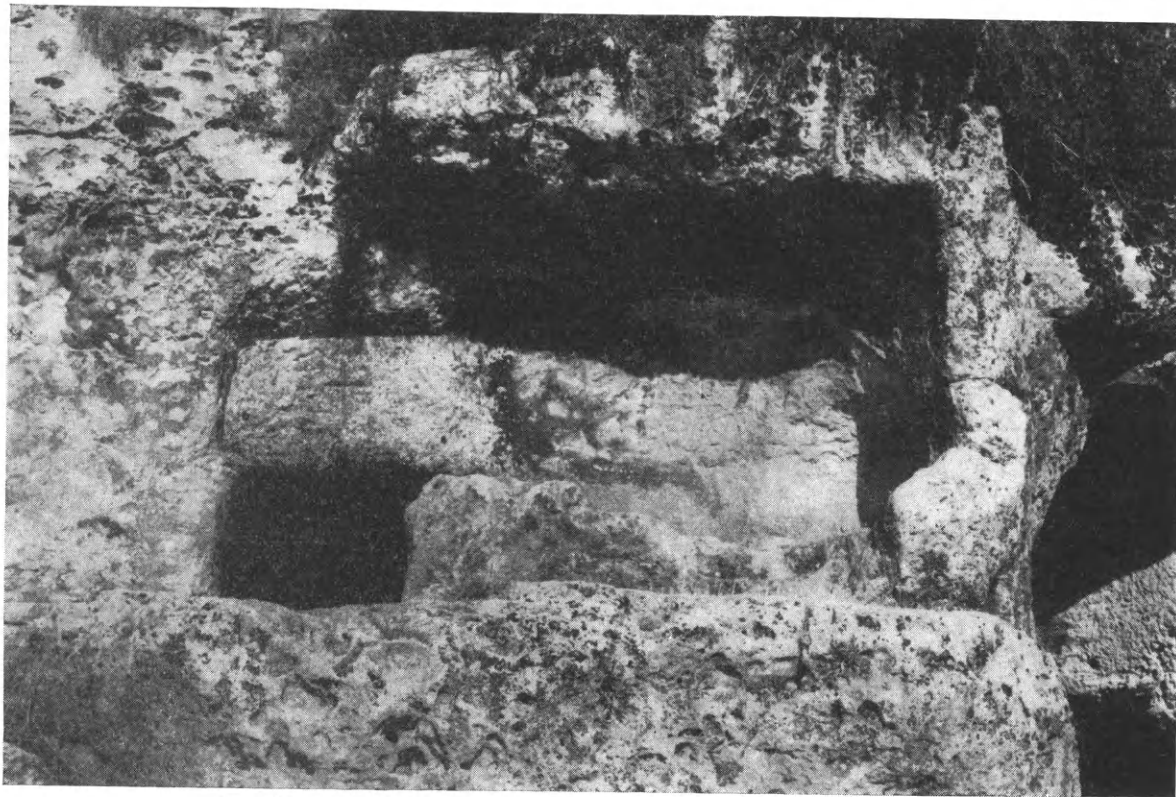


Εἰκ. 26. Λακκοειδεῖς τάφοι ἀνατολικῶς τῶν θαλάμων Δ καὶ Γ (ἀπὸ ΝΔ.).

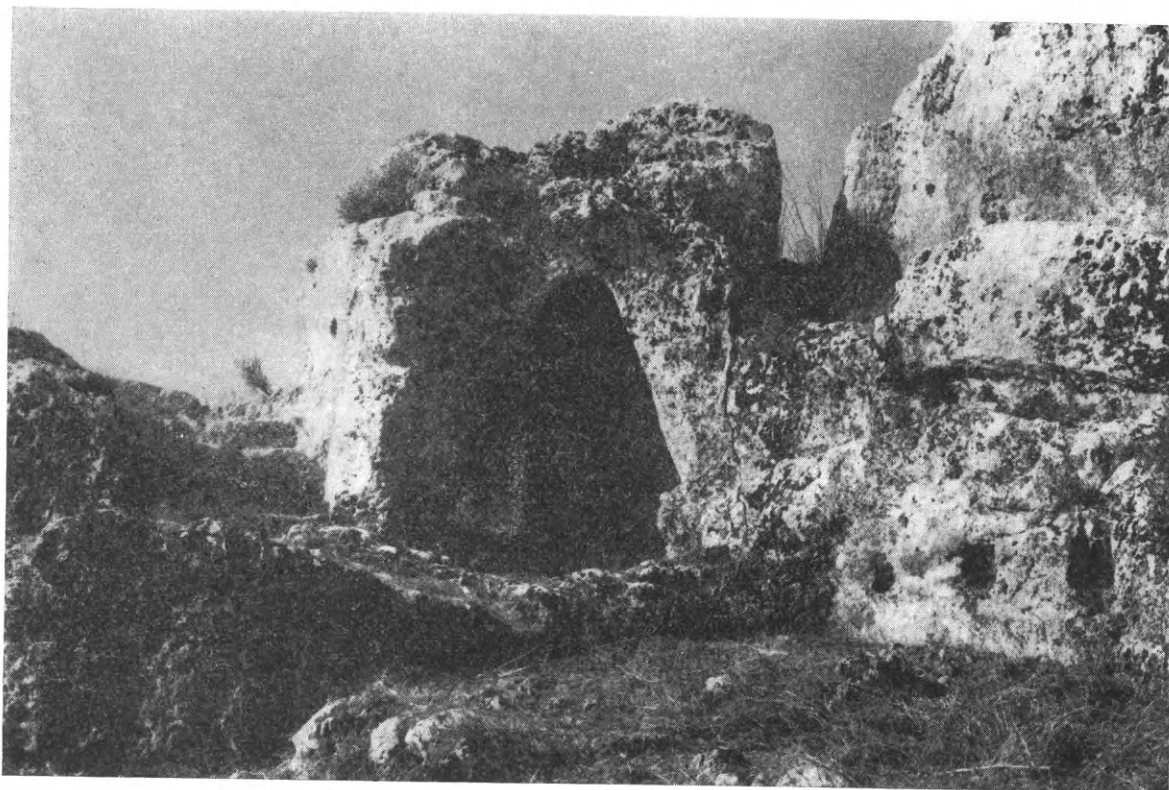


Εἰκ. 27. Ζεῦγος τάφων ἀριστερὰ τῆς μνημειώδους εἰσόδου.

καὶ πλάτους 3.00 μέχρι 3.20 μ., προσιτοῦ δ' ἐκ τοῦ ἔμπροσθεν τῶν διασκάφων χώρων μικροῦ ἀνδρήρου μέσῳ λαξευτῆς κλίμακος ἐκ τεσσάρων βαθμίδων (εἰκ. 29 ἀριστερά),

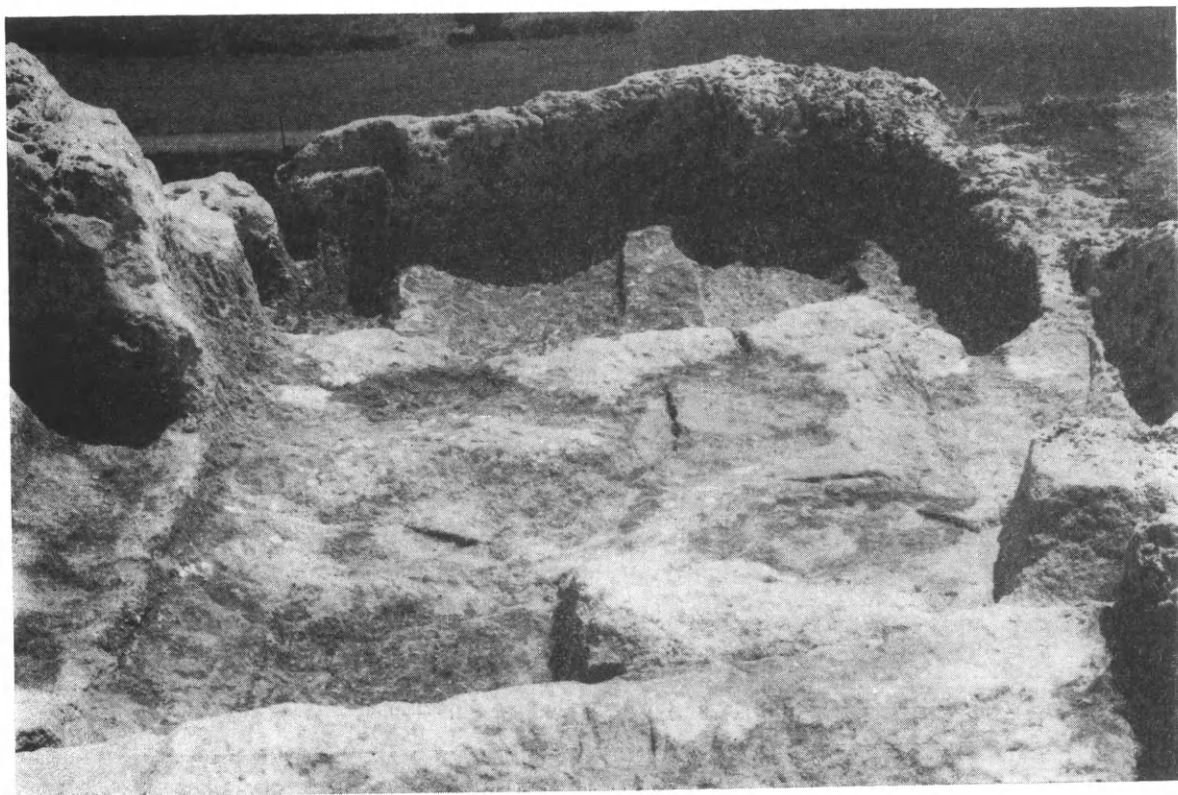


Εἰκ. 28. Ὑπαιθρον ἀρχοσόλιον ἀριστερὰ τοῦ σπηλαιώδους κοιλώματος.

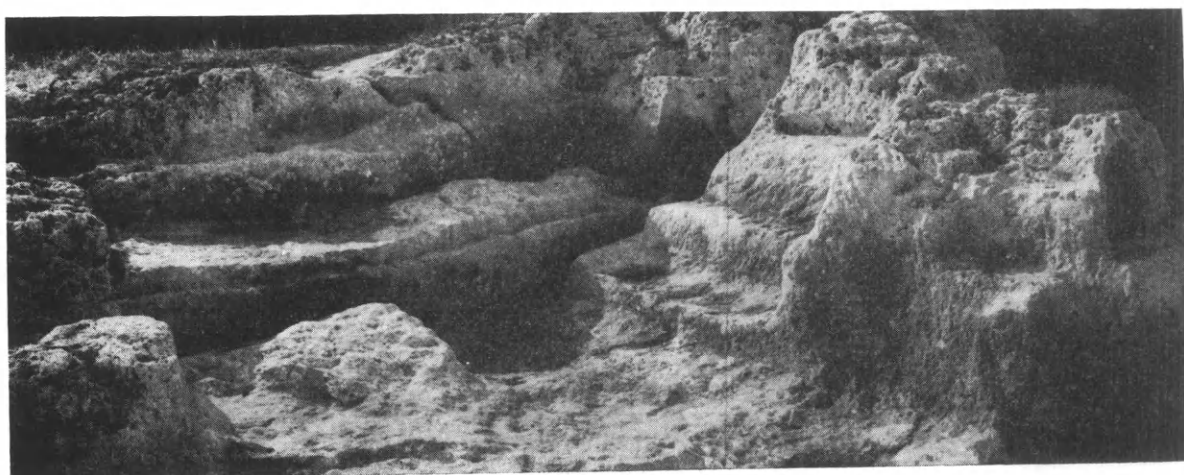


Εἰκ. 29. Λαξεύματα ἐντὸς τοῦ βράχου νοτίως τοῦ σπηλαιώδους κοιλώματος, εἰς τὸ πέρασ τοῦ ἀνδρήρου. Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς.

ἀποτελεῖ ἰδιαιτέραν ἐνότητα συστάς τεσσάρων συνεχομένων λαξευτῶν λαγκοειδῶν τάφων (εἰκ. 2 καὶ 2α ἀριστερά), ὥσάν ἐπὶ ἐξέδρας, ἀλλὰ τῶν ὁποίων, μετὰ τὴν εἰς ὀψί-



Εἰκ. 30. Συστάς τεσσάρων τάφων ἐπὶ πλατώματος τοῦ βράχου (ἀπὸ Δ.).



Εἰκ. 31. Λαξεύματα εἰς τὸ πλάτωμα μετὰ τὴν συστάδα ὑπαίθρων τάφων (ἀπὸ ΝΑ.).

μους χρόνους ἐξόρυξιν ἐκεῖθεν πύργων, μόνον μέρη ἀπέμειναν (εἰκ. 30). Τὸ πλάτωμα εἶχε διαμορφωθῇ ἐκ προγενεστέρας ἐξορύξεως δόμων πωρολίθου, πρισματικὰ δὲ λαξεύματα ἐκ τῶν παλαιῶν ἐκείνων λατομικῶν ἐργασιῶν κατὰ τὰ δυτικά καὶ τὰ βόρεια μέ-

ρη του ἐπέχουν θέσιν ἐδράνων, εὐρισκομένων ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τοὺς ἐν λόγῳ τάφους (εἰκ. 31). Παρέχεται οὕτω ἐντύπωσις ὑπαίθρου νεκρικοῦ θαλάμου¹.

γ'. Τὰ ἀρκοσόλια, οἱ λακκοειδεῖς τάφοι καὶ αἱ συναφεῖς
λειτουργικαὶ κατασκευαί

Τὰ ἀρκοσόλια καὶ οἱ λακκοειδεῖς τάφοι: Τὰ ἀρκοσόλια εἶναι ὅλα μονόσωμα ἀλλ' ὄχι ἀπολύτως ὅμοια μεταξύ των. Τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου



Εἰκ. 32. Ἀρκοσόλια τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου
τὰ ἀπὸ δεξιῶν τέταρτον, πέμπτον καὶ ἕκτον (πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ).

(Ε) τὰ ἀρχαιότερα, ἤτοι τὰ ἀπὸ δεξιῶν δεύτερον, τρίτον, τέταρτον καὶ πέμπτον, εἶναι στενὰ καὶ ὑψηλά (εἰκ. 8 καὶ 32), τοῦ ὕψους των ὑπερβαίνοντος τὴν διάστασιν τοῦ πλάτους κατ'ἀναλογίαν 1.12: 1 μέχρι 1.22: 1². Διὰ τὸ πρῶτον³, προερχόμενον ἐκ τῆς δευτέρας ἐποχῆς τοῦ μνημείου (βλ. ἀνωτ. σ. 124 κέ.), καταχρηστικῶς δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁ ὅρος ἀρκοσόλιον, διότι ἔχει ὀροφὴν ὀριζόντιον (εἰκ. 33)· ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τὸν καλούμενον mensa. Τοῦ ἕκτου ἀρκοσολίου, ἐπίσης προερχομένου ἐκ τῆς δευτέρας ἐποχῆς τοῦ μνημείου, ἡ διάστασις τοῦ πλάτους ὑπερβαίνει τὴν διάστασιν τοῦ ὕψους κατ' ἀναλογίαν 1: 0.67 (εἰκ. 13 ἀριστερὰ καὶ 32 ἀριστερὰ). Ἐπίσης χαμηλά, μὲ ἀναλογίας ὕψους πρὸς πλάτος ἀπὸ 0.61: 1 μέχρι 0.72: 1, εἶναι τὰ ἀρκοσόλια τῶν θαλάμων Δ καὶ Γ. Συνάγεται δ' ἐντεῦθεν ὅτι ἡ μετατροπὴ τοῦ ἀρχικοῦ γαμματοειδοῦς νεκρικοῦ θαλάμου εἰς διγαμματοειδῆ διάδρομον (βλ. ἀνωτ. σ. 124 κέ.) συμπίπτει πρὸς

¹ Πρβ. παράδειγμα εἰς νεκροταφεῖον τῶν Θεσσαλικῶν Θηβῶν: Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου, ΠΑΕ 1955, 136 - 37.

² Τὸ ἀνοιγμὰ των κυμαίνεται ἀπὸ ± 1.30 μέχρι

± 1.45, τὸ βάθος ἀπὸ 0.71 μέχρι 0.88 καὶ τὸ ὕψος — ἀπὸ τῆς σιάντης τοῦ καλύμματος τοῦ τάφου — ἀπὸ 1.50 μέχρι 1.70 μ.

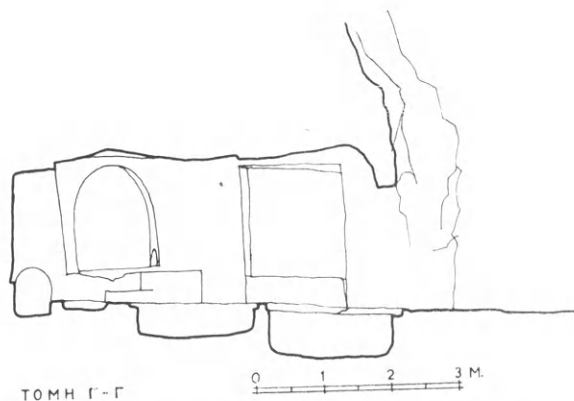
³ Ἀνοιγμα 1.60, βάθος 1.10 καὶ ὕψος 1.60 μ.

τούς χρόνους τῶν νεκρικῶν θαλάμων τῆς σπηλαιώδους κοιλότητος.

Οἱ τάφοι τῶν ἀρκοσολίων, βάθους $\pm 0.55 \mu.$, $\pm 0.65 \mu.$, ἐκτείνονται κατὰ κανόνα πέρα τῶν ἐκατέρωθεν ὀρίων πλάτους ἐκάστου ἀρκοσολίου, διαμορφούμενοι κατὰ τὰ πέρατά των εἰς σχῆμα κόγχης (εἰκ. 2 καὶ 2α), τῆς ὁποίας τὸ ὕψος ἐνίοτε ὑπερβαίνει τὴν σιάνην τοῦ καλύμματος (εἰκ. 8, 32 καὶ 38). Ὅλοι ὁμως εὐρέθησαν ἄνευ καλύμματος καὶ μὲ τὸ πρόσθιον τοίχωμά των κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κατεστραμμένον

πλήρη καταστροφὴν ἔχουν ὑποστῇ τὰ ἀρκοσόλια τῶν θαλάμων Δ καὶ Γ (βλ. ἄνωτ. σ. 129). Ὅλοι δ' εὐρέθησαν εἴτε ἐντελῶς κενοί, εἴτε περιέχοντες μεταγενεστέρως ἐπιχώσεις μὲ ὅσα ἀπλῶς ἐρριμμένα.

Ἐκ τῶν ἐντὸς τοῦ πωρώδους ἐδάφους λαξευμένων λακκοειδῶν τάφων — χαμοσορίων¹ — οἱ τοῦ ἀρχικοῦ νεκρικοῦ θαλάμου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (βλ. ἄνωτ. σ. 126) παρουσιάζονται μὲ ἰδιαιτέραν κανονικότητα διατεταγμένοι (εἰκ. 2α) καὶ μὲ ἰδιαιτέραν ἐπιμέλειαν κατεσκευασμένοι (εἰκ. 34)· πιθανῶς προέρ-



Εἰκ. 33. Τομή κατὰ μήκος τοῦ βορείου σκέλους τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε).

χονται ἐκ τῆς πρὸ τῆς διευρύνσεως τοῦ ἐν λόγῳ χώρου ἐποχῆς (βλ. ἄνωτ. σ. 124 κέ.). Οἱ εἰς τὰ πέρατα τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου καὶ οἱ ἐντὸς τῶν θαλάμων Β, Γ καὶ Δ, ὡς καὶ οἱ ἔξω τῶν θαλάμων, πλὴν τοῦ παρὰ τὴν μνημειώδη εἴσοδον ζεύγους τάφων (βλ. ἄνωτ. σ. 135 εἰκ. 27), κάπως ἄτακτοι, φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκ τῶν χρονικῶς τελευταίων. Χαρακτηριστικῶς δύο ἐκ τούτων—εἷς παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου καὶ ὁ ἕτερος πρὸ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν θάλαμον Δ—ἀβαθεῖς, παρέμειναν προφανῶς ἀτελεῖς. Χαρακτηριστικὸν ἀταξίας—σχετικῶς προχωρημένης περιόδου—συνιστᾷ ἐπίσης ἡ παρουσία τάφου εἰς τὴν τοξωτὴν εἴσοδον μεταξὺ τοῦ θαλάμου Γ καὶ Β (βλ. ἄνωτ. σ. 133).

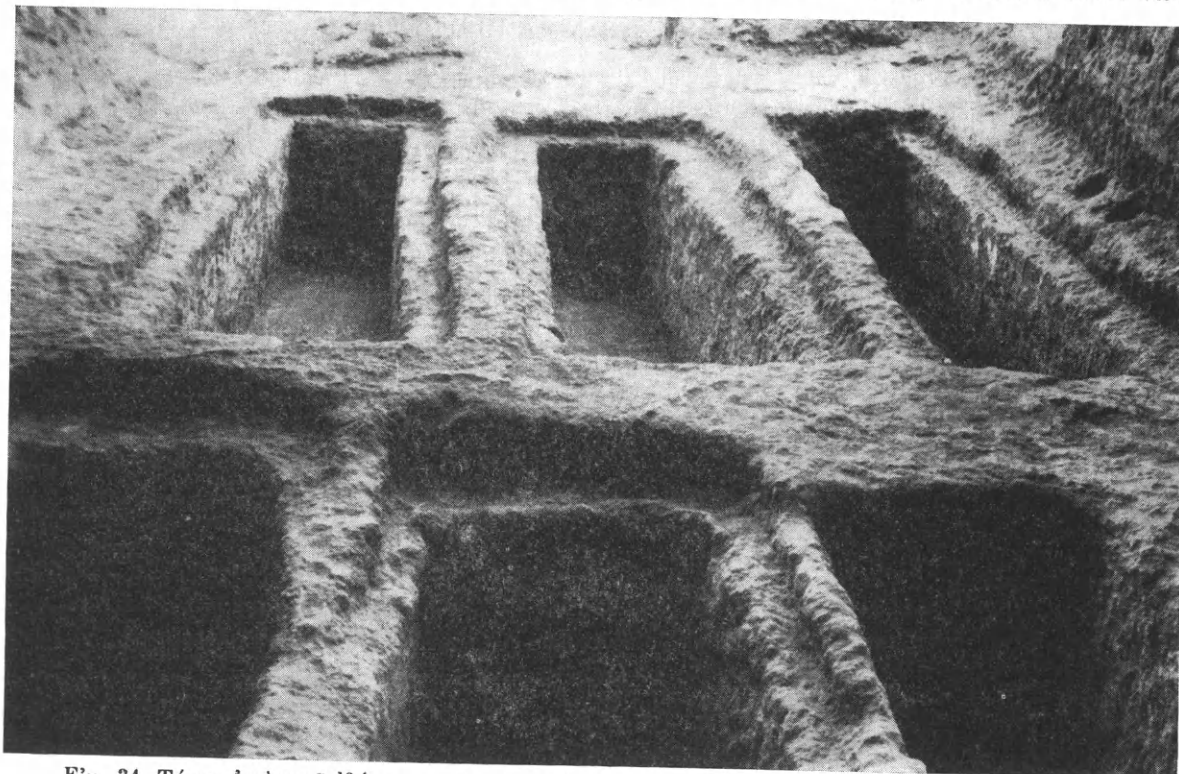
Οἱ λακκοειδεῖς τάφοι εἶναι διατεταγμένοι μὲ ἄξονα ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ἐκτὸς ἂν ὁ διαθέσιμος χώρος ἐπέβαλεν ἄλλην διάταξιν· ἔχουν δ' ὄχι σπανίως τὴν ἐτέραν ἢ ἀμφοτέρως τῶν στενῶν πλευρῶν τῶν ἐλαφρῶς καμπύλας (εἰκ. 2, 26 καὶ 35)². Ὁρισμένοι δὲ πάλιν ἔχουν σχῆμα τραπεζιοειδὲς ἢ παρουσιάζουν μακρὰς πλευρὰς τεθλασμένας, εἰς τρόπον ὥστε τὸ σχῆμα τῶν τελευταίων τούτων νὰ ὁμοιάζῃ περίπτου πρὸς τὸ περίγραμ-

¹ Περὶ τοῦ ὅρου βλ. ΑΕ 1950-51, 171 (Δ. ΠΑΛΛΑΣ).

² Πρβ. τάφους ἐν Σικελίᾳ (JOS. FÜHRER - VICT. SCHULTZE, Die altchristlichen Grabstätten Siziliens (= Jahrb. d. arch. Inst., Ergänzungsheft VII), Berlin 1907, 202 κέ. εἰκ. 72 κατακόμβη Naro). Μιμοῦνται μορφὰς λιθίνων σαρκοφάγων (παραδείγματα: G. SERRA VILARÒ, I sepolcri della necropoli di Tarragona, Riv. Arch. Crist. 14, 1937, 249 κέ. Πρβ. GIUSEPPE AGNELLO, Sicilia Cristiana. I monumenti

dell'agro netino, Riv. Arch. Crist. 30, 1954, 170 κέ. πίν. I κατακόμβη Pantanello - Grattaluri. LOUIS LESCHI, Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines, Paris [1957], εἰκ. 378 - 379 ἐκκλησία τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς Τίπασαν. Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, Παλαιοχριστιανικὴ τοπογραφία τῆς Λέσβου, ΑΔ 23, 1968, 55, σχέδ. 28 βασιλικὴ Ἀγίου Ἀλεξάνδρου Λέσβου).

μα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος¹· φέρουν δὲ σχεδὸν κατὰ κανόνα εἰς τὸ ἀνατολικόν των



Εἰκ. 34. Τάφοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε) (ἀπὸ Δ.).



Εἰκ. 35. Λακκοειδεῖς τάφοι ἐντὸς τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε) (ἀπὸ Ν.).

μέρος—καὶ οἱ τῶν ἀρχοσολίων ἀντιστοιχῶς πρὸς τὴν θέσιν τῆς κεφαλῆς τῶν νεκρῶν—

¹ Πρβ. τάφους ἐν Σικελίᾳ (BIAGIO PACE, *Arte e civiltà della Sicilia*, IV, Roma 1949, 188 εἰκ. 69, LUCIA PUMA, *Contributo allo studio degli ipogei cristiani minori di Siracusa*, Atti del I^o Congr. Naz.

di Arch. Crist. 1950, Roma 1952, 254 καὶ 255, εἰκ. 1) καὶ Μάλτα (ALBERT MAYR, *Die altchristlichen Begräbnisstätten auf Malta*, Röm. Quartalschr. XV, 1901, 242 εἰκ. 5).

συμφυές προσκεφάλαιον πλάτους μέχρι 0.25 μ.¹. Ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου ἐνὸς ἐκ τῶν ἀρκοσολίων τῆς ἀρχαιοτέρας ομάδος (βλ. ἀνωτ. σ. 139) εἶναι βαθύτερος κατὰ τὸν ἄξονά του, ἄλλοι δὲ τάφοι ἔχουν τὸν πυθμὲνα των ἐλαφρῶς συγκλίνοντα πρὸς τὸ μέσον, βέβαια χάριν τῆς ἀποστραγγίσεως τῶν πτωμάτων ἐκ τῶν ὑγρῶν τῆς ἀποσυνθέσεώς των². Οἱ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τάφοι φέρουν προσέτι κατὰ κανόνα ἐσωτερικῶς τοῦ χείλους των, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἐγκοπὴν ὡς περιτένειαν (πατούραν) διὰ τὴν τοποθέτησιν καλύμματος (εἰκ. 26, 27 καὶ 36).

Καὶ οἱ λακκοειδεῖς τάφοι εὐρέθησαν ὅλοι διαταραγμένοι, πλήρεις λίθων καὶ σα-



Εἰκ. 36. Τάφος φέρων κάλυμμα.

θρῶν χωμάτων, ἄλλοι ἄνευ ὀστῶν, ἄλλοι μὲ ὑπολείμματα σκελετῶν καὶ ἄλλοι περιέχοντες ὀστᾶ ἀτάκτως ἐρριμμένα. Μόνον εἰς ἓνα ἐκ τῶν τάφων — περὶ τὸ μέσον τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε) — εὐρέθη ἀδιατάρακτος σκελετός, ἀλλ' ἀκτέριστος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου δὲ μεταγενεστέρως εἶχε ριφθῇ ἄλλος. Ἐν μέρει ἢ πλήρως κεκαλυμμένοι εὐρέθησαν ἐκ τῶν ἐσωτερικῶς τῆς μνημειώδους εἰσόδου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε) τριῶν τάφων μόνον εἰς, ὁ ἀριστερὰ καὶ τινες τῶν ἀριστερὰ τῆς μνημειώδους εἰσόδου ὑπαίθρων τάφων (εἰκ. 36). Ἀλλὰ καὶ τούτων αἱ ταφαὶ δὲν ἦσαν ἀρχικαί. Ἐντὸς τῶν τάφων — συλλήβδην — εὐρέθησαν πόρπαι χαλκαῖ, ἄσχετα πρὸς τοὺς νε-

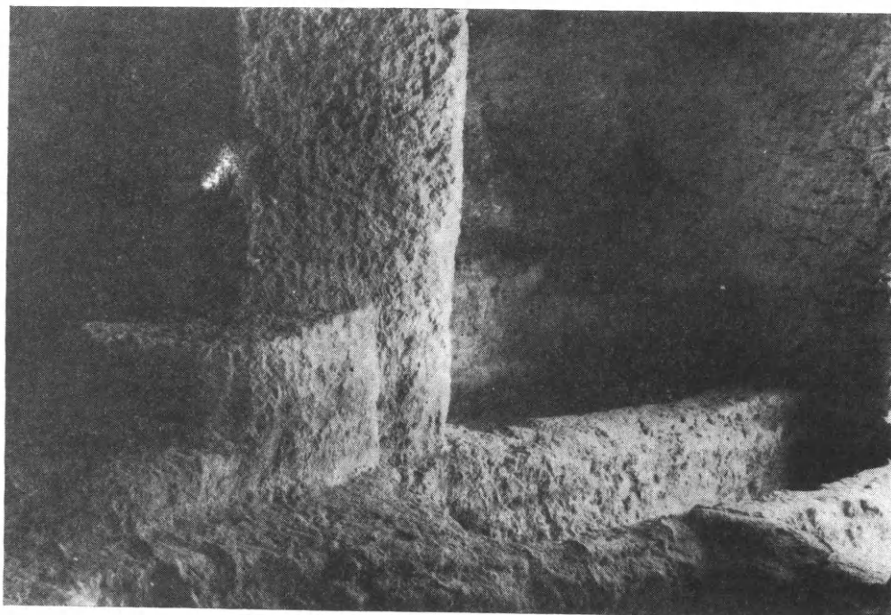
¹ Τὸ πρᾶγμα εἶναι σύνηδες εἰς τὰ ὑπόγεια κοιμητήρια τῆς Σικελίας (FÜHRER-SCHULTZE, *Altchr. Grabst. Siz.*, 262) καὶ τῆς Μάλτας (MAYR, 239 καὶ 383). Πρβ. τάφους εἰς Νικόπολιν (Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Νικοπόλει ΠΑΕ 1913, 95 - 96), Φιλίππους (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων, ΑΕ 1955, 156), Θησεῖον (W. B. DINSMOOR, *Observations on the Hephaisteion* [= *Hesperia* : *Suppl.* V], 1941, 8) καὶ Λέχαιον (ΠΑΕ

1959, 133, Δ. ΠΑΛΛΑΣ). Ἀλλαχοῦ ὑπὸ τὴν κεφαλὴν τίθεται ἐπικλινῶς πλάξ ἢ κεραμῖς.

² Πρβ. τάφους μὲ σχισμὴν κατὰ τὸν ἄξονά των εἰς Gisira Σικελίας (G. AGNELLO, *Riv. Arch. Crist.* 30, 1954, 178 πίν. II) καὶ εἰς τὴν ἔξω τῶν τειχῶν βασιλικὴν τῶν Φιλίππων (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. 154 καὶ 156). Συνήθης ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ὑπαρξίς κοιλότητος εἰς τὸ μέσον τοῦ τάφου (Νικόπολις: ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, ἔ.ἀ.).

κρούς σιδηρᾶ ἀντικείμενα, τεμάχια ἐπιχρισμάτων ἐκ τῶν τοιχωμάτων τῶν νεκρικῶν θαλάμων, μία ἐφυαλωμένη προχοῖς καὶ ὄστρακα χονδρῶν ἢ ἐφυαλωμένων ἀγγείων (βλ. κατωτ. σ. 159 κέ.).

Αἱ λειτουργικαὶ κατασκευαί: Ἐντὸς τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε) ὑπάρχει μία ἡμικυλινδρική κατασκευή (χορδὴ 0.95, βέλος 0.24 μ.) ὕψους 0.43 μ. συμφυῆς πρὸς τὸ τοίχωμα καὶ τὸν τάφον τοῦ δευτέρου ἀπὸ δεξιῶν ἀρκοσολίου (εἰκ. 2, 2α καὶ 37· πρβ. εἰκ. 38), ἐν ἐπαφῇ δὲ πρὸς αὐτὴν ἐτέρω, ὁμοίως καμπύλη (χορδὴ



Εἰκ. 37. Τράπεζα νεκρικῶν προσφορῶν.

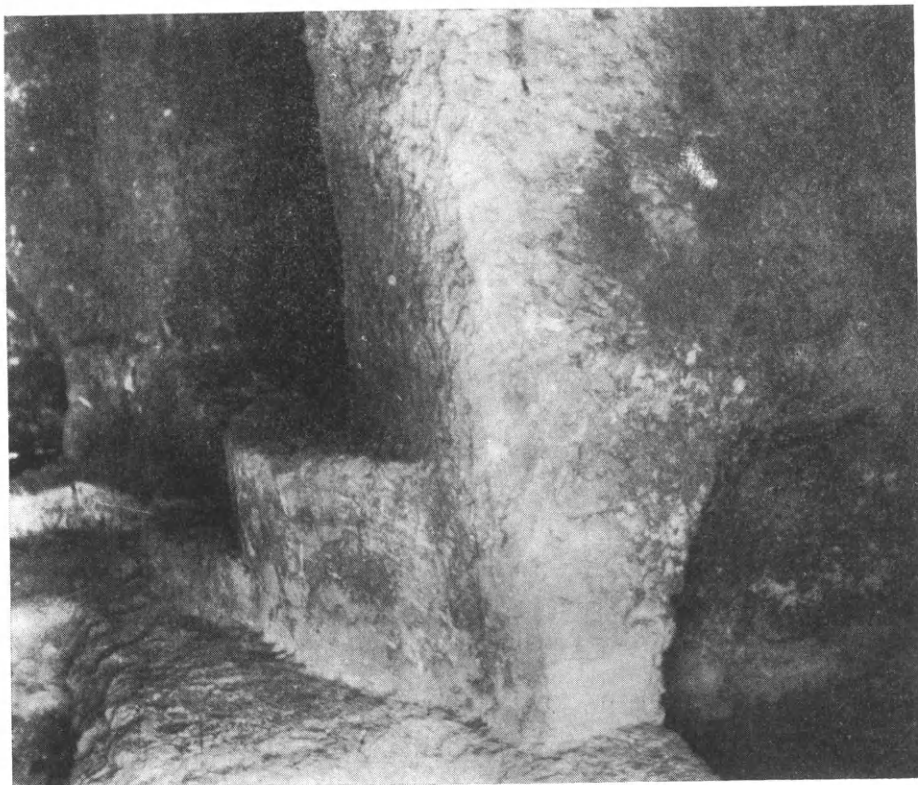
0.62, βέλος 0.28 μ.) ἀλλ' ὕψους μόνον ± 0.30 μ., ἐν εἵδει βαθμῖδος (εἰκ. 38). Ἡ πρώτη δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἄλλως εἰμὴ ὡς τράπεζα νεκρικῶν προσφορῶν¹. Ἡ δευτέρα δὲν ἔχει νόημα ὡς βαθμῖς, ἢ ἐρμηνεία τῆς δὲ ὡς προθύσεως θὰ ἐφαίνετο περισσότερον λογική, ἀλλ', εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, δὲν εἶναι γνωστὸν ἄλλο παράδειγμα τραπέζης νεκρικῶν προσφορῶν ἐφωδιασμένης μὲ προθύσιν· ἴσως εἶναι ὑπόλειμμα ἀφαιρεθέντων ἐδράνων. Ὑπόλειμμα ἄλλης συμφυοῦς κατασκευῆς διακρίνεται εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου ἀρκοσολίου γωνίαν τοῦ διαδρόμου, ὅπου, κάτω τῆς στάθμης τοῦ ὕψους τῆς εἰρημένης τραπέζης, ἢ μὲ εὐθείας πλευρᾶς δίδεδρος γωνία τοῦ χώρου μετατρέπεται εἰς ἐγγεγραμμένην καμπύλην (εἰκ. 38). Ἡ ἀκανόνιστος ὄψις τῆς καμπύλης ταύτης ἐπιφανείας ὑποδηλοῖ ὅτι τὸ μέρος τοῦτο τοῦ χώρου ἐλαξεύθη προχείρως εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ὅτι δηλαδὴ ἀρχικῶς ἐξεῖχεν ἐκεῖ κατασκευὴ τις, ἢ ὁποία ἔφθανε μέχρι τοῦ ὕψους τῆς τραπέζης· ὁμοίως δὲ συμφυῆς προεξοχή, ἢ ὁποία ἔφθανεν εἰς τὴν αὐτὴν

¹ Παραδείγματα παρὰ Α. Μ. SCHNEIDER, *Mensae oleorum oder Totenspeisetische?*, *Römische Quartalschr.* 35, 1927, 289 κέ., μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡμικυκλικῆς διατομῆς (ἐκ τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης)· σχεδὸν κατὰ κανόνα εἰς τοὺς νεκρικοὺς θαλάμους κατακομβῶν τῆς Μάλτας (αὐτ. 293). Ἐν Ἑλλάδι ἔχει

σημειωθῇ τράπεζα νεκρικῶν προσφορῶν — τετραγωνικῆς διατομῆς — εἰς διάσκαφον ἐντὸς τοῦ πωρώδους ἐδάφους νεκρικὸν θάλαμον ἐν Κεγχρεαῖς (D. I. PALLAS, *Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958*, *Riv. Arch. Crist.* 35, 1959, 214).

στάθμην και ἀπελαξεύθη ὁμοίως — ἀγροίκως — εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ὑπολειφθείσης μάζης πλάτους μόλις 0.09 μ., παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ ποδαρικὸν τὸ μεταξὺ τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου ἀρκοσολίου (εἰκ. 8 εἰς τὸ μέσον καὶ 35 ἀριστερὰ εἰς τὸ βάθος). Πρόκεινται ὑπολείμματα τραπεζῶν νεκρικῶν προσφορῶν περισσοτέρων τῆς μιᾶς¹ ἢ ἐδρᾶνων τοῦ ἀρχικοῦ νεκρικοῦ θαλάμου (βλ. ἄνωτ. σ. 122 κέ. εἰκ. 7); Πιστεύω τὸ δεύτερον.

Ἐντὸς τοῦ ἰδίου χώρου: Εἰς τὴν νοτίαν ὄψιν τῆς ἄντυγος τοῦ ἀπὸ δεξιῶν τρι-



Εἰκ. 38. Ἡ τράπεζα νεκρικῶν προσφορῶν καὶ ἄλλαι κατασκευαί.

του ἀρκοσολίου καὶ εἰς τὸ ὕψος γενέσεως τοῦ τόξου (εἰκ. 13 δεξιὰ) — εἰς ὕψος ± 1.25 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ καλύμματος τοῦ ὑπὸ τοῦ τόξου σκεπομένου τάφου — ἀνοίγεται κόγχη πλάτους 0.62, βάθους 0.28 καὶ ὕψους ± 0.29 μ., ἐν εἵδει μικροῦ ἀρκοσολίου ἢ μικροῦ *loculus* (εἰκ. 39), ἀλλ' ἀπρόσφορος εἰς τὸ νὰ δεχθῇ ταφὴν ἔστω βρέφους. Νομίζω ὅτι ἡ ἐν λόγῳ κόγχη πρέπει νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν παρουσίαν τῆς τραπέζης νεκρικῶν προσφορῶν καὶ ἐνδεχομένως — ὡς ὑπεθέσαμεν — καὶ ἐδρᾶνων, νὰ ἐξηγηθῇ δὲ αὕτη ὡς «καθέδρα», ἥτοι ὡς ἡ θέσις τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν ἀσώματον παρουσίαν του — τὴν ἀνάκλησίν του — κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν εἰς μνήμην του τελουμένων, τῶν «νομιζομένων»². Πολὺ μικροτέρα κόγχη μεταξὺ τοῦ τετάρτου καὶ τοῦ πέμπτου ἀρκοσολίου,

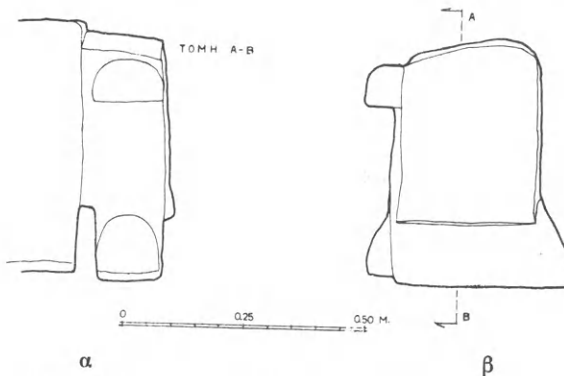
¹ Δύο τράπεζαι εἰς συμφυεῖς πρὸς τὸ τοίχωμα ὑποστάτας: Μήλου νεκρικὸν ὑπόγειον ROSS, *Reisen* κλπ. 3 καὶ 10, κατακόμβη Ἀγίου Θωμᾶ εἰς Μάλταν

(SCHNEIDER, ἔ.δ. 293₂₅ εἰκ. 4).

² Περὶ τῆς καθέδρας βλ. TH. KLAUSER, *Die Cathedra im Totenkult der heidnischen und christ-*

ύψηλὰ ἐπὶ τοῦ μετώπου τῶν τόξων, εἶναι ἐκ τῶν συνήθων διὰ τὴν ἀπόθεσιν λύχνων (εἰκ. 8, 13 καὶ 32).

Ἐντὸς τοῦ θαλάμου Δ ὑπάρχουν τρεῖς μικραὶ κόγχαι: μία εἰς τὸν νότιον τοῖχόν του παρὰ τὴν ἄλλοτε εἴσοδον (πρβ. σ. 126 κέ.) καὶ δύο δεξιὰ τοῦ δυτικοῦ ἀρκοσολίου (εἰκ. 12, 14 καὶ 16). Ἐκ τῶν κογχῶν τούτων ἡ πρώτη καὶ ἐκ τῶν δύο ἄλλων ἡ κάτω εἶναι ὡς αἱ συνήθεις, μὲ τόξον ὑπερυψωμένον, διὰ τὴν ἀπόθεσιν λύχνων (πρβ. εἰκ. 8 καὶ 32). Ἡ ἄνω, ἀβαθὴς, κάπως ὠοειδὴς καὶ μὲ τὸ κοῖλον αὐτῆς ὡσάν τεταρτοσφαίριον, μᾶλλον δὲ ἀκατάλληλος διὰ λύχνον, φαίνεται ὡς μία μικρογραφικὴ ἐπανάληψις τῆς κόγχης τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ θαλάμου Β (βλ. ἄνωτ. σ. 133). Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ χώρος Δ ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον νεκρικὸν θάλαμον (cubiculum) ἐντὸς τοῦ συμπλέγματος τῶν χώρων Γ καὶ Β, οἱ ὅποιοι, ἐξ ἄλλου, συνιστοῦν μίαν ἐνότητα χαρακτηριστικὴν κατὰ τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ διὰ ταφὰς ἦτο προωρισμένος ἀποκλειστικῶς ὁ ἕτερος ἐξ αὐτῶν, ὁ χώρος Γ, εἰς τὰ τοιχώματα δὲ τοῦ ὁποίου ἀπαντοῦν μόνον μικραὶ κόγχαι ἐκ τῶν διὰ λύχνους (εἰκ. 18). Ἡ ἐκ τοῦ χώρου Β ἀπουσία ἀρκοσολίων ἀφ' ἑνός, ἡ χαρακτηριστικὴ δηλαδὴ ἔλλειψις — ἀρχικῶς — ταφῶν καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ παρουσία ἐδράνων ἀφ' ἑτέρου, ἐν συνδυασμῷ μάλιστα πρὸς τὴν ἐπιδεικτικὴν παρουσίαν



Εἰκ. 39. Τομή κατὰ πλάτος (α) καὶ κατὰ μήκος (β) τοῦ ἀπὸ δεξιῶν τρίτου ἀρκοσολίου (Ε) τοῦ διαγυμνασίου διαδρόμου.

τῆς ὠοειδοῦς κόγχης εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ δυτικοῦ τοιχώματός του, εἰς τόσον ἐπίσημον θέσιν (βλ. ἄνωτ. σ. 133, εἰκ. 18 καὶ 23), διευκρινίζουν κατὰ τρόπον ἀναντίρρητον ὅτι ὁ ἐν λόγῳ χώρος ἦτο προωρισμένος νὰ χρησιμεύῃ ἀποκλειστικῶς ὡς αἰθουσα νεκροδείπνων. Ἡ προκειμένη κόγχη πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ ἐξηγηθῇ ὡς νεκρικὴ καθέδρα, ὡς ἡ κόγχη τοῦ χώρου Ε¹. Τράπεζα προσφορῶν ἐδῶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχεν ἴσως κατετίθεντο αὗται εἰς τὴν πρὸ τοῦ χώρου Β, ἀριστερά, κόγχην (βλ. ἄνωτ. σ. 135). Πάντως διὰ τὰ νεκρόδειπνα πρέπει νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο μία ἢ περισσότεραι φορηταὶ τράπεζαι². Ἡ κάτω δεξιὰ ὁμοία κόγχη (βλ. ἄνωτ. σ. 133 εἰκ. 18 καὶ 23), προφανῶς καὶ αὐτὴ καθέδρα, φαίνεται νὰ κατεσκευάσθῃ μεταγενεστέρως, πιθανῶς ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τοὺς λακκοειδεῖς τάφους (βλ. ἄνωτ. σ. 134). Κατὰ ταῦτα καὶ

lichen Antike (=Liturgiegeschichtliche Forschungen, 9), Münster in Westf. 1927. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ ἐννοία τῆς νεκρικῆς καθέδρας — καὶ ὡς πρᾶγμα — δὲν εἶναι ἄγνωστος: Τάφος ἔξω τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου (ΠΑΕ 1959, 134 - 135 Δ. ΠΑΛΛΑΣ). Πολλάκις ἡ καθέδρα, ἰδεατὸν κάθισμα τοῦ κατὰ τὰ νεκρόδειπνα ἀνακαλουμένου νεκροῦ (KLAUSER, 145 καὶ 147 κέ.), δὲν προσεφέρετο εἰς τὸ νὰ ἐξυπηρετήσῃ πρακτικὸν σκοπὸν, κατασκευαζομένη ἐπίτηδες εἴτε μὲ μικρὰν ἔδραν εἴτε μὲ ἔδραν ἀκατέργαστον (αὐτ. 143). Καθέδραι εἰς τύπον

κόγχης, τρόπον τινὰ ἰδεατῆς ἀψίδος τρικλινίου, δὲν ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ KLAUSER φαίνεται νὰ ἀπαντοῦν ὁμως εἰς τὴν Σικελίαν καὶ εἰς τὴν Μῆλον (βλ. κατωτ. σ. 150 κέ.). Περὶ τῆς λειτουργίας τῶν ἐδράνων βλ. KLAUSER, 137 (πρβ. SCHNEIDER, 292)· περὶ τῶν νεκροδείπνων KLAUSER, 132 κέ.

¹ Βλ. ἄνωτ. σ. 144.

² Περὶ τῆς χρήσεως φορητῶν τραπέζων SCHNEIDER, 294.

ἡ μικρὰ ὠσειδῆς κόγχη τοῦ θαλάμου Δ (βλ. ἄνωτ. σ. 145 εἰκ. 14 καὶ 16) πρέπει, ὡς φαίνεται, νὰ ἐξηγηθῇ ὡς ὑποτυπώδης νεκρική καθέδρα.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προσηγηθείσης ἀναλύσεως περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῆς λειτουργίας τῶν εἰς τὰ τοιχώματα τῶν χώρων Ε, Δ καὶ Β κογχῶν κατανοεῖται ἤδη εὐκόλως ὁ προορισμὸς τοῦ χώρου Α, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ ἔχη δεχθῇ ταφάς, ἐφωδιάσθη μόνον διὰ κογχῶν (βλ. ἄνωτ. σ. 134 κέ.). Ἡ μεγάλη ὠσειδοῦς σχήματος κόγχη — εἰς τὸ μέσον τῆς ἐπιφανείας τοῦ βορείου τοιχώματος (εἰκ. 24 καὶ 25β) — εἶναι προφανῶς καθέδρα ὡς ὑποτυπώδεις καθέδραι ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθοῦν καὶ αἱ μικραὶ ὅμοιαι κόγχαι (εἰκ. 25β· πρβ. καὶ σ. 135), ἐνῶ αἱ ἄλλαι μικραὶ κόγχαι — αἱ μὲ τόξον ὑπερυψωμένον — εἶναι προφανῶς θέσεις λύχνων. Ὁ χώρος Α ἦτο προωρισμένος, συνεπῶς, διὰ νὰ χρησιμεύῃ ἀποκλειστικῶς ὡς αἴθουσα νεκροδείπνων, τὰ ὁποῖα ὅμως ἐδῶ, μὲ τὸ νὰ ἔχουν παραλειφθῇ τὰ ἔδρανα, θὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐτελοῦντο κατὰ γῆς, ἀνακλινομένων τῶν συνδαιτημόνων ἐπὶ στιβάδων¹. Δὲν γνωρίζομεν ἂν ὁ δεύτερος οὗτος θάλαμος νεκροδείπνων ἐξυπηρέτει ἰδιαίτεράν οἰκογένειαν ἢ θρησκευτικὴν ὁμάδα· παρατηρήσαμεν ἤδη ὅτι, διὰ νὰ εἶναι προσιτὸς ὁ χώρος οὗτος, ἀπεφεύχθη ἡ ἐπέκτασις τῶν ταφῶν πρὸς τὸ μέρος τῆς εἰσόδου του (βλ. ἄνωτ. σ. 135). Πιθανῶς ὁ χώρος Α ἐδημιουργήθη μετὰ τὴν ἐπέκτασιν τῶν ταφῶν καὶ ἐντὸς τοῦ Β. Περισσότεραι τῆς μιᾶς νεκρικαὶ καθέδραι ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χώρου, ὡς εἰς τοὺς νεκρικοὺς θαλάμους Β καὶ Α, δὲν εἶναι ἄγνωστοι².

Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι αἱ στρογγύλαι ὀπαὶ (εἰκ. 16) εἰς τὰ τοιχώματα ὅλων τῶν χώρων τοῦ λαξευτοῦ κοιμητηρίου ὑποδηλοῦν θέσεις ξυλίνων πασσάλων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκρέμαντο λύχνοι, πρᾶγμα σύνηθες εἰς τὰ ὑπόγεια νεκροταφεῖα.

Ἀξιοσημεῖωτοι εἶναι καὶ αἱ λειτουργικαὶ κατασκευαὶ τῆς συστάδος ὑπαίθρων τάφων ἀριστερὰ τοῦ διασκάφου κοιμητηρίου. Εἰς σχέσιν πρὸς τὸ τρίτον ὑπαίθρον ἀρκοσόλιον (βλ. ἄνωτ. σ. 135 εἰκ. 29), ἀριστερὰ τούτου εἰς τὴν μαστοειδῇ προεξοχῇ τοῦ βράχου ἀλλὰ περίπου εἰς τὸ ἴδιον ὕψος πρὸς τὸ ἀρκοσόλιον, εὐρίσκεται, ὡς εἶδομεν, λαξευτὴ κόγχη, ἀρχικῶς πλάτους 0.55, βάθους 0.40 καὶ ὕψους 0.30 μ. Αὕτη, μὴ ἔχουσα λόγον — ἔνεκα τῆς θέσεώς της καὶ τοῦ μεγέθους της — νὰ χρησιμεύῃ διὰ τὴν ἀποθέσιν λύχνων, πρέπει βέβαια, ἐξ ὅσων ἤδη ἐπορίσθημεν, νὰ ἐξηγηθῇ ὡς νεκρική καθέδρα. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ πρὸς τὰ κάτω διεύρυνσις τῆς κόγχης προέρχεται ἐκ μεταγενεστέρων χρόνων (βλ. καὶ κατωτ. σ. 156 κέ.). Ἄλλαι κόγχαι παρατηροῦνται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κλίμακος (βλ. ἄνωτ. σ. 136 κέ.) — δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν ἀνερχόμενον — εἰς τὴν παρεῖαν τοῦ βράχου (εἰκ. 31 δεξιὰ), εἰς τὸ μικρὸν πλάτωμα τοῦ ὁποίου εὔρον θέσιν τέσσαρες τάφοι (βλ. ἄνωτ. σ. 138 κέ.). Καὶ περὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἔχει νόημα τυχὸν ἀποκλειστικὸς προορισμὸς των πρὸς τοποθέτησιν λύχνων· ἀλλὰ καὶ τὸ σχετικῶς μικρὸν βάθος των δὲν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς των ὡς θέσεων λύχνων. Εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ ὑπαίθρου τούτου νεκρικοῦ θαλάμου συμφυῆς κυλινδρικοῦ λάξευμα κοῖλον (διαμ. 0.40 μ.) ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ ἐπέχοντα θέσιν ἐδράνων λαξεύματα (εἰκ. 2

¹ Περὶ τῆς ἀνακλίσεως ἐπὶ στιβάδων KLAUSER, 137 κέ. Προσφορώτερος διὰ τὴν ὀνομασίαν τῶν κατὰ τὰ χριστιανικὰ θρησκευτικὰ δεῖπνα χρησιμοποιομένων στρωμάτων εἶναι ὁ ὅρος «ἀκούβιτα». («Ὅτι οὐ

δεῖ... ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν... καὶ ἀκούβιτα στρωννύειν» Σύνοδ. Τρούλλου καν. 74).

² Ρώμης Κοιμητήριον Majus (KLAUSER, 106, εἰκ. 22) πρβ. καὶ κατωτ. σ. 150 κέ.

καὶ 2α ἀριστερὰ) δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ὡς θέσις τραπέζης νεκρικῶν προσφορῶν ¹. Περαιτέρω παρατηροῦνται εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ μικροῦ τούτου νεκρικοῦ περιβόλου μικρὰ τετράπλευρος, ἀβαθὴς κοιλότης (πλευραί: $0.08 \times 0.08 \mu.$), πρὸς Ν. δὲ αὐτῆς, εἰς ἀπόστασιν $0.60 \mu.$, ἑτέρα κυκλική (διαμ. $\pm 0.10 \mu.$), ἐν ἀναφορᾷ οὕτω πρὸς τὸν βόρειον ἐκ τῶν ἐδῶ τάφων. Δὲν εἶναι ἐμφανὴς πρακτικὸς τις σκοπὸς περὶ τῶν προκειμένων κατασκευῶν πιθανῶς ἐπιτρέπεται νὰ ἐξηγηθῶν ὡς εἶδος κοίλων βωμῶν διὰ τὴν ὑποδοχὴν ὑγρῶν προσφορῶν, οἷοι εἶναι οἱ ἀπαντῶντες ἐπὶ ἐπιταφίων πλακῶν ².

δ'. Χαρακτηρὲς καὶ χρονολόγησις

Τὸ διάσκαφον κοιμητήριον τῆς Μεθώνης συνιστᾷ κρίκον μιᾶς ἀνὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἀνὰ τὰς θαλασσίας δηλαδὴ γραμμὰς ἐπικοινωνίας μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς, ἀλύσεως ἀπλῶν διασκάφων νεκρικῶν θαλάμων ἢ συνθέτων — ἐκ διαδρόμων καὶ νεκρικῶν θαλάμων — ὑπογείων κοιμητηρίων ³, ἐκ τῶν ὁποίων λεπτομερέστερον γνωστὴ εἶναι ἡ κατακόμβη τῆς Μήλου ⁴, εὐρυχωτέρω ὅλων.

Ὁ ἀρχικὸς νεκρικὸς θάλαμος τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης, ὁ πυρὴν δηλαδὴ τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου Ε (εἰκ. 7), συνιστάμενος ἀπὸ τὸν καθαυτὸ νεκρικὸν θάλαμον, ἓνα προθάλαμον καὶ τὸ προστῶν ἐν παραστάσιν (βλ. ἀνωτ. σ. 122 κέ.), εἶναι ἀνάλογος πρὸς προχριστιανικοὺς ἀπαντωμένους π.χ. ἐν Μήλῳ ⁵, Κορίνθῳ κ.ά. ⁶. Τὰ ἀρκοσόλια εἶναι, ὡς γνωστόν, ἐλληνιστικῆς καταγωγῆς. Ἐκ τῶν ἐδῶ ἀρκοσολίων τὰ τῆς δμάδος μὲ τονισμένην τὴν διάστασιν τοῦ ὕψους (βλ. ἀνωτ. σ. 139) παρουσιάζουν ὅψιν ὡσὰν τοξωτῶν — ἀρκοσολιοειδῶν — θηκῶν (loculi), ὡς ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν ἓνα τῶν διασκάφων νεκρικῶν θαλάμων τῶν Κεγχρεῶν ⁷. Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο — τῶν Κεγχρεῶν — διαφαίνεται κάποια ἐξάρτησις ἐκ μορφῶν τῆς Ἀνατολῆς ⁸. Αἱ ὑψη-

¹ Στήλη τετράπλευρος, ὕψους $0.85 \mu.$, εἰς τὸν ὑπαίθρον νεκρικὸν θάλαμον τῶν Θεσσαλικῶν Θηβῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1955, 136 - 137 εἰκ. 3, Πρβ. ἀνωτ. σ. 139), πιθανῶς ἐξηγεῖται ὡς ὑποστάτης τραπέζης νεκροδείπνων ἐπίσης.

² Παραδείγματα προχείρως παρὰ EJNAR DYGGVE, A Sarcophagus Lid with a Tricliniarch. Remarks on Perforated Cup in usum liturgicum, From the Collection of the Ny Carlsberg Glyptothek 1942, Copenhagen 1942, 232 - 235 εἰκ. 10b καὶ 11b. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἐκ Λαρίσης πλάξ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν G. SOTIRIOU, Guide du Musée Byzantin d'Athènes, Athènes 1932, 42, εἰκ. 88, τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Τράπεζα Μαρτύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Πρακτικά Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ., Περίοδ. Γ' τόμ. Α, 1932, 7 κέ. πίν. Α1 (=Byz. - Neugr. Jahrb. 10, 1933/34, 173 κέ. πίν. Α1).

³ Κόρινθος (THEOD. LESLIE SHEAR, The Excavation of Roman Chamber Tombs at Corinth, AJA 35, 1931, 428 κέ. εἰς τὴν θέσιν «Χελιωτόμυλος», BCH 89, 1965, 697 εἰκ. 14 βορείως τοῦ βορείου τείχους), Κύ-

θηρα (A. L. CASTELLAN, Lettres sur la Morée et les îles de Cerigo, Hydra et Zante, Paris 1808, I, 23 - 30, RUD. WEIL, Kythera, AM 5, 1880, 227 - 28), Κάρπαθος (TH. BENT, Telos and Karpathos, JHS 6, 1885, 236-239, AD 18 [1963] Χρον. Β2, 327, ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ).

⁴ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ χριστιανικὴ κατακόμβη τῆς νήσου Μήλου, Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθην. 3, 1928, 34-46.

⁵ Expédition scientifique de Morée. Architecture κλπ., par ABEL BLOUET, III, Paris 1838, πίν. 28, Ross, Reisen auf den griech. Inseln, 3, 9 κέ. καὶ 15.

⁶ Βλ. παραπλεύρως σημ. 3.

⁷ PALLAS, Riv. Arch. Crist. 35, 1959, 214.

⁸ Ἀνατολικά παραδείγματα: CARL WATZINGER, Denkmäler Palästinas. Eine Einführung in die Archäologie des Heiligen Landes, Leipzig 1935, 19, 59 κέ., 70 κέ., 99, IBRAHIM NOSHY, The Arts in Ptolemaic Egypt. A Study of Greek and Egyptian Influences in Ptolemaic Architecture and Sculpture, London 1937, 22, N. P. TOLL ἐν The Exca-

λαὶ δὲ ἀναλογίαι τῶν ὑπ' ὄψει ἀρκοσολίων τῆς Μεθώνης ἴσως δύνανται, κατὰ ταῦτα, νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐνδειξεις ἀρχαϊκότητος. Ἀλλ' εἶναι αὕτη ἀνεπαρκὴς πρὸς συναγωγὴν χρονολογικῶν συμπερασμάτων, διότι εἰς τὴν Ἀνατολὴν οἱ προχριστιανικοὶ τύποι νεκρικῶν θαλάμων μὲ ἀρκοσόλια ἢ μὲ loculi ¹ δὲν μεταβάλλονται πολὺ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ². Ἐν συγκρίσει ὁμως πρὸς τὰ ἀρχαῖα παραδείγματα δύναται ἐδῶ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐνδειξεις, ἀντιθέτως, σχετικῆς ὀψιμότητος τὸ τοξωτὸν προστώον (εἰκ. 11), ἐπειδὴ εἰς ἐκεῖνα ἢ πρόσσοψις εἶναι διαμορφωμένη, μέ — συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς — ἀέτωμα ³.

Ἡ διασκαφὴ τῶν χώρων τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης ριπιδιοειδῶς ἐντὸς σπηλαιώδους κοιλώματος τοῦ βράχου — κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τοῦ μνημείου (βλ. ἀνωτ. σ. 129) — καὶ ἡ οὕτω ἀπάρτισις του ἐκ μικρῶν ἀνεξαρτήτων ἐνοτήτων ἐνθυμίζουσαν παραδείγματα συνήθη ἀνὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Κεντρικῆς Μεσογείου, ἰδιαίτερος δ' ἐν Σικελίᾳ ⁴ ἐπίσης τὸ κάπως ἀκανόνιστον τῶν θαλάμων, οἱ ὅποιοι, ἄς προστεθῇ, σχεδὸν κατὰ κανόνα περατοῦνται εἰς ἀρκοσόλια ⁵. Καὶ ἡ κατακόμβη τῆς Μήλου, συνισταμένη σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐξ ἐνοτήτων κάπως διχαλωτῶν, κατ' ἀρχὰς δ' ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων διαδρόμων ⁶, ἐνθυμίζει παραδείγματα κατακομβῶν τῆς Σικελίας ⁷. Πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Κεντρικῆς Μεσογείου, ἰδιαίτερος τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὁδηγεῖ περὶ τοῦ προκειμένου ἢ παρουσίας ἀρκοσολίου τύπου mensa ⁸, ἐπίσης δ' ἡ σχε-

vations at Dura - Europos. Preliminary Report of the Ninth Season (1935-1936), Part II. The Necropolis, New Haven 1946, 7 κέ., 12 κέ.

1 Πρὸς δὴλωσιν τοῦ loculus ἀντίστοιχοι ἑλληνικοὶ ὅροι φαίνεται ὅτι ἦσαν οἱ: «ἐνσώριον», «ἐσώριον» καὶ «εἰσώστιη» (JADWIGA KUBINSKA, Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Warszawa 1968, 101 κέ., 104 κέ.).

2 WATZINGER, 159 κέ.

3 Εἰς τὴν Παλαιστίνην ἀπὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (WATZINGER, 59 κέ., 61, 62, 76). Πρβ. καὶ τὰ μικρασιατικὰ HUBERTUS VON GALL, Die paphlagonischen Felsgräber (=Istanbuler Mitteilungen Beih. 1), Tübingen 1966.

4 Σικελίας κοιμητήρια: περιοχῆς Ispica (GIUSEPPE AGNELLO, Sicilia paleocristiana. Catacombe inedite dell'altipiano ispicese, Miscellanea Giulio Belvederi [= Collezione «Amici delle Catacombe» XXXIII], Città del Vaticano 1954, 246 κέ. εἰκ. 2) καὶ Intagliatella (FÜHRER - SCHULTZE, ἔ.δ. 150 κέ. εἰκ. 56 καὶ 57), Porto Torres Σαρδηνίας (GUGL. MAETZKE, Tombe romane a camera con arcsolio in località Scoglio Lungo, Notizie degli Scavi 90, 1965, 336 κέ. εἰκ. 6).

5 Ἀκράγας (Agrigento) κατακόμβης Fragarane νοτιά περιοχῇ (CAT. MERCURELLI, Scavi e scoperte nelle catacombe siciliane [1941], Riv. Arch. Crist. 21, 1944 - 1945, 23 κέ. εἰκ. 3 III κέ. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Agrigento paleocristiana. Memorie storiche e monumentali, Atti Pontif. Accad. Rom. Archeol., Ser. III, Memorie 8, 1948, 52 κέ., ΡΑCΕ, Arte e ci-

viltà IV, 178 κέ.), Cava Porcara εἰς Comiso τῆς κοιλάδος Ippari (Ἰλπαρις) (αὐτ. 100 κέ. εἰκ. 48, ΡΑCΕ, Arte e civiltà IV, 109 κέ. εἰκ. 55), Riuzzo I καὶ Riuzzo II (FÜHRER - SCHULTZE, Altchr. Grabst. Sizil., 63 κέ. εἰκ. 23 καὶ 68 κέ. εἰκ. 25), Cava delle Porcherie I καὶ II (αὐτ. 72 κέ. εἰκ. 27 καὶ 76 κέ. εἰκ. 28), Cozzo Guardiole (αὐτ. 116 κέ. εἰκ. 41 καὶ 126 κέ. εἰκ. 44), περιοχῆς Palazzolo ai Grotta di Senebardo (αὐτ. 138 κέ. εἰκ. 48), Cava Intagliata (αὐτ. 144 κέ. εἰκ. 50), Sant' Elia (αὐτ. 155 κέ. εἰκ. 59) καὶ Ferla βορείως τοῦ Palazzolo (αὐτ. 172 κέ. εἰκ. 63), Stafenna περιοχῆς Rosolino (G. AGNELLO, Miscellanea Belvederi, 249 καὶ Riv. Arch. Crist. 30, 1954, 179), Gisira περιοχῆς Netino (G. AGNELLO, Riv. Arch. Crist. 30, 1954, 177 κέ. πίν. II), Granieri Grotta del Murmuro (αὐτ. 181 κέ. πίν. III) καὶ ἄλλα τῆς περιοχῆς (αὐτ. 184 κέ. πίν. IV), περιοχῆς Sortino κοιμητήρια Costa Giardini (G. AGNELLO, Necropoli paleocristiane nell'altipiano di Sortino, Riv. Arch. Crist. 39, 1963, 108 εἰκ. 1), Lardia I (αὐτ. 111 κέ. εἰκ. 3), Lardia II (αὐτ. 112 εἰκ. 4) καὶ Lardia III (αὐτ. 112 κέ. εἰκ. 6).

6 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΑ ἔ.δ. εἰκ. 2 (κάτωψις).

7 Larderia τῆς περιοχῆς Cava d'Istica (G. AGNELLO, Catacombe inedite di Cava d'Istica, Riv. Arch. Crist. 35, 1959, 88 κέ. εἰκ. 1), Pantanello - Grattaluri τῆς περιοχῆς Netino (G. AGNELLO, Riv. Arch. Crist. 30, 1954, 170 κέ. πίν. I). Οἱ διάδρομοι ἰδιάξουν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Συρακουσῶν (FÜHRER - SCHULTZE, Altchr. Grabst. Sizil., 254).

8 Βλ. ἀνωτ. σ. 139. Ἀπαντᾷ ὁ τύπος οὗτος, παρὰλλήλως πρὸς τὸν κανονικὸν τύπον ἀρκοσολίου, συ-

δὸν ἀποκλειστικὴ χρῆσις ἀρκοσολίων· εἰς τὴν κατακόμβην μάλιστα τῆς Μήλου εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ παρουσία πολυσώμου ἀρκοσολίου, ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ὑπογείων κοιμητηρίων τῆς Σικελίας. Ὁμοίότης παρατηρεῖται ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῶν τάφων τῶν ἀρκοσολίων τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους τάφους τῶν κατακομβῶν τῶν παραλίων τῆς Κεντρικῆς Μεσογείου, μὲ τὸ νὰ ἐπεκτείνωνται δηλαδὴ αἱ στεναὶ πλευραὶ των κογχοειδῶς πέρα τῶν ἐκατέρωθεν ὁρίων τῶν ἀρκοσολίων (βλ. ἄνωτ. σ. 140)¹. Περαιτέρω: διάσκαφα κοιμητήρια μὲ προσθέτως τάφους λακκοειδεῖς λαξευμένους ἐντὸς τοῦ δαπέδου εἶναι γνωστὰ ἐκ τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Μήλου². συστάδες δὲ κανονικῶς — εἰς σειρὰς — ἐντὸς τοῦ πωρώδους ἐδάφους πρὸ διασκάφου εἰς τὸν βράχον κοιμητηρίου λαξευμένων τάφων (βλ. ἄνωτ. σ. 140) εἶναι ἐπίσης γνωστὰ ἐν Σικελίᾳ³, ὡς καὶ, τέλος, ἀρκοσόλια λαξευτὰ εἰς τὰς παρειὰς τοῦ βράχου παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ κοιμητηρίου (βλ. ἄνωτ. σ. 135) ὕπαιθρα: εἰς τὰ κοιμητήρια S. Marco καὶ Stafenna τῆς περιοχῆς Ispica καὶ Costa Giardini τῆς περιοχῆς Sortino⁴.

Ἐκ τῶν πλέον ὅμως ἐντυπωσιακῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης, κοινοτάτου δὲ μεταξὺ τῶν κατακομβῶν τῶν ἀκτῶν τῆς Κεντρικῆς Μεσογείου, εἶναι ὁ συμφυῆς πρὸς τὸ ἔδαφος σαρκοφαγοειδῆς τάφος ἐν συνδυασμῷ πρὸς συμφυῆς κιβώριον (βλ. ἄνωτ. σ. 132). Ὡς ἀρχιτεκτονικὴ μορφή κατάγεται, βέβαια, ἐκ τῆς ἐνότητος σαρκοφάγου καὶ ἐλευθέρως ἱσταμένου κιβωρίου σκέποντος τὴν σαρκοφάγον⁵ ἐν-

χνάκις ἐν Σικελίᾳ: Ἀκράγας κατακόμβη τῆς Villa Aurea (MERCURELLI, Riv. Arch. Crist. 21, 1944 - 1945, 25 κέ. καὶ 38 πίν. 10 καὶ 11. Πρβ. Atti Pontif. Accad. Rom. di Archeol., Ser. III, Memorie 8, 1948, 50 κέ.), Grotta delle Meraviglie εἰς Naro βορείως τοῦ Ἀκράγαντος (MERCURELLI, Riv. Arch. Crist. ἔ.δ. 53 κέ.), Ragusa ὑπόγειον ἀριθ. 1 τῆς Gister-nazza (G. AGNELLO, Sicilia christiana. Le catacombe dell'altipiano di Ragusa, Riv. Arch. Crist. 29, 1953, 71 κέ.). Πρβ. FÜHRER - SCHULTZE, 64 καὶ 261. Ἐπίσης ἐν Μάλτᾳ (MAYR, Röm. Quartalschr. 15, 1901, 239 - 240 εἰκ. 3.)

1 Pantanello - Grattaluri (G. AGNELLO, Riv. Arch. Crist. 30, 1954, 170 κέ. πίν. I), S. Lucia Συρακουσῶν (SANTI LUIGI AGNELLO, Recenti esplorazioni nelle catacombe siracusane di S. Lucia, Riv. Arch. Crist. 31, 1955, 30 εἰκ. 14), Μάλτα (MAYR, 239 - 240 εἰκ. 3).

2 FÜHRER - SCHULTZE, Altchr. Grabst. Sizil., 264 (παραδείγματα ἐκ Σικελίας), ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. 34 (Μήλος).

3 Ἀκράγαντος κοιμητήριον κήπου Villa Aurea (MERCURELLI, Riv. Arch. Crist. 21, 1944 - 1945, 9 κέ. εἰκ. 1 καὶ Atti Pont. Accad. Rom. Archeol., S. III, t. 8, 1948, 48 κέ. πίν. III εἰκ. 12. Πρβ. πίν. XXXIV, 2 Gentili).

4 G. AGNELLO, Miscellanea Belvederi, 246 κέ. καὶ 252 (Ispica) καὶ Riv. Arch. Crist. 39, 1963, 108 κέ. (Sortino).

5 Κιβώριον Ἀγίου Μάρκου Βενετίας (W. FR. VOL-

BACH - M. HIRMER, Frühchristliche Kunst, München, [1958] πίν. 83. Εἰς Ἄδου κάθοδος, τοιχογραφία S. Angelo in Formis (HERBERT BLOCH, Monte Cassino, Dumb. Oaks Pap. 3, 1946, 201 εἰκ. 230), μικρογραφία Par. Gr. 543 f. 130 (H. O-MONT, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs κλπ.,² Paris 1929, 57 πίν. CXXII. Πρβ. πίν. CXXIV, 1), Par. Gr. 74 f. 76 ([H. O-MONT], Evangiles avec peintures byzantines du XI siècle, πίν. 69, 2), Κῶδ. Ἰβηρ. 463 f. 120^r (A. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Φραγκο-βυζαντινὰ γλυπτὰ ἐν Ἀθήναις, ΑΕ 1931, 80 εἰκ. 16, Sir. DER NERSESSIAN L'illustration du roman Barlaam et Joasaph, Paris 1937, πίν. XIX, 69), Ἱεροσολ. Παναγ. Τάφου Κῶδ. 14 f. 311^v (KURT WEITZ-MANN, Greek Mythology in Byzantine Art, Princeton 1951, 33 πίν. XI, 35), Βενετίας, Ἑλλην. Ἰνστ. Βυζ. καὶ Μεταβ. Σπουδ. Κῶδ. Μυθιστορ. Μεγάλου Ἀλεξάνδρου f. 30^r καὶ 86^r (ΑΝΔΡΕΑΣ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ μικρογραφίαι τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κλπ., Ἀθήναι - Βενετία 1966, ἀριθ. 29 πίν. II καὶ 15 καὶ ἀριθ. 105 πίν. 52 καὶ σ. 77), τοιχογραφία Μητροπόλεως Μυστρᾶ (G. MILLET, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 82⁴ καὶ RUDOLF NAUMANN - HANS BELTING, Die Euphemia-Kirche aus Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken [=Istanbul Forschungen 25], Berlin 1966, 141 - 142 εἰκ. 47). Πρβ. ΑΕ 1950 - 1951, 174 (Α. ΠΑΛΛΑΣ) καὶ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ τάφος τοῦ Διγενῆ, Ἑλληνικά 20, 1967, 26 - 27.

τὸς μανσωλείου¹, ἐν Σικελίᾳ δ' ὡς καὶ ἐν Μάλτᾳ ἀπαντᾷ σχεδὸν ἀνεξαιρέτως μὲ τάφους συχνὰ πολυσώμους², ἐπίσης δ' ἐν Μήλῳ³, τῆς κατακόμβης τῆς ὁποίας ἐσημειώσαμεν ἤδη σικελικοὺς χαρακτήρας (βλ. ἀνωτ. σ. 148 κέ.). Καὶ τὰ εἰς διαδοχικὴν σειρὰν κιβώρια — ἕκαστον ἔμπροσθεν ἀρκοσολίου — τῆς κατακόμβης τῆς Μήλου⁴ ἐνθυμίζουσιν σικελικὰ παραδείγματα κιβωρίων ἢ ἡμικιβωρίων — μεμονωμένως ἢ κατὰ σειρὰν — ἔμπροσθεν ἀρκοσολίων⁵, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅμως ὅτι αἱ σχετικαὶ κατασκευαὶ τῆς κατακόμβης τῆς Μήλου φαίνονται πολὺ κομψότεραι τῶν ἀντιστοιχῶν ἐν Σικελίᾳ καὶ Μάλτᾳ παραδειγμάτων.

Νομίζω ὅτι σικελικοῦ χαρακτήρος εἶναι καὶ αἱ τύπου κόγχης νεκρικαὶ καθέδραι τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθόνης (βλ. ἀνωτ. σ. 144 κέ. εἰκ. 16, 23, 24, 25 καὶ 39). Εἰς τὴν κατακόμβην τῆς Μήλου ὅμοιαι κόγχαι ἀπαντοῦν ἐνίοτε εἰς τὸ μέτωπον — ὑψηλὰ — ἢ εἰς τὸ τύμπανον ἀρκοσολίων⁶. Ἐπειδὴ παρατηρήθη ὅτι τὸ κονίαμα περὶ τὰ χεῖλη τῶν ἐν Μήλῳ κογχῶν καλύπτει τὰς ἀκμὰς κανονικῶς καὶ ἄνευ διακοπῆς τῆς συνεχείας του, συνήχθη τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ κατασκευαὶ αὗται προωρίσθησαν ἐξ ἀρχῆς νὰ παραμείνουν ἀνοιχταί⁷, ὅτι, συνεπῶς, δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς θηκία (loculi) ἐν-

1 Πρὸς τὸ ἐν Λεχναίῳ, ΠΑΕ 1960, 149-150 εἰκ. 1 πίν. 123 καὶ 124 (Δ. ΠΑΛΛΑΣ).

2 Συρακουσῶν κοιμητήρια S. Lucia II (FÜHRER-SCHULTZE, *Altchr. Grabst. Sizil.*, 47 εἰκ. 15), S. Lucia III (αὐτ. 51 εἰκ. 16), Cava delle Porcherie II (αὐτ. 81 εἰκ. 28 καὶ 29), Manomozza II (αὐτ. 94 κέ. εἰκ. 34 καὶ 35, ΡΑΕ, *Arte e civiltà IV*, 27 κέ. εἰκ. 9 καὶ 11), περιοχῆς Canicattini κοιμητήρια S. Martino (FÜHRER-SCHULTZE, 98 κέ. εἰκ. 36 καὶ σ. 100 εἰκ. 37), S. Giovanni (αὐτ. 111 κέ. εἰκ. 39 καὶ 40), Cozzo Guardiole (αὐτ. 116 κέ. εἰκ. 41 καὶ 42 καὶ σ. 126 κέ. εἰκ. 44 καὶ 45), Grotta di Senebardo (αὐτ. 138 κέ. εἰκ. 48 καὶ 49, ΡΑΕ, 155 κέ. εἰκ. 44), περιοχῆς Palazzolo Cava Intagliata (FÜHRER-SCHULTZE, 144 κέ. εἰκ. 50 καὶ 51), Intagliatella (αὐτ. 148 κέ. εἰκ. 53), Sant' Elia (αὐτ. 155 κέ. εἰκ. 59 καὶ 60) καὶ Ferla (αὐτ. 172 κέ. εἰκ. 63 καὶ 64), περιοχῆς Ραγούσης Grotta delle Trabacche (MERCURELLI, *Riv. Arch. Crist.* 21, 1944-1945, 75 κέ. εἰκ. 39-41, ΡΑΕ, 167 κέ. εἰκ. 53 καὶ 54) καὶ ὑπόγειον ἀριθ. 1 τῆς Gisternazza (G. AGNELLO, *Riv. Arch. Crist.* 29, 1953, 71 κέ. εἰκ. 1), περιοχῆς Ispica ὁ S. MARCO (G. AGNELLO, *Miscellanea Belvederi*, 248 εἰκ. 1-3), περιοχῆς Rosolino ἢ Stafenna (αὐτ. 249) καὶ παρὰ τὸ Rosolini ἢ Sulla (αὐτ. 252 κέ. εἰκ. 6-8), Tre-piedi παρὰ τὴν Modica (αὐτ. 257, ΡΑΕ, 162 εἰκ. 51), Gisira (G. AGNELLO, *Riv. Arch. Crist.* 30, 1954, 177 κέ. πίν. II), Granieri περιοχῆς Netino (αὐτ. 184 κέ. πίν. IV), Larderia τῆς περιοχῆς Cava d'Istica (G. AGNELLO, *Riv. Arch. Crist.* 35, 1959, 88 κέ. εἰκ. 1-2), Lardia III τῆς περιοχῆς Sortino (G. AGNELLO, *Riv. Arch. Crist.* 39, 1963, 112 κέ. εἰκ. 6). Ἐπίσης εἰς Μάλταν (MAYR, *Röm. Quartalschr.* 15, 1901, 240 εἰκ. 4. T. ZAMMIT, *The St. Paul's Catacombs and Other Rock-cut Tombs in Malta, Valetta* 1926, 23 κέ. εἰκ. ἐν σ. 21. ΡΑΕ, ἔ.ἀ. 29 κέ. καὶ 200 εἰκ. 27). Πρὸς.

FÜHRER-SCHULTZE, 262 MAYR, 382.

3 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΑ ἔ.ἀ. 37 εἰκ. 2 (κάτοψις), 3 καὶ 3α. Ἀργότερον ἐξήγησεν ὁ μακαρίτης ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Πρακτ. Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑτ., περ. Γ'* τόμ. Α', 1932, 14 (= *Byz. - Neugr. Jahrb.* 10, 1933/34, 180) τὴν ἐν λόγῳ κατασκευὴν ὡς τράπεζαν ἀγαπῶν πιστεύω ὅτι ἡ πρώτη ἐξήγησίς του εἶναι ἡ ὀρθή.

4 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΑ ἔ.ἀ.

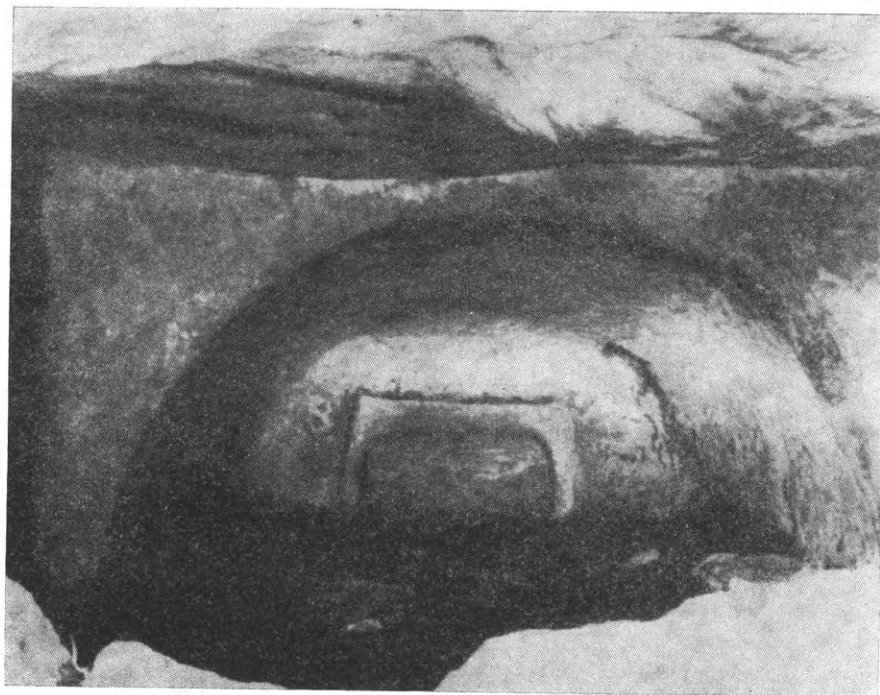
5 Περιοχῆς Συρακουσῶν S. Lucia II (FÜHRER-SCHULTZE, *Altchr. Grabst. Sizil.*, 47 εἰκ. 15), Cava delle Porcherie II (αὐτ. 78-79 εἰκ. 28), Manomozza I (αὐτ. 84 εἰκ. 30 τάφος γ), S. Martino παρὰ τὸν S. Alfano περιοχῆς Canicattini (αὐτ. 98 κέ. εἰκ. 36 καὶ σ. 100 εἰκ. 37), Grotta di S. Senebardo περιοχῆς Palazzolo (αὐτ. 141) καὶ Intagliatella (αὐτ. 142 καὶ 152 εἰκ. 53), Larderia περιοχῆς Cava d'Istica (G. AGNELLO, *Riv. Arch. Crist.* 35, 1959, 88 κέ. εἰκ. 1 καὶ 4), Lardia I περιοχῆς Sortino (G. AGNELLO, *Riv. Arch. Crist.* 39, 1963, 111 κέ. εἰκ. 3), Priolo (G. AGNELLO, *Recenti scoperte e studi sui cimiteri paleocristiani della Sicilia*, *Atti VI Congr. Intern. Arch. Crist.* 1962, Città del Vaticano 1965, 285 εἰκ. 7). Θωράκια (transennae) εἰς τὰ πλευρὰ τῶν κιβωρίων, ὡς ἐν Μήλῳ (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 37, εἰκ. 3 καὶ 3α), ἢ ἀποφράσσοντα—ὑψηλὰ—τὰ τόξα τῶν κιβωρίων ἀπαντοῦν ἐν Intagliatella (βλ. ἀνωτέρω καὶ FÜHRER-SCHULTZE, 263 εἰκ. 99). Διὰ θωρακίων ἀποκλείονται ἐν Σικελίᾳ ἐνίοτε τὰ πολύσωμα ἀρκοσόλια (αὐτ. 258).

6 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΑ ἔ.ἀ. 37 εἰκ. 3α (εἰς τὸ μέτωπον) καὶ 5 (εἰς τὸ τύμπανον).

7 CH. BAYET, *La nécropole chrétienne de Milo*, *BCH* 2, 1878, 352. Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν παρατηρεῖ ὅτι δὲν προωρίζοντο διὰ τὴν ἐναπόθεσιν λύχνων, διότι ἐπὶ τοῦ ἐπιγράμματος δὲν ἔχουν ὑπολειφθῆ ἵχνη καπνοῦ.

ταφιασμοῦ βρεφῶν, διὰ τοῦτο δ' ἐθεωρήθη πιθανώτερον ὅτι πρόκειται εἶδος ἐρμαρίων πρὸς ἐναπόθεσιν κτερισμάτων¹. Πιστεύω ὅτι εἶναι νεκρικαὶ καθέδραι. Θὰ ἐξετάσωμεν συναφῶς ὀλίγα σικελικὰ παραδείγματα.

Εἰς τὸ ὑπόγειον ἀριθμ. 10 τοῦ Bibinello τῆς Σικελίας μικρὰ κόγχη — πλάτους 0.75 καὶ ὕψους 0.40 μ.— εἰς τὸ τύμπανον ἀρκοσολίου, ὅπως εἰς τὴν Μῆλον, ἀλλὰ χαμηλά, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ κάλυμμα τοῦ τάφου, περιβάλλεται ἀπὸ ἐλαφρῶς ἐξέχον πλαίσιον, εἶδος οἰκίσκου (edicola)² ἀναδεικνυομένη οὕτω ἰδιαίτερος (εἰκ. 40). Ἐθεωρήθη



Εἰκ. 40. Κόγχη - καθέδρα εἰς Bibinello (G. Agnello).

ὡς *loculus* βρέφους, τοῦτο ὅμως φαίνεται ἀδύνατον, διότι ἡ ἐν λόγῳ κόγχη δὲν ἔχει ἐπαρκὲς βάθος οὔτε πυθμένα· φαίνεται, λοιπόν, ὅτι εἶναι καθέδρα. Ὁμοία κόγχη, τῆς ὁποίας ἡ ἐν γένει μορφή ἐνθυμίζει τὸν τύπον καθεδρῶν τῆς Μεθώνης, ἀπαντᾷ καὶ παρὰ ἀρκοσόλιον τοῦ ὑπογείου ἀριθ. 4 τοῦ Bibinello³. Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν, εἰς ἀπόστασιν περίπου χιλίων μέτρων ἀπὸ τῶν ὡς ἀνωτέρω κοιμητηρίων, παρατηροῦνται ὅμοιαι κόγχαι εἰς τὰ τοιχώματα διασκάφου εἰς τὸν βράχον ἐκκλησίας⁴. ἐπὶ πλεον δ' ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν ἀπὸ δεξιῶν πρώτην ἐκ τῶν ἐν λόγῳ κογχῶν εὐρίσκεται ἐδῶ εἰς τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας τετράπλευρος ἐκβάθυνσις, ἡ ὁποία ἔχει λόγον ὑπάρξεως, νομίζω, ἂν ἐννοηθῇ ὡς ὑποδοχὴ ὑποστάτου τραπέζης προσφορῶν, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς λειτουργικῆς ἐνότητος καθέδρας καὶ τραπέζης προσφορῶν εἰς τὸν διγαμματοειδῆ διάδρομον (Ε) τῆς Μεθώνης (βλ. ἀνωτ. σ. 143 καὶ 144). Ἡ προκειμένη ἐκκλησία τοῦ

¹ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΑ ἔ.δ.

² G. AGNELLO, La necropoli e la chiesa rupestre di Bibinello, Atti del I° Congr. Nazion. di Archeol.

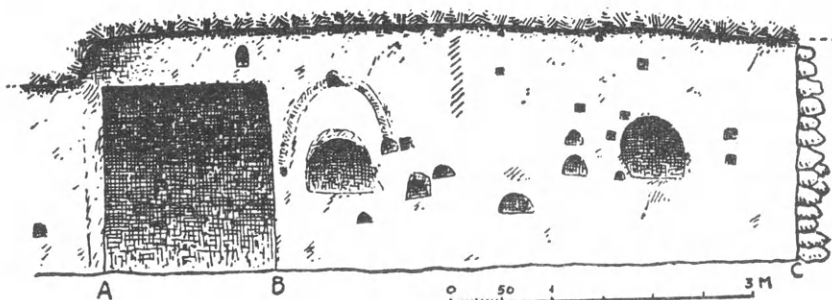
Cristiana, Siracusa 1950, Roma 1952, 37-38, πίν. VI, 2.

³ Αὐτ. 36 πίν. III.

⁴ Αὐτ. 44 εἰκ. 2.

Bibinello, εύρισκομένη κάπως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ κοιμητήρια τῆς περιοχῆς, φαίνεται νὰ ἦτο κοιμητηριακὴ ἐκκλησία, χῶρος δηλαδὴ νεκροδείπνων ¹.

Τὴν πλαισιωτὴν καθέδραν τοῦ Bibinello (εἰκ. 40) ἐνθυμίζει ὁμοιον λάξευμα — πλάτους 0.80 μ. — εἰς τὸ τοίχωμα στοᾶς, εύρισκομένης ἐν συναφείᾳ πρὸς σπηλαιώδη διάσκαφον χῶρον — τάφον; — εἰς S. Lucia di Mèndola παρὰ τὰς Συρακούσας ². τὸ λάξευμα τοῦτο κοσμεῖται ὑπεράνω, ἐν εἵδει πλαισίου, δι' ἀναγλύφου τόξου (εἰκ. 41). Ἡ προκειμένη κατασκευὴ, ὁμοίως ἀπρόσφορος εἰς τὸ νὰ δεχθῇ ταφήν, ἔχει θεωρηθῇ ὡς θέσις πρὸς ἀπόθεσιν νεκρικῶν λειψάνων ³. Δεξιώτερον αὐτῆς ὑπάρχει ὁμοία κόγχη ἄνευ πλαισίου, μεταξὺ δὲ τῶν δύο τούτων, χαμηλότερον, τρίτη ὁμοίου τύπου ἀλλὰ μικροτέρα· χαρακτηριστικῶς δ' αἱ κόγχαι αὗται συνοδεύονται ἀπὸ πολλὰς ἄλλας μι-



Εἰκ. 41. Κόγχαι - καθέδραι — καὶ διὰ λύχνους — εἰς S. Lucia di Mèndola (S. L. Agnello).

κράς, τοξωτὰς ἢ τετραπλεύρους, συνήθους τύπου, ἐκ τῶν προωρισμένων δηλαδὴ νὰ δεχθοῦν λύχνους. Τὸ ἐν λόγῳ τοίχωμα, μὲ τὰς περιγραφείσας κατασκευάς, παρουσιάζει οὕτω ὅψιν περίπου ὁμοίαν πρὸς τὴν ὅψιν τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ θαλάμου A νεκροδείπνων τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης (βλ. ἄνωτ. σ. 134 κέ. εἰκ. 25β). Ὁ περιγραφεὶς χῶρος εύρίσκεται ἐν συναρτήσει πρὸς διάσκαφον εἰς τὸν βράχον ἐκκλησίαν καὶ γειτονεύει πρὸς ὑπαιθρον νεκροταφεῖον δύναται, συνεπῶς, ἢ μὲ τοιαύτας κόγχας ἐφωδιασμένη στοὰ τῆς S. Lucia di Mèndola νὰ θεωρηθῇ χῶρος νεκροδείπνων, αἱ μεγαλύτεραι δὲ καὶ ἐκ τῶν μικρῶν αἱ ὠοειδεῖς ἐκ τῶν κογχῶν τῆς νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς νεκρικαὶ καθέδραι, ὡς αἱ ἐν Μεθώνη ⁴.

Καθέδρα ἀντίστοιχος πρὸς τὴν εἰς τὴν ἄντυγα τοῦ τρίτου ἀπὸ δεξιῶν ἀρκοσολίου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (E) τῆς Μεθώνης (βλ. ἄνωτ. σ. 144 εἰκ. 39) ἀπαντᾷ εἰς τὴν κατακόμβην S. Lucia III τῶν Συρακουσῶν· συνυπάρχουν ἐδῶ μάλιστα δύο — ἢ μία πλάτους 0.49, ὕψους 0.55 καὶ βάθους 0.14 μ., ἢ ἑτέρα πλάτους 0.45 καὶ ὕψους 0.54 μ. —, ἐθεωρήθη δὲ ὅτι ἦσαν προωρισμέναι νὰ δεχθοῦν ἐπιτάφιον πλάκα ἢ εἰκόνα ⁵. Τὸ μικρὸν βάθος τοῦλάχιστον τῆς ἑτέρας τῶν κογχῶν τούτων, μὴ ἐπιτρέπον ταφήν, καὶ

¹ Ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας σημειοῦται τάφος (G. AGNELLO, La necropoli κλπ. di Bibinello, ἔ.δ.).

² SANTI LUIGI AGNELLO, Scavi e scoperte a S. Lucia di Mèndola, Atti del I° Congr. Nazion. di Archeol. Crist. (ὡς ἄνωτέρω), 55 κέ. εἰκ. 1 (κάτω) καὶ 5.

³ Ἀντ. 56.

⁴ Βλ. ἄνωτ. σ. 146. Εἰς τὴν Ρώμην αἱ καθέδραι συνοδεύονται ἀπὸ μικρὰς κόγχας ἐκ τῶν προωρισμένων διὰ λύχνους (κοιμητήριον Majus: KLAUSER, Die Cathedra, 104 εἰκ. 20).

⁵ FÜHRER-SCHULTZE, Altchr. Grabst. Sizil., 50 εἰκ. 16.

ἡ θέσις των, ἀπρόσφορος δι' ἐπιγραφὴν ἢ εἰκόνα, νομίζω ὅτι ὁδηγοῦν εἰς τὸ νὰ ἐξηγηθοῦν αἱ κατασκευαὶ αὗται καὶ ἐδῶ ὡς καθέδραι. Σχετικῶς μικρὰ κόγχη σημειοῦται ἐπίσης εἰς τὸ πάχος ἀρκοσολίου τοῦ κοιμητηρίου I τῆς Gisternazza τῆς Ραγούσης¹. Εἰς τὸ αὐτὸ μνημεῖον μία σχετικῶς μικρὰ κόγχη μεταξὺ δύο ἀρκοσολίων² καὶ ὅμοιαι εἰς τὴν Grotta delle Trabacche, ἐπίσης τῆς περιοχῆς Ραγούσης³, πρέπει, πιθανῶς, νὰ ἐξηγηθοῦν ὁμοίως ὡς καθέδραι.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης, ἐπειδὴ τὸ δάπεδόν του, κατὰ τὴν μεταγενεστέρως μακρὰν καὶ δι' ἄλλους σκοποὺς χρησιμοποίησιν τοῦ μνημείου, εἶχε πολ-
λάκις σαρωθῇ καὶ ἀποξεσθῇ, δὲν ἀπέδωσε κινητὰ εὐρήματα χρήσιμα νὰ συμβάλουν εἰς τὴν χρονολόγησίν του (βλ. ἄνωτ. σ. 142 κέ. καὶ κατωτ. σ. 159 κέ.). Ἐλάχιστα ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων — χυτρῶν —, εὐρεθέντα εἰς τὸ κράσπεδον τοῦ σπηλαιώδους προαυ-
λίου, ἀνατολικῶς τῆς συστάδος τῶν ἔξω τοῦ θαλάμου Γ τάφων (βλ. ἄνωτ. σ. 135), με-
ταξὺ δὲ λατυπῶν καὶ χωμάτων, προϊόντων ἐξ ἐργασιῶν λαξεύσεως, λόγῳ τοῦ εἶδους των — δυσχρονολογήτου, ὡς γνωστὸν — καὶ ἐπειδὴ εἶναι μικροτάτου μεγέθους, δὲν προσ-
φέρονται πρὸς συναγωγὴν ἀσφαλῶν χρονολογικῶν συμπερασμάτων (βλ. κατωτ. σ. 161,
ἀριθ. 32 καὶ 33). Ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν συγγενῶν πρὸς τὸ κοιμητήριον τῆς Μεθώνης σικε-
λικῶν κοιμητηρίων δὲν ὑπάρχουν, πλὴν τῶν ἐν Συρακούσαις, ἐπαρκῆ χρονολογικὰ τε-
κμήρια· χρονολογοῦνται ταῦτα ἀορίστως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου, εἰς τὸν 5ον⁴, μέχρι
δὲ καὶ τοῦ 6ου⁵ μ.Χ. αἰῶνος. Ὁ προσανατολισμὸς ὅλων σχεδὸν τῶν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους
τοῦ κοιμητηρίου τῆς Μεθώνης λαξευμένων τάφων ὑποδηλοῖ ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν
ὑπὸ χριστιανῶν· δύναται, κατὰ ταῦτα, περὶ τῆς δευτέρας περιόδου τοῦ κοιμητηρίου τῆς
Μεθώνης (βλ. ἄνωτ. σ. 124 κέ.) νὰ προταθῇ, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ σικελικά, χρονο-
λόγησις ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου μ.Χ. μέχρι — τὸ ἀργότερον — τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου
αἰῶνος. Ἐπὶ πόσον ἐλειτούργησε τὸ χριστιανικὸν τοῦτο κοιμητήριον εἶναι ἄδηλον.
Ὡς πρὸς τὸν πυρῆνα τοῦ κοιμητηρίου — τὸν ἀρχικὸν θάλαμον τοῦ διγαμματοει-
δοῦς διαδρόμου (Ε) μὲ τὴν μνημειώδη εἴσοδον (βλ. ἄνωτ. σ. 122 κέ.) — δύναται νὰ
θεωρηθῇ ὅτι πάντως εἶναι ἀρχαιότερος τῶν μέσων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος· ἀλλὰ τὸ
ἂν ἐξυπηρέτησεν ἐξ ἀρχῆς χριστιανικὴν οἰκογένειαν εἶναι ἐπίσης ἄδηλον. Ἐδῶ ἡ

1 G. AGNELLO, Riv. Arch. Crist. 29, 1953, 71 κέ. εἰκ. 1 ἀριθ. 10 (δὲν μνημονεύεται εἰς τὸ κείμενον).

2 Αὐτ. εἰκ. 1 ὑπ' ἀριθ. 12 μεταξὺ τῶν ἀρκοσολίων 12 καὶ 13 (δὲν μνημονεύεται εἰς τὸ κείμενον).

3 MERCURELLI, Riv. Arch. Crist. 21, 1944-1945, 75 κέ. εἰκ. 39-41 (δὲν μνημονεύονται εἰς τὸ κείμενον).

4 Κοιμητήρια τῶν Συρακουσῶν χρονολογοῦνται ἀπὸ τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 3ου αἰ. — τὰ πρωι-
μότερα μέρη των —, κυρίως κατὰ τὸν 4ον αἰ. μέχρι
περίπου τῆς ἑκτῆς δεκαετίας του, ἐχρησιμοποιήθησαν
δὲ — μέρη των — μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ.
(SANTI LUIGI AGNELLO, Problemi di datazione
delle catacombe di Siracusa, Scritti in onore di
Guido Libertini, Firenze 1958, 65-82. Πρβ. FÜHRER-
SCHULTZE, Altchr. Grabst. Sizil., 51), τὸ κοιμητή-

ριον Trepiedi παρὰ τὴν Modica χρονολογεῖται ὑπὸ
τοῦ GIUSEPPE AGNELLO, Miscellanea Belvederi 257,
εἰς τὸν 4ον αἰ., εἰς τὴν Cava Porcara τοῦ Comiso εὐ-
ρέθησαν ἀφρικανικοὶ λύχνοι τοῦ 4ου - 5ου αἰ. (MER-
CURELLI, ἔ.δ. 102), κοιμητήρια τῆς περιοχῆς Sortino
ἀνάγονται εἰς τὸ β' ἡμῖς τοῦ 4ου μέχρι τῶν ἀρχῶν
τοῦ 5ου αἰ. (G. AGNELLO, Riv. Arch. Crist. 39, 1963,
128), καθ' ὅλον δὲ τὸν 5ον αἰ. ἐχρησιμοποιήθη ἡ νοτιὰ
περιοχὴ τῆς Grotta Fragapane τοῦ Ἀκράγαντος (MER-
CURELLI, 25) τέλος ἡ Larderia τῆς Cava d'Istica ἀνά-
γεται εἰς τὰ τέλη τοῦ 4ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ.
(G. AGNELLO, Riv. Arch. Crist. 35, 1959, 99).

5 Κοιμητήριον τοῦ κήπου τῆς Villa Aurea τοῦ Ἀ-
κράγαντος (MERCURELLI, ἔ.δ. 49).

καθέδρα — εἰς τὴν ἄντυγα τοῦ τρίτου ἀπὸ δεξιῶν ἀρκοσολίου (βλ. ἄνωτ. σ. 144) — προφανῶς διεσκάφη κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τοῦ μνημείου.

Ἡ παρουσία ἐν Μεθώνῃ μορφῶν νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κοινῶν πρὸς ἰταλικὰς — κατ' ἐξοχὴν τῆς Δυτικῆς καὶ τῆς Νοτίου Σικελίας — ἐξηγεῖται ἐκ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς Μεθώνης, ἐνὸς ἐκ τῶν κυρίων σταθμῶν τῶν πλοίων κατὰ τὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ τῶν ἀκτῶν τῆς Νοτίου Ἰταλίας καὶ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου¹. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῆς Μήλου².

2. Τὸ ἀσκητήριον

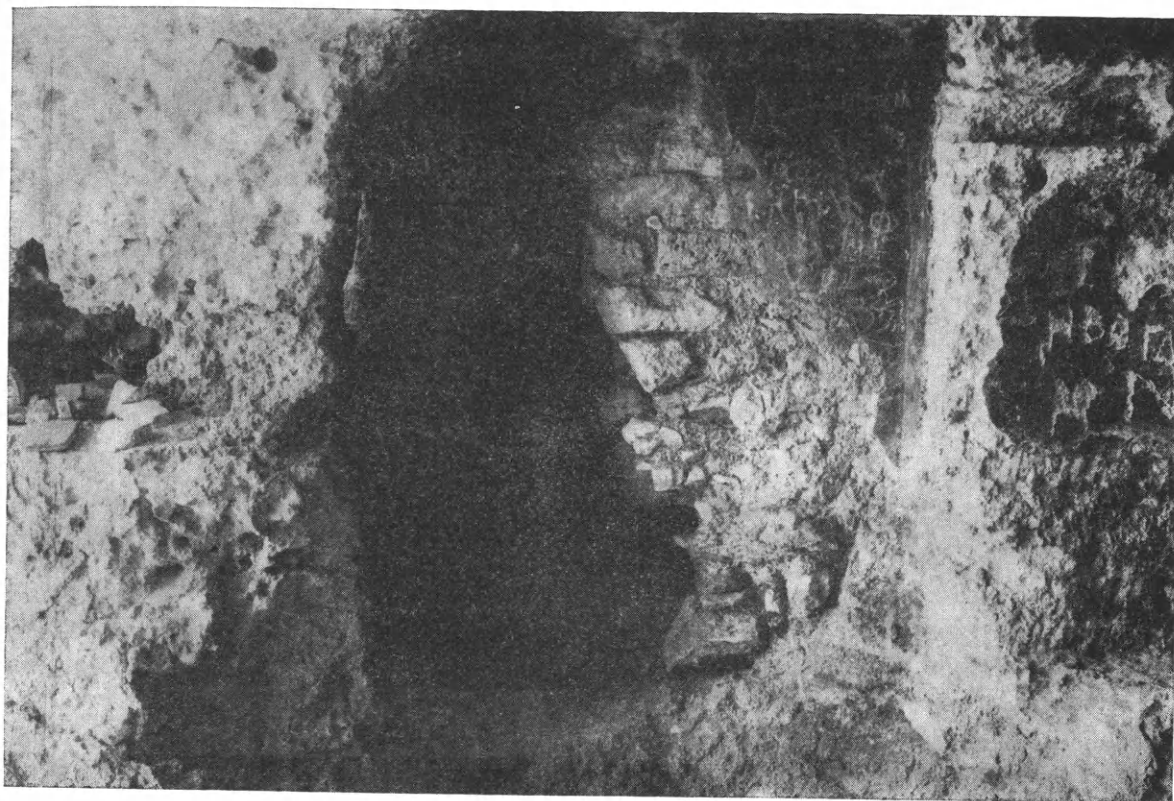
Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ παλαιοχριστιανικὸν κοιμητήριον ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἀσκητήριον. Τότε, διὰ νὰ συνδεθῇ στενότερον ὁ χώρος τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε) πρὸς τοὺς σπηλαιώδεις χώρους (Δ, Γ, Β καὶ Α), ἐπεμηκύνθη τὸ πλαγιστὸν σκέλος τούτου πρὸς Ν. διὰ τοιχοποιίας (πάχ. 0.97 μ.), ἡ ὁποία σήμερον σώζεται μέχρι μήκους ± 1.50 μ. (εἰκ. 2 καὶ 4). Συγχρόνως ἐπεμηκύνθη καὶ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ διαδρόμου μέχρι πλέον τοῦ πέρατος τῆς μάζης τοῦ βράχου, περίπου κατὰ ἓν μέτρον εἰσέτι (πρβ. ἄνωτ. σ. 125 κέ.) πρὸς Α., διανοιχθείσης οὕτω νέας εἰσόδου — πλάτους ± 1.10 μ. — τοξωτῆς ἄνω (εἰκ. 4 καὶ 5 δεξιὰ)· ἐσωτερικῶς αὐτῆς εἶναι ἐσκαμμένοι ἐντὸς τῆς μάζης τοῦ βράχου τόρμοι συγκρατήσεως ξυλίνου θυροφύλλου. Ἡ νέα αὕτη εἴσοδος κατέστη ἀπαραίτητος, διότι τότε, συγχρόνως, ἡ ἀρχικὴ εἴσοδος μὲ τὸ προστώον (βλ. ἄνωτ. σ. 124) προφανῶς θὰ ἡχορηγεύθη· φαίνεται δηλαδὴ ὅτι τὸ μεσαῖον σκέλος τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου μαζὶ μὲ τὸ προστώον μετετράπησαν εἰς παρεκκλήσιον ἢ εἰς κελλίον. Λείψανα ἀμαυρὰ σκηνῶν τοῦ Δωδεκαόρτου ἐπὶ δευτέρου στρώματος τοιχογραφιῶν ἐντὸς τοῦ πλαγιστοῦ σκέλους τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου, ἀναγομένων εἰς παλαιολογικοὺς χρόνους, σημαίνουν ὅτι πάντως ὑπῆρχεν ἐδῶ κατὰ τοὺς ὀψίμους βυζαντινοὺς χρόνους ἓν παρεκκλήσιον. Τῆς διασκευῆς αὐτῆς δὲν διεσώθησαν τεκμήρια, διότι εἰς ἔτι μεταγενεστέρους χρόνους αἱ ἐδῶ παλαιοχριστιανικαὶ κατασκευαὶ ἀπεμακρύνθησαν ἐξ ὁλοκλήρου (βλ. ἄνωτ. σ. 124), βεβαίως μετὰ τὴν ἐρειπίωσιν των, διὰ νὰ μὴ συγκρατῶνται τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς καὶ πλημμυρίζουν τὸν ἔσω χώρον. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, προσθέτως, τὸ βόρειον σκέλος τοῦ προστώου ἀπελαξεύθη μέχρι τοῦ ἐδάφους, τοῦτο δὲ πάλιν διεσχευάσθη ἐδῶ μὲ κλίσιν καὶ μὲ ὑποτυπώδη αὐλάκα πρὸς ἀποχέτευσιν τῶν ὑδάτων (εἰκ. 9 δεξιὰ). Παραλλήλως τότε, ὡς φαίνεται, ἐνετοιχίσθη δι' ἰσχυρᾶς τοιχοποιίας καὶ ἐκαλύφθη διὰ τοιχογραφιῶν ἡ εἴσοδος πρὸς τὸν θάλαμον Α (εἰκ. 42) (πρβ. ἄνωτ. σ. 134), ὁ ὁποῖος, καταστὰς οὕτω ἀπρόσιτος, διεσχευάσθη εἰς δεξαμενὴν ὁμβρίων ὑδάτων. Προσέτι, διὰ νὰ λειτουργήσῃ ὁ χώρος οὗτος,

¹ Πρβ. ΠΡΟΚΟΠ., Ὑπὲρ τῶν Πολέμ. III (Βανδαλ. I) 13, 9-10 (Haury 1, 370). Πρβ. διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐποχὴν: S. B. LUCE, *Modon-a-venetian Station in Mediaeval Greece*, ἐν *Classical and Mediaeval Studies in honor of E. K. Rand*, New York 1938, 195-208. D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le despotat grec de Morée*, καὶ II, Athènes 1953, σποράδην. FR. THIRIET, *La Romanie vénitienne au moyen âge*,

Paris, 1959, σποράδην.

² Πρβ. τὴν ἔννοιαν τῶν πλεόντων ἐπιγραφῆς τῆς κατακόμβης τῆς Μήλου (ΣΑΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΑ ἔ.δ. σ. 13-15) πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἐκ Λυκίας ναυκλήρου Θεοκτίστου τοῦ κοιμητηρίου τῆς S. Lucia Συρακουσῶν (SANTI LUIGI AGNELLO, *Recenti esplorazioni nelle catacombe siracusane di S. Lucia*, Riv. Arch. Crist. 31, 1955, 47).

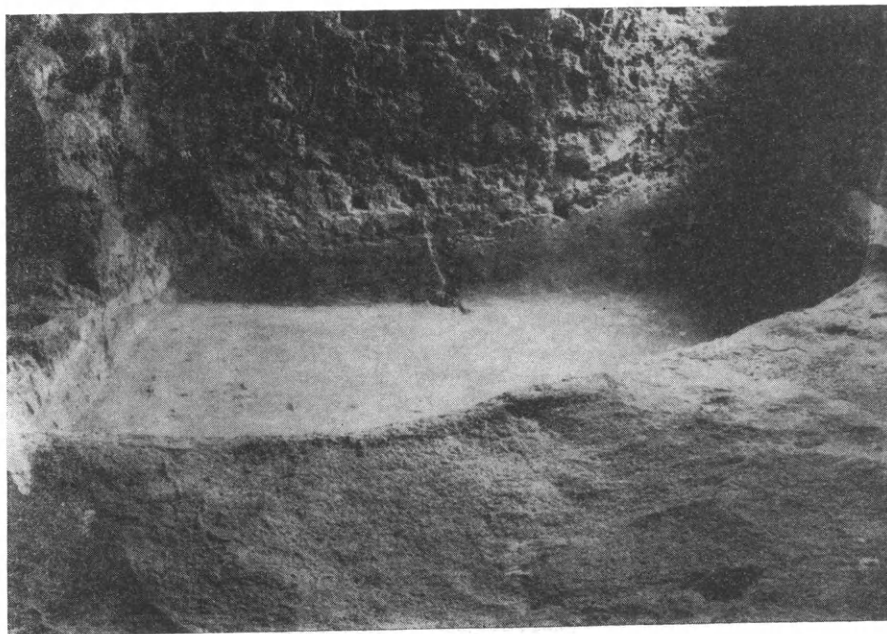
ὡς δεξαμενή, ἐξεβάθυναν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος τὸ δάπεδόν του, κατεσκεύασαν κατὰ τὴν νοτιοανατολικήν του γωνίαν συλλεκτικὸν φρεάτιον καὶ ἐπέχρισαν δι' ὕδραυλικοῦ κονιάματος (εἰκ. 43), ὑψηλὰ δὲ — πρὸς τὸ μέρος τοῦ φρεατίου καὶ εἰς σημεῖον ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ πρῶτον πρὸς ἀριστερὰ ἐξωτερικὸν ἀρκοσόλιον (βλ. ἀνωτ. σ. 135)— διήνοιξαν θυρίδα εἰσροῆς τῶν ὑδάτων καὶ ἀντλήσεως (εἰκ. 3). Εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς θυρίδος ἐχάραξαν σταυρὸν ἀποτρόπαιον (εἰκ. 28). Τὰ ὕδατα συνελέγοντο



Εἰκ. 42. Ἡ ἐντοιχισμένη εἴσοδος πρὸς τὸν θάλαμον Α. Ἐξωτερικὴ ὄψις.

ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ὑπαίθρου νεκρικοῦ θαλάμου (βλ. ἀνωτ. σ. 136 κέ.) καὶ τῶν ὑπερκειμένων βράχων, συνέρρεον δὲ μέσῳ λαξευμένου εἰς τὸν βράχον συστήματος αὐλάκων. Ἡ διέλευσις τοιαύτης αὐλάκος διὰ τοῦ —ἀριστερώτερον— τρίτου ἐκ τῶν ὑπαίθρων ἀρκοσολίων (βλ. ἀνωτ. σ. 135) ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ διασκευὴ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ θαλάμου Α εἰς δεξαμενὴν συνετελέσθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

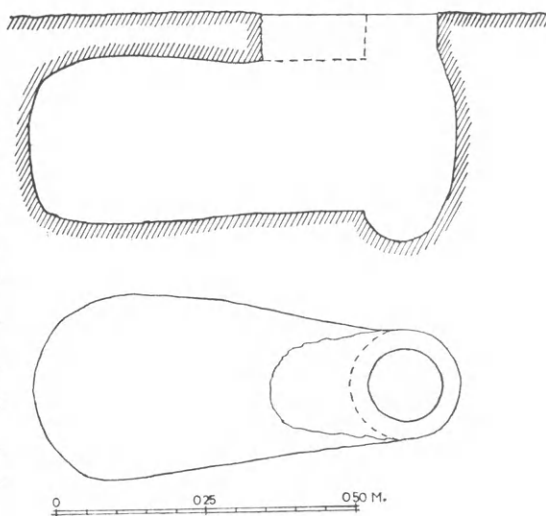
Ἐξω τοῦ κρασπέδου τοῦ σπηλαιώδους προαυλίου, νοτίως τῶν ὑπαίθρων τάφων, ἀπεκαλύφθη καὶ ἀπεχωματώθη δευτέρα δεξαμενή, ὑπόγειος, λαξευτὴ ἐντὸς τοῦ πωρώδους ἐδάφους (εἰκ. 2 καὶ 3), ῥοειδοῦς κατόψεως (εἰκ. 44), μήκους ἐν ὅλῳ 2.85, πλάτους 1.25 καὶ βάθους μέχρι 2.00 μ. Κατὰ τὸ ἕτερον αὐτῆς ἄκρον ἔχει στόμιον στρογγύλον (διαμ. 0.75 μ.) καὶ ἀντιστοίχως — εἰς τὸν πυθμένα — συλλεκτικὸν φρεάτιον (διαμ. 0.53, βάθ. 0.20 μ.). Ἐτροφοδοτεῖτο διὰ τοῦ αὐτοῦ, ὡς ἡ πρώτη δεξαμενή, συστήματος αὐλάκων. Ἡ ἐπίχωσις τῆς δεξαμενῆς ἀπετελεῖτο ἐκ χωμάτων, λίθων, τε-



Εἰκ. 43. Τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου Α ὡς πυθμὴν δεξαμενῆς.

μαχίων ἐπιχρισμάτων, ἐπίσης δ' ἐξ ὁστῶν, τὰ ὅποια εἶχον ληφθῇ ἐκ τῶν τάφων καὶ εἶχον ριφθῇ εἰς τὴν δεξαμενὴν, ἀτάκτως, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἀσκητηρίου, ἀλλὰ καὶ εἰς νεωτέρους χρόνους (ἀνεσύρθησαν καὶ τεμάχια ἐκ τῶν συμφυῶν πεσσῶν πρβ. ἀνωτ. σ. 132 κέ.).

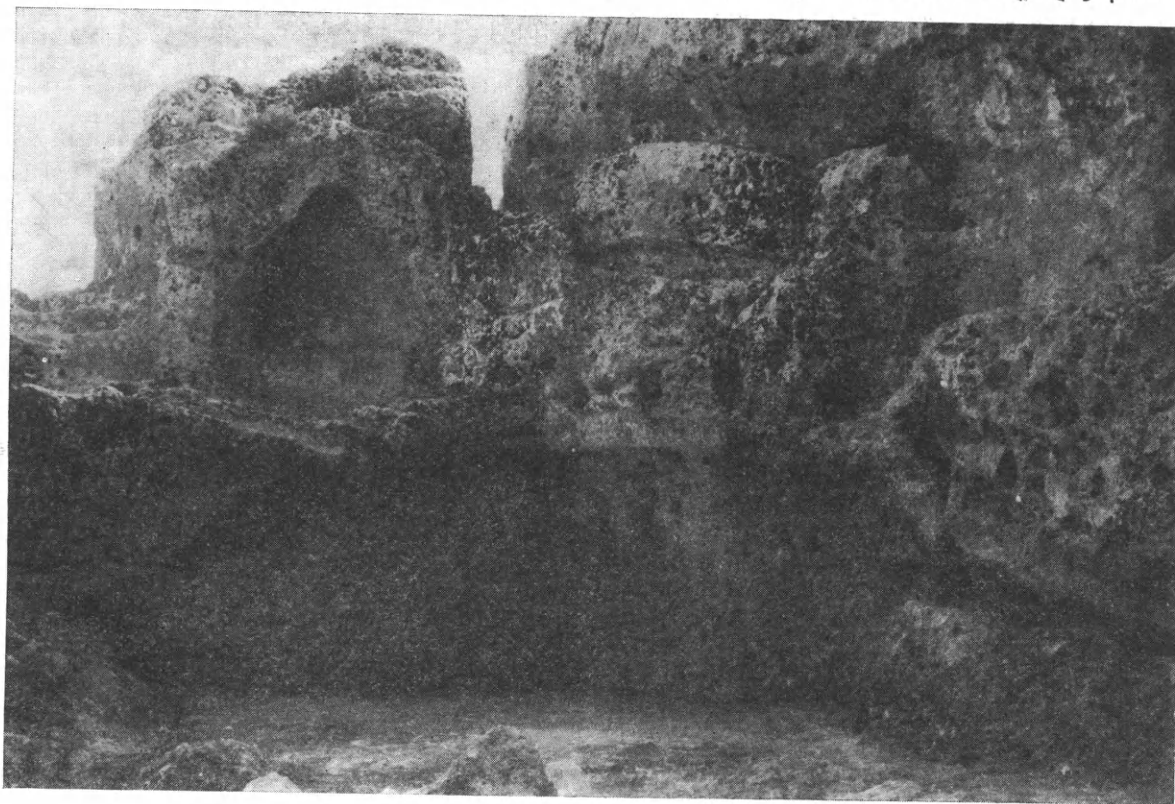
Κατὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης εἰς τὸ πρὸ τοῦ σπηλαίου ἀνδρὸν ἀπεκαλύφθη πρὸς τὰ ἀριστερά, ἔμπροσθεν τῆς ὑπαίθρου κόγχης (βλ. ἀνωτ. σ. 135 καὶ 146), ὅπου εἰς τὸν βράχον — εἰς τὴν δυτικὴν παρειάν του — ἐφαίνοντο ἤδη τρεῖς τετραπλευροὶ ἐγκοπαί (εἰκ. 28), ὅτι αἱ παρειαὶ τοῦ βράχου κατέρχονται, λαξευμέναι μὲ ἐπιμέλειαν καὶ μὲ κανονικότητα, καθέτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται μία ὀρθογώνιος διέδροσ γωνία (εἰκ. 45). Αἱ ὡς ἀνωτέρω ἐγκοπαί, εἰς ὕψος ± 1.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους καὶ εἰς κανονικὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν,



Εἰκ. 44. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ὑπογείου δεξαμενῆς.

ὑποδηλοῦν ὅτι εἰς τὸν χώρον τοῦτον ὑπῆρχεν ἓν συναφεῖα πρὸς τὴν κόγχην δῶμα ἐπὶ ὀριζοντίων δοκῶν. Ἡ διαμόρφωσις αὕτη τοῦ ἀνδρήρου, ἐπειδὴ ἠχρήστευσε τὴν λαξευτὴν κλίμακα ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν ὀπισθεν τῆς κόγχης συστάδα τεσσάρων τάφων (βλ. ἀνωτ. σ. 136 κέ.), εἶναι προφανὲς ὅτι συνετελέσθη εἰς ὁπίμους χρόνους· φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἐδῶ παλαιοχριστιανικὴ καθέδρα, ἢ ἀρχικῶς σχετιζομένη πρὸς τὸ δεύτερον ὑπαι-

θρον ἀρκοσόλιον (βλ. ἀνωτ. σ. 146), διηυρύνθη τότε κάτω καὶ διεμορφώθη περίπου ὡς ἡ κόγχη ἐκκλησίας (χορδὴ 1.40, βέλος 0.81, ὀλικὸν ὕψος 1.60 μ.). Κάτω μάλιστα εἶναι ἐφωδιασμένη ἡ κόγχη μὲ συμφυῆς πεζούλιον, ἐν εἵδει βάθρου συνθρόνου, πλάτους 0.20 καὶ ὕψους 0.40 μ. Εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν δὲν ἀπαντοῦν ἐπὶ τοῦ βράχου λείψανα τοιχοποιίας — π.χ. ἀσβεστοκονιάματα —, φαίνεται δὲ ὅτι ὑπῆρχε μᾶλλον καλύβη, ἐν συνδυασμῷ οὕτω πρὸς εἶδος ὑπαίθρου παρεκκλησίου, ἀλλὰ περιοριζομένου



Εἰκ. 45. Μεταγενεστέρᾳ διαμόρφωσις τοῦ νοτίου πέρατος τοῦ ἀνδῆρου.

εἰς μόνην τὴν κόγχην. Πρόκειται, λοιπόν, ἐδῶ πιθανώτατα τὸπος ἀσκήσεως καλυβίτου.

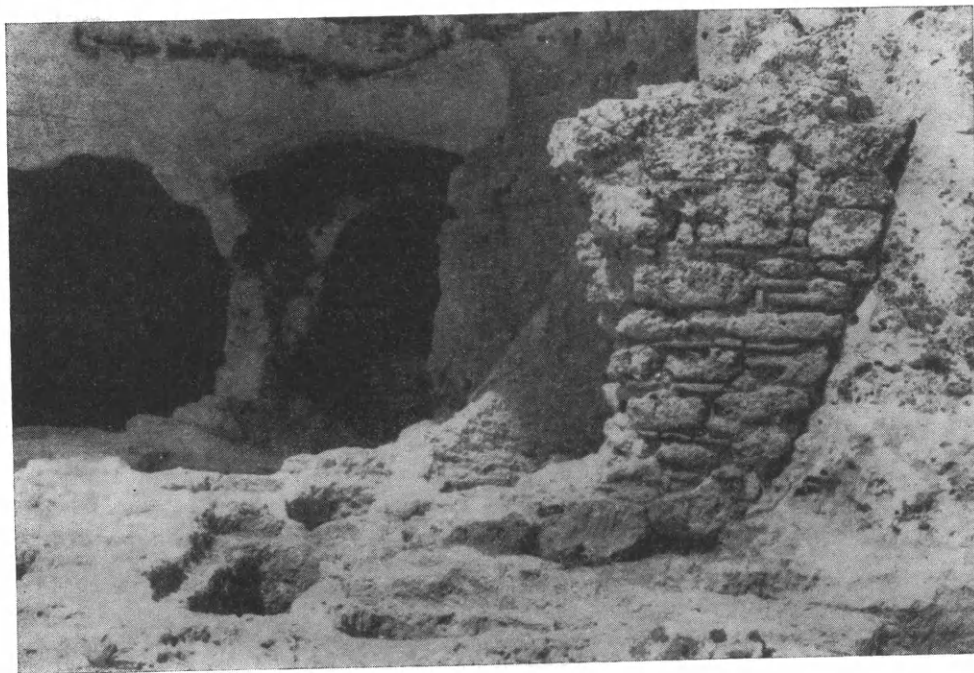
Ἡ τοιχοδομία τοῦ ὑπολείμματος βυζαντινοῦ τοίχου εἰς τὸ πέρας τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (βλ. ἀνωτ. σ. 154) — ἀργολιθοδομὴ μὲ παρένθετα τεμάχια πλίνθων κάπως εἰς ἀπλᾶς ὀριζοντίους στρώσεις (εἰκ. 46) — χρονολογεῖ τὴν μετατροπὴν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ κοιμητηρίου εἰς ἀσκητήριον πιθανῶς εἰς τὸν 12ον αἰ.¹ Ἡ τοπωνυ-

¹ Τὰ συμπεράσματα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προκειμένης παραλλαγῆς τοιχοδομίας εἶναι κάπως ἀβέβαια. Εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον Κατσούρην Ἀρτης, χρονολογούμενον πιθανῶς εἰς τὸν 10ον αἰ., ἡ ἀργολιθοδομὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἀμιγῆς (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. 2, 1936, 61 εἰκ. 1)· ἀλλὰ μὲ παρένθετα τεμάχια πλίνθων ἀργολιθοδομὴ — βεβαίως χρονολογήσεως — ἀπαντᾷ ἀπὸ τοῦ 9ου αἰ. (βασιλικῆς Λεχαίου μετα-

γενέστεροι τοῖχοι: ΠΑΕ 1961, 153 πίν. 100α-β καὶ 1958, 127 πίν. 103β [Δ. ΠΑΛΛΑΣ]. Τὸ τελευταῖον παράδειγμα χρονολογεῖται πρὸ τοῦ 11ου αἰ. Ἐν Λεχαίῳ ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τὸν 11ον αἰ. [αὐτ. 1957, 100-101 πίν. 38β καὶ 43α, Δ. ΠΑΛΛΑΣ]· διὰ τὴν χρονολόγησίν των, αὐτ. 1958, 129, Δ. ΠΑΛΛΑΣ). Πρβ. Ἅγιον Δημήτριον Βαράσοβας 10-11ου αἰ. (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. 1, 1935, 105-106 εἰκ. 1-2). Ἡ τοι-

μία «Ἁγιος Ὀνούφριος» παραδίδεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1386 εἰς ἐνετικὸν ἔγγραφον («montagna de San Nufrio»)¹, ὀφείλεται δὲ πιθανῶς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ καλυβίτου ἀσκητοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ τοὺς περὶ αὐτὸν μετέτρεψαν τὸ παλαιοχριστιανικὸν κοιμητήριον εἰς ἀσκητήριον.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὡς ἀνωτέρω ἐνετικοῦ ἔγγραφου ἡ περιοχὴ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς λατομεῖον πωρολίθων², τὸ ἀσκητήριον εἶχε τότε πιθανῶς ἐγκαταλειφθῇ, ἔκτοτε δ' ὁ χώρος, ὅπου ὑψοῦτο ἄλλοτε ἡ καλύβη, βαθμηδὸν ἐπεχώσθη διὰ χωμάτων



Εἰκ. 46. Λείψανα βυζαντινοῦ τοίχου.

κατερχομένων ἐκ τοῦ ὑπεράνω τοῦ σπηλαίου λατομείου. Ἐκ τῆς προκειμένης ἐπιχώσεως τοῦ ἀνδῆρου περισυνελέγησαν, σχετιζόμενα πρὸς τὴν λειτουργίαν τῆς δεξαμενῆς ἢ συμπαρασυρθέντα μετὰ τῶν ὑπερθιν χωμάτων, ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων κατηγοριῶν.

χοδομία τοῦ Ἁγίου Ὀνούφριου ὁμοιάζει ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας, ἀναγομένης εἰς τὸν 11ον αἰ. (Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 6, 1929, 294 εἰκ. 1) εἶναι συνήθης ὁμως καὶ ἀργότερον: Νάρθηξ Μονῆς Παναγίας - Ζωοδόχου Πηγῆς Κιθαιρώνας (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. 1, 1935, 171 κέ. εἰκ. 14), Ἀἱ Κὺρ Γιάννης Ἀλυκιανοῦ Κρήτης (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.δ. 8, 1955-56, 175 κέ. εἰκ. 31, 32, 34 καὶ 35), Ἁγιος Νικόλαος Ἄνω Βάθειας Εὐβοίας (αὐτ. 7, 1951, 120 κέ. εἰκ. 11 καὶ 13). Δύο ὄστρακα, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως ἐνὸς ἐκ τῶν πλησιέστερον πρὸς τὸν ἐν λόγῳ τοῖχον κειμένων ὑπαίθρων τάφων, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ ἄλλων κριτη-

ρίων χρονολογούμενα εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 12ου αἰ., φέρουν λείψανα ἀσβεστοκονιάματος, πιθανῶς εἶτε διότι ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τοιχοδομίαν, ὡς γέμισμα, εἶτε διότι ἤλθον εἰς ἐπαφὴν πρὸς ἀσβεστοκονίαμα κατὰ οἰκοδομικὴν τινα ἐργασίαν (βλ. κατωτ. σ. 163 ὄστρακα ὑπ' ἀριθ. 45)· ἂν, ὅπως φαίνεται πιθανόν, σχετίζονται κατὰ ἓνα ἐκ τῶν τρόπων τούτων πρὸς τὸν ἐν λόγῳ τοῖχον, προσφέρονται ὡς τεκμήριον διὰ τὴν χρονολόγησίν του τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὸν 12ον αἰ.

1 C. N. SATHAS, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, IV, Paris 1882, 54. Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὸν φίλον ἀρχιτέκτονα κ. 'Ι. Σταμπολτζήν.

2 Αὐτόθι. Περὶ τῆς Μεθώνης τῶν ἐνετικῶν χρόνων βλ. ἀνωτ. σ. 154₁.

3. Εὐρήματα

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου ἀπέδωκεν ἀπότμημα ἐπιγραφῆς, δύο πηλίνας προχοΐδας καὶ ἄρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων, ὀλίγα θραύσματα ὑαλίνων σκευῶν, διάφορα μετάλλινα καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα καὶ πέντε νομίσματα.

α' Λίθινα

1 (M1)¹. Ἐπιγραφή. Πλάξ ἐκ μαρμάρου λευκοῦ. Μῆκ. 0.18, πλάτ. 0.17, πάχ. 0.047 μ. Δεξιὰ καὶ ἄνω ἐλλιπής. Ὁ δεῦτερος στίχος ἐντὸς δέλτου ἐξ ἐγχαράκτου ἐλίγματος, ἐνθυμίζοντος κόσμημα ἐπιτίτλου ὑστεροβυζαντινοῦ χειρογράφου. Τὰ γράμματα τῶν δευτέρου καὶ τρίτου στίχων φέρουν ἀκρεμόνας. Ὑψ. γραμμ. 0.03 (P), 0.017 (H) (εἰκ. 47).



ΙΟΥΠΛ [. . .

+ ΕΙ [. . .

+ ΓΕΟΡΓΗΟΣ [. . .

Εἰκ. 47. Σπάραγμα ἐπιγραφῆς ἐκ τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου.

Εὐρέθη μεταξὺ τῶν λίθων τῶν μανδροτοίχων².

2 (M6). Πυρόλιθος καριοφιλίου.

β' Μετάλλινα

3 (M 77). Κηροπήγιον σιδηροῦν (ἢ λυχνία ;). Ὑψ. 0.155 μ. Ὁβελὸς ἐπὶ τεσσάρων ποδῶν (πίν. 3α). Τυπικὸν Μονῆς Λιβὸς 37 «ὀβελίσκοι φωτοφόροι» καὶ «ὀβελισκο-

¹ Ὁ ἐκάστοτε ἐντὸς παρενθέσεως () ἀριθμὸς σημαίνει τὸν ἀντίστοιχον ἀριθμὸν τοῦ ἀντικειμένου εἰς τὸν κατάλογον καταγραφῆς τῶν προκειμένων ἐκ Μεθώνης (M) εὐρημάτων.

² Ἐπὶ τεμαχίου ἐπιχρίσματος — τοιχογραφίας —

σπάραγμα χαράγματος: (M 115) «[. . . .] Δ' » (= Ἰνδικτιῶνος Δ'); Πίν. 6γ. Εὐρέθη ἐντὸς τῆς ὑπογείου δεξαμενῆς. Ὁ τόνος τοῦ Δ, ἀποτριβέντος ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ ἐπιχρίσματος, δὲν διακρίνεται.

λυχνία» (HIPPOLE. DELEHAYE, Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues, Bruxelles 1921, 137). Εύρέθη ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε).

4 (M 99) ῥελασμα χαλκοῦν εἰς σχῆμα λαβῆς πρὸς συγκράτησιν κοντοῦ. Μῆκ. 0.11 πλ. 0.01 - 0.032 μ. (πίν. 3 β). Εύρέθη ἐντὸς τῆς ὑπογείου δεξαμενῆς (βλ. ἄνωτ. σ. 156 - 57) μετὰ νομίσματος τοῦ Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ (1143 - 1180).

5 - 6 (M 78 - 79). Δύο χαλκαῖ κυκλοτερεῖς πόρπαι μετὰ γλωσσιδίου. Ὁ κρῖκος διαμ. 0.05 μ. (πίν. 3 γ). Ὁμοίου τύπου: Κορίνθου ἀριθ. 1549 (GLADYS R. DAVIDSON, The Minor Objects [= Corinth XII], Princeton N. J. 1952, ἀριθμ. 2222 πίν. 115). Ἐν Κορίνθῳ τύπος κοινὸς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (DAVIDSON, 269). Εύρέθησαν ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε)· ἡ ἑτέρα τούτων παρὰ τὴν ὁσφὺν σκελετοῦ διαταραγμένου (βλ. ἄνωτ. σ. 126 καὶ 142).

7 - 8 (M 92 - 93). Δύο ὁμοίου τύπου χαλκαῖ πόρπαι. Ὁ κρῖκος διαμ. 0.023 (ἀριθ. 7 = M 92) καὶ 0.026 μ. (ἀριθ. 8 = M 93) (πίν. 3 γ). Εύρέθησαν ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου τοῦ θαλάμου Γ (βλ. ἄνωτ. σ. 133).

9 - 23 (M 81 - 87, 89 - 91 καὶ 94 - 98). Δέκα πέντε ὁμοίου τύπου χαλκαῖ πόρπαι. Διάμ. 0.035 δύο, 0.04 τέσσαρες, 0.042 τρεῖς, 0.043 μία, 0.045 δύο, 0.05 δύο καὶ 0.052 μ. μία (πίν. 3δ [ἀριθ. 16 = M 89], [12 = M 84], [20 = M 95], [13 = M 85], [10 = M 82], [11 = M 83], [17 = M 90], [19 = M 94], [9 = M 81], [15 = M 87], [18 = M 91] καὶ [14 = M 86]). Εἰς τινὰς—ἀριθμ. 14 καὶ 9—διακρίνονται ἔχνη ὑφάσματος (Δ. ΠΑΛΛΑΣ ΠΑΕ 1967, 27 πίν. 18α). Εύρέθησαν εἰς διαταραγμένους λακκοειδεῖς τάφους καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν διγαμματοειδοῦς διαδρόμου Ε (βλ. ἄνωτ. σ. 126) καὶ θαλάμου Γ (βλ. σ. 133).

24 (M 4). Ἀξίνη σιδηρᾷ ἐλλιπής· μόνον ὁ κοπεύς. Μῆκ. 0.10 πλ. 0.075 μ. Πρβ. Κορίνθου ἀριθ. 7156 (DAVIDSON, ἀριθ. 1445 πίν. 87).

25 (M 88). Μαχαίριον σιδηροῦν οἰκιακόν (μετὰ στηρίγματος τῆς λαβῆς). Κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα ἐλλιπές. Μῆκ. 0.22 πλ. 0.035 μ. (πίν. 4α). Ἡ λαβή, ξυλίνη ἢ ὀστεῖνη καὶ συγκρατουμένη ἄλλοτε διὰ χαλκῶν ἤλων, ἔχει ἐκπέσει. Πρβ. Κορίνθου ἀριθ. 7884 (DAVIDSON, ἀριθ. 1411 πίν. 85) καὶ τὰ παραδείγματα I. BARNEA ἐν Dinogetia, I, București 1967, 72 - 73 εἰκ. 38, χρονολογούμενα μετὰ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 12ου αἰ. Εύρέθη ἐντὸς ἐνὸς ἐκ τῶν ἀνατολικῶς τοῦ θαλάμου Δ ὑπαίθρων τάφων (βλ. ἄνωτ. σ. 135).

26 (M 80). Σιδηροῦς ἦλος (πίν. 4α). Εύρέθη ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀξίνης (βλ. ἀριθ. 24).

Νομίσματα: 27 (M 118). Χαλκοῦν νόμισμα Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1143 - 1180). Ἐφθαρμένον. Εύρέθη ἐντὸς τῆς ὑπογείου δεξαμενῆς ἐν μέσῳ ἀπερριμμένων ὀστέων καὶ ὀστράκων (βλ. ἄνωτ. σ. 155 κέ.) εἰς βάθος ± 1.50 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τῆς ἐπιχώσεώς της.

28 (ἐφθάρη). Χαλκοῦν νόμισμα, πιθανῶς Ἀλεξίου Α' (1143 - 1180). Εύρέθη εἰς τὸν πυθμένα διαταραγμένου λακκοειδοῦς τάφου τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (Ε).

29 (M 116). Ἐνετικὸν τορνήσιον Ἀνδρέου Κονταρίνη (1367 - 1382). Εύρέθη ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς εἰς βάθος ± 1.05 ἀπὸ τῆς στάθμης τῆς ἐπιχώσεώς της.

30 (M 117). Ἐνετικὸν τορνήσιον 14ου αἰ. Ἐφθαρμένον. Εὐρέθη ὁμοῦ μετὰ τοῦ προηγούμενου.

31 (M 5). Ρωσικὸν καπίκιον τοῦ ἔτους 1821. Εὐρέθη ὑπὸ μανδρότοιχον ἀποφράσσοντα τὸν προθάλαμον τοῦ διγαμματοειδοῦς διαδρόμου (E).

γ. Πήλινα

I. Ἀγάνωτα (χονδρά): 32 α - β (M 72 - 73). Χύτρας δύο μικρὰ τεμάχια ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους (πίν. 4β). Κατατομὴ περίπου ὁμοία πρὸς τὸ Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν P 11509 (HENRY ROBINSON, Pottery of the Roman Period. Chronology [=The Athenian Agora V], Princeton N. Jersey 1959, ἀριθ. G 116 πίν. 7 καὶ 72) α' ἡμίσεος 1ου αἰ. μ.Χ.

33 α - γ (M 74 - 76). Χύτρας τρία μικρὰ τεμάχια ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους (πίν. 4β). Ἡ κοιλία μὲ ὀριζοντίους ραβδώσεις. Ραβδώσεις καὶ κατατομὴ περίπου ὁμοία πρὸς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν P 8338 (ROBINSON, ἀριθ. J 55 πίν. 11 καὶ 72) μέσων 2ου μέχρι ἀρχῶν 3ου αἰ. μ.Χ.

34 (M 69). Χύτρας τεμάχιον. Ὑψ. 0.19 πλ. 0.08 μ. (πίν. 4γ). Μέρος τῆς κοιλίας μετὰ τῆς ἀρχῆς λαβῆς καὶ μετὰ μέρους χείλους καμπυλουμένου πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς ὑπόφαιος, πολὺ ἀμμώδης. Σχῆμα ὀρθιον. Ἔργασία χονδροειδής, ἄνευ ἐφυσλώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ. Χειροποίητον (;). Πρβ. τὰ Κορίνθου 10ου - 11ου αἰ. THEODORA STILLWELL MACKAY, More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, Hesperia 36, 1967, 228.

35 (M 24). Χύτρας τεμάχιον, μικροτέρας τῆς προηγούμενης. Ὑψ. 0.13 πλ. 0.115 μ. (πίν. 4γ). Μέρος τῆς κοιλίας μετὰ τῆς ἀρχῆς λαβῆς καὶ μετὰ μέρους χείλους καμπυλουμένου καὶ ἐκτεινόμενου ὀριζοντίως πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς χονδρόκοκκος, ἐρυθρόφαιος, ἔσωθεν τεφρός, ἔξωθεν στυλπνός.

36 (M 8). Χύτρας τεμάχιον (πίν. 4δ). Μέρος τῆς κοιλίας καὶ ὁ πυθμὴν, σφαιροειδὴς πεπιεσμένος ὀμφαλοειδῶς πρὸς τὰ ἔσω. Πηλὸς ἐρυθρόφαιος μὲ ὀλίγην ἄμμον, ἔξωτερικῶς λεῖος. Ὅμοιος τύπος ἐν Κορίνθῳ (C - 37 - 2285: STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 93 εἰκ. 2) χρονολογεῖται τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ.

37 (M 7). Λοπάδος τεμάχιον, πυθμὴν (πίν. 4δ). Χαμηλὴ βάσις διαμ. 0.10 ὕψ. 0.015 μ. Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου. Κατατομὴ τῆς βάσεως περίπου ὁμοία πρὸς τὰ Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν P 9563 (ALISON FRANTZ, Middle Byzantine Pottery in Athens, Hesperia 7, 1938, ἀριθ. A 16), Κορίνθου C - 36 - 926 (CH. H. MORGAN, The Byzantine Pottery [=Corinth XI], Cambridge 1942, ἀριθ. 647 εἰκ. 68b) τέλους τοῦ 11ου μέχρι τέλους τοῦ 12ου αἰ. καὶ Κορίνθου C - 59 - 168 (MORGAN, αὐτ. ἀριθ. 138) τέλους 13ου μέχρι ἀρχῶν 14ου αἰ.

38 (M 25). Πίθου τεμάχιον μετὰ μέρους τοῦ χείλους. Ὑψ. 0.07 πλ. 0.13 μ. (πίν. 4ε). Τὸ χεῖλος ἀνακεκαμμένον ὀριζοντίως πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς ὑπόφαιος, ἔξωτερικῶς τεφρός (ἐκ τῆς καμινεύσεως), ἀμμώδης, εἰς τὴν ἀφὴν τραχύς· ἔξω γὼς ἐνισχυτικὴ—καὶ διακοσμητικὴ—ράβδωσις εἰς σχῆμα λάμβδα (Λ). Πρβ. πίθους μὲ συμφυεῖς ἐνισχυτικὰς

ζώνας Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν P 9562 (FRANTZ, ἔ.ἀ. ἀριθ. A 11 εἰκ. 3 ἀριστερὰ) τέλους 11ου, Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως D. T[ALBOT] R[ICE] ἐν The Great Palace of the Byzantine Emperors. II Report, Edinburgh (1958), 111 εἰκ. 22 E (12ου αἰ.) καὶ Κορίνθου C - 59 - 156 (STILLWELL MACKAY, Hesperia 36, 1967, ἀριθ. 141, πίν. 69) 12ου αἰ.

39 (M 10). Ἀμφορέως τεμάχιον ἐκ τῆς κοιλίας. Ὑψ. 0.12 πλ. 0.13 μ. (πίν. 4ζ). Πηλὸς καστανέρυθρος, κατασκευὴ ἀνεπιμέλητος μὲ ὄψιν ἀκανόνιστον, τοίχωμα παχύ· ὀριζόντιος ἐλικοειδῆς χαραγὴ (zigzag) ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ πηλοῦ. Οἱ χονδροκατεσκευασμένοι ἀμφορεῖς δὲν δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβειαν· ἐλαφρῶς καμινευμένοι ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ὑλικὸν δομῆς, πρὸς πλήρωσιν κενῶν (Ἅγιος Γεώργιος Μαγγάνων: R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, Le Quartier des Manges, Paris 1939, 148 κέ. μέσων 11ου αἰ.)· ὡς χρηστικά ἀγγεῖα, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπίσης, ἀπαντοῦν τὸν 12ον αἰ. (D.T.R[ICE], ἔ. ἀ. 111 εἰκ. 22F). Καὶ ἡ ἐλικοειδῆς χαραγὴ δὲν προσφέρεται δι' ἀκριβῆ χρονολόγησιν: Κορίνθου L 4090 (STILLWELL MACKAY, 303 πίν. 69) α' ἡμίσεος 11ου αἰ., Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν P 9623 (FRANTZ, ἔ. ἀ. ἀριθ. A 94) μέσων 13ου αἰ., P 10149 (αὐτ. ἀριθ. B 7 εἰκ. 3 δεξιὰ) ἀχρονολόγητον.

40 α - β (M 11 - 12). Ἀμφορέως δύο τεμάχια· κοιλία (α) καὶ βάσις τοῦ λαιμοῦ (β). α') Ὑψ. 0.57 πλ. 0.10, β') ὕψ. 0.05 πλ. 0.10 μ. (πίν. 4ζ). Πηλὸς ἐρυθρῶπός· συμφυῆς ἔξεργος ζώνη μὲ ἐλικοειδῆ χαραγὴν (α) καὶ ταινία διὰ κτενίου μὲ πρόσθετον, ὡς ἡ ἀνωτέρω, χαραγὴν (β). Διὰ τὸ σχῆμα πρβ. Κορίνθου C - 60 - 317 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 55 πίν. 65 μέσων 12ου αἰ.). Περὶ τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης πρβ. τὸ ἐδῶ ἀριθ. 38. Εἰς Κορίνθου C - 34 - 1539 (MORGAN, ἀριθ. 20 πίν. IIBb α' ἡμίσεος 11ου αἰ.) ἡ ζώνη μὲ δικτυωτὰς χαραγὰς. Περὶ τῆς κυματοειδοῦς χαραγῆς βλ. ἀνωτ. ἀριθ. 39. Διακόσμησις διὰ κτενίου: Κορίνθου C - 59 - 158 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 53 πίν. 66) καὶ C - 60-318 (αὐτ. ἀριθ. 54 πίν. 66) τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ. Εἰς τὰ ἐφυαλωμένα συνηθίζεται κυρίως κατὰ τὸν 10ον καὶ τὸν 11ον αἰ.

II. Ἀγάνωτα γραπτά: 41 (M 26 - 27). Ἀμφορέως δύο τεμάχια· ἐκ τῆς κοιλίας. α') Ὑψ. 0.12 πλ. 0.10, β') ὕψ. 0.088 πλ. 0.043 μ. (πίν. 4η). Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου, ἐπιφάνεια λεία· τμήματα κύκλων ἐκ μιᾶς (β) ἢ δύο ὁμοκέντρων γραμμῶν (α) καὶ πληρουμένων δι' ἐλικοειδῶν (zigzag), ὅλων καστανῶν. Τῆς οἰκογενείας τῶν ἀποκλιθέντων «πρωτογεωμετρικῶν». Πρβ. Κορίνθου C - 37 - 1248 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 85 πίν. 68), C - 59 - 87 (HENRY S. ROBINSON, Excavations at Corinth, Hesperia 29, 1960, 234 πίν. 59d δεξιὰ, STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 87) καὶ C - 61 - 134 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 88 πίν. 68).

42 (M 19). Κυπέλλου (;) τεμάχιον· κοιλία μετὰ ὑποτυπώδους λαβῆς. Ὑψ. 0.08 πλ. 0.03 μ. (πίν. 5α). Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου, ἐπιφάνεια λεία· ταινία μαύρη ἐκ σταχυωτοῦ κοσμήματος (ψαροκοκκάλου) πλαισιουμένου ἐκατέρωθεν ὑπὸ γραμμῶν ἀνὰ δύο. Ὁμοίᾳς οἰκογενείας πρὸς τὸ Κορίνθου C - 60 - 297 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 62 πίν. 66) τέλους 11ου - α' ἡμίσεος 12ου αἰ. Ὡς πρὸς τὸ διακοσμητικὸν θέμα βλ. ἀριθ. 63.

43 α - β (M 18 α - β) (πίν. 5α). Προχοΐδος δύο τεμάχια ἐκ τοῦ χείλους καὶ τῆς κοιλίας. Πηλὸς ἐρυθρόφαιος βαθέος τόνου, ἐπιφάνεια λεία· μαῦραι χρώσεις εἰς γεωμετρικὴν (:) διάταξιν. Παραλλαγή τῆς οἰκογενείας, ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 42, γεωμετρικῶν ἀγγείων, τὰ ὅποια ἐν Κορίνθῳ ἀπαντοῦν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. (STILLWELL MACKAY, 280).

44 α - β (M 21 α - β). Ἀμφορέως δύο τεμάχια μέρος τῆς κοιλίας μετὰ τῆς ἐτέρας τῶν λαβῶν (α) καὶ τοῦ ὤμου μετ' ἀρχῆς τοῦ λαιμοῦ (β). α') Ψ. 0.013 πλ. 0.012, β') ὕψ. 0.16 πλ. 0.095 μ. (πίν. 5β). Πηλὸς λεπτόκοκκος καστανὸς ἀνοικτοῦ τόνου, ἐπιφάνεια λεία· παχεῖαι χρώσεις — εἰς τὴν κοιλίαν σπεῖραι — ἀμαυραί. Πρβ. Κορίνθου C - 38 - 505 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 69 πίν. 67, 12ου αἰ.), C - 61 - 62 (αὐτ. ἀριθ. 83 πίν. 68) καὶ C - 61 - 13 (αὐτ. ἀριθ. 84 πίν. 68), ἀμφοτέρω τέλους 12ου - ἀρχῶν 13ου αἰ., ἰδίως δὲ C - 59 - 74 (ROBINSON, *Hesperia* 29, 1960, 234 πίν. 59b, STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 80) καὶ C - 59 - 75 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 81).

45 α - β (M 67 α - β). Ἀμφορέως δύο τεμάχια ἐκ τῆς κοιλίας (α) καὶ τοῦ ὑπὸ τὸν λαιμὸν μέρους μετὰ τῆς θέσεως λαβῆς (β). α') Ψ. 0.105 πλ. 0.08 (πίν. 5γ). Πηλὸς φαιὸς λεπτόκοκκος σφικτὸς πολὺ καλῆς ποιότητος, ἐπιφάνεια λεία· παχεῖαι κασταναὶ ἐλευθέρως σχεδιασμέναι χρώσεις καὶ κηλίδες. Πρβ. Κορίνθου C - 59 - 163 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 66 χρώσεις βαθέος ἐρυθραί), C - 59 - 162 (αὐτ. ἀριθ. 67 πίν. 67 χρώσεις κασταναί) καὶ C - 59 - 161 (αὐτ. ἀριθ. 68 χρώσεις ἀμαυραί), χρονολογούμενα εἰς τὸ α' ἡμισυ μέχρι καὶ τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ. Εἰς τὴν ἔσω ὀψιν τοῦ τεμαχίου α καὶ εἰς τὴν ἔσω τοῦ β λείψανα ἀσβεστοκονιαμάτων, ἔνδειξις δηλαδὴ ὅτι τὰ ἐν λόγῳ ὄστρακα εἶχον πιθανῶς χρησιμοποιηθῆ ὡς ὑλικὸν — γέμισμα — τοιχοδομίας ἢ πάντως κατέκειντο ἐρριμμένα ἐκεῖ που καθ' ὃν χρόνον ἐκτίζετο τοῖχος δι' ἀσβεστοκονιάματος ¹.

46 (M 22). Τεμάχιον ἀμφορέως ἐκ τῆς κοιλίας. Ψ. 0.08 πλ. 0.044 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, ἐπιφάνεια λεία· χρώσεις ἐρυθρωπῆ. Πρβ. τὸ προηγούμενον τεμάχιον καὶ τὸ ἐκεῖ ἐκ Κορίνθου παράδειγμα C - 59 - 163.

47 α - β (M 23 α - β). Δύο τεμάχια ἀμφορέως ἐκ τῆς κοιλίας (α) καὶ τοῦ ὤμου (β). α') Ψ. 0.047 πλ. 0.055, β') ὕψ. 0.037 πλ. 0.032 μ. Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου, ἐπιφάνεια λεία· ἐρυθρωπῆ πλατεῖα χρώσις (α) καὶ στεναὶ εἰς σχῆμα X (β). Πρβ. τὸ προηγούμενον. Στεναὶ χρώσεις: Κορίνθου C - 60 - 297 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 62 πίν. 66) καὶ C - 36 - 703 (αὐτ. ἀριθ. 75 πίν. 67).

48 (M 103). Ἀμφορίσκου τεμάχιον (δύο τμήματα) ἐκ τοῦ ὤμου μετ' ἀρχῆς τοῦ λαιμοῦ. Ψ. 0.05 πλ. 0.08 (πίν. 5δ). Πηλὸς ἀνοικτοῦ φαιοῦ τόνου, ἐπιφάνεια λεία· λοξαὶ παράλληλοι χρώσεις κασταναί. Πρβ. Κορίνθου C - 36 - 478 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 74 πίν. 67) γ' τετάρτου 13ου αἰ.

III. Γανωτὰ ἀδιακόσμητα: 49 (M 20). Σκυφίου τεμάχιον, μετὰ χεῖλους. Μῆκ. 0.056 πλ. 0.04 μ. (πίν. 5α). Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου, ἐξωτερικῶς γάνωσις φαιά. Κατατομὴ περίπου ὁμοία πρὸς Κορίνθου C - 33 - 260 (MORGAN ἀριθ. 401 εἰκ. 51b) τέλους

¹ Βλ. ἀνωτ. σ. 158ο.

10ου - αρχών 11ου αἰ. καὶ C - 34 - 1549 (αὐτ. ἀριθ. 687 εἰκ. 68 m) μέσων 12ου αἰ.

50 (M 17). Πιθίσκου (;) τεμάχιον ἐκ τῆς κοιλίας. Ψψ. 0.045 πλ. 0.04 μ. (πίν. 5ε) Πηλὸς καστανέρυθρος, ἐπιφάνεια λεία· ὀριζοντία αὐλαξ κατὰ τὴν περιφορὰν ἐπὶ τοῦ τροχοῦ (πρὸ τῆς λειάνσεως), χρώσεις ὑπόλευκοι δι' ἀλοιφῆς (γανώματος). Ὁμοίας οἰκογενείας πρὸς τὸ Κορίνθου C - 59 - 167 (STILLWELL MACKAY, Hesperia 36, 1967, ἀριθ. 64 πίν. 65) τέλους 11ου αἰ.

51 (M 9). Χύτρας τεμάχιον μέρος τῆς κοιλίας καὶ τοῦ χεῖλους. Ψψ. 0.11 διάμ. κοιλίας 0.22 (πίν. 4ε). Σχῆμα ὑψηλόν, πυθμὴν σφαιροειδῆς, χεῖλος ἐλαφρῶς ἀνακεκαμμένον πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς καστανέρυθρος ἐσωτερικῶς τεφρὸς (ἐκ τῆς καμινεύσεως), ἐξωτερικῶς γάνωσις λευκή. Τὸ σχῆμα περίπου ὁμοίον πρὸς τὸ Κορίνθου C - 61 - 127 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 133 εἰκ. 4).

IV. Γνωτὰ γραπτά: 52 α - β (M 15 καὶ 16). Ἀμφορέως δύο τεμάχια· ἐκ τοῦ ὅμου μετ' ἀρχῆς τοῦ λαιμοῦ (α) καὶ ἐκ τῆς κοιλίας (β). α') Ψψ. 0.09 πλ. 0.07, β') ὕψ. 0.045 πλ. 0.032 μ. (πίν. 5ε). Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου, γάνωσις ὑπόλευκος· πεδία πληρούμενα διὰ δικτυωτοῦ πλέγματος καὶ χωριζόμενα διὰ κατακορύφου ταινίας μὲ ἐλικοειδῆς κόσμημα, ὅλα ἐκ λεπτῶν βαθέως καστανῶν γραμμῶν. Ἐκ τοῦ πρώτου τεμαχίου αἱ κασταναὶ γραμμαὶ ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκπέσει. Τῆς αὐτῆς οἰκογενείας πρὸς τὰ ἀγάνωτα γραπτὰ ἀριθ. 41 - 43 καὶ τὰ ἀποκληθέντα «πρωτογεωμετρικά» Κορίνθου C - 0 - 297 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 62 πίν. 66) τέλους 11ου - α' τετάρτου 12ου αἰ. καὶ C - 36 - 703 (αὐτ. ἀριθ. 75 πίν. 67) μέσων 12ου αἰ.

53 (M 14). Λαβὴ ἀμφορέως μετὰ τμήματος χεῖλους. Ψψ. 0.12 μ. (πίν. 5ε). Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου· σπειροειδεῖς χρώσεις βαθέως κασταναί. Πιθανῶς ἀνήκει εἰς τὸν αὐτὸν ἀμφορέα μετὰ τῶν τεμαχίων ἀριθ. 52. Πρβ. STILLWELL MACKAY, 280.

54 (M 107). Ἀμφορέως τεμάχιον ἐκ τῆς κοιλίας. Ψψ. 0.07 πλ. 0.038 μ. (πίν. 5δ) Πηλὸς ἐρυθρὸς λεπτόκοκκος, γάνωσις ἐλαφρὰ ὑποκιτρίνη· καστανόμαυροι γραμμαί. Τῆς αὐτῆς οἰκογενείας πρὸς τὰ ὑπ' ἀριθ. 52 (πρβ. καὶ τὰ «πρωτογεωμετρικά» ὑπ' ἀριθ. 41).

55 (M 108). Ἀμφορέως τεμάχιον ἐκ τῆς κοιλίας. Ψψ. 0.08 πλ. 0.06 μ. (πίν. 5δ). Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου λεπτόκοκκος, ἐπιφάνεια λεία, γάνωσις ὑποκιτρίνη· χρῶσις παχεῖα βαθέως καστανή. Ὁμοίας κατηγορίας πρὸς τὸ προηγούμενον.

V. Ἐφνυαλωμένα ἀδιακόσμητα: 56 (M 28). Προχοὶς ἄνευ βάσεως, ἐκ πολλῶν τεμαχίων, ἐλλιπής. Σώζονται ὁ πυθμὴν, μέρος τῆς κοιλίας μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς λαβῆς καὶ μέρος τοῦ λαιμοῦ. Πυθμένος διάμ. 0.10, σωζόμενον ὕψ. 0.17 (πίν. 5ζ καὶ Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ΠΑΕ 1967, 27 πίν. 18β). Σῶμα ἀπιδιόμορφον, χεῖλος τρίφυλλον, ὄψις μεταλλική, ἐμφάνισις κομψή. Πηλὸς καστανέρυθρος, ἐφνύαλωσις ἀδιαφανῆς βαθέως πρασίνη (ἐν μέρει ἐφθαρμένη)· εἰς τὴν κοιλίαν μία καὶ εἰς τὸν λαιμὸν τρεῖς ἐγγάρακτοι γραμμαί (δακτύλιοι). Τὸ σχῆμα καὶ ἡ ἐγγάρακτος διακόσμησις ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὸ Κορίνθου C - 33 - 159 (MORGAN, Byz. Pottery, 62 καὶ 205 ἀριθ. 302 εἰκ. 46a), ἡ ἐφνύαλωσις ὁμοία πρὸς Κορίνθου C - 34 - 828 (αὐτ. ἀριθ. 300 εἰκ. 46b), ἀμφότερα 13ου αἰ.

57 (M 43). Τεμάχιον πινακίου. Μῆκ. 0.06 πλ. 0.034 μ. (πίν. 7a). Χεῖλος ἀνωρ-

θωμένον ὡς στενὸν ἡμικυλινδρικὸν κυμάτιον. Ὅψις κάπως μεταλλική. Πηλὸς ὑπόφαιος, ἐφυάλωσις πρασινόφαιος, εἰς τὴν ἀφήν τραχεῖα. Ὡς πρὸς τὸ χεῖλος πρβ. Κορίνθου, C-29-10 (MORGAN, ἀριθ. 656 εἰκ. 187) κατὰ τὴν ὑφήν, ἐξαιρέσει τῆς ἐφυαλώσεως πλησιέστερον πρὸς τὸ Κορίνθου C-37-121 (STILLWELL MACKAY, ἀριθ. 7 πίν. 62) 13ου αἰ.

58 (M 104). Προχοῖδος τεμάχιον· ἐκ τοῦ ὤμου (δύο τμήματα). Ὑψ. 0.08 πλ. 0.056 μ. (πίν. 5δ). Πηλὸς καστανέρυθρος, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς γάνωσις λευκή ἀνίσου πάχους, ἐφυάλωσις ἄχρους, εἰς τὴν ἀφήν τραχεῖα. Ἡ ὑφή τῆς γανώσεως καὶ ἡ ὄψις τῆς ἐπιφανείας εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὰς τῆς προχοῖδος ἀριθ. 87 καὶ 88 τῆς οἰκογενείας τῶν γραπτῶν διχρώμων, ἀλλὰ περισσότερον σκληραί.

VI. Ἐφυαλωμένα γραπτά: 59 (M 112). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.093 πλ. 0.065 μ. (πίν. 6γ). Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτοῦ τόνου, ἐφυάλωσις καστανὴ πρὸς τὸ πορτοκαλόχρουν εἰς τὴν ἀφήν τραχεῖα· ὑπολείμματα ζώνης κάτω τοῦ χεῖλους καὶ κατωτέρω, ἀριστερά, ἄλλου θέματος, γραπτῶν διὰ καστανῆς ἀλοιφῆς ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ πηλοῦ. Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κατηγορίαν τῶν slip painted MORGAN, 95 κέ. Πρβ. Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν P 9614 (FRANTZ, Hesperia 7, 1938, 454 ἀριθ. A 81 εἰκ. 15) μέσων 13ου αἰ. καὶ Ἀντιοχείας FR. O. WAAGÉ, Antioch on - the - Orontes IV, Princeton 1948, 99 εἰκ. 88, 4 (τύπου XIA 1).

VII. Ἐφυαλωμένα γανωτὰ γραπτὰ μονόχρωμα: 60 α-γ (M 100, 101 καὶ 106). Πινακίου τρία τεμάχια. α') Χεῖλος μῆκ. 0.10 πλ. 0.025 (πέντε τμήματα), β') κοιλία μῆκ. 0.075 πλ. 0.05 (δύο τμήματα), γ') πυθμὴν μῆκ. 0.05 πλ. 0.035 ὕψ. 0.016 μ. (πίν. 5η). Πηλὸς καστανέρυθρος, γάνωσις ὑποκιτρίνη μὲ γραπτὰς καστανὰς διακοσμῆσεις, ἐφυάλωσις λεπτὴ πρασίνῃ· εἰς τὸ χεῖλος ἡμίφυλλον ἀνθεμίου καὶ γραμμαί, εἰς τὸν πυθμὲνα καμπύλαι παράλληλοι γραμμαί, εἰς τὴν κοιλίαν ὑπολείμματα ἐσχηματοποιημένου κλάδου (;). Οἰκογενείας καστανογράφων καὶ πρασινογράφων ἀγγείων ὁμάδος II κατὰ MORGAN, Byzantine Pottery, 75 κέ. ἀριθ. 433 - 473 α' τετάρτου τοῦ 12ου αἰ. Διὰ τὸ κόσμημα τοῦ χεῖλους πρβ. Κορίνθου C-33-289 (MORGAN, ἀριθ. 448 πίν. XXd), τὸ τοῦ πυθμὲνος πρβ. Κορίνθου C-35-550 (αὐτ. ἀριθ. 453 πίν. XXIb).

61 α-β (M 55α καὶ 55β). Πινακίου δύο τεμάχια μὲ χεῖλος ἀπλωτόν. α') Μῆκ. 0.13 πλ. 0.09, β') μῆκ. 0.067 πλ. 0.46 μ. (πίν. 5θ). Πηλὸς ὑπόφαιος, γάνωσις λευκή, ἐφυάλωσις ἐλαφρὰ ὑποπρασίνῃ· εἰς τὸ χεῖλος καστανὴ ἐσχηματοποιημένη ἔλιξ ἡμιανθεμίων (πρβ. ἀριθ. 60α [M 100]).

62 (M 56). Σκυφίου τεμάχιον μὲ χεῖλος πλαγιαστόν. Μῆκ. 0.08 πλ. 0.08 μ. (πίν. 5θ). Πηλὸς ὑπόφαιος, γάνωσις λευκή, ἐφυάλωσις λεπτὴ ὑποπρασίνῃ· εἰς τὸ χεῖλος καστανὴ ἐσχηματοποιημένη ἔλιξ ἡμιανθεμίων (πρβ. ἀριθ. 61).

63 (M 31). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.155 πλ. 0.08 μ. (ἐκ δύο τμημάτων) (πίν. 6α). Πηλὸς φαιός, γάνωσις λευκή, ἐφυάλωσις ἐλαφρὰ ἀνοικτὴ πρασίνῃ εἰς τὴν ἀφήν τραχεῖα· εἰς τὸ χεῖλος σταχυωτὸν κόσμημα (ψαροκόκκαλον) πλαισιούμενον ἀπὸ δύο στενὰς ταινίας, καστανά. Πρβ. ἀριθ. 62. Σταχυωτὸν κόσμημα κατὰ τὸ χεῖλος ἰδιάζει εἰς

πρωτομαγιολικά (C. N. JOHNS, Medieval Slipware from Pilgrims' Castle Atlit, The Quarterly of the Departm. of Antiquit. in Palestine, III, 1934, 142 πίν. XLIX, 1 - 2, Κορίνθου C - 34 - 1328 MORGAN ἀριθ. 822 πίν. XXXVI b, Μέρπακα A.H.S. MEGAW, Glazed Bowls in Byzantine Churches, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ., Περ. Δ. τόμ. 4, 1964 - 1965, 153 κέ. εἰκ. 5), χρονολογούμενα περὶ τὸ τέλος τοῦ 12ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰ.

64 (M 29). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.11 πλ. 0.09 μ. (πίν. 6α). Πηλὸς καστανέ-
ρυθρος, γάνωσις λευκή, ἐφυσάλωσις ἐλαφρὰ ὑποπρασίνη (πρβ. ἀριθ. 61)· εἰς τὸ χεῖλος
τεθλασμένη γραμμὴ (zigzag) πλαισιουμένη ἀπὸ δύο στενὰς ταινίας, καστανά. Τε-
θλασμένη γραμμὴ ὡς κόσμημα χεῖλους (εἰς ἄλλης τεχνικῆς παραδείγματα 13ου αἰ.):
Κορίνθου C - 36 - 594 (MORGAN, Byzantine Pottery, ἀριθ. 601 πίν. XXVI m) καὶ
C - 37 - 119 (αὐτ. ἀριθ. 777 εἰκ. 78), Κύπρου (A. I. DIKIGOROUPOULOS - A.H.S. MEGAW,
Early Glazed Pottery from Polis, Report of the Departm. of Antiquit. Cyprus, 1940 -
1948, Nicosia 1958, 87 ἀριθ. 4 εἰκ. 7, 4).

65 (M 57). Σκυφίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.047 πλ. 0.033 μ. (πίν. 6β). Πηλὸς ἐρυθρό-
φαιος, γάνωσις λευκή, ἐφυσάλωσις ἐλαφρὰ ὑποπρασίνη· εἰς τὸ χεῖλος μικραὶ λεπταὶ κα-
σταναὶ γραμμαὶ ἀκτινοειδῶς. Τὸ κόσμημα σύνηθες εἰς ἀγγεῖα τοῦ 12ου αἰ. Πρβ. τὸ
ἐπόμενον.

66 (M 58). Σκυφίου(;) τεμάχιον. Μῆκ. 0.03 πλ. 0.028 μ. (πίν. 6β). Πηλὸς ἐρυθρό-
φαιος, γάνωσις λευκή, ἐφυσάλωσις ἐλαφρὰ ὑποπρασίνη· εἰς τὸ χεῖλος καστανόμαυρος
γραμμὴ. Τὸ ὀλίγον καὶ ἐλαφρότατον κόσμημα ἐν ἀναφορᾷ πρὸς μεγάλην ἐλευθέραν
ἐπιφάνειαν χαρακτηρίζει ἀγγεῖα χρονολογούμενα πρὸς τὰ τέλη τοῦ 12ου καὶ τὰς ἀρχὰς
τοῦ 13ου αἰ. (STILLWELL MACKAY, Hesperia 36, 1967, 271 ἀριθ. 27 καὶ 28 πίν. 63)

67 (M 113). Σκυφίου τεμάχιον· χεῖλος πλαγιαστόν. Μῆκ. 0.052 πλ. 0.062 μ. (πίν.
6γ). Γάνωσις λευκή, ἐφυσάλωσις ὑποπρασίνη πρὸς τὸ πορτοκαλόχρουν· εἰς τὸ χεῖλος.
παχεῖαι κασταναὶ διακοσμήσεις τοῦ εἶδους τῶν ἡμιανθεμίων (πρβ. ἀνωτ. ἀριθ. 60α, 61
καὶ 62). Ἡ τομὴ ὁμοία πρὸς τὸ Κορίνθου C - 34 - 456 (MORGAN, ἀριθ. 546 εἰκ. 59j),
αἱ παχεῖαι κασταναὶ χρώσεις ὁμοιαὶ πρὸς Κορίνθου C - 34 - 481 (αὐτ. ἀριθ. 538
εἰκ. 183) καὶ C - 36 - 807 (αὐτ. ἀριθ. 545 πίν. XXIVc) 13ου αἰ.

68 (M 114). Σκυφίου(;) τεμάχιον· χεῖλος καμπύλον. Μῆκ. 0.035 πλ. 0.06 μ.
(πίν. 6γ). Γάνωσις, ἐφυσάλωσις καὶ διακόσμησις ὁμοιαὶ πρὸς τὸ προηγούμενον. Κατα-
τομὴ περίπου ὁμοία πρὸς Κορίνθου C - 37 - 1943 (MORGAN, ἀριθ. 512 εἰκ. 59c).

69 (M 102). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.055 πλ. 0.022 μ. (πίν. 5η). Πηλὸς φαιὸς
ἀνοικτοῦ τόνου, γάνωσις ὑποκιτρίνη, ἐφυσάλωσις ἄχρωμος· εἰς τὸ χεῖλος καστανὴ διακό-
σμησις τοῦ τύπου τῶν ἡμιανθεμίων (βλ. ἀριθ. 60α, 61, 62 καὶ 67), ἀλλὰ προσθέτως μὲ
στιγμὰς νὰ πληροῦν τὸ βάθος. Πρβ. τὰ ROY. B. K. STEVENSON ἐν The Great Palace
of the Byzantine Emperors. First Report, London 1947, 52 πίν. 25, 14 (τέλους 12ου αἰ.)
ἐξαιρέσει τῶν στιγμῶν, μετὰ στιγμῶν δέ, ἀλλὰ δίχρωμον, αὐτ. σ. 53 πίν. 24, 2.

70 (M 70). Ἀμφορίσκου τεμάχιον· ὑψηλὸς κωνικὸς λαιμὸς καὶ στόμιον στενόν.
Σώζεται μέρος τῆς κοιλίας, τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ στομίου, ὡς καὶ ἡ ἐτέρα τῶν λα-
βῶν. Ὑψ. 0.092 χορδὴ στομίου 0.025 μ. (πίν. 7γ). Πηλὸς κιτρινωπός, γάνωσις λευκή,

ἐφυάλωσις διαφανής· εἰς τὴν κοιλίαν λείψανα πορφυροκαστάνου—ἐκ μαγνησίου—
 ρόδακος ἐξ ὁμοκέντρων κύκλων ἐναλλάξ ἀπλῶν καὶ ἐκ στιγμῶν. Τὸ κόσμημα παραβλη-
 τέον πρὸς τὸ Κορίνθου C - 35 - 345 (MORGAN, ἀριθ. 632 πίν. XXVI r).

VIII. Ἐφυαλωμένα γανωτὰ γραπτὰ δίχρωμα: 71 (M 30). Σκυφίου τεμάχιον· πυ-
 θμὴν μὲ χαμηλὴν βάσιν. Διάμ. βάσεως 0.08 ὕψ. 0.015 μ. (πίν. 6δ). Πηλὸς φαιὸς
 ἀνοικτοῦ τόνου, γάνωσις λευκή, ἐφυάλωσις ἄχρωμος στιλπνὴ· ἀκτινοειδῶς γραμμαὶ καὶ
 μεταξὺ τούτων ἐναλλάξ διαδοχικαὶ ταινίαι μὲ μικρὰς παραλλήλους χρώσεις κασταναί,
 προσθέτως δὲ πράσιναι κηλίδες. Οἰκογενείας γραπτῶν διχρῶμων ἀγγείων ὁμάδος Κο-
 ρίνθου III (MORGAN, Byzantine Pottery, 77 κέ.). Ὡς πρὸς τὴν γεωμετρικὴν διάταξιν τοῦ
 διακόσμου πρβ. τῆς αὐτῆς οἰκογενείας Κορίνθου C - 33 - 550 (MORGAN, ἀριθ. 453
 πίν. XXI b ὁμάδος Κορ. II), α' τετάρτου 12ου αἰ. καὶ C - 36 - 847 (αὐτ. ἀριθ. 498 εἰκ.
 57 ὁμάδος Κορ. III), β' ἡμίσεος 12ου αἰ., ἐπίσης Ἀθηνῶν P 9552 (FRANTZ, Hesperia
 7, 1938, 439 ἀριθ. A2 εἰκ. 1). Ὁμοίως κατηγορίας ἐν Ἀντιοχείᾳ WAAGÉ, Antioch
 on - the - Orontes IV, 97 εἰκ. 75,1 (τύπος VIG1) καὶ Κωνσταντινουπόλει, STEVENSON,
 52 κέ. πίν. 24, 1 - 2.

72 (M 33). Σκυφίου τεμάχιον· πυθμὴν μὲ χαμηλὴν βάσιν. Μῆκ. 0.085 πλ. 0.052
 βάσεως ὕψ. 0.012 μ. (πίν. 6δ). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυάλωσις ὁμοίαι πρὸς τὸ προη-
 γούμενον· σπεῖραι τεφρόφαιαι καὶ πρασινότεφραι διαδοχικῶς καὶ ἐπ' αὐτῶν βαθέως
 πράσιναι κηλίδες (πρβ. τὸ Κορίνθου C - 36 - 847: MORGAN, ἔ. ἀ.).

73 (M 45). Πινακίου τεμάχιον· πυθμὴν μὲ χαμηλὴν βάσιν (ἐκ δύο τμημάτων).
 Μῆκ. 0.106 πλ. 0.085 διάμ. βάσεως 0.04 ὕψ. 0.01 μ. (πίν. 6ε). Ὁμοίως ποικιλίας
 πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 71· αἱ μικραὶ παράλληλοι χρώσεις ὑπὸ μορφὴν σειρᾶς στιγμῶν. Πρβ.
 Σπάρτης R. M. DAWKINS - J. P. DROOP, Byzantine Pottery from Sparta, BSA 17,
 1910 - 1911, 27 ἀριθ. 61 καὶ 78 πίν. XVIII καὶ Ἀντιοχείας WAAGÉ, ἔ. ἀ. 94
 εἰκ. 62, 3 (τύπος VID1).

74 α - β (M 35 καὶ 46). Πινακίου δύο τεμάχια. α') Χεῖλος μῆκ. 0.067 πλ. 0.042,
 β') κοιλία μῆκ. 0.075 πλ. 0.042 μ. (πίν. 6ε). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυάλωσις ὁμοίαι πρὸς
 τὸ προηγούμενον. Κασταναὶ γραμμαὶ μὲ διαμέσως κλιμακῆδόν χρώσεις ἢ στιγμὰς καὶ
 ἐναλλάξ πράσιναι κηλίδες. Πιθανῶς ἀνήκουν εἰς τὸ πινακίον ὑπ' ἀριθ. 73.

75 (M 47). Σκυφίου (:) τεμάχιον· πυθμὴν μὲ χαμηλὴν βάσιν. Μῆκ. 0.10 πλ. 0.07
 διάμ. βάσεως 0.076 ὕψ. 0.012 μ. (πίν. 6ζ). Ὁμοίον πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 73.

76 (M 49). Σκυφίου τεμάχιον· χεῖλος. Μῆκ. 0.07 πλ. 0.037 μ. (πίν. 6ζ). Πηλός,
 γάνωσις καὶ ἐφυάλωσις ὡς εἰς τὸ προηγούμενον· ἐκ λεπτῶν καστανῶν γραμμῶν κό-
 σμημα ἐν εἵδει ὠμέγα (καρδιόσχημον;) καὶ ἐκατέρωθεν πράσιναι μικραὶ χρώσεις ἢ κη-
 λίδες (πρβ. τὸ χεῖλος Σπάρτης DAWKINS - DROOP, 28 πίν. XVIII, 78). Πιθανῶς
 ἀνήκει εἰς τὸ ἀγγεῖον ὑπ' ἀριθ. 75.

77 α - β (M 50). Ἀγγείου δύο τεμάχια (τὸ ἕτερον μικρότατον ἀκατάγραφον).
 α') Μῆκ. 0.05 πλ. 0.037 μ. (πίν. 6ζ). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυάλωσις ὡς εἰς τὸ προ-
 ηγούμενον· ταινίαι κασταναὶ καὶ πράσιναι στιγμαὶ ἢ μικραὶ παράλληλοι χρώσεις.
 Πιθανῶς ἀνήκουν - μετὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 76—εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 75 ἀγγεῖον.

78 (M 32). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.095 πλ. 0.07 μ. (πίν. 6η). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυσάλωσις ὥς εἰς τὸ προηγούμενον. Κεφαλὴ παγωνίου μετ' ὑψηλὸν λαιμὸν καὶ πλατεῖα καστανὴ ταινία· κηλίδες ἐλαφραὶ πράσιναι. Τὸ παγώνιον ἐκ καστανῶν γραμμῶν μετ' διαμέσους παραλλήλους—κλιμακῆδον—χρώσεις. Ὅμοιās κατηγορίας πρὸς τὰ ὑπ' ἀριθ. 71 κέ.

79 (M 36). Πινακίου τεμάχιον· χεῖλος. Μῆκ. 0.031 πλ. 0.03 μ. (πίν. 6η). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυσάλωσις ὥς εἰς τὸ προηγούμενον· μεταξὺ λεπτῶν ταινιῶν ἀλυσωτὸν ἐξ ὁμοίως λεπτῶν γραμμῶν κόσμημα, καστανά. Κατατομὴ συγγενῆς πρὸς Κορίνθου C - 37 - 1788 (MORGAN, Byzantine Pottery, ἀριθ. 508, 82 εἰκ. 59α)· τὸ κόσμημα συγγενὲς πρὸς τὸ ὑπόδειγμα MORGAN, 31 εἰκ. 19d (ἀπλούστευσις τοῦ θέματος τῶν σηρικῶν τροχῶν). Πιθανῶς ἐκ τοῦ πινακίου ὑπ' ἀριθ. 78.

80 (M 34) Σκυφίου τεμάχιον· χεῖλος πλαγιαστὸν. Μῆκ. 0.09 πλ. 0.037 μ. (πίν. 6α). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυσάλωσις ὥς εἰς τὸ προηγούμενον παράδειγμα, ἀλλ' ἢ ἐφυσάλωσις ἐλαφρῶς ἐφθαρμένη. Εἰς τὸ χεῖλος σταχυωτὸν (ψαροκόκκαλον) ἐκ καστανῶν γραμμῶν καὶ διαμέσους—ἐπὶ τοῦ βάθους—ὁμοιοχρώμων στιγμῶν, ἐπὶ τούτων δὲ πράσιναι κηλίδες. Ὡς πρὸς τὸ σταχυωτὸν πρβ. ἀριθ. 63· ὥς πρὸς τὰς στιγμὰς πρβ. ἀνωτέρω ἀριθ. 73 - 77 καὶ κατωτ. ἀριθ. 81 καὶ 83.

81 (M 54). Σκυφίου τεμάχιον· χεῖλος καμπύλον. Μῆκ. 0.102 πλ. 0.042 μ. (πίν. 5θ). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυσάλωσις ὥς εἰς τὸ προηγούμενον, μετ' τὴν ἐφυσάλωσιν ὁμοίως ἐφθαρμένην. Λοξαὶ παράλληλοι κασταναὶ ἢ πράσιναι γραμμαὶ καὶ διαμέσους κάθετοι πρὸς αὐτὰς μικραὶ χρώσεις ἢ στιγμαὶ ἐκ τῶν αὐτῶν χρωμάτων. Πρβ. ἀριθ. 80· ὥς πρὸς τὴν κατατομὴν πρβ. ἀριθ. 69.

82 (M 48). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.11 πλ. 0.083 μ. (πίν. 6β). Πηλός ὑπόφαιος ἀνοικτοῦ τόνου, γάνωσις λευκή, ἐφυσάλωσις ὥς εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 71 κ.τ.δ. Εἰς τὸ χεῖλος σταχυωτὸν (ψαροκόκκαλον) ὅμοιον πρὸς τὸ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 80· εἰς τὴν κοιλίαν μέρη πιθανῶς διαδοχικῶν σπειρῶν ἐκ πρασίνων καὶ καστανῶν χρώσεων, ὥς ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 72.

83 (M 53). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.085 πλ. 0.066 μ. (πίν. 6β). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυσάλωσις ὥς τὰ τοῦ προηγούμενου· ἐκ τοῦ χείλους πρὸς τὸν πυθμὲνα ὁμὰς σχεδὸν παραλλήλων καστανῶν γραμμῶν μετ' διαμέσους, κάπως καθέτους πρὸς αὐτὰς, πρασίνας χρώσεις· δεξιὰ ὑπόλειμμα ἄλλου θέματος. Ὡς πρὸς τὰς μικρὰς παραλλήλους χρώσεις πρβ. ἀριθ. 80 καὶ 81.

84 (M 52 α - β). Προχοῖδος τεμάχιον· λαιμὸς στενός (δύο τμήματα). Ὑψ. 0.075 μ. (πίν. 6ζ). Σώζεται μέρος τῆς κοιλίας μετ' ἀρχὴν τοῦ λαιμοῦ καὶ τὰς θέσεις δύο λαβῶν. Πηλός φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου, γάνωσις λευκή, ἐφυσάλωσις ἄχρους· κασταναὶ γραμμαὶ καὶ πράσιναι χρώσεις. Εἰς τὴν κοιλίαν ἢ διακόσμησις καταμερίζεται εἰς δύο ὅψεις. Ἀσκοειδοῦς σχήματος δίσκος καὶ πληροῦσαι τὴν ἐπιφάνειάν του παράλληλοι ὀριζόντιοι γραμμαὶ, καστανά· αἱ τελευταῖαι ἐναλλάσσονται πρὸς πρασίνας διαμέσους χρώσεις. Ὅμοιαν ἐναλλαγὴν χρώσεων πρβ. εἰς τὴν γεωμετρικῆς συνθέσεως διακόσμησιν τοῦ πινακίου Κορίνθου C - 37 - 129 (MORGAN, ἀριθ. 477 πίν. XXIIIb) β' τετάρτου τοῦ 12ου αἰ.

85 (M 44). Κυάθου ἢ σκυφίου τεμάχιον· κοιλία καὶ ἡ ἀρχὴ λαβῆς. Μῆκ. 0.12 πλ. 0.075 μ. (πίν. 6ε). Πηλός καστανέρυθρος, γάνωσις λευκή, ἐφυσάλωσις ἄχρους μετρίως

στιλπνή. Ἑραλδική σύνθεσις: Ὀρειδῆς δίσκος καστανὸς χωριζόμενος διὰ ταινίας ἐκ δύο κατακορύφων γραμμῶν εἰς δύο λοβοὺς πληρουμένους διὰ δικτυωτοῦ πλέγματος, εἰς τὴν κατακόρυφον δὲ ταινίαν κλιμακῆδὸν πράσιναι χρώσεις. Εἰς τὴν λαβὴν ἐναλλάξ καστανὰ καὶ πράσιναι ὀριζόντιοι γραμμαί. Ἑραλδικὰς συνθέσεις εἰς κεραμικὰ βλ. παρὰ MORGAN, 35 εἰκ. 23 d - e. Δίσκοι ἢ ἀτρακτοειδεῖς ἐπιφάνειαι μὲ δικτυωτὸν πλέγμα: Κορίνθου C - 33 - 289 (MORGAN, ἀριθ. 448 πίν. XXd) καὶ C - 33 - 550 (αὐτ. ἀριθ. 453 εἰκ. XXIb), ἀμφότερα τῆς ομάδος Κορίνθου I, α' τετάρτου τοῦ 12ου αἰ., Ἀθηνῶν P 9567 (FRANTZ, *Hesperia* 7, 1938, 443 ἀριθ. A22 εἰκ. 5) καὶ Σπάρτης (DAWKINS - DROOP, ἔ. ἀ. 27 - 28 πίν. XVIII, 66 καὶ XVIII, 73). Τὸ ἐδῶ θέμα πιθανῶς προῆλθεν ἐκ περαιτέρω σχηματοποιήσεως δύο ἀντωπῶν ἡμιφύλλων ἀνθεμίου, ὡς τὸ ἐπὶ πινακίου τῶν Ἀθηνῶν P 9552 (FRANTZ, ἔ. ἀ. 439 ἀριθ. A2 εἰκ. 1). Βλ. καὶ τὰ εὐθὺς κατωτέρω.

86 α - γ (M 37α, 37β καὶ 51). Κυάθου ἢ σκυφίου τρία τεμάχια ἐκ τῆς κοιλίας. α') Μῆκ. 0.066 πλ. 0.045, β') μῆκ. 0.08 πλ. 0.062 καὶ γ') μῆκ. 0.08 πλ. 0.04 μ. (πίν. 6η). Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυάλωσις ὡς εἰς τὸ προηγούμενον τεμάχιον· διακόσμησις παρομοία. Πιθανῶς συνανήκουν εἰς τὸν αὐτὸν κύαθον (;), ὁ ὁποῖος, κατὰ ταῦτα, ἐκοσμεῖτο διὰ σειρᾶς ὀρειδῶν διχρώμων διακοσμητικῶν ὑποδειγμάτων (μοτίβων) ¹.

87 (M 105). Προχοῖδος τεμάχιον (τέσσαρα τμήματα). Ὑψ. 0.07 διάμ. \pm 0.13 μ. (πίν. 6θ). Σώζεται μέρος τῆς κοιλίας καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ. Πηλός φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου, γάνωσις λευκὴ, ἐφυάλωσις λεπτὴ ἄχρους εἰς τὴν ἀφὴν τραχεῖα. Εἰς τὴν κοιλίαν δύο σπεῖραι ἐκ χρώσεων ἐναλλάξ καστανῶν καὶ πρασίνων. Ἡ παράταξις διακοσμητικῶν θεμάτων ἐνθυμίζει τὴν διακόσμησιν τοῦ πινακίου Κορίνθου C - 33 - 289 (MORGAN, ἀριθ. 448 πίν. XXd) τῆς ομάδος γραπτῶν διχρώμων Κορίνθου II, αἱ παχεῖαι ὁμῶς χρώσεις τοῦ προκειμένου ὀστράκου φέρουν τοῦτο πλησιέστερον πρὸς τὴν ομάδα Κορίνθου III (MORGAN, 77 κέ. ἀριθ. 474 - 505), χρονολογουμένην εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 12ου αἰ. Βλ. καὶ τὸ ἐπόμενον.

88 α - β (M 41α καὶ 41β). Προχοῖδος δύο τεμάχια. α') Μῆκ. 0.11 πλ. 0.085, β') μῆκ. 0.065 πλ. 0.04 μ. (πίν. 7α). Πηλός, γάνωσις, ἐφυάλωσις καὶ διακόσμησις ὅπως εἰς τὸ προηγούμενον.

IX. Ἀρχαῖκὰ μαγιολικά καὶ πρωτομαγιολικά: 89 α - γ (M 68α, 68β/γ καὶ 68ε). Προχοῖδος τρία τεμάχια. α') Ὑψ. 0.05 πλ. 0.075 δύο τμήματα, β') ὕψ. 0.10 πλ. 0.07 δύο τμήματα καὶ γ') ὕψ. 0.05 πλ. 0.05 μ. δύο τμήματα (πίν. 7β). Πηλός ἀνοικτοῦ φαιοῦ τόνου πρὸς τὸ κίτρινον, γάνωσις λευκὴ, ἐφυάλωσις ἄχρους· γεωμετρικὴ διακόσμησις ἐκ μαύρων γραμμῶν, τινὰ δ' ἐκ τῶν πεδίων κυανοπράσινα. Τῆς οἰκογενείας τῶν ἀρχαϊκῶν μαγιολικῶν. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν

¹ Ὀρειδῆς ἐραλδικοῦ χαρακτῆρος θέμα ἀπαντᾷ ἰδιαίτερος εἰς τὴν ἰταλικὴν κεραμικὴν (DAVID WHITEHOUSE, *The Medieval Glazed Pottery of Lazio*, *Pap. Brit. Sch. at Rome* 35 [N.S. 23], 1967, 62. Πρβ. τὸ Κορίνθου C - 37 - 1990 MORGAN ἀριθ. 937 εἰκ. 194)· ἐπίσης τὸ δικτυωτὸν πλέγμα (WHITEHOUSE, 69 «gridiron»). Δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω ἂν τὰ ὀ-

στρακα τῆς Μεθώνης προέρχονται ἐξ ἀγγείου ἰταλικῆς — σικελονορμανδικῆς — κατασκευῆς· εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἀθηνῶν δὲν ὑπάρχουν βοηθήματα μὲ συγκριτικὸν ὕλικόν δι' ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῶν ἐν Μεθώνῃ ἰταλικῆς προελεύσεως παραδειγμάτων. Ἰσχύει τοῦτο ἰδιαίτερος περὶ τῶν παραδειγμάτων μαγιολικῆς κεραμικῆς (βλ. κατωτ. ομάδα IX).

τύπον Orvieto 13 (DAVID WHITEHOUSE, *The Medieval Glazed Pottery of Lazio*, Pap. Br. Sch. at Rome 35 [N. S. 23] 1967, 76 εικ. 11, 13), επιμήκη ωοειδή του ανεπτυγμένου σταδίου των αρχαϊκών μαγιολικών προχοΐδων, αλλά με διακόσμησιν αφηρημένην, ιδιάζουσιν εἰς τὸ πρῶμον εἰσέτι στάδιον (πρβ. WHITEHOUSE, 72 - 79). Δύναται νὰ χρονολογηθῇ πιθανῶς περὶ τὸ 1300 μ.Χ.

90 (M 71 α - β). Προχοΐδος τεμάχιον (δύο τμήματα ἐκ τοῦ ἄνω μέρους). Μῆκ. 0.14 πλ. 0.085 μ. (πίν. 7γ). Χεῖλος τριφυλλοειδές. Πηλὸς ροδόχρους κιτρινωπός, γάνωσις, ἐφυσάλωσις καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὸ προηγούμενον. Τῆς αὐτῆς ποικιλίας.

91 α - β (M 66α - β). Προχοΐδος δύο τεμάχια ἐκ τῆς βάσεως (α) καὶ τῆς κοιλίας (β). α') Χορδὴ 0.06 ὕψ. 0.04 μ. (πίν. 7ε). Πηλὸς φαιὸς ἀνοιχτοῦ τόνου, γάνωσις ὑπόλευκος, ἐφυσάλωσις ἄχρους· διακόσμησις ἐκ παχειῶν μαύρων γραμμῶν (τὸ σχέδιον τοῦ θέματος) καὶ λεπτῶν εἰς δικτυωτὸν πλέγμα (βάθος), ἐπίσης δ' ἐκ διαμέσων πρασίνων χρώσεων. Εἰς τὸ τεμάχιον 91β κισσόφυλλον. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου — βάσις χαμηλῆ, κοιλία σφαιροειδής (;) — φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν τύπον Orvieto 10 (WHITEHOUSE, ε. ἀ. 76 εικ. 11, 10), τοῦ ανεπτυγμένου σταδίου των αρχαϊκών μαγιολικών προχοΐδων, τῆς ποικιλίας με διακόσμησιν ἐκ θεμάτων περιβαλλομένων ἀπὸ βάθος δικτυωτὸν ἐκ λεπτῶν γραμμῶν (αὐτ. 73 καὶ 76 πίν. XXIVa). Ἰδιαιτέρως πρβ. τὴν προχοΐδα Victoria and Albert Museum προχείρως παρὰ FR. O. WAAGÉ, *Preliminary Report on the Medieval Pottery from Corinth*, *Hesperia* 3, 1934, 136 εικ. 7, 1).

92 (M 64). Προχοΐδος τεμάχιον μέρος κοιλίας μετὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ λαιμοῦ. Ὑψ. 0.075 πλ. 0.067 (πίν. 7δ). Πηλὸς φαιὸς ἀνοιχτοῦ τόνου, γάνωσις ὑπόλευκος, ἐφυσάλωσις ἄχρους. Διακόσμησις με μαύρας γραμμάς· δεξιὰ κλιμακωτὸν γεωμετρικὸν θέμα, ἀριστερὰ πεδίων πληρούμενον διὰ πιθανῶς ζωομορφικοῦ ἢ φυτικοῦ θέματος καὶ συμπληρωματικῶς δι' ἐλικοειδοῦς γραμμῆς (S)· μεταξὺ τῶν ὀριζοντίων γραμμῶν δύο κυανοπράσινοι χρώσεις. Ὡς πρὸς τὸ χεῖλος, ἀνοιγόμενον λοξῶς πρὸς τὰ ἔξω, πρβ. τὴν προχοΐδα Κορίνθου C - 34 - 111 (MORGAN, *Byzantine Pottery* ἀριθ. 932 εικ. 193), ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν, μεταξὺ αφηρημένης πιθανῶς καὶ ζωομορφικῆς, πρβ. τὰ Κορίνθου C - 33 - 967 (αὐτ. ἀριθ. 927 πίν. XXXVIIe) καὶ C - 34 - 1287 (αὐτ. ἀριθ. 934 πίν. XXXVIIIg). Ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχήν, ἴσως, τοῦ ανεπτυγμένου σταδίου τῆς αρχαϊκῆς μαγιολικῆς κεραμικῆς, χρονολογούμενου μεταξὺ τοῦ 1300 καὶ τοῦ 1525 μ.Χ. (κατὰ τὸν WHITEHOUSE).

93 (M 62). Προχοΐς με χαμηλὸν πόδα σχεδὸν ἀκεραία. Διάμ. ποδὸς 0.064 χεῖλους 0.087 ὕψ. 0.13 μ. (πίν. 8α [= ΠΑΕ 1967, 27 πίν. 18β ἀριστερὰ] καὶ β). Ὁ ποὺς με βαθεῖαν σκοτίαν, τὸ σῶμα σφαιροειδές, ὁ λαιμὸς βραχὺς καὶ σχεδὸν κατακόρυφος, τὸ στόμιον κυκλωτέρες λαβὴ διπλῇ (δύο λαβαὶ ἢ μία παρὰ τὴν ἄλλην). Πηλὸς φαιὸς ἀνοιχτοῦ — πρὸς τὸ κίτρινον — τόνου, γάνωσις ὑπόλευκος, ἐφυσάλωσις ἄχρους, ἢ ὅποια ἀφήνει τὸν πόδα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκάλυπτον· εἰς τὴν κοιλίαν σειρὰ ὀρθίων ἀτρακτοειδῶν σχημάτων — ραβδώσεων —, ὡς ζωφόρος, πλαισιούμενη ἄνω ὑπὸ μιᾶς γραμμῆς (δακτυλίου) καὶ κάτω ὑπὸ δύο γραμμῶν καὶ μιᾶς ταινίας· εἰς τὸν λαιμὸν καθ' ὁμοίον τρόπον ἐλαφρῶς πλαγιαστὰ στενὰ παραλληλόγραμμα. Τὰ σχήματα με περιγράμματα καστανά, πληρούμενα ἐναλλάξ διὰ χρώσεων ροδίνης καὶ κυανοπρα-

σίνης· οἱ δακτύλιοι καστανοὶ ἀνοικτοῦ τόνου, ἡ ταινία — κάτω — ροδίνη. Μεταξὺ τῶν λαβῶν — ὀπίσω (πίν. 8 β) — κατακόρυφος ροδίνη χρῶσις διασταυρουμένη πρὸς πέντε καθεύτους πρὸς αὐτὴν μικροτέρας καστανάς (παραλλαγή ψαροκοκκάλου). Τῆς οἰκογενείας τῶν πρωτομαγιολικῶν. Ἡ διάταξις τοῦ διακόσμου συμπίπτει πρὸς τὴν ἀπαντῶσαν εἰς τὰ προμαγιολικά, τὰ μὲ γάνωσιν δι' ὀξειδίου τοῦ μολύβδου (παραδείγματα παρὰ WHITEHOUSE, 60 κέ.). Σχῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ διακόσμησις συγγενεῖς πρὸς τὴν μὲ λευκὸν μολύβδου (lead - glazed) προχοῖδα τοῦ Βατικανοῦ HENRY WALLIS, Byzantine Ceramic Art, London 1907, 10 πίν. XXV, 75 ἐκ τῶν Sancta Sanctorum τοῦ Λατερανοῦ (πρβ. WHITEHOUSE, 60 εἰκ. 8,1), περὶ τῆς ὁποίας πιστεύεται ὅτι εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ σικελονορμανδικὰ πρότυπα (WHITEHOUSE, 63)· ἀλλ' ἡ τῆς Μεθώνης ἀνήκει εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν πολυχρῶμων (χαρακτηριστικόν του τὸ ρόδινον τοῦ μαγνησίου), τὸ λευκὸν τῶν ὁποίων ἐπιτυγχάνεται μὲ πρόσμειξιν κασσιτέρου (περὶ τῆς διακρίσεως WHITEHOUSE, 66). Πρβ. εἰσέτι, ὡς πρὸς τὰς κατακορύφους ραβδώσεις, τὴν προχοῖδα Κορίνθου C - 33 - 753 (MORGAN, ἀριθ. 936), ὡς πρὸς τὸ παρηλλαγμένον ψαροκοκκαλὸν Κορίνθου C - 37 - 2000 (αὐτ. ἀριθ. 931 εἰκ. 89b). Τὰ πρωτομαγιολικά χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 1250 - 1300 μ.Χ. (WHITEHOUSE, 77 κέ. καὶ 83 κέ.).

94 (M 63). Προχοῖδος λαβὴ μετὰ μέρος τοῦ χεῖλους. Ὑψ. 0.115 μ. (πίν. 7δ). Κάτω ἐλλιπής. Πηλός, γάνωσις καὶ ἐφυάλωσις ὡς εἰς τὸ προηγούμενον· εἰς τὴν ράχιν μαῦραι ὀριζόντιοι γραμμαί. Πρβ. Κορίνθου C - 37 - 1634 (MORGAN, ἀριθ. 928).

95 (M 109). Προχοῖδος λαβὴ μετὰ μέρος τοῦ χεῖλους. Ὑψ. 0.16 μ. (πίν. 8γ). Πηλός ἐρυθρόφαιος, γάνωσις ὑπόλευκος πρὸς τὸ τεφρόν, ἐφυάλωσις ἄχρους· εἰς τὴν ράχιν δύο ὁμάδες ἐκ τριῶν ὀριζοντίων καστανῶν γραμμῶν ἐν ἐναλλαγῇ πρὸς κυανοπρασῖνας χρώσεις.

96 (M 110). Προχοῖδος λαβή. Ἄνω καὶ κάτω ἐλλιπής. Ὑψ. 0.08 μ. (πίν. 8γ). Περίπου ὁμοία πρὸς τὴν προηγούμενην.

97 (M 68δ). Προχοῖδος λαβή. Ὑψ. 0.15 μ. (πίν. 7β). Πηλός ἀνοικτοῦ τόνου πρὸς τὸ κίτρινον, γάνωσις λευκή, ἐφυάλωσις ἄχρους· ἀδιακόσμητος. Πιθανῶς ἀνήκει εἰς τὴν προχοῖδα ἀριθ. 89.

98 α - β (M 65 α - β). Πινακίου δύο τεμάχια. α') Μῆκ. 0.065 πλ. 0.036, β') μῆκ. 0.07 πλ. 0.045 μ. (πίν. 7ε). Πρωτομαγιολικόν. Χεῖλος προεκτεινόμενον ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔσω καὶ τὰ ἔξω. Πηλός κιτρινόλευκος, γάνωσις ὑπόλευκος, ἐφυάλωσις ἄχρους· παρὰ τὸ χεῖλος ροδόχρους ταινία, εἰς τὸ χεῖλος μαύρη ἐλικοειδὴς γραμμὴ (zigzag). Κατατομὴ περίπου ὁμοία πρὸς Κορίνθου C - 37 - 1790 (MORGAN, ἀριθ. 819 καὶ σ. 105 - 106 εἰκ. 83b) καὶ—μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν—Κορίνθου WAAGÉ, Hesperia 3, 1934, 139 εἰκ. 5, 16). Ταινία ροδόχρους (μαγνησίου): C - 34 - 437 (MORGAN, ἀριθ. 883 πίν. XXXVIIb) τῆς—κατὰ MORGAN—πρωτομαγιολικῆς ὁμάδος II. Εἰς τὴν Κόρινθον πρωτομαγιολικά εἰσῆχθησαν κατὰ τὸ β' ἡμῖς τοῦ 13ου μέχρι πιθανῶς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. (STILLWELL MACKAY, Hesperia 36, 1967, 270).

99 α - β (M 38 α - β). Πινακίου δύο τεμάχια. α') Μῆκ. 0.092 πλ. 0.042, β') μῆκ. 0.04 πλ. 0.026 (χεῖλος) (πίν. 8δ). Τὸ χεῖλος προεκτείνεται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔσω καὶ τὰ ἔξω. Πηλός λευκός, γάνωσις ὑπόλευκος πρὸς τὸ ὠχροκίτρινον, ἐφυάλωσις ἄχρους· ἔσω

τοῦ χεῖλους δύο στεναὶ κασταναὶ ὁμόκεντροι γραμμαί, κατωτέρω δύο παχύτεραι καὶ μεταξὺ τούτων ροδίνη ταινία, ἐντὸς δὲ τοῦ δίσκου σκιώδης χρῶσις ροδίνη (μαγνησίου). Πρωτομαγιολικόν. Κατατομή καὶ διακόσμησις ὅμοιαι πρὸς Κορίνθου WAAGÉ, Hesperia 3, 1934, 139 εἰκ. 4,4 καὶ 5,16.

100 α-γ (M 61 α - β, τὸ τρίτον ἀκατάγραφον). Πινακίου τρία τεμάχια. α') Μῆκ. 0.10 πλ. 0.054 (χεῖλος), β') μῆκ. 0.056 πλ. 0.036 μ. (ἐκ τῆς κοιλίας) (πίν. 8ε). Τὸ χεῖλος, ἀπλούμενον πρὸς τὰ ἔξω, διαπλάσσεται ἄνω ὡς κοιλόκυρτον κυμάτιον. Πηλὸς λευκός, γάνωσις λευκή, ἐφυάλωσις ἄχρους. Εἰς τὸ χεῖλος ἄλυσωτὸν πλέγμα πλαισιούμενον ἐκατέρωθεν ὑπὸ λεπτῶν ὁμοκέντρων γραμμῶν—ἀνὰ τρεῖς—, κάτω τοῦ χεῖλους ὑπόλειμμα δέσμης παραλλήλων γραμμῶν· εἰς τὴν κοιλίαν πεδία πληρούμενα ἀπὸ παραλλήλους λεπτὰς μαύρας γραμμάς. Τὰ σχέδια μαῦρα, μὲ τὸ ἄλυσωτὸν συμφύρεται κιτρίνη ταινία, κάτω τοῦ χεῖλους χρῶσις κιτρίνη. Ἡ κατατομή καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ χεῖλους ὅμοιαι πρὸς Κορίνθου C - 37 - 400 (MORGAN, ἀριθ. 789 εἰκ. 83 ἐν σ. 106 πίν. XXXIII) καὶ C - 38 - 521 (αὐτ. ἀριθ. 804 εἰκ. 84). Τὰ πεδία μὲ τὰς παραλλήλους γραμμάς πιθανῶς εἶναι μέρη σώματος πτηνοῦ (πρβ. Κορίνθου C - 36 - 988 MORGAN, Byzantine Pottery, ἀριθ. 919 πίν. XXXVIIIb). Εἰς τὴν κεραμεικὴν τοῦ Orvieto τὸ ἄλυσωτὸν πλέγμα ἰδιάζει εἰς τὸ ἀνεπτυγμένον στάδιον τῶν ἀρχαϊκῶν μαγιολικῶν (WHITEHOUSE, 77 προχοῖδες τύπου 10, 11 καὶ 13 πίν. XXIVb καὶ XXV a - b).

X. Ἐφναλωμένα γανωτὰ ἐγγάρακτα : 101 α - β (M 60 α - β). Σκυφίου δύο τεμάχια. α') Μῆκ. 0.154 πλ. 0.075, β') μῆκ. 0.10 πλ. 0.07 μ. (πίν. 8ε). Πηλὸς φαιὸς ἀνοικτοῦ τόνου, γάνωσις ὑπόλευκος, ἐφυάλωσις λεπτὴ ἄχρους· παρὰ τὸ χεῖλος ταινία ἐγγάρακτος μὲ ψευδοκουφικὴν διακόσμησιν. Πρβ. Ἀθηνῶν P 7836 (FRANTZ, Hesperia 7, 1938, 448 ἀριθ. A 47 εἰκ. 7).

102 (M 42). Σκυφίου τεμάχιον (δύο τμήματα). Μῆκ. 0.015 πλ. 0.072 μ. (πίν. 7α). Χεῖλος ἐσωτερικῶς ἐλαφρῶς προέχον, ἐξωτερικῶς δ' ὑψούμενον ὀξέως. Πηλὸς ἐρυθρωπός, γάνωσις ὑπόλευκος, ἐφυάλωσις καστανὴ πορτοκαλόχρους· παρέχεται ἐντύπωσις κιτρίνου βαθέως τόνου. Εἰς τὸ χεῖλος τρεῖς ἐγγάρακτοι γραμμαί. Ἡ κατατομή τοῦ ἰδίαζει εἰς ἀγγεῖα τοῦ 13ου αἰ., ὁμοία περίπου πρὸς Κορίνθου C - 36 - 542 (MORGAN, ἀριθ. 293 καὶ σ. 62 εἰκ. 45a) καὶ C - 37 - 1791 (αὐτ. ἀριθ. 894 εἰκ. 86c πρωτομαγιολικόν).

103 (M 39). Πινακίου τεμάχιον· πυθμὴν. Μῆκ. 0.09 πλ. 0.08, βάσεως διάμ. 0.07 ὕψ. 0.014 μ. (πίν. 8δ). Πηλὸς κιτρινόφαιος, γάνωσις λευκή, ἐφυάλωσις ὑποκιτρίνη· ἐγγάρακτος κύκλος διὰ διαβήτου μὲ διπλὴν περιφορὰν, εἰς τὸ κέντρον στιγμῇ.

XI. Ἐφναλωμένα γανωτὰ ἐγγάρακτα καὶ ἐπιπεδόγλυφα : 104 (M 59). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.04 πλ. 0.033 μ. (πίν. 8ε). Πηλὸς ἐρυθρωπός, γάνωσις λευκή, ἐφυάλωσις ὑποκιτρίνη· δίσκος μὲ ἐπιπεδόγλυφον ἀνθεμοειδὲς κόσμημα. Πρβ. Κορίνθου C - 37 - 865 (MORGAN, ἀριθ. 1463 πίν. XLVIIIa), τῆς οἰκογενείας τῶν ἐγγαράκτων ἐπιπεδογλύφων. Ἡ μεγίστη διάδοσις τούτων περὶ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. (MORGAN, 147 κέ.).

105 (M 40). Πινακίου τεμάχιον. Μῆκ. 0.038 πλ. 0.032 μ. (πίν. 8δ). Πηλὸς φαιός

άνοικτοῦ τόνου, γάνωσις λευκή, ἐφυσάλωσις ὑποπρασίνη· ἐγγάρακτον ἀτρακτοειδὲς σχῆμα πληρούμενον διὰ παραλλήλων γραμμῶν καὶ ὑπόλειμμα ἐπιπεδογλύφου ἐκσκαφῆς.

XII. Ἐφυσλωμένα γανωτὰ ἐγγάρακτα καὶ γραπτά: 106 (ἀκατάγραφον). Πινακίου τεμάχιον. Χεῖλος (πίν. 7ε). Παρὰ τὴν περιφέρειαν σειρὰ ἐλαφρῶς ἐμπιέστων στιγμῶν κάτω λείψανον χαραγῆς, διαμέσως χρώσεις. Πρβ. MORGAN, 140 κέ. Ἐλαφρῶς ἐμπιέστοι στιγμαί: Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν P 9611 (FRANTZ, *Hesperia* 7, 1938, 450 ἀριθ. A 63 εἰκ. 11) καὶ τὰ Κορίνθου C - 37 - 1802 (MORGAN, ἀριθ. 1297 εἰκ. 114 ἐγγάρακτον), C - 37 - 852 (αὐτ. ἀριθ. 1502 εἰκ. 131 ἐγγάρακτον ἐπιπεδόγλυφον) καὶ C - 34 - 66 (αὐτ. ἀριθ. 1539 εἰκ. 132 ὁμοίως) β' ἡμίσεος 12ου μέχρι ἀρχῶν 13ου αἰ.

δ'. Ὑάλινα

107 (M 2). Ποτηρίου (;) τεμάχιον. Ὑψ. 0.037 πλ. 0.082 μ. (πίν. 8ζ). Πυθμὴν μὲ ἀκμὴν ἀπεστρογγυλευμένην. Ἀχρουν.

108 α - β (M 3 α - β). Κανδήλας δύο τεμάχια, ἐκ τῆς κοιλίας (α) καὶ λαβῆς (β). α') Ὑψ. 0.031 πλ. 0.072, β') Ὑψ. 0.06 μ. (πίν. 8ζ). Τοιχώματα λεπτά, χρῶμα ὑπόφαιον καὶ ὑποπρασινίζον. Ἡ κοιλία μὲ ὀριζόντιον ἡμικυλινδρικὸν κυμάτιον.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΑΛΛΑΣ

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Ἀντιστοιχία

τῶν κεραμεικῶν πρὸς τὰς θέσεις εὐρέσεώς των

| | | | | | |
|---------|-------|----|--|---------------------------|-------------------|
| Ὅμας I. | Ἀριθ. | 32 | Κράσπεδον τοῦ σπηλαιώδους κοιλώματος ἐν μέσῳ λατυπῶν (βλ. ἄνωτ. σ. 153) | | |
| | | 33 | Κράσπεδον τοῦ σπηλαιώδους κοιλώματος ἐν μέσῳ λατυπῶν (ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀριθ. 32) | | |
| | | 34 | Θάλαμος Γ. Ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου. Συννευρήματα: ἀριθ. 70, 89 καὶ 97 καὶ κρικός πόρτης ἀριθ. 17 (M 90). | | |
| | | 35 | Ἄνδρον (βλ. ἄνωτ. σ. 158) | ἐπίχωσης | I/II ¹ |
| | | 36 | » | » | I |
| | | 37 | » | » | I |
| | | 38 | » | » | I/II |
| | | 39 | » | » | I |
| | | 40 | » | » | I |
| » | II | » | 41 | » | II |
| » | » | » | 42 | Ἄνδρον (βλ. ἄνωτ. σ. 158) | I |
| | | 43 | » | » | I |
| | | 44 | » | » | I |
| | | 45 | Ὑπαιθρος λακκοειδῆς τάφος ἀνατολικῶς τῶν θαλάμων Γ καὶ Δ | | |
| | | 46 | Ἄνδρον | ἐπίχωσης | I/II |
| | | 47 | » | » | I/II |
| | | 48 | » | » | II |
| » | III | » | 49 | » | I |
| | | 50 | » | » | I |
| | | 51 | » | » | I |
| » | IV | » | 52 | » | I |
| | | 53 | » | » | I |
| | | 54 | » | » | II |
| | | 55 | » | » | II |
| » | V | » | 56 | » | II |
| | | 57 | » | » | II |
| | | 58 | » | » | II |

1 Ἡ ἐπίχωσης, ἐπικλινής, ἔφθανε μέχρι ὕψους ± 1.70 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀνδρόν· ἐσχηματίσθη μετὰ τὴν διευθέτησιν τῆς νοτίας περιοχῆς του (βλ. ἄνωτ σ. 156). Στρωματογραφικῶς ἦτο ἐνιαία. Ὡς ἐπί-

χωσης I χαρακτηρίζεται ἡ μέχρι βάθους ± 1.00 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου τῆς ὡς ἐπίχωσης II ἡ κάτω αὐτῆς μέχρι τοῦ ἐδάφους. Εἰς τὰ χαμηλότερα μέρη εὐρέθη ἀπερριμμένη τέφρα.

| | | | |
|------------------|---|----------|------|
| Όμας VI αριθ. 59 | Υπαιθρος δεξαμενή. Συνευρήματα: αριθ. 67, 95, 96 καὶ νόμισμα (αριθ. 27) Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1143 - 1180) | | |
| » VII » 60 | Ἀνδερων | ἐπίχωσις | II |
| 61 | » | » | II |
| 62 | » | » | II |
| 63 | » | » | I |
| 64 | » | » | I |
| 65 | » | » | II |
| 66 | » | » | II |
| 67 | Υπαιθρος δεξαμενή (βλ. αριθ. 59) | | |
| 68 | » » Βάθος ± 0.50 μ. ἀπὸ τῆς στά- θμης τῆς ἐπιχώσεως βαθυτέρον δύο τορνήσια ἐνετικά (αριθ. 29 καὶ 30) | | |
| 69 | Ἀνδερων | ἐπίχωσις | I |
| 70 | Θάλαμος Γ. Ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου (βλ. αριθ. 34) | | |
| » VIII » 71 | Ἀνδερων | ἐπίχωσις | I |
| 72 | » | » | I |
| 73 | » | » | II |
| 74 | » | » | II |
| 75 | » | » | II |
| 76 | » | » | II |
| 77 | » | » | II |
| » » » 78 | » | » | I |
| 79 | » | » | I |
| 80 | » | » | I |
| 81 | » | » | II |
| 82 | » | » | II |
| 83 | » | » | II |
| 84 | » | » | II |
| 85 | » | » | II |
| 86 | » | » | I/II |
| 87 | » | » | II |
| 88 | » | » | II |
| » IX » 89 | Θάλαμος Γ. Ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου (βλ. αριθ. 34) | | |
| 90 | » » Ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου | | |
| 91 | Υπαιθρος λακκοειδῆς τάφος τῆς συστάδος ἀνατο- λικῶς τῶν θαλάμων Γ καὶ Δ | | |
| 92 | Διγαμματοειδῆς διάδρομος (Ε), ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου | | |
| 93 | » » » » » | | |
| 94 | » » » » » | | |

| | | | | |
|---------------|-----|--|----------|----|
| Όμας IX αριθ. | 95 | Υπαιθρος δεξαμενή (βλ. αριθ. 59) | | |
| | 96 | » » (« » ») | | |
| | 97 | Θάλαμος Γ. Έντὸς λακκοειδοῦς τάφου (βλ. αριθ. 34) | | |
| | 98 | Υπαιθρος λακκοειδῆς τάφος τῆς συστάδος ἀνατολι- κῶς τῶν θαλάμων Γ καὶ Δ | | |
| | 99 | Ἄνδηρον | ἐπίχωσις | I |
| | 100 | » | » | II |
| » X » | 101 | » | » | II |
| | 102 | » | » | II |
| | 103 | » | » | I |
| » XI » | 104 | » | » | II |
| | 105 | » | » | I |
| » XII » | 106 | Ἀστροματογράφητον | | |

Δ. Ι. Π.

ATTIC INSCRIPTIONS: NOTES¹

The observations which follow are a partial result of my dissertation *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire*, (200 B.C. - A.D. 70) = E.K. No. 000², and of the preparation of prosopographies of the Aelii, Aurelii (B. D. Meritt's name-file was utilized), Flavii and Ulpri mentioned in Attic epigraphical documents. Moreover, the study expanded in the process. The squeezes at the Institute for Advanced Study were consulted during the summers of 1964 and 1965³.

1) *I.G.*, II², 1727 (*archontum laterculus*) (*fin. s. I a.*):

Line 3 βασιλεύς
 - - ω.εος (?) Κλεομένους

= St. Dow, *Hesperia*, III, 1934, p. 147 (*paullo ante* 63/2 (?))(= *Hesperia Index* (I-X), p. 139):

Line 3 Βασιλεύς
 Σωσίθεος Κλεομένους Μ[αραθώνιος?]

The name of the βασιλεύς has been read as Σωσίθεος, but it should be corrected to Δωσίθεος Κλεομένους Μ[αραθώνιος], for Δωσίθεος is known from the Eleusinian inscription published by J. Threpsiades (*Ἐλευσινιακά*, I) and republished by P. Roussel, *Mélanges Bidez*, 1934, p. 820₁₈: καὶ τοῦ λιθοφόρου | τοῦ ἱεροῦ λίθου καὶ ἱερέως Διὸς Ὁρίου καὶ Ἀθηνᾶς Ὁρίας καὶ Ποσειδῶνος Προσβατηρίου καὶ Ποσειδῶνος Θεμελιούχου | Δωσιθέου τοῦ Κλεομένους Μαραθωνίου (21/20 B.C. - J. A. Notopoulos, *Hesp.*, XVIII, 1949, p. 57). The *della* has been dotted, since it was not pos-

¹ I am greatly indebted to Dr. Markellos Th. Mitsos, General Ephor of Antiquities, for photographs, squeeze and information; to Prof. Benjamin D. Meritt for the supply of information and the use of his facilities; to Prof. George E. Mylonas for his original permission to publish the fragment from Eleusis, joining *I.G.*, II², 3581; to Father Edward W. Bodnar, S. J., for his photographic services for *I.G.*, II², 3534, 3568, 3581, 3608 and 11245 (photographed at the Institute for Advanced Study); and to Κυρία Δελημούζου for the photograph of *I.G.*, II², 10669. I wish to thank also the Interlibrary Loans Service of Love Library (University of Nebraska).

ABBREVIATIONS: a) James A. Notopoulos,

«Studies in the Chronology of Athens under the Empire», *Hesperia*, XVIII, 1949, pp. 1-57, and especially pp. 51-57 = (N); b) L. Moretti, *Iscrizioni Agonistiche Greche* (*Studi pubblicati dall' Istituto Italiano per la storia antica*, XII, 1953), pp. 202sqg. = (Moretti); c) *Index to Hesperia, Volumes I-X and to Supplements, Volumes I-VI*, American School of Classical Studies at Athens, 1946 = *Hesperia Index* (I-X); and d) *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* = A. E.

Prof. Meritt was consulted also for notations in his *I.G.*, II², volumes.

² Yale University, 1964 (1963) (unpublished as yet).

³ When visiting there under two summer grants by the University of Nebraska.

sible to read the name from the photograph published by Prof. Dow on p. 148 (Fig. 2). The name Δωσίθεος came into the Marathonian family through marriage (see *stemma* under *I.G.* II², 3488). The missing link between Κλεομένης (I) and Μαντίας (II) should be now Δωσίθεος (III), the βασιλεύς.

The *archontum laterculus* is dated on the archonship of Νικόστρατος Νικοστρά-
[του^{7 or less}]. An archon Nikostratos, son of Nikostratos, is known from about the time of the birth of Christ. Prof. Dow and others before him, led by various arguments, adopted an earlier date than J. Kirchner, thus creating a Nikostratos II who served as archon before the establishment of the priesthood of the Consul Drusus (9/8 B.C.). However, the identification of the βασιλεύς with Δωσίθεος of the Eleusian document would seem to suggest a later date for *I.G.*, II², 1727. And if we were to follow Prof. Dow's deduction (*loc. cit.*, p. 149), then the *archontum laterculus* may be dated perhaps at the beginning of the last third of the first century before Christ. Nikostratos II would be about forty years of age at this time, if he is to be identified as the father of Nikostratos III, the archon of about the birth of Christ (P. Graindor, *Chronologie des Archontes athéniens sous l'Empire* (1922), p. 52 (n. 18)). Otherwise, the archon Nikostratos, son of Nikostratos, may still be identified with the archon Nikostratos, son of Nikostratos, known from Delphi, as J. Kirchner inferred. The absence of the priesthood of the Consul Drusus may reflect some Athenian deviation from what is considered normal procedure.¹ But we should bear also in mind the age of Dositheos, when serving as βασιλεύς and λιθοφόρος καὶ ἱερεὺς, and the sequence of his offices.

2) *I.G.*, II², 1773 (a. 166/7 p.):

Line 62 περὶ τὸ βῆμα Φ . . . ος Ποσειδωνίο[υ]

= J. A. Notopoulos, *Hesperia*, XVIII, 1949, p. 13 (and p. 22, Table I).

The name of the secretary περὶ τὸ βῆμα should perhaps, with a great probability, be restored as Φ[αῦς]τος (or better Φ[λά]υιος Ποσιδώνιο[ς] (?)). From the squeeze only the following letters can be read distinctly: - - - ΟΣΠΟΣΙΔ - - - (cf. Plate No 9a),

¹ The omission of the priesthood of the Consul Drusus may perhaps be associated with the στάσις which may have taken place at Athens towards the end of Augustus' reign (cf. G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford, 1965, pp., 106ff.). Moreover, this Athenian στάσις may have been responsible also for the erasure of the titles of Νέος Ὅμηρος and Νέος Θεμιστοκλῆς from the name of Julius Nikanor from Hierapolis in Syria who had become an Athenian (see Bowersock, *loc. cit.*, p. 96). Nikanor may have been involved in the στάσις. But this would depend on the date of the *damnatio*.

It may be mentioned here that the first two

decades of the first century after Christ are very poorly documented from the viewpoint of Roman names (only seven names are entered in my dissertation under these two decades), although the Roman names reach the number of 50 in the period dated at the beginning of the first century after Christ. This scanty evidence which can be dated within the two decades mentioned above may be a reflexion of a disturbance in Athens at this time, but we should keep in mind also the numerous Julii appearing at a later period (cf. E. Kapetanopoulos, «The Romanization of the Greek East: The Evidence of Athens», *B.A.S.P.*, II (Nr. 2), February 1965, 51).

with the *omega* not so clearly visible. Perhaps also part of the *nu* has been preserved, but it is not definite. The stone has suffered damage on both sides.

The restoration of the name Φαῦστος seems to be suggested by the seemingly dubious *tau* before *omikron* and epigraphical evidence (cf. the two ephebes: Φαῦστος Ποσειδωνίου Ἀναγυ(ράσιος) - Ἀρχ. Ἐφημ., 1950/51, p. 38, line 49 - dating after 136/7 A.D., and probably from about A.D. 164/5;¹ and [Φα]ῦστος Ποσειδωνίου of the tribe Oineis - *I.G.*, II², 2128₇₂ (197/8 - 199/200 A.D. (N))). However, any association of the secretary περὶ τὸ βῆμα with the families (or family) of these two ephebes would conflict with Prof. Notopoulos' annual rotation of tribes, where the prytany-secretary of the year 166/7 A.D. should belong to the tribe Hadrianis. Also, the late date of the ephebes prohibits any identification of them with the prytany-secretary.

The name of the ἀντιγραφεύς (line 63) may be completed as [Πολί(?)]της *vacat*, for a vertical stroke appears to be preserved before the letter *eta* (see Plate). The name Πολίτης is rare (cf. *P.A.*, 11895 *sq.*, and *Hesperia Index* (I-X), p. 125). For lines 64/6, see *S.E.G.*, XXI, 1965, p. 232 (n. 607).

3) *I.G.*, II², 2018 (*init. s. II p.*):

Line 2 [κοσμητεύοντος - - - - -, Ἰούλι]ος Ἀλέξανδρος Διονυσίου Σουνιεύς
[ἀνέγραψε τοὺς συνεφήβους].

91 Ἰούλ Ἀλέξανδρος Διονυσίου Σουνι ε ῦς

Alexandros' Roman *nomen* is nonexistent, for what has been read as his *nomen* in line 2 (squeeze: $\Sigma \Theta \Theta \Delta \Upsilon \Lambda \Xi \Xi \Lambda \Lambda \Upsilon$) is actually the genitive ending of the demotic of the κοσμητής ([κοσμητεύοντος - - - - - έ]ως, Ἀλέξανδρος Διονυσίου Σουνιεύς). For line 91, the squeeze reads: $\Sigma \Theta \Theta \Delta \Upsilon \Lambda \Xi \Xi \Lambda \Lambda \Upsilon$; the decorative motif between Y and A had been read as a *lambda*, it seems. The $\Theta \Upsilon$ ending before the decoration is likely the genitive ending of a patronymic or demotic, and very remotely an abbreviated Roman *gentilicium*, for the decorative motif clearly marks a break there. Line 91: - - - - -]ου Υ Ἀλέξανδρος Διονυσίου Σουνιεύς. [E.K. No. 748].

4) *I.G.*, II², 2044 (*a. 139/40 p.*):

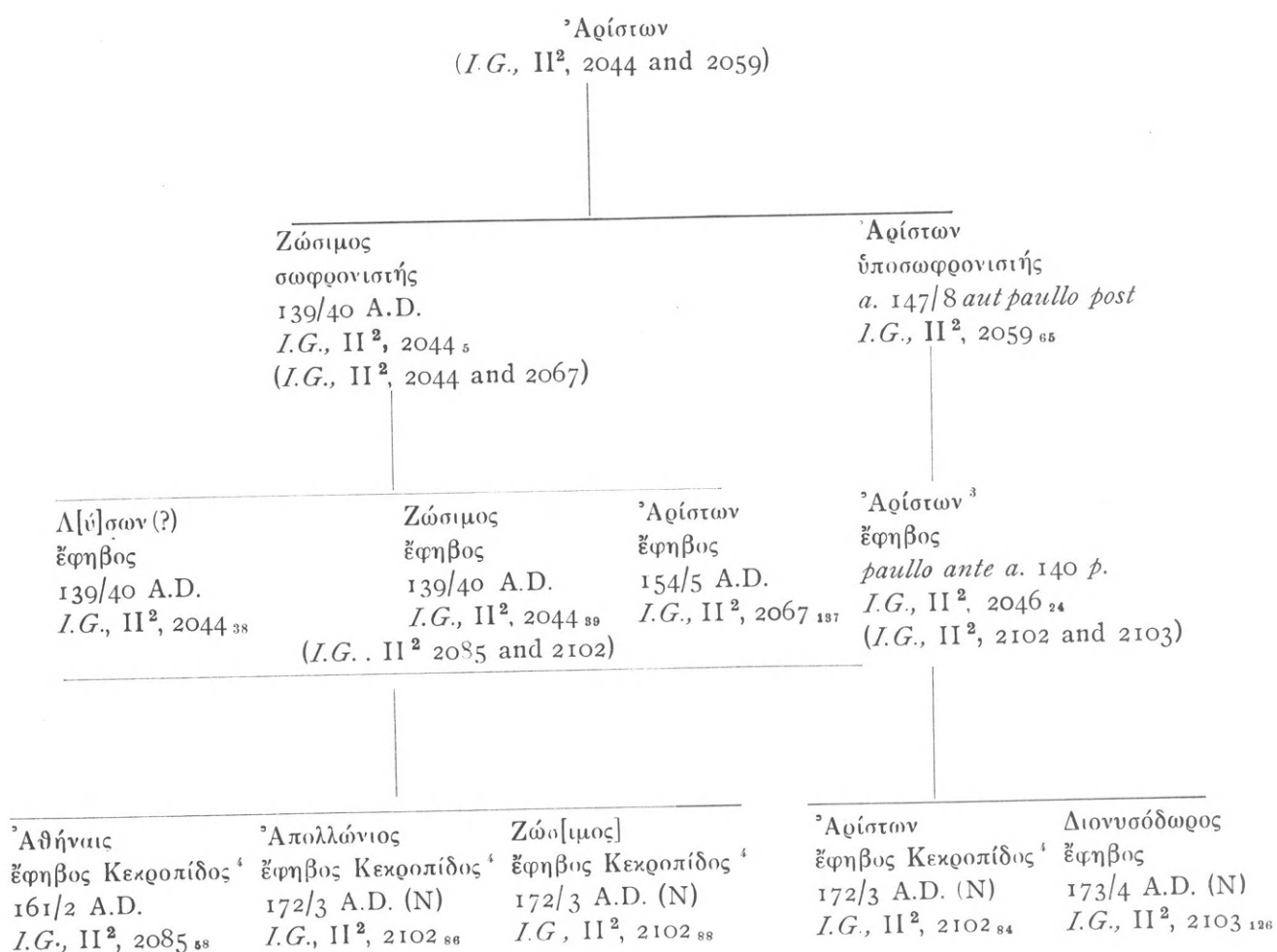
Line 38 Λ[άμπ]ων? Ζωσίμου Μελ

¹ The reason(s) for assigning this document to A.D. 164/5 will be discussed elsewhere in conjunction with *I.G.*, II² 2104. In favor of the restoration of the name Φαῦστος, the ephebe Ποσειδώνιος Φαύστου (Ἐρεχθεΐδος) may be cited in addition (cf. *I.G.*, II², 2102₁₆ (*a. 172/3 p.* (N))).

The question then arises as to the relation of this Ποσειδώνιος Φαύστου with Φαῦστος Ποσειδωνίου Ἀναγυ(ράσιος), for both of them belong to the same family. Their degree of relation may have a bearing upon the year of the ἐφηβία of Φαῦστος Ποσειδωνίου Ἀναγυ(ράσιος).

Prosopography favors the restoration of the name Ἀ[ρίστ]ων, but an Ἀρίστων, son of Ζώσιμος, appears as an ephebe later (*cf. I.G.*, II², 2067₁₃₇ - *a.* 154/5 *p.*) and presumably he is a son of the σωφρονιστῆς Ζώσιμος. The squeeze can be of no help in determining the name with certainty, for the stone is mutilated. However, space seems to rule out both Λάμπων and Ἀρίστων. Therefore, some other name may have been inscribed, and as far as the squeeze permits us to determine, it may have been Λύσων¹. Members of this family are known also from other inscriptions and the family's *stemma* is given below:²

ΜΕΛΙΤΕΙΣ



¹ The name Λύσων is not unknown in Attica, *cf. P.A.*, 9641 *sqq.* The *sigma*, however, is dubious, for what seems to resemble a *sigma* may be only the result of weathering.

² The name Ζώσιμος is attested a number of times under the deme Melite, or the tribe Kekropis (*cf. I.G.*, II², 2229^{30 33}, 2245^{178 281, 291, 325}, and

2270⁸¹. *Cf.* also Ζώσιμος Ἀρίστωνος Βησ(αιεύς) (*I.G.*, II², 2130¹⁶¹ (*a.* 192/3 *p.*) and 2193⁹⁴ (*a.* 205/6 *p.* (N))).

³ The name and demotic would identify this ephebe as belonging to the family of Ἀρίστων; and chronology permits only this identification.

⁴ These ephebes are included in the *stemma* by

5) *I.G.*, II², 2059 (*a.* 147/8 *aut paullo post*):

Line 38 [τος Γαργήτιος, 'Ον]ήσιμος καὶ 'Ηλιόδωρος
 - - - - - ἦθεν^{vv}

The ephebes ['Ον]ήσιμος and 'Ηλιόδωρος belong to the deme Pergase, for they are without doubt the sons of the ὑποσωφρον[ιστῆς] 'Ονήσιμος > Περγασῆθ[εν] (line 67). Cf. also the ephebe 'Εράτων 'Ηλιοδώρου Περγ (*A.E.*, 1950/1951, p. 26, line 19)¹. Thus, lines 38 and 39 are to be completed: ['Ον]ήσιμος καὶ 'Ηλιόδωρος | 'Ο[νησίμου Περγασ]ῆθεν.

6) *I.G.*, II², 2102 (*a.* 172/3 *p.* (N)):

Line 81 Φιλοκράτης >
 Τειμοκράτης Φιλοκράτου

These two ephebes of the tribe Kekropis should be identified as sons of the ephebe 'Ιούν. Φιλοκράτης 'Αλαιεύς (*I.G.*, II², 2075, col. II, 19 (*med. s.* II *p.*)). Such² an identification would date *I.G.*, II², 2075, as *paullo post a.* 136/7 *p.*

7) *I.G.*, II², 2108 (*c. a.* 180 *p.* (?)):

[ὁ] κο[σμητῆς τῶν ἐφήβων ἐπὶ]
 ⁵
 Λύρ<M[. ἄρχοντος τοῦς]
 ὑπ' αὐ[τὸν ἐφηβεύσαντας καὶ]
 τοῦς [συνάρχοντας ἀνέγραψεν].
 5 ἀντι[κοσμήτης' - - - - -]
 παιδοτ[ρίβης' - - - - -]
 γραμμα[τεύς' - - - - -]

According to J. Kirchner the stone of the above document seems to have perished (*perisse videtur*), and the version given in the *IG* II², is that as supplied by A. Dumont. However, the above restoration has left no space for the *kosmetes'* name (or the archon's name, as the person recorded in line 2 may be the κοσμητής), and as an improvement to the text, the following restoration is proposed:

virtue of their tribe, their patronymics and synonymy in two instances. Chronology helps to establish their degree of relation in the family.

¹ This ephebic document dates from the fourth

decade of the third century after Christ.

² E.K. No 891. Φιλοκράτης should be identified as being perhaps the brother of 'Ιούνιος Θεμιστοκλῆς 'Αλαιεύς (E.K. No. 890).

[ἀγαθῇ τύχῃ]

[ὁ] κο[σμητῆς τῶν ἐφήβων τῶν ἐπὶ ἄρχοντος]

14
(*nomen cosmetae*)

9
Αὐρ. < Μ[.....¹..... τούς τε]

5
ὑπ' αὐ[τῷ ἐφήβους καὶ τοὺς συνάρχοντας καὶ]

ca. 17
τοὺς [περὶ τὸ Διογένειον² ἀνέγραψεν].

ca 18
ἀντι[κοσμητῆς'.....].

ca 19
παιδοτ[ρίβης'.....].

γρ[αμμα]τεὺς'.....].

8) *I.G.*, II², 2121 (*E.M.* 8551) (*fin. s.* II *p.*):

Line 10 [Κόι]ντος Ζῆθος >

[Κόι]ντος Ζῆθος > (as the two names must be taken together) is to be identified perhaps with the ephebe of 154/5 A.D. of the tribe Hippothontis, Κόιντος Ζήθου Πολ (demoticum Πολ obscurum (Kirchner)) (*I.G.* II² 2067₁₄₇). If this identification is correct, the *E.M.* 8551 document then is other than an ephebic catalogue. Cf. also [Υ]-ἀκινθος Εὐτυχίδου (line 14), who has been identified with Ὑάκινθος Εὐτυχίδου νε(ώτερος) (*I.G.*, II², 2361₂₇), ὀργεῶν at the beginning of the third century after Christ.

9) *I.G.* II², 2125 (*a.* 193/4 *p.* (N)):

Line 17 [σ]ωφρονισταί
[Εὐ]τυχίδης Θεοδώρου Μελ
7
.....ος Θεοδώρου [Με]λ

The name of the σωφρονιστής (line 19) should be completed as [Ἐπάγαθ]ος on grounds of epigraphical evidence³. He is evidently the same as the ephebe of 163/4 A.D. (cf. *I.G.*, II², 2086₁₅₆ and 2087₁₀: Ἐπάγαθος Θεοδώρου Μελι(τεύς) and Ἐπάγαθος Θεοδώρου Με(λιτεύς)). The roots of this family go back apparently to the

¹ The archon Αὐρ. Μ. [...], as restored, is otherwise unknown. From my *prosopographia* of Aurelii in Attica, it is shown that there are 26 Aurelii whose *cognomina* begin with the letter Μ (including the archon of this document): 11 (with demotic); 10 (with a tribe); 4 (without a demotic); and 1 (ξένος). Moreover, with the exception of *I.G.*, II², 2108 (*ca.* 189 *p.* (?)), 3655 (*s.* II *p.*), 3677 (*s.* II/III *p.*), and *S.E.G.*, XXI, 1965, n. 612 (*s.* II *p.*), all other documents where these Aurelii are mentioned date from the third century after Christ, and undoubtedly our document should be dated also in that century.

Prof. Meritt advised me (*per litt.*) that «Stamires has written the archon's name in [that is, in Prof. Meritt's *I.G.*, II², volume], in pencil, as Μελπομε-

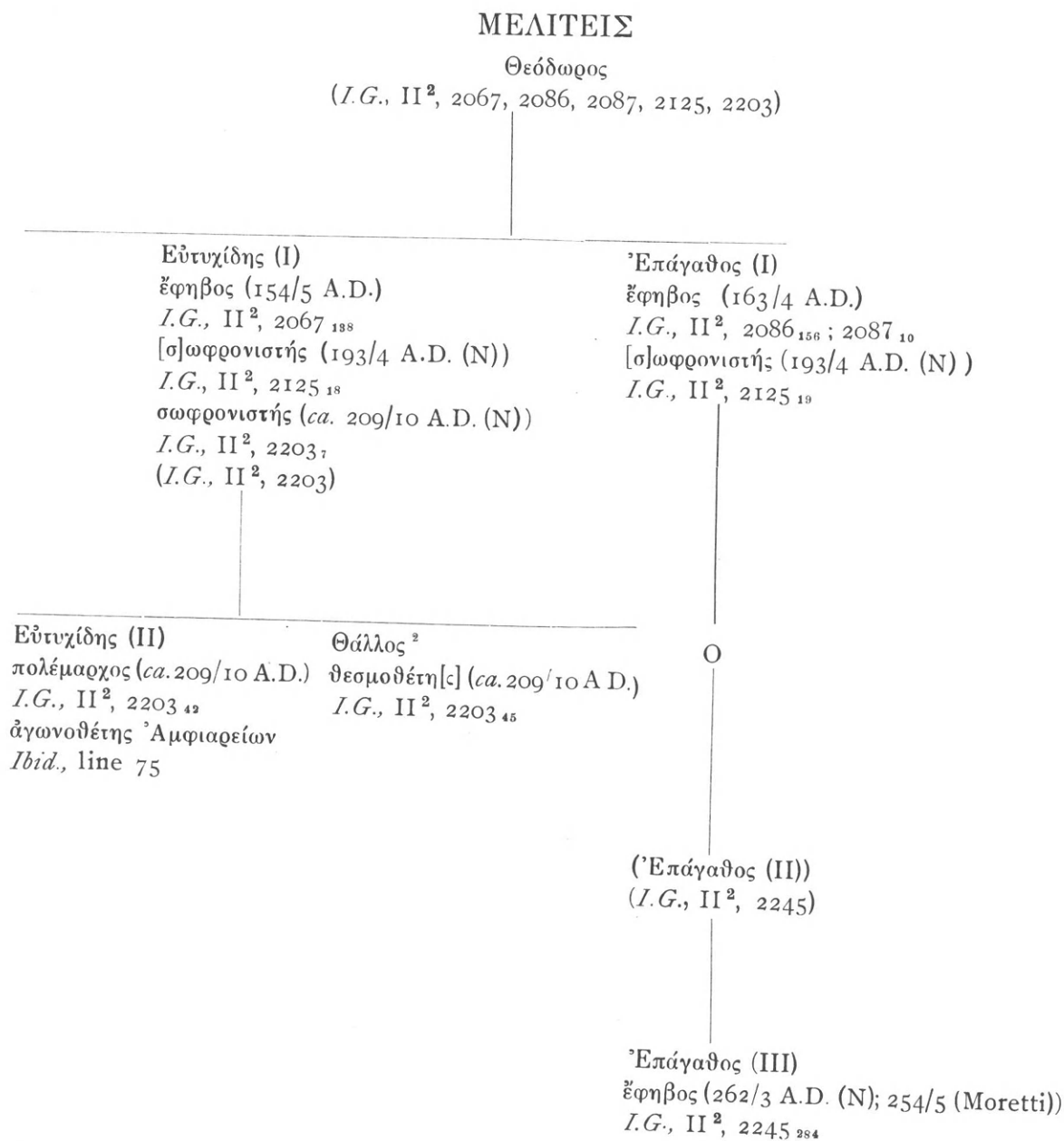
νός.» Melpomenos is the best choice and the restoration of the document admits his name. For Melpomenos' archonship, see *infra* (Appendix), p. 197, n. 2.

² For οἱ περὶ τὸ Διογένειον, see Oscar W. Reinmuth, «Hoi Peri To Diogeneion Again», *T.A.P.A.*, XCIII, 1962, pp. 374-388 = *S.E.G.*, XXI, 1965, p. 239 (n. 628).

³ There is also the possibility of restoring the name as [Διονύσι]ος Θεοδώρου [Με]λι (cf. the [χε-στροφύλα]ξ, [Διονύσι]ος Θεοδώρου Μελ[ι] (*S.E.G.*, XII, 1955, p. 43, n. 123₂ — *s.* II *p.*)), if this document dates from the second part of the second century after Christ. The *upsilon* of the patronymic Θεόδωρος is visible on the stone.

Διονύσιος Θεοδώρου Μελιτεύς belongs without doubt to the family of the σωφρονισταί, but his relation

fourth century B.C., as noted in the notes, and a last member is mentioned in the middle of the third century after Christ, as indicated in the genealogical table below:¹



cannot be placed in the family tree. He is, however, a descendant of Θεόδωρος [Διονυσίου Μελιτεύς, ὑποπαιδοτρίβης in 55/4 B.C. (*I.G.*, II², 2993^{6/7} (= *Hesperia*, XVIII, 1949, p. 47)), and Θεόδωρος] Διονυσίου [Μελιτε]ύς (to be distinguished from the preceding), κοσμητής under Claudius (*I.G.*, II², 1976⁴ and 1977^{4/6})

The name Διονύσιος appears a number of times under the deme Melite and the tribe Kekropis, but

no association can be made, and the same is true of Εὐτυχίδης Σπόρου (Κεκροπίδος), ephebe in 144/5 - 148/9 A.D. (*I.G.*, II², 2051⁷⁴) (cf. *I.G.*, II², 1790⁸⁰ = *Hesperia*, XVIII, p. 43, 2037⁷⁸, 2049⁸¹, 2103¹²⁵, 2128⁷⁶ (2129¹³), 2239²⁶⁸, 2242⁵, etc.).

¹ For ancestors of this family, cf. *P.A.*, 6881, 6882, 6883, and *S.E.G.*, XXI, 1965, p. 225 (n. 591¹⁷) (ca. 321 a.).

² For the name Θάλλος, J. Kirchner referred to

10) *I.G.* II², 2213 (*post. a.* 212 *p.*):

| | |
|---------|---------------|
| Line 31 | Ἀδ[ριανίδος] |
| | - - - |
| | - - - |
| | Αὐρ ΔΙΙ - |
| | Αὐρ Βε - |
| | Ἀττι[χός - |
| (35) 25 | Ἀρτεμ - |
| | Αὐρ Κυρ - |
| | Α[ὐρ] Ἀσκλη - |
| | <i>vac.</i> |
| | Οἰνηίδο[ς] |
| | Μ ΚΛ Ἀσ - |
| (40) 30 | Μ ΚΛ Εἰρ - |

Certain modifications are required on the above lines, as observed on the squeeze at the Institute and the photograph (Plate No. 10):

| | |
|---------|---|
| Line 31 | Ἀδ[ριανίδος] |
| | [- <i>reliquiae</i> -] |
| | [- <i>reliquiae</i> -] |
| | Αὐρ Ἀφ - |
| 35 | Αὐρ Βε - |
| | Ἀττικ[ός - |
| | Ἀρτεμ - |
| | Αὐρ Κυρ - |
| | Σωτᾶς Κα - |
| | <i>vac.</i> |
| 40 | Οἰνηίδο[ς] |
| | Μ ΚΛ Ἀγ[άθων?] ¹ |
| | Μ ΚΛ Εἰρη[ν]αῖος] |
| | - C ^{ca. 3} ... Φ - ² |

The name Σωτᾶς was read from the squeeze, as well as the dotted letters *eta* and *nu* in the name Εἰρη[ν]αῖος] (lines 39, 42).

I.G., II², 2061₆₇ Θάλλος Εὐτυχίδου (ἐπένγραφος) (*med. s.* II *p.*). See, however, Θάλλος Ἀφροδισίου Μελ(ιτεῖς), ephebe at the same time as Εὐτυχίδης Θεοδώρου (154/5 A.D.) (*I.G.*, II², 2067₁₃₆).

¹ Dr. Mitsos.

² Dr. Mitsos, who reads also the following, not shown above: Line 29: Αὐρ. Ε — ; and between lines 29/30: ΑΥΡ.

11) *I.G.*, II², 2220 (*post a.* 212/3):

vacat 0,02
 δ]ιὰ βίου
 παιδοτριβ]ης Αὐρη[λ -
 Αἴλ Χρυσ -
 - - - 'Α]φροδείσι[ου - -
 5 - - - Συντροφ[ου - -
 - - - 'Ονησίμο[υ - -
 'Απ]ολλοφά[νους - -
 - - ντο[ς - -
 - - -

Dr. Mitsos has made certain new readings on this fragmentary ephebic document (*cf.* *S.E.G.*, XII, 1955, p. 45, n. 132 = *B.C.H.*, LXXIV, 1950, p. 221: «Avant la l. 1 de Kirchner et le *vac.* 0.02, on voit les traces de deux lettres: - - -ϜΠ- -. — L. 2: Αὐρ' Π- - au lieu de Αὐρή[λ-]. — L. 6: [*praenomen* 'Ονήσιμο[ς] au lieu de- - - 'Ονησίμο[υ - -].»).

The above document belongs probably to the fourth/fifth decade of the third century after Christ. This is suggested by the names of the ephebic officials. Line 1 is to be supplied undoubtedly as [οἱ δ]ιὰ βίου. If this is correct, ['Α]φροδείσι[ος] (line 4) may be identified with Αὐρ. 'Αφροδείσιος, the *κεστροφύλαξ*, of *I.G.*, II², 2243₃₅ (244/5 A.D. (N))¹, Σύντροφ[ος] (line 5) with Σύντροφος Εὐκαρπίδου ἐκ Κοίλης, the *γραμματεὺς*, of *I.G.*, II², 2242₁₀ (238/9 A.D. (N)), 'Ονήσιμο[ς] (line 6) with 'Ονήσιμος Εὐκαρπίδου ἐκ Κοίλης, the *ὑπογραμματεὺς*, of *I.G.*, II², 2243₃₃ (244/5 A.D. (N)), and ['Απ]ολλοφά[νης] with Αὐρ. 'Απολλοφάνης 'Αγνούσιος, the *ὄπλομάχος*, of *I.G.*, II², 2242_{8/9} (238/9 A.D. (N)). Αἴλ. Χρυσ[ος] (line 3) may perhaps be identified with the *ἡγεμὼν* Χρυσόγονος of *I.G.*, II², 2245₃₄ (262/3 A.D. (N); 254/5 A.D. (Moretti)).

An objection to the above proposed restorations would be Dr. Mitsos' new reading for line 2 (Αὐρ' Π- -), for the *παιδοτριβ]ης* in this period was Αὐρ. Σεραπίων ὁ καὶ Κράτων Παιανιεύς (*cf.* *I.G.*, II², 2239_{5/6} (239/40 A.D. (N))). However, even this objection could be overcome, if line 2 were to be completed as [ὑποπαιδοτριβ]ης Αὐρ' Π[ωλλίων] (*cf.* *I.G.*, II², 2237₂₂ (*ca.* 232 A.D. (N))). On the other hand, as Prof. Meritt has also informed me (*per litt.*), the name in line 2 reads better as Αὐρη[λ -]. The reason for this is that there is no stroke over the name Αὐρ as there is over Αἴλ (line 3). Moreover, the horizontal stroke which could be taken as belonging to a Π is too low, that is, in a position where the horizontal stroke of an *eta* should be. Thus, the name of the [παιδοτριβ]ης may still be supplied as Αὐρή[λιος Σεραπίων ὁ καὶ Κράτων] (see below, p. 186, note 1).

¹ See below, p. 188, note 2.

Dr. Mitsos has published also another fragment belonging to this document (*cf.* *S.E.G.*, XIII, 1956, p. 32 (n. 53))¹.

12) *I.G.* II² 2235 (234/5 A.D. (N)):

Line 5 [παιδοτρίβης διὰ βίου - - - - - ο]υ Φηγούσιος

Space and prosopography favor the name of [Κάσιος Διονυσόδωρο]υ Φηγούσιος as παιδοτρίβης, without the designation διὰ βίου. Kasios was ephebe in 207/8 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2199₇₁). His father Διονυσόδωρος Κασίου Φηγούσιος was σωφρονιστής during the same year (ll. 45/6). The father of the σωφρονιστής was ephebe in 163/4 A.D. (*cf.* *I.G.*, II², 2086₄₆ Κάσιος Κασίου Φηγούσιος). The name of the παιδοτρίβης could be supplied also as [Διονυσόδωρος Κασίο]υ Φηγούσιος, but age suggests better the ephebe of 207/8.

Line 58 -ου ἐκ Κοίλης

The position of this fragmentary name and the demotic would suggest that the name to be supplied would be that of the ὑπογραμματεὺς, [Ὀνήσιμος Εὐκαρπίδου] ἐκ Κοίλης (*cf.* *I.G.*, II², 2239_{21/24} [ὑπογρα]μμα[τεὺς] | [Ὀνήσιμ]ος Ε[ὐ] | καρπιδ[ο]υ[ν] | [ἐκ Κοίλ]ης).

1 Lines 1/3 of *E.M.* 3650 read:

ΙΑΒΙΟΥ/ΙΗCΑΥΡΗ/ΙΛΧΡΥC

(as determined from the squeeze and the excellent photograph by M. Mitsos in the Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου (1953), opposite page 512 (Plate XXVI, Fig. 2)). Line 8 contains apparently a genitive ending, but line 2 requires the nominative, unless we were to read the remaining letters as belonging to a patronymic (or again simply to an ephebic office in the genitive?).

It should be mentioned also that the nomen of the ἡγεμὼν Χρυσόγονος (if he had one) is not known and that an Αἴλιος Χρῦσος Σφήτιος, κήρυξ βουλῆς, is attested from the beginning (or perhaps from later?) of the third century after Christ (*cf.* *I.G.*, II², 4949₈).

E.M. 3700 appears to come before *E.M.* 3650 (3700 + 3650) (see Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου, p. 512). And where Dr. Mitsos restores [σωφ]ρονισταί, it would be best perhaps to read [ὑποσωφ]ρονισταί, the σωφρονισταί being inscribed above (*cf.*, for example, *I.G.*, II², 2243_{12/26}). Such an order is required by line 1 (Kirchner), if correctly interpreted ([οἱ δ]ιὰ βίου).

[σωφρονισταί]
 a .] Ν[-
 -] θ' Συ[β - (aut Συ[π -)
 -] ρος vac.
 -] ς Γαρ vac.
 ? -] vacat
 5 ὑποσωφ]ρονισταί
 -] Μαρχελλο[-
 -] Παιαν vac.
 - Γ]αργήτ vac.
 -] Ἀμφικλ[-
 - - - ? - - -
 10 b -] CΠ[-
 - δ]ιὰ βίου vac. ?
 -] βης Αὐρή[λιος -
 -] Αἴλ Χρυσ[-
 -] φροδεῖσι[-
 15 -] Συντροφ[-
 -] Ὀνησιμο[-
 -] ολλοφά[-
 -] ντο[ς -

The proposed restorations for *E.M.* 3650 are not incorporated in the above version, nor those of M. Th. Mitsos for *E.M.* 3700 (lines 6 and 9). The text is given only to illustrate the possible joining of the two fragments. Line 2 records apparently an abbreviated patronymic and demotic.

As the above fragmentary line has been numbered 58, line 60 should begin now at A-.

13) *I.G.*, II² 2237 (*ca.* 232 *p.* (N)):

| | | |
|------|-----|----------------------|
| Line | 4 | ... Ἀριστόβουλος > |
| | 6 | Ἀπολλώ νιος Μοι Φυλά |
| | 43 | ... Καλλίφρων |
| | 44 | [... Π]άτροκλος |
| | 59 | υ > ? Πραξιτέλης > |
| | 75 | Κλ > Ὠκεανός |
| | 83 | Σωκράτης Σωτῦ |
| | 89 | Αἴλιος Κλέανδρος Τ |
| | 133 | Αὐρ Ῥηγεῖνος |
| | 161 | Ἀτ(τ)ικὸς Ζωσίμου |

An examination of the photograph (Plate No 9b) indicates certain corrections on the above lines, as does external evidence:

| | | |
|------|-----|------------------------|
| Line | 4 | [Αὐρ] > Ἀριστόβουλος > |
| | 6 | Ἀπολλώ νιος Μοι Φυλά > |
| | 43 | [Αὐρ] Καλλίφρων > |
| | 44 | [Αὐρ Π]άτροκλος |
| | 59 | Πραξιτέλης > |
| | 75 | Κλ > Ὠκεανός > |
| | 83 | Σωκράτης Σωτῦ |
| | 89 | Αἴλιος Κλέανδρος > (?) |
| | 133 | Αὐρ > Ῥηγεῖνος |
| | 161 | Ἀτικὸς Ζωσίμου |

COMMENTARY: Line 4: As space indicates, Ἀριστόβουλος had also a Roman *nomen* which is supplied as Αὐρ(ήλιος) (*cf.* the ἀγωνοθέτης and συστρεμματάρχης, Αὐρ > Ἀριστόβουλος > (line 50) and Ἀριστόβουλος > (line 67), who is to be identified with the θεσμοθέτης). Line 6: The siglum > belongs actually to this line than to that of 59. Lines 43/4: These two ephebes of the tribe Aigeis, mentioned also in lines 54 (Αὐρ > Πάτροκλος Καλλίφρο >), 64 (Καλλίφρων >), and 65 (Πάτροκλος), are the sons of Καλλίφρων, son of Πρότειμος, from Gargettos (see *A.J.A.*, XLV, 1941, p. 541). The family's *stemma* is given at the end of the *Appendix* under *A.E.*, 1950/51, p. 49 (n. 30), p. 202. Line 59: See above, line 6; and line 71: Πραξιτέλης >. Line 75: Patronymic siglum after the name Ὠκεανός. Line 83: A dot appears over the letter *upsilon*,

which is to be interpreted perhaps as a mark of ornamentation¹. Line 89: W. Dittenberger (III 1193) printed nothing after the name Κλέανδρος, but under the *litterae majusculae* gave a sign as 〕 7, which is a close approximation of what appears on the stone. Kirchner, however, read the sign as T. From the photograph, we can see that the inscribed part after the name Κλέανδρος looks like this: π. Certainly the left stroke must be a patronymic siglum, while the right may be accidental. But what the whole symbol may signify is not clear; perhaps: 〕 Π(ρεσβυτέρου), as a ligature. Line 133: Abbreviation sign after the name Αὐρ(ήλιος). Line 161: The name Ἀττικὸς should be printed with one T, as inscribed on the stone.

14) *I.G.*, II², 2239 (239/40 A.D. (N)):

| | | |
|---------|----------------------|------------|
| Line 12 | βασιλεύς | πολέμαρχος |
| | Κλώδ' Ὀνήσιμος Κλ/// | Ζήνων |

The πολέμαρχος had also a Roman name and it was Κλαύδιος. His *nomen* above was printed next to the name Ὀνήσιμος, but an examination of the squeeze reveals that the letters Κλ/// go with Ζήνων. Therefore, Zenon's full name should be: Κλ[α]ύ-(διος) Ζήνων. Moreover, the πολέμαρχος is to be identified with the ὑποσωφρονιστής of 244/5 A.D.² (N) (*I.G.*, II², 2243₂₁: Κλα Ζήνων). E.K. No. 1306.

15) *I.G.*, II², 2461 (*med. s. I a.*):

| | |
|---------|-----------------------|
| Line 38 | Δε[ιραδιῶ]ται |
| | .. φων Διο[νυ]σοδώρου |

The name of Dionysodoros' son should be restored as [Ἰο]φῶν. As John Threpsiades has already suggested (*Ἐλευσινιακά*, I, 1932, p. 230 (lines 28-29)), the above Ἰοφῶν is to be identified with certainty as being identical with Ἰοφῶν Διονυσοδώρου Δειρ[α]διώτης, the ὕμναγωγός in the Eleusinian inscription, dated by Prof. Notopoulos in 21/20 B.C. (*Hesperia*, XVIII, 1949, p. 57)³. Prof. Reinmuth supports a date as *ca.* 50/49 for *I.G.*, II² 2461 (*B.C.H.*, XC-1966-I, p. 97).

¹ For a similar dot over *upsilon*, cf. *I.G.*, II², 4063. V 2: ΑΤΤΙΚΟΨ. V 3 *fin.*: ΝΙΟΨ. It does not seem to be an accentuation mark.

² Actually the date of *I.G.*, II², 2243 (see line 29: Αὐρ. Εὐ[τυχίδης], ὑπο[ζάκορος]) should be 245/6 (or 237/8), for Εὐτυχίδης 〕 Ἀθμο(νεύς) (*I.G.*, II², 2245₃₈) was ὑποζάκορος for the eighteenth time in 262/3 A.D. (N) (254/5 (Moretti)).

³ Ἰοφῶν had a daughter, named Κλεοπάτρα, and she was honored by a son of [Διονυ]σόδωρος III Σουνιεύς, the son of Σοφοκλῆς III Σουνιεύς

who was a brother of Iophon and had been adopted into the family from Sounion (*I.G.*, II², 4046 - *fin. s. I p.*). As the identification stands, this document should be dated now in the first half of the first century after Christ. Cf. A.E. Raubitschek, *Jahreshefte*, XXXVII, 1948, *Beiblatt*, p. 38 = *Ἐλευσινιακά*, I, p. 225, and pp. 39 - 40 (stemma). The reading in P. Roussel's text Ἰοφῶν Διονυσίου Δειρ[α]διώτης should be Ἰοφῶν Διονυσοδώρου Δειρ[α]διώτης (*Mélanges Bidez*, 1934, p. 820, lines 28/9).

The squeeze at the Institute shows the following modifications (Plate No 11b):

[ὁ] δῆμο[ς]
 Αὐρηλίαν ἱερὰν παρθένον Κόττα
 θυγατέρα εὐσεβείας ἔνεκα.

Line 2: The father's name reads on the squeeze as Κόττα rather than as Κοί-
 (ντου) Α[ὐρ(ηλίου)]¹.

18) *I.G.*, II², 3568 (s. I/II p.):

a c b
 Κλαυδί[αν - - - - -]
 θυγατέ[ρα μν]ηθεῖσ[α]ν ἀφ' ἐστ[ίας].
 ἐπὶ ἱερ[εῖ]ας Διώνης
 d
 Κλαυδία[ν - -
 θυγατ[έρα - -

These four fragments appear to come from two different sides of the same base. As they are given in the *I.G.*, II², the fragments do not present a coherent text, but the following arrangement seems to solve the problem (Plate No 12a):

d
 Κλαυδί[α ca 20
 θυγάτ[ηρ ἀνέθ]ηκε Δήμητρι καὶ Κόρῃ>//
 a c b
 Κλαυδί[αν ca. 20
 θυγατέ[ρα μν]ηθεῖσ[α]ν ἀφ' ἐστ[ίας].
 ἐπὶ ἱερ[εῖας >] Με[μ] <] Διώνης.²

19) *I.G.*, II², 3581 (*ante med. s.* II p.):

[Φούλβιος Μητροδώρο]ς Μάξιμος
 [Σουνιεὺς μνηθέν]τα ἀφ' ἐ- vac.
 c. 8
 [στίας Φο]ύλβιον Μη-
 [τροδώρου τὸν ἑαυτοῦ] υἱὸν Δή-
 [μητρι καὶ Κόρῃ ἀνέθ]ηκεν.

¹ E.K. No 562 and No 565. No certain identification of Aurelia and Cotta can be established, but the father is to be identified probably with M. Aurelius Cotta Maximus Messalinus (*P.I.R.*, I², p. 304, n. 1488), or belonging to that family.

² E.K. No 741 (Κλαυδί[α]). The priestess Dione must have borne also a Roman name and my interpretation of line 5 is considered to be correct. From an examination of the squeeze at the Institute, it appeared that line 5 was inscribed in a

continuous fashion, without any interruptions of stone defects, as there is at the beginning of line 4 (ΘΥ ΓΑΤΕ). Με[μ(μία)] Διώνη would owe her Roman *civitas* to Publius Memmius Regulus, the governor of Achaia, Macedonia and Moesia (A.D. 35-44) (*P.I.R.*, II, p. 364, n. 342), or perhaps to his son Gaius Memmius Regulus (*R.E.*, XVA, col. 625, n. 28). Dione's *civitas* was granted without doubt by Claudius, either directly to her or to another member of her family.

The text needs now revision, as a new fragment belonging to the above inscription was discovered among the squeezes from Eleusis at the Institute. The new fragment completes the text as follows (Plate No 12b):¹

ca. a. 70 p. [Πούπλ]ιος Φούλβιος Μάξιμος
[Σουνιέ]υς μυηθέντα ἀφ' ἐ- vac.
[στίας] Πούπλιον Φούλβιον Μη-
[τροδώρ]ον τὸν ἑαυτοῦ υἱὸν Δή-
[μητρι κ]αὶ Κόρη ἀνέ[θ]ηκεν.

The initiate ἀφ' ἐστίας is known from an ephebic catalogue, where he is listed as archon and his archonship has been dated as before A.D. 112/3.²

20) *I.G.*, II², 3664 (*E.M.* 10303) (*fin. s.* II/*init. s.* III p.):³

Line 2 καὶ ἡ βουλὴ τῶν Χ
6 παναγῇ Ἰάσονα Ζήθου
τὸν καὶ Λόγισμον Ἀγνού-
σιον

Since this document had been dated at the end of the second/beginning of the third century after Christ, Jason, called also Logismos, had been identified with Αἴλιος Λόγισμος, ephebe of Attalis in A.D. 158/9 (*I.G.*, II², 2079₈). However, this identification is not correct⁴, because *I.G.*, II², 3664 dates from the period when the Boule

¹ The Eleusinian fragment (Nr. 641) is published also with the permission of the ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ, under whose jurisdiction such matters fall and to whom I am also grateful.

² *I.G.*, II², 2021₁₈: ἐπὶ ἄρχοντος Φο[υλ]βίου Μητροδώρου Σουνιέως. The *nomen* Fulvius is not entirely unknown in Athens: cf. *S.E.G.*, XXI, 1965, p. 173, n. 497₄₋₁₈₋₁₆: Μάρκον Φόλβιο[ν] - - - -ον Βησαιέα] (lines 4/5) (*ex s.* I a.); Φούλ[βιος] - - -] (*I.G.*, II², 2046₇₈ — *paullō ante a.* 140 p.); Πρῦμος Φου[-] (doubtful) (*I.G.*, II², 7753₈ — *s.* II p.); and Φούλβιος [Πλαυτιαν]ός (*I.G.*, II², 4216 — *ante a.* 205 p.). M. Fulvius Nobilior, who waged the war against the Aetolians in 189 B.C. (*R.E.*, VII, col. 265, n. 91), may also be mentioned. Maximus may have been of Italian origin who had settled in Attica. This seems to be indicated by his *nomen* and *cognomen*. The son's *cognomen* may be a sign of complete assimilation with the Greek population. Metrodoros' age at the time of his initiation ἀφ' ἐστίας may have been about ten years old (cf. George E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton, 1961, p. 236, where observed that ὁ ἀφ' ἐστίας «seems to have been a young boy.» The archonship of Μητροδώρος has been dated as before 112/3 A.D., and perhaps it could be dated now as ca. 109/10 A.D. (cf. the παιδοτριβὴς Δημήτριος Εἰσιγένο[υ]ς Παμνούσιος (*I.G.*, II², 2021₁₈ — *ante a.* 112/3 p.; 2022₁₂ — *ca. a.* 112 p.; 2023_{55/6} — *ca. a.* 112 p.; and 2024₁₂₃

— *a.* 112/3 p.)). Metrodoros would have been about forty-nine years old at this time.

The selection of Μητροδώρος as a παῖς ἀφ' ἐστίας indicates that his family was prominent in Athens and this is borne out also later by his having served as archon. George E. Mylonas gives a definition of a παῖς ἀφ' ἐστίας (*loc. cit.*, p. 317 (Glossary)). A number of inscriptions mentioning a παῖς ἀφ' ἐστίας is known (see J. H. Oliver, *Hesp.*, XXVII, 1958, p. 41, note 5, and the writer's article in the *Αρχ. Ἐφημ.* 1964 (1967), pp. 120-123).

³ This document was first edited by A. Wilhelm (*Beitr.*, p. 95, n. 81).

⁴ Certainly the ephebe of 158/9 A.D., Αἴλιος Λόγισμος, belongs to the family of Ἰάσων ὁ καὶ Λόγισμος, as well as Αἴλ. Λόγισμος Ἀγνού(σιος), ephebe in 205/6 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2193₁₄₀) and prytanis in 221/2 A.D. (N) (*I.G.*, II², 1824₉). The prytanis was either a son or grandson of the ephebe of 158/9 A.D. To the same family must be assigned Αἴλ. Διόφαντος, prytanis of Attalis in 221/2 A.D. (N) (*I.G.*, II², 1824₁₂). And perhaps both Ἐπαφρόδειτος Ἰάσον(ος), ephebe of Attalis in 205/6 A.D. (*I.G.*, II², 2193₁₄₅), and Πό. Αἴλ. Ζοεῖλος Ἀγν(ούσιος), ephebe during the same year (*ibid.*, line 141). Furthermore, cf. [Θεόδωρος] [Ἀπ]ολλων[ί] - -] [Ἀγν(ούσιος)] *I.G.*, II², 5267 - *s.* I a.), whose patronymic may now be completed as [Ἀπ]ολλων[ίου].

numbered six hundred, to wit, before A.D. 126/7, as determined by James A. Notoopoulos [since the completion of this MS, it came to my attention that Daniel J. Geagan had corrected the date of the document concerned in his treatise *The Athenian Constitution after Sulla* (1967), p. 141: *ante a.* 126/7 *p.*]. Membership in the Boule followed this pattern: up to A.D. 126/7 it numbered 600 (X); thereafter, the number was retained at 500 (Φ) to about the middle of the third century; about A.D. 269/70 the membership was increased to 750 (ΨΝ) (*I.G.*, II², 3669₂); and in the fourth century the number was reduced to 300 (*I.G.*, II², 3716_{2/3} and 4222_{5/6} [=E. W. Bodnar, S.J., *Cyriacus of Ancona and Athens* (1960), p. 173])¹ [see also Geagan, *loc. cit.*, p. 74].

The date of *I.G.*, II², 3664 can be attributed to the first quarter of the second century after Christ, for 'Ιάσων ὁ καὶ Λόγισμος is to be identified with the father of the three ephebes of A.D. 112/3 - 125/6 (*I.G.*, II², 2029_{10/11} Στράτων 'Ιάσονος | 'Αγνούσιος; _{12/3} 'Απολλώνιος 'Ιάσονος | 'Αγνούσιος; and _{14/5} Διόφαντος 'Ιάσονος | 'Αγνούσιος) [see *Hesperia*, XII, 1943, p. 62, for a comment on the date of *I.G.* II², 2029].

21) *I.G.*, II², 3762 (*init. s.* III *p.*):

Line 7 [Ἀρισ]τόβουλος⁵

The demotic can be read on the squeeze and the line should be completed accordingly: [Ἀρισ]τόβουλος [Ἀχ]αργε[ύς]. There is a ligature between the letters *nu* and *epsilon* (*νε*). The inscription's date should be given now as *post a.* 212 *p.*², because of the entry Αὐρήλιοι (line 5). E. K. No. 1087 (father: Τιβ. Κλ. Ἡλιόδωρος).

22) *I.G.*, II², 3770 (*E.M.* 10354) (*s.* III *p.*):

ἀ[γαθῇ τύχῃ]
ἐπὶ ἄρχον[τος Σκριβωνίου]
Καπ[ι]των[ος - - -]
οἱ ἔφ[η]βο[ι] τ[ὸν] ἑαυτῶν]
5 [κοσ]μητήν - - -

From the *A.E.*, 1950/51, p. 49 (n. 30), we know that the name of the κοσμητής on the archonship of Scribonius Capito was Μέμ(μιος) I[- - - - Φαλ]ηρεύς and his name, therefore, must be supplied in the missing part. Dr. Mitsos reports (*per litt.*) that the stone's surface is completely destroyed. A representative restoration of *I.G.*, II², 3770 would be the following and the new date would be *ca.* 248/9 A.D.:

¹ Cf. also John Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination* (1942), pp. 277 and 278, note 35. On Notoopoulos' date of the reform of the Boule in A.D. 126/7, see J. H. Oliver's comments in

Hesperia, XXXVI, 1967, p. 50, note 18.

² Thus in the index card of Prof. Meritt's name-file.

It was apparently G. A. Stamires who noted in the margin of Prof. Meritt's *I.G.*, II², copy: Αούκιον ect./olim Kum. vidit. E.K. No. 473.

25) *I.G.*, II², 4308 (*E.M.* 4273+954) (*aetate Augusti*):

| | |
|------------------------------|--|
| a | b |
| [ἐ]πὶ ἄρχοντι[ος | --- ο]υ Μελιτέ[ως] |
| [ἐ]πὶ ἱερέως [--- | --- 'Α]ζηνιέως, Ε--- |
| είου v 'Αγάθων Κ[--- | 'Ανα] - [Ζήνων Λευ]κίου 'Ραμνου[σίου]. |
| [γ]υ vac. ράσιος ἐπ[οίησεν]. | --- ου Γελλίου Εραπ- |

It was G. A. Stamires who first observed that the above text was incorrectly given and suggested that the two fragments may perhaps have come from two different sides of the same base (Prof. Meritt doubts this and considers it as impossible (*per litt.*)).¹ The photograph indicates that the two fragments constitute one side (Plate No 13b). A. E. Raubitschek made a further contribution to the correct restoration of the inscription, when he made the notation to «try b [954] +a [4273].» When this was done the fragments joined and it became possible to complete the text:

| | |
|---|---|
| b | a |
| [ὁ δῆμος Λεωνίδῃ τῶι ² Λεωνίδῳ?]υ Μελιτε[ῖ ἐ]πὶ ἄρχοντι[ος καὶ ἱερέως] | |
| [Δρούσου ὑπάτου Δημοχάρους (?) 'Α]ζηνιέως ἐπὶ ἱερέως δ[ιὰ βίου] | |
| [Ζήνωνος τοῦ Λευ]κίου 'Ραμνουσίου 'Αγάθων Ι [..... 'Αναγυ] - | 8 |
| [ἐπιμελουμέν]ου ³ Γελλίου 'Εραγί[νο]υ. vac. vac. ράσιος ἐπ[οίησεν]. | |

Fragment (a) as now preserved in the Epigraphical Museum is not in the same condition as when the squeeze was made for the Institute, for the words [ἐ]πὶ ἄρχοντι[ος] can no longer be read on the stone, with the exception of a few lower end tips. Because of the priesthood of the Consul Drusus, the inscription dates after 9/8 B.C. The inscribed archon was undoubtedly Demochares of Azenia, but there was also another archon from this deme whose archonship coincides with the priesthood of Zenon, namely, Polycharmos, son of Polykritos.⁴

The person honored may have been Λεωνίδης, son of Λεωνίδης, particularly

¹ Stamires commented on the margin: "Ἴσως δύο διάφοροι πλευραὶ τῆς αὐτῆς βάσεως. Στ. 4 τὸ ἐν ἀρχῇ υ δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ὑπογραφὴν τοῦ γλύπτου [Gr. ect.]. /Δ Gr. ect /' σημείον στίξεως.

² Cf. *Syll.*³, n. 703, lines 3/4: ἐπειδὴ Κλεόδωρος | καὶ Θεασύβουλος οἱ Θεοξενίδα Φενεᾶται (Delphi).

³ The aorist participle [ἐπιμελησμέν]ου could also have been inscribed, or perhaps [διὰ ἐπιμελητ]οῦ (cf. *I.G.*, II², 3301₆ = E. W. Bodnar, S J., *Cyriacus of Ancona and Athens (Collection Latomus, vol. XLIII, 1960), p. 166*) As the inscription has been

restored, it does not appear that Eraginos' *praenomen*, if he had one, was inscribed.

⁴ *I.G.*, II², 3176_{1/3}: ἐπὶ ἄρχοντος | καὶ ἱερέως Δρούσου ὑπάτου Δημοχάρους 'Αζηνιέως, | ἱερέως δὲ διὰ βίου Ζήνωνος 'Ραμνουσίου (*post a.* 9/8 a.). *I.G.*, II², 3120 7/8: ἐπὶ ἄρχοντος καὶ ἱερέως Δρούσου ὑπάτου Πολυχάρμου τοῦ Πολυ | [ιερέως διὰ] βίου Ζήνωνος τοῦ Λευκίου 'Ραμνουσίου. vac. vac. κρίτου 'Αζηνιέως (*aetate Augusti*). The Z of the priest's name is correctly inscribed. Space may perhaps favor Demochares.

because of the demotic Μελιτεύς and because Λεωνίδης was a prominent figure at this period and his family was increasing in importance.¹

The first letter of the statuary's patronymic was read as K, but the squeeze favors an *iota* reading. What has been read as a *kappa* stroke is apparently an accidental one. An *iota* reading presupposes also the possibility of reading the statuary's name other than Ἀγάθων.

Γέλλιος Ἐραγῖ[νο]ς who was in charge of the dedication is otherwise unknown.² Even the name Ἐραγῖ[νο]ς³ is attested for the first time. It is evidently another form of the name Ἀργῖνος (cf. Ἐρασῖνος = Ἀρσῖνος (Strab. VIII C371)).⁴ The name cannot be read as Ἐρασῖνος, because of the form of *sigma* attested therein (Σ).

26) *I.G.*, II², 10158 (*E.M.* 10015) (s. I p.):

Λαῖς | <Μ>εττία | Λευκίου | Ῥωμαία.

The *nomen* of Λαῖς has been corrected by W. Dittenberger *apud* Prottium. The squeeze reads ΑΛΕΤΤΙΑ, as noted also in the *I.G.*, II², commentary. There is no need to correct the *nomen* to <Μ>εττία, since we have the existence of the *gentilicium* Aletius (cf. W. Schulze, *Lat. Eigen.*, pp. 71, 91 and 428). Moreover the first *alpha* in the ethnic Ῥωμαία lacks the horizontal bar (ΡΩΜΑΙΑ = Ῥωμ<α>ία). For the reversal of the *cognomen*, cf. below, p. 196 (n. 29). E.K. No. 651.

27) *I.G.*, II², 10669 (*Mus. nat.* Γλυπτὰ 2620) (s. II p.):

Γάιε Ἰούλιε Ἀνθε

in corona:

χαῖρε.

This inscription was previously published in *I.G.*, V, 1, n. 1206 (Gytheum) and there is no mention of this in *I.G.*, II². As Dr. Mitsos wrote me the inscription's provenance is given as Gytheum in the National Museum. Therefore, it is Laconian rather than Attic. Plate No 14a. [E.K. No. 1146].

28) *I.G.*, II², 11245 (*aetat. imp.*):

Πουπί|α Σιρῖ|να?

This reading was confirmed also by W. Peek from a squeeze (see *S.E.G.*, XIII, 1956, p. 46, n. 192). However, from an examination of the squeeze at the Institute

¹ See, for example, *S.E.G.*, XXI, 1965, p. 266, n. 739 (ex s. I a.): οἱ πρυνάνεις τὸν ἐπ[ι τὸ] | ὄπλα vac. στρατηγ[όν] | Λεωνί | δην Μελιτέ | α (*in corona*). Λεωνίδης, the στρατηγός, is identified as Λεωνίδης (I), son of Λεωνίδης; identified further as Λεωνίδης (VII) by the writer in a study of the family (see Ἀρχ. Ἐφημ. 1964 (1967), pp. 122-123).

² Eraginos may have received his *civitas* through the patronage of L. Gellius Publicola (*I.G.*, II², 4230_{2/3} — *post med. s. I a.*).

³ Cf. the name <Ἐ>ργῖνος Μελιτεύς (*I.G.*, II², 6876 (c. a. 360-350)).

⁴ G. Kramer, *Strabonis Geographica* (1847), vol. II, p. 174, line 16, suspects, while A. Meineke, *Strabonis Geographica* (1877), vol. II, p. 526, line 20, ejects (=Loeb, vol. IV, p. 160, note 3).

⁵ If correctly recalled, the previous publication of this document was noted in Prof. Meritt's *I.G.*, II², volume.

the *cognomen* is thought to need modification, for there is to be understood apparently a ligature in the letters *sigma* and the supposed *iota*. This apparent ligature shows better on the squeeze than on the photograph (Plate No 12c). The new reading of *upsilon* for *iota* will correct the *cognomen* to Συρῖνα.¹ E.K. No. 1395.

29) *I.G.*, II², 11302 (*fin. s. I a.*):

Ἐπιφάνεια | Ἀθηναίου. | Κορνηλία.

The inscription should read rather as Ἐπιφάνεια | Ἀθηναίου | Κορνηλία.² For the reversal of the *cognomen*, see, for example, *I.G.*, II², 11774 (Καλλικλῆς | Ἀῖλιος). E.K. No. 416.

30) *I.G.*, II², 11881 (*E.M.* 1115) (*fin. s. I a.*):

Κλωδία | Γαίου | Μην -

The text is the same as *I.G.*, II², 12112: Κλωδία | Γαίου Μηνο- - (*aet. imp.*).³ Dr. Mitsos informed me that *I.G.*, II², 12112 has no *E.M.* number and must be, therefore, the same as *I.G.*, II², 11881 (Plate No 14b). E.K. No. 414.

APPENDIX

The following observations are made through the previous consultation of Dr. Markellos Th. Mitsos, General Ephor of Antiquities.

1) Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1950/1951, p. 18, n. 1 (= *I.G.*, II², 2005 + *E.M.* 3841):⁴

Line 1 Ὁ κοσμη[τ]ῆς Μᾶρκος - - - - Ἀρι
στόβουλος Ἀριστοβούλου - - - -]

This inscription bears a close resemblance to Nr. 6 (Fig. 5) (*ibid.*, p. 22), which dates from the fourth decade of the third century after Christ. Also the *praenomen* Μᾶρκος would usually suggest a late date, for the apparent *nomen* to be supplied would be Αὐρήλιος. The first two lines, therefore, may be restored as follows: Ὁ κο-

σμη[τ]ῆς Μᾶρκος Αὐρήλιος Αὐρηλίου Ἀρι[στοβούλου] Ἀριστόβουλος].⁵ *Ad finem* of line 2 would have been inscribed the *kosmetes*' demotic [which may have been Μαραθώνιος (*cf.*, for example, *I.G.*, II³, 2020, 7: [Ἀριστ]όβουλος > Μαρα(θ)ώνιος

¹ *Cf.* *I.G.*, VII, 1395: Σουρί[να]; 1834_{2/3}: Σορίνα | Καλλιστράτου; 3017: Σορίνα; 3201_{5/6}: Φοκέτας Σούρον | κῆ Σουρ[ι]ναν; 3377_{7/8}: Φιδίαν θρεπτὰν Σουρί | ναν; and 3396₂: Σορεῖνα Σιμίον.

² For Epiphaneia's *civitas*, *cf.*, for example, L. Cornelius Sulla (*I.G.*, II², 4103—*ca.* 83 B.C.) and P. Cornelius Scipio (*I.G.*, II², 4120—*ca.* 25 B.C.).

³ In Prof. Meritt's *I.G.*, II², volume, there was entered a cross-reference to these two inscriptions.

⁴ *Ibid.*, p. 17 (Fig. 1).

⁵ However, no example has been found in Athenian ephebic documents to parallel the above suggested restoration, though this type of nomenclature was usual with dedicatory inscriptions (*cf.* *I.G.*, II², 3930). On the other hand, the best restoration may be Μᾶρκος Αὐρ ὁ καὶ Ἀρι[στοβούλου] Ἀριστοβούλου] (*cf.* *I.G.*, II², 2208_{6/7}).

(ephebe *c. a.* 110 *p. aut paullo post*). Moreover, the κοσμητής may be identified with the θεσμοθέτης of *I.G.*, II², 2237, lines 4, 50 and 67 ([Αὐρ] > Ἀριστόβουλος >, Αὐρ > Ἀριστόβουλος >, and Ἀριστόβουλος > (*ca.* 232 A.D.) [see above, p. 187, n. 13].

2) Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1950/1951, p. 22, n. 6 (= *I.G.*, II², 2149+2145+*E.M.* 4204+3568):¹

[Ἀ γ α θ ῆ ι τ ῦ χ η ι]
 Ὁ κοσμητής τῶν [ἐφ]ήβων - - -
 [- - ἀν]έγρ[α]ψεν τοῦς ὑπ' αὐτῶι ἐφηβεύ[·]
 [σαντας κ]αὶ τοὺς περὶ τὸ [Διογένειον ἐπὶ ᾧ ρ]
 [χοντος] Αὐρ < Μελπομε[νοῦ Ἀντινοέως ἀντι-]
 5 [κοσμήτη]ς ἱερεὺς Α[ὐ]ρ - - - - -
 [παιδοτρίβης (;) Ἀ]σκληπιάδης Ο - - - -
 [διδάσκαλος (;) Κλ]αύδιος Λεω - - - -

New identifications require a revision of the above text, as given below:

[ἀγαθῆι τύχηι]
 [ὁ κοσμητής τῶν [ἐφ]ήβων [.]
^{ca. 17}
^{ca. 6}
 [. ἀν]έγρ[α]ψεν τοῦς ὑπ' αὐτῶι ἐφηβεύ[·]-
 [σαντας κ]αὶ τοὺς περὶ τὸ [Διογένειον² ἐπὶ ᾧ ρ]-
 5 [χοντος <] Αὐρ < Μελπομε[νοῦ Ἀντινοέως].³
 [παιδοτρίβ]ης ἱερεὺς < Α[ὐ]ρ [< Διονύσιος]
^{ca. 10}
 [. Ἀ]σκληπιάδης Ὁ[νησικράτους]
 [προστάτης Τιβέριος Κ]λαύδιος Λεω[σθένης Μελιτεύς].

The inscription dates from either 232/3 A.D. or 233/4 A.D., for only these two years are open in the early thirties⁴ and the παιδοτρίβης of 234/5 A.D. is other than Αὐρήλιος Διονύσιος (see *I.G.*, II², 2235⁵). Aurelius Dionysios, the παιδοτρίβης, is known from *I.G.*, II², 2227, 15/6: [παιδοτρίβ]ης ἱερεὺς Αὐρ. Λι[ονύσι]ος (dated 224/5 A.D. (N))⁶.

¹ *Ibid.*, p. 22 (Fig. 5).

² For οἱ περὶ τὸ Διογένειον, see above, p. 182, note 2.

³ Μελπομενός may be mentioned also in *I.G.*, II², 2108 (*supra*, p. 181, n. 7).

⁴ Cf. J. A. Notopoulos, «Studies in the Chronology of Athens under the Empire», *Hesperia*, XVIII, 1949, pp. 53-56, for the archons from 220 A.D. to 240 A.D. M. Th. Mitsos assigned Melpomenos' archonship to the immediate years after A.D. 230 (*loc. cit.*, p. 23), while Notopoulos associated it

with the third decade of the third century (*Hesperia*, XX, 1951, p. 66).

⁵ For the παιδευταί, cf. *infra*, Appendix, p. 199.

⁶ A παιδοτρίβης who belonged to the deme Palene is known also from this period (cf. *S.E.G.*, XII, 1955, p. 46 (1346) = *Hesperia*, XXII, 1953, p. 178 (26 [παιδοτρίβης - - - Παλ]ληνεύς), dated A.D. 220-240. However, this document may date from about the middle of the fourth decade of the third century after Christ, as it seems to be deduced from the office of the ὀπλομάχος (*ibid.*, line 7:

Asklepiades' office cannot be conjectured, but his Roman *nomen* may have been inscribed in an abbreviated form, for this ephebic official is undoubtedly the same as the archon of 239/40 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2239, 4/5: ἐπὶ ἱερῶς Φλαβ > Ἀσκληπιάδου | ἄρχοντας). This identification is supported also by the patronymic which must be restored as Ὀ[νησιγράτους] (for the patronymic, see J.H. Oliver, *The Athenian Exponents* . . . , pp. 74 - 76).¹

The προσιτάτης, Κλαύδιος Λεωσθένης, appears for the first time in *I.G.*, II², 2208₂₈ (212/3 A.D. (N)) and for the last in *I.G.*, II², 2239_{6/7} (239/40 A.D. (N)), E.K. No. 1229.

3) Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1950/1951, pp. 23/4, n. 7 (= *I.G.*, II², 2151 + 2141 - 2140 + 2139):

[Ἀ] γ [α θ ῆ ι τ υ χ η ι]
 [Ἐπὶ ἄρ] χον [τος - - - - - , κοσ -]
 [μητεύ] ντος Α - - - - - ἐκ -]
 [- - ων] ν, παιδο[τριβοῦντος διὰ βίου - -]
 5 . . . Ἀσκληπια[.ου - - - - -]
 . . , γραμματεῦ[οντος διὰ βίου - - - -]
 . ου τοῦ Εὐκλ - - - - - , δπλομα]
 [χ]οῦντος διὰ β[ίου - - - - -]
 [ἄρ]χων
 10 Ζήνων Μα - - -
 [β]ασιλεύς
 - - ζ Ἀμφίο[νος]-
 [σωφρ]ονιστ[αί]
 - - - - - ος - -

The inscription belongs chronologically to the period between the years 216/7 A.D. and 239/40 A.D., for the γραμματεὺς in lines 6/7 is none other than Σύντροφος, son of Εὐκαρπίδης, from the deme Koile, who was γραμματεὺς for the twenty - third time in 239/40 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2239_{7/8}). Moreover, the stone bears a close resemblance to that of p. 22 (Fig. 5) (above *Appendix*, p. 197, n. 2), which inscription dates from either 232/3 A.D. or 233/4 A.D. Because of new identifications and a study of the photograph on p. 23 (Fig. 6), it is proposed to complete the text thus:

[ὄπλομάχος διὰ βίου (?) Αὐρηλῖος] Διονύσιος Ἀχαρν-
 (εύς), ἔτος ε). Dionysios of Acharnae succeeded in
 the office of the ὄπλομάχος Αὐρ. Διονύσιος Φαληρεὺς,
 who was in office for at least twenty - seven years
 (cf. *I.G.*, II² 2228₄ = *A.E.*, 1950/51, p. 26, line 6).
 When the succession took place, however, it is not
 clear, but appears to have been about the third/
 fourth decade. Such are the deductions from a
 comparison of the known ephebic officers. Lastly,
 the *Hesperia* document leaves no doubt about the

distinction of the two synonymous ὄπλομάχοι.

1 *I.G.*, II², 3685 (*init. s.* III p.). Lines 5/6 may be
 restored as Φλ¹⁰ [Ἀσκληπιάδης | καὶ],
 as determined from the squeeze. Flavius Onesikrates,
 the priest of Asklepeios, is the link between
 Flavius Asklepiades I and Flavius Asklepiades II,
 as has been already proposed by J. H. Oliver,
 and as the restoration above lends support to
 that identification.

- [ἀγαθῇ τύχῃ]
- ³⁻⁴ ca. 21
- [ὁ κοσμητῆς . . .] I [.]
- [τούς τε συνάρ]χον[τας καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐφῆ]-
- ca. 19
- [βους ἐπὶ ἄρχον]τος A [.]
- ca. 10
- 5 [ἀνέγραψε]ν, παιδο[τριβοῦντος]
- 7 ca. 17
- [.] Ἀσκληπιά[δου]
- 6
- [.], γραμματεῦ[οντος διὰ βίου ἱερέως]
- 1-2
- [Συντροφ]ου τοῦ Εὐκα[ρίδου ἐκ Κοίλης ἔτος . .],
- [προστατ]οῦντος διὰ β[ίου Κλαυ > Λεωσθένους].
- 10 [ἄρ]χων
- 2-3
- [. . .] Ζήνων Μα[ρ(αθώνιος)]¹
- [β]ασιλεύς
- 3-4
- [. . . .]ς Ἀμφίο[νος (aut Ἀμφίο[ν]) -]
- [σωφρ]ονιστ[αί]
- 8
- 15 [.]ος [- -]

The above version improves the text considerably, though it may have been inscribed somewhat differently. Moreover, letter spacing demanded such a rearrangement of the whole text. The archon's name begins with *alpha*², but no inference can be made about his full name. The inscription's date, however, can be limited to the years 235/6 - 237/8 A.D., for the παιδοτρίβης up to 223/4 A.D. (N) was Τελεσφ[όρος Μενεκράτους Φιλάδης] (*I.G.*, II², 2224₄); from 224/5 A.D. (N) to 232/3 or 233/4 A.D., the παιδοτρίβης was ἱερεὺς Αὐρ. Δι[ονύσι]ος (*I.G.*, II², 2227_{16/7}; and above *Appendix*, p. 197, n. 2, line 6); for the year 234/5 A.D. (N), the παιδοτρίβης was [--- ---ο]ν Φηγούσιος³ (*I.G.*, II², 2235₅); and finally, from 238/9 to 262/3 A.D.⁴ (N) (Αὐρ.) Σεραπίων ὁ καὶ Κράτων Παια]νιεύς (*I.G.*, II², 2242₆; and *I.G.*, II², 2245₃₀ (Κράτων)).

The vertical stroke in line 2 may belong to a number of letters, such as *tau*, for example. The *nu* in line 5 must be the ἐφελκυστικόν of an aorist (in this case of ἀναγράφω). It is suspected that the παιδοτρίβης in lines 5/7 may be Flavius Askle-

¹ It must be a demotic rather than a patronymic. Cf. Μᾶρκος Ἰούλιος Ζήνων Μαραθώνιος, κοσμητῆς in 185/6 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2111/12_{1/2}), who is to be identified perhaps as the grandfather of the [ἄρ]χων (ἐφήβων). If this is correct, then the *praenomen* of Ζήνων was probably Ἰού(λιος) rather than Αὐρ(ήλιος), which had become common after

212/3 A.D.

² Probably to be restored as Α[ὐρ(ηλίου)] . . .
ca. 17
[.].

³ See above, p. 186, n. 12, for the proposed restoration of the name of the παιδοτρίβης.

⁴ 254/5 A.D. (Moretti).

| | | | |
|---|------------------|------------------|---------------|
| [. ¹⁶⁺] | | | |
| [. ¹²⁺ τοὺς] | | | |
| [ὑφ' ἑα]υτὸ[ν ἐφηβεύσαν]- | | | |
| [τας] ἐπὶ ἄρχο[ντος ὡς Ἀ ὡς (?)] | | | |
| [Βιβ (?)] ο ὡς Λυσάνδρου. ὡς ¹ | | | |
| Col. I | Col. II | Col. III | Col. IV |
| [συστρει]μματάρχαι | | Ἀν[τι]οχίδος | Φιλόμου[ος] |
| 8 | | | |
| 5 [.]ς) | Μητροδώρος | Αὐξάνων | Ζώπυρο[ς] |
| [- ca. 6 - 10.] | Ὀνησᾶς | Ζώ[σ]ιμος | Γλυκερ - - |
| [- ca. 6 - 10.] | [Θε]όφραστος | Λ[εω]νίδης | Ζωπ[σ?] - - - |
| [- ca. 6 - 10.] | [Εὐμ]ένης | [Εὐπ]ραξίδης | [- - -] |
| [- ca. 6 - 10.] | [- ca. 6 - 10.] | [Νέσ]τωρ | |
| 10 | | [. . . .]σιμος | |

J. Kirchner has dated the two fragments in the third century after Christ without any comment (*I.G.*, II², 2251 and 2487) and one would assume that this date was based on epigraphical reasons. Prosopography does not seem to be of any help in dating the document to a more definite period. The only ones that can be used to date the document would be the ephebes of the tribe Antiochis, but they lack patronymics and this complicates matters. The names Ζώσιμος, Λεωνίδης and Νέστωρ appear under the tribe Antiochis (*cf.* *I.G.*, II², 1764 (A)_{22/3}: Εὐέλπιστος Λεω|νίδου (138/9 A.D.); 1781₁₂: [Λε]ωνίδης Ἀθη|ναίου Ἀνα| (*idem* 1805₁₉); and 30/1: [Διο- νυσό]δωρος Ζωσίμου [Ἀν]α (169/70 A.D.); 1783₁₆: [Λε]ωνίδης Νο[ν], and 17: [Λε]ωνίδης[ς] (221/2 A.D. (N)); 1817₂₇: Ἐρμείας Ζωσίμου, and 53: Ζώσιμος Πα- ραμόνου, and 56: Ζώσιμος Ἐλευσεινίου (shortly before 220/1 A.D. (N)); 1818₁₅: [Λεωνίδης] Φλώρου (*idem* 1805₂₂) ca. 220 A.D. (N)); 2051₉₃: Ζώσιμος ὡς Ἀναφλ (144/5- 148/9 A.D.); 2052₁₁₂: Νέστωρ Φιλ - - - (145/6 A.D.); 2132₅₉: Λεωνίδης ὡς (ca. 196/7 A.D. (N)); 2193₁₃₅: Ζώσιμος Εὐτυχίδου Πα (205/6 A.D. (N)); and 2237₁₆₁: Ἀτ(τ)ικὸς Ζωσίμου (ca. 232 A.D. (N)) [above, page 187].

If our document dates really from the third century after Christ, it may be dated tentatively in the second half of the second decade of that century, or perhaps after 235/6 A.D. (these are periods in which a new archon could be accommodated). However, there is also the possibility that the inscription may date from an earlier period, such as the first six decades of the second century after Christ.

¹ *Cf.* *Hesperia*, XI, 1942, p. 63, n. 28 (ca. A.D. 150 - 200), lines 1/2: Ἐπὶ ἄρχοντος | Ἀ- ναφ[λυστίου ἄρχοντος] = Ἐπὶ ἄρχοντος [Βιβουλ- λίου Λυσάνδρου?] | The praenomen Λ(ούκιος)

was borne by the Vibullii (*cf.* *I.G.*, II², 2030_{8/4}, 3979_{1/2} and 3980_{1/2}). *Cf.* also *I.G.*, II², 3771 (*aet. im- perat.*?).

5) Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1950/1951, p. 49, n. 30 (=I.G., II², 2247 + 2250+2484) = S.E.G., XIV, 1957, p. 35, n. 97 (*ante a.* 192/3^p):

Ἀγαθῆι

τύχηι (*in actomate*)

[Ἐπὶ ἄρχοντος Σκριβ]ωνίου Καπίτωνος Ε . . .³⁻⁵ ¹⁻²

[- - - - - κοσμη]τεύοντος Μεμ. Ι . . .²⁻³

- 5 [- - - - - Φαλ]ηρέως ὁ συνστρεμ[ματάρ]-
[χης Αὐρ. Δωσίθεος ὁ καὶ Θαλ]ῆς Δωσιθέου Παμβωτ[άδης τὸν]
[κοσμητὴν (?) καὶ τοὺς συνε]φήβους ἀνέγραψεν.

Col. I

Col. II

- [Σωφρονισταί]
[Θαλῆς Δωσιθ]έου Παμβωτάδης
10 -----ς Διονυσοδώρου Γαρ
-----ιμος Διονυσοδώρου Γαρ
[Ἀλκ]ιβιάδης > Χολαργεύς
[Μέ]νανδρος Ἀλκιβιάδου Χολαργ
[Ζ]ώσιμος Ἀρχελάου ἐξ Οὔρου
15 [Ἀ]θήναιος Ἀρχελάου ἐξ Οὔρου
[Εὐ]πορος Ἰλάρου Μελιτεύς
[Μ]ᾶρκος ὁ καὶ Ἑρμείας Σουνιεύς
[Εὐέλ]πιτος > Ἀχαρνεύς
[Ἀπολλώ(?)]νιος Εἰρηναίου Κοθω
20 -----νης Ἀφροδεισίου Ε -

25

Ἐπέγ[γραφοί]
Δασουμ - - - - -
Δασου[μ - - - - -]
Συμ - - - - -
Ἀσ - - - - -
Α - - - - -
- - - - -
- - - - -
- - - - -
- - - - -
- - - - -
- - - - -
- - - - -
- - - - -
- - - - -
- - - - -

M. Th. Mitsos has dated the above document as before 192/3 A.D., and such an early date seems preferable. However, the chronology of the last three decades of the second century after Christ has been worked out by J. A. Notopoulos (*Hesperia*, XVIII, 1949, pp. 30, 32, and 50 - 55) and only three years are left vacant after 170 A.D., namely, 172/3 A.D.¹ and tentatively 177/8 and 179/80 A.D.², for a possible dating of Scribonius Capito's archonship. But a problem of age then must be considered, for [Αὐρ. Δωσίθεος ὁ καὶ Θαλ]ῆς (as supplied in line 6) was πρύτανις in 231/2 A.D. (*cf. Hesperia*, XXIII, 1954, p. 248 = I.G. II², 1832₉). If our text were to be dated either in 172/3 A.D. or in 177/8 or 179/80 A.D., Θαλῆς would be about 87, 72, and 70 years of age respectively (unless otherwise, if the earlier date of I.G., II², 1832 is followed). Thus, the first two years may be entirely eliminated, but the third could be held as possible for a date of the archonship of Scribonius Capito. This fits well

¹ The archonship of Κλ. Δημόστρατος Μελιτεύς may be dated in this year (see below, p. 209, note 1).

² *Cf.* J. A. Notopoulos, *Hesperia*, XVIII, 1949, p. 35.

also with the cycle of generations, for the two sons of Thales were ephebes in 212/3 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2208_{103/4}, etc.).

When scrutinizing prosopography further, certain other obstacles are observed for a date in the 170's. In lines 10 and 11 are inscribed the names of [- - - - -]ς and [- - - - -]ιμος, sons of Διονυσόδωρος from the deme Gargettos. A Διονυσόδωρος, son of Πρῆμος, from the deme Gargettos, was ephebe in 163/4 A.D. (*I.G.*, II², 2086₅₈) and he presumably would be the father of those mentioned in lines 10 and 11. However, such an identification would be questionable, since we have to imagine that Dionysodoros was married early in his youth. Moreover, two ephebes of the tribe Aigeis and sons of a Dionysodoros appear about 196/7 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2132₂₆₋₂₇: [Διο]νυσόδωρος > | [Ἀθή]ναιος Διο[νυσόδ]) and they without doubt are the sons of the ephebe of 163/4 A.D. Ἀλκιβιάδης and [Μέ]νανδρος, sons of Ἀλκιβιάδης, from the deme Cholargos and mentioned in lines 12 and 13, may be identical with the two ephebes recorded in *I.G.*, II², 2122₂₉₋₃₀: Ἀλκιβιάδης > Χολα | Μένανδρος Ἀλκιβιάδου Χολα (dated *paullo ante a. 190 p.*). If they are identical, the chronology of the period concerned will need to be reexamined. But if not, a date for our document must be sought at a later period. In lines 14 and 15 [Ζ]ώσιμος and [Ἀ]θήναιος, sons of Ἀρχέλαος, from the deme Oion, are mentioned, and an ancestor of theirs, Ἀρχέλαος, son of (Ἀρχέλαος), was γυμνασίαρχος in 115/6 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2017₁₀). These last two present no problem either chronological or prosopographical and their placement could be stretched.

The preceding observations on the problem of dating the document before 192/3 A.D. could be neutralized, if a date as ca. 188/9 A.D. could somehow be fitted in that period. On the other hand, since a suitable date cannot be found before 192/3 A.D. without upsetting the existing balance of chronology, it is proposed, as already hinted, to carry the inscription's date to the middle of the third century after Christ, although new problems, but minor, may arise. The move will be better understood from the new text presented below and the accompanying *stemmata* of the families of Θαλῆς, Διονυσόδωρος of Gargettos, Ἀλκιβιάδης of Cholargos, and Ἀρχέλαος of Oion, which will be given at the end of the commentary:

ἀγαθῇ

in actomate:

τύχῃ

[ἐπὶ ἄρχοντος Σκριβ]ωνίου Καπίτωνος Ε [.]

¹²
[....., κοσμη]τεύοντος ὡς Μερ ὡς Ι [..]

¹³
5 [..... Φαλ]ηρέως, ὁ συνστρεμ[μα] -
[τάρχης Ἡρακλείδ]ης Δωσιθέου Παμβωτά[δης]
[τοὺς ὑπ' αὐτῷ συνε]φήβους ἀνέγραψεν. *vac.*

| Col. I | | Col. II | |
|--------|---|---------|--|
| | [Θαλῆς Δωσιθ]έου Παμβωτάδης | | ἐπέγ[γραφοί] |
| | ⁸ [.]ς Διονυσοδώρου ὡ Γαρ | | ⁸ Δασούμ[.] ¹ |
| 10 | [Πρότ]ιμος Διονυσοδώρου ὡ Γαρ | | ⁸ Δασού[μ] ¹ |
| | [Ἀλκ]ιβιάδης ὡ ὡ Χολαργεύς | | ⁴⁻¹⁰ Συμ [- - - -] |
| | [Μέ]νανδρος Ἀλκιβιάδου ὡ Χολαρ | | ⁴⁻¹¹ Ἀσ [- - - -] |
| | [Ζ]ώσιμος Ἀρχελάου ὡ ἐξ Οὔου | | ⁴⁻¹² Α [- - - -] |
| | [Ἀ]θήναιος Ἀρχελάου ἐξ Οὔου | | <i>vac.?</i> |
| 15 | [Εὐ]πορος Ἰλάρου ὡ Μελιτεύς | | |
| | [Μ]ᾶρκος ὁ καὶ Ἑρμείας ὡ Σουνιεύς | | |
| | [Εὐέλ]πιστος ὡ Ἀχαρνεύς | | |
| | [Ἀπολλώ]νιος Εἰρηναίου ὡ Κοθω | | |
| | ⁷⁺ [.] γης Ἀφροδεισίου Ε[-] | | |
| | <i>vac.</i> | | |

The previous restorations of lines 6 and 11 called for such a revision of the text, since the Θαλῆς of line 11 could only be a brother of the συνστρεμματάρχης (line 6). This is borne out by the omission of the *lemma* σωφρονισταί. That no such *lemma* was inscribed is indicated by the equal space between the heading and the two columns of names. The *lemma* ἐπέγγραφοί is inscribed parallel to the name [Θαλῆς Δωσιθ]έου Παμβωτάδης, as the persons listed in the left column were being identified in the heading. Moreover, space also demanded a rearrangement of the text, as observed from a study of the photograph (*A.E.*, 1950/51, p. 48 (Fig. 15)), for lines 3/6 contained about 32 to 34 letters each.

Lines 3/4: No conjecture can be offered for the *E* after the *cognomen* Καπίτων. Perhaps it is the beginning of a second *cognomen*. It does not seem to be a demotic, due to the number of letters. Nor *I.G.*, II², 3770 (above, p. 192) can be helpful. Capito may have been a Roman personality instead of a native Athenian.² Lines 4/5: the κοσμητής is otherwise unknown, but his *nomen* Μέμ(μιος) would indicate that his *civitas* went back to the first century after Christ, viz. Publius Memmius Regulus³ (*E.K.* No. 1315). Line 6: The συνστρεμματάρχης was the brother of Θαλῆς (line 8), as already stated, and his name was Ἡρακλείδης (see *infra*, *stemma*). Line 7: And since

¹ For the *nomen* Dasumius in Attica, cf. *I.G.*, II², 1773_{33/35} Δασούμ. Θαλῆς πρ., Δασούμ. Θαλῆς νε., and Δασούμ. Νικοκράτης (Κυδαθηναίς), πρυτάνεις in 166/7 A.D. = E. W. Bodnar, S. J., *op. cit.*, 137 and 151. Thales, the elder, is mentioned also in *I.G.*, II², 4212_{12/14}, where his full name is given, and in *Hesperia*, XI, 1942, p. 48 (158), dated by J.H.

Oliver ca. A.D. 160.

² Scribonius Capito had a daughter, Σκριβωνία Παυλλεῖνα, who was priestess of Ἀθηνᾶ Ἀρχηγέτις in the third century after Christ, as informed by the inscription where Scribonia Paullina dedicated the σκάφη (*I.G.* II², 3199).

³ *R.E.* XVA, col 626, n. 29.

those inscribed below were identified as ephebes, the restoration offered is correct (cf. *I.G.* II², 2129, 3/5: ο[ι σ]υστ[ρ]ε[μ]μα[τ]άρχ[αι] | Ἰούλιος Εὐδαμόκλητ[ος] καὶ Ἰούλιος Πῦρος τοὺς | [ύ]φ' [ἐ]αυτοῖς συνεφήβους ἀνέγραψαν (197/8-199/200 A.D. (N)).

Line 8: Since Θαλῆς has been identified as an ephebe and the son of Δωσίθεος, the ephebe of 212/3 A.D., he must be identical with the ἀντικοσμήτης of about 275 A.D.¹ (*Hesperia*, XI, 1942, p. 71, n. 37, line 11: ἀντικοσμητεύοντος Αὐτ' Θαλῆτος). Lines 10/11: The two ephebes, sons of Διονυσόδωρος, from the deme Gargettos are apparently the sons of Διονυσόδωρος who was ephebe of the tribe Aigeis in 219/20 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2221₅). Moreover, the name [Πρότ]ιμος, as restored, is attested in the family, for the two ephebes belonged to the same family as Αὐτ. Καλλίφρων, son of Πρότειμος, as indicated in the family table below. Lines 11/12: [Ἀλκ]ιβιάδης and [Μέ]νανδρος, sons of Ἀλκιβιάδης, from the deme Cholargos must be the sons of the ephebe Ἀλκιβιάδης, son of Ἀλκιβιάδης (*I.G.*, II², 2122₂₉ (*paullo ante a. 190 p.*)), unless otherwise as observed above. Lines 13/14: [Ζ]ώσιμος and [Ἀ]θήναιος, sons of Ἀρχέλαος, from the deme Oion are identified as great great-grandchildren of the gymnasiarch of 115/6 A.D. (N) (*I.G.*, II², 2017₁₀).

J. Kirchner, after P. Graindor (*Chronologie des Archontes athéniens sous l'Empire* (1922), p. 286), dated *I.G.*, II², 2247 in the third century after Christ. *I.G.*, II², 2250 and 2484 were dated in the third century after Christ and *paullo post a. 200 p.* respectively.

DATE: ca. 248/9 A.D.

STEMMATA²

- (A) Family of Proteimos Gargetios, p. 206.
- (B) » » Archelaos from Oion, p. 207.
- (C) » » Asklepiades Pambotades, p. 208.
- (D) » » Demetrios Cholargeus, p. 209.

¹ For a date of this document before 267 A. D., see what Homer A. Thompson has to say in the *J.R.S.*, XLIX, 1959, p. 66, note 28. O. W. Reinmuth proposes 'perhaps to be dated 265/266' (*T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386).

² The demotic is not given after each individual, as in the preceding *stemmata*, even though it is attested in the document. However, when making an association and a demotic is lacking, then the tribe is recorded, as inscribed in the inscription.

(A)

ΓΑΡΓΗΤΤΙΟΙ¹

Πρότειμος (I)
(*I.G.*, II², 1765 and *Hesp.*, XI, p. 45 (13))

Δωρόθεος²
πρύτανις
I.G., II², 1765²⁶
A.D. 138/9

Πρότειμος (II)
(*I.G.*, II², 2119)
(*A.J.A.*, XLV, 1941, p. 541, line 3)

Κλαυδία Ἀντωνεῖνα
ἀρχηγός
A.J.A., *ibid.*, p. 541,
line 4
E.K. No. 1267a

Αὐρ. Καλλίφρων (I) πρεσβύτερος³
ἀγωνοθ[έτης] Φιλαδελ(φείων)
[λόγους προτρε]πτικούς (εἶπεν)
[τοῖς] Ἀλφίους τῶν ἐφηβῶν λόγους (εἶπεν)
I.G., II², 2119¹⁵ = *A.J.A.*, *ibid.*, p. 542, note 6
I.G., II², 2119^{281/2} · 283/4 · 286
A.D. 190/1—191/2 (N)
ἀρχων
I.G., II², 3683^{15/6}
ἀρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχήν
A.J.A., *ibid.*, p. 541, lines 2, 3/4
(*I.G.*, II², 2237)

Πρεῖμος (I)
πρύτανις
I.G., II², 1765²⁸
A.D. 138/9
Hesp., XI, 1942, p. 45 (13 s)
Πρεῖμος Π[ροτεῖμου] — πρύτανις
A.D. 130 - 150
(*I.G.*, II², 2081, 2086, and 2107)

[. . .] σης
ἐφηβος Αἰγεῖδος⁷
I.G., II², 2081²⁰
ca. 160 A.D.
Διονυσόδωρος (I)
ἐφηβος
I.G., II², 2086⁵⁸
A.D. 163/4
(*I.G.*, II², 2132)

Πρεῖμος (II)⁸
ἐφηβος
I.G., II², 2107⁷
ca. 180 A.D.

Διονυσόδωρος (II)⁹
ἐφηβος Αἰγεῖδος
I.G., II², 2132²⁶
ca. 196/7 A.D. (N)
(*I.G.*, II², 2221⁶)

Ἀθήναιος (I)⁹
ἐφηβος Αἰγεῖδος
I.G., II², 2132²⁷
ca. 196/7 A.D. (N)
(*I.G.*, II², 2235)

Αὐρ. Διονυσόδωρος (III)
ἐφηβος Αἰγεῖδος⁹
I.G., II², 2221⁵
A.D. 219/20 (N)
(*Appendix* above p. 204)

Αὐρ. Ἀρίστων
ἐφηβος Αἰγεῖδος⁹
I.G., II², 2221⁶
A.D. 219/20 (N)

Ἀθήναιος (II)
ἐφηβος Αἰγεῖδος⁹
I.G., II², 2235¹⁰
A.D. 234/5 (N)

Αὐρ. Καλλίφρων (II) ὁ καὶ Φροντεῖνος⁴
ἐφηβος
συστρεμματάρχης
I.G., II², 2237⁴⁸⁻⁶⁴
ca. 232 A.D. (N)
σπο[ν]δοφορήσας
A.J.A., *ibid.*, p. 541, lines 2, 4/5
ἐπώνυμος [ἀρχ]ων
I.G., II², 3682^{8/1} = *A.J.A.*, *ibid.*, p. 542

Αὐρ. Πάτροκλος
ἐφηβος
ἀγωνοθέτης Ἐπινικίων
συστρεμματάρχης
I.G., II², 2237⁴⁴⁻⁵⁴⁻⁶⁵
ca. 232 A.D. (N)
σπο[ν]δοφορήσας
A.J.A., *ibid.*, p. 541, lines 2, 4/5

8
[.] σ⁷
ἐφηβος
Appendix, above,
p. 204, col. I, line 9
ca. 248/9 A.D.

[Πρότ]ιμος (III)
ἐφηβος
Appendix, above,
p. 204, col. I, line 10
ca. 248/9 A.D.

M Ἐρέννιος Καλλίφρων (III) ὁ καὶ Κορηλιανός⁵
I.G., II², 3682^{8/10} = *A.J.A.*, *ibid.*

M Ἐρέννιος Ἡ[λιξ (?)] ὁ καὶ Ἀλέξανδρος⁶
I.G., II², 3682^{11/2} = *A.J.A.*, *ibid.*

NOTE: See also: *I.G.*, II², 2039²: [Ἀ]θήναιος ([Αἰγεῖδος]) (= *A.E.*, 1950/51, p. 19, No. 3, line 1) (a. 126/7 p.)
I.G., II², 2082²⁷: - - - Ἀρίστωνος Γαρ (*post med. s.* II p.)
I.G., II², 2119^{18/20}: Καλλίφρων Ἀθηναίου (ἀγωνο[θέτης])
²⁶: Καλλίφρων (κῆρυξ) (A.D. 190/1 - 191/2 (N))
A.E., 1950/1951 p. 40, line 169: - - - ος Καλλίφρονος ([θ]υρωρός)=[Ἀθηναίος
Καλλίφρονος (A.D. 164/5)]¹⁰

[Ἀθηναίος, the [θ]υρωρός, is the father of the ἀγωνο[θέτης] of A.D. 190/1 - 191/2.

¹ P. Graindor has drawn up also a partial *stemma* of the family (*Chronologie des Archontes athéniens sous l' Empire*, 1922, p. 279, Nr. 198).

² Δωρόθεος was undoubtedly the father of Πρότειμος, as assigned in the genealogical table.

³ James A. Notopoulos has dated the archonship of Αὐρ. Καλλίφρων Πρότειμου = Καλλίφρων πρεσβύτερος as «shortly after 212 A.D.» (*Hesp.*, XVIII, 1949, p. 36), and the second decade of the third century after Christ is most suitable for a date of this archon. The two sons of Καλλίφρων Πρότειμου, Αὐρ. Καλλίφρων and Αὐρ. Πάτροκλος, were ephebes about 232 A.D. (see above, p. 187, n. 13), and from an inscription from Oropus, we learn that they served also as σπονδοφόροι (σπο[ν]δοφορήσαντες—*A.J.A.*, XLV, 1941, p. 541, lines 4/5). J. H. Oliver dated this document as «About 230 A.D.». Since the two young men were ephebes ca. 232 A.D., the Oropian inscription may be dated now as *paullo post a.* 232 p., for Καλλίφρων and Πάτροκλος must have exercised this function soon after their ἐφηβία (*cf. I.G.*, VII, 41210/1.24 and 24011, for such a deduction). The puzzling symbol ξ

after the name Καλλίφρωνος (*I.G.*, II², 3683¹⁶) may or may not signify an abbreviated patronymic (see Plate No. 15a). A siglum γ not preceded by the

article τοῦ occurs, for example, in *I.G.*, II², 2109⁸ = *Hesperia*, XVIII, 1949, pp. 30-31 = J. H. Oliver, *The Athenian Exponers . . .* (1950), p. 159 (I 45). However, the *I.G.*, II², 3683 symbol looks away from the name Καλλίφρωνος, unless we were to interpret it as an abbreviation of (τοῦ) (Καλλίφρωνος). But this would be a mere conjecture and Prof. Oliver's identification is surely correct, as the *stemma* testifies, too.

⁴ Μᾶρ. Αὐρ. Καλλίφρων ὁ καὶ Φροντεῖνος has been identified by J. H. Oliver as being undoubtedly the elder son of Καλλίφρων πρεσβύτερος (*A.J.A. loc. cit.*, p. 542), and dated his archonship «between 230 and 260 A.D.». Notopoulos suggests that Phronteinos' archonship should be placed «probably in the fourth decade of the third century» (*Hesp.*, XVIII, 1949, p. 36). However, in view of Phronteinos' year of ἐφηβία (*ca. a.* 232 p.), his archonship should be dated as *ca. post a.* 254 p., when he would have been about 40 years of age.

⁵ Μᾶρ. Ἐρέννιος Καλλίφρων ὁ καὶ Κορηλιανός has been equated by J. A. Notopoulos with the archon Κορηλιανός mentioned in *I.G.*, II², 3644, and dated his archonship in the «middle of the third century A.D.» (*Hesp.*, XVIII (1949), p. 36). This date, however, no longer can be valid, since

Καλλίφρων ὁ καὶ Κορηλιανός was the son of Φροντεῖνος who was ephebe ca. 232 A.D. If the archon Κορηλιανός is to be identified with Καλλίφρων ὁ καὶ Κορηλιανός, then his archonship should be dated as *ca. post a.* 284 p., when he would have been about 40 years old. On the other hand, the archon Κορηλιανός is to be identified probably with the ephebe Κλ. Κορηλια[νό]ς of *I.G.*, II², 2119^{192/3.204} (*a.* 190/1-191/2 p. (N)). If this is correct, his archonship then should be dated in the second decade of the third century, perhaps following Καλλίφρων πρεσβύτερος. The ephebe Κλ. Κορηλιανός (E.K. No. 1111) is evidently a son of Κλ. Κορηλιανός (Στεριεύς) (E.K. No. 1006), πρύτανις in 166/7 A.D. (*I.G.*, II², 1773⁴⁰), who is to be identified with the ἀντιγραφεύς Κλ. Κορηλιανός of 190/1 A.D. (*Hesp.*, XVIII (1949), p. 18).

For the *nomen* Ἐρέννιος and the name Κορηλιανός, *cf.* [Ε]ξ. Κορηλιανός (Ἐρμεῖος), πρύτανις in 168/9 A.D. (*I.G.*, II², 1775⁵⁸). Ἐρέννιος Κορηλιανός belonged apparently to the family of Dexippos, with which the family from Gargettos may have been related. Moreover, the archon Κορηλιανός of *I.G.*, II², 3644 could be identical with Ἐρέννιος Κορηλιανός, following J. Kirchner's date (*fin. s.* II p.). If this date is retained, Κλ. Κορηλιανός

(Στεριεύς), the πρύτανις of 166/7 A.D. (*supra*), remains also as a potential candidate of being identified with the archon Κορηλιανός of *I.G.*, II², 3644.

⁶ The first name of Ἀλέξανδρος should be restored as Ἡ[λιξ], or perhaps as Ἡ[λις] (*cf. I.G.*, II², 2097³⁰⁸ Ἡλεις Θεοδώρου (ἐπέγγραφος) (*a.* 169/70 p.); 2208¹²⁰ Αὐ[το]νήλιος Ἡλεις Κο[ι]τωνικοῦ Μαρ(α-θώνιος) (*a.* 212/3 p. (N)); 2238¹¹⁰ Ἀρέν. Ἡλιξ Ἐν-*paullo ante a.* 238/9 p.); and *Hesperia*, XI, 1942, p. 72 (37⁶⁰): Ἡλιξ (stone: ΗΛΙΣ) (*ca. a.* 275 p. (O. W. Reinmuth - «perhaps to be dated 265/66» (*T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386))).

⁷ The degree of relation of these ephebes was established, as far as possible, through their names, above note tribe and chronology.

⁸ Πρεῖμος (II) is identified as a son of Πρότειμος (I), although there is an intervening interval of about twenty years between his ἐφηβία and that of the two ephebes who are considered to be his brothers. This identification depends certainly on the age of Primos I.

⁹ See above, note 7.

¹⁰ For the date of this inscription, see above, p. 179, note 1.

(C)

ΠΑΜΒΩΤΑΔΑΙ

Ἀσκληπιάδης
I.G., II², 1757=*Hesperia*
Index (I - X), p. 28)

Δωσίθεος (I)
πρύτανις - *I.G.*, II², 1757⁴⁹=
Hesperia Index (I-X), p. 49=
Musée Belge 27 (1923), p. 277,
No. 196=*I.G.*, III, 1019,
line 23
40 - 30 B.C.

O

[Δ]ωσίθεος (II)
(*I.G.*, II², 1978)

[- - - - -]
[κ ο σ μ η τ ή ς]
I.G., II², 1978_s
40/1 - 53/4 A.D.

Ἡρακλείδης (I)
(*I.G.*, II², 2024 and 2025)
(*S.E.G.*, XIV, 1957, p 34, n. 94)

Δωσίθεος (III)
κοσμητής - *I.G.*, II², 2024_s. 2025_{2/4} (A.D. 112/3)
R.E., V, col. 1605⁴⁰ (n. 2)
πρύτανις - *S.E.G.*, XIV, 1957, p. 34, n. 94=
Hesperia, XXIII, 1954, p. 248, No. 26
(dated there *init.* s. III p.)
ca. a. 134/5 - 144/5 *p.*
(*S.E.G.*, XIV, 1957, p 34, n. 94)

Ἡρακλίδης (II)
πρύτανις - *S.E.G.*, XIV, 1957, p. 34, n. 94=
Hesperia, XXIII, 1954, p. 248, No. 26
(dated there *init.* s. III p.)
ca. a. 134/5 - 144/5 *p.*

| | |
|---|--|
| Δωσίθεος (IV) ¹ (<i>I.G.</i> , II ² , 1832, 2208, 2340 and 3763) | Ἡρακλείδης (III) ὁ καὶ Ἐλπιδοφόρο(ς) ¹ ἔφηβος - A.D. 172/3 (N) <i>I.G.</i> , II ² , 2102 ₆₉ |
|---|--|

| | |
|---|---|
| Ἡρακλείδης (IV) <i>I.G.</i> , II ² , 2340 _s <i>ca. a.</i> 200 <i>p.</i> | Αὐρ. Δωσίθεος (V) ὁ καὶ Θαλῆς (I) <i>I.G.</i> , II ² , 2340 ₁₈ (<i>ca. a.</i> 200 <i>p.</i>) κοσμητής— <i>I.G.</i> , II ² , 2208 _{6/7} . 3763 _{1/8} A.D. 212/3 (N) [ἑπώνυμος] (Ἀδριανίδος)— <i>I.G.</i> , II ² , 1832 _s A.D. 231/2 (N) (<i>Hesperia</i> , IV, p. 188, line 2 (and perhaps also line 1) and <i>I.G.</i> , II ² , 2208) |
|---|---|

| | |
|--|---|
| Αὐρ. Δωσίθεος (VI) [να]ν[μαχ]ήσας γυμνασίαρχος ἀγωνοθέτης ἀγωνοθέτης β' <i>I.G.</i> , II ² , 2208 _{77/8} . 100/2. 108/5 A.D. 212/3 (N) <i>Hesperia Index</i> (I - X), p. 49 <i>ca.</i> 225 A.D. (Catalogus) (<i>Appendix</i> , above, p.p. 203, 204) | Αὐρ. Ἡρακλείδης (V) γυμνασίαρχος ἀγωνοθέτης συστρεμματάρχης ἀγωνοθέτης β' [να]ν[μαχ]ήσας <i>I.G.</i> , II ² , 2208 _{80/2} . 108/5. 147 A.D. 212/3 (N) <i>Hesperia Index</i> (I - X), p. 69 ([Ἡρ]ακλει[τος?])= [Ἡρ]ακλει[δης] Θαλη[τος] <i>ca.</i> 225 A.D. (Catalogus) |
|--|---|

| | |
|---|--|
| Αὐρ. Θαλῆς (II) ἔφηβος <i>Appendix</i> , above, p. 204, col. I, line 8 <i>ca.</i> 248/9 A.D. ἀντικοσμητής <i>Hesperia</i> , XI, p. 71, n. 37 ¹¹ <i>ca. a.</i> 275 <i>p.</i> (<i>ibid.</i> , p. 89) ² | [Ἡρακλείδ]ης (VI) συστρεμματάρχης <i>Appendix</i> , above, p. 203, line 6 <i>ca.</i> 248/9 A.D. |
|---|--|

1 Δωσίθεος (IV) and Ἡρακλείδης (III) ὁ καὶ Ἐλπιδοφόρο(ς) are identified as sons of Ἡρακλείδης (II), as the family tree and chronology demand. A member of this family, Dositheos Pambotades, is mentioned in *I.G.*, II², 7145 (s. II/III *p.*).
2 See what has been said above, p. 205, note 1, concerning a new date of this document.

(B)

ΕΞ ΟΙΟΥ

(Ἀρχέλαος)
(I.G., II², 2017)

Ἀρχέλαος
γυμνασίαρχος - I.G., II², 2017¹⁰
(A.D. 115/6 (N))

(two generations)

Ἀρχέλαος
(Appendix, above, p. 204)

[Ζ]ώσιμος
ἔφηβος - Appendix, above,
p. 204, col. I, line 13
ca. 248/9 A.D.

[Ἀ]θήναιος
ἔφηβος - Appendix, above,
p. 204, col. I, line 14
ca. 248/9 A.D.

(D)

ΧΟΛΑΡΓΕΙΣ

Δημήτριος

(I.G., II², 1774, 2050 and *Hesp.*, XI, p. 43 (12))

Ἀντιφῶν

πρύτανις

I.G., II², 1774²⁹

A.D. 167/8

Μένανδρος (I)

ἔφηβος - I.G., II²,2050⁸⁸ - A.D.

143/4 - 144/5

πρύτανις

I.G., II², 1774⁸⁰

A.D. 167/8

πρύτανις[ς]

170/1 or 172/3 A.D.¹*Hesp.*, XI, 1942, p. 43 (12⁸⁸)

Ἀλκιβιάδης (I)

ἔφηβος - I.G., II²,2050⁸⁴ - A.D.

143/4 - 144/5

πρύτανις

I.G., II², 1774⁸¹

A.D. 167/8

(I.G., II², 2122)

Ἀλκιβιάδης (II)

ἔφηβος - I.G., II², 2122²⁹

(paullo ante a. 190 p.)

[Ἀλ]κιβιάδης[ς] (Χο[λαργεύς])

πρύτανις

init. s. III p.²*Hesp.*, XXXII, 1963, p. 38 (35¹⁰)

(Appendix, above, p. 204)

Μένανδρος (II)

ἔφηβος - I.G., II², 2122⁸⁰

(paullo ante a. 190 p.)

Ἀλκιβιάδης (III)

ἔφηβος - Appendix, above,

p. 204, col. I, line 11

ca. 248/9 A.D.

Μένανδρος (III)

ἔφηβος - Appendix, above,

p. 204, col. I, line 12

ca. 248/9 A.D.

¹ Μένανδρος is attested as πρύτανις in the archonship of Κλ. Δημόστρατος Μελιτεύς, which A.E. Raubitschek dates in A.D. 170/1 (172/3 J. A. Notoopoulos *apud* Raubitschek) or shortly afterwards (Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου, 1953, p. 247, note 2).

² Prof. Meritt dated this document at the end of the second century after Christ, but prosopography favors rather a date at the beginning of the third century, for [Ζ]οῖλος (Χο[λαργεύς]) (line 7) is the same apparently as the ephebe Ζοῖλος

of the tribe Akamantis (I.G., II², 2132⁸² - ca. a. 196/7 p. (N)), and [Α]λ. Ἀσιατι[κός] (Χο[λαργεύς]) (line 9) as Πό. Αἷ. Ἀσιατικός, ephebe of the tribe Akamantis in 185/6 A.D. (N) (I.G., II², 2111/12⁸⁶). Ἐπαφρόδε[ιτος] (Χο[λαργεύς]) (line 8) may be identical with Ἐπαφρόδε[ιτος] . . .]οντος, ephebe of the tribe Akamantis in 190/1 - 191/2 A.D. (N) (I.G., II², 2113¹¹⁴). And [Ἀλ]κιβιάδης[ς] (Χο[λαργεύς]) (line 10), therefore, would be the ephebe Ἀλκιβιάδης Χο[λαργεύς] (I.G., II², 2122⁸⁰), as identified above.

ATTIC INSCRIPTIONS: NOVA ADDENDA

2) See also Ποσειδώνιος Φαύστου of the tribe Erechtheis and ephebe in A.D. 172/3 (N) (*I.G.*, II², 2102, line 16). Certainly this ephebe is related with Phaustos, son of Poseidonios, Anagyrasios and their degree of relation may be that of first cousins (through their fathers).

2a) *I.G.*, II², 1935 (*post. a.* 50 a.):

Line 8 - - - -δώρου Ἀλαιοῦ
 - - - -δώρου Ἀλαιοῦ

Lines 8 and 9 should be restored as [Διότιμον Διο]δώρου Ἀλαιοῦ and [Θεόφιλον Διο]-δώρου Ἀλαιοῦ. For the proposed restorations, see Paul MacKendrick, *The Athenian Aristocracy 399 to 31 B.C.* (Martin Classical Lectures, Volume XXIII), 1969, p. 92, note 89.

2b) *I.G.*, II², 1989 (*E.M.* 5288) (*a.* 53/4 - 66/7 p.):

Line 3 κοσμη[τεύοντος^{ca. 10}]
 κλέους τοῦ Μαρά[θωνίου]

The κοσμητής belonged undoubtedly to the family of Herodes Attikos (see family's stemma under *I.G.*, II², 3594) and space favors the following emendation of line 3: κοσμη[τεύοντος Κλαυδίου Εὐ]/κλέους. . . . Eukles, son of Eukles, may be identical with the ἱερεὺς of *I.G.*, II², 3934 (*s. I p.* ?): ὁ ἱερεὺς Τι[β Κλ?]/Εὐκλῆς Σώστ[ρατον]/ τὸν ἀδελφόν. . . . (E.K. No. 728). His position in the family's stemma cannot be determined with accuracy, but he may be a brother of Herodes (see *Index to Hesperia, Volumes XI-XX, Supplements VII-IX* (1968), p. 89).

4) It is possible that one of the following names (Λάκων, Λάχων, Λόβων or Λύκων) may have been inscribed in place of the suggested name Λύσων.

5a) *I.G.*, II², 2085 (*a.* 161/2 p.):

Line 45 Διοκλῆς Λεωνίδ(ου)
 Ἀφροδείσιος Λεωνίδ(ου)

These two ephebes of the tribe Leontis are probably cousins-german (through their father) of Διοκλῆς Ἀττικ[οῦ - - -] and Εὐτυχίδης Ἀττικ[οῦ - - -] of the tribe Leontis who were ephebes in A.D. 165/6 (*I.G.*, II², 2090, lines 78 and 79). See also Διοκλῆς Λεωνίδ(ου), ἐπένγραφος (*I.G.*, II², 2164, line 36 = *S.E.G.*, XII, 1955, p. 43, No. 120, line 126 (*ante a.* 180 p.)).

12) To the family of Kasios must belong also the ephebe of A.D. 173/4 (N): Διονυσόδωρος Ἐκαταίου Φηγούσιος (*I.G.*, II², 2103, line 47). The origin of this family may be traced back to the fourth century before Christ (*cf.* [Διόφαν]τος [Διονυσόδωρου Φηγούσιος] [*Hesperia*, XXXVII, 1968, p. 16, lines 291-292 (*a.* 303/2 a.)]).

The Phegousioi are not common at all in this period and one other example may be cited from the year A.D. 163/4 (*I.G.*, II², 2086, line 42: Ἀφροδείσιος Ἀλεξάνδρου Φηγούσιος) [*idem I.G.*, II², 2087, line 16]].

Oscar W. Reinmuth has noted in B. D. Meritt's *I.G.*, II², volume (line 58): -ου ἐκ Κουλς.

15) Iophon's daughter, Kleopatra, is known from yet another document (*I.G.*, II² 4945, s. II/III p.): Κλεοπάτρ[α - - -]/ Δειρανδειώτ[ου θυγάτηρ]/ Διονυσο - - -/ κλέους Σου[νιέως γυνή]/ [ἀνέθηκεν]. This document may be completed as follows: Κλεοπάτρ[α Ἰοφῶντος]/ Δειρανδειώτ[ου θυγάτηρ]/ Διονυσο[δώρου τοῦ Σοφο]/ κλέους Σου[νιέως γυνή]. Kleopatra and Dionysodoros III were full cousins and *I.G.*, II², 4945 should be dated now in the first half of the first century after Christ. If *I.G.*, II² 4945 is correctly restored, then Kleopatra was dedicated by her son in *I.G.*, II², 4046 (Raubitschek cites neither of these documents in his study of the family from Sounion). The son's name cannot be conjectured.

For philological reasons, notice should be made also of the letter *nu* inscribed before the *delta*, indicating a change in the pronunciation of the letter *delta*.

16a) *I.G.*, II², 3458 (*init.* s. III a.):

Ἀγ[ὼ? Φειδοστ]ράτη
Ἑτεοκλ[έα Χ]ρεμων[ίδου]
τὸν πατέρα ἀγων[οθετήσαντα Διονύσῳ].

George A. Stamires has corrected line 1 in the margin of B. D. Meritt's *I.G.*, II², volume: Ἀγ[λαύρου ἱέρεια Φειδοστ]ράτη. Stamires informed me (*per litteras*) that the completion of line 1 belongs to K. S. Pittakes: Ἀγρ[αύλου ἱέρεια Φειδοστ]ράτη (Ἀρχ. Ἐφημ. 2155). Pittakes read the beginning of line 1 as follows: √Γ¹. Therefore, *I.G.*, II², 3458 should read now: Ἀγρ[αύλου (*aut* Ἀγλ[αύρου]) (Stamires) ἱέρεια Φειδοστ]ράτη/ Ἑτεοκλ[έα Χ]ρεμων[ίδου Αἰθαλίδη]/ τὸν πατέρα ἀγων[οθετήσαντα]. According to the number of letters, lines 2 and 3 (*ad finem*) should be completed as above. See A. Wilhelm, *Beitr.*, p. 75, No. 62, *I.G.*, II², 3459, and *A.J.A.*, XLIX, 1945, p. 434.

17a) *I.G.*, II², 3557 (Eleusis No. 262/3) (*fin.* I *init.* s. II p.):

Line 1 [ἱέρ]εια Δήμητρος καὶ Κό[ρης Φλαουία Λαοδάμ]εια Κλείτου
Φλυέως θυγάτηρ Ἰουνίαν.¹⁵. Μελιτίνη

Two new readings have been determined from the squeeze at the Institute (line 1: [ἱέρ]εια) and line 2 is emended accordingly: Φλυέως θυγάτηρ Ἰουνίαν [. . . .^{ca.} .⁹ τὴν κα]ὶ Μελιτίνη. As space indicates, Melitine's first name may be restored as Λαοδάμειαν.

Junia Melitine is mentioned also in *I.G.*, II², 3633, dated after the middle of the second century after Christ. *I.G.*, II², 3633 may be completed now thus: [τὴν ἱε]ρόφαντιν [Ἰουνίαν. . . .^{ca.} .⁹ τὴν / καὶ Μελ]ιτίνην Ἀν[νίας Ἀριστοκλείας θυ]γατέρα. E. K. No. 736 (the stemma of this family is being commented upon elsewhere).

19) Cf. Μητροδωρος Νικοστ(ράτου) Σου(νιεύς), ephebe of the tribe Attalis (Ἀρχ. Ἐφημ., 1950/51, p. 26, line 65) (*ca.* a. 231/2 p.).

19a) *I.G.*, II², 3608 (Eleusis No. 126) (*med.* s. II p.):

Τι Κλ Ἀππιον [Ἀτείλιον]
Βραδούαν Κλ [Ἡρώδου τοῦ ἀρ]-
χιερέως καὶ [ἄρχοντος καὶ]
ὑπάτου θ[. . . .⁶ υἱόν, υἱόν]
5 τῆς Ἑλλ[άδος, μνηθέντα ἀφ' ἐ]-
στία[ς ἐπὶ ἱερείας⁶]
τῆς — — — — —
Δή[μητρι καὶ Κόρη].

The above text, as restored, is in need of revision, because the letter *theta* after the word ὑπάτου must be explained (line 4). An examination of the squeeze at the Institute shows that the letter *upsilon* is partially preserved after the *theta* (this was indicated also in the margin of B. D. Meritt's *I.G.*, II², volume). Having further made some additional readings, a revised text is presented here (Plate No. 15b):

[ἡ πόλις?]
 Τι Κλ Ἀππιον [Ἀτεΐλιον Ἀττικόν]
 Βραδούαν Κλ [Ἀττικοῦ Ἡρώδου ἀρ]-
 χιερέως καὶ [Ῥηγίλλης, Ἀππίου]
 5 ὑπάτου θυ[γατρός, υἱόν, τόν τε]
 τῆς Ἑλλ[άδος υἱόν καὶ τὸν ἀφ' ἑ]-
 στίας, ἀ[ναλωσάσης τὴν δαπάνην]
 τῆς ἀ[ναθέσεως τῆς μητρὸς Ῥηγίλ]-
 λη[ς?]. vacat?

The heading ἡ πόλις could have been written also in line 9 after the name Ῥηγίλλης. The dotted *alpha* (line 7) is uncertain. Only the very tip of an upper stroke remains but appears to belong to an *alpha*. The second *alpha* in line 8 is less doubtful, since a diagonal hasta is discernible. Next to the word ἀρχιερέως (line 4) is a punctuation mark.

The earlier proposed completion of lines 6-7 (Kirchner) did not conform with the known usage of recording the name of the priestess. At least I was unable to find an example where the name of the priestess preceded the names of the two Goddesses, but that interpretation, to be sure, was based upon the reading of the letter *lambda* as *delta* (line 9). For Bradouas' full name, see *P.I.R.*, II², p. 168, No. 785 and E.K. No. 909. For the restorations in lines 3 and 5, see J. H. Oliver, *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law* (1950), pp. 111-112; in lines 5-7, cf. *O.G.I.S.*, No. 470, lines 10-11, and *I.G.*, II², 3693, lines 7-8; and in lines 7-9, cf. *I.G.*, II², 3551, lines 3-5. And for the παῖς ἀφ' ἐστίας, see *R.E.G.*, LXXXI, 1968, p. 454, No. 229.

20) The date of *I.G.*, II², 2029 is being commented elsewhere by this writer.

22a) *I.G.*, II², 3993 (Eleusis No. 192) (s. II p.):

[. . . ? . . . Μέ]μμιον ἀ[ρετῆς ἔνεκα]
 [καὶ εὐνοί]ας Δήμητρι [καὶ Κόρη].

This document must mention a παῖς ἀφ' ἐστίας and the *alpha* (line 1) must be the beginning of Memmius' *cognomen*. After examining the squeeze at the Institute, the following emendation is proposed:

vac.
 [.¹² Μέ]μμιον Μ[.¹⁰]
 [μνηθέντα ἀφ' ἐστί]ας Δήμητρι καὶ Κόρη].

The first letter of Memmius' *cognomen* appears to have begun with a *mu*, for the partially preserved stroke corresponds to the outline of a *mu* rather than of an *alpha*.

24a) *I.G.*, II², 4196 (s. I. p.):

Line 2 [Λεύκιον] Κλ Πρό[κλον]
 [Κορνηλιανὸν] τὸν ἀνθ[ύπατον]

This is how the proconsul's name was supplied by P. Graindor, but Benjamin D. Meritt completed the name as Κλ Προ[κλος Κόι]ντος (*Hesperia*, XVI, 1947, p. 175, No. 76, lines 6-7 (I 3511a + *I.G.*, II², 4196) = *Index to Hesperia, Volumes XI-XX, Supplements VII-IX* (1968), p. 155 (*post a.* 128/9 p.)). See also *AJPh*, LXIX, 1948, p. 438. Meritt's restoration of the name Κόιντος has been questioned (*cf.* *R.E.G.*, LXI, 1948, 147 (43)) and the best restoration for the proconsul's *cognomen* seems to be the name Προκληϊανός, as given in *I.G.*, III, 634. Accordingly, lines 6-7 (Meritt) are restored as follows:

Line 6 [ναίω]ν Κλ Προ[κληϊ] -
[ανὸ]ν τὸν ἀνθύ[πατον]

The name Προκληϊανός (Προκλιανός) is not unknown in Attica (see the *I.G.*, III, Index). See also *I.G.R.R.*, III, No. 909, line 2 (Προκληϊανός). The proconsul's name could perhaps be restored also as Προκίλλιανός (see *I.G.R.R.*, III, No. 194, lines 1-2, and *ibid.*, IV, No. 353, line 30) or Προπινκιανός (see *I.G.R.R.*, III, No. 797, lines 7-8). *E. K.* No. 775.

The *upsilon* in the word ἀνθύ[πατον] (line 7) is partially visible (see *Hesperia*, XVI, 1947, Plate XXXIV (76)). Also the *upsilon* in the word Ἀρείου (line 2) should not be bracketed, as well as the *alpha* in the conjunction κα[ί] (line 3). Lines 8 and 9 may be completed as [εὐ]νοίας [ἔνεκα καὶ / σωφροσύνης] (*cf.* *I.G.*, II², 4159(a)).

25) For a study of the family of Leonides from Melite, see *B.C.H.*, XCII, 1968-II, pp. 493-518.

25a) *I.G.*, II², 4750 (s. I/II p.):

Δήμητρι Χλόη ἡ ἱέρεια — — — — μου ἐξ Ἑρμείου ἀνέθ[ηκεν].

This inscription should be completed as follows:

Δήμητρι Χλόη ἡ ἱέρεια [Νικοβούλη ἡ καὶ Ἰλάρα Θεοτεί]μου ἐξ Ἑρμείου ἀνέθ[ηκεν]

The priestess is known from *I.G.*, II² 4777 (*post med. s.* II p.): Δήμητρι Χλόη ἡ ἱέρεια [Νι]κοβούλη ἡ καὶ Ἰλάρα Θεοτείμου ἐξ Ἑρμείου ἀνέθηκε. *I.G.*, II², 4750 and 4777 seem to be identical, because they resemble in form and lettering; also the provenience of both of them is listed as *in arce*. Moreover, *I.G.*, II², 4777 has an *E. M.* number (10014), while no *E. M.* number is given for *I.G.*, II², 4750. J. Kirchner suggested that the father of Nikoboule may be identical with the prytanis of A.D. 167/8 (*I.G.*, II², 1774, line 45: Θεότιμος Τρύφωνος (Ἑρμειος)). If so, *I.G.*, II², 4750 (if not the same as *I.G.*, II², 4777) should be dated also in the period after the middle of the second century after Christ.

25b) *I.G.*, II², 7185 (s. II p.):

Πρόποσις Ἰουλ[ίου] | Γαίου ἐκ Πειραε[ῶν].

The *nomen* Ἰουλ[--] should be construed with the name Πρόποσις rather than with that of the father. Therefore, the new version should read: Πρόποσις Ἰουλ[ία] / Γαίου ἐκ Πειραε[ῶν]. For the reversal of the *nomen* (*cf.* *I.G.*, II², 10146). *E. K.* No. 1142 = *Index to Hesperia, Volumes I-X, Supplements I-VI* (1946) pp. 34, 81 and 129.

25c) *I.G.*, II² 9141a (s. I/II p.):

Ὠφελίων | Κύρτι(ε), κτλ.

The name in line 2 was interpreted by J. Kirchner as an ethnic (gens Persica), but I consider it to be a Roman *nomen*, namely, Curtius = Κύρτιος = Κόρτιος (*cf.* W. Schulze, *Gesch. lat. Eigen.*, p. 78). It is not unusual to have the *nomen* in a reversed order (*cf.* *I.G.*, II², 10164/5).

26a) *I.G.*, II², 10621/3 (s. I/II p.):

Ἀλβούκ[ιος] | Γαίου. | Πλουτάρχῃ | Δέκμου, |
 5 Ἀλβουκίου | Δαμάδος | γυνύ (*sic*).

The above text should be corrected to read Ἀλβουκ[ία]/ Γαίου/ Πλουτάρχῃ,/ Δέκμου/ Ἀλβουκίου/ Δαμάδος/ γυνύ. For the *nomen* Albucius, see W. Schulze, *Gesch. lat. Eigen.*, pp. 119, 170, 403 and 411 (Albucilla 238).

29) Other candidates for Epiphaneia's *civitas* are Cn. Cornelius Lentulus (*I.G.*, II², 4137 - *fin. s. I a.*), L. Cornelius Lentulus (*I.G.*, II², 4134 - *ca. a. 3 a.*), and P. Cornelius Lentulus (*I.G.*, II² 4102B - *initio principatus*). But any association is dependent upon chronology and other factors.

Miscellanea

1) *Hesperia*, XXXII, 1963, p. 63, No. 9A (I 6577) (*med. saec. I a.*)=*S.E.G.*, XXI, 1965, p. 255, No. 686:

Line 4 [ἐν τῷ ἐπὶ] Λευκίου [. .]
 [. . *ca. 6* . .] Νεωτέρου[ἄρ]-
 [χοντος ἐ]νιαυτῷ[ι]

In all probability the demotic of this archon (lines 4 - 5) should be supplied as [Ῥαμ/νου-σίου] and he is to be identified with the archon Λεύκιος Ῥαμνούσιος νεώ[τερος] of *B.C.H.*, LXXXIV, 1960, p. 655. This Leukios may be identical with the father of Zenon Rhamnousios (see above, No. 25) or he may be a brother of Zenon. The date of Leukios' archonship cannot be ascribed with certainty, but it may be assigned to the second half of the first century before Christ, on the assumption that he is identical with the father of Zenon Rhamnousios. Moreover, from the viewpoint of known archons the second half offers a greater flexibility in dating a new archon. There is also the possibility that Leukios' archonship may date from the second half of the first century after Christ (a παιδοτρίβης Meniskos (from the deme Kolonos) is mentioned by Plutarch, *Quaest. Conv.*, IX, 15, 1). In B. D. Meritt's name - file Leukios' archonship is dated *ca. 140* (B. C. or A.D.? And by whom?). However, the middle of the second century before Christ is complete with respect to archons. For the reason why Leukios *neoteros* should be distinguished from Leukios, the archon of 59/8 B.C., see A. S. Benjamin's comment in *Hesperia*, *loc. cit.* (A. S. Benjamin edited the *Hesperia* document 9A).

ATTIC INSCRIPTIONS: EPIGRAPHICAL INDEX¹ (with cross references)

AGORA INV. NO.

- I 141 (see *infra*, I 932)
- I 141b (see *infra*, I 932)
- I 203 (see *infra*, I 932)
- I 231 = *Hesperia*, XI, 1942, p. 71 (n. 37) = *J.R.S.*, XLIX, 1959, p. 66, note 28 = *S.E.G.*, XVIII, 1962, n. 57 = *T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386 = pp. 206, notes 3 and 6, and 208 (*stemma* C).
- I 865 = *Hesperia*, XI, 1942, p. 63 (n. 28) = p. 201, note 1.
- I 875 = *Hesperia*, XI, 1942, p. 45 (n. 13) = p. 206 (*stemma* A).
- I 932, 141, 203, 141b (reverse) = *Hesperia*, XI, 1942, p. 43 (n. 12) = p. 209 (*stemma* D).
- I 3080 = *Hesperia*, XXIII, 1954, p. 248 (n. 26) = *S.E.G.*, XIV, 1957, n. 94 = p. 208 (*stemma* C).
- I 4216 = *Hesperia*, XI, 1942, p. 48 (n. 15) = p. 204, note 1.
- I 6142 = *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 216 (n. 60) = *S.E.G.*, XXI, 1965, n. 739 = p. 195 note 1.
- I 6164 = *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 198 (n. 50) = *S.E.G.*, XXI, 1965, n. 497 = p. 191 note 2.
- I 6294 = *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 221 (n. 66) = *S.E.G.*, XXI, 1965, n. 612 = p. 182, note 1.
- I 6446 = *Hesperia*, XXXII, 1963, p. 38 (n. 35) = p. 209 (*stemma* D).
- I 6954 = *Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 202 (n. 53) = *S.E.G.*, XXI, 1965, n. 591 = p. 183, note 1.

AMERICAN JOURNAL OF ARCHAEOLOGY, XLV, 1941

- *p. 541 (Oropus) = pp. 187, and 206 (*stemma* A), and *note 3.
- p. 542 = *I.G.*, II², 3682 = p. 206 (*stemma* A).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ, 1950/1951

- *p. 18 (n. 1) = *I.G.*, II², 2005 + *E.M.* 3841 = p. 196 (n. 1).
- p. 19 (n. 3) = *I.G.*, II², 2039 = p. 206 (*stemma* A).
- *p. 22 (n. 6) = *I.G.*, II², 2149 + 2145 + *E.M.* 4204 + 3568 = pp. 196, 197 (n. 2), and 198.
- *pp. 23/4 (n. 7) = *I.G.*, II², 2151 + 2141 - 2140 + 2139 = p. 198 (n. 3).
- p. 26 (n. 11) = *I.G.*, II², 2228 = pp. 181 and 197, note 6.
- *pp. 28/9 (n. 14) = *I.G.*, II², 2251 + 2487 = p. 200 (n. 4).
- *p. 38 (n. 18) = p. 179.

¹ An asterisk denotes partial or whole treatment of document, except where stated differently.

- *p. 40 (n. 18)=*I.G.*, II², 2069+2138+2162+2166+2045+2093 A=p. 206 (*stemma* A).
 *p. 49 (n. 30)=*I.G.* II², 2247+2250+2484=*S.E.G.*, XIV, 1957, n. 97=pp. 187, 193, 202 (n. 5), and 204.

BODNAR, Edward W., S. J., *Cyriacus of Ancona and Athens* (*Collection Latomus*, vol. XLIII, 1960).

- p. 151=*I.G.*, II², 1773=*S.E.G.*, XXI, 1965, n. 607=p. 179.
 p. 166=*I.G.*, II², 3301=p. 194, note 3.
 p. 173=*I.G.*, II², 4222=p. 192.

BULLETIN DE CORRESPONDANCE HELLÉNIQUE

- *LXXIV, 1950, p. 220=*I.G.*, II², 2160+2159+2136=*S.E.G.* XII, 1955, n. 123=
 p. 182, note 3.
 p. 221=*I.G.*, II², 2220=*S.E.G.*, XII, 1955, n. 132=p. 185 (n. 11).
 XC, 1966—I, p. 97=p. 188 (n. 15).

*ΓΕΡΑΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, Athens, 1953

See below *S.E.G.*, XIII, 1956, n. 53, and *p. 186, note 1.

ΓΛΥΠΤΑ

- 1484=*I.G.*, II², 2044=p. 179 (n. 4).
 2620=[*I.G.*, II², 10669]=*I.G.*, V, 1, n. 1206=p. 195 (n. 27), and Plate 14a.

DITTENBERGER, W.

*Syll.*³, n. 703=p. 194, note 2.

E(ΘNIKON) M(OYΣEION)

- 954+4273=*I.G.*, II², 4308=p. 194 (n. 25), and Plate 13b.
 1115=*I.G.*, II², 11881 (=12112)=p. 196 (n. 30), and Plate 14b.
 2761+12712=*Hesperia*, IV, 1935, p. 188=*Hesperia Index* (I-X), pp. 49 and 69=
 p. 208 (*stemma* C).
 3559=*I.G.*, II², 2213=p. 184 (n. 11), and Plate 10.
 3568=*A.E.*, 1950/51, p. 22 (n. 6)=p. 197 (n. 2).
 *3650=*I.G.*, II², 2220=Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου (1953), p. 512 (n. 8)=p. 186 note 1.
 *3700=Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου (1953), p. 512 (n. 8)=*I.G.*, II², 2220=p. 186,
 note 1.
 3841=*A.E.*, 1950/51, p. 18 (n. 1)=p. 196 (n. 1).
 4204=*A.E.*, 1950/51, p. 22 (n. 6)=p. 197 (n. 2).
 *4266=[*I.G.*, II², 4182 (=4150 (*E.M.* 4549))]=p. 193 (n. 23).
 4273 (see *supra*, 954+4273=*I.G.*, II², 4308).
 *4549=*I.G.*, II², 4150=p. 193 (n. 23), and Plate 13a.
 8409=*I.G.*, II², 3151=p. 189 (n. 16), and Plate 11a.
 8551=*I.G.*, II², 2121=p. 182 (n. 8).
 8629=*I.G.*, II², 3683=p. 206, note 3, and Plate 15a.
 8645=*I.G.*, II², 2125=p. 182 (n. 9).
 8649. 8650=*I.G.*, II², 2235=pp. 186 (n. 12), 197, 199 and 206 (*stemma* A).

- 8650 (see above, 8649. 8650).
 8651=*I.G.*, II², 2237=p. 187 (n. 13), and Plate 9b.
 9594=*I.G.*, II², 3685=p. 198, note 1.
 10015=*I.G.*, II², 10158=p. 195 (n. 26).
 10035/6=*I.G.*, II², 2102=pp. 180, 181 (n. 6), and 208 (*stemma* C).
 10040=*I.G.*, II², 2018=p. 179 (n. 3).
 10042=*I.G.*, II², 2059=pp. 180, and 181 (n. 5).
 10303=*I.G.*, II², 3664=p. 191 (n. 20).
 10316=*I.G.*, II², 1773=p. 178 (n. 2), and Plate 9a.
 10333=*I.G.*, II², 3762=p. 192 (n. 21).
 10353=*I.G.*, II², 2239=pp. 183, note 3, 185, 186, 188 (n. 14), 198 (*bis*), and 202, note 1.
 10354=*I.G.*, II², 3770=p. 192 (n. 22).
 10561=*I.G.*, II², 2461=p. 188 (n. 15).
 12712 (see *supra*, 2761+12712).

ΕΑΕΥΣΙΝΙΑΚΑ, I, 1932

- p. 225=P. Roussel, *Mélanges Bidez* (1934), p. 820=pp. 177 and 188, note 3.

ELEUSIS

- Nr. 176 (b-d)=*I.G.*, II², 3568=p. 190 (n. 18), and Plate 12a¹.
 Nr. 384 (a)=*I.G.*, II², 3568=p. 198 (n. 18), and Plate 12a¹.
 Nr. 641+*I.G.*, II², 3581=pp. 190 (n. 19), p. 191, note 1, and Plate 12b.

GEAGAN, Daniel J., *The Athenian Constitution after Sulla* (*Hesperia*, Supplement XII (1967))=p. 192.

HESPERIA

- III, 1934, p. 147=*I.G.*, II², 1727=p. 177 (n. 1).
 IV, 1935, p. 188=*E.M.* 2761+12712=*Hesperia Index* (I-X), pp. 49 and 69=p. 208 (*stemma* C).
 XI, 1942, p. 43 (n. 12)=Agora Inv. No. I 932, 141, 203, 141b (reverse)=p. 209 (*stemma* D).
 XI, 1942, p. 45 (n. 13)=Agora Inv. No. I 875=p. 206 (*stemma* A).
 XI, 1942, p. 48 (n. 15)=Agora Inv. No. I 4216=p. 204, note 1.
 *XI, 1942, p. 63 (n. 28)=Agora Inv. No. I 865=p. 201, note 1.
 XI, 1942, p. 71 (n. 37)=Agora Inv. No. I 231=*J.R.S.*, XLIX, 1959, p. 66, note 28=*T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386=pp. 205, note 1, 206, note 6 and 208 (*stemma* C).
 XII, 1943, p. 62=*I.G.*, II², 2029=p. 192.
 XVIII, 1949, pp. 30/1=*I.G.*, II², 2109=J. H. Oliver, *The Athenian Expounders* (1950), p. 159 (I 45)=p. 206, note 3.
 XVIII, 1949, p. 43=*I.G.*, II², 1790=p. 183, note 3.
 XVIII, 1949, p. 47=*I.G.*, II², 2993=p. 183, note 3.
 XVIII, 1949, p. 54=*I.G.*, II², 2245=(Moretti), p. 202=*S.E.G.*, XVIII, 1962 n. 57=*T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386=pp. 180, note 2, 183, 185, 188, note 2, 199 and 200, note 3.

¹ These Eleusinian fragments were numbered anew when squeezes were supplied to the Institute (a=30; b=305; c=10; and d=471).

- XX, 1951, p. 66=p. 197, note 4.
 *XXII, 1953, p. 178 (n. 2)=*S.E.G.*, XII, 1955, n. 134=p. 197, note 6
 XXIII, 1954, p. 248 (n. 26)=Agora Inv. No. I 3080=*S.E.G.*, XIV, 1957, n. 94=p. 208
 (*stemma C*).
 XXIII, 1954, p. 248=*I.G.*, II², 1832=p. 202.
 *XXXII, 1963, p. 38 (n. 35)=Agora Inv. No. I 6446=p. 209 (*stemma D*).
 XXXIII, 1964, p. 198 (n. 50)=Agora Inv. No. I 6164=*S.E.G.*, XXI, 1965, n. 497=
 p. 191, note 2.
 XXXIII, 1964, p. 202 (n. 53)=Agora Inv. No. I 6954=*S.E.G.*, XXI, 1965, n. 591=
 p. 183, note 1.
 XXXIII, 1964, p. 216 (n. 60)=Agora Inv. No. I 6142=*S.E.G.*, XXI, 1965, n. 739=
 p. 195, note 1.
 XXXIII, 1964, p. 221 (n. 66)=Agora Inv. No. I 6294=*S.E.G.*, XXI, 1965, n. 612=
 p. 182, note 1.
 XXXVI, 1967, p. 50, note 18=p. 192, note 1.

HESPERIA INDEX (I-X) (1946) p. 49=*I.G.*, II², 1757=*Musée Belge*, XXVII, 1923,
 p. 277, No. 196=*I.G.*, III, 1019=p. 208 (*stemma C*).
 p. 139=*I.G.*, II², 1727=p. 177 (n. 1).

INSCRIPTIONES GRAECAE

- II², *1727=*Hesperia*, III, 1934, p. 147=pp. 177 (n. 1), and 178.
 1757=*I.G.*, III, 1019=p. 208 (*stemma C*).
 1764A=p. 201.
 1765=p. 206 (*stemma A*).
 *1773 (*E.M.* 10316)=E. W. Bodnar, S. J., *Cyriacus of Ancona and Athens* (*Collection Latomus*, vol. XLIII, 1960), p. 151=*S.E.G.*, XXI, 1965, n. 607=pp. 179
 (n. 2), 204, note 1, and 206, note 5.
 1774=p. 209 (*stemma D*).
 1775=p. 206, note 1.
 1781=p. 201.
 1783=p. 201.
 1790=*Hesperia*, XVIII, 1949, p. 43=p. 183, note 3.
 1792=p. 200, note 3.
 1805=p. 201.
 1817=p. 201.
 1818=p. 201.
 1824=p. 191, note 4.
 1832=*Hesperia*, XXIII, 1954, p. 248=pp. 202 (*bis*), and 208 (*stemma C*).
 *1976=p. 183, note 3.
 *1977=p. 183, note 3.
 1978=p. 208 (*stemma C*).
 2005=*A.E.*, 1950/51, p. 18 (n. 1)=p. 196 (n. 1).
 2017=pp. 203, 205 and 207 (*stemma B*).
 *2018 (*E.M.*, 10040)=p. 179 (n. 3).
 2020=p. 196.
 *2021=p. 191, note 2.

- 2022=p. 191, note 2.
 2023=p. 191, note 2
 2024=pp. 191, note 3, and 208 (*stemma C*).
 2025=p. 208 (*stemma C*).
 2029=*Hesperia*, XII, 1943, p. 62=p. 192.
 2030=p. 201, note 1.
 2037=p. 183, note 3.
 2039=*A.E.*, 1950/51, p. 19 (n. 3)=p. 206 (*stemma A*).
 *2044 (Γλυπτά 1484)=pp. 179 (n. 4), and 180 (*quinquies*).
 2045=*A.E.*, 1950/51, p. 40 (n. 18)=p. 206 (*stemma A*).
 2046=pp. 180 and 191 note 2.
 2049=p. 183, note 3.
 2050=p. 209 (*stemma D*).
 2051=pp. 183, note 3, and 201.
 2052=p. 201.
 2058=p. 200, note 3.
 *2059 (*E.M.* 10042)=pp. 180 (*bis*), and 181 (n. 5).
 2061=p. 184, note 2.
 2067=pp. 180 (*bis*), 182, 183 (*bis*), and 184, note 2.
 2068=p. 200, note 3.
 2069=*A.E.*, 1950/51, p. 40 (n. 18)=p. 206 (*stemma A*).
 *2075=p. 181.
 2079=p. 191.
 2081=p. 206 (*stemma A*).
 2082=p. 206 (*stemma A*).
 2085=pp. 180 (*bis*), and 200, note 3.
 2086=pp. 183 (*bis*), 186, 203, and 206 (*stemma A*).
 2087 = p. 183 (*bis*).
 2093A=*A.E.*, 1950/51, p. 40 (n. 18)=p. 206 (*stemma A*).
 2097=p. 206, note 6.
 *2102 (*E.M.* 10035/6)=pp. 179, note 1, 180 (*quinquies*), 181 (n. 6), and 208 (*stemma C*).
 2103=pp. 180 (*bis*), and 183, note 3.
 2104=p. 179, note 1.
 2107=p. 206 (*stemma A*).
 *2108=pp. 181 (n. 7), 182, note 1, and 197, note 3.
 2109=*Hesperia*, XVIII, 1949, pp. 30/1=J. H. Oliver, *The Athenian Expounders...* (1950) p. 159 (I 45)=p. 206, note 3.
 2111/12=pp. 199, note 1, and 209, note 2
 2113=p. 209, note 2.
 2119=p. 206 (*stemma A*), and note 5.
 2120=p. 200, note 3.
 *2121=(*E.M.* 8551)=p. 182 (n. 8).
 2122=pp. 203, 205 and 209 (*ter*) (*stemma D*), and note 2.
 *2125 (*E.M.* 8645)=p. 182 (n. 9).
 2128=pp. 179 and 183, note 3.
 2129=pp. 183, note 3, and 205.
 2130=p. 180, note 2.

- 2132=pp. 201, 203, 206 (*stemma A*), and 209, note 2.
 2136 (see below, 2160).
 2138=*A.E.*, 1950/51, p. 40 (n. 18)=p. 206 (*stemma A*).
 2139=*A.E.*, 1950/51, pp. 23/4 (n. 7)=p. 198 (n. 3).
 2140=*A.E.*, 1950/51, pp. 23/4 (n. 7)=p. 198 (n. 3).
 2141=*A.E.*, 1950/51, pp. 23/4 (n. 7)=p. 198 (n. 3).
 2145=*A.E.*, 1950/51, p. 22 (n. 6)=p. 197 (n. 2).
 2149=*A.E.*, 1950/51, p. 22 (n. 6)=p. 197 (n. 2).
 2151=*A.E.*, 1950/51, pp. 23/4 (n. 7)=p. 198 (n. 3).
 2159 (see below, 2160).
 2160+2159+2136=*B.C.H.*, LXXIV, 1950, p. 220=*S.E.G.*, XII, 1955, n. 123=
 p. 183, note 3.
 2162=*A.E.*, 1950/51, p. 40 (n. 18)=p. 206 (*stemma A*).
 2166=*A.E.*, 1950/51, p. 40 (n. 18)=p. 206 (*stemma A*).
 2193=pp. 180, note 2, 191, note 4, and 201.
 2199=p. 186.
 2203=p. 183 (*quinquies*).
 2208=pp. 198, 203, 206, note 6, and 208 (*stemma C*).
 *2213 (*E.M.* 3559)=p. 184 (n. 10), and Plate 10.
 *2220 (*E.M.*, 3650 & 3700)=*B.C.H.*, LXXIV, 1955, p. 221=*S.E.G.*, XII, 1955,
 n. 132=*ibid.*, XIII, 1956, n. 53=p. 185 (n. 11).
 2221=pp. 205 and 206 (*stemma A*).
 2224=p. 199.
 2227=pp. 197 and 199.
 2228=*A.E.*, 1950/51, p. 26=pp. 181 and 198, note 6.
 2229=p. 180, note 2.
 *2235 (*E.M.* 8649. 8650)=pp. 186 (n. 12), 197, 199, and 206 (*stemma A*).
 *2237 (*E.M.* 8651)=pp. 185, 187 (n. 13), 188 (= *I.G.*, III, 1193), 197, and 206
 (*stemma A*).
 2238=p. 206, note 6.
 *2239 (*E.M.* 10353)=pp. 183, note 3, 185, 186, 188 (n. 14), 198 (*bis*), and 200, note 3.
 2242=pp. 183, note 3, 185 (*bis*), and 199.
 *2243=pp. 185, 186, note 1, and 188, and *note 2.
 2245=*Hesperia*, XVIII, 1949, p. 54 (=Moretti), p. 202=*S.E.G.*, XVIII, 1962,
 n. 57=*T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386=pp. 180, note 2, 183, 185, 188, note
 2, 199 and 200, note 3.
 2247=*A.E.*, 1950/51, p. 49 (n. 30)=pp. 202 (n. 5), and 204.
 2250=*A.E.*, 1950/51, p. 49 (n. 30)=pp. 202 (n. 5), and 204.
 *2251=*A.E.*, 1950/51, pp. 28/9 (n. 14)=pp. 200 (n. 4), and 201.
 2270=p. 180, note 2.
 2340=p. 208 (*stemma C*).
 2361=p. 182.
 *2461 (*E.M.* 10561)=p. 188 (n. 15).
 *2484=*A.E.*, 1950/51, p. 49 (n. 30)=pp. 202 (n. 5), and 204.
 2487=*A.E.*, 1950/51, pp. 28/9 (n. 14)=pp. 200 (n. 4), and 201.
 *2993=*Hesperia*, XVIII, 1949, p. 47=p. 183, note 3.
 2998=p. 189.
 2999=p. 189.

- *3120 = p. 194, note 4.
 *3151 (= *E.M.* 8409) = p. 189 (n. 16), and Plate 11a.
 3176 = p. 194, note 4
 3199 = p. 204, note 2.
 3301 = E. W. Bodnar, S. J., *Cyriacus of Ancona and Athens* (*Collection Latomus*, vol. XLIII, 1960), p. 166 = p. 194, note 3.
 3488 = p. 178.
 *3534 = pp. 177, note 1, 189 (n. 17), and Plate 11b.
 *3568 (Eleusis Nrs. 176 (b-d) and 384 (a))¹ = pp. 177, note 1, 190 (n. 18), and Plate 12a.
 *3581 (Eleusis 641 + 3581) = pp. 177, note 1, 190 (n. 19), and Plate 12b.
 *3644 = p. 206, note 5.
 3655 = p. 182, note 1.
 *3664 (*E.M.* 10303) = A. Wilhelm, *Beitr. . .*, p. 95, n. 8¹ = p. 191 (n. 20).
 3669 = p. 192.
 3677 = p. 182, note 1.
 *3682 = *A.J.A.*, XLV, 1941, p. 542 = p. 206 (*stemma* A), and *note 4.
 *3683 = *E.M.* 8629 = pp. 205, note 1, 206 (*stemma* A), and Plate 15a.
 *3685 (*E.M.* 9594) = p. 198, note 1.
 3716 = p. 192.
 *3762 (*E.M.* 10333) = p. 192 (n. 21).
 3763 = p. 208 (*stemma* C).
 *3770 (*E.M.* 10354) = pp. 192 (*bis*) (n. 22), and 204.
 3771 = p. 201, note 1.
 3979 = p. 201, note 1.
 3980 = p. 201, note 1.
 *4046 = p. 188, note 3.
 4063 = p. 188, note 1.
 4103 = p. 196, note 2.
 4120 = p. 196, note 2.
 *4150 (*E.M.* 4549) (= 4182) = p. 193 (n. 23), and note 1.
 *4159 (a) = p. 193 (n. 24).
 [*4182 (*E.M.* 4266) (= 4150)] = p. 193 (n. 23), and note 1.
 4212 = p. 204, note 1.
 4216 = p. 191, note 2.
 4222 = E. W. Bodnar, S. J., *Cyriacus of Ancona and Athens* (*Collection Latomus*, vol. XLIII, 1960), p. 173 = p. 192.
 4230 = p. 195, note 2.
 *4308 (*E.M.* 954 + 4273) = p. 194 (n. 25), and Plate 13b.
 4949 = p. 186, note 1.
 *5267 = p. 191, note 4.
 6876 = p. 195, note 3.
 7145 = p. 208, note 1.
 7753 = p. 191, note 2.
 *10158 (*E.M.* 10015) = p. 195 (n. 26).
 [*10669 (Γλυπτά 2620)] = *I.G.*, V, 1, n. 1206 = pp. 177, note 1, 195 (n. 27), and Plate 14a.

¹ See above, p. 217, note 1.

- *11245 (Keramikos IV)=*S.E.G.*, XIII, 1956, n. 192=pp. 177, note 1, 195 (n. 28), and Plate 12c.
 *11302=p. 196 (n. 29).
 11774=p. 196.
 *11881 (*E.M.* 1115) (=12112)=p. 196 (n. 30).
 [* (12112=11881 (*E.M.* 1115))]=p. 196 (n. 30).
 III, 1019, line 23=*Musée Belge*, XXVII, 1923, p. 277, No. 196=*I.G.*, II² 1757=*Hesperia Index* (I-X) (1946), p. 49=p. 208 (*stemma* C).
 1193=*I.G.*, II², 2237=p. 188.
 V, 1, 1206=*I.G.*, II², 10669 (Γλυπτὰ 2620)=p. 195 (n. 27), and Plate 14a.
 VII 412=p. 206, note 3.
 420=p. 206, note 3.
 1395
 1834
 3017
 3201
 3377
 3396
 } =p. 196, note 1.

JOURNAL OF ROMAN STUDIES, XLIX, 1959

- p. 66, note 28=*Hesperia*, XI, 1942, p. 71 (n. 37)=Agora Inv. No. I 231=*S.E.G.*, XVIII, 1962, n. 57=*T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386=pp. 206, notes 3 and 6 and 208 (*stemma* C).

KAPETANOPOULOS, Elias, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire* (200 B.C.—A.D. 70), Yale University (1964)—unpublished=E.K. No. ¹

93. [Λεύκιος Κορνήλιος Σύλλας=p. 196, note 2.
 .248 Κουαδ[ρᾶτος - -]=p. 189 (n. 16).
 270. Λεύκιος Γέλλιος Ποπλικόλας=p. 195, note 2.
 344. Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων=p. 196, note 2.
 [394. (Γάιος) [Ιούλιος] Νικάνωρ νέος [Ὁμηρος καὶ νέος Θεμιστοκλῆς]=432c].
 *404a. Μᾶρκος Φόλβιος - - - - - ος Ὁ Βησαιενὲς]=p. 191, note 2.
 414. Κλωδία Μην[- -]=p. 196 (n. 30).
 416. Ἐπιφάνεια Κορνηλία=p. 196 (n. 29).
 [421. Γάιος Ἰούλιος Ἀκύλας=575. Γάιος Ἰούλιος Ἀκύλας]=p. 193 (n. 23).
 431. [Λεύκιος (Ῥαμνούσιος)=p. 194 (n. 25).
 432. Γέλλιος Ἐραγῖνος=p. 194 (n. 25).
 432c. (=394). [Ἰούλιος Νικάνωρ [[νέος Ὁμηρος καὶ νέος Θεμιστοκλῆς]] (Ἱεραπολίτης)=p. 178, note 1.
 473. <Λ>ούκιος Οὐαλέ[ρ]ιος Κάτυλλος=p. 193 (n. 24).
 532. Πόπλιος Μέμμιος Ῥήγλος=pp. 190, note 2, and 204.
 562. Αὐρηλία=pp. 189 (n. 17), and 190, and note 1.
 563. [Γάιος] Μέμμιος Ῥήγλος=p. 190, note 2.

¹ In the dissertation the Greek names are transiterated with Latin characters. Below are given the names as they occur in this commentary, with

whatever corrections deemed necessary. The asterisk signifies new additions.

565. Κόττας=[Κόι(ντος) Α[ῦρ(ήλιος)]] = pp. 189 (n. 17), and 190, and note 1.
575. Γάιος Ἰούλιος Ἀκύλας=421. Γάιος Ἰούλιος Ἀκύλας=p. 193 (n. 23).
*630a. [Πούπλιος Φούβιος Μάξιμος [Σουνιεύς]=pp. 190-191 (n. 19).
*630b. Πούπλιος Φούβιος Μη[τροδόωρ]ος (Σουνιεύς)=pp. 190 (n. 19), and 191, and note 1.
651. Λαῖς Ἀλεττία Ῥωμ(α)ία=p. 195 (n. 26).
741. Κλαυδί[α]=p. 190 (n. 18), and note 2.
*741a. Κλαυδί[α]=p. 190 (n. 18).
*744b. Με[μ(ία)] Διώνη=p. 190 (n. 18), and note 2.
[748. [Ἰούλιος Ἀλέξανδρος Σουνιεύς]=p. 179 (n. 3).
890. Ἰούν(ιος) Θεμιστοκλῆς Ἀλαιεύ[ς]=p. 181, note 2.
891. Ἰού(νιος) Φιλοκράτης Ἀλαιεύς=p. 181 (n. 6), and note 2.
908. Μᾶρκος Ἰούλιος Ζήνων Μαθαθώνιος=p. 199, note 1.
914. Τιβ(έριος) Κλ(αύδιος) Δημόστρατος Μελιτεύς=pp. 202, note 1, and 209, note 1.
1006. Κλ(αύδιος) Κορνηλιανὸς Στειριεύς=p. 206, note 5.
1012. Ἰού(λιος) Ἰεροφάντης = p. 200, note 3.
1087. (Τιβ(έριος)) Κλ(αύδιος) Ἡλιόδωρος Ἀχαρνέ[ύς]=p. 192 (n. 21).
1111. Κλ(αύδιος) Κορνηλια[νὸς] (Στειριεύς?)=p. 206 note 5.
1114. Ἰούλιος Εὐδαμόκλητ[ος]=p. 205.
*1115a. Ἰούλιος Πῦρος=p. 205.
[1146. Γάιος Ἰούλιος Ἀνθός]=p. 195 (n. 27).
1229. Τιβ(έριος) Κλ(αύδιος) Νίγρος ὁ καὶ Λε[ωσθένης Μελιτ](εύς) = pp. 197, (n. 2), 198, 199 (n. 3), 200, and note 2.
1230. Μ(ᾶρκος) Κλ(αύδιος) Ἀγ[άθων?]=p. 184 (n. 10).
1231. Μ(ᾶρκος) Κλ(αύδιος) Εἰρη[αῖος]=p. 184 (n. 10).
1267a. Κλαυδία Ἀντωνεῖνα (Γαργηττία)=p. 206 (stemma A).
*1283a. [Ἰού(λιος?)] Ζήνων Μα[ρ(αθώνιος)]=p. 199, note 1.
1301. Κλ(αύδιος) Ὠκεανός=p. 187 (n. 13).
1306. Κλα(ύδιος) Ζήνων=p. 188 (n. 14).
1315. Μέμ(μιος) Ι[..... Φαλ]ηρεύς=pp. 192 (n. 22), 202 (n. 5), 203 and 204.
1361. Καλλικλῆς Αἴλιος=p. 196.
1395. Πουπία Σινεῖνα - p. 195 (n. 28).
KERAMIKOS IV=*I.G.*, II², 11245=*S.E.G.*, XIII, 1956, n. 192=p. 195 (n. 28), and Plate 12c.
MORETTI, L., *Iscrizioni Agonistiche Greche* (1953)=(Moretti)
p. 202=*I.G.*, II², 2245=*Hesperia*, XVIII, 1949, p. 54=*S.E.G.*, XVIII, 1962, n. 57=
T.A.P.A., XCIII, 1962, p. 386=pp. 180, note 2, 183, 185, 188, note 2, 199, and 200, note 3.
MUSÉE BELGE, XXVII, 1923, p. 277, No. 196 = *I.G.*, III, 1019 = *I.G.*, II², 1757 =
Hesperia Index (I-X) (1946), p. 49 = p. 208 (stemma C).
OLIVER, J.H., *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law* (Baltimore, 1950),
p. 159 (I 45)=*I.G.*, II², 2109=*Hesperia*, XVIII, 1949, pp. 30/1=p. 206, note 3.
PEEK, W., *Attische Grabschriften I*
See below, *S.E.G.*, XIII, 1956, n. 192.
ROUSSEL, P., *Mélanges Bidez* (1934)
*p. 820 = Ἐλευσινιακά, I, 1932, p. 225=pp. 177 and *188, note 3.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

- XII, 1955, n. 123=*B.C.H.*, LXXIV, 1950, p. 221=*I.G.*, 2160+2159+2136=p. 182 note 3.
- XII, 1955, n. 132=*B.C.H.*, LXXIV, 1950, p. 221=*I.G.*, II², 2220=p. 185 (n. 11).
- XII, 1955, n. 134=*Hesperia*, XXII, 1953, p. 178 (2)=p. 197, note 6.
- XIII, 1956, n. 53=Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου (1953), p. 512 (n. 8) (Plate XXVI, Fig. 2)=*I.G.*, II², 2220 (*E.M.* 3650 and 3700)=p. 186.
- XIII, 1956, n. 192=W. Peek, *Attische Grabschriften* I, p. 29 (n. 105)=*I.G.*, II², 11245=p. 195 (n. 28).
- XIV, 1957, n. 94=*Hesperia*, XXIII, 1954, p. 248 (n. 26)=Agora Inv. No. I 3080=p. 208 (*stemma* C).
- XIV, 1957, n. 97=*A.E.*, 1950/51, p. 49 (n. 30)=p. 202 (n. 5).
- XVIII, 1962, n. 57=*J.R.S.*, XLIX, 1959, p. 66, note 28=Agora Inv. No. I 231=*Hesperia*, XI, 1942, p. 71 (n. 37)=*T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386=pp. 206, notes 3 and 6, and 208 (*stemma* C).
- XVIII, 1962, n. 57=(Moretti), p. 202=*I.G.*, II², 2245=*Hesperia*, XVIII, 1949, p. 54=*T.A.P.A.*, XCIII, 1962, p. 386=pp. 180, note 2, 183, 185, 188, note 2, 199, and 200, note 3.
- XXI, 1965, n. 497=*Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 198 (n. 50)=Agora Inv. No. I 6164=p. 191, note 2.
- XXI, 1965, n. 591=*Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 202 (n. 53)=Agora Inv. No. I 6954=p. 183, note 1.
- XXI, 1965, n. 607=*I.G.*, II², 1773=E. W. Bodnar, S. J., *Cyriacus of Ancona and Athens* (1960), p. 151; *et alii*=p. 179.
- XXI, 1965, n. 612=*Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 221 (n. 66)=Agora Inv. No. I 6294=p. 182, note 1.
- XXI, 1965, n. 739=*Hesperia*, XXXIII, 1964, p. 216 (n. 60)=Agora Inv. No. I 6142=p. 195, note 1.
- T.A.P.A.*, XCIII, 1962
- p. 386=*I.G.*, II², 2245=*Hesperia*, XVIII, 1949, p. 54=(Moretti), p. 202=*S.E.G.*, XVIII, 1962, n. 57=pp. 180, note 2, 183, 185, 188, note 2, 199, and 200, note 3.
- p. 386=*Hesperia*, XI, 1942, p. 71 (n. 37)=Agora Inv. No. I 231=*J.R.S.*, XLIX, 1959, p. 66, note 28=*S.E.G.*, XVIII, 1962, n. 57=pp. 206, notes 3 and 6, and 208 (*stemma* C).
- *WILHELM, A., *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde* (1909), p. 95, n. 81=*I.G.*, II², 3664=*E.M.* 10303=p. 191, note 3.

GENERAL INDEX: NOVA ADDENDA

(with cross references)

AGORA INV. NO.

I 3511a + I.G., II², 4196 = *Hesperia*, XVI, 1947, p. 175, No. 76 = *Index to Hesperia*, Volumes XI-XX, Supplements VII-IX (1968), p. 155 = p. 212, No. 24a.

I 6577 = *Hesperia*, XXXII, 1963, p. 63, No. 9A = *S.E.G.*, XXI, 1965, p. 255, No. 686 = p. 214, No. 1 (Miscellanea).

AMERICAN JOURNAL OF ARCHAEOLOGY, XLIX, 1945, p. 434 = p. 211, No. 16a.

AMERICAN JOURNAL OF PHILOLOGY, LXIX, 1948, p. 438 = p. 213, No. 24a.

APXAIΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

2155 = A. Wilhelm, *Beitr.*, p. 75, No. 62 = I.G., II², 3458 = p. 211, No. 16a.
1950/51, p. 26 = p. 211, No. 19.

BULLETIN DE CORRESPONDANCE HELLÉNIQUE

LXXXIV, 1960, p. 655 = p. 214, No. 1 (Miscellanea).

XCII, 1968, pp. 493-518 = p. 213, No. 25.

E(ΘNIKON) M(OYΣEION)

*5288 = I.G., II², 1989 = p. 210, No. 2b.

*10014 = I.G., II², 4777 = p. 213, No. 25a.

ELEUSIS NO.

*126 = I.G., II², 3608 = Eleusis No. 126 = p. 211, No. 19a.

*161 = Eleusis No. 126 = I.G., II², 3608 = Plate No. 15b.

*192 = I.G., II², 3993 = p. 212, No. 22a.

*262/3 = I.G., II², 3557 = p. 211, No. 17a.

HESPERIA

XVI, 1947, p. 175, No. 76 = I 3511a + I.G., II², 4196 = *Index to Hesperia*, Volumes XI-XX, Supplements VII-IX (1968), p. 155 = p. 212, No. 24a.

Ibid., Plate XXXIV (76) = p. 213, No. 24a.

*XXXII, 1963, p. 63, No. 9A = I 6577 = *S.E.G.*, XXI, 1965, p. 255, No. 686 = p. 214, No. 1 (Miscellanea).

XXXVII, 1968, p. 16, lines 291-292 = p. 210, No. 12.

INDEX TO HESPERIA

Volumes I-X, Supplements I-VI (1946), pp. 34, 81 and 129 = I.G., II², 7185 = E.K. No. 1142 = p. 213, No. 25b.

Volumes XI - XX, Supplements VII - IX (1968), p. 155 = *Hesperia*, XVI, 1947, p. 175,
 No. 76 = I 3511a + I.G., II², 4196 = p. 212, No. 24a.
Ibid., p. 89 = p. 210, No. 2b.

INSCRIPTIONES GRAECAE, II²

- 1774 = p. 213, No. 25a.
 *1935 = p. 210, No. 2a.
 *1989 = *E.M.* 5288 = p. 210, No. 2b.
 2029 = p. 212, No. 20.
 *2085 = p. 210, No. 5a.
 2086 = p. 210, No. 12.
 2087 = p. 210, No. 12.
 2090 = p. 210, No. 5a.
 2102 = p. 210, No. 2.
 2103 = p. 210, No. 12.
 2164 = *S.E.G.*, XII, 1955, p. 43, No. 120 = p. 210, No. 5a.
 *3458 (*bis*) = *Agx.* *Ἐφημ.* 2155 = A. Wilhelm, *Beitr.*, p. 75, No. 62 = p. 211, No. 16a.
 3459 = p. 211, No. 16a.
 3551 = p. 212, No. 19a.
 *3557 = Eleusis 262/3 = p. 211, No. 17a.
 3594 = p. 210, No. 2b.
 *3608 = Eleusis 126 = Eleusis 161 (Plate No. 15b) = p. 211, No. 19a.
 *3633 = p. 211, No. 17a.
 3693 = p. 212, No. 19a.
 3934 = p. 210, No. 2b.
 *3993 = Eleusis 192 = p. 212, No. 22a.
 4046 = p. 211, No. 15.
 4102B = *E.K.* No. 343 = p. 214, No. 29.
 4134 = *E.K.* No. 386 = p. 214, No. 29.
 4137 = *E.K.* No. 401 = p. 214, No. 29.
 4159(a) = p. 213, No. 24a.
 *4196 = *Index to Hesperia*, Volumes XI - XX, Supplements VII - IX (1968), p. 155 =
 I 3511a = p. 212, No. 24a.
 *4750 = p. 213, No. 25a.
 *4777 = *E.M.* 10014 = p. 213, No. 25a.
 *4945 = p. 211, No. 15.
 *7185 = *Index to Hesperia*, Volumes I - X, Supplements, I - VI (1946), pp. 34, 81 and
 129 = *E.K.* No. 1142 = p. 213, No. 25b.
 *9141a = p. 213, No. 25c.
 10146 = p. 213, No. 25b.
 10164/5 = p. 213, No. 25c.
 10621/3 = p. 214, No. 26a.

INSCRIPTIONES GRAECAE, III

634 = p. 213, No. 24a.
Index (Προκληϊανός, Προκληϊανός) = p. 213, No. 24a.

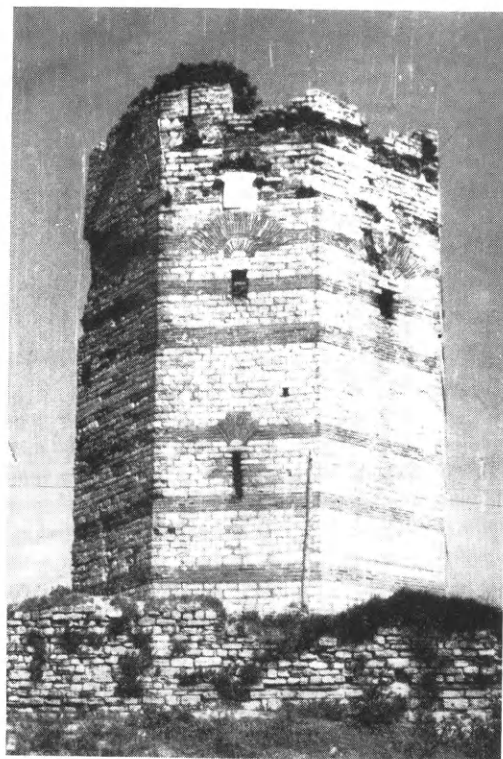
INSCRIPTIONES GRAECAE AD RES ROMANAS PERTINENTES

III, No. 194 = p. 213, No. 24a.

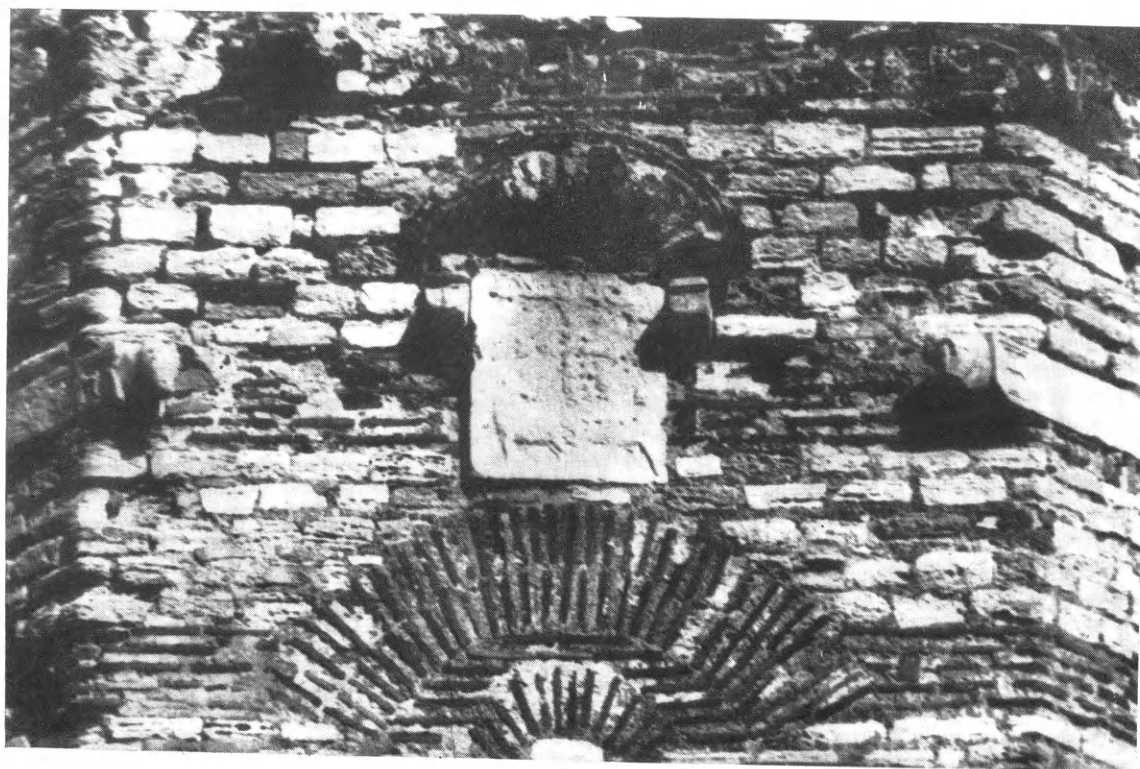
- 797 = p. 213, No. 24a.
 909 = p. 213, No. 24a.
 IV, No. 353 = p. 213, No. 24a.
- KAPETANOPOULOS, ELIAS = E.K. No.
- 252: Λεύκιος [. . . ^{ca. 8} . . .] νεώτερος = (?) E.K. No. 431 = p. 214, No. 1 (Miscellanea).
 343: Πόπλιος Κορνήλιος Λέντλος = p. 214, No. 29.
 386: Λεύκιος [Κορνήλιος] Λέν[τλος] = p. 214, No. 29.
 401: Ναῖος Κορνήλιος [Λ]έντλος = p. 214, No. 29.
 431: Λεύκιος (Ῥαμνούσιος) = (?) Λεύκιος Ῥαμνούσιος νεώ[τερος] = Λεύκιος [. . . ^{ca. 8} . . .] νεώτερος (E.K. No. 252) = p. 214, No. 1 (Miscellanea).
 *594a: [Κλαύδιος Εὐ[κλῆς Μαργα[θώνιος] = (?) E.K. No. 728 = p. 210, No. 2b.
 728: Τι[β(έριος) Κλ(αύδιος) ?] Εὐκλῆς = E.K. No. 594a = p. 210, No. 2b.
 736: Ἰουνία [. ¹⁵] Μελίτινη (ἐκ Βερν[ικιδῶν]) = Ἰουνία [. . . ^{ca. 9} . . . ἢ κα[ὶ] Μελίτινη (ἐκ Βερν[ικιδῶν]) = p. 211, No. 17a.
 775: Κλ(αύδιος) Πρό[κλος Κόι]γτος = Κλ(αύδιος) Προ[κληϊανός] = pp. 212, 213, No. 24a.
 785: Κλ(αύδιος) [Ἡρώδης] = Κλ(αύδιος) [Ἀττικὸς Ἡρώδης] = pp. 211, 212, No. 19a.
 909: Τι(βέριος) Κλ(αύδιος) Ἀππιος [Ἀτεΐλιος] Βραδούας = Τι(βέριος) Κλ(αύδιος) Ἀππιος [Ἀτεΐλιος Ἀττικὸς] Βραδούας = pp. 211, 212, No. 19a.
 1142: Ἰουλ[ιος] Γάιος (Πειραε[ύς]) = Πρόποσις Ἰουλ[ία] ἐκ Πειραε[ων] = p. 213, No. 25b.
 *1165a: [Μέ]μμιος M[. ¹⁰] = p. 212, No. 22a.
- MACKENDRICK, PAUL, *The Athenian Aristocracy 399 to 31 B.C.* (1969) = p. 210, No. 2a.
- OLIVER, JAMES H., *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law* (1950), pp. 111-112 = p. 212, No. 19a.
- ORIENTIS GRAECI INSCRIPTIONES SELECTAE, No. 470 = p. 212, No. 19a.
- PLUTARCH, *Quaest. Conv.*, IX, 15, 1 = p. 214, No. 1 (Miscellanea).
- PROSOPOGRAPHIA IMPERII ROMANI, II², p. 168, No. 785 = p. 212, No. 19a.
- REVUE DES ÉTUDES GRECQUES
- LXI, 1948, p. 147, No. 43 = p. 213, No. 24a.
 LXXXI, 1968, p. 454, No. 229 = p. 212, No. 19a.
- SCHULZE, W., *Zur Gesch. lat. Eigen.* (1933)
 p. 78 = p. 213, No. 25c.
 pp. 119, 170, 403 and 411 (Albucilla 238) = p. 214, No. 26a.
- SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM
- XII, 1955, p. 43, No. 120 = I.G., II², 2164 = p. 210, No. 5a.
 XXI, 1965, p. 255, No. 686 = *Hesperia*, XXXII, 1963, p. 63, No. 9A = I 6577 = p. 214, No. 1 (Miscellanea).
- * WILHELM, A., *Beitr. griech. Inschrift.* (1909), p. 75, No. 62 = Ἀρχ. Ἐφημ. 2155 = I.G., II² 3458 = p. 211, No. 16a.



Τὰ Θεοδοσιανὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἔχουσι σήμερον.

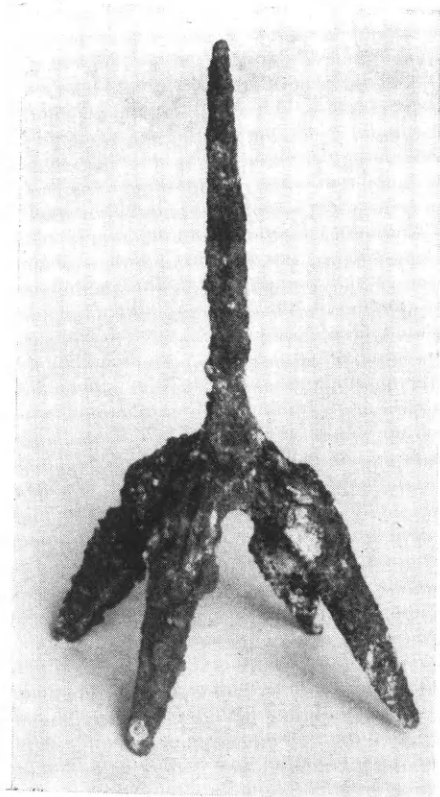


α



β

- α. Ὁ ὑπ' ἀρ. 63 πύργος τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν.
β. Τὸ ἐπὶ τοῦ πύργου 63 ἐντετειχισμένον μαρμάρινον γλυπτόν.



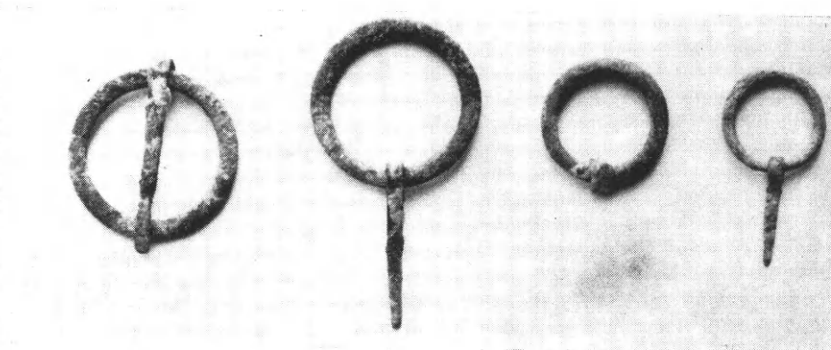
3

α. Σιδηροῦν κηροπήγιον.



4

β. Χαλκοῦν ἔλασμα (λαβὴ κοντοῦ).



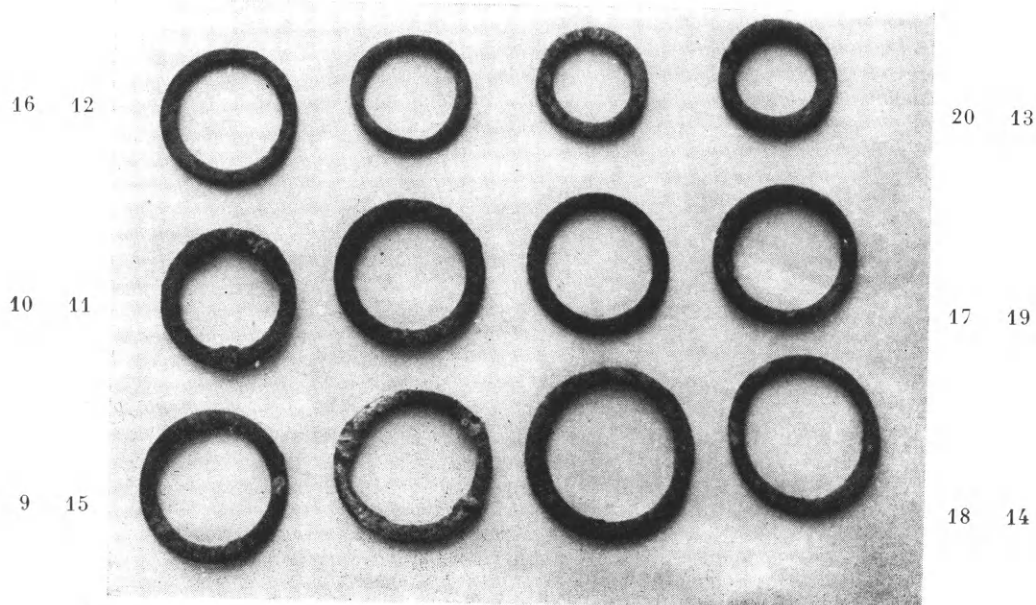
5

6

8

7

γ. Χαλκαῖ πόρπαι.



16 12

20 13

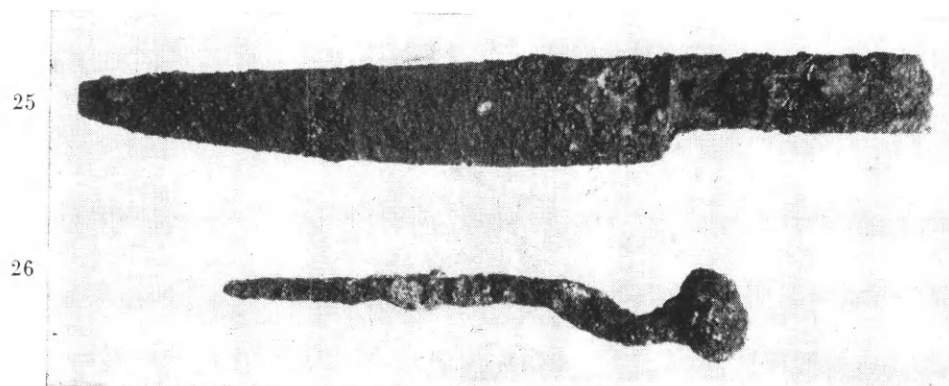
10 11

17 19

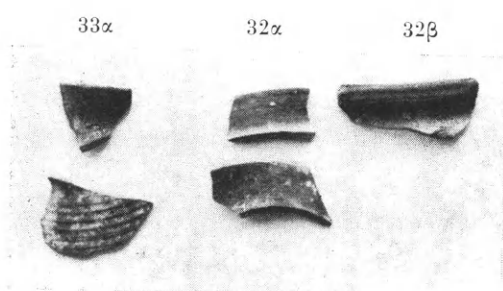
9 15

18 14

δ. Κρίκοι πορπῶν.



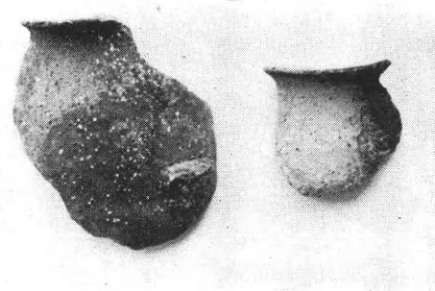
α. Μαχαίριον καὶ ἥλος (σιδηρά).



33β

33γ

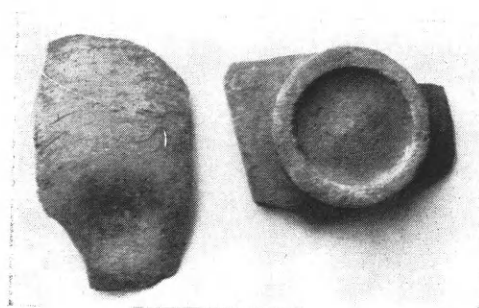
β. Ὑστρακα ὁμάδος I.



34

35

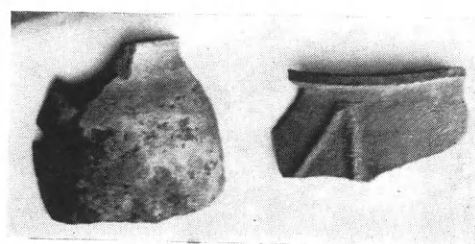
γ. Ὑστρακα ὁμάδος I.



36

37

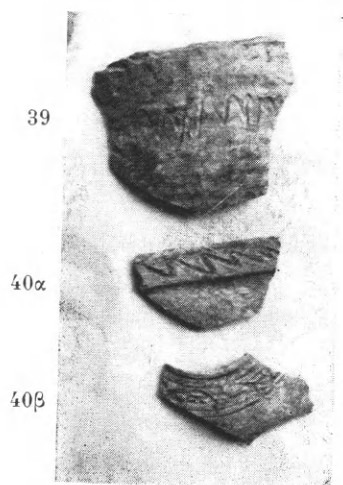
δ. Ὑστρακα ὁμάδος I.



51

38

ε. Ὑστρακα ὁμάδων I καὶ III.



39

40α

40β

ζ. Ὑστρακα ὁμάδος I.

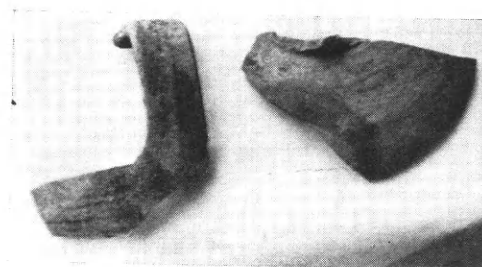
41β

41α

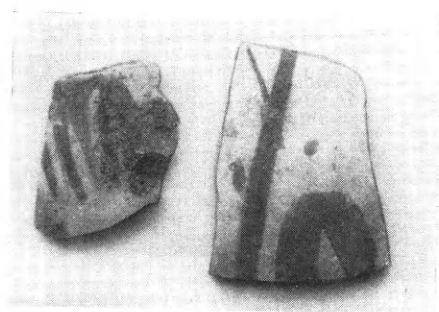
η. Ὑστρακα ὁμάδος II.



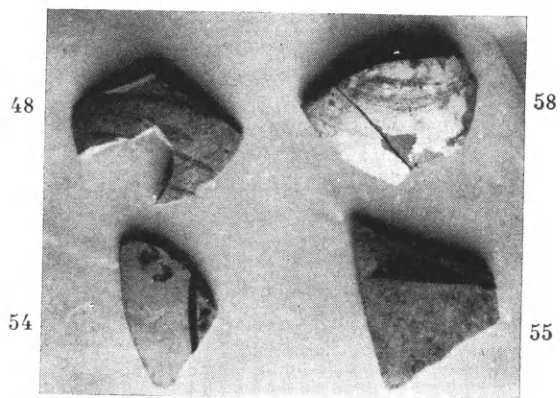
43β
α. *Οστρακα ομάδων II και III.



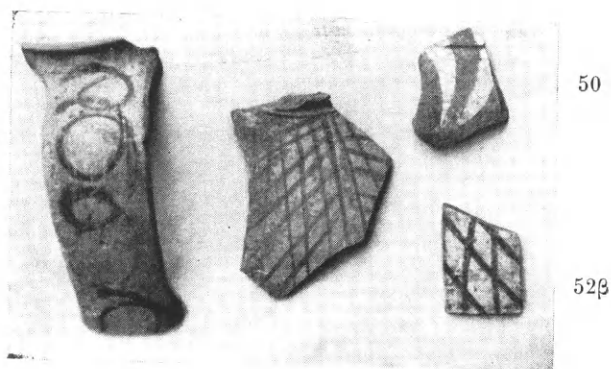
44α 44β
β. *Οστρακα ομάδος II.



45β 45α
γ. *Οστρακα ομάδος II.



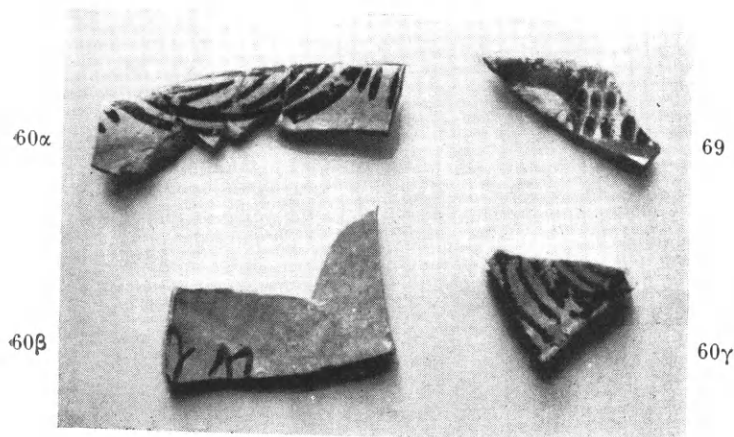
δ. *Οστρακα ομάδων II, IV και V.



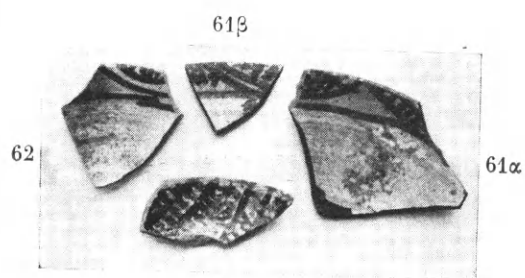
53 52α
ε. *Οστρακα ομάδων III και IV.



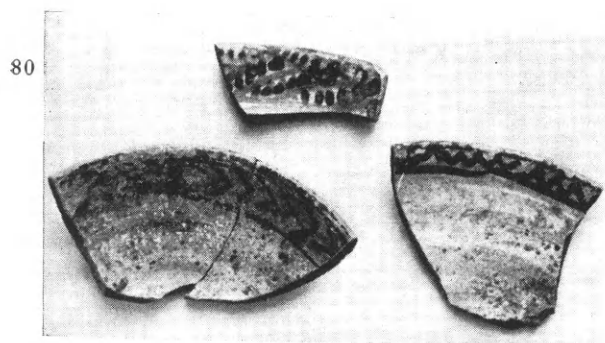
56
ζ. Προχοίς ομάδος V.



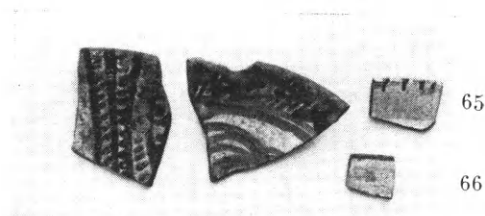
η. *Οστρακα ομάδος VII



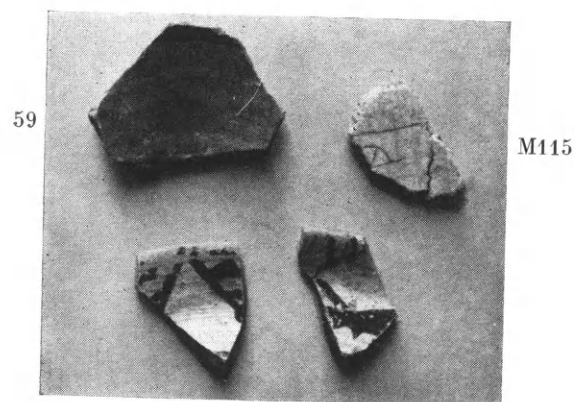
θ. *Οστρακα ομάδων VII και VIII.



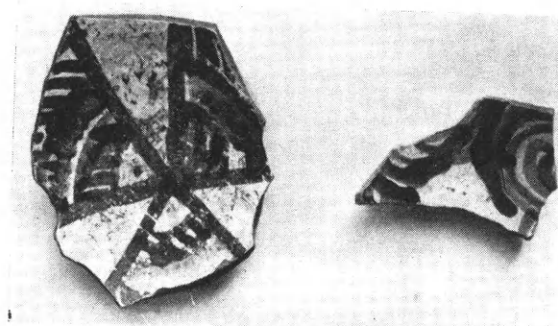
63 64
α. Ώστρακα ομάδων VII καὶ VIII.



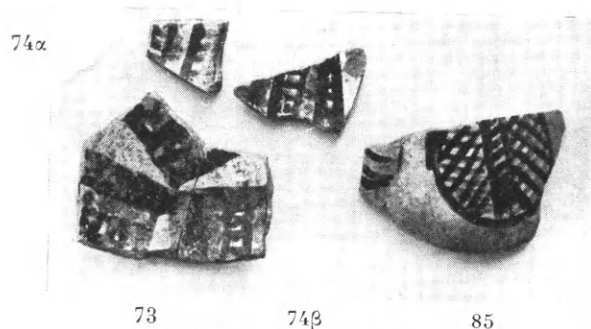
83 82 65
β. Ώστρακα ομάδων VII καὶ VIII



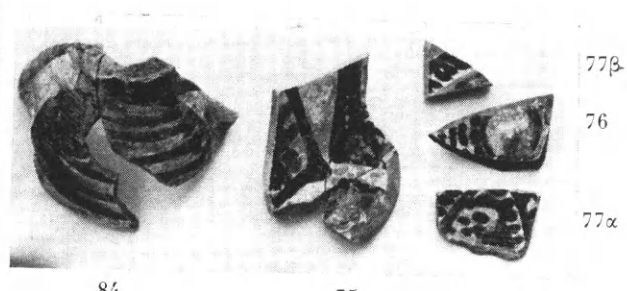
67 68
γ. Ώστρακα ομάδων VI καὶ VII.



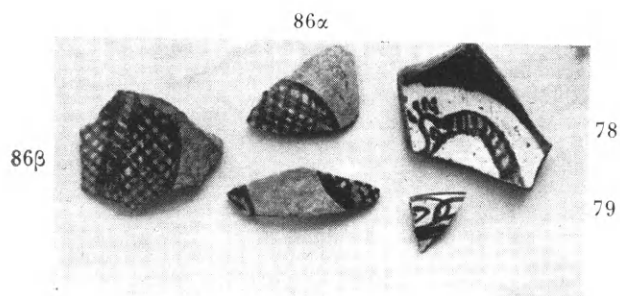
71 72
δ. Ώστρακα ομάδος VIII.



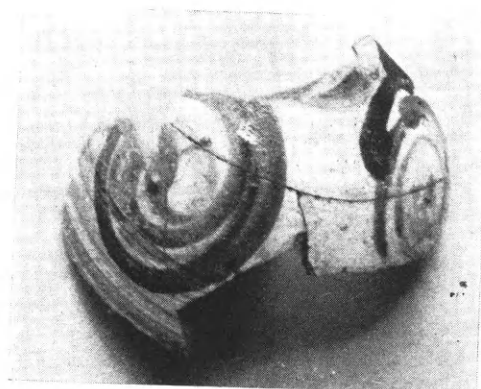
73 74β 85
ε. Ώστρακα ομάδος VIII.



75 76 77α 77β
ζ. Ώστρακα ομάδος VIII.

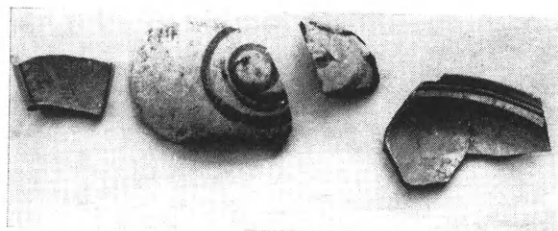


86α 86β 78 79
η. Ώστρακα ομάδος VIII.



87
θ. Προχοΐς ομάδος VIII.

57

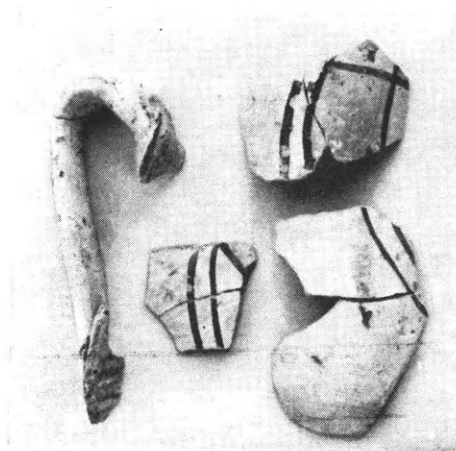


102

88α

88β

α. Ώστρακα ομάδων V, VIII καὶ X.



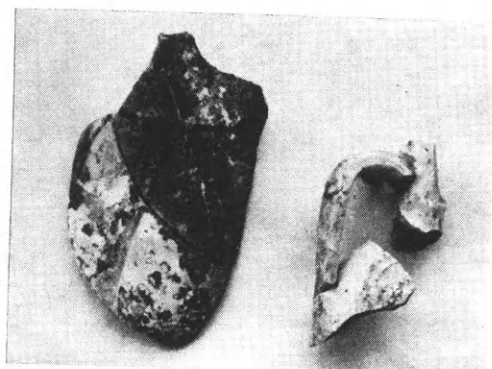
89α

89β

97

89γ

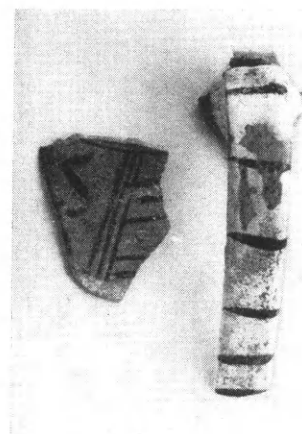
β. Προχοῖδος τεμάχια ομάδος IX.



90

70

γ. Τεμάχια ἀμφορίσκου ομάδος VII καὶ προχοῖδος ομάδος IX.

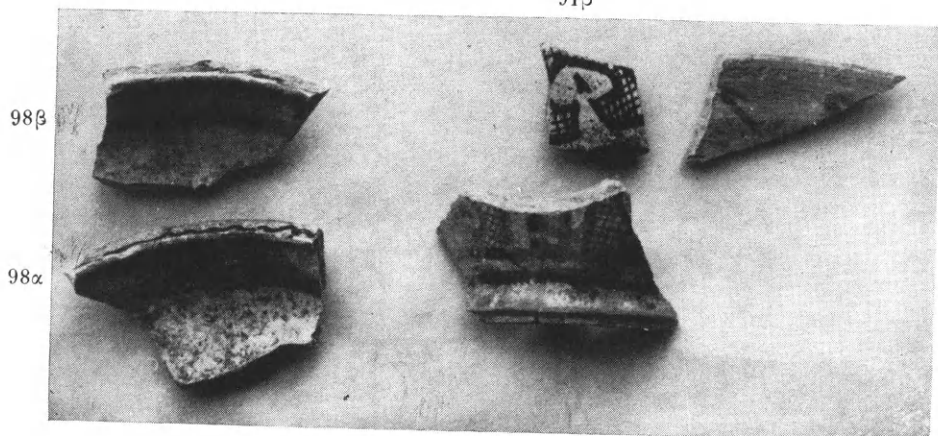


92

94

δ. Ώστρακα ομάδος IX.

91β



98β

98α

91α

106

ε. Ώστρακα ομάδων IX καὶ XII.



93 (προσθία ὄψις).



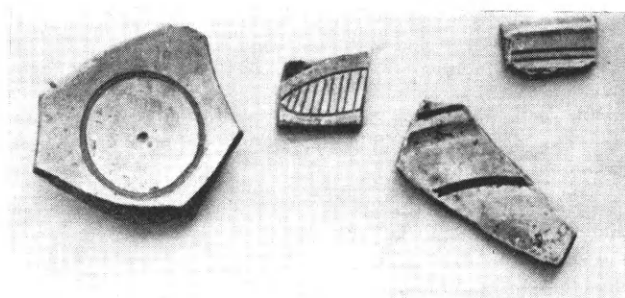
93 (ὀπισθία ὄψις).

α - β. Προχοῖς ομάδος IX.



95 96

γ. Λαβαὶ προχοϊδων ομάδος IX.

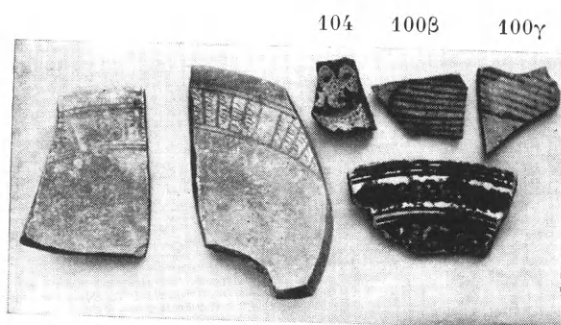


103 105

δ. *Οστρακα ομάδων IX, X καὶ XI.

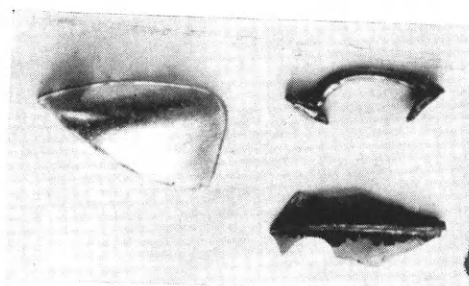
99β

99α



101β 101α 100α

ε. *Οστρακα ομάδων IX, X καὶ XI.

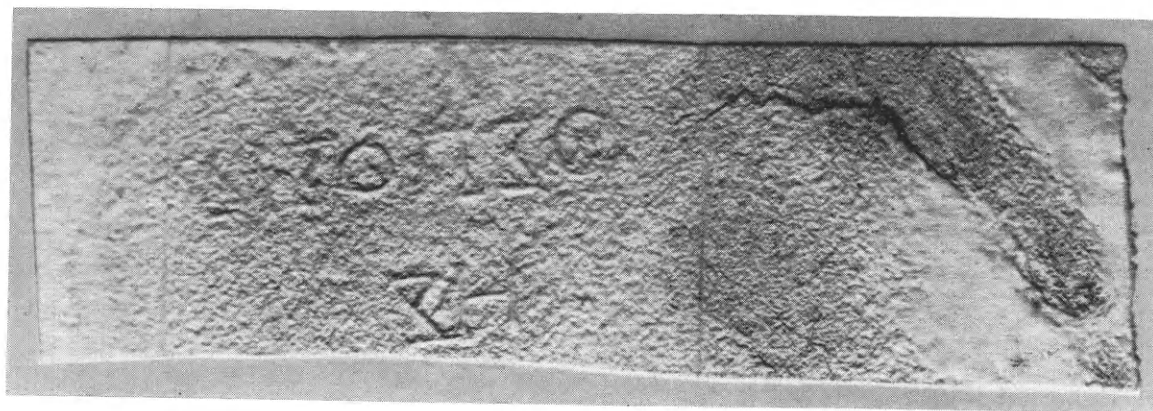


107

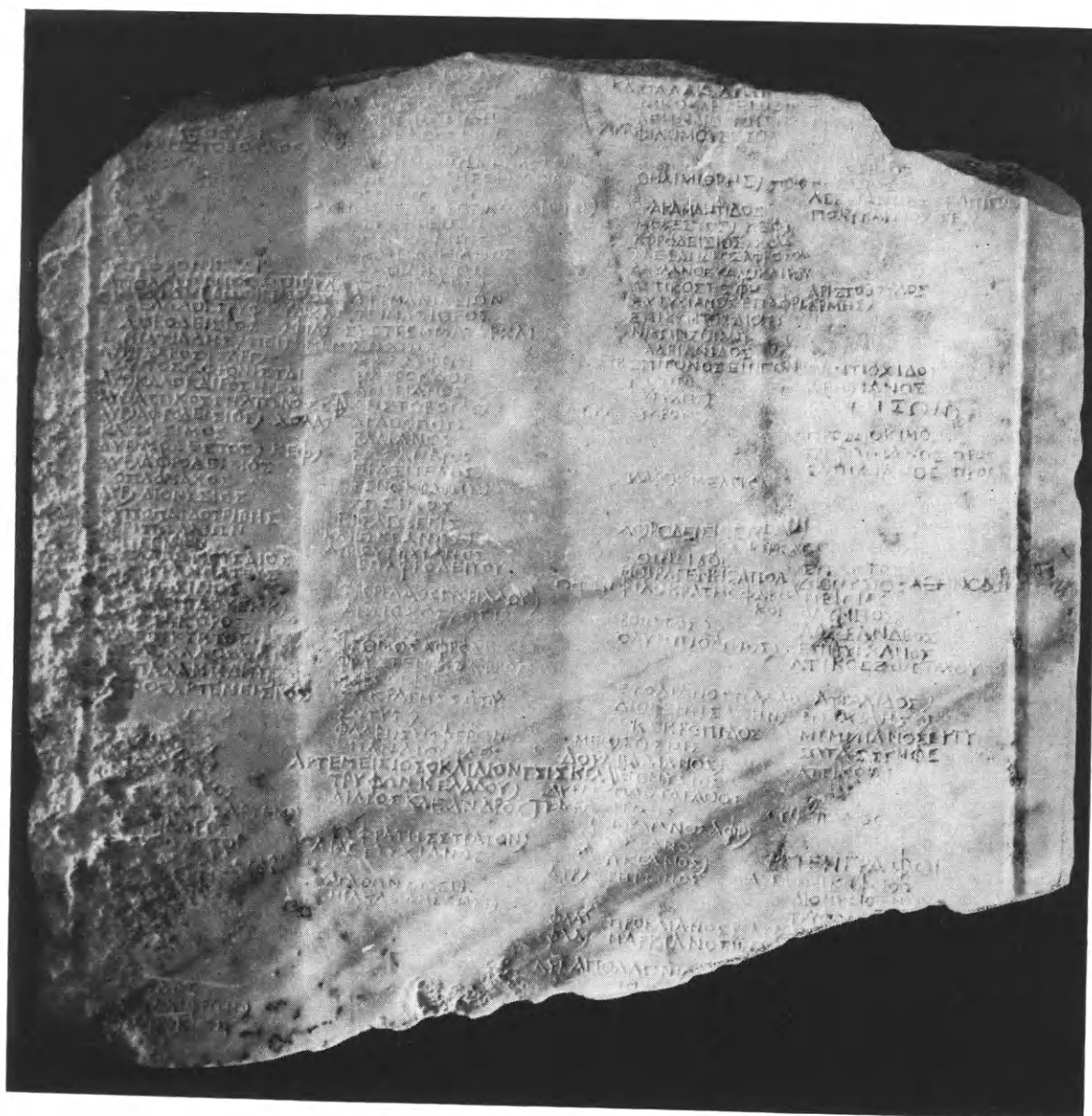
ζ. Τεμάχια υαλίνων σκευῶν.

108β

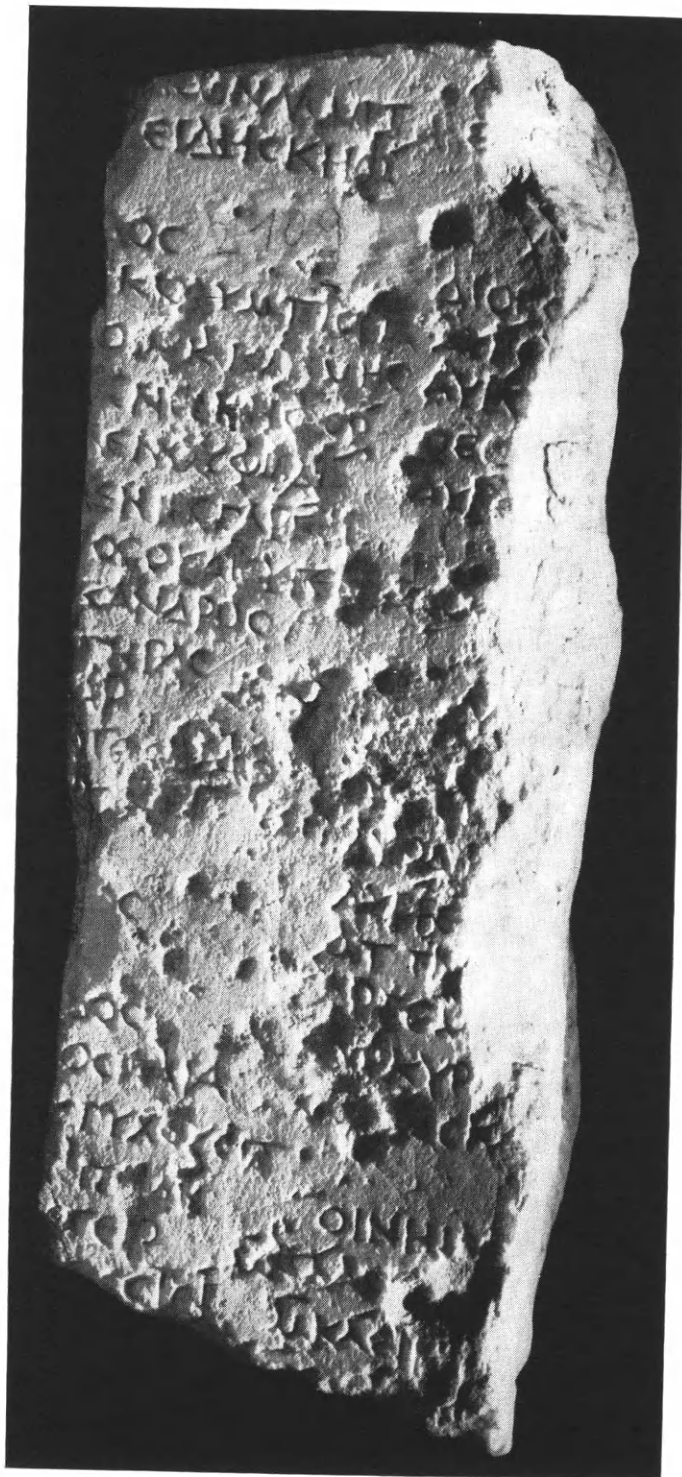
108α



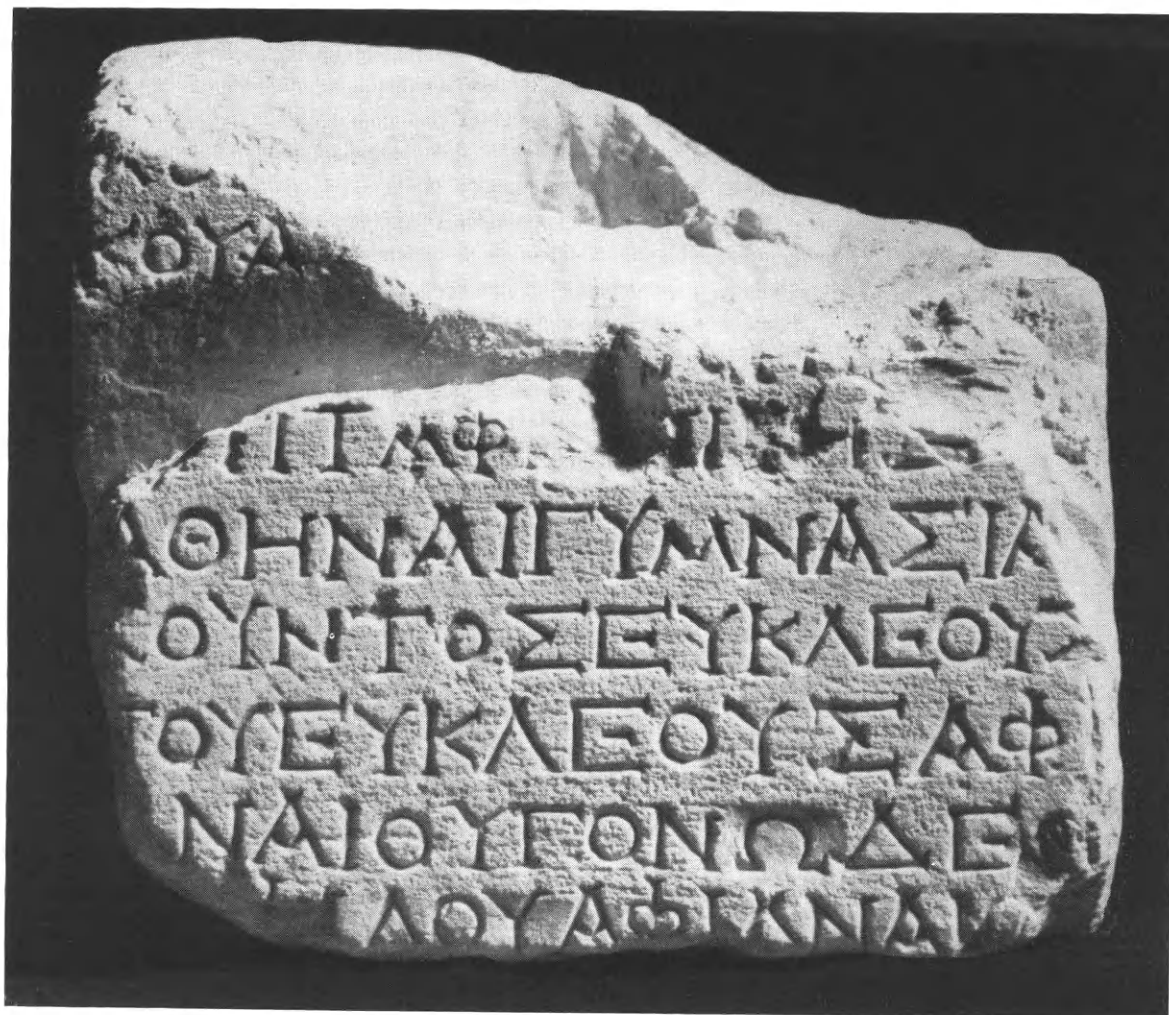
a. I. G., II², 1773₁₂. E. M. 10316. Squeeze.



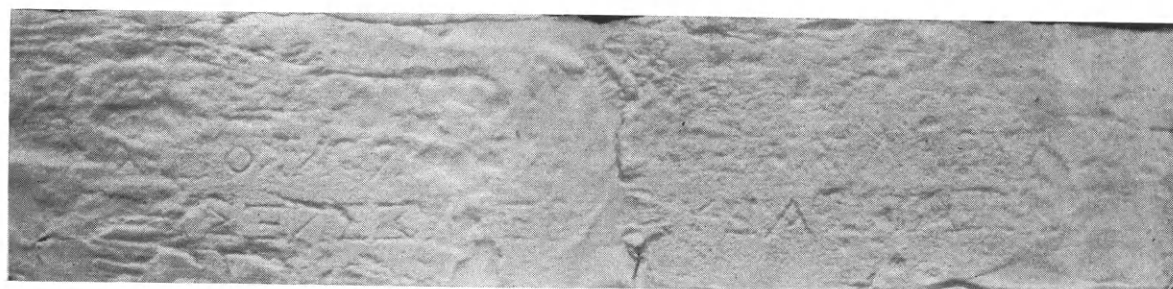
b. I. G., II², 2237. E. M. 8651.



I. G., II², 2213. *E. M.* 3559.



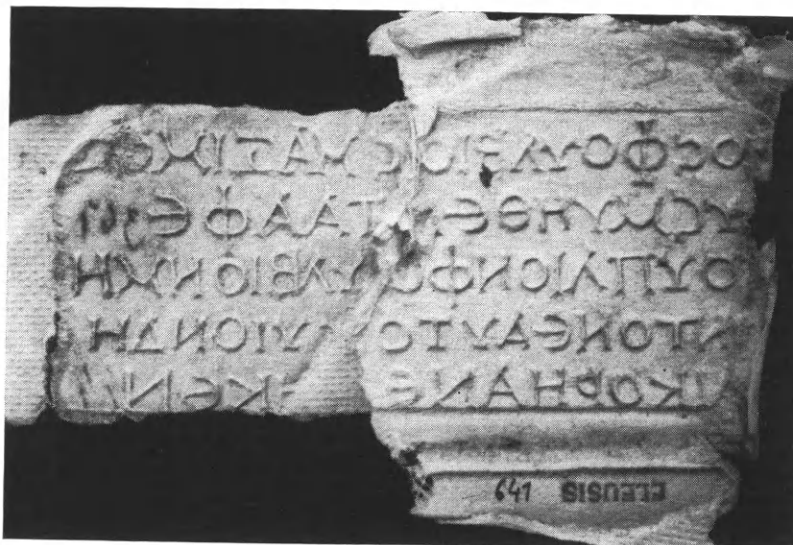
a. *I. G.*, II², 3151. *E. M.* 8409.



b. *I. G.*, II², 3534. Squeeze.



a. *I. G.*, II², 3558 (Eleusis 176 (b - d) and 384 (a)). Squeeze.



b. Eleusis 641 + *I. G.*, II², 3581 (Eleusis 495). Squeeze.



c. *I. G.*, II², 11245. Squeeze.



a. *I. G.*, II¹, 4150. *E. M.* 4549. Squeeze.



b. *I. G.*, II², 4308. *E. M.* 954 + *E. M.* 4273.



b. *I. G.*, II², 11881 (= 12112). *E. M.* 1115.



a. *I. G.*, II², 10669. Γλυπτά 2620.



b. *I. G.*, II², 3608 (now Eleusis No 161). Squeeze. The renumbering is due undoubtedly to the late Ioannes Threpsiades, who supplied the Institute with squeezes.



a. *I. G.*, II², 3683. *E. M.* 8629.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΜΗ ΜΕΛΕΤΗΘΕΙΣΑΙ ΣΚΗΝΑΙ
ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΝ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Ο εικονογραφικός κύκλος της παιδικῆς ἡλικίας τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περιβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ κατέχει μοναδικὴν θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης: Εἶναι ὁ πλουσιώτερος βιογραφικὸς κύκλος τῆς Παναγίας εἰς τὴν μνημειακὴν ζωγραφικὴν* ἐπιπροσθέτως, αἱ σκηναὶ τοῦ ἔχουν ἰσχυρὸν ἀφηγηματικὸν χαρακτήρα καὶ διὰ τοῦτο ἀντανακλοῦν τὸν κύκλον ἱστορημένου χειρογράφου τοῦ Πρωτευαγγελίου, δηλαδή τοῦ βασικοῦ κειμένου διὰ τὸν βίον τῆς Παναγίας. Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις περιέχονται μεταξὺ ἄλλων καὶ εἰς τὴν πρόσφατον συνθετικὴν ἐργασίαν περὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς Παναγίας εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν δυτικὴν τέχνην ὑπὸ τῆς JACQUELINE LAFONTAINE - DOSOGNE¹. Σκοπὸς τῆς παρουσίας συντόμου μελέτης εἶναι ἡ παρουσιάσις τεσσάρων σκηνῶν τοῦ βιογραφικοῦ κύκλου τῆς Περιβλεπτον, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐμελετήθησαν εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐργασίαν², ὡς καὶ ἡ προσθήκη με-

¹ JACQUELINE LAFONTAINE - DOSOGNE, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1964, II, 1965, I, σ. 200 καὶ σποράδην.

² Εἰς τὰ Addenda et Corrigenda τοῦ πρώτου τόμου περὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς Παναγίας εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἡ κ. LAFONTAINE - DOSOGNE κάμνει σύντομον μνείαν δύο ἐκ τῶν ἐν λόγῳ σκηνῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τὸν κύκλον τῆς Μνηστείας τῆς Παναγίας. Αὕτη ἀναφέρει ὅτι τὴν πληροφορίαν διὰ τὴν παρουσίαν των εἰς τὸν ναὸν ὀφείλει εἰς τὴν δ. SUZY DUFRENNE· βλ. LAFONTAINE - DOSOGNE, II, σ. 212-213. Ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Περιβλεπτον ἐγένετο ὑπὸ τοῦ κ. Φώτη Ζαχαρίου, τὸ 1962, αἱ μὴ σημειωθεῖσαι ὁμοῦ σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς τὸν ναὸν θὰ ἦσαν ὁραταὶ καὶ παλαιότερον. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθον φράσιν τοῦ MILLET σχετικῶς πρὸς τὸν κύκλον αὐτόν: 21 scènes depuis le Conseil des prêtres jusqu'aux épisodes de la grossesse et au Voile du temple· βλ. G. MILLET, *Le monastère de Da-*

ρικών παρατηρήσεων ὅσον ἀφορᾷ τὴν σχέσιν τοῦ κύκλου τούτου πρὸς τὸ Πρωτευαγγέλιον.

Αἱ δύο ἐκ τῶν τεσσάρων νέων σκηνῶν ἀποτελοῦν μέρος τῆς εὐρυτέρας εἰκονογραφικῆς ἐνότητος τῆς Μνηστείας τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία ἔχει εἰκονισθῇ κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος εἰς τὸ διακονικόν. Αὗται παρεμβάλλονται μεταξὺ τῆς σκηνῆς τοῦ Συμβουλίου τῶν ἱερέων διὰ τὴν τύχην τῆς Παναγίας, εὐθὺς ὡς αὕτη συνεπλήρωσε τὸ δωδέκατον ἔτος³, καὶ τῆς σκηνῆς τῆς Παραδόσεως τῶν ράβδων τῶν μνηστήρων εἰς τὸν ἀρχιερέα, προκειμένου νὰ ἀποκαλύφθῃ ποῖος θὰ ἐγίνετο ὁ μνήστωρ τῆς Παναγίας⁴. Αἱ λοιπαὶ δύο σκηναὶ κλείουν τὸν κύκλον τῆς Περιβλεπτον, ἀκολουθοῦσαι τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀποχαιρετισμοῦ τοῦ Ἰωσήφ μετὰ τὴν ὁδήγησιν τῆς Παναγίας εἰς τὴν οἰκίαν του⁵. Καὶ αἱ τέσσαρες νέαι σκηναὶ παρουσιάζουν σημαντικὴν φθοράν, χωρὶς ὅμως νὰ καθιστᾷ τοῦτο δύσκολον τὴν ταύτισιν καὶ τὴν μελέτην τῶν κυρίων εἰκονογραφικῶν στοιχείων των.

Εἰς τὴν πρώτην σκηνὴν (πίν. Αα)⁶ ἀνδρική μορφή φέρουσα τὴν τυπικὴν ἀρχιερατικὴν ἐνδυμασίαν τῶν Ἑβραίων εἰκονίζεται γονυπετὴς εἰς τοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ· ἔχει ὑψωμένην τὴν κεφαλὴν ὡς καὶ τὰς χεῖρας. Ἀπὸ τοῦ κιβωρίου τοῦ ἱεροῦ χώρου, ὁ ὁποῖός ὀρίζεται ὑπὸ κυκλικῷ περιβόλῳ, προβάλλει ὁλόσωμος ἄγγελος. Ἰπταται ὀριζοντίως ἐκτείνων

phni, Paris 1899, σημ. 4 σ. 152. Αἱ ὑπὸ τοῦ MILLET ἀναφερόμεναι ὡς τελευταῖαι σκηναὶ τοῦ κύκλου τῆς Περιβλεπτον εἶναι αἱ δύο ἐκ τῶν μὴ μελετηθεισῶν παραστάσεων, ἀλλὰ μόνον ἡ ταύτις τῆς δευτέρας ἐγένετο ὀρθῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

³ G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 129, 1.

⁴ Αὐτόθι πίν. 129, 2.

⁵ Αὐτόθι πίν. 128, 2 (σχέδιον).

⁶ Τὰ σχέδια τῆς παρουσίας μελέτης ἔχουν ἐκτελεσθῇ ὑπὸ τῆς δ. Ἀρλέτας Τσάπρα, φοιτητρίας τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν, αἱ δὲ φωτογραφίαι ἐλήφθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Ζία. Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ τοὺς δύο διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειάν των.

τὴν μίαν χεῖρα πρὸς τὸν ἀρχιερέα, ἐνῶ διὰ τῆς ἄλλης κρατεῖ σκῆπτρον. Εἰς τὸ ἀριστερὸν τμήμα τῆς σκηνῆς, καὶ πρὸς τὸ βάθος, εἰκονίζεται ἡ μικρὰ Παναγία καθημένη ἐπὶ ὑψηλοῦ θρόνου. Στρέφει τὸ σῶμα καὶ προτείνει τὰς χεῖρας πρὸς ἕτερον ἱπτάμενον ἄγγελον, ὅστις προσφέρει εἰς αὐτὴν μικρὸν ἄρτον. Τῆς σκηνῆς ταύτης σώζονται αἱ ἐπιγραφαί. Ἡ κυρία ἐπιγραφή, διατασσομένη εἰς τέσσαρας ἐπαλλήλους σειράς, εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς παραστάσεως εἶναι ἡ ἐξῆς: «Κ(αὶ) ἰδοὺ ἄγγελος κυρίου ἐπέστη λέγων. / Ζαχαρία ἐξελθε κυρίου ἐκκλησίασον τοὺς [χη] / ρέβοντας τοῦ λαοῦ κυρίου ἐνεγκάτω[σ]αν ἀν[ά] ράβ[δ]ων / ὃ ἐὰν δείξῃ κύριος συμεί[ον] τοῦ(του) ἔσται γυν[ή].» Ἐτέρα βραχεῖα ἐπιγραφή ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐπεισόδιον τῆς παροχῆς τροφῆς εἰς τὴν Παναγίαν ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου: «ἐκ χειρὸς / ἀγγέλου». Καὶ αἱ δύο ἐπιγραφαὶ ἀντιγράφονται κατὰ λέξιν ἐκ τοῦ Πρωτευαγγελίου. Ἡ πρώτη σχετίζεται εἰδικώτερον πρὸς τὸ Ὁραμα τοῦ Ἀρχιερέως Ζαχαρίου διὰ τὴν φανέρωσιν τοῦ θείου θελήματος περὶ τῆς τύχης τῆς Παναγίας, ἅμα τῇ συμπληρώσει τοῦ δωδεκάτου ἔτους ἀπὸ τῆς γεννήσεώς της¹. Τὴν φανέρωσιν τοῦ θείου θελήματος διὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγέλου εἰκονογραφεῖ ἡ παροῦσα σκηνή. Τὸ ἐπεισόδιον ὅμως τῆς παραδόσεως τροφῆς εἰς τὴν Παναγίαν δὲν συνδέεται ἀποκλειστικῶς πρὸς τὴν ἀνωτέρω φάσιν τῆς ἀποκρύφου ἀφηγήσεως². Ἐχει ἐπαναληπτικὸν χαρακτήρα καὶ διὰ τοῦτο δύναται νὰ σχετισθῇ πρὸς οἰανδήποτε φάσιν τῆς ἔννεα χρόνου παραμονῆς τῆς Παναγίας εἰς τὸν ναόν³. Ἐν τούτοις, ἴσως διότι εἰς τὴν σειρὰν τῆς ἀφηγήσεως ἔπεται τοῦ ἐπεισοδίου τῶν Εἰσοδίων, ἐνεσωματώθη ὡς πάγιον εἰκονογραφικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν ἐν λόγῳ σκηνήν⁴. Ἡ παρουσία

τοῦ ἐπεισοδίου τούτου εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ὁράματος τοῦ ἀρχιερέως ἀποτελεῖ εἰκονογραφικὴν ἰδιομορφίαν τοῦ κύκλου τῆς Περιβλέπτου, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Πλὴν τῶν σωζομένων ἐπιγραφῶν, διαφωτισόμεθα διὰ τὸ περιεχόμενον τῆς σκηνῆς τῆς Περιβλέπτου καὶ ἀπὸ τὸ μόνον βέβαιον παράδειγμα τῆς σκηνῆς, τὸ ὁποῖον ἐγνωρίζομεν μέχρι σήμερον, ὡς εἰκονίζεται τοῦτο εἰς τοὺς δύο γνωστοὺς ἱστορημένους κώδικας τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου τῆς Βιθυνίας, τοῦ 12ου αἰῶνος. Πρόκειται διὰ τὰ Folios 93v τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ (Vat. Gr. 1162) καὶ 125v τοῦ παρισινοῦ κώδικος τῆς Bibliothèque Nationale (Par. Gr. 1208)⁵. Ὡς βλέπομεν εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Βατικανοῦ (πίν. Αβ)⁶, ἡ σκηνὴ τῆς Περιβλέπτου εἰκονίζεται εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς μικρογραφίας. Ἡ ἐπιγραφή «Χρησμός τῷ Ζαχαρία δοθεὶς» ἀναφέρεται εἰς τοῦτο ἀκριβῶς τὸ ἐπεισόδιον, καθ' ὅτι τὸ δεύτερον ἐπεισόδιον τῆς μικρογραφίας εἰκονίζει τὸν ἀρχιερέα νὰ μεταδίδῃ τὸν χρησμὸν εἰς τοὺς λοιποὺς ἱερεῖς.

Αἱ παραστάσεις τῆς σκηνῆς εἰς τὴν παλαιολόγειον τοιχογραφίαν καὶ εἰς τὴν μικρογραφίαν τῆς κομνηνείου ἐποχῆς παρουσιάζουν μεγάλην εἰκονογραφικὴν συγγένειαν, εἰδικώτερον εἰς ὅτι ἀφορᾷ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ ἀρχιερέως. Σημειοῦνται ὅμως δύο κύρια στοιχεῖα διαφοροποιήσεως: α) Ὁ δίδων τὸν χρησμὸν ἄγγελος εἰς τὴν Περιβλέπτου εἰκονίζεται ἱπτάμενος, ἐνῶ εἰς τὰς Ὁμιλίας τοῦ Ἰακώβου ἵσταται. β) Τὸ ἐπεισόδιον τῆς παραδόσεως τροφῆς εἰς τὴν Παναγίαν, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνεται εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Περιβλέπτου, δὲν εἰκονίζεται εἰς τὴν ἀντίστοιχον σκηνὴν τῶν Ὁμιλιῶν. Ἡ παρουσία

¹ Καὶ εἰσηλθὼν ὁ ἀρχιερεὺς λαβὼν τὸ δωδεκακώδωνον εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, καὶ ἠῤῥατο περὶ αὐτῆς. Καὶ ἰδοὺ ἄγγελος κυρίου ἐπέστη λέγων αὐτῷ· Ζαχαρία, Ζαχαρία, ἐξελθε καὶ ἐκκλησίασον τοὺς χηρεύνοντας τοῦ λαοῦ, καὶ ἐνεγκάτωσαν ἀνὰ ῥάβδον, καὶ ᾧ ἐὰν ἐπιδείξῃ κύριος σημεῖον, τοῦτου ἔσται γυνή. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΑΠΟΚΡΥΦΑ (Ἔκδ. C. Tischendorf), Lipsiae 1876 (2α ἔκδ.), Κεφ. VIII 3.

² Αὐτόθι Κεφ. VIII 1.

³ Τὸ σχετικὸν χωρίον ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἦν δὲ Μαρία ἐν τῷ ναῷ κυρίου ὡς περιστερὰ νεομμένη, καὶ ἐλάμβανεν τροφὴν ἐκ χειρὸς ἀγγέλου. Βλ. αὐτόθι.

⁴ Πρβ. τὴν σκηνὴν τῶν Εἰσοδίων τῆς Περιβλέ-

πτου. MILLET, Mistra, πίν. 128, 5 (σχέδιον)· βλ. καὶ LAFONTAINE-DOSOGNE, I, σ. 143 κέξ.

⁵ C. STORNAJOLO, Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Cod. Vatic. gr. 1162) e dell' Evangelionario greco Urbinate (Cod. Vatic. Urbin. gr. 2). Codices e Vaticanis selecti, Series minor, I, Roma 1910, πίν. 38. H. OMONT, Miniatures des Homélies sur la Vierge, du moine Jacques (Ms grec 1208 de Paris). Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à peintures, 11 (Paris 1927), πίν. XV, 3.

⁶ Ἡ μικρογραφία τοῦ παρισινοῦ κώδικος παρουσιάζει ὁμοίαν εἰκονογραφικὴν συγκρότησιν.

τοῦ ἐν λόγῳ ἐπεισοδίου εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Περιβλέπτου ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν σημασίαν, δεδομένου ὅτι τοῦτο ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν σκηνὴν τῶν Εἰσοδίων τοῦ αὐτοῦ κύκλου¹. Ἡ ἐπανάληψις αὕτη εἰς δύο σκηνὰς τοῦ βιογραφικοῦ κύκλου τῆς Παναγίας εἶναι σπανιωτάτη² καὶ ὑποδηλοῖ τὸν ἰσχυρὸν ἀφηγηματικὸν χαρακτῆρα τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου τῆς Περιβλέπτου.

Ἡ ἑτέρα μὴ μελετηθεῖσα σκηνὴ τοῦ κύκλου τῆς Μνηστείας εἰς τὴν Περιβλέπτου εὐρίσκεται εἰς τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς ἡμικυλινδρικῆς ἐπιφανείας τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ (πίν. Βα), ἀκολουθεῖ δὲ τὴν ἤδη περιγραφεῖσαν σκηνήν. Ἡ σύνθεσις περιλαμβάνει δύο ομάδας ἀνδρι-

¹ Βλ. MILLET, Mistra, πίν. 128, 5 (σχέδιον).

² Ἀπαντᾷ, ὅσον γνωρίζω, εἰς ἓν ἀκόμη παράδειγμα, ἥτοι τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σταυροῦ εἰς τὸ χωρίον Πελέντη τῆς Κύπρου (15ος αἰ.) βλ. LAFONTAINE - DOSOGNE, I, εἰκ. 28. Πλὴν τῶν Εἰσοδίων αἱ σκηναὶ ὅπου εὐρίσκομεν τὸ ἐπεισόδιον τῆς Παραδόσεως τροφῆς εἰς τὴν Παναγίαν εἶναι ἡ Προσευχὴ τοῦ ἀρχιερέως διὰ τὴν φανέρωσιν τοῦ μνήστορος τῆς Παναγίας εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Κύπρου καὶ τὸ Ὄραμα τοῦ ἀρχιερέως, ὅπως πιθανώτατα δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως δύο φορητῶν εἰκόνων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Ἑκκλησιαστικοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας (16ος - 17ος αἰ.) βλ. αὐτόθι εἰκ. 31 καὶ K. MIATHEV et AL, Frühe Ikonen (Sinai, Griechenland, Bulgarien, Jugoslawien), Wien u. München 1965, πίν. 115. Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν κ. LAFONTAINE - DOSOGNE, αἱ δύο αὗται σκηναὶ εἰκονίζουσιν ἐπίσης τὴν Προσευχὴν τοῦ ἀρχιερέως διὰ τὴν φανέρωσιν τοῦ μνήστορος τῆς Παναγίας βλ. LAFONTAINE - DOSOGNE, I, σ. 49, 55.

Εἶναι δύσκολος ἡ μετὰ βεβαιότητος ἐξακριβώσις τοῦ περιεχομένου τῶν ἐν λόγῳ σκηνῶν, ἔνεκα τῆς φθορᾶς τὴν ὁποίαν παρουσιάζουσιν εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα, ὥστε νὰ καθίστατο δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ, ἐὰν εἶχεν ἀπεικονισθῇ ἐδῶ ὁ ἄγγελος τοῦ χρησμοῦ τοῦ ἀρχιερέως. Ἡ ταύτισις τῆς LAFONTAINE - DOSOGNE ὅμως παρουσιάζεται ἐπισημάνει καὶ ἔνεκα τῆς ἀπουσίας τῶν ράβδων τῶν μνηστήρων ἐπὶ τῆς τραπέζης, αἱ ὁποῖαι εἶναι ὁ κύριος εἰκονογραφικὸς χαρακτῆρ τῆς σκηνῆς τῆς Προσευχῆς τοῦ ἀρχιερέως. Εἰς τὰ εἰκονογραφικά σύνολα μὲ διπλὴν παρουσίαν τοῦ ἐπεισοδίου τῆς Παραδόσεως τροφῆς εἰς τὴν Παναγίαν ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ὁ θεομητορικὸς κύκλος τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας. Ἐδῶ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἀπαντᾷ εἰς τὴν σκηνὴν τῶν Εἰσοδίων καὶ ἐκ νέου ὡς αὐτόνομος σκηνὴ τοῦ κύκλου βλ. P. A. UNDERWOOD, The Kariye Djami, New York N. Y. 1966, II, πίν. 120, 126.

κῶν μορφῶν. Ἀριστερά, πέντε ἱερεῖς τοῦτων ὁ πρῶτος ἐκτείνει τὴν μίαν χεῖρα πρὸς τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως, ὅπου εἰκονίζονται τρεῖς μορφαὶ εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον καὶ ἄλλαι ὀπισθεν. Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν βάθος ἀποτελεῖται ἐκ δύο κτηρίων (τὸ ἐν ἔχει ὕψωμα εἰς τὴν στέγην). Ἐπίσης εἰκονίζονται δύο δένδρα. Εἰς τὴν σκηνὴν σώζονται τὰ ἔχνη δύο μεγάλων ἐπιγραφῶν: Ἡ πρώτη, ἀδιάγνωστος, διατάσσεται εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους σειράς, εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὸν τμήμα. Ἀπὸ τὴν δευτέραν, ἡ ὁποία διατάσσεται εἰς τὸ μέσον, εἰς σχῆμα ἰσοσκελοῦς τριγώνου, διακρίνονται μόνον αἱ λέξεις: *περιχώρου σάλπιγξ κυρίου* (υ). Αἱ λέξεις αὗται

προέρχονται ἐκ τοῦ κάτωθι χωρίου τοῦ Προτευαγγελίου: *Ἐξῆλθον δὲ οἱ κήρυκες καθ' ὅλης τῆς περιχώρου τῆς Ἰουδαίας, καὶ ἤχησεν ἡ σάλπιγξ κυρίου καὶ ἔδραμον πάντες* (Κεφ. VIII 3). Διὰ τὴν ταύτισιν τῆς σκηνῆς τῆς Περιβλέπτου βοηθεῖ ἡ συνέχεια τοῦ ὡς ἄνω χωρίου: *Ἰωσήφ δὲ εἰσάγει τὸ σκέπαρον ἐξῆλθεν εἰς συνάντησιν αὐτῶν καὶ συναχθέντες ἀπῆλθον πρὸς τὸν ἀρχιερέα, λαβόντες τὰς ράβδους* (Κεφ. IX 1).

Τὸ ἄνωτέρω χωρίον παρουσιάζεται τόσον πλούσιον εἰς δοῶσιν, ὥστε εἶναι δύσκολον νὰ συλλάβῃ τις πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ εἰκονογραφηθῇ τοῦτο εἰς τὴν μνημειακὴν ζωγραφικὴν. Τὸ σύνολον τῶν στοιχείων τοῦ κειμένου ἀνευρίσκομεν ὅμως εἰς τὴν μικρογραφίαν τῶν Ὀμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου³, ἡ ὁποία ἦτο τὸ μόνον γνωστὸν παράδειγμα εἰκονογραφήσεως τοῦ χωρίου τούτου, πρὸ τῆς ἐπισημάνσεως τῆς σκηνῆς τῆς Περιβλέπτου. Φέρει ὡς γενικὸν τίτλον: *Διὰ σαλπύγων διαλαλᾷ πρὸς ἀθροισμὸν τῶν χηρευόντων*. Ὅπως βλέπομεν εἰς τὸν κώδικα τοῦ Βατικανοῦ (Fol. 94v) (πίν. Ββ), ὁ μικρογράφος ἀκολουθεῖ πιστῶς τὸ ἀπόκρυφον κείμενον, κατανέμων τὰ πολλαπλὰ ἐπεισόδια τῆς ἀφηγήσεως εἰς διάφορα ἐπίπεδα. Εἰδικώτερον, ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ἄνω τμήματος τῆς μικρογραφίας, διακρινομένου εἰς τρία ἐπίπεδα, παρουσιάζει ἑλλειπτικὴν διάταξιν. Ἀρχεται διὰ τοῦ ἀρχιερέως, καθημένου ἔμπροσθεν ὁμάδος ἱερέων καὶ δίδοντος ἐντολὴν διὰ τὴν πρόσκλη-

³ STORNAJOLO, πίν. 39 καὶ OMONT, πίν. XVI, 1.

σιν τῶν μνηστήρων, συνεχίζεται δὲ διὰ τοῦ Ἰωσήφ, εὐρισκομένου ἐπὶ οἰκοδομῆς εἰς τὸ ἀριστερὸν τμήμα. Οὗτος, ἀκούων τὸ προσκλητήριον τῆς σάλπιγγος, ρίπτει τὸ σκέπαρον, ἀκολούθως κατέρχεται τὴν κλίμακα, ἐν συνεχείᾳ δὲ κατευθύνεται μετὰ πλήθους λαοῦ πρὸς τὸν ἀρχιερέα, ὅστις κάθηται μόνος εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον. Ἡ τελευταία αὕτη φάσις τῆς ἀφηγήσεως εἰκονογραφεῖται καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον. Ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς τοιχογραφίας καὶ τῆς μικρογραφίας ὑποδηλοῖ κατὰ ποῖον τρόπον συμπύσσονται τὰ πλούσια εἰκονογραφικὰ δεδομένα ἐνὸς μικρογραφικοῦ κύκλου, προκειμένου νὰ προσαρμοσθοῦν ταῦτα εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς.

Ἡ τρίτη, ἄγνωστος μέχρι τοῦδε, σκηνὴ τοῦ βιογραφικοῦ κύκλου τῆς Περίβλεπτου εὐρίσκεται εἰς τὸν νότιον τοῖχον, κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ (πίν. Γα καὶ β). Περιλαμβάνει πέντε καθήμενας μορφὰς ἀρχιερέων, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς ἐνδυμασίας των. Εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς σκηνῆς εἰκονίζεται ἀρχιερεὺς καθήμενος ἐπὶ ξυλίνου θρανίου. Οὗτος στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς ἕτερον ἀρχιερέα. Ἡ στροφὴ τῆς μιᾶς μορφῆς πρὸς τὴν ἄλλην ὥς καὶ αἱ χειρονομίαι αὐτῶν ὑποδηλοῦν ὅτι οἱ δύο ἀρχιερεῖς εἰκονίζονται εἰς στιγμὴν συνομιλίας. Περὶ τὸ μέσον τῆς σκηνῆς εἰκονίζεται τρίτος ἀρχιερεὺς. Ἡ κεντρικὴ θέσις καὶ ὁ φωτοστέφανος, τὸν ὁποῖον φέρει, ταυτίζουν τοῦτον πρὸς τὸν Ζαχαρίαν. Δύο εἰσέτι μορφὰι ἀρχιερέων εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθοῦν μετὰ βεβαιότητος ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων. Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν βάθος περιλαμβάνει δύο ὀγκώδη κτήρια εἰς τὰ ἄκρα καὶ ἐν τετραστυλὸν οἰκοδόμημα εἰς τὸ μέσον. Σημειοῦται ἡ παρουσία τῶν τυπικῶν ἐρυθρῶν ὑφασμάτων εἰς τὰς στέγας, ὡς καὶ δένδρον.

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὡς πρὸς τὴν ταύτισιν τοῦ περιεχομένου τῆς ὡς ἄνω σκηνῆς. Τοῦτο δίδεται ὑπὸ τοῦ χωρίου τοῦ Πρωτευαγγελίου, τὸ ὁποῖον ἔπεται τῆς ἀφηγήσεως περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ἰωσήφ εἰς τὰς οἰκοδομὰς του, μετὰ τὴν ὁδήγησιν τῆς Μαρίας εἰς τὴν οἰκίαν του. Εἰς τὸν ναόν, ἡ σκηνὴ ἡ εἰκονογραφοῦσα τὸ ὡς ἄνω χωρίον προηγεῖται τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς παραστάσεως. Τὸ ἀμέσως ἐπόμενον χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: *Ἐγένετο δὲ συμ-*

βούλιον τῶν ἱερέων λεγόντων· ποιήσωμεν κατὰ πείασμα τῷ ναῷ κυρίου. Καὶ εἶπεν ὁ ἱερεὺς· καλέσατέ μοι παρθένους ἀμιάντους ἀπὸ τῆς φυλῆς Δαβὶδ (Κεφ. Χ 1).

Ἡ σκηνὴ αὕτη τῆς Περίβλεπτου ἀποτελεῖ τὸ μόνον γνωστὸν παράδειγμα εἰκονογραφήσεως τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τοῦ ἀποκρύφου κειμένου.

Ἡ ἐπομένη καὶ τελευταία σκηνὴ τοῦ κύκλου τοῦ Πρωτευαγγελίου εἰς τὴν Περίβλεπτον εὐρίσκεται ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ τυμπάνου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους (πίν. Δα καὶ Δβ). Περιλαμβάνει δύο ομάδας προσώπων. Ἀριστερὰ, εἰκονίζονται μορφὰι σωζόμεναι μόνον ἀπὸ τοῦ στήθους καὶ κάτω. Κατ' ἀρχήν, λόγφ τῶν χρωματιστῶν ἐνδυμασιῶν μὲ τὰς χρυσᾶς παρυφάς, ὅπως αὗται συναντῶνται εἰς τὴν προηγουμένην σκηνήν, αἱ μορφὰι ταυτίζονται μετὰ τῶν ἀρχιερέων τῆς σκηνῆς τοῦ Συμβουλίου διὰ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ καταπετάσματος τοῦ ναοῦ. Μόνον τρεῖς μορφὰι ἀρχιερέων διακρίνονται. Ἐναντι αὐτῶν, εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα, εἰκονίζεται ὁμὰς γυναικείων μορφῶν. Ἡ πρώτη, φέρουσα βαθυκύανον μαφόριον καὶ φωτοστέφανον, εἶναι ἀσφαλῶς ἡ Παναγία. Αἱ τέσσαρες ἐπόμεναι γυναῖκες ἔχουν τὰς πολυχρώμους ἐνδυμασίας μὲ τὰς χρυσᾶς παρυφάς, ὡς καὶ τὸν πέπλον (σώζεται εἰς τὰς δύο), αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν πολλὰς δευτερευούσας γυναικείας μορφὰς τοῦ βιογραφικοῦ κύκλου τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περίβλεπτον. Ἡ Παναγία προτείνει τὰς χεῖρας πρὸς τὸ μέρος τῶν ἀρχιερέων, ἀλλὰ καὶ ἡ πτυχολογία τῆς ἐνδυμασίας τοῦ ἀρχιερέως, εἰς τὸ μέσον, ὑποδηλοῖ ὅτι καὶ οὗτος θὰ προέτεινε τὰς χεῖρας του πρὸς τὴν Παναγίαν. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ομάδων προσώπων εὐρίσκεται θύρα μὲ ἀνασυρμένον ἐρυθρὸν βῆλον καὶ μὲ δύο ἀναβαθμοὺς ὁδηγοῦντας εἰς αὐτήν.

Ἡ ἀνωτέρω σκηνὴ εἰκονίζει χωρὶς ἀμφιβολίαν τὴν Παράδοσιν τῆς πορφύρας εἰς τὴν Παναγίαν ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως¹. Ἀποτελεῖ τὴν φυσιολογικὴν συνέχειαν τῆς προηγουμένης σκηνῆς, ἡ ὁποία εἰκονίζει, ὡς εἶδομεν, τὸ Συμβούλιον τῶν ἀρχιερέων διὰ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ καταπετάσματος τοῦ ναοῦ. Τὸ Πρωτευαγγέλιον παρέχει τὸ ἑξῆς χωρίον ὡς συνέχειαν τῆς ἄνω-

¹ Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 1 σημ. 2.

τέρω ἀφηγήσεως: Καὶ ἀπῆλθον οἱ ὑπηρεταὶ καὶ ἐξήτησαν, καὶ εὗρον ἐπὶ παρθένους. Καὶ ἐμνήσθη ὁ ἱερεὺς τῆς παιδὸς Μαριάμ, ὅτι ἦν ἐκ τῆς φυλῆς Δαβὶδ, καὶ ἀμίαντος ἦν τῷ θεῷ. Καὶ ἀπῆλθον οἱ ὑπηρεταὶ καὶ ἤγαγον αὐτήν. Καὶ εἰσῆγαγον αὐτὰς ἐν τῷ ναῷ κυρίου καὶ εἶπεν ὁ ἱερεὺς· λάχετέ μοι τίς νήσει τὸ χρυσίον καὶ τὸ ἀμίαντον καὶ τὴν βύσσον καὶ τὸ σηρικόν καὶ τὸ ὑακίνθινον καὶ τὸ κόκκινον καὶ τὴν ἀληθινὴν πορφύραν. Καὶ ἔλαχεν τὴν Μαριάμ ἡ ἀληθινὴ πορφύρα καὶ τὸ κόκκινον, καὶ λαβοῦσα ἀπείε εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς (Κεφ. Χ 1).

Ἡ σκηνὴ τῆς Παραδόσεως τῆς πορφύρας εἰς τὴν Παναγίαν ἀπαντᾷ σπανίως εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, εἶναι ὅμως περισσότερον διαδεδομένη ἐν σχέσει πρὸς τὰς τρεῖς προαναφερθεῖσας νέας σκηνὰς τοῦ βιογραφικοῦ κύκλου τῆς Περιβλέπτου. Ἐκτὸς τῶν δύο γνωστῶν ἀπὸ μακροῦ παραδειγμάτων τῆς σκηνῆς εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας¹ καὶ εἰς τὰς Ὀμιλίας τοῦ Ἰακώβου², τελευταίως ἐγένοντο γνωστὰ δύο εἰσέτι παραδείγματα εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Sušica τῆς Γιουγκοσλαβίας (τέλους 13ου - ἀρχῶν 14ου αἰ.)³, καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου ἐπὶ τῆς νησίδος τῶν Ἰωαννίνων, τοῦ ἔτους 1543⁴.

¹ UNDERWOOD, The Kariye Djami, II, πίν. 131.

² STORNAJOLO, πίν. 45· OMONTE, πίν. XVIII, 2.

³ GORDANA BABIĆ, Les fresques de Sušica en Macédoine et l'iconographie originale de leurs images de la vie de la Vierge εἰς Cahiers Archéologiques XII, 1962, σ. 308, εἰκ. 6.

⁴ LAFONTAINE - DOSOGNE, I, σ. 211. Ὁφείλω εἰς τὸν Καθ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΔΟΝ τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου μὲ τὸν βιογραφικὸν κύκλον τῆς Παναγίας εἶναι ὁ τοῦ Ντίλιου καὶ ὄχι ὁ ἕτερος τιμώμενος ναὸς εἰς μνήμην τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς νησίδος τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ σκηνὴ τῆς Παραδόσεως τῆς πορφύρας θὰ εἶχε περιληφθῇ ἐπίσης εἰς τὸ εἰκονογραφικὸν πρότυπον τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, LAFONTAINE - DOSOGNE, I, σ. 182. Ὅσον διὰ τὴν προβληματικὴν τοιχογραφίαν τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου (11ου αἰ.), ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ὡς εἰκονίζουσα τὴν Παράδοσιν τῆς πορφύρας εἰς τὴν Παναγίαν, αὕτη ἐρμηνεύεται τελευταίως ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ LAZAREV ὡς ἡ Παράδοσις τοῦ κατατετάσματος τοῦ ναοῦ εἰς τὸν ἀρχιερέα ὑπὸ τῆς Παναγίας· βλ. V. LAZAREV, Old Russian Murals and Mosaics, London 1966, σ. 232, εἰκ. 35.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς σκηνῆς εἰς τὰς Ὀμιλίας τοῦ Ἰακώβου καὶ εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας βασίζεται εἰς τὴν τριμερῆ διάταξιν τῆς συνθέσεως μὲ τρεῖς ἀρχιερεῖς καθημένους εἰς τὸ ἐν ἄκρον, τὴν Παναγίαν εἰς τὸ μέσον περὶ τοῦ καὶ τὰς ἀκολουθοῦντας τῆς εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον τῆς παραστάσεως⁵. Ἡ τοιχογραφία τῆς Περιβλέπτου δὲν ἐμφανίζει ἰδιαίτεραν εἰκονογραφικὴν συγγένειαν πρὸς τὰ δύο ἀνωτέρω παραδείγματα. Αὕτη πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Sušica εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ παραδίδοντος τὴν πορφύραν ἀρχιερέως ὁρθίου, προσέτι δὲ εἰς τὴν παρουσίαν τῆς Παναγίας καὶ τῆς συνοδείας τῆς εἰς μίαν ἐνότητα⁶.

Μὲ τὴν ἐπισήμανσιν τῶν τεσσάρων νέων σκηνῶν τοῦ βιογραφικοῦ κύκλου τῆς Περιβλέπτου ὁ ἀριθμὸς τῶν σκηνῶν τοῦ ἀνέρχεται εἰς εἴκοσι πέντε. Συνεπῶς ὁ κύκλος τῆς Περιβλέπτου ὑπερέχει σημαντικῶς εἰς ἀριθμὸν σκηνῶν τῶν ἐξαιρετικῶς ἀνεπτυγμένων κύκλων τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς Παναγίας εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Οὗτοι εὗρισκονται εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (20 σκηναὶ)⁷ καὶ τοῦ Spas Mirožskij τῆς Ρωσίας (18 σκηναὶ)⁸. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ ἀνωτέρω εἰκονογραφικοὶ κύκλοι καλύπτουν μεγαλύτεραν χρονικὴν περίοδον ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν κύκλον τῆς Περιβλέπτου καί, ἐπὶ πλέον, δὲν τηροῦν αὐστηρῶς τὴν χρονολογικὴν τάξιν τῆς ἀποκρύφου ἀφηγήσεως. Ἀντιθέτως, ὁ κύκλος τῆς Περιβλέπτου περιλαμβάνει ἐπεισόδια εἰς αὐστηρῶς χρονολογικὴν σειράν, τὰ ὁποῖα καλύπτουν ἀκριβῶς τὴν δρεῶσιν τῶν δέκα πρώτων κεφαλαίων τοῦ Πρωτευαγ-

⁵ Δὲν ἔχω ἴδῃ φωτογραφίαν τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου εἰς τὴν νησίδα τῶν Ἰωαννίνων, ὥστε νὰ διαπιστώσω ἐὰν καὶ ἐδῶ ἡκολουθεῖτο ἡ τριμερὴς διάταξις τῶν συνθέσεων, ὡς εἰς τὰς Ὀμιλίας τοῦ Ἰακώβου καὶ εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τῆς LAFONTAINE DOSOGNE φαίνεται μόνον ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς εἶναι τρεῖς καὶ εἰκονίζονται καθημένοι ὀπισθεν τραπέζης, ἐνῶ αἱ συνοδοὶ τῆς Παναγίας εἶναι δύο.

⁶ Ἐδῶ ὅμως μόνον εἰς ἀρχιερεὺς εἰκονίζεται εἰς τὴν σκηνήν. Οὕτως ἡ τοιχογραφία τῆς Περιβλέπτου ἐμφανίζει ἰδιαίτως εἰκονογραφικὴν συγκρότησιν μετὰ τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων τῆς σκηνῆς.

⁷ Βλ. UNDERWOOD, The Kariye Djami, I, σ. 60.

⁸ LAFONTAINE - DOSOGNE, II, σ. 209-210.

γελίου. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προστεθῇ ὅτι ὁ κύκλος τῆς Περιβλέπτου διακρίνεται γενικῶς διὰ τὸν πλοῦτον ἀφηγηματικῶν λεπτομερειῶν καὶ ἀκόμη ὅτι μόνος αὐτὸς διασώζει ὡς ἐπιγραφὰς τῶν σκηνῶν ὁλόκληρα χωρὶς ἀντιγράφοντα κατὰ λέξιν τὸ κείμενον τοῦ Πρωτευαγγελίου. Ἐξ ὅλων τούτων συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κύκλος τῆς Περιβλέπτου ἀποκτᾷ μοναδικὴν σημασίαν λόγῳ τῆς στενότητος σχέσεώς του πρὸς τὸ ἀπόκριφον κείμενον. Ὡς ἐκ τούτου ἀποτελεῖ πρωταρχικῆς σπουδαιότητος μαρτυρίαν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς ἱστορημένων χειρογράφων τοῦ Πρωτευαγγελίου, τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, οὐδὲν ἀντίγραφον ἔχει μέχρι σήμερον ἐπισημανθῇ, δὲν ἀμφισβητεῖται ὅμως ἡ εἰκονογράφησις εἰς τοὺς βυζαντινοὺς

χρόνους¹. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐνισχύουν ἄλλωστε καὶ οἱ δύο ἱστορημένοι κώδικες τῶν Ὀμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου, οἱ ὁποῖοι περιέχουν πολὺς σκηνὰς ἀναλόγους πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Περιβλέπτου, ὡς ἤδη εἶχομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσωμεν μὲ τὴν παρουσίαν τῶν τεσσάρων νέων σκηνῶν τοῦ παλαιολογείου μνημείου. Καὶ αἱ Ὀμιλῖαι τοῦ Ἰακώβου καὶ ὁ κύκλος τῆς Περιβλέπτου ἀντανακλοῦν ἀφηγηματικὸν κύκλον ἱστορημένου Πρωτευαγγελίου. Περαιτέρω ἔρευνα θὰ δείξῃ ποῖον ἐκ τῶν δύο εἰκονογραφικῶν συνόλων ἀκολουθεῖ μὲ μεγαλύτεραν συνέπειαν τὰ δεδομένα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προτύπου του.

¹ Βλ. LAFONTAINE - DOSOGNE, I, ἰδιαίτερος σ. 196 κέξ.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΕΞ ΑΜΦΙΑΡΕΙΟΥ II *

1

Ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι « Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν », ἔτος Α' τεύχος 1ον σ. 71/2, ἀριθ. 19, ἀναδημοσιεύεται μετὰ φωτογραφίας (εἰκ. 3) ὑπὸ Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ « ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἡλιακοῦ ὥρολογίου ἐξ Ὁρωποῦ », ἣς τὸ κείμενον κατὰ παλαιότεραν δημοσίευσιν ἔχει ὡς ἑξῆς :

Ἰάσων Ἰάσονος / Ἀζηνιεύς ἀνέθηκε

Ταύτης τὸν δεύτερον στίχον, ἐσφαλμένως ἀναγνώσθοντα, ἀποκαθιστᾷ (!) ὁ ΠΕΤΡΑΚΟΣ ὡς Ἀζην[ιεύς Νύμφη]

Ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης ἐν τούτοις εἰκόνης ἀναγινώσκονται εὐχερῶς ὅχι δύο μόνον, ἀλλὰ τέσσαρα γράμματα, κατὰ τὸ τέλος τοῦ στίχου τούτου, ἦτοι :

PMHI

ἐπὶ πλέον ἴχνη εἰς πρὸ τούτων.

Ἴνα κρίνω ἀσφαλέστερον, ἐξήγησα καὶ μοι ἐστῆναι ἔκτυπον τῆς ἐπιγραφῆς. Ἐπὶ τούτου, καὶ τοῦ ἐ ἡ ἀνάγνωσις εἶναι βεβαία. Ἡ Νύμφη κατὰ ταῦτα ἐκτοπίζεται ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ.

Μεταξὺ τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ δημοτικοῦ ὑπάρχει κενὸς χώρος, ἱκανὸς διὰ τὴν χάραξιν δύο γραμμάτων. Ἐπειδὴ ἴχνη τούτων δὲν διακρίνονται, προφανῶς ἀφέθη οὗτος κενὸς ἀπὸ σκοποῦ, ἵνα ὑπάρξῃ κενὸν πρὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ καὶ ἐπὶ πλέον ἀγγραφὸς χώρος κατὰ τὸ τέλος, ἀνάλογος πρὸς τὸν ἐν τῷ ὑπερκειμένῳ στίχῳ.

Ἡ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν περιοχὴν. Ὁ Παυσανίας ἐν τῇ σχετικῇ περιγραφῇ του, I 34. 2-3, ἀναφέρει : Καὶ Ὁρωπίοις νὰός τέ ἐστιν Ἀμφιαράου καὶ ἄγαλμα λευκοῦ λίθου. παρέχεται δὲ ὁ βομὸς μέρη· τὸ μὲν Ἡρακλέους καὶ Διὸς καὶ Ἀπόλλωνός ἐστι Παιῶνος, τὸ δὲ ἥρωσι καὶ ἥρώων ἀνεῖται γυναιξί, τρίτον δὲ Ἑστίας καὶ Ἑρμοῦ καὶ Ἀμφιαράου καὶ τῶν παίδων Ἀμφιλόχου. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφὴ εὗρεθῇ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ ἐν ΑΕ 1885, σ. 155 ἀριθ. 12 (= IG VII 421 = RE I, σ. 1894), ἦτοι :

Ἀμφιαράο / Ἀμφιλόχο / Ἑρμ[οῦ] Ἑστίας]

* Συνέχεια ἐκ τῶν Χρονικῶν τῆς ΑΕ 1967, σ. 14.

Πρὸς τί ὅμως ἡ ἀνάθεσις εἰς τὸν Ἑρμῆν; Ἐχει τοῦτο μήπως σχέσιν πρὸς τὸν μηχανιώτην Ἑρμῆν, ἐφευρέτην πολλῶν χρησίων διὰ τὸν ἄνθρωπον πραγμάτων;

Εἰρήσθω, ὅτι ἐν ΠΑΕ 1951, σ. 128 δημοσιεύεται καὶ ἄλλη ἐπιγραφὴ ἐπὶ ὥρολογίου σκιοθηρικοῦ ἀποκειμένου ἐν Ἀμφιαρείῳ. Τοῦτο δὲν ἡδυνήθη ἔκτοτε νὰ ἐπεξεργασθῶ, ὡς ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἀπεξενώθη τῆς περαιτέρω μελέτης τῶν ἐκεῖ ἐπιγραφῶν.

2

Ἐν τῇ αὐτῇ ὡς ἄνω μελέτῃ, σ. 70/1, ἀριθ. 18, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ ἡ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 2):

[Δημ]οφῶν Θρυμῶνδον / [χορη]γήσας, τὸ ἄθλον / [Ἀλ]λαί Νύμφη

Τὸ ἐν ταύτῃ πατρωνυμικὸν τοῦ χορηγήσαντος ἐπέτρψε τὴν ἄκοπον συμπλήρωσιν ὀνόματος, οὗτινος ἡ κατάληξις ἐσώζετο μόνον, ἐν ἐπιγραφῇ δημοσιευθείσῃ παλαιότερον παρ' ἐμοῦ, ἀναδημοσιευομένη δὲ ὑπ' ἀριθ. 17 ἐν τῇ ὡς ἄνω μελέτῃ (σ. 70 καὶ εἰκ. 1 ἐν σελίδι 69), ἦτοι :

[Θρυμ]ῶνδης Δημοφῶντος

ἀντὶ τοῦ ἰδικοῦ μου

.... ὦνδης Δημοφῶντος

ἦτοι ὁ πατήρ τοῦ ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 18 ἐπιγραφῇ.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 18 ὅμως ἐπιγραφὴ δὲν « χρονολογεῖται εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. », ἀλλ' εἰς τὰ τέλη τοῦ α' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος τετάρτου. Αἱ μορφαὶ τῶν γραμμάτων δὲν ἐπιτρέπουν νὰ κατέλθωμεν ἔτι περαιτέρω, ἀφοῦ μάλιστα διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ ἀναθήματος τοῦ πατρὸς δὲν ἀποκλείονται τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνος¹.

¹ Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἐχρονολόγησα ἐν ΑΕ 1952, σ. 198 ἀριθ. 28 « ἀπὸ τοῦ 4ου / 3ου π.Χ. αἰῶνος ». Τοῦτο ἀπεδόθη ἐν ΑΑΑ ἔ.ἀ. σ. 71 « κατὰ τὸν πρῶτον ἐκδότην (δηλ. ἐμέ), εἰς τὸν 3ον-4ον αἰῶνα π.Χ. ». Τὸ λάθος εἶναι κατὰ ταῦτα ξένον πρὸς ἐμέ. [Ἐν ΑΑΑ τεύχ. 2, σ. 212 γίνεται διόρθωσις τῆς ἐν ΑΑΑ τ. 1, 71 ἐσφαλμένης ἐκφράσεως, τοῦ σφάλματος ἀποδιδόμενου εἰς τὸ Γραφεῖον τῶν Δημοσιευμάτων.]

Princeton, Αὐγустος 1968.

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΠΑΡΑ ΤΑΣ ΗΡΙΑΣ ΠΥΛΑΣ

Εἰς μνήμην Ἰωάννου Χρ. Θρεψιάδη

Εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀναληφθείσης προσπαθείας πρὸς δημοσίευσιν μέρους τῶν ἐν Ἀθῆναις ἀνασκαφῶν τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου μου, Ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Ἰ. Θρεψιάδη, συμβάλλει ἡ παροῦσα ἐκθεσις, ἀφορῶσα εἰς μικρὰν ἔρευναν διεξαχθεῖσαν ἐντὸς οἰκοπέδου εἰς σχετικῶς βραχεῖαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Κεραμικοῦ*.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀνελήφθη μετὰ τὴν συμπτωματικὴν ἀνεύρεσιν ἀρχαιοτήτων ἐν τῷ οἰκοπέδῳ Γ. Κακαβᾶ, παρὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Ψαρομηλίγγου 9 καὶ Καλογήρου Σαμουήλ, κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τοῦ 1961¹. Ἡ ἔρευνα ἤχθη εἰς πέρας τῇ συνεργασίᾳ τῶν βοηθῶν τοῦ Ἐφόρου, Εὐαγγ. Πεντάζου, Χαρ. Λοῖσίου καὶ τοῦ γραφόντος.

Αἱ ἀρχαιότητες ἀνευρέθησαν παρὰ τὴν πλατείαν Ἐλευθερίας, πρὸς Βορρᾶν τοῦ περιβάλλοντος τὴν ἀρχαίαν πόλιν τείχους καὶ ἐγ-

* Ἡ σύνθεσις τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης ἀνελήφθη κατόπιν προηγηθείσης συνεννόησεως μετὰ τῆς συζύγου τοῦ ἀειμνήστου Ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν κ. Ἀντιγόνης Ἰ. Θρεψιάδου. Τὴν Καν Θρεψιάδου θερμῶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν πολύτιμον συμπαράστασιν ἣν μοι παρέσχε. Λίαν ἐπωφελεῖς ἀπέβησαν αἱ ὑποδείξεις ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων Homer καὶ Dorothy Thompson, τοῦ E. Vanderpool, τοῦ F. Willemssen καὶ τῆς V. Grace. Ἡ V. Grace εὐγενῶς παρέσχε νέα στοιχεῖα περὶ τὴν παλαιὰν ἔρευναν τῆς ὁδοῦ Λένορμαν 28. Εὐχαριστίας ὀφείλω καὶ εἰς τὸν Δημ. Λαζαρίδην καὶ τὴν Ὁλγαν Ἀλεξανδρῇ διὰ τὰς διευκολύνσεις πρὸς μελέτην τῶν εὐρημάτων εἰς τὸν Γ. Μηλιάδην διὰ παρασχεθέντα στοιχεῖα ἐξ ἀνασκαφῶν τοῦ ἀειμνήστου Θρεψιάδου καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα-ἀρχαιολόγον Ἰ. Τραυλὸν διὰ τὴν παραχώρησιν τοπογραφικοῦ διαγράμματος πρὸς τοποθέτησιν τῶν μέχρι τοῦδε ἀνὰ τὸν χώρον Ἀγορᾶς - Ἰππίου Κολωνοῦ ἀποκαλυφθεισῶν ἀρχαιοτήτων ὡς καὶ τὴν οὐσιαστικὴν βοήθειαν κατὰ τὴν διερεύνησιν ποικίλων πηγῶν πρὸς ἐντοπισμὸν παλαιῶν ἀνασκαφῶν. Τέλος, ἐκφράζω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας καὶ πρὸς τὸν σεβαστὸν καθηγητὴν μου κ. Ν. Κοντολέοντα διὰ τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς ἀρτιωτέραν ἀπόδοσιν τῆς παρουσίας ἐκθέσεως.

γὺς τῆς θέσεως τῶν ἀναζητουμένων Ἡρίων πυλῶν.

Τὰ μελετηθέντα λείψανα συμποσοῦνται εἰς τέσσαρας τάφους, ἐν μαρμαρίνον Μνημεῖον, ἐν κλασσικὸν Οἰκοδόμημα, τρεῖς ὕδατοδεξαμενὰς διαφόρων περιόδων καὶ εἰς ἀριθμὸν τινα ἀγωγῶν ὕδατος². Ἐκ τῶν τάφων ὁ ὑπ' ἀριθμὸν III ὑπέστη μερικὴν καταστροφὴν ὑπὸ τῶν ἐργατῶν διανοίξεως θεμελίων γενομένης παρὰ νόμῳ, ἄνευ τῆς ἀπαιτούμενης παρὰ τῆς Γ' Ἐφορείας ἀδείας. Καίτοι ἡ τυχαία ἀποκάλυψις τοῦ πλημμελήματος ἐγένετο ἐγκαίρως ἀντιληπτὴ, ἀλλ' ὅμως στρώσεις τινὲς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ οἰκοπέδου εἶχον ἤδη διαταραχθῇ, εὐτυχῶς εἰς περιορισμένην ἔκτασιν.

Τὰ πρῶτα εὐρήματα ἀνεφάνησαν κατὰ τὴν 9ην Σεπτεμβρίου 1961 εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ οἰκοπέδου. Ἐκτοτε ἀνελήφθη συστηματικὴ ἀνασκαφὴ, διεξαχθεῖσα εἰς τρεῖς περιόδους καὶ διαρκέσασα συνολικῶς περὶ τὰς ἑξ ἑβδομάδας³.

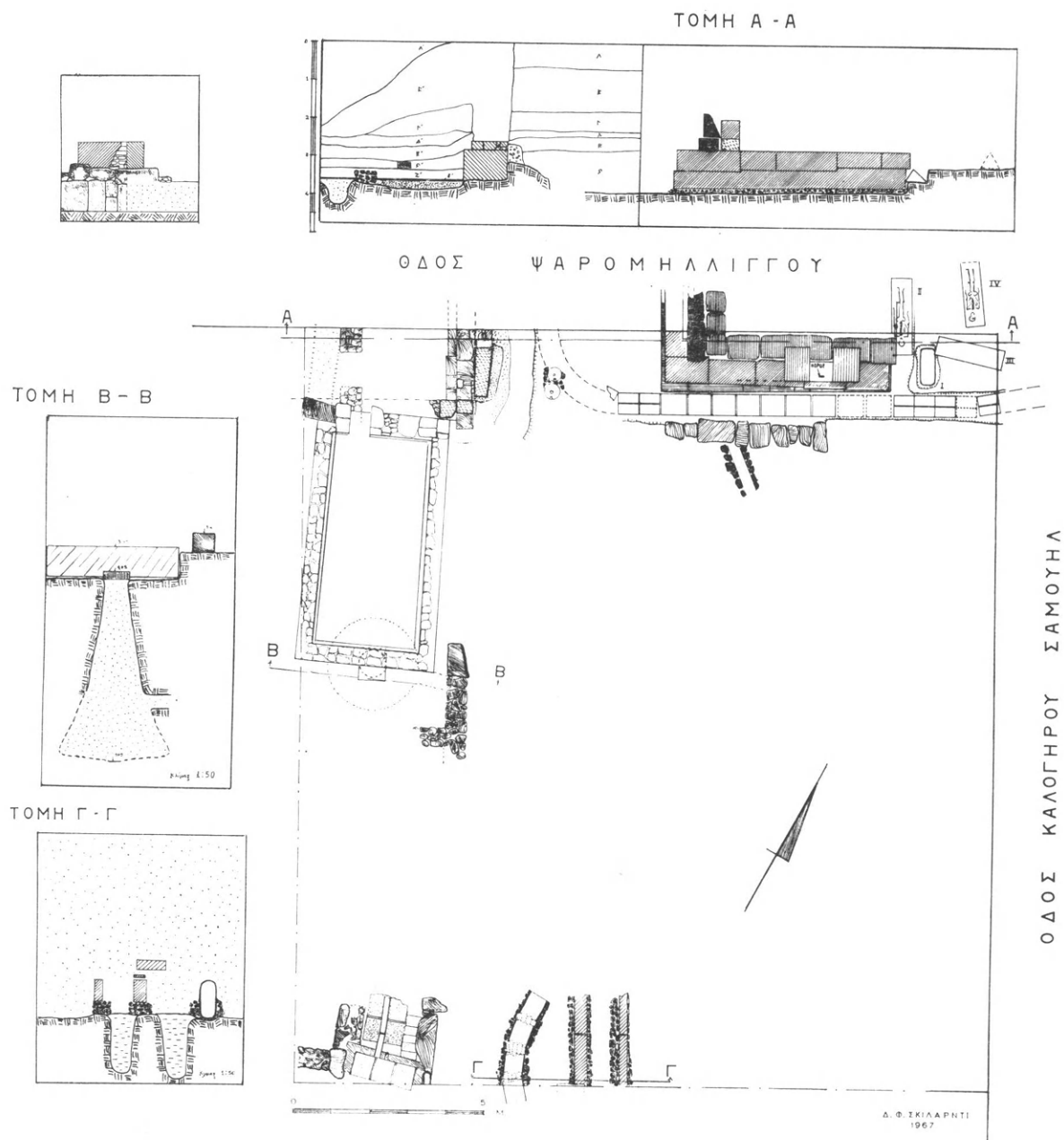
Α. ΑΙ ΚΛΑΣΣΙΚΑΙ ΤΑΦΑΙ

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σπουδαιότης τοῦ ἀνασκαφέντος οἰκοπέδου ἐγένετο ἀμέσως φανερὰ διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τεσσάρων κλασσικῶν τάφων εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου. Ἐνταῦθα

¹ Τὸ οἰκόπεδον κεῖται εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς συμβολῆς τῶν προαναφερθεισῶν ὁδῶν. Σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου διαστάσεων 18.30×19.80μ. μετὰ τὴν βραχυτέραν πρόσοψιν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου, ἐμφανίζει μικρὰν ΒΔ. ἀπόκλισιν τοῦ ἀξονος, κατὰ τὰ 30° περίπου. Παρὰ ταῦτα, πρὸς ἀπλουστεράν κατανόησιν τῆς ἐκθέσεως, κατὰ τὴν παρεχόμενην περιγραφὴν, οὐδόλως λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ τοιαύτη ἀπόκλισις.

² Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρένης ἐκρίθη διατηρητέον ἐν τῷ ὑπογείῳ τῆς οἰκοδομῆς τὸ κλασσικὸν Μνημεῖον. Τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος, ἀφοῦ ἀφηρεθῇ ὁ ἀνώτατος δόμος, κατεχώσθη ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ὑπογείου τὸ λοιπὸν τμήμα.

³ Ἡ πρώτη περίοδος διήρκεσεν ἀπὸ 9 μέχρι 16 Σεπτεμβρίου τοῦ 1961. Ἡ δευτέρα καθ' ὅλον τὸν μῆνα Αὐγούστου τοῦ 1962, ἡ δὲ τρίτη κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 4 μέχρις 11 Ὀκτωβρίου τοῦ 1962. Ἡ κατὰ διακοπὰς διεξαχθεῖσα ἔρευνα ὀφείλετο εἰς τεχνικὰς δυσχερεῖας προερχομένας ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἀπὸ τὰς συνθήκας, ὑφ' αἷς διενήργει τὴν ἀνοικοδόμησιν ὁ ἰδιοκτήτης.



Εἰκ. 1. Κάτοψις τῶν ἐν τῷ οἰκοπέδῳ Γ. Κακαβᾶ ἀρχαιοτήτων.

Τομὴ Α - Α : Ἀποψις τῆς στρωματογραφικῆς διατάξεως τῆς βορείας παρεΐας τοῦ οἰκοπέδου.

Τομὴ Β - Β : Τομὴ πρὸ τῆς νοτίας ὀψews τῆς πρώιμου Ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. Κάτωθεν ταύτης ἐτέρα δεξαμενὴ, ἀπίοσχημος.

Τομὴ Γ - Γ : Αἱ ἐντὸς τῆς κιμηλιάς λελαξευμέναι αὐλακες καὶ οἱ ὑπεράνω μεταγενέστεροι ἀγωγοί.

*Ἄνω ἀριστερά : Σχεδιογράφημα ἐσωτερικῆς ὀψews ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος.

ὁ ἀργολιθικός σχιστόλιθος (κιμηλιά) σχηματίζει μικρὸν ἑξαγων, διαγρομένην εἰς τὴν κάτω μὲν ἐν σχήματι παραλληλογράμμου — ἐφ' οὗ καὶ οἱ τάφοι — καὶ ὀριζομένην κατὰ τὴν δυτικὴν ταύτης πλευρὰν διὰ τοῦ ἐντὸς τῆς κιμηλιάς λελαξευμένου λάκκου τῆς ταφῆς II. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς ἐξάρσεως διαγράφεται ὑπὸ βαθέος χάνδακος, κατευθύνσεως ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, περιέχοντος τοὺς δακτυλίους πηλίνου ἀγωγοῦ ὕδατος (εἰκ. 1, κάτωψις).

Ταφή I. Ἐκ τῶν ταφῶν ἀρχαιότερα εἶναι ἡ τῆς παιδικῆς πηλίνης λάρνακος I, κατευθύνσεως Β.-Ν. Ἀνευρέθη εἰς βάθος 3.15 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῶν κρασπέδων, ἀπέχονσα 0.40 μ. ἐκ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου καὶ 1.65 μ. ἐκ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Καλογήρου Σαμουήλ. Ἡ λάρναξ, διαστάσεων 0.97×0.39 (ἐξωτ.) καὶ ἐσωτερικοῦ βάθους ἐκάστου τῶν σκαφοειδῶν στελεχῶν 0.23 μ., εἶχεν ἀπεστρογγυλωμένας γωνίας, ἐσωτερικῶς δ' ἐκαλύπτετο ὑπὸ μέλανος γανώματος. Αὕτη κατελάμβανεν ὄργανα ἐσκαμμένον ἐντὸς τῆς κιμηλιάς. Ἐντὸς τῆς λάρνακος ἀνευρέθησαν ἐλάχιστα, λίαν σεσαθρωμένα λείψανα παιδικοῦ σκελετοῦ. Πλησίον τούτου ἀπέκειντο τέσσαρα μικρὰ ἀγγεῖα (βλ. λάρνακα ἐν κατόψει εἰκ. 1 καὶ πίν. Η β).

1. Λευκὴ λήκυθος ὕψ. 0.154. Διάμ. βάσεως 0.041. Διάμ. χειλέων 0.033 μ. Ἀκεραία, ἐλαφρῶς κατὰ τὴν βάσιν ἀποκεκρουμένη. Τὸ διὰ λευκοκιτρίνου ἐπιχρίσματος πληρούμενον ἄνω τμήμα τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου, κεκοσμημένον διὰ τριῶν μελανογράφων ἀνθεμίων, ἐκάστου ἐντὸς ἀψιδωτοῦ περιγράμματος. Αἱ λεπτομέρειαι τῶν ἀνθέων ἀποδίδονται διὰ χαράξεως. Ὅμοιως διὰ χαράξεως φέρονται τρεῖς ὀριζόντιοι γραμμαὶ διαχωρίζουσαι τὸ θέμα τοῦ ἄνω ἀπὸ τοῦ κάτω τμήματος τῆς κοιλίας, ἡ ὁποία φέρει μέλαν γάνωμα. Ἐπὶ τοῦ ὤμου, εἰς διπλὴν σειρὰν, ἀκτινοειδῶς διηυθετημένα «ρόπαλα» μέλανος χρώματος. Ἡ βάσις κοσμεῖται διὰ μελαίνης περιφερειακῆς ζώνης (πίν. Ε α, 1).

Ὅμοιαι, ἂν καὶ μεγαλύτεραι (ὕψ. 0.194 καὶ 0.164), αἱ δημοσιευόμεναι ἐκ Λεγρενῶν ὑπὸ Β. ΚΑΛΙΠΟΛΙΤΟΥ καὶ Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ ἐν ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 44, λήκυθοι, ἀποδιδόμεναι εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ γραφέως τῆς

Beldam. Ἑτέρα λήκυθος ὁμοία πρὸς τὴν ἡμετέραν, ἂν καὶ τὰ τόξα τὰ συνδέοντα τὰ ἀνθέματα οὐχὶ πλήρη, μὲ ἀκριβῶς ὅμοιον σῶμα, ἡ ὑπ' ἀριθμ. 10 λήκυθος ἐκ τοῦ τάφου XXVII τῆς ἀνασκαφῆς ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ παρὰ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος (ΑΕ 1958 [1961], σ. 75 - 76, εἰκ. 131).

Ἡ ἡμετέρα λήκυθος, ὥς περιθεομένη ὑπὸ ἐγγαράκτων γραμμῶν, ἀσφαλῶς ἀνήκει εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ «γραφέως τῆς μεγάρας» (Beldam painter), τὸ ὁποῖον ἔκαμνε χρῆσιν τῆς χαρακτηριστικῆς ταύτης διακοσμῆσεως. Ἡ HASPELS παρατηρεῖ ὅτι τοιαῦται λήκυθοι ἀπαντῶσιν ἀπὸ τοῦ 470 μέχρι τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος¹. Ἐν τούτοις ὁ ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ διαπιστοῖ τὴν ὑπαρξιν καὶ μεταγενεστέρου ἐργαστηρίου (κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ.) «διαδεχθέντος ἴσως τὸ τοῦ γραφέως τῆς Beldam²». Ἐν συμπεράσματι ἡ λήκυθος πρέπει νὰ συσχετισθῇ μὲ τὰ ἀρχαιότερα προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου, ὥς δεικνύουν τὰ λοιπὰ ἐκ τῆς παιδικῆς ταφῆς κατωτέρω κτερίσματα.

2. Λήκυθος μετὰ μέλανος γανώματος. Ὑψ. 0.108, διάμ. βάσεως 0.028, χειλέων 0.026 μ. Ἀκεραία μὲ ἐλαφρῶς κατεστραμμένην γάνωσιν κατὰ τὴν ὀπισθίαν ὀψιν τῆς κοιλίας. Διὰ μέλανος γανώματος πληροῦται ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως ὡς καὶ ἡ κοιλία τοῦ ἀγγείου. Αὕτη, κάτωθεν τῆς λαβῆς, ἐπὶ τοῦ ἐρυθροποῦ χρώματος τοῦ πηλοῦ φέρει διακόσμησιν ζητοειδῶν μεταξὺ ζεύγους γραμμῶν. Ἐπὶ τοῦ διασώζοντος ἴχνη πορφυροῦ χρώματος ὤμου, ἀκτινοειδῶς διατεταγμένα, «ρόπαλα». Ἰχνη τοῦ ἰδίου χρώματος καὶ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ (βλ. πίν. Ε α, 2).

Ὀλίγον μικροτέρα ἡ λήκυθος Β6 τοῦ τάφου Β, τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ὁδοῦ Λένορμαν (CEDRIC G. BOULTER, Hesperia 32, 1963, σ. 113 - 137), ἀνήκονσα ἴσως εἰς τὸ ἐργαστήριον τῆς Beldam³, ὡς καὶ ἡ ἡμετέρα.

¹ C. H. EMILIE HASPELS, Attic Black-figured Lekythoi, 1936, σ. 187. Μετὰ τῆς αὐτῆς διακοσμῆσεως καίτοι ἀτρακτοειδεῖς τὴν κοιλίαν, αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ H. THOMPSON ἐν Hesperia, Suppl. 4, 1940, The Tholos, σ. 31.

² ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Ἀνασκαφὴ κλασσικῶν τάφων παρὰ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος, ΑΕ 1958 (1961), σ. 23.

³ Hesperia 32, 1963, σ. 119, πίν. 37, Β6.

3. Λευκή λήκυθος μελανόγραφος. Ύψ. 0.109. Διάμ. βάσεως 0.03, χειλέων 0.022 μ. Ἐλαφρῶς ἀποκεκρουμένη κατὰ τὰ χεῖλη. Πρόσ-
οψις κεκοσμημένη δι' ὀριζοντίων διακοσμη-
τικῶν ζωνῶν μέλανος γανώματος. Εἰς τὸ μέ-
σον θαλλὸς κισσοῦ μετ' ἀνθεμίων, πλαισιού-
μενος ὑπὸ δύο λεπτῶν ζωνῶν. Ὑπεράνω αὐ-
τοῦ διπλοῦν κιγκλιδωτόν. Ἀπαντα τὰ ὡς ἄνω
ἐξωγραφημένα ἐπὶ τοῦ ἄνω τμήματος τῆς κοι-
λίας, ἢ ὅποια πληροῦται διὰ λευκοκιτρίνου ἐπι-
χρίσματος. Ἡ κάτω κοιλία καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια
τῆς βάσεως μὲ μέλαν γάνωμα. Ἐπὶ τοῦ ὧμου
ἀκτινοειδῆς διακόσμησις «ροπάλων» μετὰ στι-
γμῶν. Ἰχνη πορφυροῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ λαι-
μοῦ καὶ τοῦ ὧμου. Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς
Beldam (πίν. Ε α, 3).

4. Χύτρα μικρὰ ἀκεραία. Ύψ. 0.075. Διάμ.
χειλέων 0.053. Περιφέρεια κοιλίας 0.263 μ.
Χρῶμα πηλοῦ μελανόφαιον, φέρον ἴχνη τῆς
ἐπὶ πυρᾶς χρήσεως. Σῶμα σφαιρικὸν πεπιε-
σμένον εἰς τὸ ἄνω τμήμα. Χεῖλη πρὸς τὰ ἔξω
νεύοντα. Ἡ λαβὴ, μὴ ὑπερυψωμένη τῶν χει-
λέων, διαγράφει καμπύλην εἰς τὸ μέσον τῆς
κοιλίας (πίν. Ε α, 4).

Τὸ ἀγγεῖον, ὅπως δὴποτε μεταγενέστερον
τῆς μὲ σφαιρικώτερον σῶμα χύτρας P. 23188
τῆς Ἀγορᾶς (500 - 480 π.Χ.)¹, δυνατὸν τεχνο-
τροπικῶς νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ
5ου π.Χ. αἰῶνος. Μεταγενεστέρα καὶ μὲ ἱκα-
νῶς πεπιεσμένον σῶμα ἡ χύτρα τοῦ τάφου V
ὑπ' ἀριθμ. 2, τῆς ἀνασκαφῆς παρὰ τὴν πλατεῖαν
Συντάγματος².

Ἡ ταφὴ I, ὡς ἐκ τῶν κτερισμάτων συνά-
γεται, δυνατὸν νὰ τεθῇ χρονολογικῶς εἰς τὸ
β' τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ἰδίᾳ περὶ
τὸ 470 - 460 π.Χ. Τὸ αὐτὸ ἐπιβεβαιοῦται καὶ
στρωματογραφικῶς, ἐκ τῆς θέσεως εἰς ἣν εὐ-
ρέθη ἡ ταφὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸν μεταγενέστε-
ρον τάφον III.

Ταφὴ II. Τάφος κεραμοσκεπῆς, εὐρεθεὶς
παρὰ τὴν δυτικὴν παρεῖαν τοῦ προαναφερθέν-
τος ἐξάρματος, προσανατολισμοῦ Β.-Ν., ἐνα-
ποθεθειμένος ἐντὸς ὁρύγματος διευρυνθέντος
κατὰ τὴν ἐπομένην ἑκατονταετηρίδα (4ος π.Χ.

αἰ.) πρὸς Δυσμᾶς, κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς
κρηπίδος τοῦ ἐκεῖ ἀνεγερθέντος Μνημείου
(βλ. εἰκ. 1, κάτοψις. Τομὴ Α-Α). Ὁ τάφος ἀνευ-
ρέθη 2.25 μ. δυτικῶς τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς
τῆς ὁδοῦ Καλογήρου Σαμουήλ, βαίνων καθέ-
τως καὶ ὑποκάτω τῆς ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου, εἰς
βάθος 3.15 μ. ἀπὸ τῶν κρασπέδων. Ὁ τάφος,
διαστάσεων 1.98×0.55×0.30 μ., ἀπηρτίζετο ἀπὸ
πηλίνους κεράμους, στρωτῆρας, ἀνὰ δύο ἑκα-
τέρωθεν συναντωμένους εἰς ὀξείαν γωνίαν,
τῶν στενῶν πλευρῶν ἐμπεφραγμένων διὰ κα-
τακορύφως στερεωμένων ὁμοίων στρωτήρων.
Ἐντὸς τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος λόγῳ τῶν γεω-
δυναμικῶν πιέσεων εἶχεν ὑποστῇ διάρρηξιν
τῶν κεράμων, ὑπῆρχεν ἱκανὸν γέμισμα ἐκ
μαλακῶν κιμλοχωμάτων, κάτωθι δὲ τούτων
ἔκειτο ἐκτάδην ὁ λίαν ἱκανοποιητικῆς διατη-
ρήσεως σκελετὸς ὀρίμου ἀνθρώπου, μὲ τὴν
κεφαλὴν πρὸς Νότον. Τὸ σχετικῶς μέγα μῆ-
κος τοῦ σκελετοῦ, ἡ ἰσχυρὰ διάπλασις τῶν
ὀστέων ὡς καὶ τὰ ἐλαφρῶς ὑπερέχοντα ὑπερ-
όφρυα τόξα, ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν περὶ
τῆς ἐνταῦθα ταφῆς ἄρρενος ἀτόμου. Ἡ ταφὴ II
εἶναι ἀναμφιβόλως ἀρχαιοτέρα τοῦ ἐφαπτο-
μένου ταύτης εὐμεγέθους Μνημείου (βλ. εἰκ. 1,
τομὴ Α-Α). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν παρατηρήθη
ὅτι τὸ διάστημα τὸ παρεμβαλλόμενον μεταξὺ
τῆς στενῆς τοῦ Μνημείου πλευρᾶς καὶ τῆς μα-
κρᾶς τοῦ τάφου εἶχε πληρωθῇ διὰ ριχτῶν κι-
μλοχωμάτων καὶ ἄλλων ὑλῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν
θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐναποτεθοῦν κατ' ἄλλον
τρόπον, εἰμὴ μόνον ἐὰν ὁ τάφος προὔπηρχε,
κατόπιν δέ, τυχὼν σεβασμοῦ κατὰ τὴν ἀνοι-
κοδόμησιν τοῦ Μνημείου, παρέμεινεν ἄθικτος,
ἀφοῦ ἐπληρώθη τὸ μεταξὺ τῆς κρηπίδος καὶ
τῶν κεκλιμένων κεράμων διάστημα διὰ τοῦ
προαναφερθέντος ὑλικοῦ. Ἐντὸς τοῦ τάφου
οὐδὲν κτέρισμα ἀπεκαλύφθη. Παρὰ ταῦτα,
ἐντὸς τοῦ γεμίσματος τούτου συνελέγησαν
ὀλίγα θραύσματα πηλίνων ἀντικειμένων, πι-
θανώτατα προσφορῶν εἰς τὸν νεκρόν. Ἡ ἀνεύ-
ρεσις τῶν θραυσμάτων ἐντὸς τοῦ γεμίσματος
εἶναι δύσκολος νὰ ἐρμηνευθῇ, δεδομένου ὅτι
αἱ γνώσεις ἡμῶν σχετικῶς πρὸς τὴν διαδικα-
σίαν ἐνταφιασμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην
εἶναι λίαν ἐλλιπεῖς³.

¹ Agora Picture Book No 1, B. SPARKES -
L. TALCOTT, Pots and Pans of Classical Athens,
1958, εἰκ. 62.

² ΑΕ 1958 (1961), σ. 79, εἰκ. 136.

³ ΑΕ 1958 (1961), σ. 138.

1. Θραύσμα ληκύθου. Σφζ. ύψος 0.039 μ. Σφζ. μήκος περιφέρειας 0.068 μ. Σφίζεται μέρος του άνω τμήματος της κοιλίας του άγγείου με κιτρινωπὸν ἐπίχρῖσμα. Μελανόγραφος διακόσμησις ζώνης ἐκ διπλοῦ κιγκλιδωτοῦ, ὑποκάτω δὲ στενῆς παραλλήλου πρὸς τοῦτο ζώνης, θαλάδης κισσοῦ. Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Beldam.

2. Θραύσμα ληκύθου. Σφζ. ὕψος καὶ μήκος περιφέρειας 0.062 καὶ 0.019 μ. ἀντιστοιχῶς. Τὸ θραῦσμα, ἐκ τοῦ ὀπισθίου ἄνω τμήματος τῆς κοιλίας τοῦ ἄγγείου. Ἡ ἐπιφάνεια πληροῦται διὰ καστανεύθρου στίλβοντος γανώματος.

3. Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας ἐρυθρομόρφου ἄγγείου, διαστάσεων 0.042×0.30 μ. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας σπειροειδὲς κυμάτιον (laufender Hund).

4. Μελαμβαφὲς θραῦσμα χειλέων καὶ κοιλίας ἄγγείου (κύλικος). Διαστάσεις: 0.052×0.029 μ. Γάνωμα ἡλλοιωμένον, κιτρινοφαίου χρώματος.

5. Λύχνος μελαμβαφῆς τεθραυσμένος. Σφζομένη μεγίστη διάμετρος 0.073. Ὑψ. 0.022 μ. Διάμετρος δισκοειδοῦς βάσεως 6 ἐκατ. Λίαν ἐλλιπὴς κατὰ τὰ χεῖλη.

Παντελῶς ἀποκεκρουμένος κατὰ τὴν μύξαν. Ὁ πυθμὴν τοῦ λύχνου ἐπίπεδος μετὰ μελαίνης γανώσεως μετρίας διατηρήσεως. Ἐξωτερικῶς, πλὴν τῆς βάσεως, ὁ λύχνος φέρει στιλπνὸν μέλαν γάνωμα, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν δύο ἀποφύσεων τῆς ἐλλιπούσης λαβῆς. Ἡ βάσις ἐπίπεδος καὶ ἐλαφρῶς προεξέχουσα σφίζει ἴχνη πορφυροῦ χρώματος. Κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ δίσκου ἐγγεγραμμένος κύκλος πεποιημένος πρὸ τῆς ὀπτήσεως. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς βάσεως, πέρα τοῦ κέντρου, τρία ἐγχάρακτα σύμβολα (graffiti), ὕψους 0.011 μ. περίπου, πιθανῶς ἀριθμητικὰ σύμβολα ἀπλοῦ γραμμικοῦ συστήματος¹ (πίν. Ε γ).

Ὁ τύπος τοῦ λύχνου ἀνάγεται εἰς τὴν ὁμάδα 21B τῆς Ἀγορᾶς², λίαν συχνὸς ἰδίως κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Μὲ τὰς

αὐτὰς ἀναλογίας, κατὰ τι μικρότερος (διάμ. 0.070), ὁ λύχνος 165 (L3971)³ τῆς Ἀγορᾶς, τῆς περιόδου 490-460 π.Χ.

Ἡ χρονολόγησις τῆς ταφῆς II, ὡς ἐπικυροῦται διὰ τῶν ἀνωτέρω θραυσμάτων, ἀνάγεται εἰς τοὺς περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. χρόνους.

Ταφή III. Ὁ ἀνατολικώτερος τῶν τάφων, ὁ κεραμοσκεπὴς III, Α. - Δ. κατευθύνσεως, ἀνευρέθη εἰς βάθος 3.10 μ. Ἀπέχων 0.40 μ. ἀπὸ τῆς βορείας οἰκοδομικῆς γραμμῆς εἰσήρχετο κατὰ μικρὸν αὐτοῦ τμήμα ὑπὸ τὴν παρακειμένην ὁδὸν Καλογήρου Σαμουήλ. Κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης ὁ τάφος εἶχεν ἤδη παραβιασθῆ ὑπὸ τῶν ἐργατῶν. Ἐν, ὑπὸ τὴν Καλ. Σαμουήλ, παραμείναν ἄθικτον τμήμα τοῦ τάφου συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων (βλ. πίν. Η β καὶ κάτωψιν εἰκ. 1). Ὁ τάφος ἀνήκεν εἰς τὸν γνωστὸν τύπον τῶν καλυβιτῶν, ἦτοι, δύο ἐφ' ἐκατέρας πλευρᾶς λακωνικοὶ στρωτῆρες συναντῶμενοι κατ' ὀξείαν γωνίαν. Στρωτῆρες ἐφρασσον ἐπίσης τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος ἔβαινε ἐπὶ τῆς μαλακῆς κιμηλίας. Τὸ κατὰ προσέγγισιν μήκος τοῦ τάφου ὑπελογίσθη εἰς 1.80 μ. περίπου. Πλάτ. 0.50 μ. καὶ ὕψ. 0.30 μ. περίπου. Ὁ σκελετὸς τοῦ νεκροῦ εἶχε παντελῶς διαταραχθῆ ὑπὸ τῶν ἐργατῶν, οὕτως ὥστε νὰ στεροῦμεθα σχετικῶν λεπτομερειῶν. Παρὰ ταῦτα, διὰ τῆς ἀνευρέσεως θραυσμάτων τινῶν ἐρυθρομόρφου κρατῆρος ἐντὸς τῶν ἐκ τοῦ τάφου προερχομένων χωμάτων, διαπιστοῦται ἡ ἐναπόθεσις ἄρρενος. Κτερίσματα, προερχόμενα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου καὶ ἀνευρεθέντα ἐντὸς τῶν ἐξ αὐτοῦ προερχομένων χωμάτων, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Δύο συνηρημολογημένα θραύσματα λευκῆς ληκύθου. Σφζ. ὕψος 0.143, σφζ. μήκος περιφέρειας 0.106 μ. Ἡ κάτω κοιλία φέρει καλὸν μέλαν γάνωμα. Ὑπεράνω, σχετικῶς πλατεῖα ζώνη χρώματος καστανοῦ χρυσίζοντος. Ἀνω, ἐπὶ τῆς λευκῆς ἐπιφανείας τῆς κοιλίας τοῦ ἄγγείου, διὰ καστανοφαίου χρώματος (matt), ἐνδιαφέρουσα παράστασις νεκρικῆς στήλης ἐδραζομένης ἐπὶ κρηπίδος ἐκ

¹ Τοιαῦτα σύμβολα βλ. LUCY TALCOTT, Pottery from a Fifth-Century Well, Hesperia 4, 1935, σ. 515-6, εἰκ. 28, ἀριθμ. δημοσ. 85-88.

² RICHARD HUBBARD HOWLAND, Greek Lamps, The Athenian Agora, τ. IV, 1958, σ. 46.

³ Περὶ τοῦ λύχνου ὑπ' ἀριθμ. 165, ἔ.δ. R. H. HOWLAND, σ. 47, πίν. 6 καὶ 34.

δύο βαθμίδων (πίν. Ε β). Ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ μέσου ταύτης διακρίνομεν δεδεμένην ταινίαν. Τὰ δύο αἰωρούμενα ἔμπροσθεν τῆς στήλης ἄκρα ἀποδίδονται δι' ἐρυθροῦ χρώματος. Ἐτερον ἄκρον τῆς αὐτῆς ἢ ἐτέρας ὀλίγον ὑψηλότερον δεδεμένης ταινίας (μὴ σφωζομένης σήμερον) χρώματος ἐξιτήλου ἰώδους πίπτει πλαγίως τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς στήλης. Ἀνωθεν τῆς βάσεως διακρίνονται δύο εἰσέτι προσδεδεμέναι ταινίαι χρώματος ἐρυθροῦ, ὧν πλατυτέρα ἢ ὑψηλότερον εὐρισκομένη. Ζεῦχος ἀπολήξεως τῶν ταινιῶν, πίπτον κάτω, ἐλίσσεται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν δύο βαθμίδων. Ἀπαντα τὰ ἐλεύθερα ἄκρα τῶν ταινιῶν φέρουν θυσάνους ἐρυθροῦ καὶ μέλανος νήματος. Εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς στήλης διακρίνεται κατὰ τὸ κάτω τμήμα ὁ ποδήρης χιτῶν ἱσταμένης γυναικείας μορφῆς. Ἀπόληξις ταινίας χρώματος ἰώδους ἐκ τοῦ κανοῦ ὃ ἐκράτει ἢ μορφῇ αὕτη διακρίνεται παρὰ τὸν χιτῶνα. Πρέπει νὰ τονισθῇ ἡ ἀξιόλογος προσπάθεια τοῦ γραφέως ὅπως δημιουργήσῃ ἐν τύπωσιν προοπτικῆς παραστάσεως. Δι' αὐτὸ τὰς ἐπὶ τῶν βαθμίδων τοῦ μνημείου εὐρισκομένας ταινίας ἀποδίδει σκοπίμως κυματοειδεῖς. Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι αἱ παρατηρούμεναι καινοτομίαι πρὸς τονισμόν τοῦ βάθους συνδέουν τὸ θραῦσμα πρὸς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος καὶ νὰ ἀναχθῶμεν εἰς τὸν κύκλον τοῦ γραφέως τῶν «τετραγώνων» (Quadrate) ἢ, πιθανώτερον, εἰς τὸν τοῦ γραφέως τῶν «πτηνῶν» (Bird), τὸν ὁποῖον ἐνθυμίζει ἀβιάστως ὁ τρόπος προσδέσεως τῶν θυσανωτῶν ταινιῶν¹ καὶ ἡ ἐνίοτε ἀνὰ ζεύγη στερέωσις τούτων². Σύγχρονα καὶ τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα θραύσματα λευκῶν ληκύθων. Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2 πιθανῶς προέρχεται ἐκ τῆς ἤδη περιγραφείσης ληκύθου:

2. Θραῦσμα, διαστάσεων 0.038×0.046 μ. τοῦ ἄνω τμήματος τῆς κοιλίας λευκῆς ληκύθου.

¹ Βλ. λήκυθον α - α πίν. ΙΖ' ἐν τῇ δημοσιεύσει τοῦ Γ. Α. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, 1910, στ. 72-73. Βλ. καὶ τὰς ληκύθους Ἀθηνῶν: ἐκ τάφου τοῦ Ἰλίου, ΠΑΕ 1950, 119, εἰκ. 40-41, καὶ ἐξ ἀνασκαφῆς Λένορμαν, Hesperia 32, 1963, πίν. 44, λήκυθος D2.

² Βλ. ληκύθους D1 (πίν. 41), D2 (πίν. 44) ἐν Hesperia 32, 1963, σ. 120-121.

Παράστασις πρὸς τὰ ἄνω τεταμένης παλάμης δεξιᾶς χειρὸς διὰ καστανοῦ ἡραιωμένου χρώματος. Ὑπεράνω τέσσαρες πορτοκαλλόχροι διακοσμητικαὶ ζῶναι.

3. Θραῦσμα λευκῆς ληκύθου διαστάσεων 0.068×0.045 μ. Τὸ θραῦσμα, προερχόμενον ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου, φέρει παράστασιν νεκρικῆς στήλης διὰ φαιοῦ ἐξιτήλου χρώματος. Ταινίαι ἐρυθροῦ καὶ ἰώδους χρώματος δεδεμέναι ἐπὶ τῆς στήλης.

4. Ὀκτὼ θραύσματα ἐκ δύο λευκῶν ληκύθων. Ἐπὶ τῶν θραυσμάτων δυσκόλως διακρινόμεναι ταινίαι ἰώδους ἢ ἐρυθροῦ χρώματος.

5. Θραύσματα ἐρυθρομόρφου κωδωνοειδοῦς κρατήρος. Δύο μόνον τεμάχια σφύζονται ἐκ τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἐτέρα ὄψις, ἡ ὀπισθία, ἀπαρτιζομένη ἐκ συγκεκολλημένων θραυσμάτων σφύζεται εἰς ἱκανὸν τμήμα. Ἐτερα θραύσματα, μὴ συναπτόμενα πρὸς ἄλληλα, προέρχονται ἐπίσης ἐκ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ κρατήρος.

Τὸ ἀγγεῖον οὐδόλως ραδινὸν κατὰ τὸ περιγράμμα, ἢ λαβὴ (μία περισωθεῖσα) ἀπομακρυσμένη τοῦ σώματος, ἢ κατασκευὴ ἐπιμελημένη διὰ καθαροῦ ἀττικοῦ πηλοῦ. Ὅπτησις πηλοῦ ἐπιτυχῆς. Τὸ στιλπνὸν βερνίκιον τοῦ κρατήρος εὐρίσκεται εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Ἐπὶ τοῦ περιχειλῶματος γλωσσωτὸν κόσμημα, ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἐσχηματοποιημένος κλάδος δάφνης. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ὑπὸ μέλανος γανώματος.

Α. Αἱ σφωζόμεναι μορφαὶ τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ κρατήρος εἶναι κατὰ πολὺ μικρότεραι τῶν τῆς ὀπισθίας. Περισωθέντα θραύσματα τῆς ὄψεως Α, τὰ κατωτέρω:

Θραῦσμα τῆς κοιλίας τοῦ κρατήρος, διαστάσεων 0.032×0.024 μ. Ἑλλιπῆς ἀνδρική μορφὴ ἐστραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά: σφύζεται μέρος κεκαμμένου γόνατος, ἐφ' οὗ φέρεται μία τῶν χειρῶν καὶ πρὸ αὐτοῦ προτεταμένη χεὶρ ἀνήκουσα εἰς ἐτέραν ἐλλείπουσαν μορφὴν (πίν. Γ' β, α).

Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ κρατήρος. Διαστάσεις: σφζ. ὕψος 0.024, σφζ. πλάτος 0.056 μ. Ἑλλιπῶς σφωζομένη γυναικεία μορφὴ βαδίζουσα πρὸς τὰ ἀριστερά: παρίσταται ἐν

ᾧ τριῶν τετάρτων καὶ φέρει χιτῶνα καὶ πέπλον μετ' ἀποπτύγματος. Διὰ τῆς μόλις διακρινομένης δεξιᾶς χειρὸς βαστάζει ἐπιμηκές τι ἀντικείμενον (θύρσον;). Ὑποκάτω, ζώνη συνεχόμενων μαιάνδρων καὶ ἀβακωτοῦ κοσμήματος (πίν. 5' β, ε).

Β. Ἡ δευτερεύουσα ὄψις τοῦ ἀγγείου σφίζεται, συγκεκολλημένη ἐξ εὐαρίθμων θραυσμάτων, εἰς ὕψος 0.168 μ. Σφριζομένη περιφέρεια κοιλίας 0.208 μ. Μέγιστον πάχος πηλοῦ 0.007 μ. Τοῦ κρατήρος σφίζεται τμήμα τῶν χειλέων, τῆς κοιλίας ὡς καὶ μιᾶς τῶν λαβῶν. Ἐπὶ τῆς κοιλίας παράστασις τριῶν ἀνδρικών μορφῶν (πίν. 5' α).

Αἱ δύο, ἐλλιπῶς σφριζόμεναι, φέρουν ἱμάτιον, ἴστανται δ' ἐκατέρωθεν πεσσοῦ γυμναστηρίου, ἐδραζομένου ἐπὶ χαμηλῆς βάσεως¹. Ἡ δεξιὰ τοῦ πεσσοῦ μορφή, προφανῶς ἀνήκουσα εἰς γυμναστήν, στηρίζεται ἐπὶ βακτηρίας. Πληρέστερον σφίζεται ἡ μορφή ἐφήβου, εὐρισκομένη εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ διδασκάλου. Ὁ ἔφηβος παρίσταται ἐστραμμένος πρὸς τοῦτον μὲ τὴν κεφαλὴν ἐν καταγραφῇ τὸ δὲ σῶμα ἐν ᾧ τριῶν τετάρτων, ἐνδεδυμένος δι' ἱματίου μετὰ χαλαρῶν πτυχῶν. Ἡ κόμη περιβάλλεται διὰ ταινίας χρώματος λευκοῦ. Ὁ κορμὸς τοῦ νέου στρέφεται μετὰ χάριτος πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ τὸ δεξιὸν τούτου πέλμα ἐκτείνεται ὀλίγον πλαγίως καὶ ὀπίσω. Ὁ ἀριστερὸς βραχίων κεκαμμένος ἔμπροσθεν τοῦ στήθους εὐρίσκεται ὑπὸ τὸ ἱμάτιον, ὃ δὲ δεξιός, ἐλεύθερος τοῦ ἐνδύματος, ἐκτείνεται παρὰ τὸ ἰσχίον ἡσύχως. Ἐμπροσθεν τῆς κεφαλῆς τούτου εἰς σφαιρικός ἀρῦβαλλος κεκοσμημένος διὰ λευκῶν ταινιῶν καὶ ἐξηρημένος ἐκ γνωστῆς κατὰ τὴν χρῆσιν δερματίνης λαρίδος. Ὅπισθεν τοῦ ἐφήβου, ὀρθία ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐναπόκειται μία ὕδρεια. Ἐπὶ ταύτης δι' ἀραιοῦ καστανοῦ βερνικίου ὑποδηλοῦνται φωτοσκιάσεις. Κάτωθεν τῆς παραστάσεως διακοσμητικὴ ζώνη ἐκ τριῶν

συνεχῶν μαιάνδρων ἐναλλασσομένων πρὸς ἀβακωτὸν κόσμημα.

Ἡ ἀνωτέρω σκηνὴ γυμναστηρίου², ἀποδομένη ἐνταῦθα μετὰ τοσαύτης ζωηρότητος, κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα (4ον π.Χ. αἰῶνα) ἀπετέλεσε θέμα συχνότατα ἀπαντῶν εἰς τὰ ἐργαστήρια τῆς νοτίου Ἰταλίας, καίτοι ἐκφυλισμένον³.

Εἰς τὴν αὐτὴν ὄψιν τοῦ κρατήρος ἀποδίδονται μετὰ βεβαιότητος τὰ κατωτέρω θραύσματα:

Τμήμα τῶν χειλέων, τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ἄνω τμήματος κοιλίας τοῦ κρατήρος, συγκεκολλημένον ἐκ τεσσάρων θραυσμάτων. Σφ. μήκος 0.116 μ. καὶ ὕψος 0.06 μ. Γλωσσωτὸν κόσμημα ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος, κλάδος δάφνης ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ. Ἐπὶ τοῦ σφριζομένου ἄνω τμήματος τῆς κοιλίας ἐλλιπῆς παράστασις στλεγγίδος (πίν. 5' β, γ).

Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ κρατήρος, διαστάσεων 0.02×0.035 μ. Ἐλλιπῆς παράστασις ἀνδρικής κεφαλῆς. Σφριζονται οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ μέρος τοῦ διὰ λευκῆς ταινίας περιβεβλημένου ἄνω τμήματος τῆς κεφαλῆς, ἡ ὁποία, εἰκονιζομένη ἐν κατατομῇ, βλέπει δεξιᾶ (πίν. 5' β, δ).

Ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων τμημάτων τοῦ κρατήρος ἐναπομένουν τρία εἰσέτι θραύσματα, τῶν ὁποίων ἡ κεκοσμημένη ἐπιφάνεια δὲν παρέχει ἐνδείξεις πρὸς ἐξακριβωσιν τῆς θέσεως ἐξ ἧς προέρχονται. Τὰ σφριζόμενα ἀποτμήματα εἶναι:

Θραῦσμα ἐκ τῶν χειλέων καὶ τοῦ λαιμοῦ τοῦ κρατήρος. Σφριζόμενον μήκος 0.07 μ., σφ. ὕψος 0.032 μ. Ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος γλωσσωτὸν κόσμημα. Ὁ λαιμὸς περιθέεται ὑπὸ κλάδου δάφνης (πίν. 5' β, β).

Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ κρατήρος, διαστάσεων 0.040×0.026 μ. Ἐλλιπῆς παράστασις κίονος (;). Εἰς τὰ ἀριστερὰ τούτου, ὀλίγον διακρινόμενα πτυχὰ ἐνδύματος (πίν. 5' β, στ).

Θραῦσμα ἐκ τοῦ κάτω μέρους τῆς κοι-

¹ Ἀνάλογον στήλην γυμνασίου ἐπὶ συγχρόνου ἀγγείου βλ. ἐν GISELA M. A. RICHTER - L. F. HALL, Red-figured Athenian Vases in the Metropolitan Museum of Art, 1936, σ. 193 - 194, πίν. 152, ὅπου ἡ πελίκη 153 τοῦ Ζωγράφου τοῦ Δίνου (420 - 410 π.Χ.) μὲ παράστασιν τριῶν ἀθλητῶν παρὰ τὴν στήλην γυμνασίου.

² Περὶ σκηνῶν ἐκ παλαίστρας βλ. SEMNI KAROUZOU, Scènes de palestre, BCH 86, 1962, σ. 430 - 466, εἰκ. XIII - XVIII.

³ Πλήθος ἀναλόγων παραστάσεων βλ. ἐν C.V.A. Italia (6) 248 - 299 = Lecce (2) IV, Dr, πίν. 9 - 28. (Stile Apulo).

λίας τοῦ κρατήρος, διαστάσεων $0.038 \times 0.029 \mu$. Ζώνη συνεχομένων μαιάνδρων καὶ ἀβακωτοῦ κοσμήματος. Ὑπεράνω ἑλλιπῆς παράστασις. Ἴσως εἰκονίζονται οἱ ἄκροι δάκτυλοι τοῦ ποδὸς μιᾶς τῶν παριστανομένων μορφῶν (πίν. ζ' β, γ).

Ἡ εὐρεῖα κοιλία τοῦ κρατήρος καλύπτεται ὑπὸ ἐξαιρετοῦ ποιότητος βερνικίου. Διὰ πλαγίου φωτισμοῦ διακρίνεται ἡ χρῆσις παχυτέρου βερνικίου κατὰ τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ αἱ φωτοσκιάσεις ἔχουν ἀποδοθῇ δι' ἡραιωμένου καστανοῦ βερνικίου. Ἀνάλογος, πρὸς ἐμπλουτισμὸν τῆς παραστάσεως, ἡ χρῆσις λευκοῦ χρώματος πρὸς δήλωσιν τῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν ἐφήβων ταινιῶν. Ἡ σύνθεσις τοῦ ἀγγειογράφου, διακρινομένη διὰ τὴν φυσικότητα καὶ τὴν ἐπιμελελημένην ἐκτέλεσιν τῆς ἀπεικονίσεως, ἐλκύει διὰ τῆς πραότητος καὶ εὐγενείας τῶν παριστανομένων μορφῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς ἐξ ἀναλύσεως συνάγεται, ἔχουν δεχθῇ ἐπίδρασιν ἐκ τῶν γλυπτῶν ἀριστουργημάτων τῆς περιόδου καθ' ἣν εἰργάσθη ὁ ζωγράφος. Ἡ προσθία ὄψις τοῦ ἀγγείου ἐκοσμεῖτο μὲ μορφὰς μικροτέρων διαστάσεων ἐκείνων τῆς ὀπισθίας ὄψεως (βλ. θραῦσματα, πίν. ζ' β, α - ε). Γεγονὸς ἐπισύρον τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἶναι ἡ ἑλλιπῆς προοπτικὴ ἀπόδοσις τοῦ περιγράμματος τῶν ποδῶν εἰς τὰς παριστανομένας μορφὰς τοῦ κρατήρος. Αὕτη εὐρίσκεται εἰς προφανῇ ἀσυμφωνίαν πρὸς τὴν ὑπόλοιπον σύνθεσιν, ἡ ὁποία ἀποδίδεται μετὰ πολλῆς προσοχῆς. Παράστασις τεχνοτροπικῶς συγγενῆς κατὰ τὴν χαλαρὰν ἀπόδοσιν τῶν πτυχῶν τῶν χιτῶνων, προσέτι δὲ καὶ τὸ ἀτελὲς περίγραμμα τῶν κάτω ἄκρων τῶν ἐφήβων, εὐρηται εἰς πελίκην τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου¹. Ἡ πελίκη, συνδεθεῖσα ὑπὸ τοῦ BEAZLEY πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ γραφέως τοῦ Δίνου τοῦ Βερολίνου, κατατάσσεται εἰς τὴν δεκαετίαν τοῦ 420 - 410 π.Χ.

Ἐκ τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ κρατήρος τὸ

θραῦσμα ε τοῦ πίν. ζ' β παρουσιάζει τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον. Αἱ πτυχώσεις τοῦ ἐξωγραφημένου πέπλου διαγράφονται ἐνιαχοῦ διὰ γραμμώσεων σπειροειδῶν ἀλλαχοῦ δὲ κυματοειδῶν. Ἡ τοιαύτη ἐκτέλεσις εὐρίσκεται ἐγγὺς τοῦ ἐπὶ τοῦ κρατήρος τῆς Βοστόνης σχεδίου (95.25), τοῦ ἀποδιδόμενου εἰς τὸν γραφέα τοῦ Κλεοφῶντος². Πλέον διαφωτιστικὴ ἀποβαίνει ἡ παρατηρουμένη ὁμοιότης τῶν πτυχώσεων τοῦ πέπλου τῆς μορφῆς τοῦ θραύσματος ε πρὸς τὰς ἀραιότερας ὁμως ἀναδιπλώσεις καὶ ἐν γένει τὴν γραμμικὴν ἀπόδοσιν, ἡ ὁποία ποικίλλει τὰς χλαμύδας τῶν κυνηγῶν, εἰς παράστασιν ἐπὶ τοῦ κρατήρος MS. 5682 εὐρισκομένου ἐν Φιλαδελφείᾳ τῆς Ἀμερικῆς. Ἡ παράστασις, ἀνήκουσα εἰς τὴν δεκαετίαν τοῦ 420 - 410 π.Χ., ἀποδίδεται εἰς τὸν γραφέα τοῦ Δίνου³. Ἐπίσης εἰς τὸν αὐτὸν καλλιτέχνην ἔχει ἀποδοθῇ τὸ θραῦσμα κωδωνοειδοῦς κρατήρος (24.97.38) τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Ν. Ὑόρκης μὲ παράστασιν ἀνακλινόμενου ἐφήβου⁴. Ἡ κατατομὴ τούτου, λεπτομέρειαι εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὴν ἐλκυστικὴν διευθέτησιν τῶν βοστρύχων, εὐρίσκουν παράλληλον εἰς τὸν ἐφηβὸν τοῦ ἡμετέρου ἀγγείου πίν. ζ' α. Πιθανώτατα ἡ σύνθεσις τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ κρατήρος σχετίζεται μὲ σκηνὴν Διονύσου καὶ τῆς ἀκολουθίας του. Ὁ κρατὴρ δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς περὶ τὸ 430 - 420 π.Χ. χρόνους (BEAZLEY δι' ἐπιστολῆς). Φαίνεται ὅτι τεχνοτροπικῶς συνδέεται μὲ τὸν Ζωγράφον τοῦ Δίνου, καίτοι δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς σχολῆς τούτου.

Ἐκ τοῦ γεμίσματος τοῦ τάφου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἐπιχώσεως προέρχονται καὶ τὰ ἐπόμενα θραῦσματα :

6. Θραῦσμα ἐρυθρομόρφου ἀγγείου, διαστάσεων $0.037 \times 0.037 \mu$. Σφύζεται τμήμα ἐκ

¹ RICHTER-HALL, ἔ. ἀ. πελίκη 153, σ. 193 - 4, πίν. 152, 173. «Ἐτέρα πελίκη τοῦ 420 π.Χ. (BEAZLEY «Art des Kleophonmalers») εἰκονίζει ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως μορφὴν φέρουσαν χιτῶνα μετὰ ὁμοίων πτυχώσεων καὶ ἀνάλογον πρὸς τὸ ἡμέτερον σχέδιον προοπτικὴν ἀπόδοσιν τῶν κάτω ἄκρων : C.V.A. Deutschland (I) 1 - 46 = Bonn (I) 1 - 46, III, σ. 15 - 16, πίν. 14, 1 - 2.

² J. D. BEAZLEY, Attic Red-figured Vases in American Museums, 1918, σ. 181 - 2, εἰκ. 114.

³ J. D. BEAZLEY, Attic Red-figure Vase-painters, Oxford 1963, τ. II, σ. 1154, Bell - kraters, 37, ὅπου ὁ κρατὴρ 5682 τοῦ Ζωγράφου τοῦ Δίνου.

⁴ J. D. BEAZLEY, Attic Red - figure Vase - painters, Oxford 1963, τ. II, σ. 1153, Bell - kraters, 23, βλ. θραῦσμα 24.97.38.

χλαμύδος μετ' ἀραιῶν πτυχώσεων. Ἐσωτερικῶς μέλαν ἡραιωμένον γάνωμα (πίν. Ε δ, 1).

7. Θραῦσμα ἐκ τῆς κάτω κοιλίας ἐρυθρομόρφου ἀγγείου. Διαστάσεις 0.039×0.034 μ. Σφύζεται τμήμα ἐκ τοῦ κατωτέρου μέρους ἰσταμένης μορφῆς γυναικὸς ἐνδεδυμένης δι' ἱματίου, ὅφ' ὃ διαφαίνεται πολύπτυχος χιτῶν. Δεύτερον τέταρτον 5ου π.Χ. αἰῶνος (πίν. Ε δ, 2).

8. Θραῦσμα ἐκ τῆς ἄνω κοιλίας ἐρυθρομόρφου ἀρυβαλλοειδοῦς ληκύθου. Σφζ. ὕψος 0.029, μήκος περιφερείας (σφζ.) 0.046 μ. Ἐκ τῆς παραστάσεως σώζονται ἠνωρθωμένα πτέρυγες. Φαίνεται ὅτι αὗται ἀνήκουν εἰς ἱπταμένην μορφήν ἢ εἰς σφίγγα. Τὸ ἀρχαιότατον τοῦτο μυθολογικὸν ὄν ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Ἀγγεῖα καὶ δὴ λήκυθοι ἀρυβαλλοειδεῖς, χρησιμεύουσαι ἰδιαίτατα ὡς νεκρικαὶ προσφοραί, κοσμοῦνται συχνότατα μετ' σφίγγας, λόγῳ τοῦ χθονίου αὐτῶν χαρακτῆρος.

9. Θραῦσμα ἐκ τοῦ κάτω μέρους τῆς κοιλίας λευκῆς ληκύθου.

10. Ἐρυθρόμορφον θραῦσμα ἀγγείου, διασφῶζον ἐλλιπῶς ἀκαθόριστον παράστασιν.

11. Θραῦσμα ληκυθίου μετ' ἐφθαρμένον λευκοκιτρίνου ἐπιχρίσματος.

12. Θραῦσμα ἀγγείου, κεκοσμημένον διὰ πλατείας μελαίνης ταινίας.

Ὁ τάφος III, χρονολογούμενος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων κτερισμάτων, τοποθετεῖται ἐντὸς τῆς δεκαετίας 430 - 420 π.Χ.

Ταφή IV. Ὁ τάφος IV ἐδραζόμενος ἐπὶ τοῦ προαναφερθέντος ἐδαφικοῦ ἐξάρματος (πρβ. ἄνωτ. σ. 10) ὑπῆρξεν ὁ μόνος ἀνευρεθεὶς ἔξω τῶν ὁρίων τοῦ οἰκοπέδου, κείμενος καθ' ὁλοκληρίαν ὑπὸ τὴν παρακειμένην ὁδὸν Ψαρομηλίγγου, μετ' προσανατολισμὸν Β.-Ν. καὶ ἐλαφρὰν ΒΔ. ἀπόκλινσιν. Ἀνευρέθη εἰς βάθος 2.70 μ. ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κρασπέδων, ἀπέχων 1.85 μ. ἀνατολικῶς τοῦ Μνημείου (περὶ τούτου διαλαμβάνομεν κατωτέρω ἐν σ. 19-21) καὶ 0.15 - 0.20 μ. πέραν τῆς βορείας οἰκοδομικῆς γραμμῆς (βλ. κάτωτ. εἰκ. 1). Τὸ μήκος τοῦ τάφου δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἐπακριβῶς, διότι ἡ ἔρευνα ἐγένετο διὰ διανοίξεως στενῆς σήραγγος ἐκ τῆς βο-

ρείας παρειᾶς τοῦ οἰκοπέδου πρὸς τὴν ὁδόν. Ἡ διερεύνησις τοῦ τάφου ἐπετεύχθη εἰς μήκος 1.70 μ. Πλάτος καὶ ὕψος τάφου 0.50 καὶ 0.40 - 0.45 μ. ἀντιστοίχως.

Ὁ τάφος, κεραμοσκεπὴς τοῦ γνωστοῦ τύπου τῶν καλυβιτῶν, χάριν στερεωτέρας κατασκευῆς ἐστηρίζετο ἐκατέρωθεν οὐχὶ διὰ μιᾶς μεμονωμένης, ὡς συνήθως, σειρᾶς κεράμων, ἀλλὰ διὰ τριῶν ἐπαλλήλων. Ἀνὰ δύο κέραμοι ἔφρασσον καὶ ἐκατέρωθεν τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ τάφου.

Τὸ δάπεδον ἀπηρτίζετο ἐκ στρωτήρων τεθειμένων κατὰ μήκος. Αἱ πλείσται τῶν κεράμων ἔφερον ἐσωτερικῶς μέλαν γάνωμα. Πάχος κεράμων 0.015 - 0.020 μ. Ἐντὸς τοῦ τάφου, ἐκτάδην κείμενος, ἀνευρέθη σκελετὸς γυναικὸς μετ' τὴν κεφαλὴν πρὸς Νότον, ὡς δεικνύουν τὰ κτερίσματα. Παρὰ τὴν λεκάνην τῆς νεκρᾶς ἀνευρέθησαν τεθραυσμένα, ἔνεκα ὑποχωρήσεως τῆς ὁροφῆς τοῦ τάφου, τὰ κάτωθι εὐρήματα:

1. Σκύφος ἐξ εὐαρίθμων θραυσμάτων συγκεκολλημένος, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ χεῖλος καὶ μικρὸν τμήμα ἀμφοτέρων τῶν λαβῶν. Ὑψ. 0.05. Διάμ.: βάσ. 0.065, χεῖλ. 0.103 μ. Σῶμα σχετικῶς βαθύ, λαβαὶ ὀριζόντιοι, βάσις δακτυλίσχημος. Μέλαν γάνωμα ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας, πλὴν τοῦ διὰ πορφυροῦ χρώματος κεκοσμημένου δίσκου τῆς βάσεως. Ἐπὶ ταύτης, περίξ τοῦ διὰ μέλανος στίγματος σημειωμένου κέντρου, τρεῖς ὁμόκεντροι κύκλοι. Τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων ὁ σκύφος LIX, 4, τῆς παρὰ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος ἐρεῦνης, προερχόμενος ἐκ τάφου τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος¹. Ἐγγύτερον πρὸς τὸν ἡμέτερον σκύφον, ὡς πρὸς τὴν βάσιν καὶ τὸ περίγραμμά τῆς κοιλίας, κεῖνται οἱ ἐν τῇ ἀνασκαφῇ τῆς Ὀλύνθου εὐρεθέντες ὑπ' ἀριθμ. 660 καὶ δὴ 665 σκύφοι, ἀμφότεροι χρονολογούμενοι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος², ὡς καὶ ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος σκύφος τοῦ τάφου IV (πίν. Ζ α ἀριστερά).

2. Λεκανὶς μετὰ πώματος ἐξ εὐαρίθμων θραυσμάτων συγκεκολλημένη, ἐλλιπὴς κατὰ

¹ ΑΕ 1958 (1961), σ. 93, εἰκ. 161.

² Βλ. DAVID M. ROBINSON, Excavations at Olvntus, τ. XIII, 1950, σ. 330 - 331, πίν. 209.

μικρὸν τμήμα τῆς κοιλίας καὶ ἐν θραῦσμα τοῦ χείλους τοῦ πώματος. Ὑψος μετὰ πώματος 0.075. Διάμ.: βάσ. 0.051, πώματος 0.041 μ. Εὐρὺ χαμηλὸν σῶμα μετ' εὐρείας δακτυλιοσχήμου βάσεως (0.013 μ.). Πῶμα μετὰ δυσκοειδοῦς ἐπιπέδου λαβῆς, πεπιεσμένης ἐν τῷ ἐσωτερικῷ. Μέλαν γάνωμα ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας, πλὴν τῆς διὰ πορφυροῦ χρώματος κεκοσμημένης δακτυλιοσχήμου βάσεως καὶ τῆς δυσκοειδοῦς λαβῆς, ὅπου πέριξ τοῦ κέντρου φέρονται ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης ἐπιφανείας δύο ὁμόκεντροι κύκλοι. Ἐκ τῆς Ὀλύνθου παρόμοιαι λεκανίδες χρονολογοῦνται κυρίως εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα. Εἰδικώτερον ἢ λεκανὶς 1010¹ μετ' εὐρείας δακτυλιοσχήμου βάσεως, ἀλλ' ὑψηλότερα, χρονολογεῖται εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος. Ἐπίσης ὅμοιοι πρὸς τὴν ἡμετέραν λεκανίδα, χρονολογούμενοι εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., εἶναι οἱ τύποι 636 καὶ 636B². Οὕτω ἡ ἡμετέρα λεκανὶς, κατὰ τι νεωτέρα τῶν δύο τελευταίων τούτων τύπων, χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (πίν. Ζ α δεξιὰ).

3. Ἐρυθρόμορφον ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιον, ἑλλιπὲς κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ χείλους καὶ τὴν λαβὴν ἀπὸ τῆς ἀποφύσεώς της. Ὑψος 0.097, διάμετρος βάσεως 0.048 μ. Γάνωμα εἰς πλεῖστα σημεῖα ἐφθαρμένον. Ἐπὶ τῆς κοιλίας παρὰστασις κεφαλῆς γυναικὸς ἐν κατατομῇ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ παριστανόμενη εἰκονίζεται βλέπουσα πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἄνω. Ἡ κεφαλὴ της κοσμεῖται διὰ κρηδέμνου μὲ κομπὸν δεσμὸν κόμης ὀπίσω, κόρυμβον. Ἡ εἰκονιζομένη φέρει ἐνώτια καὶ περιδέραιοι. Ἐπὶ τοῦ κροτάφου εὐμεγέθους δίσκος καὶ κυματοειδεῖς γραμμαὶ ἀποδίδουσι βοστρύχους. Μικρὸν στίγμα ἐπὶ τῆς ρινός. Ἐμπροσθεν τῆς κεφαλῆς βλαστόσπειρα. Ἡ ὅλη παρὰστασις περιορίζεται κάτω ὑπὸ λεπτῆς ταινίας διηκούσης κατὰ τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν. Ἰχνη πορφυροῦ χρώματος ἐπὶ τῆς παραστάσεως ὡς καὶ ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ἀγγείου (πίν. Ζ β ἀριστερά).

Θέματα παρεμφερῆ προτομῶν ἀμφοτέρων τῶν φίλων παρουσιάζονται ἐπὶ ἀρυβαλλοειδῶν ἰδίᾳ ληκύθων καὶ πωμάτων λεκανίδων πρὸς

τὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰ.³. Ἡ ὡς ἄνω λήκυθος χρονολογεῖται εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.· τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῶν λοιπῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου. Εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα ἀνήκει ἀνάλογον εὑρημα τῆς Ὀλύνθου: Ἡ ἀρυβαλλοειδὲς λήκυθος 251, ἡ ὁποία εἶναι σφαιρικωτέρα τῆς ἡμετέρας, ἡ δὲ παριστανόμενη κεφαλὴ φέρει διάφορον κάλυμμα⁴.

4. Πυξὶς ἐρυθρόμορφος, ἐξ εὐαρίθμων θραυσμάτων συγκεκολλημένη. Ἑλλιπὴς κατὰ τινα μέρη τοῦ σώματος ὡς καὶ τοῦ πώματος. Ὑψος: μετὰ πώματος 0.06 ἄνευ πώματος 0.04. Διάμετροι: βάσεως 0.075, χειλέων 0.106, πώματος 0.13 μ.

Τὸ σῶμα, ἀβαθὲς κυλινδρικόν, προεξέχει ἐξωτερικῶς καὶ ὑπεράνω τῆς βάσεως ὀριζοντίως καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν. Ἡ βάσις εἶναι δακτυλιόσχημος μὲ αἰσθητῶς ἡλαττωμένην διάμετρον. Τὸ κυρτὸν πῶμα φέρει ἐν τῷ κέντρῳ ὀπὴν πρὸς στερέωσιν μεταλλικοῦ κρίκου. Ἐξωτερικῶς τὸ κυρτὸν τοίχωμα τῆς πυξίδος περιθέεται ὑπὸ θαλλοῦ δάφνης μετὰ λευκῶν ἀνθέων καὶ ἡ κάτωθεν προεξοχὴ ὑπὸ ἰωνικοῦ κυματίου. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης ἐπιφανείας τῆς δακτυλιοσχήμου βάσεως, πέριξ τοῦ διὰ στίγματος σημειουμένου κέντρου, τρεῖς λεπτοὶ ὁμόκεντροι κύκλοι φαιοῦ χρώματος ὡς καὶ δύο μέλανες παχεῖς. Ἐσωτερικῶς μέλαν γάνωμα. Ὅμοίως τὸ αὐτὸ γάνωμα καὶ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ πώματος ἐπιφανείας.

Τὸ πῶμα σφύζεται εἰς καλὴν κατάστασιν. Τοῦτο κοσμεῖται ἐξωτερικῶς, ἀφ' ἐνὸς ὑπὸ δύο ὁμοκέντρων ταινιῶν, αἱ ὁποῖαι φέρουν ἰωνικὸν κυμάτιον, ἐξ ὧν ἡ μία εἶναι πέριξ τῆς ὀπῆς τῆς ἐλλειπούσης λαβῆς, ἡ δ' ἑτέρα περὶ τὸ χεῖλος, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ παραστάσεως γυναικωνίτου, ἐξ μορφῶν μεταξὺ τῶν δύο ταινιῶν (πίν. Ζ β δεξιὰ καὶ Ζ γ).

Τὸν πυρῆνα τῆς παραστάσεως ἀποτελοῦν δύο καθήμεναι γυναῖκες μορφαί. Μεταξὺ τούτων νεᾶνις, πιθανώτατα χορεύτρια, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῆς στάσεως τοῦ σώματος καὶ τὴν

¹ DAVID M. ROBINSON, Olynthus, τ. XIII, 1950, σ. 408 (1010), πίν. 207.

² Αὐτόθι σ. 322 (636 καὶ 636B), πίν. 211.

³ Βιβλιογραφίαν βλ. ἐν ΑΕ 1958 (1961), σ. 80, 4 (εἰκ. 138).

⁴ DAVID M. ROBINSON, ἔ. ἀ. τ. V, 1933, σ. 147, πίν. 116.

περιέλιξιν τοῦ χιτῶνος περὶ τὰς κνήμας, ὀρχονμένη ἐγχειρίζει εἰς τὴν καθημένην νεαρὰν ἀντικειμενόν τι. Ἴσως ἡ δεχομένη τοῦτο εἶναι μέλ-λουσα νύμφη, ἣτις φέρει χιτῶνα μὲ ζώνην περὶ τὴν ὀσφύν καὶ κάθεται ἐπὶ ὑφάσματος ἐρριμμένου ἐπὶ ἔδρας, καλυπτομένης ὑπὸ τοῦτου. Περιδέραιον καὶ ψέλια στολίζουν τὴν παριστανομένην νεάνίδα· ταύτης ἡ κεφαλὴ κοσμεῖται διὰ κομποῦ κορύμβου.

Ἡ ἐτέρα καθημένη γυναικεία μορφή γυμνὴ κατὰ τὸν ἄνω κορμόν, μὲ τὸν χιτῶνα περιβάλλοντα τὸ κάτω σῶμα ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς ὀσφύος, στρεφομένη ὀπίσω θεᾶται τὴν σκηνήν. Ἡ εἰκονιζομένη φέρει ψέλια καὶ ἐνώτια. Ἡ διευθέτησις τῆς κόμης δι' ὀπισθοσφενδόνης διαφέρει τῆς τῶν λοιπῶν γυναικῶν, αἵτινες φέρουν κόρυμβον. Ἡ κοσμοῦσα τὴν κόμην ὀπισθοσφενδόνη καὶ ἡ γυμνότης τοῦ ἄνω κορμοῦ τῆς γυναικὸς εἶναι ἐνδείξεις βεβαιούσαι παράστασιν Ἀφροδίτης. Καὶ εἰς τὰς δύο καθημένας μορφὰς τῆς παραστάσεως παραλείπεται ἡ γραπτὴ ἀπόδοσις τοῦ καθίσματος.

Δεξιώτερον τῶν καθημένων μορφῶν παρίσταται ἐτέρα νεάνις μεταξὺ δύο Ἑρώτων. Ὁ εἰς ἐκ τῶν Ἑρώτων προτείνει στέφανον εἰς τὴν νεάνίδα, ἡ ὁποία, κινουμένη ταχέως ἐμπρός, στρέφει τὴν κεφαλὴν τῆς ὀπίσω πρὸς αὐτόν. Ὁ δεύτερος Ἑρως, εὐρισκόμενος μεταξὺ τῆς νεάνιδος καὶ τῆς θεᾶς, περικλείει ἐντὸς τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς ἀνυψωμένης παλάμης ἀκαθόριστον ἀντικείμενον.

Ἡ αἰσθητικὴ ἀπόδοσις τῆς παραστάσεως, μὲ στενὸν δεσμὸν ἐξαρτήσεως ἐκ τῶν συχνά-μις κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀπαντωμένων παραστάσεων γυναικωνίτου ἐπὶ πωμάτων πυξίδων, δὲν στερεῖται χάριτος, καίτοι ἡ ἀνάλυσις τοῦ περιγράμματος καὶ ἄλλαι ἰδιαιτεრაὶ λεπτομέρειαι τῶν μορφῶν παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν προχειροποιήτου σχεδίου. Σημειοῦται χρῆσις λευκοῦ χρώματος πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ στεφάνου, τῶν ψελίων καὶ τῶν περιδεραίων.

Ἡ παράστασις Ἀφροδίτης ἐντὸς γυναικωνίτου καὶ δὴ παρὰ τὴν νύμφην εὐρίσκει ἀντιστοιχίαν εἰς παράστασιν τοῦ Μειδίου ἐπὶ θραύσματος τοῦ Λούβρου¹. Αἱ πτυχαὶ εἰς τοὺς χι-

τῶνας τῶν γυναικῶν ἐμφανίζονται πλούσιαι διὰ τῆς σχεδιάσεως πολυαριθμῶν παραλλήλων γραμμῶν, ὡς καὶ εἰς τὸ ἔνδυμα καθημένης γυναικὸς ἐπὶ πυξίδος εὐρισκομένης εἰς Toronto². Ἡ παράστασις ἐντάσσεται εἰς τὰς δεχθείσας Μειδιακὴν ἐπίδρασιν ἐρυνθρομόρφους ἀπεικονίσεις καὶ ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Ἐτερον χαρακτηριστικὸν τῆς ἡμετέρας πυξίδος, ἡ μὴ ζωγραφικὴ ἀπόδοσις τῶν καθισμάτων, ἐφ' ὧν κάθονται αἱ κύριαι μορφαί. Ἡ ἐφθαρμένη πυξὶς τῆς συλλογῆς Robinson (χρονολογουμένη περὶ τὸ 400 π.Χ.), συγκαταλεγόμενη μεταξὺ τῶν ἔργων μεταγενεστέρας Μειδιακῆς τεχνοτροπίας, μὲ γενικὴν ἀπόδοσιν σχημάτων καὶ πτυχώσεως ἐνδυμάτων δεικνύοντα στενὴν συγγένειαν πρὸς τὰ τῆς ἡμετέρας, παριστᾷ ὁμοίως καθημένην γυναῖκα ἐπὶ μὴ ἀπεικονιοθείσης ἔδρας³.

Εἰς τὴν κατάταξιν τῆς ἡμετέρας πυξίδος εἰς σχολὴν μεταγενεστέρας Μειδιακῆς τεχνοτροπίας καὶ τὴν εἰς τὸ 400 π.Χ. περίπου χρονολόγησιν ταύτης συντελοῦν καὶ ἕτερα στοιχεῖα, ὅπως ἡ ἀπόδοσις τῶν κινουμένων νεανίδων καὶ ἡ κόμμωσις τῆς νεωτέρας τῶν καθημένων γυναικῶν μορφῶν. Ἡ τοιαύτη διευθέτησις τῆς κόμης εὐρίσκει ἀντιστοιχίαν εἰς ἀνάλογον παράστασιν ἐπὶ πυξίδος εὐρισκομένης εἰς Ἀμερικὴν⁴. Ἡ διάταξις τῶν μελῶν καὶ τοῦ περιγράμματος τοῦ χιτῶνος τῆς τρεχούσης νεάνιδος τῆς ἡμετέρας πυξίδος ἐνέχει ὁμοιότητας πρὸς τὰς κινουμένας γυναῖκας τῆς πυξίδος τῆς ὡς ἄνω συλλογῆς. Ἀναλογίας πρὸς τὴν αὐτὴν νεάνίδα ἐμφανίζει ἡ μορφή τῆς Πειθοῦς ἐπὶ τῆς ὑδρίας τοῦ Μειδίου⁵. Ἡ Πειθώ, καίτοι κινουμένη ἀντιθέτως πρὸς τὴν νεάνίδα τῆς ἡμετέρας πυξίδος, δεικνύει πόσον ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ Μειδιακοῦ κύκλου ὁ γραφεὺς τοῦ νῦν δημοσιευμένου εὐρήματος. Τέλος ἡ ἀνατομικὴ ἀπόδοσις τῶν Ἑρώτων ἐνθυμίζει τὴν

² ROBINSON - HARCUM - ILIFFE, Greek Vases at Toronto, 1930, τ. I, σ. 180 (πυξὶς ὑπ' ἀρ. 370), τ. II, πίν. LVIII.

³ C. V. A., The Robinson Collection, Baltimore, Md., fasc. 3 (U. S. A. fasc. 7), σ. 21-22, πίν. XII, 6.

⁴ C. V. A., Fogg Museum and Gallatin Collections (U. S. A. fasc. 8), σ. 36-37 (πυξὶς ὑπ' ἀρ. 5a-b), πίν. XX.

⁵ G. NICOLÉ, ἔ.δ. σ. 60, πίν. II.

¹ G. NICOLÉ, Meidias, Genève 1908, σ. 144, πίν. VIII, 2 καὶ IX.

βαδίζουσιν ἀνδρικήν μορφήν τῆς πυξίδος τοῦ Birmingham. Ἡ πυξίς αὕτη κατὰ τὸν BEAZLEY ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος¹.

Γενικῶς ἡ σύνθεσις τῆς παραστάσεως τῆς πυξίδος εἶναι μᾶλλον χαλαρά. Ἡ τεχνοτροπία γνωστῶν ἔργων παλαιότερων ζωγράφων ἔχει ἐν μέρει ἀναμειχθῇ εἰς προσπάθειαν δημιουργίας ἐλκυστικοῦ συνόλου. Δικαίως ἡ ΣΕΜΝΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ - ΚΑΡΟΥΖΟΥ διείδε τάσιν «ἐκλεκτισμοῦ» εἰς τὴν σύνθεσιν.

Τὰ ἀνωτέρω κτερίσματα, ἀποτελοῦντα σαφῆ χρονολογικὰ δεδομένα τῆς ταφῆς IV, ἐντάσσουσιν ταύτην ἐντὸς τῆς εἰκοσιπενταετίας 400 - 375 π.Χ.

B. ΤΟ ΚΛΑΣΣΙΚΟΝ ΜΝΗΜΕΙΟΝ

Ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν προαναφερθεῖσαν συστάδα τάφων θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καὶ εὐμεγέθης κρητὶς ἀνήκουσα εἰς μνημεῖον τοῦ γνωστοῦ τύπου |—|, ἀνευρεθεῖσα εἰς ἀπόστασιν 2.70 μ. ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τοῦ οἰκοπέδου (εἰκ. 1, κάτωφιν). Ἡ κρητὶς αὕτη ἀνήκεν εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν Μνημείου, ὅπερ δὲν κατωρθώθη νὰ ἀνασκαφῇ πλήρως, καθ' ὅσον τὸ σημαντικώτερον τμήμα, τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν πρόσοψιν τούτου, ἐπεξετείνετο ὑπὸ τὴν βορείως διερχομένην ὁδὸν Ψαρομηλίγγου. Τὸ εἰσέτι ἄσκαπτον τμήμα τοῦ Μνημείου ἀναμένει μελλοντικὴν πλήρη ἀποκάλυψίν του, αὕτη δὲ ἀναμφιβόλως θὰ προσφέρῃ νέα σημαντικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν μελέτην τῆς σχηματικῆς ἐξελέξεως τῶν συναφῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος.

Τὰ ἐν τῷ οἰκοπέδῳ ἐρευνηθέντα ἐρεῖπια ἐμφανίζουν οὐσιώδη σχέσιν πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντα μνημεῖα τύπου |—|, ἥτοι μᾶς προσόψεως καὶ δύο καθέτων πρὸς αὐτὴν πλευρῶν². Ἡ σχέσις αὕτη ἔγκειται εἰς τὸν προ-

αναφερθέντα τρόπον οἰκοδομήσεως, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὰς ὁρατὰς μαρμαρίνας πλευρὰς τοῦ κτίσματος τοῦ οἰκοπέδου Κακαβᾶ. Παρὰ ταῦτα, ἡ θεμελίωσις τοῦ Μνημείου παρέχει ὠρισμένης ἰδιορρυθμίας. Συνίσταται ἐκ κρητίδος σχήματος παραλληλογράμμου, ὠκοδομημένης δι' εὐθρύπτων ἐρυθρῶν κροκαλοπαγῶν πλίνθων.

Ὑπεράνω τῶν τριῶν πλευρῶν ταύτης βαίνει ἡ προαναφερθεῖσα μαρμαρίνη τοιχοδομὴ μορφῆς ὀρθοστατῶν, ἐπικαθμένη χαμηλοῦ τοιχοβάτου τῆς αὐτῆς ὕλης³ (πίν. Η α). Μέρους τῆς τοιαύτης τοιχοδομίας ἀνευρέθη ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἐρεύνης εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς κρητίδος. Ἀντιθέτως, οὐδὲν διεσώθη ἐπὶ τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, γεγονὸς ὀφειλόμενον εἰς μεταγενεστέραν παραβίαν τοῦ Μνημείου.

Πρὸς ἀπόκτησιν συνεπῶς σαφεστέρας εἰκό-
νος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαρθρώσεως τοῦ Μνημείου ἡ ἔρευνα ἐστράφη ἰδίως περὶ τὸ δυτικὸν ἀσύλητον τμήμα τούτου. Ἐπεδιώχθη λοιπὸν ἡ κατὰ 60 εἰσέτι ἑκατοστὰ, πέραν τῆς βορείας οἰκοδομικῆς γραμμῆς, ἀποκάλυψις τῆς μαρμαρίνης τοιχοδομίας. Ἡ ἐνταῦθα διενεργηθεῖσα ἔρευνα ἔδειξεν, ὅτι ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας ἡδράζετο ὁ τοιχοβάτης εἰσέχων κατὰ 50 ἐκ. ἀπὸ τῆς ἀκμῆς ταύτης (βλ. τομὴν Α — Α εἰκ. 1). Ὁ τοιχοβάτης συνίστατο ἐκ πλίνθων κυανότεφρου ὕμνητιου λίθου⁴, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τούτου ὑπερυψωμένη τοιχοδομία, ἡ ὁποία εὕρισκετο εἰς βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κρασπέδων. Ἡ τοιχοδομία εἰσεῖχε τῆς ἀκμῆς τοῦ τοιχοβάτου κατὰ 12 ἐκ. σχηματιζομένου τοιουτοτρόπως ἐξέχοντος ἀναβαθμοῦ ὑπεράνω τῆς εὐθυντηρίας.

Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοιχοδομῆς ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὀψεως τῆς κρητίδος ἀπετελεῖτο ἐκ

¹ Τὸ μνημεῖον κεῖται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (Ἑλληνιστικὸν Μνημεῖον) καὶ ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Κ. ΚΥΒΛΕΡ. Βλ. ΑΑ 47, 1932, Archäologische Funde, σ. 189, εἰκ. 2.

² Ὁ τοιοῦτος τρόπος οἰκοδομήσεως ἔδωκε λαβὴν ἵνα τὸ Μνημεῖον χαρακτηρισθῇ κατ' ἀρχὴν ὡς ἱερὸν ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, σ. 25.

³ Τὸ ἐξ Ὑμνητοῦ μάρμαρον εἶναι τὸ εὐρώως κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰ. διαδεδομένον ὕλικόν πρὸς ἀνέγερσιν ποικίλων κτισμάτων. Παλαιότερα χρῆσις τοῦ λίθου εἰς τὴν Στοᾶν τοῦ Διὸς ἐν τῇ Ἀγορᾷ καὶ εἰς τὸ Πομπείον παρὰ τὸ Δίτυλον.

¹ Α. ΜΕΤΖΓΕΡ, Les représentations dans la céramique attique du IV^e siècle, 1951, σ. 82 πίν. VI, 2.

² Τυπολογικῶς ἐγγύτερον, κατὰ τὴν μαρμαρίνην τοιχοδομίαν τοῦ Μνημείου τῆς πλατείας Ἐλευθερίας, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐν ἀνάλογον κατασκευάσμα τοῦ Κεραμεικοῦ, καίτοι ἡ κρητὶς τούτου δὲν εἶναι παραλληλόγραμμος ἀλλ' ἔχει τὸ γνωστὸν σχῆμα Π, ὡς καὶ ἡ ὑπερυψωμένη ἐξ Ὑμνητοῦ μαρμάρου τοιχοδομία.

κανονικῶν ὀρθογωνίων λίθων μήκους 1.01 μ. καὶ ὕψους 0.65 μ., ὠκοδομημένων κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα. Ἡ τομὴ τῶν λίθων σχήματος τραπεζίου ἐνεφάνιζε κατὰ μὲν τὴν βάσιν πλάτος 0.45 μ. κατὰ δὲ τὴν κορυφὴν 0.16 μ. Οἱ ἄρμολοι τῆς τοιχοδομίας εὐρίσκοντο ἐν ἁρμορικῇ σχέσει πρὸς τοὺς ἄρμους τοῦ τοιχοβάτου· τοιουτοτρόπως οἱ κατακόρυφοι ἄρμολοι ἐδιχοτόμουν τὸ μήκος τῶν κάτωθεν πλίνθων τοῦ τοιχοβάτου. Ὁ τοιχοβάτης συνέκειτο ἐκ πλίνθων παραλληλεπιπέδων, ὕψους 0.30 μ. καὶ πλάτους 0.52 μ., τεθειμένων κατὰ μήκος καὶ ἀναθυρουμένων κατὰ τὰς στενὰς παρειάς των. Τὸ μήκος ἐκάστης πλίνθου δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐπιβεβαιωθῇ ἀνασκαφικῶς. Ἐν τούτοις, ἐκ τῆς ἀνωτέρω δομικῆς ἀναλογίας τῶν ἁρμῶν τῆς τοιχοδομῆς πρὸς τοὺς τοῦ τοιχοβάτου, δύναται νὰ ὀρισθῇ κατ' εἰκασίαν εἰς 1.01 μ. περίπου. Τοῦ τοιχοβάτου ἔλειπε μία μαρμαρόπλινθος, ὅπερ ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀναθυρώσεως, ἡ ὁποία εὐχερῶς διακρίνεται ἐπὶ τῆς νοτίας παρειᾶς τῆς ἐσώτερον κειμένης πλίνθου (πίν. Η α). Ἀντιθέτως, ὁ πλήρως ἀποκεκαλυμμένος ὀρθογώνιος λίθος τῆς τοιχοδομίας, κατὰ τὴν ὁρατὴν βραχείαν παρειάν του, εἶχεν ἐπιφάνειαν ἁδρῶς εἰργασμένην διὰ βελονίου κατὰ τὸ μέσον καὶ ἐλαφρῶς προεξέχουσαν, ἀποκλείουσαν παντελῶς περαιτέρω πρὸς Νότον ἀναθύρωσιν.

Ἡ ἐπιφάνεια τῶν μαρμαρολίθων παρουσιάζει ἐπιμελεημένην ἐργασίαν. Ἐν συγκρίσει, αἱ ὀψεις τῶν λίθων τῆς τοιχοδομῆς ἔτυχον ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Ἐκάστη τούτων εἶχε λαξευθῇ κατὰ τὸ μέτωπον μὲ πλατεῖαν ὁδοντωτὴν ξοῖδα. Τὸ περιθώριον διατρέχει ταινία πεποιημένη διὰ γλυφάνου μὲ εὐθείαν ἀκμὴν. Γενικῶς αἱ πλίνθοι ἁρμόζουν πρὸς ἀλλήλας δι' ἐπιτυχῶν ἀναθυρώσεων, προσέτι δὲ ἡ ἐφαρμογὴ των διησφαλίσθη ἔναντι ἀνεπιθυμητῶν μετατοπίσεων τῇ βοήθειᾳ μεταλλικῶν συνδέσμων, ὡς συνάγεται ἐκ παρατηρηθέντος μοχλοβοθρίου.

Ἡ κρηπὶς τοῦ Μνημείου ἀποτελεῖτο ἐξ εὐμεγέθων ἐρυθρῶν κροκαλοπαγῶν πλίνθων τεθειμένων εἰς δύο ἐπαλλήλους στρώσεις (δόμους), ἄνευ τινὸς ἀντιστοιχίας τῶν κατακορύφων ἁρμῶν. Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν ταύτης ἀνεσκάφη εὐρεῖα τάφος ἐντὸς τοῦ ἀργολιθι-

κοῦ σχιστολίθου, ἡ ὁποία περιέλαβε καὶ τὸ ὄρυγμα τοῦ παλαιότερου τάφου II (βλ. ἀτόψιν εἰκ. 1). Στρώσις ἀργῶν λίθων μετὰ λάσπης, πάχους 0.05-0.10 μ., παρενεβάλλετο μετὰ τὸν φυσικοῦ βράχου καὶ τῆς κρηπίδος.

Ἡ κρηπὶς παρέμενε ἀθέατος ὑπὸ τὸ ἔδαφος κατὰ τὸν κατώτερον δόμον, ἐνῶ ὁ ὑπερκείμενος, ὁ ὁποῖος εἶναι ταυτοχρόνως καὶ εὐθυντηρία, προεξείχε τοῦλάχιστον κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ἔδαφους (πίν. Η β).

Ἡ κρηπὶς, μήκους 0.605 ἀπεκαλύφθη εἰς πλάτος 1.55 μ. κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ 1.60 μ. κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν. Τὸ ὕψος ταύτης ἔβαινε ἀξανάμενον ἀπὸ Δυσμῶν (0.75 μ.) πρὸς Ἀνατολὰς (0.95 μ.). Γενικῶς αἱ πλίνθοι τῆς εὐθυντηρίας εἶχον ἀνεπτυγμένον μέγεθος ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς βραχυτέρας τοῦ κάτωθεν δόμου.

Ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας ἠδράζοντο ἕτεραι κροκαλοπαγεῖς πλίνθοι βαίνουσαι παραλλήλως πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν παρειάν τῆς μαρμαρίνης τοιχοδομίας (βλ. πίν. Η α, β καὶ τομὴν Α — Α εἰκ. 1). Εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα μᾶς τούτων τὸ πλάτος ἀνῆρχετο εἰς τὰ 0.50 μ. περίπου, μὲ ἀντίστοιχον ὕψος 0.45 μ. Ἡ πλίνθος ἔβαινε ἐπὶ στρώσεως χωμάτων καὶ τεμαχίων κροκαλοπαγῶν λίθων, ὕψους 0.30 μ. (ὅσον καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἐφαπτομένου τοιχοβάτου) καὶ πλάτους 0.50 μ. Ἀνάλογοι πλίνθοι ὑπῆρχον καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Μνημείου. Τούτων τέσσαρες, μὴ σωζόμεναι πλήρως, τεθειμέναι διάτονοι διεσώθησαν ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας. Ἡ πληρέστερον σωζομένη εἶχε διαστάσεις $0.90 \times 0.68 \times 0.37$ μ. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης οἱ ὡς ἄνω κυβόλιθοι εἶχον ἤδη ἀποκολληθῇ τῆς θέσεώς των ὑπὸ τῶν ἐργατῶν ἐκσκαφῆς. Κατὰ μαρτυρίαν τῶν ἐργατῶν, συλλεγείσα ἐνεπίγραφος στήλη ὄρου προέρχεται ἐκ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς τοῦ Μνημείου. Ἡ στήλη ἀνευρέθη στερεωμένη κατὰ χώραν ἐντὸς παρεμβαλλομένων χωμάτων μετὰ τῶν δύο ἀνατολικωτέρων κυβόλιθων καὶ μάλιστα μὲ μέτωπον πρὸς Νότον.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ Μνημείου, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ χρησιμοποιηθέντος οἰκοδομικοῦ ὕλικου, ἀνάγεται εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα. Ἰδιαιτέρως χρήσιμος διὰ τὴν ἀκριβεστέραν χρονολογικὴν

κατάταξιν τοῦ Μνημείου ἀποβαίνει ἡ ἀνεύρεσις τοῦ ὄρου, ὁ ὁποῖος, χρονολογούμενος ἐντὸς τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., περιορίζει τὴν περίοδον ἀνεγέρσεως τοῦ κτίσματος ἐντὸς τῆς πεντηκονταετίας 400 - 350 π.Χ.

Γ. Ο ΟΡΟΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Μικρὰ στήλη ἐκ κυανοτέφρου λίθου, σχήματος παραλληλογράμμου μὲ ἀπεστρογγυλωμένην τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν (πίν. Θ α). Ὑψος 0.555, πλάτος βάσεως 0.146, κορυφῆς 0.166. Μέγιστον πάχος 0.042 μ.

Ἡ στήλη ἀδρῶς εἰργασμένη ἐπὶ τοῦ ἄνω προσθίου τμήματος φέρει δι' ὀδοντωτῆς ξοίδος γεγλυμμένην ἐπιφάνειαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι κεχαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ:

ΗΡΟΣ
ΜΕΛΑΙΝΙΣ (πίν. Θ β).
ΣΗ'

Ὑψος γραμμάτων στ. 1: 0.02 - 0.022 (Σ), στ. 0.017 - 0.027 (Σ), στ.: 0.025 - 0.023 (Η). Τὸ ὑπὸ τῶν τριῶν στίχων καθ' ὕψος κατειλημμένον διάστημα ἀνέρχεται εἰς 0.07 μ.

Ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπὶ τοῦ Μνημείου ἀνακαλυφθέντος ὄρου δυστυχῶς παρέσχε σημαντικὰς δυσχερείας ἀναφύεσσας κυρίως λόγῳ ἂν μὴ τοῦ ἀτελοῦς, ὅπως δὴποτε ὁμοῦς τοῦ ἀσαφοῦς τρόπου παραθέσεως τοῦ τρίτου στίχου ταύτης, ὡς εὐθὺς συνάγεται ἐκ τῶν δημοσιευομένων σχετικῶν εἰκόνων.

Ὁ χαρακτὴς ἐξ ἀγνώστου λόγου, πλὴν τῆς ἀτάκτου, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, λαξεύσεως ἐκάστου ψηφίου ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἕτερα προσκείμενα, ἐπεράτωσε ταύτην κατὰ τρόπον ἐλλιπῆ. Παρατηρεῖται λοιπὸν ἡ ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ λήξις τῆς παρεχομένης συλλαβῆς, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ μιᾶς βραχείας καθέτου εὐθείας ἀμέσως μετὰ τὸ πλῆρες ψηφίον Η, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τινος λοξῆς κεραίας κεχαραγμένης μετὰ τὴν προαναφερθεῖσαν εὐθείαν. Ταῦτα στεροῦν τὴν δυνατότητα ὀριστικῆς διασαφήσεως περὶ τοῦ ἂν ὁ τρίτος στίχος ἀποτελῇ κατάληξιν λέξεως τοῦ δευτέρου ἢ τοῦναντίον οὗτος ἀνήκει εἰς ἑτέραν ἡμιτελῆ λέξιν.

Ἐκ τῶν προταθειῶν μετ' ἄκρας ἐπιφυλάξεως εἰκασιῶν πρὸς ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιγραφῆς ἐνδιαφέρουσα κρίνεται ἡ στρεφομένη πρὸς τὴν ἀκόλουθον συμπλήρωσιν: ὄρος /Μελαινίς/

σῆμ[ατος]. Ἡ κατ' ὀνομαστικὴν πτώσιν ἐκφορὰ τοῦ ἐπιθέτου Μελαινίς (-ίδος), καίτοι ἀσυμβίβαστος συντακτικῶς πρὸς τὸν πρῶτον στίχον, ἐπιτρέπει νὰ δίδωμεν σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν Ἀφροδίτην, τὴν παρὰ τάφοις λατρευομένην ἐν Κορίνθῳ καὶ ἀλλαχοῦ¹, τὴν φερομένην ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν *Μελαινίς*, *Ἐπιτυμβία*² κ.ἄ. Δυνατὸν τὸ Μνημεῖον νὰ εἶχε *καθοσιωθῇ* εἰς τὴν μεγάλην ταύτην θεὰν τῶν γεννήσεων καὶ τοῦ θανάτου διὰ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ἐπιθέτου ταύτης ἐπὶ τῆς στήλης. Ἀνάλογοι περιπτώσεις, καθ' ὅς εἰς τάφος καὶ ὁ ἐν αὐτῷ νεκρὸς ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν προστασίαν χθονίας θεότητος, τοῦ Ἑρμοῦ (βλ. τὴν ἐπιτυμβίαν στήλην μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς *Ἑρμῇ χθονίῳ*)³ ἢ τῆς ἐγχωρίας θεότητος Πασικράτης, ἐνεφανίσθησαν διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου τῆς Δημητριάδος.

Παρὰ τὰ ἀνωτέρω, πρόσφατα ἐπιγραφικὰ δεδομένα ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ἀναγνώσεως τῆς συλλαβῆς τοῦ τρίτου στίχου ὡς καταλήξεως τῆς δεδομένης λέξεως τοῦ δευτέρου, σχηματιζομένου τοιοῦτοτρόπως τοῦ κυρίου ὀνόματος Μελαινίσσα κατὰ πτώσιν γενικήν. Βεβαίως, ὑφίσταται ἡ μετὰ τὸ ψηφίον Η μικρὰ κάθετος εὐθεῖα, ἡ ὁποία ἐμβάλλει ὑποψίας περὶ ἐνὸς προσγεγραμμένου ἰῶτα. Ὅς ἐκ συνήθων περιπτώσεων ὁμοῦς συνάγεται, κατὰ κανόνα, ἐν ἡ χρονικῇ περιόδῳ κατατάσσεται ἡ ἐπιγραφὴ, τὰ προσγεγραμμένα ψηφία δὲν στεροῦνται μεγέθους ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ λοιπὰ γράμματα τοῦ κειμένου.

Ὅς ἐκ τούτου, ἐκ τῶν πραγμάτων εἶμεθα ἠναγκασμένοι, ἀπορρίπτοντες τὴν λύσιν τῆς κατὰ πτώσιν δοτικῆς ἐκφορᾶς τοῦ ὀνόματος τούτου, νὰ στραφῶμεν πρὸς παραδοχὴν τῆς ἑτέρας πιθανῆς λύσεως, τῆς κατὰ πτώσιν γενικήν. Ἦδη ὁ EUGENE VANDERPOOL εἰς πρόσφατον δημοσίευσίν του ἀναφέρεται εἰς δύο ἐπιτυμβίους λίθους μετ' ἀναλόγων ἐπιγραφικῶν περιπτώσεων, ὡς *ὁρός* *ἡελίκης* καὶ *ὁρός Χσανθίου*⁴, ὅπου παρὰ τὴν εὐρέως εἰς τοιαύ-

¹ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ II 2. 4 καὶ IX 27. ΑΘΗΝΑΙΟΣ XIII 588 c.

² ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Ρωμ. Ζητήμ. 23 (269 b).

³ Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Θεσσαλικά, σ. 52.

⁴ EUGENE VANDERPOOL, Some Attic Inscriptions, *Hesperia* 35, 1966, σ. 276 - 277 ὑπ' ἀρ. 3.

τας περιπτώσεις χρησιμοποιουμένην λέξιν ἡόρος, τίθεται ἐν συνεχείᾳ κατὰ γενικὴν πτώσιν τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ὁ τάφος τοῦ ὁποίου ὀρίζεται διὰ τῆς οὕτως ἐπιγεγραμμένης στήλης. Ἡ ἡμετέρα λοιπὸν ἐπιγραφὴ δυνατὸν νὰ ἔχη οὕτω: *ἡόρος / Μελαίνισ / ση(ς)*. Ὁ σχηματισμὸς τοῦ ὀνόματος δύναται νὰ λογισθῇ δόκιμος, καίτοι τοῦτο, δυστυχῶς, οὐδαμῶθεν μαρτυρεῖται, ὥστε στερούμεθα στοιχείων περὶ τῆς τιμηθείσης διὰ τοῦ Μνημείου. Ἐνεκα τούτου θὰ πρέπει νὰ ἀναμείνωμεν τὴν συστηματικωτέραν μελέτην τοῦ ὅλου θέματος, συμβαλλούσης βεβαίως πρὸς τοῦτο τῆς πλήρους ἀνασκαφῆς τοῦ Μνημείου.

Ἡ ἀνεύρεσις τῆς στήλης ἐμφανίζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ὡς στοιχεῖον ἐμμέσου χρονολογήσεως τοῦ μαρμαρίνου Μνημείου τῆς πλατείας Ἐλευθερίας. Τυπολογικῶς τὰ ἐγγράφατα ψηφία καὶ δὴ τὸ Μ καὶ Σ, μὲ ἀποκλινούσας κεραίας (σκέλη), συμβάλλουν εἰς τὴν ἐντὸς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος χρονολόγησιν τῆς ἐπιγραφῆς. Χρήσιμος ἀποβαίνει καὶ ἡ παρατηρουμένη χρῆσις τοῦ δασέος, ἐκλιπόντος ἤδη εἰς τοὺς δύο ὄρους τοῦ Κεραμικοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹, ἢ ἡ ὁποία καὶ ἀναβιβάζει τὴν χρονολόγησιν τοῦ ὄρου ἐντὸς τοῦ α' ἡμίσεος τῆς 4ης π.Χ. ἐκατονταετηρίδος.

Δ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΑΓΩΓΟΙ ΚΑΙ ΟΔΟΣ ΔΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ

Παραλλήλως τῆς νοτίας ὁψews τοῦ Μνημείου καὶ ἐντὸς καταλλήλως λελαξευμένης αὐλακος ἀπεκαλύφθη πῆλινος ἀγωγὸς ὕδατος. Ὁ ἀγωγὸς ἐφαπτόμενος τῆς κρηπίδος ἔβαινε εἰς μῆκος 10 μ. περίπου μὲ κατεύθυνσιν ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, εἶτα δὲ καμπτόμενος ἐστρέφετο πρὸς Βορρᾶν, εἰσερχόμενος ὑπὸ τὴν παρακειμένην ὁδὸν Ψαρομηλίγγου (βλ. πίν. Η β).

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς ἀγωγὸς ἀπηρτίζετο ἐκ σωληνώσεων δύο κατηγοριῶν. Ἐκ τούτων, ἡ ἔχουσα τομὴν ρόμβου μὲ κυρτὰς πλευρὰς (◇) θεωρεῖται παλαιότερα τῆς ἑτέρας, ἡ ὁποία ἐμφανίζει τομὴν ἑλλείψεως (◊). Ἀγωγὸς ἑλλειπτικῆς τομῆς ἀνευρέθη καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ Μνημείου· ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 0.38 μ.

¹ ΑΕ 1958 (1961), σ. 127, σημ. 3.

ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς εὐθυντηρίας τούτου, ἐκάστου σωλήνος συνισταμένου ἐκ δύο στελεχῶν τομῆς ἡμιελλειπτικῆς². Διαστάσεις ἐκάστου στελέχους: μῆκος 0.63, ἀνοιγμα σκελῶν (ἔξωτ.). 0.57, ὕψος 0.83 μ. Πρὸς πρόληψιν καταστροφῆς τῆς πηλίνης σωληνώσεως ὁ ἀγωγὸς εἶχεν ἐπικαλυφθῇ καταλλήλως διὰ λίθων, χωμάτων μετὰ ὀστράκων ἀγγείων καὶ ἄλλων ὑλῶν. Πάντα ταῦτα ἐνίσχυνον τὴν σταθερότητα τούτου καὶ προεφύλασσον τοὺς ὡς ἐκ τῆς ὕλης ἀσθενεῖς πηλίνους σωλήνας. Διὰ τῶν ἐνταῦθα συλλεγέντων εὐρημάτων 0.30 μ. ὑπεράνω τοῦ ἀγωγοῦ χρονολογεῖται ἡ σωλήνωσις αὕτη εἰς τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα. Ἐκ τῶν εὐρημάτων ἀναφέρομεν:

1) Θραῦσμα λύχνου κατεσκευασμένου διὰ μήτρας, φέροντος ἐπὶ τοῦ ὤμου ζώνην ἀναγλύφων κυματοειδῶν ταινιῶν ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἐξίτηλον μέλαν γάνωμα. Ἑλληνιστικῆς περιόδου (πίν. Θ γ,1).

2) Ἦλος χαλκοῦς κατιωμένος, σωζόμενος μῆκους 0.066 μ. (πίν. Θ γ,2).

3) Μόνωτος κύαθος ἐλλιπῆς τὴν λαβὴν καὶ τὴν περιφέρειαν τοῦ χεῖλους. Σωζόμ. ὕψος 0.067, διάμ. βάσεως 0.037 μ. Ἐπὶ τῆς μελαμβοῦς ἐπιφανείας δι' ἡραιωμένου πηλοῦ ἀνὰ δύο παράλληλοι τοξοειδεῖς ἀνάγλυφοι ταινίαι μετὰ σειρᾶς φύλλων καὶ λευκῶν κρεμαμένων στιγμῶν, δίκην ζεύγους ὄρου. Τοῦ τύπου τῆς Δυτικῆς Κλιτύος, τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου (πίν. Θ γ,3).

4) Νόμισμα χαλκοῦν ὑποστὰν σημαντικὴν κατίωσιν. Ὑπὸ τῆς διευθυντηρίας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀθηναϊκὸν τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος.

Κατὰ τὸ ὑπόλοιπον αὐτοῦ τμήμα ὁ ἀγωγός, ἐκτεινόμενος πέραν τῆς κρηπίδος, πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμᾶς, μετέβαλλε μορφήν, συγκείμενος ἐκ σωλῆνων τομῆς ρόμβου³. Ἐκαστος τῶν σωλῆνων τούτων συνέκειτο ἐκ τεσσάρων πηλίνων κεράμων σχήματος παραλληλο-

² Ἀνάλογοι σωληνώσεις ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸν Κεραμικὸν καὶ τὴν Ἀγοράν. Δυστυχῶς, παρὰ τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν, δὲν ἔχουν ἀποτελέσει αὐταὶ μέχρι τοῦδε θέμα συστηματικῆς μελέτης.

³ Ἀγωγὸς τομῆς ρόμβου ἀνευρέθη ΒΑ. τοῦ Ἱεροῦ τῶν Τριτοπατρίων καὶ χρονολογεῖται εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα.

γράμμου, συνηρομολογημένων κατὰ τὰς βραχείας πλευράς των κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἐν καθέτῳ τομῇ νὰ προβάλλουν ῥόμβον μὲ καμπύλας πλευράς, ἔνεκα τοῦ σχήματος τῶν πηλίνων πλακῶν, μεγάλης διαγωνίου 1.80 μ. περίπου καὶ μικρᾶς 0.50 μ. περίπου. Μῆκος ἑκάστου σωλήνος 0.55 μ. Παρόμοιαι πῆλιναι πλάκες, ἀνὰ τέσσαρες, σχηματίζουν δακτύλιον εἰς τὰ φρεάτια μὲ ἐσωτερικὴν ἐπένδυσιν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος¹. Κατὰ τὴν ἀποκάλυψίν της ἡ περιγραφεῖσα σωλήνωσις ἀνεφάνη μὲ διεργηγμένα τοιχώματα (βλ. πίν. Η β), ἐνιαχοῦ μετατοπισμένα καὶ ἀλλαχοῦ παντελῶς ἐλλείποντα. Ἐκ τῆς θέσεως εἰς ἣν αὕτη εὗρίσκετο, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηριστικοῦ εἶδους τῆς κατασκευῆς της συμπεραίνεται ὅτι κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, καταστραφεῖσα δὲ κατὰ ἓνα αἰῶνα ἀργότερον ἀνενεώθη εἰς τινα σημεία διὰ τῶν σωληνώσεων ἐλλειπτικῆς τομῆς.

Κατὰ τὴν συνέχισιν τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν ἐμελετήθη ὁ δυτικῶς τῆς κρηπίδος χώρος, ὅπου ὁ ἀγωγὸς ἐκάμπτετο βαίνων πρὸς Βορρᾶν. Ἡ ταυτόχρονος ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου ἔφερεν εἰς φῶς τμήμα κλασσικῆς οἰκοδομῆς, τῆς ὁποίας εἰς τῶν τοίχων, ὁ ἀνατολικός, ἀπεῖχε 4.5 μ. τοῦ Μνημείου (εἰκ. 1, τομὴ Α - Α). Εἰς τὸν ὡς ἄνω παρεμβλλόμενον μεταξὺ τῶν δύο κτισμάτων χώρον, ὁ ὁποῖος ἀνήκεν εἰς ἀρχαῖον δρόμον, ἀνευρέθησαν ἐλάχιστα τμήματα τῆς προαναφερθείσης ἀρχαιοτέρας σωληνώσεως. Καὶ ἔνεκα τῆς πρὸς Βορρᾶν κλίσεως τοῦ ἐδάφους καὶ λόγῳ τῆς καταλήψεως τοῦ πρὸς Δυσμᾶς χώρου ὑπὸ τῆς ΒΔ. οἰκοδομῆς πιστεύεται ὅτι ἡ σωλήνωσις καμπτομένη ἔβαινε πρὸς Βορρᾶν. Ἡ ἐπακολουθήσασα κατὰ βάθος ἐρευνα δὲν ἀπέδωκε τὸ ἀναμενόμενον ἀποτέλεσμα. Ἐπιστεύετο ὅτι θὰ ἀνευρίσκοντο στρωματογραφικαὶ ἐνδείξεις περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῆς ὁδοῦ, τῆς ὁποίας ἡ ἐνταῦθα ὑπαρξίς ἐπεβεβαιούτο ἐξ ἐνδὸς ἤδη ἀναφανέντος λιθίνου κλασσικοῦ ἀγωγοῦ ἐν τῷ νοτίῳ τμήματι τοῦ οἰκοπέδου, ὁ ἄξων τοῦ ὁποίου προεκτεινόμενος διήρχετο διὰ τοῦ χώρου τούτου. Ἐν τούτοις γενομένη τομῇ παρέσχε κατωτάτην

στρώσιν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ὑπεράνω τῆς ἰσοπεδωμένης κιμηλῆς. Ἡ παρατήρησις αὕτη ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὁ λίθινος κλασσικὸς ἀγωγὸς (περὶ τοῦτον βλ. κατωτέρω) καταστραφεῖς εἶχεν ἀχρηστευθῇ. Κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Μνημείου, ὡς φυσικόν, ἀπεμακρύνθησαν τοῦ χώρου αἱ ὑφιστάμεναι παλαιότεραι κατασκευαὶ καὶ ἐπιπροσθέτως ἀνεσκάφη καὶ ἐξωμαλύνθη ἡ κιμηλὴ πρὸς ἀνέγερσιν τῆς κρηπίδος. Οὕτως ἐρμηνεύεται ἡ ἔλλειψις τῶν στρώσεων τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ.

Τὸ παρεχόμενον στρωματογραφικὸν διάγραμμα (εἰκ. 1, τομὴ Α - Α) τῆς βορείας παρειᾶς τοῦ οἰκοπέδου ἐμφανίζει ἕξ ἐπαλλήλους στρώσεις Α - Ζ, ἐξ ὧν ἡ Α καὶ Β παρέσχον μεταγενέστερα τεκμήρια, ἡ Γ ὁστρακα ἀνάμεικτα, ἐκ τῶν ὁποίων: θραύσματα Μεγαρικῶν σκύφων, λύχνων τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος, ὡς καὶ ἀγγείων διακεκοσμημένων διὰ τῶν γνωστῶν θεμάτων, ζατρικίου κλπ. τοῦ τύπου τῆς Δυτικῆς Κλιτύος (βλ. πίν. Ι α.). Ἡ στρώσις Δ ἀπετελεῖτο ἐξ ἀναμεικτων χωμάτων, κιμηλοχωμάτων, ὁστράκων οἰκιακῶν σκευῶν καὶ ἀνθράκων. Ἡ Ε περιεῖχεν ἀτρακτοειδῇ πηλίνην δακρυδόχον καὶ ἄλλα θραύσματα ἡσσονος σημασίας. Τέλος ἡ διερεῦνησις τῆς στρώσεως Ζ ἀπέδωκε πλὴν ὁστράκων ἐκ βάσεων ἀγγείων, λαβῶν, θραυσμάτων σκύφων μὲ διακόσμησιν θαλλοῦ μετὰ μικρῶν φύλλων ἐξ ἡραιωμένου πηλοῦ καὶ ἐν μελαμβραφῆς φιαλίδιον σχεδὸν ἄρτιον² τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (πίν. Θ δ.). Ἐντὸς τῆς τελευταίας ταύτης στρώσεως Ζ ἀνευρέθησαν παρὰ τὸν πῆλινον ἀγωγὸν δύο ἐπιτύμβιοι λήκνυθοι ἐξ Ὑμηττίου ὑποκυάνου μαρμάρου, ἰδρυθεῖσαι τῇ βοηθείᾳ λιθαρίων καὶ ἐφαπτόμεναι ἀλλήλων. Αἱ λήκνυθοι εἶναι ἐλλειπτεῖς κατὰ τὰς βάσεις καὶ τοὺς λαιμούς των ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν ὤμων. Ἐλαφρὰ φθορὰ κατὰ τὴν ὀπισθίαν ὀψιν των. Ἡ ἐπιφάνειά των εἶναι καλῶς εἰργασμένη. Ὑψος: τῆς μιᾶς 0.65 μ., τῆς ἐτέρας 0.60 μ. Ἀντιστοίχως ἡ διάμετρος κατὰ τὸν ὤμον ἑκατέρας 0.40 μ. καὶ 0.38 μ.


² Τοιαῦτα φιαλίδια βλ. ἐν Olynthus XIII, 1950, σποράδην. Ἰδίᾳ βλ. τὸ ὑπ' ἀριθμ. 944, πίν. 239 τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

¹ ΠΑΕ 1961, σ. 10 - 13 (φρεᾶρ Ζ Ἀκαδημίας).

Αἱ λήκνυθοι διασώζουν ἐπὶ τῆς λείας ἐπιφανείας των ἱχνη ἐξιτήλου ἐγχρώμου διακοσμῆσεως. Τὰ ἐπὶ τῆς μικροτέρας ληκύθου εὐδιάκριτα χρώματα εἶναι ἐλάχιστα, ἐνῶ τὰ ἐπὶ τῆς μεγαλυτέρας εἶναι κατὰ πολὺ σαφέστερα. Ἐπὶ τῶν ὤμων διακρίνεται εὐχερῶς ἡ διακόσμησις βλαστοσπειρῶν μετὰ φύλλων (βλ. πίν. Ι β). Δυσχερῶς διακρινόμενη ζώνη ἐκ συνεχῶν σπειρῶν περιθίει κάτωθι τῆς λαβῆς τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου. Ὑπὸ τὰς σπείρας ταινία. Ἐτέρα ταινία περιθίει τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας τῆς ληκύθου. Κάτωθεν τῆς ταινίας ἐξιτήλος διακόσμησις πλοχμῶν φύλλων ἀκάνθου. Τὸ περίγραμμα τῶν ληκύθων ἐμφανίζει ἱκανὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τοῦ πρωῒμου τύπου τῶν ραδινῶν παλαιότερων ἐπιτυμβίων σημάτων μετὰς ἀναλογίας 1:2. Τὸ σχῆμα τῶν ληκύθων διαγράφεται μετὰ τὴν γνωστὴν κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰ. ἀναλογίαν πλάτους πρὸς τὸ ὕψος 2:3 (βλ. πίν. Ι γ)¹.


Ἡ παρὰ τὴν πηλίνην σωλήνωσιν ἀνεύρεσις τῶν ληκύθων ἐρμηνεύεται ὡς προσπάθεια διαφυλάξεως τοῦ ἀγωγοῦ ἐκ ζημιῶν δυναμένων νὰ προκληθοῦν ἐξ ἀμαξῶν ἢ ἄλλων τροχοφόρων, τῶν ὁποίων ἡ διέλευσις παρημποδίζετο ἀσφαλῶς διὰ τοῦ ὡς ἄνω τρόπου. Φαίνεται ὅτι προέκυψε τὸ προσδοκώμενον ἀποτέλεσμα, καθ' ὅσον ἡ στρώσις ὧς περιεῖχε χώματα μᾶλλον χαλαρὰς συνοχῆς. Ἐτέρα ὁδός, πλέον κατάλληλος, ἀντικαταστήσασα τὴν προαναφερθεῖσαν κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πρὸς τὰ ΒΔ., ἥτοι ὑπὸ τὴν σημερινὴν ὁδὸν Καλογήρου Σαμουήλ.

Ἡ περιγραφὴ τῶν ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου ἀνευρεθέντων ἀγωγῶν συμπληροῦται τέλος διὰ τριῶν εἰσέτι κατασκευασμάτων. Ἦτοι:

1) Μιᾶς αὐλάκος, ἐκτισμένης διὰ λιθαρίων τῇ προσθήκῃ χωματίνης λάσπης, ἐχούσης κάθετα τοιχώματα τομῆς . Αὕτη ἔβαινε ἐντὸς τοῦ παρθένου ἐδάφους μετὰ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΝΑ.—ΒΔ., ἐπὶ τῆς ἐλλειπτικῆς τομῆς σωληνώσεως, παρὰ τὴν κρηπίδα (βλ. κάτωψιν εἰκ. 1). Ἰχνη ταύτης διεπιστώθησαν εἰς μικρὰν ἑκτασιν, ἀνάγοντα τὴν κατασκευὴν τῆς εἰς πα-

λαιότερους τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Μνημείου χρόνους.

2) Ἀγωγός, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἤδη νύξις. Οὗτος, ἀπέχων 9.50 μ. ἐκ τῆς ἀνατολικῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς, εἰσῆρχετο καθέτως ἐντὸς τῆς νοτίας παρειᾶς τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἔκειτο εἰς βάθος 3.80 μ. ἀπὸ τῶν κρασπέδων. Τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγωγοῦ τοῦτου ἀπετελοῦντο ἀπὸ μεγάλας πλάκας μαρμαρολίθου, αἵτινες, κείμεναι παραλλήλως, ἀφίσταντο ἀλλήλων κατὰ 0.83 μ. Εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ, ἡ μὲν ἀνατολικὴ πλάξ εἶχε διαστάσεις $1.40 \times 0.60 \times 0.23$ μ., ἡ δὲ δυτικὴ $1.40 \times 0.63 \times 0.34$ μ., αὗται δὲ ἐστηρίζοντο ἐπὶ λιθαρίων συνδεδεμένων διὰ λάσπης καὶ σχηματιζόντων κατὰ τὴν κοίτην δεῦτερον ἀγωγὸν στενότερον, ἀνοίγματος 0.45 μ. καὶ βάθους 0.30 μ. περίπου, κατὰ δὲ τὴν κορυφὴν των ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ὀριζοντίως τεθειμένων πλακῶν. Εἰς τὴν τομὴν Γ—Γ (εἰκ. 1) παρέχεται ἡ σχηματικὴ ἀπεικόνισις τοῦ ἀγωγοῦ· μία τετραγώνου πλάξ διακρίνεται μετατοπισμένη τῆς θέσεώς της. Κατὰ τὴν διερεύνησιν τῶν λεπτογῶν χωμάτων ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀγωγοῦ ἦλθον εἰς φῶς θραύσματα μελαμβροῦ ἀγγείων. Δυστυχῶς ταῦτα δὲν περισυνελέγησαν διὰ νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν ἀσφαλῆ χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς. Ὅπως δὲ ποτε τὸ σχῆμα τοῦ ἀγωγοῦ, τὰ ὑλικά δομῆς ὡς καὶ τὰ προαναφερθέντα ὅστρακα δὲν ἐπιτρέπουν χρονολόγησιν παλαιότεραν τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

3) Τελευταῖος τῶν ἀγωγῶν ἀναφέρεται ὁ ἀνευρεθεὶς 1.20 μ. δυτικώτερον τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης ὑδραυλικῆς κατασκευῆς. Ὁ ἀγωγὸς οὗτος, ἀποτελούμενος ἐκ πηλίνων στελεχῶν ἡμιελλειπτικῆς τομῆς συνηρηολογημένων ἀνὰ δύο () οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζωνται δακτύλιοι ἐλλειπτικῆς τομῆς (βλ. τομὴν Γ—Γ, εἰκ. 1), ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 3.80 μ., εἰσερχόμενος διὰ τῆς νοτίας παρειᾶς τοῦ οἰκοπέδου ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ καμπτόμενος πρὸς ΒΑ. (βλ. κάτωψιν εἰκ. 1). Διαστάσεις ἐκάστης κεράμον· μῆκος 0.62 μ., ἐσωτερικὸν ἄνοιγμα σκελῶν 0.52 μ., ὕψος 0.48 μ. Σημειώτεον ὅτι διὰ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης διεπιστώθη ὅτι οἱ δύο προαναφερθέντες ἀγωγοὶ εἶχον καταλάβει τὴν θέσιν ἀρχαιοτέρων καὶ

¹ Ν. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μαρμαρινὴ λήκνυθος μετ' ἐπιτυμβίου παραστάσεως, ΑΕ 1953/4, Μέρος Β', σ. 241.

ἀπλουστερῶν κατασκευῶν, ἥτοι τάφρων βαθειῶν μετὰ κοίλου πυθμένος, λελαξευμένων ἐντὸς τῆς βραχέως κμηλῆς.

Ἡ ἐν πίν. IB α δημοσιευομένη πηλίνη ἡγεμόν, ἐλλιπὴς κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν βάσιν τοῦ μετώπου καὶ τὸ συνεχόμενον τμήμα τοῦ καλυπτήρος, προέρχεται ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου, παρὰ τοὺς ἀγωγούς. Πηλὸς πορτοκαλλόχρους. Ἡ ὀπτησις ἐλαττωματικὴ, καθ' ὅσον ἡ κέραμος στερεῖται τῆς ἐνδεικνυμένης σκληρότητος. Σφζόμενον ὕψος 0.224, σφζ. μέγιστον πλάτος 0.16, μήκος 0.155. μ.

Ἡ ἡγεμόν φέρει ἐπὶ τοῦ μετώπου ἔκτυπον διακόσμησιν ραβδωτῶν βλαστοσπειρῶν. Αἱ βλαστόσπειραι ἐκκινουῦσαι ἐκ τῆς ἀκάνθης καὶ πρὸς τὰ ἄνω ἐλισσόμεναι εἶναι ἀντωπαί, ἀποδίδουσαι τὸ γνωστὸν σχῆμα τῆς ἀνεστραμμένης λύρας¹. Ἐτεραι σπείραι κατὰ πλάτος ἐκτεινόμεναι καταλαμβάνουν τὴν βάσιν τῆς ἡγεμόνος, ἐκφυόμεναι ἐκ τῆς αὐτῆς ἀκάνθου. Μεταξὺ τούτων καὶ τῶν καθ' ὕψος ἐκτεινόμενων σπειρῶν τῆς «λύρας» ἐντάσσεται ἀνὰ ἐν ὀριζόντιον ἐπτάφυλλον παραπληρωματικὸν ἀνθέμιον. Ἡ ἀκανθα ἐκτείνεται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς συνθέσεως. Μεταξὺ τῶν σπειρῶν τῆς «ἀνεστραμμένης λύρας» κρέμαται κάλυξ. Ἄνωθεν τῶν σπειρῶν ὑπάρχει ὁ μικρὸς ρομβοειδὴς πυρὴν τοῦ κορυφαίου ἀνθемίου, ὃπερ ἐμφανίζεται διπλοῦν, «φλογωτὸν» καὶ ἄνευ κεντρικοῦ φύλλου. Τὸ μικρὸν ἐσωτερικὸν ἀνθέμιον ἀποτελεῖται ἐκ δέκα φύλλων, ἐνῶ τὸ ἐξωτερικὸν ἐμφανίζεται ἡῤῥημένον κατὰ δύο φύλλα. Τὰ φύλλα τοῦ ἀνθемίου τούτου καμπυλοῦνται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω μὴ συναπτόμενα ὅμως πρὸς ἄλληλα κατὰ τὴν κορυφήν. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ἀνάλογα παραδείγματα κεκοσμημένων ἀκροκεράμων, συμπεραίνομεν ὅτι ὁ χώρος μεταξὺ τῶν δύο ὑψηλοτέρων ἀντωπῶν φύλλων κατελαμβάνετο ὑπὸ κάλυκος ὁμοίας πρὸς ἐκείνην τῆς «ἀνεστραμμένης λύρας»². Βαθεῖαι αὐλακώσεις διαχωρίζουν τὰ φύλλα, ἰδίᾳ τοῦ εὐρυτέρου «φλογωτοῦ» ἀνθемίου. Τὸ περίγραμμα τοῦ μετώπου περὶ τὸ «μέ-

γα» ἀνθέμιον ὡς καὶ τὰ ὀριζόντια παραπληρωματικὰ μικρότερα τοιαῦτα εἶναι ἐστερημένα περιθωρίου.

Ἡ χρονολόγησις τῶν ἀκροκεράμων πρέπει νὰ γίνεται μετὰ σχετικῆς ἐπιφυλάξεως, διότι ἡ κεκοσμημένη ἐπιφάνεια τοῦ μετώπου των ἐξελίσσεται κατὰ τρόπον ἰδιότυπον, ἐνίοτε ἐμφανιζομένων καὶ τάσεων ἀναχρονισμοῦ.

Χαρακτηριστικὸν τοῦ ἡμετέρου ἀνθемίου εἶναι τὸ «φλογωτὸν» σχῆμα καὶ ἡ ἔλλιψις τοῦ κατακορύφου μεσαίου φύλλου. Παρὰ ταῦτα τὸ ἀνθέμιον — καὶ τὸ μεγαλύτερον καὶ τὸ μικρότερον — ἐκφύεται ἐκ τινος ρομβοειδοῦς πυρῆνος. Ἐτερον γνώρισμα εἶναι ἡ ὑπαρξίς ἀνθемίου μικροῦ, τοῦ αὐτοῦ πυρῆνος μετὰ τοῦ κυρίου καὶ ὑψηλοτέρου ἀνθемίου. Ἀνάλογον παράδειγμα εἰς τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ εἶναι τὸ τμήμα τῆς βοιωτικῆς στήλης, τῆς εἰκονιζομένης ἐν MÖBIUS, Die Ornamente der Griechischen Grabstelen, εἰκ. 45b, τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Αἱ βλαστόσπειραι ἀποδίδονται μὲ ραβδώσεις. Τοιαύτη ἀπόδοσις μίσχων λεπτῶν καὶ παραλλήλων παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδον ἀλλὰ καὶ εἰς ὀλίγον παλαιότερους χρόνους³. Ὡς πρὸς τὸ κεκοσμημένον μέτωπον, ἐκ τῶν πλησιεστέρων περιπτώσεων θὰ ἡδυνάμεθα νὰ προσκομίσωμεν δύο παραδείγματα. Τὸ ἐν ἀφορᾷ εἰς ἡγεμόνα ἐλλιπὴ κατὰ τὸ κορυφαῖον ἀνθέμιον, ἀνευρεθέντα εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Περγάμου⁴. Οὗτος ἐμφανίζει κατὰ τὸ μέτωπον μικροτέραν ἐναλλαγὴν σκοτεινῶν καὶ φωτισμένων ἐπιφανειῶν. Κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ περίγραμμα ἡ ὁμοιότης εἶναι γενικῶς ἀξιοσημεῖωτος. Τὰ ὀριζόντια παραπληρωματικὰ ἀνθέμια ἔχουν τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν φυλλαρίων ἀλλὰ τὸ περίγραμμά των προβάλλεται τεθλασμένον. Ὅμοία εἶναι ἡ τοποθέτησις τῶν βλαστοσπειρῶν ὑπὸ τὸ ἀνθέμιον. Τὸ σφζόμενον τμήμα τοῦ ἀνθемίου περιέχει καὶ ἕτερον μικρότερον μετὰ τοῦ πυρῆνος. Τὰ

¹ Βλ. μίσχους ἀναλόγους εἰς πηλινὰς ἀκροκεράμους ἐκ Δελφῶν ἐν CHRISTIAN LE ROY, FdD II, Les terres cuites architecturales, Paris 1967, σ 83, πίν. 74 καὶ 75.

² Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Κορύφωμα ἐπιτυμβίας στήλης ἐκ Μαρωνείας, Χαριστ. εἰς 'Α. Κ. 'Ορλάνδον, τ. Α' 1965, σ. 49, σημ. 7.

³ ERNST BUSCHOR, Die Tondächer der Akropolis, II, 1933, σ. 60, εἰκ. 80, 25.

⁴ Α' KOS VON SZALAY - ERICH BOEHRINGER, Die Hellenistischen Arsenale, Altertümer von Pergamon X, 1937, πίν. 26b.

φύλλα τῶν πλαγίων ἀνθεμίων μὲ ἐπιφάνειαν κατὰ μήκος κοίλην. Ἡ ἄκανθος, ἐξηρημένη ὀλιγώτερον τῆς ἡμετέρας. Περὶ τῆς χρονολογήσεως ταύτης βλ. *Altertümer von Pergamon, Die Hellenistischen Arsenale*, σ. 29. Ἡ ἡγεμὼν τῆς ἀνασκαφῆς Κακαβᾶ δύναται κάλλιστα νὰ ἐνταχθῇ ἐντὸς τῆς ἰδίας περιόδου, ἂν καὶ φαίνεται ὀλίγον ἀρχαιοτέρα.

Μεταγενεστέρα, περὶ τὸ 200 π.Χ., εἶναι ἑτέρα ἀκροκέραμος ἐκ τῆς Σαμοθράκης. Αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς Στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, ἔχει δὲ τὸ αὐτὸ γενικῶς σχῆμα πρὸς τὰς ἀνωτέρω περιγραφείσας. Ἐνταῦθα ὁμῶς ἐπικρατεῖ ἡ κατὰ κατὰ πλάτος ἑκτασις¹ ἡ ραδιότης τῶν παλαιότερων ἔργων δὲν ὑφίσταται¹. Τὸ ἀνθέμιον εἶναι κοῖλον μὲ ἐννέα φύλλα. Τὰ φύλλα τοῦ ἀνθεμίου εἶναι εὐρύτερα, μὲ καμπυλόγραμμα ἄκρα καὶ ἐξέχοντα περιγράμματα. Τὰ ὀριζόντια παραπληρωματικά ἀνθέμια εἶναι μεγαλύτερων διαστάσεων τοῦ περιεχομένου κορυφαίου ἀνθεμίου.

Ε. ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΟΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1962 ταυτοχρόνως πρὸς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ ἀπεκαλύφθησαν δυτικῶς ταύτης τὰ λείψανα κλασσικοῦ οἰκοδομήματος ἔχοντος ἐμφανῆ τὰ ἴχνη ἐπενεχθεισῶν ἐπεμβάσεων καὶ μετατροπῶν ἐκ διαφόρων χρονικῶν περιόδων.

Διὰ τῆς διενεργηθείσης ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης προέκυψαν ἱκαναὶ ἐνδείξεις πιστοποιῆσαι δύο οἰκοδομικὰς φάσεις κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ κτίσματος. Ἐξ αὐτῶν ἡ παλαιότερα φάσις ἀνάγεται εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰ. ἡ δὲ νεωτέρα τοποθετεῖται ἐντὸς τοῦ ἀμέσως ἐπομένου αἰῶνος.

Ἐκ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος (αὕτη λόγω τῆς ἐν τῷ οἰκοπέδῳ θέσεώς της ὠνομάσθη «Βορειοδυτικὸν οἰκοδόμημα») ἀνεσκάφη ἐν μόνον τμῆμα, ὅσον ἀκριβῶς ἐπέτρεπεν ἡ ἑκτασις τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης. Τὸ τμῆμα τοῦτο ἀνῆκον εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν εὐρυτέρου οἰκοδομικοῦ συνόλου ἐπεξετείνεται πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ τὴν ὁδὸν Ψαρομηλίγγου καὶ πρὸς Δυσμᾶς ὑπὸ ἕτερον οἰκόπεδον τοῦ αὐτοῦ ἰδιο-

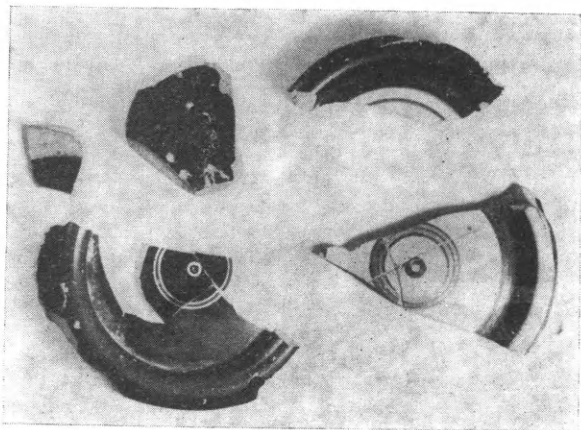
κτήτου. Τῆς ἀρχαιοτέρας ταύτης οἰκοδομῆς ἀπεκαλύφθη ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος εἰς βάθος 2.60 μ. ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κρασπέδων τῆς παρκειμένης ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου, ἐκτεινόμενος εἰς μήκος 2.60 μ. καὶ βαίνων μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ τὴν προαναφερθεῖσαν ὁδόν. Τοῦ ἑτέρου τοίχου, τοῦ νοτίου, ὁ ὁποῖος συμβεβλημένος μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἐσχημάτιζε τὸ περιγύρμαμα τοῦ οἰκοδομήματος, οὐδὲν ἴχνος ἀνευρέθη, καθόσον οὗτος παρεβιάσθη κατὰ τὴν ἀνέγερσιν μεταγενεστέρας δεξαμενῆς τῶν ἀρχῶν τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου. Ἡ δεξαμενὴ, ἀνεγερθεῖσα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ὕλικου τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος, ἐξηφάνισε παντελῶς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ παλαιότερου κτίσματος διὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἀνεγέρσεώς της.

Ὡς πρὸς τὸν διασωθέντα ἀνατολικὸν τοῖχον (οὗτος ἀπεκαλύφθη εἰς ὕψος 1.21 μ.) συγκείμενον ἐκ δύο δόμων, τοῦ κατωτέρου μὲ ὕψος 0.78 μ. τοῦ δὲ ὑπερκείμενου σωζομένου εἰς μέγιστον ὕψος 0.43 μ., οὗτος ἡδράζετο ἐπὶ τοῦ ἀργολιθικοῦ σχιστολίθου, ὁ ὁποῖος εἶχε πρότερον λαξευθῇ καταλλήλως (βλ. ἄποψιν τῶν ἀρχαιοτέρων δόμων ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὑπερκείμενον τρίτον δόμον τῆς β' οἰκοδομικῆς φάσεως ἐν εἰκ. 1 ἄνω ἀριστερά). Ὁ σχιστολίθος ἐκάλυπτεν ἐξωτερικῶς τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους τοῦ κατωτέρου δόμου (βλ. τομὴν Α-Α εἰκ. 1). Ὁ δόμος οὗτος ἐπέχον θέσιν θεμελίου συνέκειτο ἐκ κροκαλοπαγῶν λίθων διὰ λάσπης συνδεδεμένων κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα. Ἐπὶ τῆς θεμελιώσεως ταύτης πλάτους 1.15 μ. ὕψους τοῦ δευτέρου δόμου εἰσέχων 0.25 μ. περιέπου τοῦ ὑποκείμενου, ἐκτισμένος κατὰ τὸ ἰσοδομικὸν ἀκανόνιστον σύστημα (βλ. εἰκ. 1, ἄνω ἀριστερά). Πλάτος δόμου 0.97 μ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ δόμου, ἐπιμελεμένη, συνίστατο ἐξ ὑποκιτρίνων πωρολίθων φερόντων κατὰ τὸ μέτωπον ἀδρᾶν διὰ σφυρὸς λάξευσιν. Βύσματα ἐπλήρουν τὰ μεταξὺ τῶν πωρολίθων ὑφιστάμενα διαστήματα κατὰ τὴν πρόσοψιν ὥς καὶ κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κορμοῦ τοῦ δόμου (βλ. πίν. ΙΑ β κατώτερον δόμον).

Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν παρειάν των καὶ καθ' ὕψος οἱ δύο δόμοι ἐκαλύπτοντο ἐπὶ λάσπης μετὰ λιθαρίων καὶ πηλίνων ὀστράκων, ἀπάντων συνιστώντων ἰσχυρὸν μανδύαν προστα-

¹ KARL LEHMANN, Samothrace, Guide, N. York 1960, σ. 74, εἰκ. 38.

τευτικοῦ χαρακτήρος (βλ. τομὴν Α - Α εἰκ. 1). Ἐκ τῶν ἀρμῶν τοῦ τοίχου συνελήγησαν μελαμβαφῇ ὄστρακα· ἐκεῖθεν προέρχονται ἐπίσης βάσεις σκύφων φερόντων ἐπὶ τοῦ πυθμένος ἐμπίστα ἄνθη λωτοῦ ἢ ὑπὸ τὴν βάσιν ἐγγαράκτους κυκλίσκους μικρᾶς διαμέτρου (εἰκ. 2)



Εἰκ. 2. Ὅστρακα ἐκ τῶν ἀρμῶν τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος.

ἀναλόγους πρὸς εὐρεθέντας ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν Ἀθηναίων. Σχετική ἡ διακόσμησις τῆς βάσεως ἀγγείου ὑπ' ἀριθ. 160¹ τῆς Ἀγορᾶς, ἡ ὁποία κατατάσσεται ἐντὸς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

Εἰς τὴν οἰκοδομὴν ταύτην τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ἀνήκει καὶ μία μεσοτοιχία πλάτους 0.65 μ., ἣτις ἔβαινε ἐξ ἀπόστασιν 2.30 μ. παραλλήλως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Μέρος ταύτης ἀπεκαλύφθη ἐἰς βάθος 3.42 μ. ἐκ τοῦ ὕψους τῶν κρασπέδων τῆς ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου. Ἡ ἔρευνα ἔφερεν ἐἰς φῶς τὸ κατώτερον τμήμα τῆς μεσοτοιχίας, ὅπερ διεσώζετο ἐἰς ὕψος 0.14-0.30 μ. Ἡ μεσοτοιχία ἠδράζετο ἐπὶ τοῦ ἀργολιθικοῦ σχιστολίθου καὶ συνέκειτο ἐξ ἀργῶν λίθων μικρῶν διαστάσεων ἐκτισμένων τῇ προσθήκῃ λάσπης. Οἱ οὕτω πως σχηματιζόμενοι δύο θάλαμοι ἐπεκινῶνουν πρὸς ἀλλήλους διὰ θύρας ἀνοίγματος 0.85 μ. (βλ. πίν. ΙΑ γ καὶ κάτωψιν εἰκ. 1).

Ἡ νεωτέρα οἰκοδομικὴ φάσις τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἀναγνωρίζεται δι' ὀλιγωτέρων λειψά-

νων ἐξ ὧν ἀπέδωκεν ἡ προαναφερθεῖσα ἀρχαιότερα κατασκευή, ἥτοι τριῶν λίθων δι' ὧν ἐσχηματίζοντο δύο τοῖχοι κεκαμμένοι κατ' ὀρθὴν γωνίαν. Οἱ λίθοι οὗτοι εἶναι οἱ μόνοι διαφυγόντες τὴν παραβίασιν κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς δεξαμενῆς τῶν πρώτων Ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐκ τούτων ὁ εἰς, ἐρυθροκίτρινος παρόλιθος μήκους 1.32 μ., ἠδράζετο ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς παλαιότερας οἰκοδομικῆς φάσεως. Ὑψος κυβόλιθου 0.61 - 0.78 μ., μέγιστον πλάτος 0.42 μ. Ὁ κυβόλιθος διὰ τῆς πρὸς Νότον ἀπολήξεώς του ἐσχηματίζεν ὀρθὴν γωνίαν μεθ' ἑτέρου τοίχου τοῦ αὐτοῦ ὕψους, κατευθύνσεως ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς, συγκειμένου ἐκ δύο μαρμαροπλίνθων μεγίστου πλάτους 0.50 μ. καὶ συνολικοῦ μήκους 0.93 μ. Ἐκ τῶν προαναφερθέντων μαρμαροπλίνθων ὁ εἰς ἔβαινε ἐπὶ τοῦ ἀρχαιότερου πολυγωνικοῦ δόμου ὁ δ' ἕτερος, ὁ δυτικώτερος, ἐπὶ χωμάτων περιεχόντων πῆλινα μελαμβαφῇ θραύσματα στρωτήρων, ἀπάντων συναποτελούντων μᾶζαν ἰσχυρᾶς συνοχῆς.

Ἐξωτερικῶς ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἔφερε καθ' ὕψος ἐπένδυσιν λιθαρίων μετὰ λάσπης, παρομοίας μορφῆς ἐκείνης τοῦ κάτω δόμου τῆς παλαιότερας φάσεως. Ὑφιστάμενον διάκενον κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν γωνίαν τῶν σκελῶν ἐπληροῦτο διὰ βυσμάτων ἐπαλλήλως τεθειμένων (πίν. ΙΑ β). Ἐκ τῶν δύο λίθων τοῦ νοτίου σκέλους ὁ δυτικώτερος ἐπέιχε θέσιν ὀρθοστάτου. Παρὰ τὴν βάσιν τούτου ἀπεκαλύφθη σειρά ἀργῶν λίθων διὰ λάσπης συνδεδεμένων καὶ σχηματιζόντων κατώφλιον, τοῦ ὁποίου τὸ ἄνοιγμα παρέμεινε ἀπροσδιόριστον λόγῳ ἐλλείψεως ἐπαρκῶν ἐνδείξεων (βλ. πίν. ΙΑ β δεξιά).

Ἡ ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος γενομένη ἔρευνα συνετέλεσεν ἐἰς τὴν συναγωγὴν στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων, τῶν ὁποίων σχετικὰ στοιχεῖα παραθέτομεν ἐνταῦθα. Αἱ διερευνηθεῖσαι στρώσεις κατὰ τὴν μελέτην των ἀνευρέθησαν παραβεβιασμέναι κατὰ τὴν βορείαν παρειὰν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κτίσματος, ἐἰς λωρίδα πλάτους 0.30 μ. περίπου. Προφανῶς ἡ παραβίασις ὀφείλεται ἐἰς τὴν διάνοξιν τάφρου πρὸς θεμελίωσιν τῆς μεταγενεστέρης δεξαμενῆς. Διὰ τῆς ἐπεμβάσεως ἐθίγησαν αἱ παλαιαὶ στρώσεις μερικῶς, ἀναμειχθεῖσαι μάλιστα μετὰ

¹ Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora, Hesperia 18, 1949, σ. 344, πίν. 94 καὶ 95, ὅπου καὶ τὸ ἀγγεῖον ὑπ' ἀρ. 160.

νεωτέρων υπολειμμάτων διαφόρων ύλων, ἐν οἷς διεκρίνοντο εὐμεγέθη τεμάχια κατιωμένου σιδήρου. Πλὴν τῆς τοιαύτης παραβιάσεως ἡ ὑπόλοιπος ἔκτασις τῶν στρώσεων παρέμενεν ἄθικτος ἀποδώσασα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ στρωματογραφικὸν διάγραμμα τῆς εἰκ. 1 (τομὴ Α — Α), τὸ εἰκονίζει τὴν διὰ τῆς βορείας οἰκοδομικῆς γραμμῆς κάθετον τομήν, ἐμφαίνει τὰς διὰ τῶν αἰώνων ἐπισυσσωρευθεῖσας ἐπαλλήλους στρώσεις Α' — Η'. Ὑψηλότερον εὐρίσκεται ἡ στρώσις Α' συγκειμένη ἐκ σχετικῶς προσφάτου ἐπιχώσεως χαλαρῶν χωμάτων μετ' ἄλλων ὑλῶν. Ὅμοιως ἡ σύνθεσις τῶν χωμάτων τῆς στρώσεως Β' χαλαρὰ καὶ περιέχουσα πληθὺν θραυσμάτων ἀγανώτων ἀγγείων, λαβῶν καὶ βάσεων ἀμφορέων Ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ στρώσις Γ' συνισταμένη ἐκ μπαζώματος πρασίνων χωμάτων κιμηλιάς. Ἡ στρώσις Δ' περιεῖχε θραύσματα πηλίνων ἀγγείων καὶ ὑαλίνων δακρυδόχων. Ἡ κάτωθεν στρώσις Ε' συνδεομένη μετὰ τῆς β' οἰκοδομικῆς φάσεως τοποθετεῖται χρονολογικῶς ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἐκ ταύτης προέρχεται ποικιλία ὀστράκων, ἐν οἷς θραύσματα μελαμβαφῶν πινακίων φερόντων ἐν τῷ πυθμένι ἔντυπα ἀνθέμια¹ προσέτι δὲ μικρὸν θραῦσμα ἐπιχρίσματος τοίχου κεχρωσμένον δι' ἐρυθρᾶς βαφῆς κ.ἄ. Ἡ στρώσις ς' ἐξ ὑποπρασίνων χωμάτων θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος. Ἐντεῦθεν προέρχονται πλείστα θραύσματα ἀγγείων ἥτοι βάσεις σκύφων, θραύσματα λαβῆς ἐξ ἀγανώτου ὕδρας, προσέτι δὲ καὶ λαβὴ μετὰ τμήματος ἐκ τοῦ χεῖλους μαρμαρίνου ἀγγείου (κάλυπτης), διασώζουσα ἐσφηνωμένον τεμάχιον σιδηροῦ συνδέσμου τοποθετηθέντος πρὸς ἐπαναστερέωσιν τῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θραυσθείσης λαβῆς. Ἀνευρέθη ἐπίσης τμήμα ἀνεπιγράφου μολυβδίνης πλακῆς καὶ δύο θραύσματα μωσαϊκοῦ δαπέδου ἐκ μικρῶν θαλασσίων ψηφιδῶν, συνδεδεμένων διὰ κονιάματος ἄνευ ἀσβέστου, διαστάσεων $0.175 \times 0.10 \times 0.07$ μ.

¹ Περὶ τῶν ἐμπιέστων ἀνθεμίων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. βλ. PETER E. CORBETT, *Palmette Stamps from an Attic Black-Glaze Workshop*, *Hesperia* 24, 1955, σ. 172 - 186, πίν. 66 - 71.

τοῦ ἐνὸς καὶ $0.095 \times 0.06 \times 0.035$ μ. τοῦ ἑτέρου.

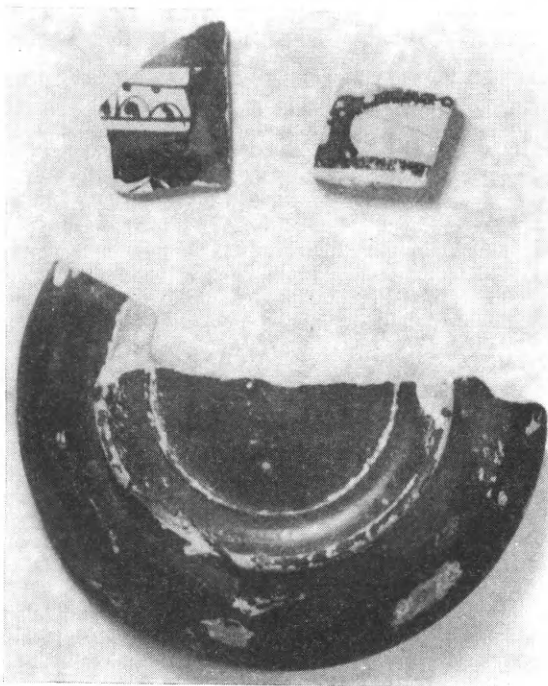
Ἐντὸς τῆς αὐτῆς στρώσεως ἀπεκαλύφθη κανονικὸς ὀρθογώνιος λίθος πλάτους 0.35 μ. καὶ ὕψους 0.17 μ. ἐδραζόμενος ἐπὶ τῆς κάτωθεν στρώσεως Ζ'. Ἡ μία τῶν στενῶν πλευρῶν τούτου ἐφήπτετο τῆς βορείας οἰκοδομικῆς γραμμῆς ἐνῶ τὸ λοιπὸν τούτου τμήμα εἰσεχώρει ὑπὸ τὴν ὁδὸν Ψαρομηλίγγου (πίν. ΙΑ γ) εἰς μῆκος ἀπροσδιόριστον. Ἡ ἀνωτέρω στρώσις ἀνάγεται εἰς περίοδον μεταγενεστέραν τοῦ χρόνου καταστροφῆς τῆς μεσοτοιχίας τοῦ ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος.

Ἡ στρώσις Ζ', ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ δαπέδου τῆς κατασκευῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἐνεῖχεν ὑποπράσινα χρώματα λόγῳ προσμείξεως κιμηλοχωμάτων, κατελάμβανε δὲ καθ' ὅψος τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ πρώτου δόμου τοῦ οἰκοδομήματος τῆς α' φάσεως. Ἐντὸς τῆς στρώσεως Ζ' ἀνευρέθη ἡ προαναφερθεῖσα μεσοτοιχία, ἡ ὁποία διεχώριζε τὸν ἀνατολικὸν ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ θαλάμου. Τὰ σημαντικώτερα ἐκ τῶν ἐνταῦθα συλλεγέντων εὐρημάτων εἶναι θραύσματα μελαμβαφῶν ἀγγείων μετ' ἐξαιρέτου ποιότητος στιλπνοῦ βερνικίου, δύο θραύσματα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, ἐξ ὧν τὸ ἐν ἐξ ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου μετὰ σωζομένης ἑλλιπτοῦς παραστάσεως κανοῦ προσφορῶν (;) καὶ ἐν κατὰ τὸ ἡμισυ σωζόμενον φιαλίδιον ὕψους 0.021 μ. Διάμετροι: χεϊλέων 0.85 μ. βάσεως 0.056 μ. (βλ. εἰκ. 3). Τὸ φιαλίδιον, φέρον μέλαν γάνωμα, ἐνέχει ἐπὶ τοῦ πυθμένου ἐμπέστον κόσμημα κυκλίσκου μετ' ἄνθους ἐντὸς αὐτοῦ, περιβαλλομένου ὑπὸ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων ἀνθεμίων. Τεχνοτροπικῶς τὸ ἀγγεῖον τοῦτο συνδέεται μετὰ τοῦ ἐν *Hesperia* 18, 1949, σ. 328, ἀρ. δημ. 63, εἰκ. 5 φιαλιδίου τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, καίτοι διαφέρει κατὰ τὴν βάσιν, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίπεδος, ἀναγόμενον οὕτως ἐντὸς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δυτικοῦ θαλάμου ἐντὸς τῆς αὐτῆς στρώσεως Ζ' ἀνευρέθη ἑλλιπὴς πηλίνη πλάξ δαπέδου σχήματος παραλληλεπίπεδου, σωζομένων διαστάσεων: μῆκος 0.303 μ., πλάτος 0.303 μ., πάχος 0.046 μ. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν εὐρειῶν ἐπιφανειῶν ταύτης ὑφίστανται ἐγγάρακτοι γραμμώσεις γινόμεναι πρὸ τῆς

δότησεως. Παράλληλοι εὐθεῖαι τέμνονται ὑπὸ τεθλασμένων (πίν. IB β). Ὁ πηλὸς ἐνέχει κόκκους ἄμμου, ἀπολεπίζεται δὲ εὐκόλως λόγῳ ἐλαττωματικῆς δότησεως.

Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῆς ἐπιχώσεως Ζ' ἡ ἔρευνα ἔφερεν εἰς φῶς τὸ δάπεδον τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος. Τὸ δάπεδον δ' ἀνεφάνη εἰς βάθος 3.58 μ. ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κρα-



Εἰκ. 3. Μελαμβαφεῖς φιαλίδιον καὶ λοιπὰ θραύσματα ἐκ τῆς στρώσεως Ζ'.

σπέδων τῆς ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ βαθυπρασίνων κιμηλοχωμάτων πεπατημένων καὶ ἰσχυρᾶς συνοχῆς πάχους 0.05 μ. Μικρὰ θραύσματα ἀγανώτων ἀμφορέων ὡς ἐπίσης καὶ μελαμβαφῆς λαβὴ ἐκ τριφυλλοσχήμου οἰνοχόης, ἀπάντων ἀναγομένων εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα, ἀπέκειντο ἀναμῖξ μετὰ τῶν χωμάτων τοῦ δαπέδου.

Τὸ δάπεδον δ' ὠρίζοντιοῦτο ἐπὶ μιᾷ εἰσέτι στρώσεως, τῆς Η', ἡ ὁποία ἐκάλυπτεν ἐν κοίλωμα τοῦ ἀργολιθικοῦ σχιστολίθου. Ἡ ἐπίχωσις ἐξ ἁμιγῶν κιμηλοχωμάτων μετ' ὀλίγων πηλίνων ὀστράκων προήρχετο πιθανῶς ἐκ τῆς λαξεύσεως τοῦ βράχου, ὅπου ἡδράσθη ἡ θεμελίωσις τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Οἰκοδομήματος.

Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ δυτικοῦ θαλάμου ἀνε-

φάνη λάξευμα ἐντὸς τοῦ βράχου, αὐλακος μετὰ κοίλου πυθμένος, κατευθύνσεως ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, πλάτους 0.70 μ. καὶ βάθους 0.50 μ. Ἐπὶ τῆς κοίτης ταύτης ἀνευρέθη ἐπὶ χῶσις ἐκ λεπτῶν χωμάτων ἁμιώδους συστάσεως, ἐπικαθημένη συνήθως ἐπὶ τοῦ πυθμένος ἀρχαίων ἀγωγῶν. Ἐν τῇ ἐπιχώσει οὐδὲν ἐνδεικτικὸν χρονολογικὸν στοιχεῖον ἀνευρέθη. Παρὰ ταῦτα, ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της, δυνατόν νὰ λογισθῇ ὁ χρόνος κατασκευῆς τῆς προγενέστερος ἐκείνου τοῦ Οἰκοδομήματος. Συγκεφαλαιοῦντες τὰς ὡς ἄνω ἀνασκαφικὰς παρατηρήσεις συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ παλαιοτέρα φάσις τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος, ἡ ὁποία ἀνάγεται εἰς τὴν περίοδον τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ κτίσματος ἰσχυρᾶς δομῆς, διηρημένου εἰς δύο θαλάμους. Ἐκ τῶν τοίχων τούτου ὁ νότιος ἔχει παραβιασθῇ περιληφθεὶς ὑπὸ τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς μέχρι τούτου ἐκτεινομένης προΐμου Ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. Ὁ ἀνατολικὸς σώζεται εἰς ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν συνιστάμενος ἐκ δύο δόμων, τοῦ κατωτέρου ἐκ κροκαλοπαγοῦς λίθου (breccia), τοῦ δὲ ὑπερυψουμένου ἐκ πωρολίθου, ἐκτισμένου κατὰ τὸ ἀκανόνιστον ἰσοδομικὸν σύστημα. Βεβαίως ἡ χρῆσις τοῦ κροκαλοπαγοῦς λίθου δημιουργεῖ ὠρισμένας ὑπονοίας ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτίσματος. Ἡδη ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψις τῆς κατ' ἀποκλειστικότητα ἐντὸς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. χρήσεως τοῦ λίθου breccia πρὸς ἀνοικοδόμησιν κτισμάτων. Τὸ θέμα χρήζει ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ἐφ' ὅσον δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν ἑξαιρέσεις τινάς. Γνωστὸν εἶναι ἐπίσης, ὅτι χρῆσις ὁμοίων λίθων παρατηρήθη εἰς κατασκευὰς τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος¹.

Ἡ νεωτέρα φάσις τοῦ Οἰκοδομήματος, τοποθετουμένη ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ λειψάνων πιστοποιούντων τὴν πρὸς Νότον σμίκρυνσιν τοῦ κτίσματος μετὰ ταυτοχρόνου διανοίξεως θύρας πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην, ὡς ἐπεβεβαιώθη διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῶν προαναφερθέντων λειψάνων κατωφλίου (βλ. σ. 27). Ἡ διαπίστωσις αὕτη ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀναζήτη-

¹ ΑΕ 1958, σ. 14 κέ. καὶ 121, σημ. 1.

σιν ἀρχαίας ὁδοῦ διερχομένης ὀπισθεν τοῦ Μνημείου καὶ πρὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κτίσματος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

ΣΤ. ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Διὰ τῆς ἐν τῷ οἰκοπέδῳ Κακαβᾶ ἀποπερατωθείσης ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης συνεκentrώθησαν εὐάριθμα στοιχεῖα συντελοῦντα εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς διαρθρώσεως τοῦ χώρου ἀπὸ τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου μέχρι καὶ τῶν ἐσχάτων Ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ ἔρευνα ἐστράφη κατὰ κύριον λόγον περὶ τὴν ἀπωτέραν ἱστορίαν τοῦ χώρου καὶ τὴν μορφολογικὴν ἐξέλιξιν τοῦτου διὰ τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος τῶν διαρρυσάντων αἰώνων.

Λείψανα, ἀναγόμενα εἰς τοὺς Ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὑδραυλικῶν κατασκευῶν, δεξαμενῶν καὶ ἄλλων κτισμάτων ἀποσκοπούντων εἰς τὴν ἀποθήκευσιν ὕδατος παρέχουν ἐναργῆ εἰκόνα τῶν ἐκαστοτε οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ χώρου.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 3.40 μ. ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κρασπέδων τῆς παρακειμένης ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου τὸ δάπεδον εὐρυχώρου δεξαμενῆς κατευθύνσεως ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον. Ἡ δεξαμενὴ διὰ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς, τῆς βορείας, ἔβαινε ἐπὶ τοῦ προγενεστέρου Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος (βλ. κάτωψιν, εἰκ. 1). Τμήμα ἀγωγοῦ τομῆς πεταλοσχήμου, πλάτους 0.55 μ. καὶ σφ. ὕψους 0.45 μ. ἀπεκαλύφθη συνδεδεμένον μετὰ τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς. Ὁ κοῖλος πυθμὴν τοῦ ἀγωγοῦ ἔφερεν ἐσωτερικὸν ἐπιχρῖσμα ὑπολεύκου ὑδραυλικοῦ ἀσβεστοκονιάματος. Ἡ δεξαμενὴ εἶχεν ἐν κατόψει σχῆμα τραπέζιου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων βορείας στενῆς πλευρᾶς 2.65 μ. νοτίας 2.55 μ., ἐκάστης δὲ τῶν μακρῶν πλευρῶν 5.80 μ.

Ἡ δεξαμενὴ ἔφερε καλῶς σωζόμενον δάπεδον ἐστρωμένον δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος μετ' ἐνσωματωμένων πηλίνων ψηφίδων χρώματος ἀνοικτοτέφρου ἢ ἐνίοτε καὶ πορτοκαλόχρου, σχηματιζουσῶν θέματα σπειρῶν, κύκλων κ.ἄ.¹ Ἐπικλινῆς ταινία κονιάματος

συνέδεε τὸ δάπεδον πρὸς τοὺς περιβάλλοντας κεκονιαμένους τοίχους. Οἱ τοῖχοι ἐσώζοντο εἰς μέγιστον ὕψος 0.30 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τούτων δὲν ὑπερέβαινε τὰ 0.50 μ. Ἐξωτερικῶς οὗτοι διέσωζον πορφυροῦν χρωματισμόν, ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς ὑπὸ τὴν γῆν κρυπτομένης κεκονιαμένης θεμελιώσεως. Τὰ ἐντετοιχισμένα ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς ὀστρακα ἀνάγονται εἰς τὴν ὕστεραν Ἑλληνιστικὴν περίοδον².

Ὑπὸ τὴν θεμελίωσιν τῆς νοτίας πλευρᾶς ταύτης διὰ γενομένης τομῆς ἀπεκαλύφθη ἑτέρα δεξαμενὴ, ἀπιοειδής, καλυπτομένη κατὰ τὸ ἐκ διαμέτρου 0.71 μ. χεῖλός της ὑπὸ πλακὸς πωρολίθου, διαστάσεων 0.85 × 0.70 × 0.20 μ. Ἡ πλάξ εἶχε τοποθετηθῆ ἐπιμελῶς ἐπὶ τοῦ ἄνω στομίου τῆς δεξαμενῆς, οὕτως ὥστε νὰ ἐδραιωθῇ ἀσφαλῶς ἡ θεμελίωσις τοῦ ὑπεράνω Ρωμαϊκοῦ κτίσματος. Κατὰ τὸν ἐπακολουθήσαντα καθαρισμὸν τοῦ ἄνω ἡμίσεος ταύτης (ἀνυπέρβλητοι τεχνικαὶ δυσχέρειαι ἐματαιώσαν τὴν πλήρη ἐκκένωσιν τῆς δεξαμενῆς) οὐδὲν ὀστρακὸν ἀνευρέθη. Πάντως ὁ πυθμὴν τῆς ἐνετοπίσθη εἰς τὰ 5 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ στομίου. Ἡ κάτωθεν διανοιγομένη κοιλία συνέτεινε εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ εἰδικοῦ ταύτης σχήματος

impluvium ἢ δεξαμενὴ. Βλ. ΑΕ 1958, σ. 122, εἰκ. 204.

² Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐν ἐκ τῆς θέσεως ταύτης περισυλλεγὲν πῆλινον θραῦσμα ἀγγείου, ὃπερ καὶ ἀποτελεῖ στοιχεῖον χρονολογήσεως τῆς περιόδου ἀνεγέρσεως τοῦ κτίσματος. Τὸ θραῦσμα ἐξ ἀγανώτου ὕδριος (;) σφύεται εἰς τμήμα τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν χειλέων. Ὁ λαιμὸς ἐμφανίζει διεύρυνσιν πρὸς τὰ ἄνω, ὅπου καὶ τὰ χεῖλη τοῦ ἀγγείου. Ταῦτα διχάζονται εἰς δύο διακοσμητικὰ μέλη, ἐξ ὧν τὸ ἐν ὀρθοῦται ἀκολουθοῦν τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ τὸ ἕτερον καμπτόμενον νεύει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ πηλὸς τοῦ θραύσματος, ὑπέρυθρος πορτοκαλόχρους, περιέχει κόκκους γύψου, ἔνδειξις δηλοῦσα τὴν ἐκ Νότου εἰσαγωγὴν τοῦ ἀγγείου, ἐξ Ἀλεξανδρείας ἢ καὶ Κυρηναϊκῆς. Τεχνοτροπικὰς ὁμοιότητας παρέχουν τὰ χεῖλη λεκανίδων ἐκ τῆς Ἀγορᾶς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος μετὰ χειλέων πρὸς τὰ ἔξω νεύόντων. Τὰ παλαιότερα παραδείγματα ἀνάγονται εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, μὲ τύπους χειλέων ἐπιπέδους ἄνω, κεκοσμημένων δι' ἐμπιέστων κυματοειδῶν γραμμῶσεων (βλ. Hesperia 3, 1934, σ. 468 - 470. Βλ. ἰδίᾳ τὰ θραύσματα C 65, C 66 καὶ D 67 ἐν εἰκ. 122). Ἡ ἐντὸς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. χρονολόγησις τοῦ θραύσματος μᾶς ὑποχρεοῖ, ὥς φυσικόν, νὰ καταβιβάζωμεν τὴν χρονικὴν τοποθέτησιν ἀνεγέρσεως τῆς δεξαμενῆς εἰς τοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους.

¹ Τοιαύτην κατασκευὴν ἔχει καὶ τὸ ἀνευρεθὲν ἐν τῇ ἀνασκαφῇ Συντάγματος κτίσμα, χαρακτηριζόμενον ὡς

(εἰκ. 1, τομὴ Β - Β). Δύο σήραγγες συνέδεον ταύτην μὲ ἄλλας ὁμοίου σχήματος δεξαμενάς. Ἐπίχρισμα ἐξ ὑπολεύκου ὕδραυλικοῦ κονιάματος ἐκάλυπτε τὸ ἐσωτερικὸν τῆς δεξαμενῆς, ἡ ὁποία εἶχε λαξευθῇ ἐντὸς τοῦ σκληροῦ ἀργολιθικοῦ σχιστολίθου.

Τοιοῦτοι τύποι δεξαμενῶν ἐντοπίζονται συγχρότητα εἰς τὰς Ἀθήνας, μάλιστα δέ, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι σκληρόν, ἐξ ἀργολιθικοῦ σχιστολίθου. Συνήθως ἀνευρίσκονται καθ' ὁμάδας συνδεδεμέναι δι' ἀγωγῶν, χάριν μεγαλύτερας ἀποθηκεύσεως ὕδατος¹.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἀνάλογος κατασκευή, ἀδημοσίευτος, ἀνευρεθεῖσα εἰς τὸν Κεραμεικόν. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε συγκεντρωθέντων ἀνεπαρκῶν στοιχείων, ἐλαχίστων διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν διερεῦνησιν τοῦ θέματος, προκύπτει ὅτι τινὲς τῶν δεξαμενῶν κατεσκευάζοντο καὶ συνετηροῦντο πιθανώτατα ὑπὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ δημοσίου, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῆς ἀνευρέσεως παρομοίων ἀποθηκῶν ὕδατος εἰς ἐπικαίρα σημεῖα τῆς πόλεως, ὡς ὁ Κεραμεικὸς καὶ ἡ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν². Σήμερον πιστεύεται ὅτι αἱ παλαιότεραι ἐκ τῶν δεξαμενῶν ἀνάγονται εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα.

Τέλος, εἰς τὴν ὑστέραν Ρωμαϊκὴν περίοδον ἀνήκει ἓν εἰσέτι κτίσμα ὕδραυλικῆς ἐγκαταστάσεως ἀναφανὲν εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου. Πρόκειται περὶ δύο δωμάτιων κατευθύνσεως ΝΔ. - ΒΑ., τῶν ὁποίων τὸ νοτιώτερον δὲν ἀπεκαλύφθη πλήρως, καθόσον εἰσεχώρει ὑπὸ τὰ γειτνιάζοντα οἰκόπεδα (βλ. κάτοψιν εἰκ. 1). Τὸ μῆκος τῆς ἀποκαλυφθείσης ἐγκαταστάσεως ἀνέρχεται εἰς τὰ 3.30 μ. τὸ δὲ πλάτος εἰς τὰ 2.21 μ. Τὸ νότιον δωμάτιον διαχωρίζεται τοῦ βορείου διὰ μεσοτοιχίας πλάτους 0.20 μ., συνισταμένης ἐξ ὀπτῶν πλίνθων στερεομένων διὰ κονιάματος (βλ. πίν. ΙΑα). Τοῦτο ἐσώζετο εἰς μέγιστον ὕψος 1.35 μ., οἱ δὲ τοῖχοι ἔφερον ἐσωτερικῶς ἐπίχρισμα ἐκ κονιάματος πάχους 0.03 μ. Τὸ δάπεδον ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ πηλίνων ὀπτῶν πλακῶν διαστάσεων 0.42 × 0.47 μ. Αἱ γωνίαι τοῦ δαπέδου μετὰ τῶν πέριξ

τοιχῶν ἐφέροντο λοξότοιμοι, ὡς συνηθίζεται εἰς ἀπάσας ἐν γένει τὰς δεξαμενάς. Ἡ ἐνταῦθα ὑπαρξίς δεξαμενῆς πιστοποιεῖται ἐξ ἄλλου καὶ διὰ τῆς ἀνευρέσεως δύο ἀγωγῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκκινουῦντες ἐκ τῆς μεσοτοιχίας ἔβαινον πρὸς ΒΑ., ἐντὸς τοῦ βορείου δωματίου. Ὁ εἰς ἐκ τῶν ἀγωγῶν ἀπετελεῖτο ἀπὸ καλυπτῆρας λακωνικοῦ τύπου, ἀνοίγματος 0.16 μ., τοποθετημένους μὲ τὴν κυρτὴν ἐπιφάνειαν πρὸς τὸ δάπεδον. Ὁ ἕτερος, τοῦ ὁποίου διεσώθη μικρὸν τμήμα, ἀπηρτίζετο ἐκ κυλινδρικών σωλήνων ἐσωτερικῆς διαμέτρου 0.09 μ. (βλ. πίν. ΙΑα).

Τὸ βόρειον δωμάτιον ἔχει ἐν κατόψει λίαν ἀσύμμετρον σχῆμα (βλ. κάτοψιν εἰκ. 1). Οἱ τοῖχοι εἶχον κονιαθῇ καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ νότιον δωμάτιον. Τὸ δάπεδον, διὰ τοῦ ὁποίου διήρχοντο οἱ προαναφερθέντες ἀγωγοί, ἐκαλύπτετο ὑπὸ ὀπτῶν πηλίνων πλακῶν, διαστάσεων 0.42 × 0.47 μ. καὶ 0.39 × 0.20 μ., στερεομένων διὰ κονιάματος.

Ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἀνευρεθέντων ἀντικειμένων σημειοῦται τεθραυσμένη μαρμαρίνη λεκανίς, βάσις κίονος μικρᾶς διαμέτρου καὶ πλῆθος ὀστράκων ἐξ ἀγγείων τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου. Ταῦτα καὶ ἐν νόμισμα χαλκοῦν, ἐφθαρμένον λίαν, κατὰ τὴν διευθυντήριαν τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἀντωνιανόν, χρονολογοῦν τὸ ὄλον συγκρότημα ἐντὸς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ζ. ΣΠΟΡΑΔΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν Ψαρομηλίγγου 9 καὶ Καλογήρου Σαμουήλ προέρχονται τὰ κάτωθι εὐρήματα, ἀποκαλυφθέντα εἰς διάφορα σημεῖα αὐτοῦ καὶ παραδοθέντα εἰς τὴν Γ' Ἐφορείαν ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τῶν ἐργατῶν ἐκσκαφῆς:

1) Τμήμα πυξοειδοῦς σκύφου συγκεκολλημένου ἐκ πολλῶν θραυσμάτων. Σωζ. μῆκος χειλέων 0.091. Ὑψος 0.063 μ. Πάχος: χειλέων 0.005, βάσεως 0.006 μ. Ἐπὶ τῆς κοιλίας διακόσμησις διαγράμμων παραλληλογράμμων. Ἡ ἐπὶ τῆς κοιλίας κυλινδρική λαβὴ κοσμεῖται διὰ σειρᾶς στιγμῶν. Ὑπὲρ τὴν λαβὴν ζώνη ἀβακωτῇ πλαισιουμένη ὑπὸ ζεύγους γραμμῶν, περιθέουσα τὴν ἄνω κοιλίαν τοῦ ἀγγείου. Ὑπὲρ τὴν βάσιν πλατεῖα μελαμβαφῆς ζώνη. Γάνωμα

¹ ΑΔ 18, 1963, σ. 32 (Οἰκόπεδον ὁδοῦ Ἀθηνᾶς ἀριθ. 29).

² Agora Picture Book No 11, M. LANG, Waterworks in the Athenian Agora, 1968.

μέλαν, ἐξίτηλον εἷς τινα σημεία, ἐσωτερικῶς μελανόφαιον (πίν. IBγ).

2) Θραύσμα γεωμετρικοῦ ἀμφορέως προερχόμενον ἐκ τοῦ χείλους καὶ τοῦ λαιμοῦ. Σωζόμενον μῆκος χείλους 0.253 μ. Σωζ. ὕψος 0,06 μ. Πάχος 0.016 μ. Περί τὸ χεῖλος μέλαν γάνωμα.

3) Δύο θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ γεωμετρικοῦ ἀμφορέως. Ἐπὶ τῆς πορτοκαλλόχρου ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου ἀνὰ δύο ὁμόκεντροι κύκλοι καστανοῦ γανώματος διὰ διαβήτου.

4) Ἐξ θραύσματα ἐκ τῆς ἄνωθεν τῆς βάσεως κοιλίας γεωμετρικοῦ ἀγγείου. Πάχος πηλοῦ 0.005 - 0.007 μ. Διὰ καστανερύθρου γανώματος ἐξωγραφημένα τρίγωνα περὶ τὴν κάτω κοιλίαν τοῦ ἀγγείου.

5) Θραύσμα ἐκ τῆς κάτω κοιλίας γεωμετρικοῦ ἀγγείου, διαστάσεων 0.146 × 0.10 μ. Πάχος 0.007 μ. Ἐπὶ τῆς καστανομελαίνης ἐπιφανείας ἐξηρημένη ζώνη περιέχουσα τέσσαρας παραλλήλους γραμμὰς καστανοῦ χρώματος.

6) Δύο θραύσματα ἐκ τῆς κοιλίας γεωμετρικοῦ ἀγγείου. Πάχος πηλοῦ 0.009 μ. Διακόσμησις ἐκ λεπτῶν ζωνῶν, δικτυωτῶν ρόμβων καὶ τεθλασμένης γραμμῆς.

7) Θραύσμα ἐκ τοῦ κάτω τμήματος γεωμετρικοῦ ἀγγείου. Σώζεται μέρος τῆς περιφερείας τῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως (σωζ. μῆκος περιφ. 0.16 μ.), ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔχνη δύο ὁμοκέντρων κύκλων. Δύο ζῶναι περιθέουν τὴν ἐξηρημένην ἐπιφάνειαν τῆς κάτω κοιλίας τοῦ ἀγγείου.

8) Θραύσμα βάσεως καὶ κοιλίας γεωμετρικοῦ ἀγγείου, σωζ. μήκους περιφερείας 0.116 μ. Ἐπὶ τῆς κοιλίας παράλληλοι ζῶναι πορτοκαλλόχρου καὶ υπομέλανος χρώματος.

9) Τρία θραύσματα ἐκ διαφόρων γεωμετρικῶν ἀγγείων, δύο ἐκ κοιλῶν καὶ ἓν ἐκ τοῦ χείλους μικροῦ ἀγγείου, διακεκοσμημένα διὰ περιφερειακῶν ζωνῶν.

10) Κοτύλη - πυξίς ἐλλιπὴς κατὰ τὸ πλεῖστον, συγκεκολλημένη ἐκ πολλῶν θραυσμάτων (πίν. IB δ). Ἐσωτερικὴ διάμετρος χειλῶν 0.081 μ. Σωζ. μέγιστον ὕψος 0.049 μ. Μέγιστον πάχος πηλοῦ 0.004 μ. Σφίζονται μόνον αἱ ἀποφύσεις τῶν ἐλλειπουσῶν λαβῶν. Ὁ πηλὸς ὑποκίτρινος, οὐχὶ ἀττικὸς, ἔφερε δυσδιάκριτον διακόσμησιν λόγῳ τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ βερνικίου. Τὸ πῶμα σφίζεται ἄνευ τοῦ κομβίου. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πῶματος ἐξίτηλος διακό-

σμησις ἐκ δυσδιακρίτων κύκλων καὶ παρὰ τὸ χεῖλος ἐκ λοξῶν παραλλήλων πλατειῶν γραμμῶν. Ἐσωτερικῶς ἄνευ γανώματος¹.

11) Πηλίνη ἀγνύς, ὕψους 0.086 μ. διαμέτρου βάσεως 0.034 μ. Σχήμα κωνικόν, ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν παραπληρωματικὴν ἐπιφάνειαν. Χρῶμα πηλοῦ τεφροκίτρινον.

12) Πηλίνη κωνικὴ ἀγνύς, ἀποκεκρουμένη κατὰ τὴν παραπληρωματικὴν ἐπιφάνειαν, ἐφ' ἧς καὶ μία ὀπή (πίν. IB ε, ἀριστερά).

13) Πηλίνη πυραμιδοειδὴς ἀγνύς, ὕψους 0.086 μ. Ἡ βάσις παραλλήλογραμμος, διαστάσεων 0.04 × 0.02 μ. Αἱ ἄκμαι τῶν πλευρῶν, ὅπου τέμνονται πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τὴν βάσιν, εἶναι ἀπεστρογγυλευμένα. Χρῶμα πηλοῦ ὑπέρυθρον (πίν. IB ε, δεξιά).

14) Λαβὴ ἀμφορέως πεπλατυσμένη, σφωομένη μετὰ τμήματος χειλῶν. Σωζ. μῆκος 0.185 μ. πλάτος 0.051 μ. πάχος 0.027 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς λαβῆς ἐντὸς δύο δίσκων ἀνὰ ἓν ἔκτυπον στοιχεῖον Δ. Προφανῶς, πρώτη προσπάθεια σφραγίσεως τῆς λαβῆς ὑπῆρξεν ἀνεπιτυχής, δι' ὃ καὶ αὕτη ἐπανελήφθη. Χρῶμα πηλοῦ καστανέρυθρον (πίν. IB ε, μέσον).

Κατὰ τὴν VIRGINIA GRACE ἡ σφραγὶς αὕτη εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὰς ἀδημοσιεύτους SS. 11342 καὶ 11334 ἐκ τῆς Ἀγορᾶς, ἀνευρεθείσας ἐν ἐπιχώσει τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἐξ ἐπιχώσεως τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., τοῦ φρέατος F 11:2 τῆς Ἀγορᾶς², προέρχεται ἑτέρα σφραγίς, ἡ 11240, μετὰ τὸ αὐτὸ ἔκτυπον στοιχεῖον. Τὸ ψηφίον Δ ὑφίσταται εἰς μίαν ἀκόμη λαβὴν, πιθανῶς Θασιακὴν, ἡ ὁποία ἐν Études Thasiennes, IV, δημοσιεύεται ὑπ' ἀριθ. 2191³. Ἀξιοσημεῖωτος ἡ ὁμοιότης τῆς λαβῆς πρὸς ἄλλας Θασιακὰς ἐσφραγισμένας μετὰ διάφορα ψηφία, ἀνευρεθείσας εἰς Πύκνα ἐν στρώσει κατερχομένη μέχρι τοῦ 340 π.Χ. καὶ δη-

¹ Μετὰ σχετικὰς ἀναλογίας ἡ κοτύλη - πυξίς 11 (T. 3231) ἐκ τοῦ τάφου 159 τῆς Κορίνθου, τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος - Corinth, XIII, 1964, εἰκ. 12.

² Περί τῆς ἐπιχώσεως τοῦ φρέατος βλ. The Athenian Agora, IV, 1958, RICHARD HUBBARD HOWLAND, Greek Lamps and Their Survivals, σ. 238.

³ ANNE MARIE BON - ANTOINE BON - VIRGINIA GRACE, Les timbres amphoriques de Thasos, Études Thasiennes, IV, 1957, σ. 500.

μοσιευομένας ἐν *Hesperia Suppl. X*, πίν. 78, ὑπὸ ἀριθμοὺς 234 - 237.

15) Δύο πῆλιναι βάσεις δξυπυθμένων ἀμφορέων, διάτρητοι κάτωθεν, σφζομένου ὕψους 0.09 μ. τῆς μᾶς καὶ 0.058 μ. τῆς ἐτέρας.

16) Κωνικὸν σφονδύλιον διάτρητον. Σωζόμενον ὕψος 0.02 μ. Διάμετρος βάσεως 0.031 μ. Ἀποκεκρουμένον ἐλαφρῶς κατὰ τὴν κορυφὴν ὡς καὶ τὴν κωνικὴν ἐπιφάνειαν. Ἰχνη ἐξιτήλου καστανερύθρου γανώματος¹ (πίν. ΙΓ γ).

17) Λύχνος ἐλλιπὴς κατὰ τὴν ἄνω κοιλίαν. Μῆκ. 0.091 μ., ὕψος 0.039 μ., πλάτος 0.062 μ. Ἀποκεκρουμένος κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς κοιλίας, στερούμενος παντελῶς λαβῆς. Ἡ μύξα ἐπιμήκης, ἡ ὀπὴ μικρά. Βάσις δισκοειδής. Ἐξωτερικῶς ἄνευ γανώματος. Ἐσωτερικῶς σκοτεινὸν καστανὸν γάνωμα² 4ος π.Χ. αἰών (πίν. ΙΓ ε).

18) Συμπαγὲς ἀλάβαστρον ἐξ ὑποκιτρίνου πωρολίθου, συναποτελούμενον ἐκ δύο θρασμάτων καὶ ἐλλιπὲς κατὰ τὸ ἄνω μέρος. Σωζόμενον ὕψος 0.313 μ. Μεγίστη διάμετρος κοιλίας 0.073 μ. Ἡ ἄνω κοιλία περιθέεται ὑπὸ πέντε ἀναγλύφων ταινιῶν 4ος π.Χ. αἰών² (πίν. ΙΓ β).

19) Θραῦσμα μαρμαρίνου πινακίου, σφζομένης περιφερείας χειλέων 0.091 μ. Πάχος 0.004 μ.

20) Μαρμάρινον θραῦσμα ἐγγεγλυμμένον. Σφζ. ὕψος 0.20 μ., πλάτος 0.10 μ., πάχος 0.05 μ. περίπου. Ἡ παράστασις, λίαν ἐλλιπής, εἰκονίζει βραχίονα ἀνδρικής μορφῆς (;).

21) Πῆλινον ἀγαλμάτιον γυμνῆς ἀνδρικής μορφῆς. Σφζόμενον ὕψος 0.069 μ. Πάχος πηλοῦ 0.003 - 0.004 μ. Ἐλλιπὲς κατὰ τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ ἄνω καὶ κάτω ἄκρα, φέρει ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας καστανερύθρου στιλπνὸν γάνωμα. Ἡ ἐν γένει κίνησις τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ προτεταμένου θώρακος δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἀθλητήν³ 3ος μ.Χ αἰών (πίν. ΙΓ δ).

Η. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝΤΟΣ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ

Ἡ τοποθεσία, ὅπου κεῖται τὸ οἰκοπέδον, ἐμφανίζει γενικῶς ἐδαφικὴν κλίσιν ἀπὸ Ν. - Β.,

¹ Παρόμοιον, καίτοι μεγαλύτερον μετὰ διαφόρου χρωματισμοῦ, σφονδύλιον τῆς Ἀγορᾶς ἐν *Hesperia* 18, 1949, σ. 340, πίν. 101, ὑπ' ἀρ. 130.

² Βλ. συμπαγὴ ἀνάλογα ἀγγεῖα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Μνημείου τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐν ΑΕ 17, 1961/2, Χρονικά, σ. 35.

καθισταμένην ἔτι σαφεστέραν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Διπύλου μέχρι καὶ τῆς παραλλήλου πρὸς Βορρᾶν, ὁδοῦ Πειραιῶς. Τὸ ἔδαφος τῶν δύο ἀνωτέρω θέσεων παρουσιάζει σημαντικὴν διαφορὰν ἐπιφανειῶν μὲ ταπεινότεραν βεβαίως τὴν στάθμην τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς. Εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν βορείως ταύτης θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ὁ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διαρρέων τὴν περιοχὴν χεῖμαρρος Κυκλοβόρος.

Γενικῶς τὸ ἔδαφος τῆς περιοχῆς ἐμφανίζεται στερεώτατον ὡς συνιστάμενον ἐξ ὑποπρασίνου μαλακοῦ καί, βαθύτερον, σκληροῦ ἀργολιθικοῦ σχιστολίθου (κιμηλιά). Ἐντὸς τοῦτου διηνοίγοντο ἐνίοτε οἱ λακκοειδεῖς τάφοι τῶν θαπτομένων νεκρῶν, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ τάφροι, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο αἱ πῆλιναι σωληνώσεις τῶν ὑδραγωγῶν.

Ἡ ἐν τῷ οἰκοπέδῳ διεξαχθεῖσα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐνεφάνισε τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ἔδαφους. Ἐπιπροσθέτως παρατηρήθη ὅτι κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν ταφῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ἡ κιμηλιά δὲν ἦτο γυμνὴ ἀλλ' ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἐπιχώσεως μικροῦ πάχους. Ἡ ἐπιχώσις αὕτη, σὺν τῷ χρόνῳ αὐξηθεῖσα, συνετέλει εἰς τὴν ἀνόρυξιν τάφων οὐχὶ ἐντὸς τῆς κιμηλιάς, ὡς ἐγένετο ἀρχικῶς, ἀλλ' ἐν τῷ ἐπισυσσωρευμένῳ χωματίνῳ μανδύϊ. Τὸ αὐτὸ ἴσχυε καὶ διὰ ὑδραγωγούς, οἵτινες δεικνύουν λίαν πιθανὰς θέσεις διελεύσεως ἀρχαίων ὁδῶν.

Διὰ τοῦ ἐν τῇ νοτίᾳ πλευρᾷ τοῦ οἰκοπέδου ἀποκαλυφθέντος λιθίνου ὑδραγωγοῦ καθίσταται λίαν ἀσφαλὴς ἡ ἐνταῦθα διέλευσις ὁδοῦ, κατευθύνσεως ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν. Ἡ ὁδὸς αὕτη, πιθανῶς διερχομένη διὰ τῶν Ἡρίων πυλῶν, ἔβαινε ἐφαπτομένη τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος, συνεχίζουσα καὶ περαιτέρω τὴν πρὸς Βορρᾶν πορείαν της. Ἡ χρῆσις ταύτης φαίνεται ὅτι διεκόπη κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, ὡς δεικνύουν αἱ ἐν τῷ ὁδοστρώματι ἐσφηνωμένοι λίγκυθοι.

Εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος θὰ πρέπει νὰ ἀνήκῃ ἑτέρα ἀναζητουμένη ὁδός, κατευθύνσεως ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, διερχομένη νοτίως τῶν περιγραφεισῶν κατασκευῶν, τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τοῦ Μνημείου. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ δύο δεδομένων: ἅφ' ἑνὸς μὲν ὁ ἐπὶ τοῦ Μνημείου ὄρος ἀνευρέθη ἐστραμμένος πρὸς Νότον, ἅφ

έτερου δὲ εἰς τὸ Βορειοδυτικὸν οἰκοδόμημα τῆς β' οἰκοδομικῆς φάσεως παρετηρήθησαν ἱχνη κατωφλίου ἐπὶ τῆς νοτίας τούτου πλευρᾶς.

Τρίτη τέλος ὁδὸς δύναται νὰ ὁρισθῇ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου. Αὕτη, ἐκκινουῖσα ἐκ τοῦ Διπύλου, ἔβαινε δι' εὐθείας γραμμῆς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, εἰς σχετικῶς βραχεῖαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Θεμιστοκλείου περιβόλου.

Τὴν ἐντεῦθεν διέλευσιν ἀρχαίας ὁδοῦ ἀντελήφθησαν ἐνωρὶς οἱ παλαιοὶ ἐρευνῆται, καίτοι ἐστεροῦντο οὐσιαστικῶν δεδομένων¹. Παρὰ ταῦτα σήμερον ἐπιβεβαιοῦται ἡ διατυπωθεῖσα ἤδη ἄποψις, καθ' ἣν θὰ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ὑπαρξὶς ἀρχαίας ὁδοῦ ὑπὸ τὴν σήμερον ἐν χρήσει ὁδὸν Ψαρομηλίγγου, διερχομένης βορείως τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος, ἐφαπτομένη δὲ καὶ τῆς προσόψεως τοῦ Μνημείου. Τοῦτο θὰ εἶχεν ἰδρυθῇ, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐπὶ σημείου συχναζομένου καὶ ὁδικῶς προσιτοῦ, τῇ βοηθείᾳ διερχομένης μέσφω τῶν τάφων ὁδοῦ.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙ ΤΑΣ ΗΡΙΑΣ ΠΥΛΑΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Α. ΛΕΙΨΑΝΑ ΑΡΧΑΙΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Ἡ σπουδαιότης τῶν ἐπὶ τῆς ἐφορείας τοῦ ἀειμνήστου Ἱ. Θρεψιάδῃ ἀποκαλυφθεισῶν ἀρχαιοτήτων κατανοεῖται πληρέστερον ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ βαθμιαίως περὶ τὸν πυρῆνα τῆς σπουδαιότητος ὁδοῦ τῶν Ἡρίων ἀναπτυχθὲν Ἀθηναϊκὸν νεκροταφεῖον, ἥτοι τὸ κατὰ μῆκος τῆς συνδεούσης τὰς Ἡρίας πύλας μετὰ τοῦ Ἰππίου Κολωνοῦ ἐκτεταμένης ὁδοῦ. Τὸ ὡς ἄνω νεκροταφεῖον, ἀποδῶσαν κατὰ χρονικὰ διαστήματα πλοσυρώτατα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα, δύναται νὰ λογισθῇ ὡς ἐν τῶν σημαντικωτέρων τῆς ἀρχαίας πόλεως τῶν Ἀθηνῶν.

Αἱ ἐσχάτως ἀποκαλυφθεῖσαι ἀρχαιότητες κεῖνται εἰς ἀπόστασιν 170 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ Διπύλου. Ἐκεῖθεν ἐκκινοῦν τὸ ἀρχαῖον τεῖχος κατ' ἀρχὰς μὲν ἔβαινε πρὸς τὰ Βορειοανατολικά, ὕστερον δὲ καμπτόμενον δις (;) ἐστρέφeto πρὸς Ἀνατολάς, διερχόμενον περὶ τὰ 40

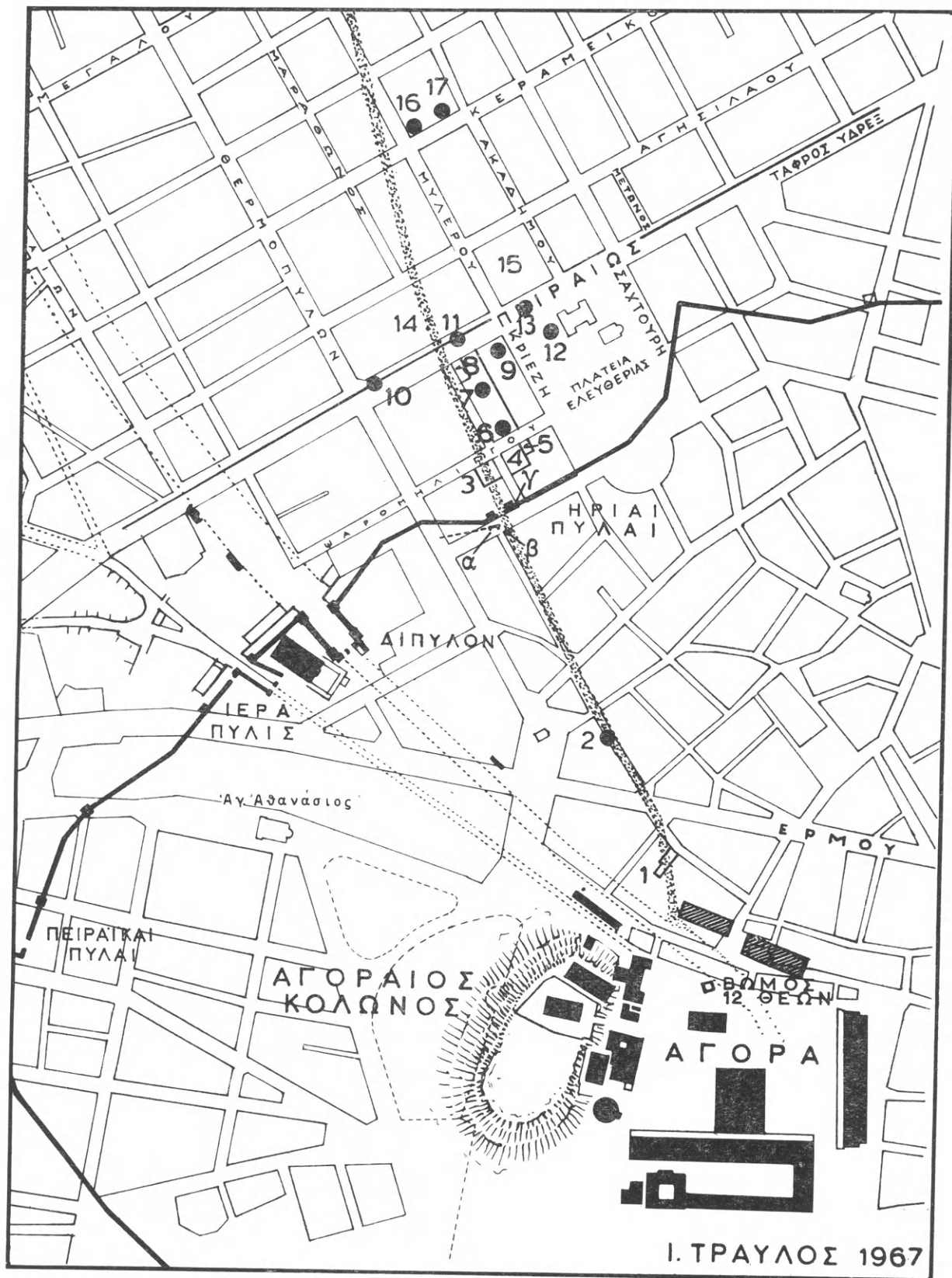
περίπου μέτρα νοτίως τοῦ ἀνασκαφέντος οἰκοπέδου. Ἡ περαιτέρω πορεία τοῦ ἀρχαίου τείχους, ὡς συνάγεται ἐκ προσφάτων παρατηρήσεων, διαγράφεται μὲ κατεύθυνσιν Α. - Δ. μέχρις ὅτου καὶ πάλιν στρεφόμενον ἔβαινε πρὸς Βορρᾶν. Τοιουτοτρόπως, διὰ διαδοχικῶν κάμψεων τὸ τεῖχος ἐσχημάτιζεν ἐσοχὴν, ἐντὸς τῆς ὁποίας περιλαμβάνετο ἱκανὴ ἔκτασις (εἰκ. 4), ὁριζομένη ἀπὸ τῆς θέσεως τῆς ἡμετέρας ἀνασκαφῆς μέχρι καὶ τῆς πλατείας Ἐλευθερίας (ἡ ἰδίᾳ πλατεία φέρει καὶ τὰς παλαιότερας ὀνομασίας Λουδοβίκου εἰτα δὲ Κουμουνδούρου).

Ἐκ τῶν παραδεδομένων διαφωτιστικῶν περιγραφῶν γνωρίζομεν σήμερον, μετὰ σχετικῆς ἀκριβείας, ὀλίγας θέσεις, ἐνθα κατὰ τὸν παρελθόντα κυρίως αἰῶνα ἐπεσημάνθησαν λείψανα τοῦ ἀρχαίου τείχους. Τὰ λείψανα ταῦτα ἀνήκοντα προφανῶς εἰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους, ὅποτε τὸ τεῖχος εἴτε ἀνεκαινίζετο εἴτε διὰ νεωτέρων ἐπεμβάσεων ἥλλασσε θέσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸ παλαιότερον, κλασσικόν, δύνανται νὰ διαχωρισθοῦν εἰς δύο κυρίως κατηγορίας. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν κατηγοριῶν τούτων περιλαμβάνει ἐρείπια εὐρισκόμενα εἰς στενὴν σχέσιν μετὰ τοῦ καθ'αυτὸ περιβόλου τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἐνῶ ἡ δευτέρα χαρακτηρίζεται ἀπὸ λείψανα, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν στεροῦνται οἰασδήποτε σχέσεως πρὸς τὸ ἀρχαῖον τεῖχος, ἄλλα δὲ ἐνωρὶς ἀπεδείχθησαν μεταγενέστερα, ὡς περιέχοντα οἰκοδομικὰ ὕλικά πιστοποιοῦντα τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν εἰς νεωτέρους χρόνους.

Ἐκ τῶν γνωστῶν ἐρειπίων τῶν δυναμένων νὰ συνδεθοῦν μετὰ τοῦ Θεμιστοκλείου περιβόλου ἀναφέρεται πρῶτον, τμήμα τείχους, εὐρεθὲν κατὰ τὸ 1894 παρὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ψαρομηλίγγου καὶ Ἀσωμάτων², ἐπικυροῦν τὴν ἄποψιν, καθ' ἣν τὸ ἀρχαῖον τεῖχος ἐκκινοῦν ἐκ τοῦ Διπύλου κατηυθύνετο διὰ δύο (;) κάμψεων πρὸς τὴν γωνίαν τῶν προαναφερθεισῶν ὁδῶν, βαῖνον εἰτα πρὸς Ἀνατολάς, ὅπου τοποθετεῖται μία ἐκ τῶν πυλῶν τοῦ τείχους. Ἡ θέσις τῆς πύλης ὀρίζεται παρὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Διπύλου καὶ Καλογήρου Σαμουήλ (τέως Βασιλέως Ἡρακλείου).

¹ Βλ. ΑΜ 18, 1893, πίν. V, 1.

² ΑΜ 19, 1894, 529, πίν. ID3.



Εἰκ. 4. Τμήμα ἐκ τοῦ χάρτου τῆς εἰκ. 7. Τὸ πρὸ τῶν Ἡρώων πυλῶν ἀρχαῖον νεκροταφεῖον.

Ἡ περαιτέρω πορεία τοῦ τείχους ἀπεδείχθη πλέον ὅτι ἠκολούθει κατεύθυνσιν Α. - Δ.¹, ἐντεῦθεν τῆς νῦν πλατείας Ἐλευθερίας. Εἰς τὴν πλατείαν Ἐλευθερίας, ἴσως εἰς τὸ νότιόν της τμήμα, ὁ LOLLING ἐσημείωσεν ἵχνη τοῦ Θεμιστοκλείου τείχους ὑπὸ τὴν οἰκίαν τοῦ Θεοδώρου Στεφάνου. Ἡ ἐκεῖ ἀναγνώρισις τοῦ κλασσικοῦ τείχους τοῦ 5ου αἰῶνος ἐπιστοποιήθη καὶ διὰ τῆς ἀνευρέσεως μιᾶς ἐντετειχισμένης ἀρχαϊκῆς ἐπιγραφῆς· αὕτη ἀνῆκεν εἰς σῆμα τῶν Προπερσικῶν χρόνων². Ἐν τέλει εἰς τὴν πλατείαν Ἐλευθερίας τὸ τεῖχος μετέβαλλε καὶ πάλιν πορείαν κλίνον ἰσχυρῶς πρὸς Βορρᾶν, ὡς ἐπεβεβαιώθη διὰ τῶν λειψάνων, τὰ ὅποια προσωπικῶς διεπίστωσεν ὁ STUART³ κατὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Σαχτούρη καὶ Κορίννης⁴ (βλ. εἰκ. 6). Στενῶς συνδεδεμένον μετὰ τῆς ἀνωτέρω ομάδος ἐρειπίων δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἐν εἰσέτι τμήμα ἐκ τοῦ Κονωνείου τείχους, ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Α. BRÜCKNER βορείως τῆς παρὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Διπύλου καὶ Βασιλέως Ἡρακλείου πύλης, ὡς αὕτη καθωρίζετο ὑπὸ τοῦ JUDEICH.

Ἐρείπια ἀνήκοντα εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν μᾶς ἔχουν παραδοθῇ ὀλιγότερα. Αἱ σχετικαὶ περιγραφαὶ μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῆς ὑπάρξεως πύργου περὶ τὰ 75 μ. ΝΑ. τῆς θέσεως τῆς προαναφερθείσης πύλης, ὁ ὁποῖος ἐσημειώθη ὑπὸ τοῦ STRANTZ⁵. Ὁ JUDEICH ἀναφερόμενος εἰς τὸ λείψανον ἀποκλείει τὴν ἀπόδοσιν τούτου εἰς τὸν Θεμιστοκλείου περίβολον. Ἐτέρα θεμελίωσις τείχους μᾶς παρα-

δίδεται ὑπὸ τοῦ Ν. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ἀπεκάλυψε κατόπιν ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Διπύλου, ἐναντι ἀκριβῶς τοῦ ἀνοίγματος τῆς ὁδοῦ Λεωκορίου⁶ (βλ. εἰκ. 4, α). Τὸ τεῖχος, ἀποκαλυφθὲν εἰς ἱκανὴν ἔκτασιν, ἔβαινε πρὸς Δυσμᾶς, διερχόμενον διὰ τῆς αὐλῆς οἰκίας κειμένης εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Διπύλου καὶ Ἀσωμάτων. Ὡς ἐκ τῆς κατασκευῆς τούτου, διακρινομένης διὰ τὴν ἐνσωμάτωσιν παλαιῶν καὶ νεωτέρων οἰκοδομικῶν μελῶν, ἐξήχθη τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐπισκευῆς ἢ ὀχυρωματικῆς προσθήκης τῶν χρόνων τοῦ Βαλεριανοῦ. Ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ ἐντετειχισμένων ἀρχαιοτέρων μελῶν προέρχεται καὶ τὸ γνωστὸν ἐπίγραμμα τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου (ἀριθ. 12745, 12746, 12747) τὸ ἀφιερωθὲν εἰς τοὺς ἐν Σικελίᾳ πεσόντας⁷. Τὸ ὑπὸ τοῦ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ παρεμβαλλόμενον σχεδιογράφημα ἀποτυπώνει λεπτομερῶς τὰ Ρωμαϊκὰ λείψανα τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον δὲν φαίνεται ἀπλοῦν, ἀλλ' ἐνισχυμένον καὶ διὰ πύργου.

Β. Αἱ ἀναζητούμεναι ἡριαὶ πυλᾶι

Ἡ γενομένη περιγραφή τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἐν τῇ περιοχῇ λειψάνων, τὰ ὅποια ὀρίζουν τὴν πορείαν τοῦ ἀρχαίου τείχους, ὁλοκληροῦται διὰ τῆς ἐξετάσεως ἑνὸς εἰσέτι θέματος, ὅπερ ἐπανειλημμένως ἀπησχόλησε τοὺς παλαιοὺς ἐρευνητάς. Πολλὰ συγκλίνοντα στοιχεία ἐπέβαλον τὴν ἀναζητήσιν πύλης βορειο-ανατολικῶς τοῦ Διπύλου, εἰς τὸ τμήμα τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον διήρχετο διὰ τῆς ὁδοῦ Διπύλου, ἰδίως δὲ ὅπου εὐρίσκεται ἡ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ ταύτης μετὰ τῆς Καλογήρου Σαμουήλ. Ἦδη διὰ τῶν νεωτέρων ἀνασκαφικῶν δεδομένων διαφαίνονται προοπτικαὶ πιθανωτέρας τοποθετήσεως τῆς πύλης. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως μάλιστα δύο λειψάνων τῆς ἀρχαίας τειχοδομίας,

¹ Ὁ ἡμέτερος χάρτης τῆς εἰκ. 4 ἐκπονηθεὶς κατὰ τὸ 1967, παρέχει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὴν κατεύθυνσιν τοῦ τείχους Β. - Α. ἀντὶ Α. - Δ., ὅπερ καὶ τὸ ὀρθόν, ὡς ἀπεδείχθη διὰ τῆς ἐρεῦνης τῆς Γ' Ἀρχ. Ἐφορείας. Βλ. ΑΑΑ 2, 1968, 102 - 105.

² Ἡ ἐπιγραφὴ, δημοσιευομένη ἐν IG I Suppl. 477h, ἔχει ὡς ἀκολουθῶς:

Ἀνθρῶπε, ὅ(ς) στείχε[ι]ς καθ' ὁδὸν φρασὶν ἄλ(λ)α μμοινῶν, στήθι / καὶ οἰκτιρον σῆμα Θράσωνος ἰδῶν.

³ W. JUDEICH, Topographie von Athen, 1931, σ. 130.

⁴ Τὴν θεμελίωσιν ταύτην βλ. ἐν J. STUART - N. REVEIT, Die Alterthümer zu Athen, 5 - 6, STUART, Liefgr. XXVIII, πίν. IX.

⁵ W. JUDEICH, ἔ.ἀ. σ. 130 σημ. 3.

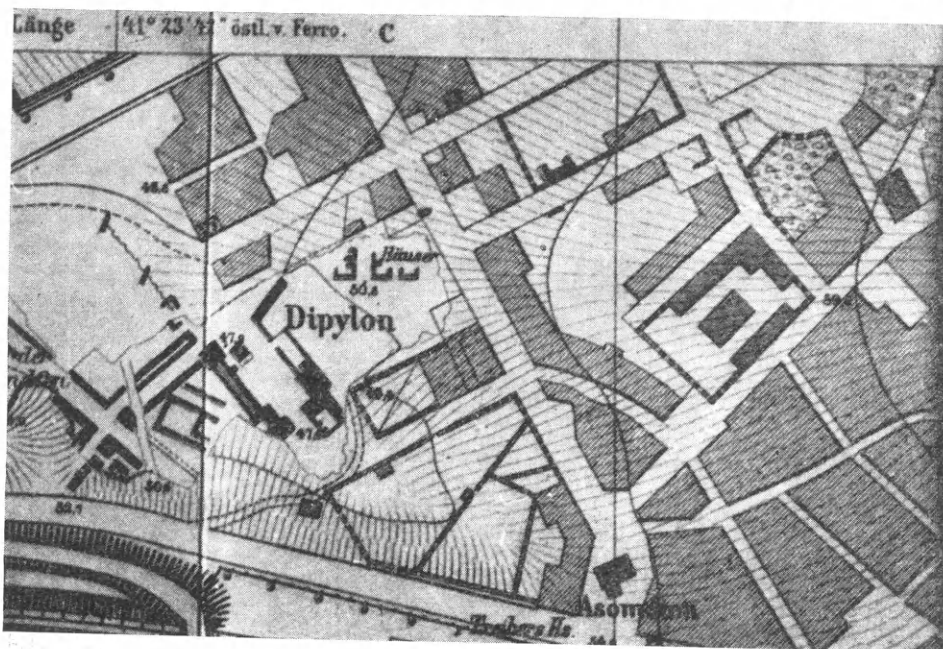
⁶ ΑΑ 11, 1927/8, σ. 56 - 58 (παράρτημα), εἰκ. 14.

⁷ Ν. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ - W. ΡΕΕΚ, AM 57, 1932, σ. 142 - 146, πίν. 34 καὶ 35. C. M. BOWRA, Classical Quarterly 32, 1938, σ. 80 - 88. Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ - ΠΑΛΑΙΟΣ, Ἀρχαῖαι Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί, 1950, σ. 98 - 105. DONALD W. BRADSHAW, Athenian Casualty Lists, Hesperia 33, 1964, σ. 25 - 29, εἰκ. 3 d, e, f, g. ΣΤ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, ΑΕ 1964, σ. 83 - 86.

γνωστῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὁδηγούμεθα εἰς διαφωτιστικὰ συμπεράσματα.

Ἐκ τούτων τὸ ἔν, κείμενον εἰς τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Λεωκορίου καὶ Διπύλου, σημειούμενον κατὰ πρῶτον εἰς χάρτην τοῦ 1878 τῶν CURTIUS καὶ KAUPERT¹ (βλ. εἰκ. 5), δύναται νὰ λογισθῇ ὡς μᾶλλον ἀσθενὴς κατασκευὴ (βλ. εἰκ. 4, β), χαρακτηρισθεῖσα ὑπὸ τοῦ JUDEICH ὡς «πύλη τῆς παλαιότερας πόλεως τῶν Ἀθηνῶν». Ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς πα-

τοῦ πύργου, ὑφ' οἷαν ὑπὸ τῶν χαρτογράφων παραδίδεται κλίμακα³, θὰ ἀνήρχετο ἀσφαλῶς εἰς σημαντικὸν μῆκος, ἄνω τῶν 10 μ., ἐνῶ αἱ ἐπὶ τούτου κάθετοι πλευραὶ φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἐσώζοντο ἑλλιπῶς εἰς μῆκος μεγαλύτερον τῶν 5 μ. Φαίνεται ὅτι ἐκ τῶν περιγραφέντων ἐρειπίων στενοτέραν σχέσιν πρὸς τὴν ὑπὸ ἀναζήτησιν πύλην ἐμφανίζει ὁ ἀνωτέρω εὐμεγέθους ὀρθογώνιος πύργος. Ὁ πύργος, καίτοι εὐρισκόμενος μακράν, βο-



Εἰκ. 5. Τμῆμα τοῦ κατὰ τὸ 1878 ἐκπονηθέντος χάρτου ὑπὸ τῶν Ε. Curtius καὶ J. Kaupert, ἐμφαίνων γνωστὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου τείχους βορειοανατολικῶς τοῦ Διπύλου.

ρέχει ἐπιπροσθέτως καὶ πληροφορίαν περὶ τῆς ἐκ τοῦ σημείου τούτου ἐνάρξεως παλαιᾶς ὁδοῦ, ὑπονοῶν προφανῶς τὴν σήμερον ἐν χρήσει ὁδὸν Λεωκορίου².

Τὸ ἕτερον λείψανον εἶναι τὸ κείμενον ὑπὸ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Διπύλου καὶ Καλογήρου Σαμουήλ (τέως Βασιλέως Ἡρακλείου). Πρόκειται περὶ μιᾶς ἰσχυροτάτης θεμελιώσεως πύργου, ἐν κατόψει σχήματος ὀρθογωνίου στερουμένου τῆς ἐτέρας μακρᾶς βορείας πλευρᾶς (εἰκ. 5, βλ. καὶ 4, γ).

Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ νοτία μακρὰ πλευρὰ

ρείως τῆς γραμμῆς τοῦ τείχους, ἡ ὁποία διεπιστώθη διὰ τῆς προαναφερθείσης ἀνασκαφῆς τῆς ὁδοῦ Διπύλου 11, παρέχει ἐν σημαντικὸν στοιχεῖον. Ἡ θέσις του δὲν ἀποκλείει τὴν διέλευσιν ὁδοῦ Ν. - Β. κατευθύνσεως. Ὁ ἄξων τῆς ὁδοῦ διέρχεται παραλλήλως τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου.

Τὴν ὁδὸν ἀναφέρει ὁ JUDEICH καὶ ἐνετοπίσαμεν καὶ ἡμεῖς ἐν τῷ οἰκοπέδῳ Κακαβᾶ.

Ὁ πύργος δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀνήκει εἴτε εἰς τὸ προτείχισμα εἴτε εἰς μεταγενεστέραν ὀχυρωματικὴν προσθήκην. Ὡς πρὸς τὰς Ἡρίας πύλας, αὗται πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν νοτιότερον, ὅπου εὐρίσκετο τὸ ἀρχαῖον τεῖχος,

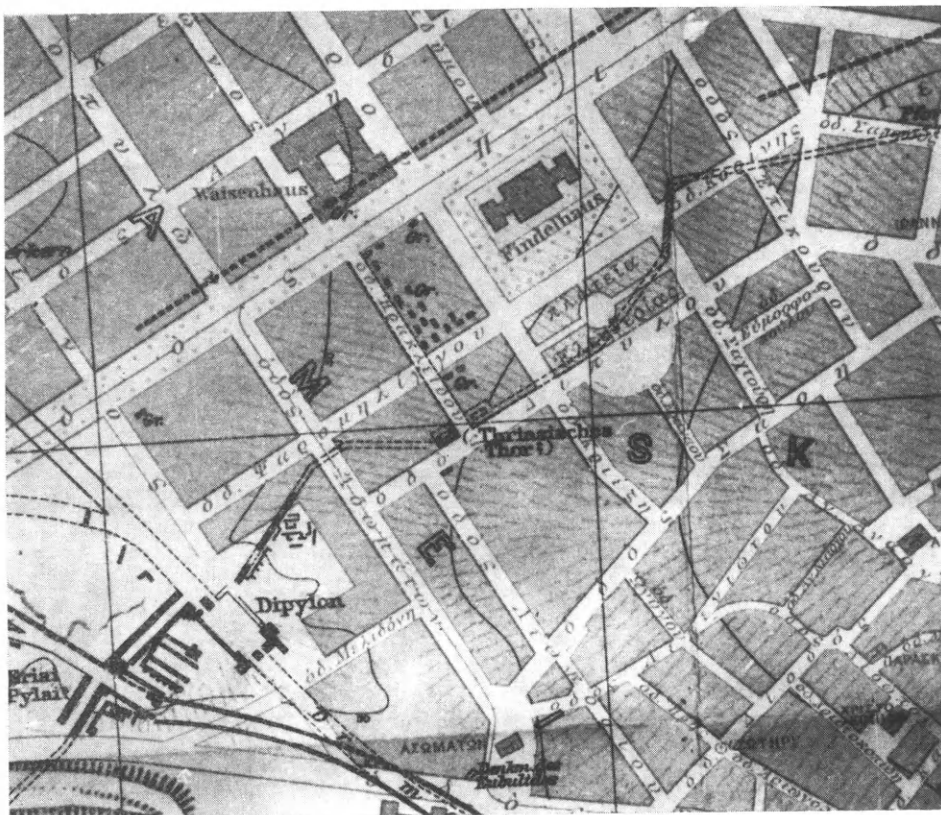
¹ Ε. CURTIUS-J. KAUPERT, Atlas von Athen, 1878, πίν. III.

² W. JUDEICH, Topographie von Athen, 1905, σ. 129, σημ. 12.

³ Βλ. εἰκ. 38, ἐκ τοῦ πίν. 1 τοῦ W. JUDEICH (1905).

ἀκριβῶς εἰς τὸ στόμιον τῆς ὁδοῦ Λεωκορίου. Ἄλλὰ πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ μίαν παρατήρησιν διὰ τὸ ἕτερον προαναφερθὲν λείψανον τῆς πύλης τῆς ἀρχαιοτέρας πόλεως κατὰ τὸν JUDEICH, ὑπὸ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν Λεωκορίου καὶ Διπύλου.

καὶ Καλογήρου Σαμουήλ λείψανα θὰ ἔπρεπε νὰ ταυτισθοῦν πρὸς τὰς Θριασίας πύλας. Παρὰ ταῦτα ἀργότερον (1931), ἀναιρῶν οὗτος σημεία τοῦ ἔργου του, παρεδέχθη τὴν ἐνταῦθα ὑπαρξιν πύργου μόνον, ἀποδίδων ὀρθῶς τὴν ὀνομασίαν «Θριάσια πύλαι» εἰς τὸ



Εἰκ. 6. Χάρτης τῆς περιοχῆς Κεραμεικοῦ καὶ Ἡρώων πύλων κατὰ τὸν W. Judeich. Διακρίνεται πρὸ τοῦ τείχους τὸ ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον.

Δι' ἐξετάσεως τῶν παρεχομένων χαρτῶν (βλ. εἰκ. 5 καὶ 6) παρατηρεῖται ὅτι ὁ ἄξων τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ διέρχεται διὰ τοῦ σημείου, ὅπου σημειοῦται καὶ τὸ λείψανον. Τὸ λείψανον τοῦτο, φυσικά, ἔχει σχέσιν μὲ τὸ ἐκεῖθεν διερχόμενον ἀρχαῖον τεῖχος ἢ καὶ μὲ τὴν πύλην, ὅμως φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν χαρτογράφησιν ἐσημειώθη λανθασμένως εἰς τὴν θέσιν ὅπου μᾶς παραδίδεται. Πιθανώτατα τὸ λείψανον τοῦτο ἔκειτο δυτικώτερον τῆς σημειουμένης ἐν τοῖς σχεδίοις θέσεως.

Ἐκ τῶν γνωστῶν περὶ τὰ τοπογραφικὰ τῶν Ἀθηνῶν παλαιῶν ἐρευνητῶν, ὁ JUDEICH κατὰ τὸ 1905, ἐν Topographie von Athen, ὑπεστήριξεν ὅτι τὰ παρὰ τὴν ὁδὸν Διπύλου

Δίπυλον. Ὡς πρὸς τὰς «Ἡρίας πύλας» ἐπίστευεν ὅτι ὁμοῦ μετὰ τῆς «Ἱερᾶς» Πύλης ἀνῆκον ὡς ὀνομασίαι εἰς τὴν αὐτὴν μικρὰν παρὰ τὸν Ἡριδανὸν πύλην τοῦ Κεραμεικοῦ, ἣτις σήμερον ἀναμφιβόλως ταυτίζεται πρὸς τὴν Ἱερὰν πύλην.

Κατὰ τὸ 1960 δι' ἐπανεξετάσεως τοῦ ὅλου προβλήματος προεβλήθη ἀκόμη μία ἄποψις δυναμένη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπικρατεστέρα τῶν μέχρι τοῦδε προταθεισῶν. Διὰ ταύτης ἀφ' ἑνὸς μὲν καθωρίζετο πύλη κατὰ τὴν πρὸς Βορρᾶν ἐπέκτασιν τῆς ὁδοῦ Λεωκορίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ πύλη αὕτη ἐταυτίζετο ἐπιτυχῶς μὲ τὰς ὑπὸ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν παραδε-

δομένας «Ἡρίας πύλας»¹. Ἦδη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου Κακαβᾶ ἐπεβεβαιώθη κατὰ τινα τρόπον ἡ ὑπαρξίς τῆς πύλης, δεδομένου ὅτι ὁ ἄξων τῆς ἐν αὐτῷ ἀποκαλυφθείσης ὁδοῦ προεκτεινόμενος, διὰ μικρᾶς νοτιοδυτικῆς ἀποκλίσεως, διήρχετο διὰ τῆς ὁδοῦ Λεωκορίου.

Γ. ΤΑ ΑΝΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗΝ ΗΡΙΑ

Αἱ ἀρχαῖαι φιλολογικαὶ πηγαὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς ἐνταῦθα τοποθετουμένας Ἡρίας πύλας ἐρμηνεύουν Ἡρία: Αἱ πύλαι Ἀθήνησι διὰ τὸ τοὺς νεκροὺς ἐκφέρεισθαι ἐκεῖ ἐπὶ τὰ ἡρία, ὃ ἔστι τοὺς τάφους².

Κυρίως διὰ τῆς λέξεως ἡρίον³ ὑπονοεῖται τάφος ἐν τῇ γῇ κεχωσμένος καὶ μὴ κοσμούμενος διὰ μνημειακῆς ἐπὶ τούτου κατασκευῆς, παρὰ τὸ ὅτι ἡ λέξις ἐν εὐρυτέρᾳ σημασίᾳ περιλαμβάνει πάντα τὰ εἶδη τάφων, ὡς καθίσταται φανερόν διὰ τοῦ κατωτέρω παρατιθεμένου σχολίου τοῦ Ἀρποκρατίωνος ἐν λέξει Ἡρία: *Λυκοῦργος ἐν τῷ κατ' Αὐτολύκον ἡρία εἰσὶν οἱ τάφοι, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ ρήτωρ δῆλον ποιεῖ· φασὶ δέ τινες κοινότερον μὲν πάντας τοὺς τάφους οὕτως ὀνομάζεσθαι, κατ' ἐξαιρέσειν δὲ τοὺς μὴ ἐν ὕψει τὰ οἰκοδομήματα ἔχοντας, ἀλλ' ὅταν τὰ σώματα εἰς γῆν κατατεθῇ.*

Καὶ ἡρία ὄντως εἰς ἐκκλητικῶς μέγαν ἀριθμὸν ἀπεκαλύφθησαν ἐνταῦθα, διαφόρων μάλιστα εἰδῶν, ἀναλόγως τῆς χρονολογικῆς κατατάξεώς των, μὲ ἐπικρατοῦντα τύπον τοὺς λακκοειδεῖς τάφους ὡς καὶ τοὺς ἀπλοῦς, καλυβίτας ὀνομαζομένους καὶ ἐν τῇ γῇ κατακεχωσμένους. Ἡ ὑπαρξίς τοῦ νεκροταφείου διαγράφεται ἤδη ἀπὸ τῆς Ὑπομνηναϊκῆς περιόδου ἢ καὶ παλαιότερον, συνεχιζομένη ἀδιακόπως μέχρι τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὑπερμετρος ὑπῆρξεν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ νεκροταφείου κατὰ τὴν Γεωμετρικὴν περίοδον. Αὕτη ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ πλήθους ἐξαιρέτου διατη-

ρήσεως ταφῶν, τῶν ὁποίων ἡ ποικιλία καὶ ἡ ποιότης τῶν κτερισμάτων προκαλεῖ ὄντως ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ κατάπληξιν, δεδομένου ὅτι τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμικοῦ, τὸ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἐπίσημον τῶν Ἀθηνῶν, παρέσχε γεωμετρικὰ εὐρήματα ἡσσονος σπουδαιότητος.

Ἐκ τῶν παλαιῶν ἐρευνητῶν ὁ FAUVEL, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ περιεχομένου τινῶν τῶν ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν ἐκδότην τοῦ Ἀναχάρσεως Barbiè du Boccace, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων, ὁ ὁποῖος ἀνασκάψας ἔξωθι τοῦ περιβόλου τῆς ἀρχαίας πόλεως ἔφερεν εἰς φῶς ἀγγεία γεωμετρικά, «φοινικικά» κατ' αὐτόν⁴. Ἡ θέσις τῶν παλαιῶν ἐκείνων ἀνασκαφῶν σήμερον δὲν ἔχει ἐπακριβῶς ἐξακριβωθῇ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ FAUVEL σαφῶς δηλοῖ ὅτι διενήργησεν ἐρεῦνας εἰς τὸ Διπύλον⁵, τὴν θέσιν τοῦ ὁποίου προφανῶς ἐταύτιζεν ὀρθῶς, ὡς προκύπτει καὶ ἐξ ἐνὸς χάρτου του, ὁ ὁποῖος παρατίθεται εἰς τὸ γνωστὸν περιηγητικὸν ἔργον τοῦ ROBERT WALPOLE⁶. Ἐὰν ὁ FAUVEL διενήργησεν ἀνασκαφὰς ἢ ὄχι παρὰ τὴν θέσιν τῶν Ἡρίων πυλῶν εἶναι θέμα χρῆζον μελέτης, καθόσον ὠρισμένοι παρατηρήσεις δὲν ἀποκλείουν τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν. Ὡς σημειωθῇ ὅτι ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ E. POTTIER, Vases antiques du Louvre, ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ FAUVEL παραδοθεὶς εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Λούβρου κρατὴρ Α. 514⁷ ἀνευρέθη ἐν τῷ «Κεραμικῷ», δι' ἧς λέξεως πιθανῶς ὑποδηλοῦται ἡ περιοχὴ τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης. Ἀλλὰ ὅμως ἀγγεία, δημοσιευόμενα ἐν τῷ αὐτῷ καταλόγῳ, φέρονται προερχόμενα εἰδικῶς ἐκ τοῦ «Διπύλου», ὡς λ.χ. ὁ μέγας ἀμφορεὺς Α. 516⁸. Διαστέλλεται λοιπὸν ἡ θέσις τοῦ Διπύλου ἀπὸ τὴν τοῦ Κεραμικοῦ, δι' ἧς ὑποδηλοῦται περιοχὴ εὐρείας ἐκτάσεως. Ἐπιπροσθέτως παρατηρεῖ-

¹ Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, 1960, σ. 52.

² ΜΕΓΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟΝ ἐν. λ.

³ Περί τῆς λέξεως βλ. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ Χαρακτηρες, 14. Χρησις ταύτης ἤδη ἐν τῇ Ἰλιάδι (Ω 126). Ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἐπιγραφάς, περὶ ὧν βλ. LIDDELL - SCOTT - JONES, Greek - English Lexikon, ἐν λ. ἡρίον.

⁴ Ἐπιστολὴ 19ης Δεκεμβρίου 1811 ἐν Magasin Encyclopédique II, 1812, σ. 103. Ἐξ ἔσου ἀποκαλυπτικὴ καὶ ἡ ἐπιστολὴ 11ης Μαΐου 1813 ἐν Magasin Encyclopédique V, 1813, σ. 362 - 366.

⁵ Ἐπιπροσθέτως βλ. G. HIRSCHFELD, Vasi arcaici Ateniesi, Annali dell' Instituto 1872, σ. 135.

⁶ R. WALPOLE, Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, 1818, πίν. III.

⁷ E. POTTIER, Vases antiques du Louvre, Paris 1897, τ. I, σ. 22.

⁸ Βλ. E. POTTIER, αὐτόθι σ. 22 - 23.

ται ὅτι καὶ εἰς τὸν μεταγενεστέρως ἐκδοθέντα κατάλογον τῶν MAXIME COLLIGNON καὶ LOUIS COUVE τηρεῖται ἡ αὐτὴ διάκρισις, καθ' ἣν μάλιστα, ὅταν ἐκφέρεται ὡς τόπος εὐρέσεως ὁ Κεραμεικός, συνήθως ὑπονοεῖται ἡ περιοχὴ τῶν Ἑρίων πυλῶν¹.

Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν καί τινες ἄλλους γνωστούς ἐρευνητὰς τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸν ζωγράφον S. LUSIERI, ὁ ὁποῖος, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του, θὰ εὗρε γεωμετρικὰς ταφὰς ἔξωθι τοῦ περιβόλου τῆς ἀρχαίας πόλεως², πλὴν ὅμως, λόγῳ τῆς ἀσφαλείας τῶν ὑπ' αὐτὸν διασωθεισῶν εἰδήσεων, καθίσταται ἀδύνατος ἡ ἐντόπισις τῶν σημείων ἀνασκαφῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν κρίνεται παρακεκινδυνευμένη ἡ περὶ τὰς ἐρεῦνας του στήριξις συμπερασμάτων θετικοῦ περιεχομένου.

Πρώτη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τῆς ὁποίας λεπτομερῶς γνωρίζομεν τὴν θέσιν διεξαγωγῆς καθὼς καὶ τὰ ἐκ ταύτης προκύψαντα ἀποτελέσματα, ὑπῆρξεν ἡ διενεργηθεῖσα ἐν οἰκοπέδῳ παρὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Πειραιῶς καὶ Κριεζῆ, ἔναντι τοῦ ὀρφανοτροφείου Χατζῆ Κώστα, κατὰ τὸ 1871³ (βλ. εἰκ. 4, θέσις ἀνασκαφῆς ὑπ' ἀριθ. 9).

Ἡ ἔρευνα ἐγένετο ὑπὸ τοῦ κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην γνωστοῦ ἀρχαιοπώλου Ἰωάννου Παλαιολόγου⁴. Οὗτος μεταξὺ τῶν ἄλλων γεωμετρικῶν ἀγγείων ἀνεκάλυψε τὴν γνωστὴν οἰνοχόην τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, τὴν φέρουσάν ἐπὶ τῶν ὤμων τὴν ἀρχαιότεραν τῶν εὐρεθεισῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν⁵.

Ἐκ τῆς ὥς ἄνω ἐρεῦνης ὁ RAYET, ὁ ὁποῖος παρευρέθη προσωπικῶς εἰς τὰς Ἀθήνας, διε-

τύπωσεν εἰς τὸ ἔργον του⁶ λεπτομερῆ περιγραφὴν, προερχομένην ἴσως ἐκ προφορικῆς ἀφηγήσεως τοῦ Παλαιολόγου⁷. Κατὰ τὴν περιγραφὴν ταύτην γίνεται κυρίως νύξις περὶ λακκοειδῶν τάφων, οἵτινες πλὴν τῶν κτερισμάτων, πηλίνων ἀγγείων, σιδηρῶν σπαθῶν καὶ χρυσῶν ἐμπιέστων ταινιῶν, ὑπεράνω τῆς ταφῆς ἔφερον ἀνὰ ἐν μέγα τεθραυσμένον ἀγγεῖον.

Προσωπικὰς παρατηρήσεις λίαν χρησίμους ἀφῆκε καὶ ὁ G. HIRSCHFELD, παραστὰς προφανῶς εἰς τὴν ἔρευναν καθ' ὅλην τὴν διάρκειάν της. Τὸ ἀνασκαφὴν νεκροταφεῖον ἀπέδωκε κατὰ πρῶτον κλασσικὰς ταφὰς καὶ ἐπιτυμβίαν στήλην⁸ προΐούσης δὲ τῆς ἐρεῦνης, κάτωθι «τριῶν ἢ τεσσάρων στρώσεων ταφῶν», ἀνεφάνησαν αἱ ἀρχαιότεραι ταφαί, ἐκ τῶν ὁποίων οὗτος περιγράφει δύο, πιθανὸν τὰς πλέον ἐντυπωσιακὰς, συνισταμένας ἐκ λακκοειδῶν τάφων τῆς μᾶς μὲ καῦσιν τοῦ νεκροῦ, τῆς δὲ ἐτέρας ἄνευ. Ὁ HIRSCHFELD ἐπιπροσθέτως περιγράφει ὠρισμένα ἐκ τῶν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα ἐξεταζόμενα κρίνονται ὄντως ἀξιολογώτατα⁹.

Κατὰ τὸ 1873 νέα εὐρήματα ἤλθον εἰς φῶς. Πρόκειται περὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων ἀνευρεθέντων εἰς τὰ νοτίως καὶ ἔναντι τοῦ ὀρφανοτροφείου Χατζῆ Κώστα οἰκόπεδα¹⁰. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐκάστοτε ἀνευρέσεως τοιοῦτου εἶδους ἀγγείων (ταῦτα, ὡς ἐκ τῶν ἰδιοτύπων διακοσμητικῶν συνθέσεων, ἀνεγνωρίζοντο ὡς «εἶδους φοινικικοῦ» ἢ «ῥυθμοῦ ἀρχαϊκοῦ») ὑπῆρξεν ἡ ἔναρξις διεξαγωγῆς ἀνασκαφῶν ἐντὸς τοῦ ἀρχαίου περιβόλου, εἰς τὸν Κεραμεικόν, μὲ λίαν ἐνθαρρυντικὰ ἀποτελέσματα.

Δέκα καὶ ὀκτὼ ἔτη ἀργότερον διεξήχθη ὑπὸ τῆς Γενικῆς Ἐφορείας ἄλλη ἀνασκαφὴ ἐν τῷ οἰκοπέδῳ Διομήδους Σαρακωμένου ἥτοι, ὡς ἀπεδείχθη διὰ τῆς ἐν τῷ Ὑποθηκοφυλακείῳ

¹ COLLIGNON - COUVE, Catalogue des vases peints du Musée National d'Athènes, 1902, 34 κέ.

² R. WALPOLE, Memoirs, 1818, σ. 325, ὅπου ἐπιστολή τις τοῦ S. Lusieri ἀναγομένη εἰς τὸ 1813.

³ Ἀθήναιον 9, 1880, (προσθήκη), σ. 1-4.

⁴ Βλ. σχετικῶς ἐν RAYET - COLLIGNON, Histoire de la Céramique Grecque, 1888, σ. 23. Διὰ τοῦ αὐτοῦ ἔργου ὁρίζεται καὶ ἡ κατ' ἐγγίστα θέσις τῆς ἀνασκαφῆς.

⁵ Πρώτη δημοσίευσις τῆς ἐπιγραφῆς ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Ἀθήναιον 9, 1880, προσθήκη σ. 1-4. Ἠκολούθησαν πλείστα δημοσιεύσεις, ἀπασαί ἀναφερόμεναι ὑπὸ Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ -

ΠΑΛΑΙΟΥ ἐν Ἀρχαῖαι Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί, 1950, σ. 57.

⁶ RAYET - COLLIGNON, ἔ. ἀ. σ. 23-24.

⁷ FREDERIK POULSEN, Die Dipylongräber und die Dipylonvasen, 1905, σ. 11.

⁸ AZ 29, 1871, σ. 50-51, ὅπου παρέχονται λεπτομέρειαι ὑπὸ τοῦ E. CURTIUS.

⁹ G. HIRSCHFELD, Vasi arcaici Ateniesi, Annali dell' Instituto 1872, σ. 135 κέ.

¹⁰ ΠΑΕ 29, 1873/4, 25.

Ἀθηνῶν ἐρεῦνης ἡμῶν, ἐν οἰκοπέδῳ κειμένῳ παρὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Πειραιῶς καὶ Καλογήρου Σαμουήλ (βλ. εἰκ. 4, 8). Ἐκεῖ ἀνευρέθη ὁ Πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τοῦ Νέτου, ὡς ἐπίσης καὶ τάφοι τῆς κλασσικῆς περιόδου¹.

Κατὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον ἔτος ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεξετάθη εἰς τὸ κατ' Ἀνατολὰς καὶ Νότον συνορευόν οἰκόπεδον τοῦ ταγματάρχου Κ. Σαπουντζάκη (βλ. εἰκ. 4, 7). Ἡ ἔρευνα ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Β. ΣΤΑΗ, κατ' αὐτὴν δέ, μετὰ παρэлеυσιν χρόνου τινός, συμμετέσχον καὶ οἱ BRÜCKNER καὶ PERNICE. Δι' αὐτῆς ἡρευνήθη πλουσιώτατον νεκροταφεῖον μὲ ταφὰς τριῶν κυρίως περιόδων². Ἡ παλαιότερα περίοδος ἀντεπροσωπεύετο ὑπὸ λακκοειδῶν τάφων, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐνίοτε ἀνευρίσκετο εὐμέγεθες ἀγγεῖον τοῦ ρυθμοῦ τοῦ «Διπύλου». Τὰ ἀποκαλυφθέντα κτερίσματα, πολυάριθμα καὶ ἀρίστης ποιότητος, προεκάλεσαν θαυμασμόν, καίτοι ἀνεμένετο τοιαύτη ἀνακάλυψις, δεδομένου ὅτι ἡ προηγηθεῖσα ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰ. Παλαιολόγου μὲ τὰ ὄντως μοναδικὰ εὐρήματα εἶχε διεξαχθῇ ἐν χώρῳ συνορευόντι πρὸς Δυσμᾶς μετὰ τοῦ οἰκοπέδου Σαπουντζάκη³.

Οἱ περίφημοι ἀμφορεῖς καὶ κρατῆρες τοῦ καλουμένου ρυθμοῦ τοῦ Διπύλου προέρχονται ἐξ αὐτοῦ τοῦ οἰκοπέδου⁴, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ γνωστὰ ἐλεφάντινα εἰδώλια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν⁵.

Ἡ δευτέρα περίοδος, ἡ Προπερσική, ἀντεπροσωπεύετο ὑπὸ ταφῶν μετὰ τύμβου. Οἱ νεκροὶ τῆς περιόδου ταύτης συνήθως ἐκαίοντο. Ἡ ἀκολουθοῦσα τρίτη περίοδος ἐνεφάνιζε πλῆθος κλασσικῶν ταφῶν ἀπλῶν ἢ ἐντὸς σαρκοφάγων.

Αἱ ἀνασκαφαί, διαρκέσασαι περὶ μίαν τριμηνίαν, ἀπέδωκαν πλῆθος ἀγγείων γεωμετρικῶν, πρωτοαττικῶν, μελανομόρφων, ἐρυθρο-

μόρφων ὡς καὶ λευκῶν ληκύθων⁶.

Αἱ ἔρευναι ἐν συνεχείᾳ ἐξηκολούθησαν καὶ εἰς τὸ παρακείμενον οἰκόπεδον, ἰδιοκτησίας Καρατζᾶ⁷. Τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκοπέδου Καρατζᾶ, ὅπερ θὰ ἔκειτο νοτιώτερον τοῦ κτήματος Σαπουντζάκη (βλ. εἰκ. 4, 6), ἀνάγονται εἰς τὴν κλασσικὴν περίοδον, καὶ μάλιστα εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα⁸. Διὰ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦ τρίτου τούτου οἰκοπέδου συνεπληρώθη ἡ ἐκτεταμένη ἔρευνα, ἡ ἀργότερον δημοσιευθεῖσα λεπτομερῶς ὑπὸ τῶν BRÜCKNER καὶ PERNICE⁹. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐρευνῶν τούτων ὑπῆρξεν ἡ διασάφησις περὶ τῆς ὑπάρξεως θραυσμάτων ἐκ μεγάλων ἀγγείων ὑπεράνω τῶν Γεωμετρικῶν τάφων. Τὰ ἀγγεῖα, τῶν ὁποίων τεμάχια συχνότατα ἀνευρίσκοντο ἄνωθεν ταφῶν, δὲν ἐθραύοντο ἐπὶ τούτῳ, ὡς εἶχε γίνεαι πιστευτόν¹⁰, ἀλλ' ἰδρύοντο ἐπὶ τάφων ὡς σήματα, ἀντικατεστάθησαν δὲ βραδύτερον ὑπὸ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν¹¹.

Ἐξ ἴσου ἀποκαλυπτικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Ὁθωνος Ρουσσοπούλου διεξαχθεῖσα ἔρευνα. Τοῦτο, κείμενον ἐγγύτατα τοῦ οἰκοπέδου Κακαβᾶ, ἦτοι παρὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Βασιλέως Ἡρακλείου (νῦν Καλ. Σαμουήλ) καὶ Ψαρομηλίγγου ἀρ. 5 καὶ 7, ἀνεσκάφη κατὰ τὸν Αὐγούστου τοῦ 1900 ὑπὸ τοῦ Δ. ΦΙΛΙΟΥ (βλ. εἰκ. 4, 4). Ἐντὸς τούτου ἀνευρέθησαν τάφοι τῆς κλασσικῆς περιόδου, πρὸς τούτοις δὲ καὶ μία παρὶν κρητὶς (πιθανῶς τετραγωνικὴ) μήκους 4 μ. περίπου, εἰς βάθος 4 μ. ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς ὁδοῦ. Πρόσβασις ὁδηγεῖ ἐπὶ ταύτης ἐξ Ἀνατολῶν¹². Ἐκ τῶν παραδοθεισῶν ὑπὸ τοῦ Φιλίου πρὸς Ρουσσόπουλον βεβαιώσεων παραλαβῆς ἀρχαιοτήτων, αἱ ὁποῖαι εὐγενῶς ἐτέθησαν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ὑπὸ τῆς θυ-

⁶ Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εὐρημάτων βλ. ΑΔ 1891, σ. 67, 2, 1892, σ. 6 - 14, ὅπου τὰ εὐρήματα 1 - 58. ΠΑΕ 1910, σ. 99. Ἐπίσης βλ. εἰδήσεις ἐν Ἀττικῷ Μουσείῳ 3, 1890, 364 καὶ 377.

⁷ ΑΔ 1891, σ. 67, 2 καὶ 86, 2, 1892, σ. 3, 1.

⁸ ΑΔ 1892, σ. 91 κέ. εὐρήματα 31 - 55.

⁹ BRÜCKNER - PERNICE, Ein attischer Friedhof, AM 18, 1893, σ. 73 - 191.

¹⁰ RAYET COLLIGNON, Histoire de la Céramique Grecque, 1888, σ. 24.

¹¹ E. POTTIER, Catalogue des vases antiques de terre cuite (Musée du Louvre), τ. I, 1896, σ. 214.

¹² AM 25, 1900, σ. 308 - 312 «Funde».

¹ ΑΔ 1890, σ. 4 καὶ σ. 30 - 36, εὐρήμ. 1 - 45.

² ΑΔ 1891, σ. 19 - 21 (Μάρτιος).

³ AM 18, 1893, σ. 74 καὶ 75 περὶ τῆς θέσεως τοῦ οἰκοπέδου Σαπουντζάκη.

⁴ ΑΔ 1892, σ. 6 - 14, εὐρήμ. 1 - 58.

⁵ GEORGES PERROT, Figurines d'ivoire, trouvées dans une tombe du Céramique à Athènes, BCH 19, 1895, σ. 273 - 295. Ὁμοίως βλ. BCH 15, 1891, σ. 441 (Attique).

γατρὸς τοῦ ιδιοκτῆτου Κας Ὀλγας Ρουσοπούλου, καταφαίνεται ἡ ὑπὸ τοῦ Φιλίου παραλαβὴ ἐπιτυμβίων στηλῶν, ὧν μία τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος φέρει τὴν ἐπιγραφὴν ΣΩΣΙΒΙΟΣ, τριῶν τεμαχίων ἀνεπιγράφου μολυβδίνης πλακός, ἔξ λευκῶν ληκύθων μελανομόρφων καὶ ἐρυθρομόρφων ληκύθων, ἐνὸς κατόπτρου, τέλος δὲ μελῶν πηλίνου ὕδραγωγοῦ διαστάσεων 0.83×0.55 μ. Εἰς τὸν ιδιοκτῆτην ἐπεστράφησαν τινὰ ἐκ τῶν ἀγγείων, ὠρισμένα τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὴν Γεωμετρικὴν περίοδον¹.

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν ἐξ ἄλλου πρὸς θεμελίωσιν οἰκοδομῆς ἐν τῷ ἀνατολικῶς συνορεύοντι οἰκοπέδῳ τοῦ Ἀναστασίου Τσιώμη, ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ Ψαρομηλίγγου 3 (βλ. πίν. 4, 5), ἐπεσημάνθησαν κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1956 ποικίλα ἀρχαῖα λείψανα. Ἀξιοσημείωτος κρίνεται ἡ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου ἀνακάλυψις, εἰς βάθος 3 μ., δύο τοίχων ἐκ κροκαλοπαγῶν λίθων συμβεβλημένων εἰς γωνίαν, οἵτινες κατηυθύνοντο ὑπὸ τὰς ἐγγὺς οἰκοδομὰς καὶ πιθανῶς ἀνῆκον εἰς ταφικὸν περίβολον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ αὐτοῦ οἰκοπέδου διηρυνήθη πηλίνος ἀγωγὸς ἐκ κεράμων, τεθειμένων ἀνὰ δύο εἰς σχῆμα γοτθικοῦ τόξου, ἐπὶ τῆς εἰς βάθος 4 μ. ἐπιφανείας τῆς κιμηλιᾶς. Ὁ ὕδραγωγὸς εἰσῆρχετο ἐκ Δυσμῶν ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου, λήγων εἰς φρεάτιον ἐπισκέψεως, ἐκεῖθεν δ' ἐκάμπτετο πρὸς ΒΑ., ὑπὸ γωνίαν 135° , βαίνων ὑπὸ τὴν ὁδὸν Ψαρομηλίγγου. Τέλος, δύο τάφοι Β. - Ν. προσανατολισμοῦ, ἀνευρέθησαν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ οἰκοπέδου. Λείψανα ἄλλων πηλίνων τάφων κειμένων ὑπὸ τὴν ὁδὸν Ψαρομηλίγγου διεκρίνοντο ἐπὶ τῆς βορείας παρεῖας τοῦ οἰκοπέδου. Ὑπὸ τοῦ Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗ συνελέγησαν πλείστα κτερισματικά ἀγγεῖα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., νῦν φυλασσόμενα ἐν τῇ ἀποθήκῃ τῆς Γ'. Ἀρχ. Ἐφορείας Ἀθηνῶν.

Τὰ μέχρι τοῦδε ἀναφερθέντα εὐρήματα ἀνεφάνησαν εἰς ἀκτῖνα 140 μ. περίπου ἀπὸ τῆς θέσεως, ὅπου ἀναζητοῦνται αἱ Ἡφαί πύλαι. Τὸ ἔξωθι ὁμῶς τῆς πύλης ἐξαπλούμενον νεκροταφεῖον εἶχε τοιαύτην ἔκτασιν ὥστε νὰ

περατοῦται εἰς τὸν Ἰππιον Κολωνόν. Τοῦτο βεβαιοῦται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως πλήθους ταφῶν, ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς μέχρι καὶ τοῦ προαναφερθέντος λόφου².

Οὕτω, κατὰ τὴν διάνοξιν τάφρου ὑπὸ τῆς ΥΔΡΕΞ πρὸς τοποθέτησιν ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, εἰς τὸ τμήμα τὸ ὀριζόμενον ὑπὸ τῶν καθέτων παρόδων Θερμοπυλῶν ἀφ' ἐνὸς καὶ Μέτωνος ἀφ' ἐτέρου ἀνεφάνησαν ταφαὶ (Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1961) διεσπαρμέναι εἰς διαφόρους θέσεις καὶ βάθη, καλύπτουσαι χρονικὴν ἔκτασιν ἀπὸ τῆς Γεωμετρικῆς μέχρι καὶ τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς περιόδου. Ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ εἰς τρία σημεῖα τοῦ χάνδακος ἀνεύρεσις ἀγγείων τοῦ 8ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.: παρὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Θερμοπυλῶν καὶ Πειραιῶς, ὅπου ἀνευρέθη εὐμεγέθης κρατὴρ³ μὲ παράστασιν προθέσεως νεκροῦ (εἰκ. 4, 10), ὀλίγον βορειανατολικώτερον τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν Καλογ. Σαμουήλ καὶ Πειραιῶς, ὅπου ἀνεφάνη ἐντὸς πίθου παιδικὴ ταφή (εἰκ. 4, 11). Τέλος δέ, ἔξωθι τοῦ κτηρίου τοῦ ΙΚΑ, ὅπου ἀπεκαλύφθη ἐνδιαφέρουσα Πρωτοαττικὴ ὕδρεια (εἰκ. 4, 13).

Αἱ προαναφερθεῖσαι ἐνδείξεις ὀρίζουν κατὰ προσέγγισιν τὸ πλάτος τοῦ νεκροταφείου τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων. Ὡς καὶ τὸ μεταγενέστερον, τοῦτο δὲν πιστεύεται ὅτι ἐπεξετάθη δυτικώτερον τῆς ὁδοῦ Θερμοπυλῶν. Ἀντιθέτως πρὸς Ἀνατολὰς, αἱ ταφαὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἐξαπλοῦνται πέραν τοῦ σημείου εὐρέσεως 13, φθάνουσαι μάλιστα μέχρι τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν Πειραιῶς καὶ Μέτωνος.

Ταφαὶ ἐξικνούμεναι ἀπὸ τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου ἀνευρέθησαν κατὰ τὸ 1963 καὶ ἐν τῷ ἐκτεταμένῳ οἰκοπέδῳ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς 68 ιδιοκτησίας ιδρύματος Χατζῆ Κώστα καὶ Ὁθωνος Λέφα - Τετενέ. Μεταξὺ τῶν ἀποκαλυφθέντων, ἐνδιαφέρων ἀρχαῖος δρόμος, ὅστις

¹ Ἐσχάτως ἐδημοσιεύθη ἐν τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων ὑπὸ τοῦ Α. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑ ἐν ΑΔ 20, 1965, Μέρος Α', σ. 65 - 74.

² Μελέτη διαπραγματευομένη τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀθηναϊκῶν νεκροταφείων τῆς ἀρχαιότητος ἐλπίζεται ὅτι συντόμως θὰ δημοσιευθῇ ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς τὴν ἀγγλικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον The Ancient Cemetery of Athens. Architectural Development of Attic Funeral Monuments.

³ ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, σ. 23, πίν. 22 - 23.

διχάζων τὸ οἰκόπεδον ἔβαινε μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΝΑ. πρὸς ΒΔ.¹ (εἰκ. 4, 14).

Ἐν τῷ μεταξύ, ἐπὶ τοῦ παρακειμένου οἰκοπέδου τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου ΙΚΑ εἶχε διεξαχθῇ κατὰ τὸ 1951/2 ἐτέρα ἀνασκαφὴ ὑπὸ τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗ (εἰκ. 4, 15). Ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐκθέσεων τοῦ ἀνασκαφῆς, τὰς ὁποίας λίαν εὐγενῶς μᾶς ἔθεσεν ὑπ' ὄψιν ὁ τέως διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως κ. Ι. ΜΗΛΙΑΔΗΣ, εἰς ἔκτασιν 25×10 μ., εὐρισκομένην εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου, ἀνευρέθησαν 48 πηλινὸι τάφοι, ὡς καὶ ἐντὸς πίθων ταφαί, 4,85 εἰς βάθος 2.5 μ.-4.85 μ. Παρατηρήθη ὅτι ἐνταῦθα κυρίως ἐπυκνοῦντο αἱ ταφαί, ἐνῶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον ἔκτασιν ἀνεσκάφησαν ὀλίγοι τάφοι ἢ πυραί. Ἀνευρέθησαν ἐπιτύμβιοι στῆλαι καὶ πενιχρὰ κτερίσματα ἐντὸς τῶν τάφων, οἵτινες ἀνάγονται καθ' ὅλοκληρίαν εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα. Αἱ περίξ ἐπιχώσεις ἐνεφάνιζον ἐν τούτοις πλούτον εὐρημάτων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος προερχομένων ἐκ παλαιότερων ταφῶν, τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν ὁστὰ τῶν παραμερισθέντων νεκρῶν, οὐδέποτε ὁμως τάφοι αὐτούσιοι.

Διὰ τῆς ἐκθέσεως τῆς 1ης Νοεμβρίου 1952 ὁ ἀείμνηστος Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλας ταφάς, ἀποκαλυφθείσας κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν λάκκου - βόθρου διαστάσεων 2.50×5.10 μ. καὶ βάθους 5.70 μ. ἐντὸς τῆς αὐλῆς τῆς εὐρισκομένης πρὸς Δυσμὰς τοῦ ἐν τῇ Πλατείᾳ Ἐλευθερίας Βρεφοκομείου. Ἐντὸς τοῦ λάκκου, ὁ ὁποῖος ἀπεῖχεν 1.60 μ. ἐκ τοῦ Μαγειρείου καὶ 0.60 μ. ἐκ τοῦ Ραφείου τοῦ Ἰδρύματος, ἀνευρέθησαν εἰς βάθος 2.30 - 3.50 μ. δεκατρεῖς κεραμοσκεπεῖς τάφοι τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Οἱ τάφοι οὗτοι εἶχον καταλάβει τὰς θέσεις προγενεστέρων τάφων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ὡς ἐδηλοῦτο διὰ τῆς ἐν τῇ ἐπιχώσει ἀνευρέσεως παλαιότερων κτερισμάτων καὶ παλαιότερας πυρᾶς. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται εἴκοσι καὶ ἓν ἀγγεῖα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ὡς καὶ ὄρος μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: ΗΟΡΟ [ΣΘΕΚΕΣ] (εἰκ. 4, 12).

Ἡ τελευταία τῶν ἐκθέσεων τοῦ ἀνασκαφῆς τῆς 31ης Ἰανουαρίου 1953 προσθέτει

τὴν ἀνεύρεσιν τάφου ἐντὸς λάκκου διαστάσεων 1.40×1.40 μ. εἰς βάθος 1.70 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς προαναφερθείσης αὐλῆς τοῦ Βρεφοκομείου. Ὁ λάκκος οὗτος ἀπεῖχεν 8 μ. νοτίως τοῦ ἐτέρου λάκκου - βόθρου (βλ. ἀνωτέρω).

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς τάφος τοῦ τύπου τῶν καλυβιτῶν εἶχε διαστάσεις 1.90×0.60×0.40 μ. περίπου καὶ προσανατολισμὸν Α. - Δ. Παρὰ τὸν σκελετὸν ἀνευρέθη μελαμβαφὲς ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιον, ὡς καὶ τμήμα χαλκῆς στλεγγίδος.

Ὅτι τὸ νεκροταφεῖον ἐγνώρισεν ἰδιαίτεραν ἀνάπτυξιν κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴν περίοδον, ἀποδεικνύεται οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐκάστοτε ἀποκαλυπτομένων κτερισμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀνακαλύψεως ὀπισθεν τοῦ κτιρίου Χατζῆ Κώστα² τῶν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου ἀποκειμένων ἐπιτυμβίων πηλίνων πινάκων τῆς 6ης π.Χ. ἐκατ., καὶ τοῦ ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθ. 71 ἄνω ἡμίσεος κορμοῦ ἀκεφάλου Κούρου. Ἐν τῷ οἰκείῳ καταλόγῳ ἀναγραφῆς τοῦ κορμοῦ τούτου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 16 Μαρτίου 1885, ἀναφέρεται ὅτι οὗτος ἀνευρέθη πρὸς Βορρᾶν τοῦ ὀρφανοτροφείου (Χατζῆ Κώστα), ἐν ὁδῷ παραλλήλῳ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς (πιθανῶς ὑπονοεῖται ἡ ὁδὸς Ἀγησιλάου), ἀγορασθεὶς ὑπὸ τινος Π. Κόκκαρη. Ἡ φύσις τοῦ εὐρήματος, ὡς καὶ ὁ χῶρος εἰς ὃν τούτο ἀπεκαλύφθη, δικαιολογοῦν ἀπολύτως τὸν ἀποδοθέντα χαρακτηρισμὸν «νεκρικὸν μνημεῖον»³

Ἡ πρὸς Βορρᾶν ἐξάπλωσις τοῦ νεκροταφείου φθάνει μέχρι τῆς ὁδοῦ Κεραμικοῦ, ὅπου καὶ πληροῦται ἡ ἔκτασις τοῦ κυρίως χώρου ἐνταφιασμῶν τοῦ ἀναπτυχθέντος παρὰ τὰς Ἡρίας πύλας Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης αἱ πρὸς Ἀρκτον ταφαὶ ὀλιγοστεύουν συναντῶμεναι μόνον εἰς μικρὰ σύνολα (συστάδας), ἐκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸν Ἴππιον Κολωνὸν ἀγοῦσης ὁδοῦ.

Ταφαὶ σημειοῦνται κατὰ μέγα μῆκος τῆς ὁδοῦ Κεραμικοῦ.

Κατὰ τὴν διάνοξιν τάφρου κατὰ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς πρὸς κατασκευὴν ὁχετοῦ

² ΑΜ 1893, 75, σημ. 5.

¹ Τὴν ὑπαρξιν τούτου διεπίστωσε κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς προσωπικῶς ὁ κ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ.

³ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΣΟΦΟΥΛΗΣ, Μνημεῖον ἀρχαϊκοῦ τρόπου, ΑΕ 1887, σ. 37 κέ.

διεπιστώθη υπό του γράφοντος κατά την 5ην και την 6ην Αυγούστου 1960 ή εις βάθος 2 μ. από του οδοστρώματος ύπαρξις τάφων κυρίως της Έλληνορωμαϊκής περιόδου. Κατά την διενεργηθείσαν υπό του Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗ αυτοψίαν συνελέγησαν κλασσικά θραύσματα αγγείων, ως και έτερον παλαιότερον του 7ου π.Χ. αιώνας¹.

Εἰς τὴν συμβολὴν τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ μετὰ τῆς ὁδοῦ Μυλέρου (πρώην ὁδὸς Μεταξουργείου) ἀνεσκάφη κατὰ τὸ 1888 οἰκόπεδον ἰδιοκτησίας Ἰ. Παναγιωτοπούλου (βλ. εἰκ. 4, 16), περὶ τοῦ ὁποίου σχετικαὶ λεπτομέρειαι ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Β. ΣΤΑΗ².

Μετὰ τὴν λήξιν τῆς ἐρεῦνης ἐν τῷ ὡς ἄνω οἰκοπέδῳ αἱ ἐρευναι ἐπεξετάθησαν ἐπὶ τῶν ὁδῶν Κεραμικοῦ καὶ Μεταξουργείου. Διεπιστώθησαν συνολικῶς περὶ τὰς 140 ταφαὶ ποικίλης κατασκευῆς ἥτοι θῆκαι, μαρμαρίναι ἢ πώριναι, τάφοι, καλυβίται ἢ λακκοειδεῖς, εἰς βάθος κυμαινομένων ἀπὸ τριῶν ἕως τεσσάρων μέτρων. Τινὲς τούτων διέσωζον τοὺς ἐπιτυμβίους κιονίσκους των³, ἐνῶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ πλείστων ἐξ αὐτῶν προέρχεται μέγας ἀριθμὸς κτερισμάτων, οἷον ἀγγεῖα, μελανόμορφα ἐρυθρόμορφα, λευκαὶ λήκνυθαι καὶ πήλινα ἀγαλμάτια, εὐρήματα, τὰ ὁποῖα καλύπτουν ἐπαλλήλους περιόδους ἀπὸ τῶν Ἀρχαϊκῶν μέχρι καὶ τῶν Ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων⁴. Ἀξιόλογος κρίνεται ἡ περιγραφὴ ἀποκαλυφθείσης ἀρχαίας ὁδοῦ πλατύς τριῶν περίπου μέτρων, κατευθυνομένης ἀπὸ «ἀρκτου πρὸς μεσημβρίαν

ἢ ἀνατολικομεσημβρίαν». Ἡ θέσις τῆς ὁρίζεται πρὸ τοῦ σταθμοῦ τῶν πυροσβεστῶν⁵, κατὰ τὴν ὁδὸν Κεραμικοῦ, πλησίον τοῦ στρατῶνος (εἰκ. 4, 17).

Ἐκ τῶν βορειοδυτικώτερον διεσπαρμένων ταφικῶν συνόλων ἀληθῶς διαφωτιστικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀνασκαφὴ μιᾶς συστάδος τάφων, ἀποκαλυφθείσης κατὰ τὸ 1936 ἐν οἰκοπέδῳ τῆς ὁδοῦ Λένορμαν 28 (βλ. εἰκ. 7, 18), ὑπὸ τῆς VIRGINIA GRACE⁶. Ἡ ἀνασκαφεύς, παρακληθεῖσα, εὐγενῶς παρεχώρησε τὴν κάτωθι ἀνέκδοτον ἔκθεσιν γενικῆς περιγραφῆς τῶν ἀνασκαφειῶν ἀρχαιοτήτων:

«ANCIENT CEMETERY AND ROAD AT 28
LENORMANT STREET

In the Spring of 1936, the accidental discovery of antiquities in the building lot of A. G. Christodoulos at 28 (now 30) Lenormant Street led to the clearing of part of an ancient cemetery in this place. Excavations were carried out by workmen from the Agora Excavations under the supervision of the undersigned, beginning on March 9. The finds from these excavations have been published by C. G. Boulter, who has included drawings and descriptions of the graves.

It remains to place these discoveries a little more precisely, and to fill in certain details. The following paragraphs are drawn in large part from my reports submitted to the Ministry, the one early in May and the other early in June, 1936; I have supplemented these by a reexamination of the records.

The graves lay to east of an ancient road of which the whole width, ca. 4.25, was cut through by the owner in the western part of his lot, which he had himself excavated nearly to full depth before our arrival. This road lay not parallel to Lenormant Street but more truly

¹ Ἐκ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ προέρχεται μαρμαρίνη ἐπιτυμβία πλάξ, ἡ ὁποία ἀπὸ μακροῦ χρόνου κατέκειτο ἐν τῷ τυπογραφείῳ τῆς ὁδοῦ Κεραμικοῦ 53. Παρὰ τὰς προσπαθείας τοῦ γράφοντος δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐντοπισθῇ ἡ ἀκριβὴς θέσις καὶ ὁ χρόνος ἀνευρέσεως ταύτης. Ἡ πλάξ, σχήματος παραλληλογράμμου, μὲ γόμφον ὕψους 5.5 ἑκατ. κατὰ τὴν ἀπόληξιν τῆς κάτω μακρᾶς πλευρᾶς, ἔχει διαστάσεις: ὕψος 0.75 μ., πλάτος 0.968, πάχος βάσεως 0.21 καὶ κορυφῆς, ἣν διατρέχει κυμάτιον, 0.23. Κάτωθεν τοῦ ὀριζοντίου κυματίου τῆς κορυφῆς κεχαραγμένη εἰς τρεῖς στίχους, διὰ γραμμάτων ὕψους 0.07 μ., ἡ μετευκλείδειος ἐπιγραφὴ: ΔΗΜΟΚΡΑΤΗΣ/ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΥ/ΑΦΙΔΝΑΙΟΣ.

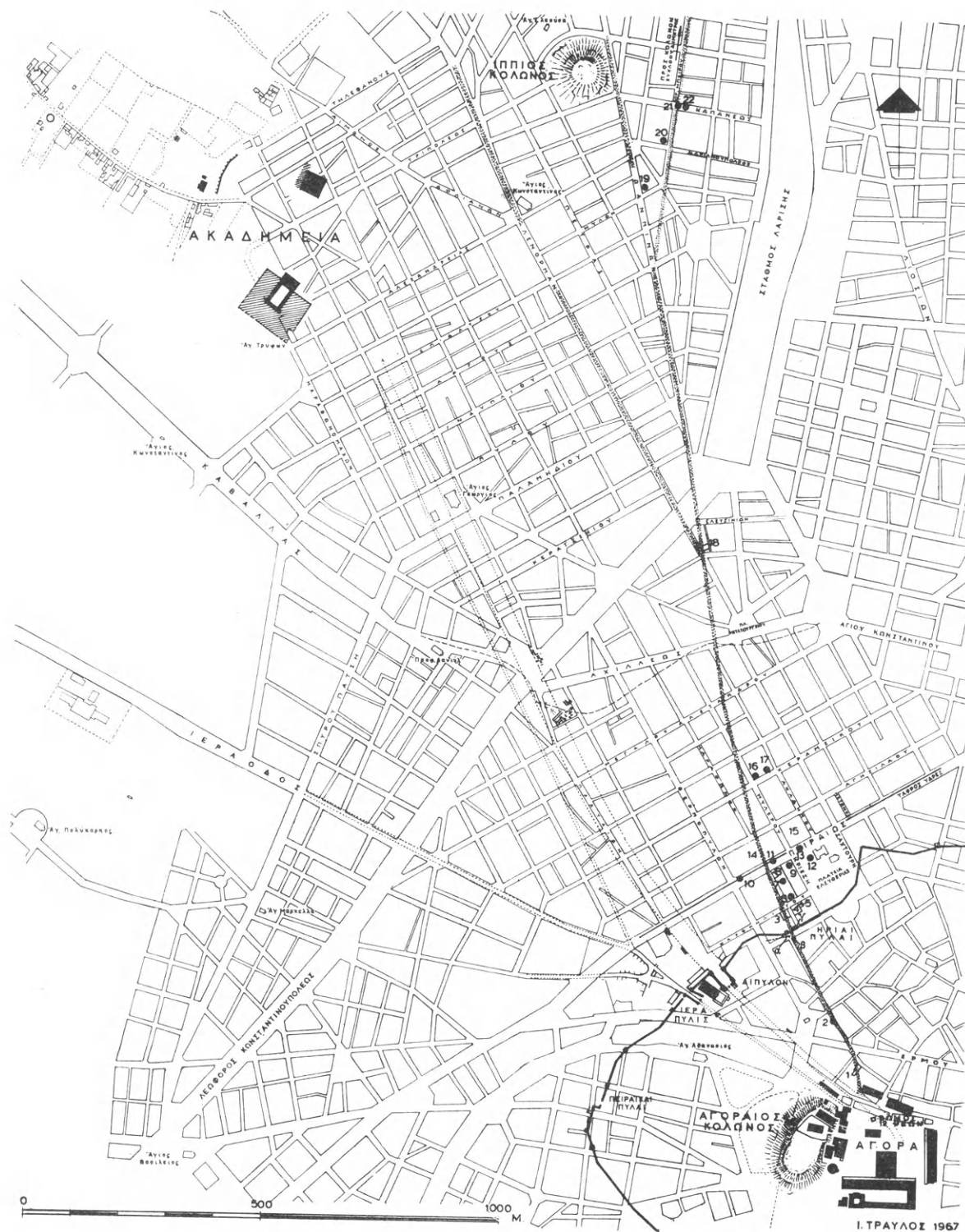
² ΑΔ 1888, σ. 13 - 14.

³ ΑΔ 1888, σ. 33.

⁴ Βλ. ΑΔ 1888, σ. 6, εὐρήματα 6 - 34, καὶ σ. 25 κέ., εὐρήματα 1 - 14 καὶ 15 - 43.

⁵ ΑΔ 1888, σ. 14 καὶ σ. 33.

⁶ Βλ. δημοσίευσιν τῶν εὐρημάτων ὑπὸ CEDRIC G. BOULTER, Graves in Lenormant Street, Athens, Hesperia 32, 1963, 113 - 137.



Εἰκ. 7. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ χώρου Ἀγορᾶς - Ἱππίου Κολωνοῦ. Σημειοῦνται αἱ θέσεις ἀνευρεθεισῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τὸ ὁδικὸν δίκτυον τοῦ πρὸς Βορρᾶν τῆς πόλεως χώρου.

north-south. We found it in excavating a cut 0.65 wide for the south foundation of the new building, and in a cut 0.90 wide made to illuminate the basement on the west side of the new building, along Lenormant Street. The west margin of the road, with guard stones, was found in the northwest corner of the lot, and a bit of its east margin was picked up near the southwest corner, and also in the north scarp which had been cut by the owner. In our west cut, the surface of this ancient road of some five different Roman and Greek periods was distinguished, with evidence of considerable wear and repairs in the 5th century B.C. (pl. IΓα) The road would seem to have been the most direct way from the Agora to Kolonos Hippios, passing on from there to Phyle and Thebes.

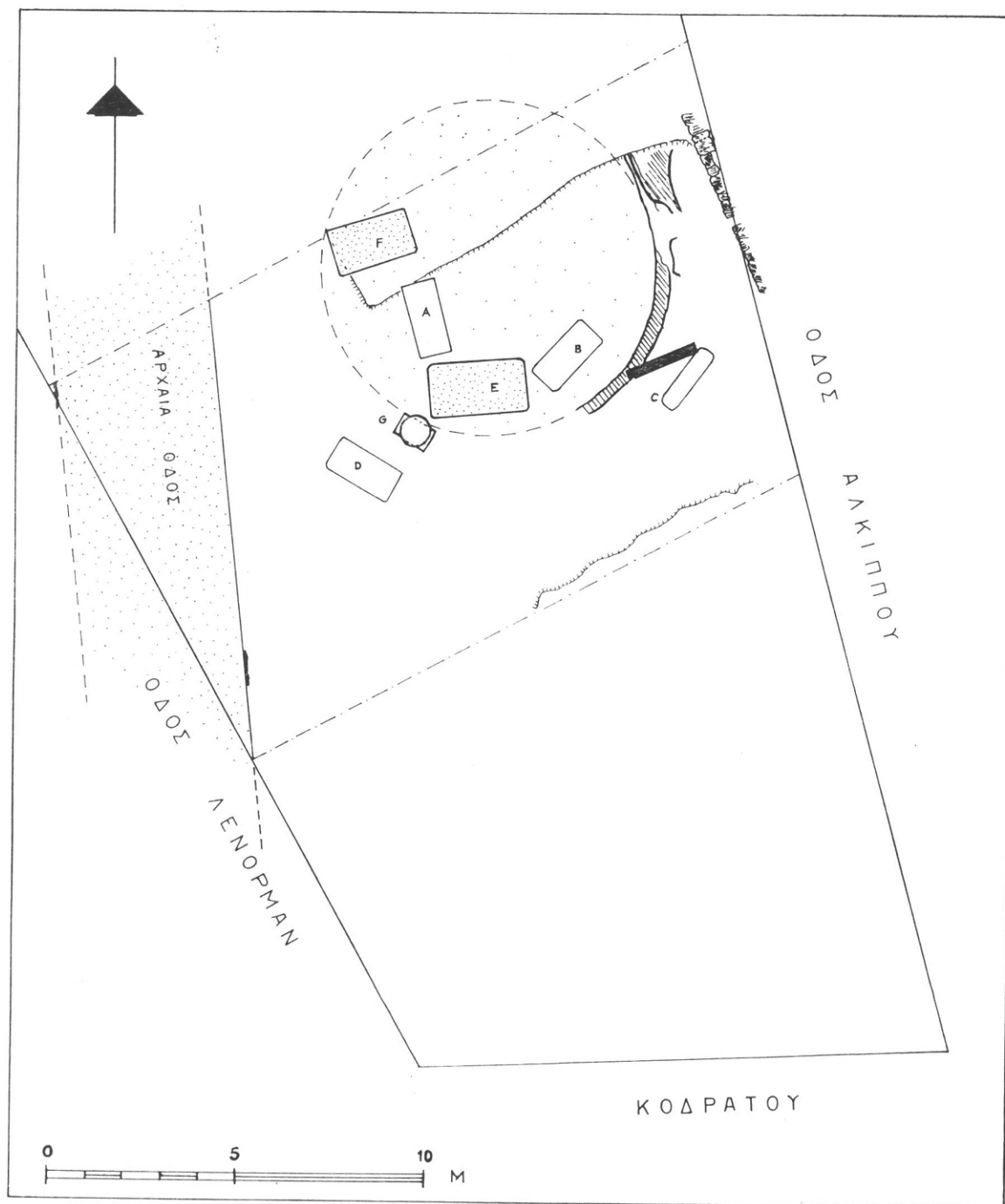
The fill we excavated in the eastern half of the lot gave some further indications of the appearance of this area in the 5th century B.C. A piece of curved white strosis described very accurately the quarter of a circle (diameter 9 m) which when completed on our plan encloses four of the graves of the 5th century B.C.; using Boulter's numbering, these are Graves A (the slab grave, see pl. IΕβ) and B (pl. IΕα), and the cremation pits E (pl. IΔβ) and F. See the plan (8) and pl. IΔα. The narrow band of white was not quite flat, but had a slight inclination upward toward the center of the circle. Combined with other evidence, this curved strosis probably indicates a mound which covered the northern part of our area plus some of that now covered by the lot to the north (still unexcavated). Vestiges of a thicker layer of white at a level about 0.50 higher than the curved narrow band may indicate renewal of the surface of the mound. One of these patches, near the northeast corner of the lot, can be seen in pl. IΔα and plan 8. Another we found just beyond the southwest corner of Grave B, the ancient diggers of which had in fact cut through the

white layer, at this point 0.12 thick, and in the filling which they threw back after the interment, the local red earth was mixed with much white.

East of the presumed mound - circle, along the edge of Alkippos Street (but having a slightly different orientation) we cleared a piece of light retaining wall with a front to the west against which were distinct stroseis of the 5th century B.C. We traced this wall for a total length of about 8 meters, beyond which it appeared to continue both north and south. The part cleared was pierced by two openings, of which the larger, ca. 0.30 square, was enclosed by a monolithic poros arch set on a piece of marble slab; see pl. IΔγ. Regarded as drains to save the wall, these openings did not seem excessively large in view of the force of flood water from the east of which we found evidence in various deposits east and south of the mound circle as well as just under the lowest modern floor. This is the watershed of the Kephisos.

It may be mentioned that Boulter's no 2, p. 130 (a black - figured lekythos of the Haimon Group) was found under the patch of upper white strosis in the northeast corner, and that his no. 11 and probably also his 13 (p. 131) come from repairs in the 5th century B.C. road. No 13, the red - figured oinochoe showing amphoras in stands, came actually from just south of our lot, in a pocket of sherds found by the owner's workmen just under the not very deep foundation of the neighboring building, in the area of the ancient road. For published finds from a late Hellenistic and a Roman level of the road, see Boulter, pp. 136-137, Knidian stamped amphora handles of about 100 B.C. These two later levels of the road were dated also respectively by Athenian New Style coins and by an Athenian Imperial coin.

The sherds found with Boulter's no. 13 consisted mostly of fragments of clay rings, such as were also found, although in less



Εἰκ. 8. Κάτοψις τῶν κατὰ τὸ 1936 ἐν οἰκοπέδῳ τῆς ὁδοῦ Λένορμαν 28 (30) ἀποκαλυφθεισῶν ἀρχαιοτήτων. Εἰκονίζονται μόνον αἱ ταφαὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος Α-Γ (G. ΒΟΥΛΤΕΚ, Graves in Lenormant Street, Athens, Hesperia 32, 1963, 113-125) ἐκ τοῦ συνόλου τῶν δέκα καὶ ἐννέα ἀνευρεθεισῶν.

concentration, in many parts of the excavation. Fragments from closed deposits show that the series goes back at least to the early 5th century B.C. The fragments derive from rings of widely different dimensions and profiles. Their outer diameter varies from about 0.10 to about 0.40. There is much variation also in width and thickness of the bands. In profile some of the rings were nearly vertical, some nearly flat; others were variously intermediate between the two. The larger rings would have served as stands for quite large vessels and must have looked much like the lower stands among those depicted on Boulter's no. 13, see his pl. 49. Some of the fragments have incised letters, and many have smears of glaze. It seems likely that they are waste from a nearby pottery, where the various rings could have been used as working stands or kiln props, some perhaps as templates¹.

A final detail may be added. The disturbance in Grave A as seen in the photograph, (pl. IΕβ), was due to an accident during excavation, one of the cover slabs having broken and fallen in. The north end however (the end with the feet of the skeleton) had not been disturbed by us, and very little earth had entered the tomb as a whole before it was excavated. Across the northeast corner may be seen the two bronze phiales (Boulter A 13). Beyond these, near the corner, are the crumpled remains of an object or objects (Agora IL 598) apparently originally of leather somehow combined with iron strips, although nothing analyzable remained save iron. It had been decided to omit from publication this object which it seemed could not be presented usefully. But a scholar later visiting the Agora took an interest in it and gave a reference to something comparable

found in a grave in Yugoslavia²: So IL 598 seems worth mentioning here for completeness.

VIRGINIA GRACE

Μικραὶ συστάδες τάφων ἀνεφάνησαν ἀκόμη βορειοδυτικώτερον εἰς τὴν πέριξ τοῦ Ἰππίου Κολωνοῦ περιοχὴν. Ἐκ τῶν ὀλίγων δημοσιευθεῖσων ἀνακοινώσεων περὶ τῆς περιοχῆς γνωρίζομεν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τοῦ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ «παρὰ τὸν Κολωνὸν . . . συντελέσασαν κυρίως πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ κατὰ τὰ μέρη ἐκεῖνα σχήματος τῶν τάφων καὶ τοῦ τρόπου ταφῆς»³.

Δι' ἐτέρας ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸ 1955 δύο τάφοι παρὰ τὴν ὁδὸν Καπανέως. Ἐκ τούτων ὁ εἰς, κείμενος 3.50 μ. ἀνατολικῶς τῆς ὁδοῦ Βορείου Ἡπείρου, συνέκειτο ἐκ κεράμων, περιεῖχε δὲ τὴν τέφραν τοῦ νεκροῦ μεθ' ἐνὸς ἀργυροῦ κατόπτρου. Ὁ τάφος οὗτος χρονολογεῖται ἐντὸς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος. Ὁ ἕτερος τῶν τάφων, ἀποκαλυφθεὶς εἰς βάθος 2.50 μ., συνίστατο ἐκ μαρμαρίνης σαρκοφάγου, ἐντὸς τῆς ὁποίας διετηρεῖτο ὁ σκελετὸς τοῦ νεκροῦ καὶ παρ' αὐτὸν ἐν ἀλάβαστρον καὶ ἐρυθρόμορφος ὕδρεια⁴ (βλ. εἰκ. 7, 22).

Συμφώνως πρὸς πληροφορίας τὰς ὁποίας παρέσχεν εἰς τὸν γράφοντα κάτοικος τῆς περιοχῆς ὀνόματι Σταμάτιος Δερδεμέξης, βορειοδυτικῶς τῶν ἀνωτέρω ταφῶν, παρὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Βορ. Ἡπείρου καὶ Καπανέως, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς αὐτῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη εἰς ἱκανὸν βάθος ἐκ τοῦ ὁδοστρώματος ἀρχαία ὁδὸς ἐστρωμένη ὁμοῦ διὰ χαλίκων καὶ ἰσχυρῶς πεπατημένων χωμάτων. Ἡ κατεύθυνσις τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ ἦτο σαφῶς παράλληλος πρὸς τὴν σήμερον ἐν χρήσει ὁδὸν Βορ. Ἡπείρου (εἰκ. 7, 21). Ὁ αὐτὸς πληροφοριοδότης ἀνέφερε καὶ τὴν κατὰ τὸ 1922 ἀνεύρεσιν μαρμαρίνης ἐπιτυμβίας στήλης (ἄγνωστον παραμένει τὸ ἐὰν αὕτη περιεσώθη) ἐν οἰκοπέδῳ τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν Μύλων

¹ For circular stands found at a kiln site see B. HOMANN-WEDEKING, A Kiln Site at Knossos, p. 176 (mention) and pp. 184-185, with figs. 26 and 27; these have vertical sides.

² See B. Čović, Glasnik Zemaljskog Muzeja Sarajevu 1959, pp. 76-77, pl. VIII, 2-5 pl. XIII, 4 and 5.

³ ΠΑΕ 1899, σ. 12.

⁴ Chroniques des Fouilles en 1954, BCH 79, 1955, σ. 218.

ἀριθ. 6 καὶ Ἰωαννίνων. Ἡ στήλη, ἀνευρεθεῖσα κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν θεμελίων, ἔφερε παράστασιν δύο γυναικῶν. Κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς εὐρίσκειτο ἐρριμμένη ἐκ τῆς θέσεώς της παρὰ τὴν λιθίνην βάσιν της (εἰκ. 7, 19).

Ἀκολούθως, κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων τῆς οἰκίας Ν. Κανάλη, κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἀδριανουπόλεως καὶ Βορ. Ἠπείρου, ἦλθεν εἰς φῶς διατεταραγμένος τάφος τῶν ὑστάτων Ρωμαϊκῶν ἢ τῶν πρώτων Χριστιανικῶν χρόνων¹ (εἰκ. 7, 20). Αἱ μακραὶ πλευραὶ τοῦ τάφου ἐσχηματίζοντο ἐκ τῆς τεθραυσμένης εἰς δύο πλακὸς ὑπ' ἀριθ. 4464 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, μὲ παράστασιν ἵππου τιθασυνομένου ὑπὸ νεαροῦ Αἰθίοπος ἵπποκόμου.

Τέλος διὰ παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τοῦ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, διενεργηθείσης τὸ 1899, διηρηνήθη ὁμὰς τάφων μεταξὺ τῆς τάφρου τοῦ ἐκεῖθεν διερχομένου ὕδραγωγείου (Karten v. Attica, Bl. I, Unterirdischer Wassercanal) καὶ τῶν πρὸς Νότον ὁρίων τοῦ κτήματος Σκουζέ. Ἀνευρέθησαν περὶ τοὺς πεντήκοντα τάφοι μὲ κτερίσματα τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου π. Χ. αἰ.²

Αἱ ὡς ἄνω θέσεις ἀποτελοῦν τὰ σημεῖα, ὅπου ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, κατὰ χρονικὰ διαστήματα, ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἔφερεν εἰς φῶς μέγαν ἀριθμὸν «ἡρίων». Τὸ πλῆθος τούτων, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἔκτασις εἰς τὴν ὁποίαν κεῖνται διεσπαρμένα, ὁδηγοῦν εἰς τὴν εὐλογον ταύτισιν τῆς κατὰ τὴν προέκτασιν τῆς ὁδοῦ Λεωκορίου πύλης πρὸς τὰς σπουδαιότητας διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου ἁστέως Ἡρίας πύλας.

Δ. Η ΠΡΟΣ ΙΠΠΙΟΝ ΚΟΛΩΝΟΝ ΟΔΟΣ

Ἐκ τῶν ἀναφνέντων προβλημάτων κατὰ τὴν μελέτην τῶν συγκεντρωθέντων ἀνασκαφικῶν στοιχείων μέγα ἐνδιαφέρον προσείλκυσε τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐντόπισιν τῆς πορείας μιᾶς ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ὁδῶν τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία, ἐκκινουσα ἐκ τοῦ βωμοῦ τῶν Δώδεκα Θεῶν τῆς Ἀγορᾶς, ἦγεν εἰς τὸν Ἴπ-

πιον Κολωνόν, ἐξυπηρετοῦσα περαιτέρω ὁλόκληρον τὴν βορειοδυτικὴν ἔκτασιν τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἐναρξίς τῆς ὁδοῦ ἔχει ἤδη ὁρισθῇ εἰς τὸ κέντρον τῆς ἀρχαίας πόλεως, παρὰ τὸν βωμὸν τῶν Δώδεκα Θεῶν, τοῦ ἀρχαίου μνημείου ὅπερ, ὡς διεπιστώθη, ἀπετέλει «ἀφειτηρίαν ὁδικῶν μετρήσεων»³. Ἐντεῦθεν, ἐκ τοῦ σχηματιζομένου κόμβου τῶν κυρίων ὁδικῶν ἀρτηριῶν, ἡ κατευθυνομένη πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ ὁδὸς, ὠδήγει πρὸς τὰς προαναφερθείσας Ἡρίας πύλας. Ἰχνη τῆς ὁδοῦ ταύτης ἐντὸς τοῦ περιβάλλου ἐνετοπίσθησαν εἰς δύο θέσεις. Εἰς τὴν πρώτην, ἐν οἰκοπέδῳ τῆς ὁδοῦ Ἀστιγγοῦ 11, ἀπεκαλύφθη δι' ἀνασκαφῆς ἡ πλάτους 3.30 μ. ἀρχαία ὁδός, ἐλαφρῶς βορειοδυτικῆς κατευθύνσεως⁴ (βλ. εἰκ. 4, 1). Εἰς τὴν ἐτέραν θέσιν ἡ ὑπαρξίς τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ ἐπιστοποιήθη δι' ἀνευρέσεως κατὰ τὸ 1955 ἀγωγοῦ ὕψους 1.50 μ. περίπου, κατευθύνσεως, Β. - Ν., ὑπὸ τὸ δυτικὸν πεζοδρόμιον τῆς ὁδοῦ Λεωκορίου 23 (βλ. εἰκ. 4, 2).

Ἡ αὕτη ὁδὸς ἐξερχομένη τοῦ περιβάλλου διὰ τῶν Ἡρίων πυλῶν δι' ἐλαφρῶς πρὸς βορρᾶν ἀποκλίσεως διήρχετο τοῦ οἰκοπέδου Κακαβᾶ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπεκαλύφθη ὁ λίθινος κλασσικὸς ἀγωγός (βλ. σ. 24 καὶ εἰκ. 4, 3), ἡ συνέχειά της δὲ ἐπανευρίσκεται ἐν τῷ οἰκοπέδῳ ἱδρύματος Χατζῆ Κώστα καὶ Ὁ. Λέφα - Τετ-νέ (βλ. εἰκ. 4, 14). Αὕτη, διερχομένη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ οἰκοπέδου, ἀπέκλινε κατ' ὀλίγας μοίρας πρὸς τὰ βορειοδυτικά, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει τὴν σύνδεσιν τῶν ἐκεῖ ἀνευρεθέντων λειψάνων⁵ μετὰ τοῦ ἀποκαλυφθέντος ὑπὸ τῆς VIRGINIA GRACE τμήματος κλασσικῆς ὁδοῦ πλάτους 4.25 μ., ἐν τῷ οἰκοπέδῳ τῆς ὁδοῦ Λένορμαν 28 (βλ. εἰκ. 7, 18). Ἡ σπουδαιότης τοῦ ἐνταῦθα ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ὁδοῦ ἐπιβεβαιοῦται διὰ τῆς ἀποκαλύψεως ἐγγὺς ταύτης τοῦ προαναφερθέντος τύμβου.

Ἡ πρὸς βορρᾶν κατεύθυνσις τῆς ὁδοῦ δύναται νὰ ὁρισθῇ, λαμβανομένου μόνον ὑπ'

³ Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, 1960, σ. 36.

⁴ Ε. VANDERPOOL - JOHN THREPSIADES, Roads at the N.-W. Corner of the Athenian Agora, Hesperia 28, 1959, σ. 295 - 7.

⁵ ΑΔ 1888, σ. 32.

¹ Ν. Χ. ΚΟΤΖΙΑΣ, Σύμμεικτα, Πολέμων 4, σ. ε' κέ, εἰκ. 1.

² Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὸν Κολωνόν, ΠΑΑ 1899, σ. 33 - 34.

δυσιν ὅτι «βασικαὶ ὁδικαὶ ἀρτηρίαι διετηρήθησαν εἰς τὰς αὐτὰς ἀκριβῶς θέσεις μέχρι σήμερον»¹. Ὑπ' αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν, ἡ πρὸς τὸν Ἰππιον Κολωνὸν διασχίζουσα τὸ ὡς ἄνω οἰκόπεδον διήρχετο κατὰ μῆκος τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, ἐξερχομένη τούτου παρὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Ἐλευσινίων καὶ Κωνσταντινουπόλεως, ἐκείθεν δέ, διὰ περαιτέρω πρὸς Βορρᾶν ἀναπτύξεως, ἔβαινε κατὰ μῆκος τῆς σήμερον ἐν χρήσει ὁδοῦ Ἰωαννίνων.

Μετὰ ταῦτα αὕτη διήρχετο σχεδὸν κατ' ἐπαφὴν τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τοῦ Ἰππίου Κολωνοῦ, ἐξακολουθοῦσα δὲ τὴν πορείαν της διὰ προσπελάσεως ἐκ βραχείας ἀποστάσεως βορειοδυτικῶς τοῦ Πάγου τῆς Εὐχλόου Δήμητρος, ἠκολούθει τὴν παλαιολιθίαν πρὸς Φυλὴν καὶ Θήβας διάβασιν.

Ἡ ἀνωτέρω ὁδὸς ἀπετέλει τὴν βασικὴν ὁδικὴν ἀρτηρίαν τῆς περιοχῆς. Συνέδεεν ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ Ἀστεως τοὺς δύο ἱεροὺς χώρους, τοῦ Ἰππίου Κολωνοῦ καὶ τοῦ Κολωνοῦ τῆς Εὐχλόου Δήμητρος. Αἱ θέσεις αὗται, πλὴν τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν σπουδαιότητος, δὲν ἐστεροῦντο καὶ στρατιωτικῆς τοιαύτης. Ἡ προαναφερθεῖσα ὁδὸς ἀπέβη σὺν τῷ χρόνῳ κεφαλαιώδους σημασίας ὡς ἐξυπηρετοῦσα τὴν πρὸς Βορρᾶν ἐπικοινωνίαν καὶ ὡς συνδέουσα τὴν πόλιν μετὰ τῶν προκεχωρημένων φυλακίων τῶν διδύμων λόφων. Τὸ εὐρύτερον ὁδικὸν δίκτυον τοῦ μεσολαβοῦντος ἐκτεταμένου χώρου περιεπλέκετο περὶ τὴν ὁδὸν ταύτην.

Ἀγροτικαὶ ὁδοί, ἥσσονος ὅμως σπουδαιότητος, ἐπισημαίνονται, ἀποχωριζόμεναι τῆς πρὸς Ἰππιον Κολωνὸν ἀρτηρίας καὶ διανοιγόμεναι πρὸς ποικίλας πρὸς Βορρᾶν κατευθύνσεις, πάροδοι δηλαδὴ κείμεναι εἰς ἐπικαίρους θέσεις, καθιστῶσαι πληρέστερον τὸ ὅλον ὁδικὸν σύστημα.

Οὕτω, πλὴν τῆς διαγραφείσης ἀρτηρίας, δυνατὸν μετὰ μεγίστης πιθανότητος νὰ καθορισθῇ ἡ θέσις μιᾶς εἰσέτι ὁδοῦ. Ἡ ἐντόπισις λειψάνων ἀρχαίου δρόμου παρὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Καπανέως καὶ Βορ. Ἠπίρου (βλ. σ. 48 εἰκ. 7, 21) ἐνισχύει τὴν ἄποψιν, καθ'

ἣν ταῦτα ἀνήκουν εἰς διάβασιν κατευθυνομένην ἀπὸ Νότον πρὸς Βορρᾶν, συνδεομένην δὲ μετὰ τῆς ὡς ἄνω βασικῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας.

Τρίτη ὁδός, ἀνεπιβεβαίωτος εἰσέτι ἀνασκαφικῶς, δυνατὸν νὰ λογισθῇ ἡ διαπιστουμένη ὑφ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ Λένορμαν. Αὕτη ἐκκينوῦσα ἐκ τοῦ εὐμήκους κορμοῦ τῆς πρὸς τὸν Ἰππιον Κολωνὸν ὁδοῦ, ὀλίγον βορειότερον τῆς πλατείας Μεταξουργείου, ἔβαινε πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ προάστεια, ἀφισταμένη τοῦ Κολωνοῦ κατὰ 150 μ. περίπου.

Χρήσιμος δύναται νὰ ἀποβῇ πρὸς σύνθεσιν τῆς εἰκόνης τοῦ εὐρύτερου ὁδικοῦ δικτύου τοῦ ἐν γένει χώρου ἡ μελέτη χαρτῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος μετὰ τῶν παλαιῶν ἀγροτικῶν δρόμων. Οὕτως ὁ χάρτης τῶν Ε. CURTIUS - J. KAUPERT τοῦ 1903 σημειοῖ τὴν τελευταίαν προαναφερθεῖσαν ὁδόν, ἐνῶ ἐμφανίζει μετατοπισμένην τὴν βασικὴν ἀρτηρίαν ἀνατολικότερον τῆς ἀρχαίας της θέσεως (βλ. εἰκ. 9). Ὅμοιως διαφωτιστικὴ ὡς πρὸς τὰ τοπογραφικὰ προβλήματα τοῦ Κολωνοῦ κρίνεται ἡ ἐργασία τοῦ Ι. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ. Διὰ ταύτης ἐπιχειρεῖται εὐρεία ἐπισκόπησις, προσέτι δὲ καὶ ἐπίλυσις βασικῶν προβλημάτων σχετιζομένων πρὸς τὰς ὁδοὺς καὶ τοὺς ἱεροὺς χώρους τῆς περιοχῆς².

Ε. ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΩΝ ΤΟΥ ΔΙΠΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΗΡΙΩΝ ΠΥΛΩΝ

Τὸ νεκροταφεῖον τῶν Ἠρίων πυλῶν παρέμεινεν ἐν συνεχεί χρήσει ἐπὶ διάστημα δέκα καὶ πλέον αἰώνων, τὰ δὲ ἐκ τῆς περιοχῆς του προερχόμενα εὐρήματα παρέχουν ἀσφαλῶς τὴν οὐσιαστικὴν ταύτην διαπίστωσιν:

Ὁ χώρος γνωρίζει ἀνθησιν ἤδη ἀπὸ τῆς ΥΕ περιόδου, ὡς καταφαίνεται ἐξ ἀνευρεθέντων ἐν ἀνασκαφαῖς μυκηναϊκῶν ὀστράκων³.

Κατὰ τὴν Ὑπομυκηναϊκὴν περίοδον τὸ παλαιότερον νεκροταφεῖον τῆς Ἀγορᾶς τοῦ Σόλωνος ἐπεκτεινόμενον τρέπεται κυρίως πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς πόλεως: εἰς τὴν ἑκτασιν

² Ι. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον, τ. Β', σ. 383 - 405.

³ ΑΔ 21, 1966, Μέρος Β' 1. Χρονικά σ. 63: ἀνασκαφὴ Γ' Ἐφορείας ἐν οἰκοπέδῳ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς 68.

¹ Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, 1960, σ. 56.

τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης, ἐκατέρωθεν τῆς βασι-
κῆς πρὸς Θήβας καὶ Βόρειον Ἑλλάδα ὁδοῦ
καὶ εἰς τὴν τοῦ Διπύλου, ἣτις διεσχίζετο ὑφ'
ἐτέρας πρὸς Ἐλευσίνα καὶ Πελοπόννησον ὁδοῦ.

Κατὰ τὴν Γεωμετρικὴν περίοδον τὸ μετέ-
πειτα συνδεθὲν πρὸς τὰς Ἡρίας πύλας νεκρο-

χώρον τοῦ παλαιότερου Γεωμετρικοῦ νεκρο-
ταφείου.

Κατὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον ἡ ἐπικρα-
τοῦσα τάξις μεταβάλλεται. Τὸ νεκροταφεῖον
γνωρίζει τὴν δευτέραν αὐτοῦ μεγάλην ἀκμὴν.
Ἐπεκτείνεται καὶ πλουτίζεται τρεπόμενον πρὸς



Εἰκ. 9. Τμῆμα τοῦ κατὰ τὸ 1903 συνταχθέντος χάρτου ὑπὸ τῶν E. Curtius καὶ J. Kaupert,
τῆς περιοχῆς Διπύλου - Κολωνοῦ Εὐχλόου Δήμητρος.

ταφεῖον ἀναπτύσσεται καὶ ἀκμάζει, ὥς φαίνε-
ται ἐκ τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς συχνότητος τῶν
συναντωμένων ταφῶν. Ἡ ἑκτασις τοῦ νεκρο-
ταφείου ὁρίζεται ἐντὸς πλαισίου καθοριζομέ-
νου ὑπὸ τῶν ὁδῶν Ψαρομηλίγγου - Ἀγνισι-
λάου καὶ τῶν καθέτων πρὸς ταύτας ὁδῶν
Θερμοπυλῶν - Ἀκαδήμιον. Ἡ περιοχή τοῦ ἀ-
νωτέρω νεκροταφείου ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ
γειτονεῦον τοῦ Διπύλου ἀποδεικνύεται πέρα
πάσης ἀμφιβολίας διὰ τῆς πλουσίας συλλογῆς
τῶν ταφικῶν κτερισμάτων.

Εὐάριθμοι εἶναι καὶ αἱ ταφαὶ τῆς Ἀρχαϊ-
κῆς περιόδου, αἵτινες ἐνίοτε συνδέονται μετὰ
μοναδικῶν εὐρημάτων (ἀγγεῖον Νέτου κ.ἄ.).
Αἱ ταφαὶ αὗται περιορίζονται εἰς τὸν αὐτὸν

Βορρᾶν. Ὁ χώρος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπὸ τῶν
ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐγίνοντο ἐνταφιασμοί,
πιθανὸν γνωστὸς ἐκ παραδόσεως εἰς τοὺς Ἀ-
θηναίους ὡς «ἡρίων τόπος», παρέχει τὴν ὀνο-
μασίαν του εἰς τὴν ἐνταῦθα διανοιγείσαν πύ-
λην κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Θεμιστοκλείου
τείχους (479/8 π.Χ.)¹.

Ἀνάλογον ἀνάπτυξιν γνωρίζει ταυτοχρόνως
τὸ παρὰ τὰς Θριασίας πύλας (Δίπυλον) ἐκτε-
ταμένον νεκροταφεῖον. Διὰ τῆς καθιερώσεως
καὶ τοῦ Δημοσίου Σήματος ἐκτὸς τῆς θρη-
σκευτικῆς σημασίας, ἡ θέσις αὕτη λαμβάνει

¹ Γ. Α. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστο-
ρία, Ἀθῆναι 1964, σ. 7.

ανάλογον πολιτικήν σπουδαιότητα. Αἱ δημόσιαι τελεταὶ διὰ τοὺς νεκροὺς τῶν ἐκάστοτε πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων διεξάγονται ὁριστικῶς ἐνταῦθα. Δημιουργοῦνται εὐάριθμοι περὶβολοὶ οἰκογενειακῶν τάφων, ἀνήκοντες εἰς ἐνδόξους ἢ πλουσίους πολίτας, μὴ ἀποκλειομένων βεβαίως τῶν κατωτέρων λαϊκῶν τάξεων.

Παρὰ ταῦτα, τὸ κέντρον βάρους, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἐνταφιασμὸν τῶν ἀπλῶν ἀστῶν, μετατοπίζεται, ὥς φυσικόν, εἰς χῶρον μικροτέρας πολιτικῆς σημασίας, ὥς ὁ τῶν Ἡρίων πυλῶν, ἂν καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπόλυτον, ὥς καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ μαρμαρίνου Μνημείου ἐν τῷ οἰκοπεδῷ Κακαβᾶ. Τὰ δύο νεκροταφεῖα, τοῦ Διπύλου καὶ τῶν Ἡρίων πυλῶν, ἀνήκον εἰς τὸν δῆμον Κεραμεικοῦ. Ταῦτα ἀνεπτύχθησαν ἐν τούτοις, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα πρὸς ἄλληλα, ἐπικοινωνοῦντα ἀλλὰ μὴ συνεχόμενα, ἐκάτερον ἔχον αὐτοτελῆ καὶ ἴδιον χαρακτήρα. Τὸ αὐτοτελὲς τῶν νεκροταφείων ἐπιστοποιήθη ἀνασκαφικῶς διὰ τῆς διανοίξεως τάφου ὑπὸ τῆς ΥΔΡΕΞ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς (βλ. σ. 42). Διὰ ταύτης παρετηρήθη ὅτι εἰς τὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ τὸ ὀριζόμε-

νον ὑπὸ τῶν ἐπ' αὐτῆς καθέτων παρόδων, Θερμοπυλῶν ἀφ' ἑνὸς (ὅπου τὸ δυτικὸν ὄριον τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἡρίων πυλῶν) καὶ Πλαταιῶν ἀφ' ἑτέρου (παρὰ τὴν ὁποίαν διέρχεται ἡ πρὸς Ἀκαδημίαν λεωφόρος), οὐδεμία ταφὴ οἰασθῆποτε περιόδου ἀπεκαλύφθη.

Οἱ ἐπακολουθήσαντες χρόνοι ἐπεφύλαξαν πλείστας ὅσας καταστροφὰς εἰς ἀμφοτέρω τὰ νεκροταφεῖα. Νεκρικαὶ στήλαι καὶ μέλη μνημείων ἀνηρπάγησαν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ τείχους¹, ἐνῶ ἐπισυμβᾶσαι προσχώσεις συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐξαφάνισιν σημαντικῶν ταφικῶν συγκροτημάτων. Βαθμιαίως ταῦτα παρήκμασαν, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς Ἑλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους, ὁπότε διὰ τῆς καθιερώσεως καὶ ἄλλων νεκροταφείων ἐμειώθη μὲν ἡ σπουδαιότης των, ἀλλ' ὅμως ἐπὶ τινὰς εἰσέτι αἰῶνας ἐξηκολούθησαν ὑφιστάμενα ἐν μαρasmῷ, μέχρι τῆς τελείας των ἐρημώσεως.

¹ ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ Κατὰ Λεωκράτους 43. ΑἲΣΧΙΝΗΣ Κατὰ Κτησιφῶντος 236.

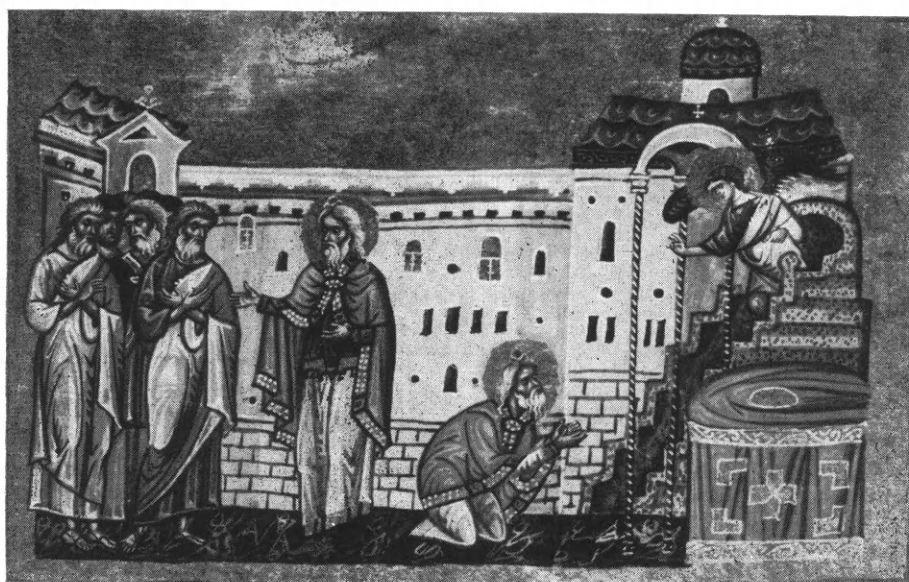
ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

σ. 20, στ. 11 (δεξιὰ) ἀντὶ 0.605, γράφε 6.05 μ.

σ. 51, στ. 13 (ἀριστερὰ) ἀντὶ περιοχή, γράφε ὑπεροχή.



α. Τοιχογραφία Περιβλέπτου. Τὸ Ὅραμα τοῦ ἀρχιερέως.



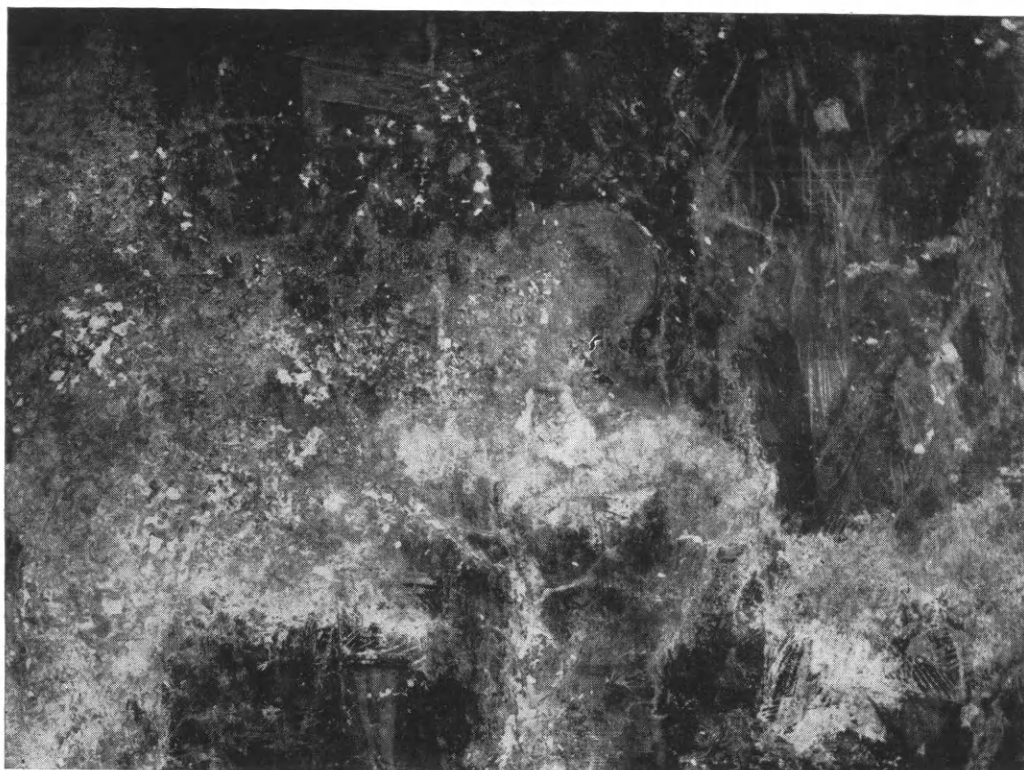
β. Μικρογραφία Ὅμιλῶν Ἰακώβου (Vat. Gr. 1162). Χρησμός τῷ Ζαχαρία δοθεῖς.



α. Τοιχογραφία Περιβλέπτου. Ἡ Προσέλευσις τῶν μνηστήρων εἰς τὸν ναόν.



β. Μικρογραφία Ὀμιλιῶν Ἰακώβου (Vat. Gr. 1162). Διὰ σαλπύγγων διαλαλιά πρὸς ἀθροισμὸν τῶν χηρευόντων.



α



β

α - β. Τοιχογραφία Περιβλέπτου. Τὸ Συμβούλιον τῶν ἀρχιερέων
διὰ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ καταπετάσματος τοῦ ναοῦ.

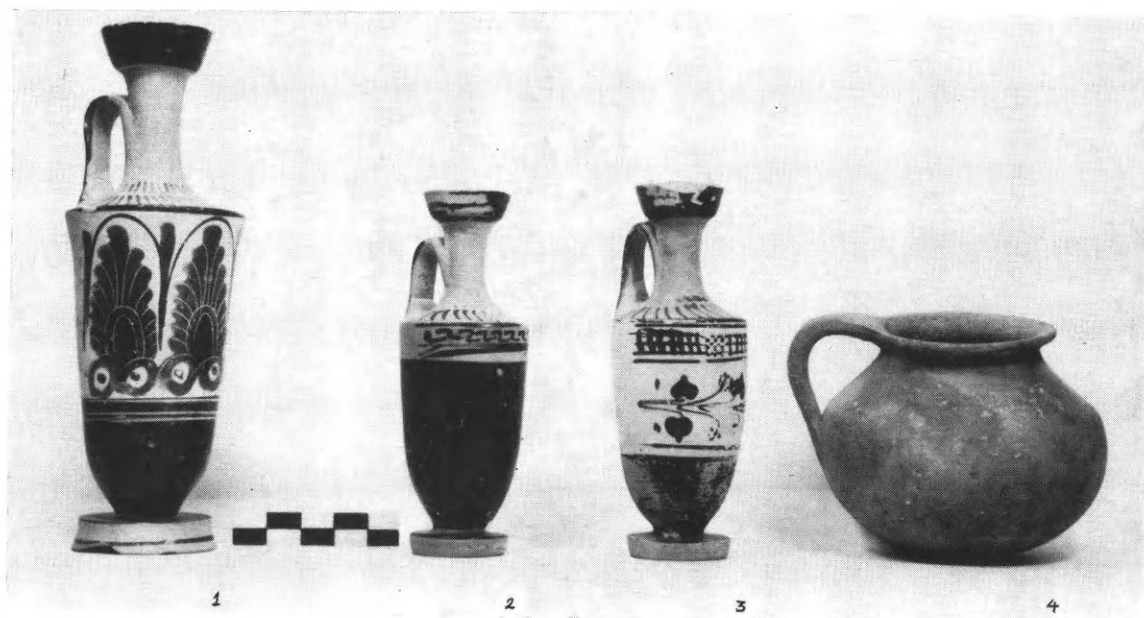


α

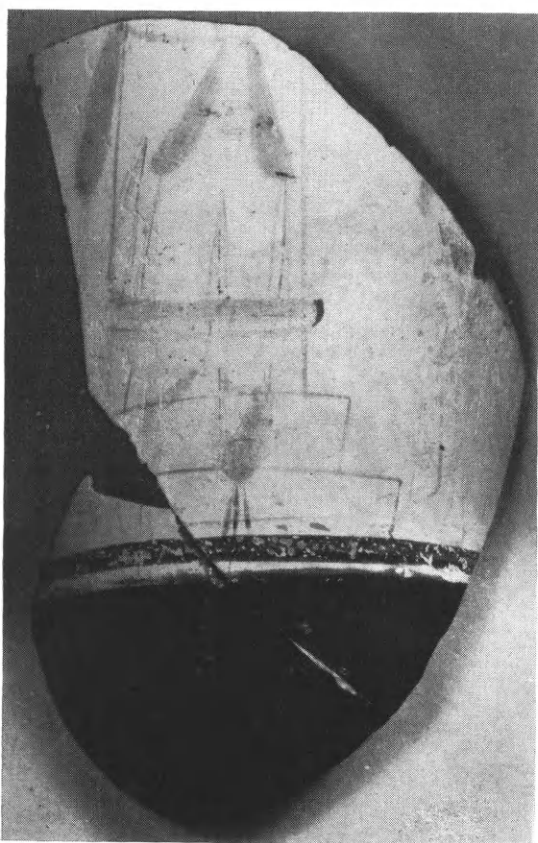


β

α - β. Τοιχογραφία Περιβλέπτου. Ἡ Παράδοσις τῆς πορφύρας.



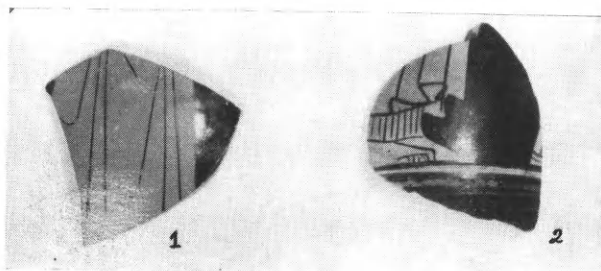
α. Ληκύθια καὶ χύτρα τοῦ παιδικοῦ τάφου Ι.



β. Τεμάχιον τῆς λευκῆς ληκύθου
ἐκ τοῦ τάφου ΙΙΙ.



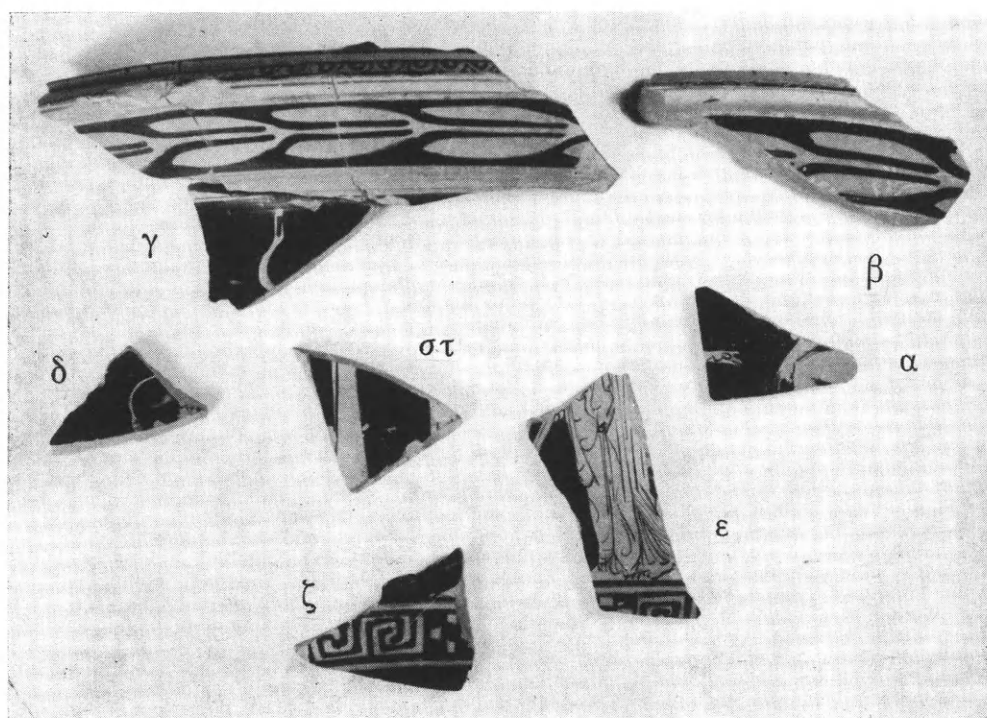
γ. Ἐγχάρακτος βάσις λύχνου ἐκ τῆς ταφῆς ΙΙ.



δ. Τεμάχια ἀγγείων ἐκ τοῦ γεμίματος
καὶ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου ΙΙΙ.



α. Ὁ ἐρυθρόμορφος κρατὴρ τοῦ τάφου ΙΙΙ (ὀπισθία ὄψις).



β. Ὅστρακα καὶ ἐκ τῶν δύο ὄψεων τοῦ ὡς ἄνω κρατήρος.



α. Μελαμβαφής σκύφος και λεκανίς τοῦ τάφου IV.



β. Ἐρυθρόμορφον ληκύθιον καὶ πυξίς ἐκ τοῦ τάφου IV.



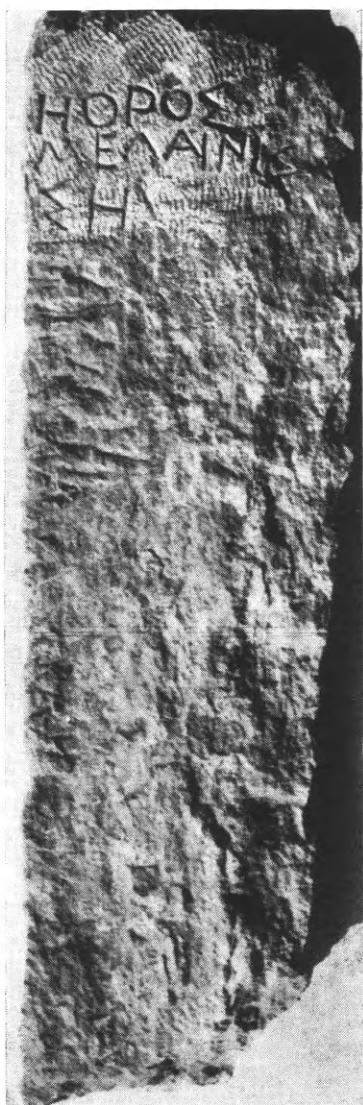
γ. Ἡ ἐπὶ τοῦ πόματος τῆς ἀνωτέρω πυξίδος παράστασις.



α. *Αποψις από ΝΔ. τῆς μαρμαρίνης τοιχοδομίας μετὰ τῆς κρηπίδος τοῦ Μνημείου.



β. *Αποψις από ΝΔ. τομέως τῆς ἀνασκαφῆς. Διακρίνεται τὸ Μνημεῖον καὶ ἡ ἔμπροσθεν αὐτοῦ πηλίνη σωλήνωσις. Εἰς τὸ βάθος διακρίνεται ἡ παιδικὴ λάρναξ Ι ὥς καὶ ὁ κατεστραμμένος τάφος ΙΙΙ.



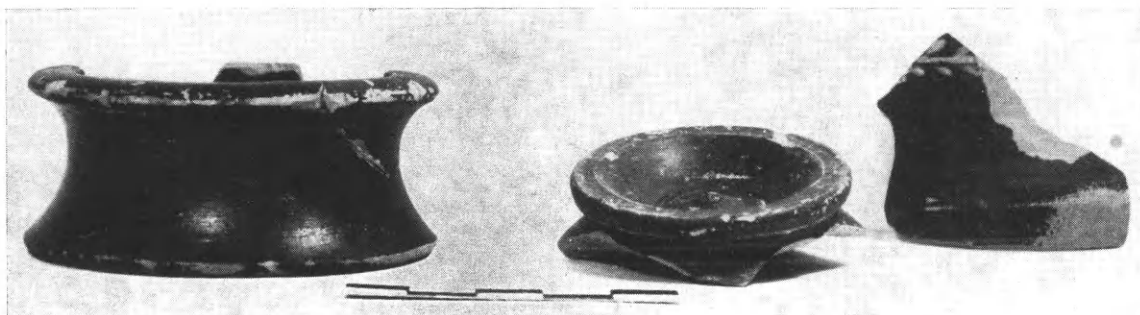
α. Ό εκ του Μνημείου
προερχόμενος Όρος.



β. Λεπτομέρεια της επιγραφής του Όρου.



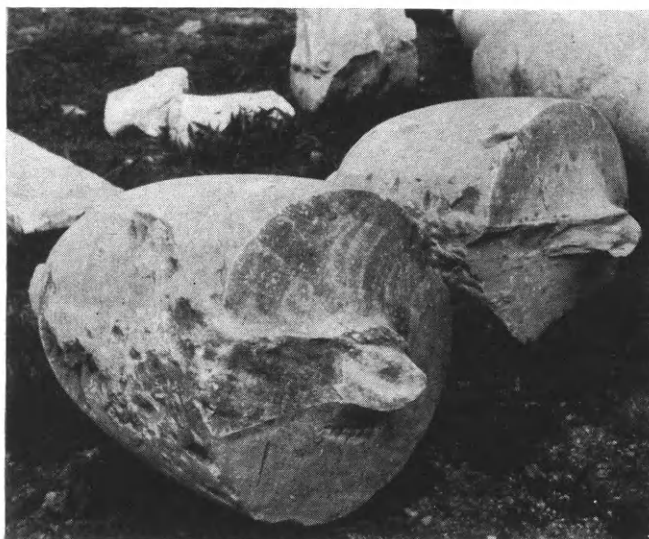
γ. Θραύσματα λύχνου, χαλκοῦς ἥλος καὶ κύαθος ἐκ τοῦ
ὑπὲρ τὸν ἀγωγὸν ἐλλειπτικῆς τομῆς γεμίματος.



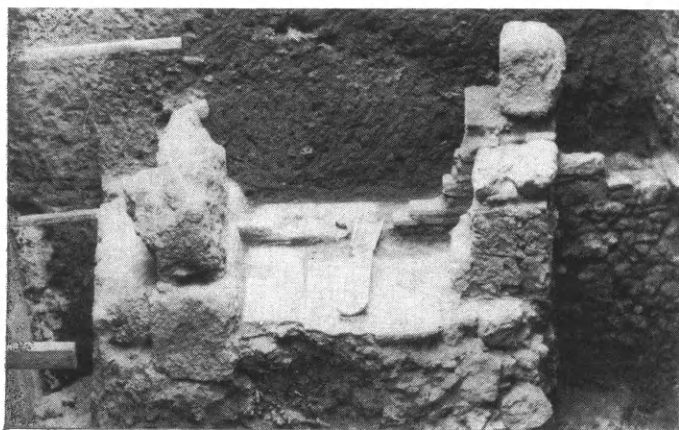
δ. Θραύσματα ἀγγείων καὶ μελαμβαφὲς φιαλίδιον ἐκ τῆς στρώσεως Γ



α. "Οστρακα της στρώσεως Γ: τεμάχια λύχνων, έρυθρομόρφου άγγείου ως και θραύσματα με γνωστήν διακόσμησιν του τύπου της Δυτικής κλιτύος.



β - γ. Αί επί της αρχαίας όδοϋ άνευρεθεΐσαι μαρμάριναι λήκυθοι.



α. Ὑποψη τῆς ὑδραυλικῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου ἀπὸ Βορρῶ.



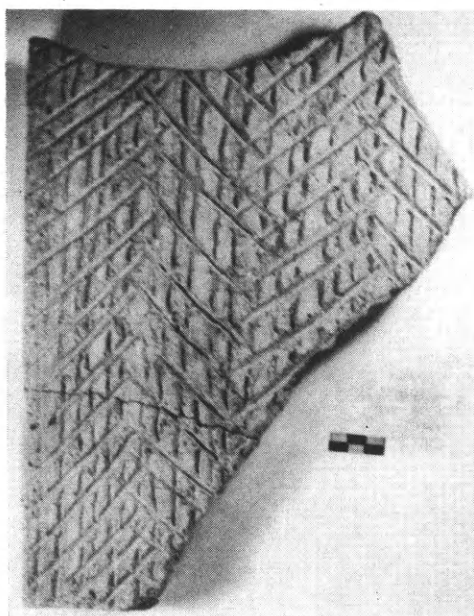
β. Ὑποψη ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ Δυσμῶν. Διακρίνεται ὁ παλαιότερος ἀκανόνιστος ἰσοδομικὸς δόμος ὡς καὶ ὁ ὑπερκείμενος τῆς β' οἰκοδομικῆς φάσεως.



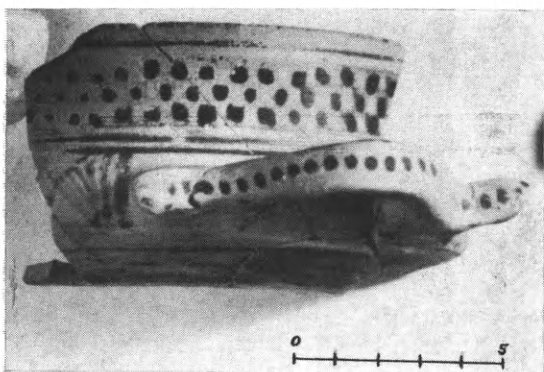
γ. Ὑποψη τοῦ Βορειοδυτικοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ Νότου. Διακρίνεται τὸ δάπεδον καὶ ἡ μεσοτοιχία τῆς παλαιότερας φάσεως μετὰ τῶν ἐπαλλήλων χωματίνων στρώσεων.



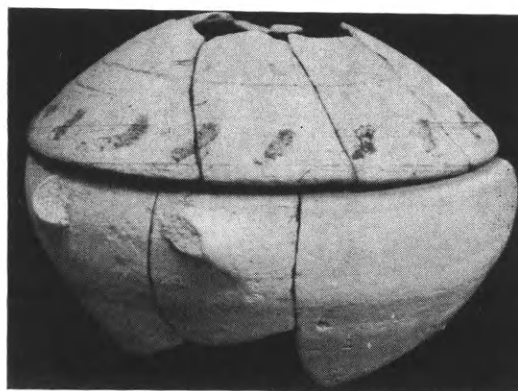
α. Πηλίνη άνθεμωτή ήγεμών.



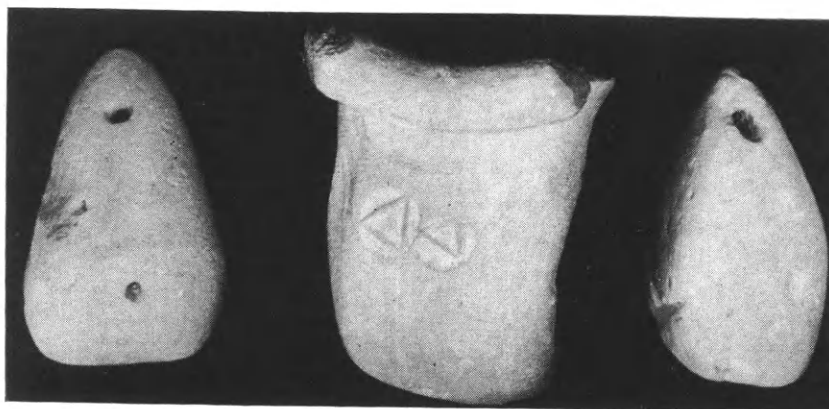
β. Πηλίνη πλάξ μετ' έγγαράκτων γραμμώσεων
έκ τής στρώσεως Ζ.



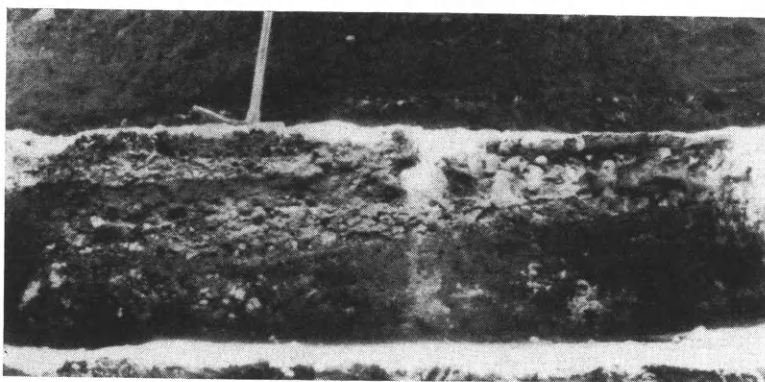
γ. Τεμάχιον γεωμετρικού σκύφου.



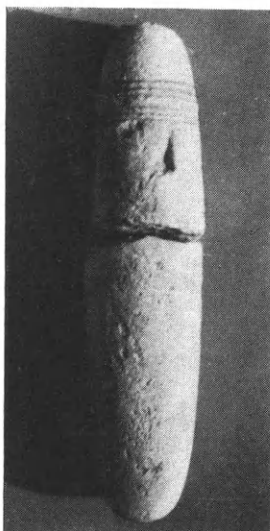
δ. Έλλιπής κοτύλη - πυξίς μετὰ πώματος.



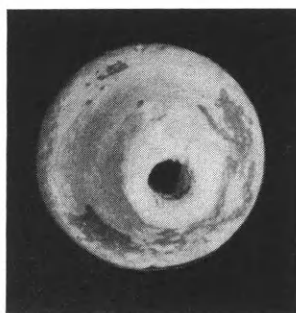
ε. Άγνῦθες καί ένσφράγιστος λαβή.



α. Τμήμα της διατάξεως τῶν στρωμάτων τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ ἐκ τῆς δυτικῆς παρεῖας τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Λένορμαν 28.



β. Συμπαγές ἀλάβαστρον ἐκ πωρολίθου.



γ. Κωνικὸν σφονδύλιον.



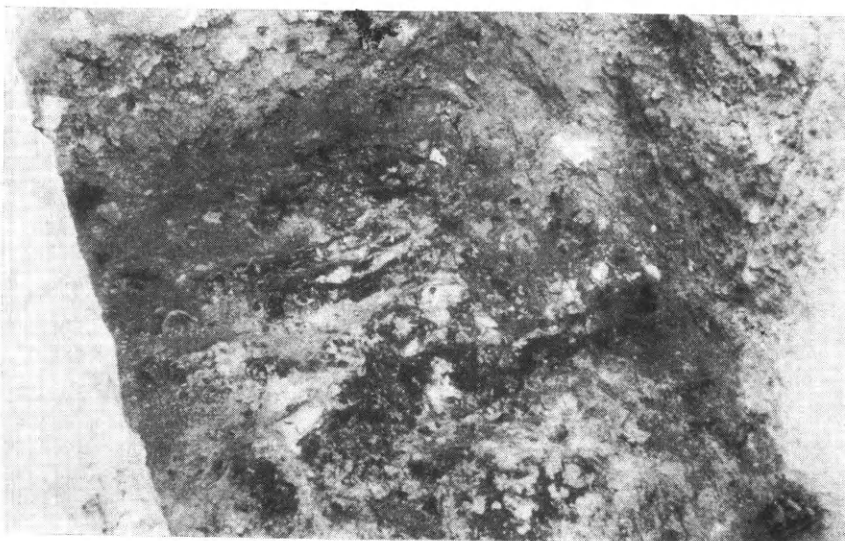
δ. Κορμὸς ἀνδρικοῦ εἰδωλίου.



ε. Πήλινος λύχνος ἐλλιπής.



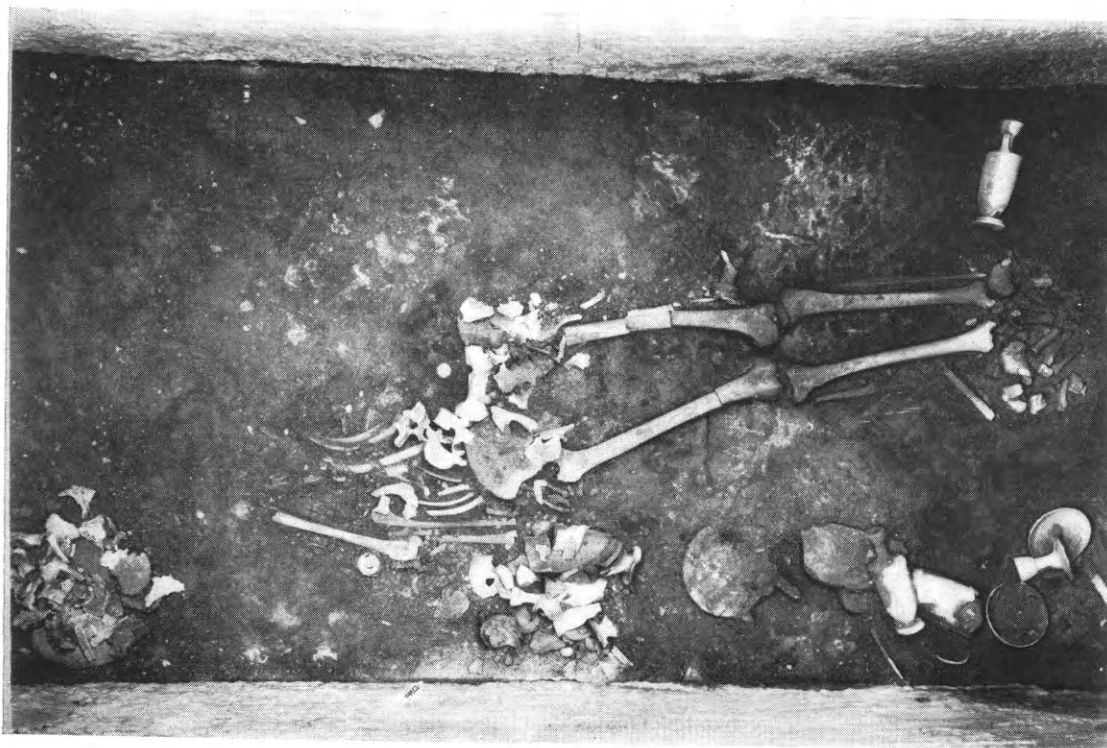
α. Τὰ ἐπ'άλληλα λευκὰ ἐπιγράμματα τοῦ τύμβου, θεωρούμενα ἀπὸ ΝΔ.



β. Ὁ πυθμὴν τῆς πυρᾶς Ε ἀπὸ Ἀνατολῶν.



γ. Ὁ πολυγωνιὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος ἀπὸ Δυσμῶν.



β. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς λιθίνης θήκης Α, ἀπὸ Νότου,



α. Ἡ λακκοειδὴς ταφή Β, ἀπὸ Δυσμῶν.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1837 - 1969)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

| 1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837 - 1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1969 (1-109: πβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδφ>, Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1-3). Σχῆμα 4ον | Δραχμαὶ |
|---|---------|
| Περίοδος Α΄: τόμος 1 - 16 (1837 - 1860): 1837 τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α΄ καὶ β΄), (1838-1841 δὲν πωλοῦνται), 1842: τεύχος 26 (τεύχη 25 καὶ 27-28 δὲν πωλοῦνται) (1843-57 δὲν πωλοῦνται), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51 (1860 δὲν πωλεῖται)· ἕκαστον τεύχος | 50.— |
| Περίοδος Β΄: τόμος 17 - 21 (1862 - 1874): 17 (1862): τεύχη α΄-ιβ΄ (τὰ τεύχη θ΄-ιβ΄ ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεύχος | 50.— |
| 18-21 (1869-1874): 18 (1869): τεύχος ιγ΄· 19 (1870): τεύχος ιδ΄· 20 (1872): τεύχη ιε΄ καὶ ιϛ΄ (τὸ ιϛ΄ ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεύχος ιζ΄· ἕκαστον τεύχος | 50.— |
| Περίοδος Γ΄: τόμος 22 - 62 (1883 - 1923): 22-62 (1883-1923): 1883-1884 (1885-1889 δὲν πωλοῦνται), 1890-1894 (1895-1904 δὲν πωλοῦνται), 1905-1918· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἕκαστος τόμος | 300.— |
| 1919-1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος | 300.— |
| Περίοδος Δ΄: τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): 63-75 (1924-1936): 1924, 1925/6, 1927/8, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/5, 1936: εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος | 300.— |
| 76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α΄ καὶ β΄ μέρος· ἕκαστος τόμος | 600.— |
| γ΄ μέρος | 150.— |
| 77-91 (1938-1952): 1938, 1939/41, 1942/4, 1945/7, 1948/9, 1950/1, 1952· ἕκαστος τόμος | 300.— |
| 92/3 (1953-4): Εἰς μνήμην Γεωργίου Π. Οἰκονομοῦ Α΄ μέρος | 350.— |
| Β΄ καὶ Γ΄ μέρος· ἕκαστος τόμος | 300.— |
| 94-103 (1955-1964): 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964· ἕκαστος τόμος | 300.— |
| 104 (1965): 1965 | 350.— |
| 105 (1966): 1966 | 350.— |
| 106 (1967): | 500.— |
| 107 (1998): 1968 | — |
| 108 (1969): (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) | — |
| Ἐνδρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Δαμπροπούλου· τόμος 1ος: 1883-1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η΄ + στῆ-λαι 550. 1902 | 240.— |

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837-1967 (ΠΑΕ 1-123: πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77-79).

Περίοδος Α': τόμος 1-13 (1837-1848/9): 1-3 (1837-1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν (τῆς Α'-Γ' συνεδριάσεως) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἔκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται) —

4 (1839/40): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἔκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται) —

5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἔκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται) —

6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφει: Ε') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἔκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται) —

7-11 (1842/3-1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαίτερος —

1-11 (1837-1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν (τῆς Α'-ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἔκδοσις 2α>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται) —

12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται) —

13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται). —

Περίοδος Β': τόμος 14-25 (1858/9-1869/70): 14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' + 43. 1858/9.

15-25 (1859/60-1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864) (1863/4, 1864/5 δὲν πωλοῦνται), 1865/6 (1866/7, 1867/8 δὲν πωλοῦνται), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεύχος 15.—

Περίοδος Γ': τόμος 26-74 (1870/1-1916/9): 26-74 (1870/1-1916/9): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1 δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877-1882 (1883-1884 δὲν πωλοῦνται), 1885 (1886-1887 δὲν πωλοῦνται), 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893 (1894-1909 δὲν πωλοῦνται), 1910, 1911 (1912-1913 δὲν πωλοῦνται), 1914-1916/9. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος 100.—

Περίοδος Δ': τόμος 75 κέ. (1920 κέ.): 75-107 (1920-1951): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος 100.—

| | Δραμαί |
|---|--------|
| 108 (1952) | 250.— |
| 109 - 110 (1953 - 1954) : 1953, 1954· ἑκαστος τόμος | 100.— |
| 111 - 115 (1955 - 1959) : 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· ἑκαστος τόμος | 150.— |
| 116 (1960) : 1960 | 400.— |
| 117 (1961) : 1961 | 150.— |
| 118 (1962) : 1962 | 200.— |
| 119 (1963) : 1963 | 250.— |
| 120 (1964) : 1964 | 200.— |
| 121 (1965) : 1965 | 350.— |
| 122 (1966) : 1966 | 200.— |
| 123 (1967) : 1967 | 250.— |

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελεία **Ἀ. Αἰαστασίου Κ. Ὁρλάνδου**]

| | |
|--|-------|
| κατὰ τὸ ἔτος 1954 | 25.— |
| » » » 1955, 1956· ἑκαστον τεῦχος | 60.— |
| » » » 1957 (ὑπὸ ἀνατύπωσιν) | — |
| » » » 1958 | 75.— |
| » » » 1959 | 80.— |
| » » » 1960, 1961· ἑκαστον τεῦχος | 120.— |
| » » » 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968· ἑκαστον τεῦχος | 100.— |

B. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. **Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι**, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες 1α' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον 15.—
5. **Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας** ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται) —
6. **Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί**, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860 15.—
7. **Εὐθύμιος Καστόρχης· Ἱστορικὴ ἐκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος**. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 130. 1879. (Δὲν πωλεῖται) —
- 7^A. **Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας**. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται) —
8. **A. G. Lolling· Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου**. τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαῖκα ἀναθηματικά ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899 54.—
9. **Π. Καββαδίας· Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν**. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται) —
10. **Π. Καββαδίας· Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ιδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900**. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 15.—
- 10^A. **Βαλέριος Στάνης· Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθέρων (= ΑΕ 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11**. (Δὲν πωλεῖται) —
11. **Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905**. Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 50.—

12. *Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος* τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: **Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Δεονάρδος, Schrader, Schroeder, Σιάης, Σωτηριάδης, Wolters**). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στήλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1-33). 1906 120.—
13. **P. Kanvadias G. Kawerau** *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου* Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί. Σχῆμα φύλλον, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906-1907. (Δὲν πωλεῖται) —
14. **Χρῆσιος Τσουντας** *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλον*. Σχῆμα 4ον, στήλαι 1F' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 300.—
15. **Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου** *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν*. Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 90.—
16. **Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης** *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσοῦρας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 30.—
- 16^A. <**Βασίλειος Δεονάρδος**> *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφὴ*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται) —
- 16^B. <**Βασίλειος Δεονάρδος**> *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται) —
17. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος** *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915 45.—
18. **Γεώργιος Κ. Γαρδίκας** *Μελετήματα ἀρχαιολογικά*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 55.—
19. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος** *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912-1917 15.—
20. **Βαλέριος Στάης** *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται) —
21. **Georgius P. Oeconomus** *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921. 18.—
22. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος** *Ὁ ἀποτυμπανισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923 30.—
23. **Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος** *Γραπτὰ στήλαι Δημητριάδος-Παρασῶν*. Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἑγχρωμοὶ 10. 1928 450.—
24. **Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς** *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. (Δὲν πωλεῖται) —
25. **Ἰωάννης Γ. Γεινάδιος** *Ὁ Λόρδος Ἑλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837*. Σχῆμα 8ον, σελίδες κF' + 257, πίνακες 5. 1930 75.—
26. **Ἰωσήφ Χατζηδάκης** *Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 18.—

| | Δραχμαὶ |
|---|---------|
| 26 ^Α . Γεώργιος Σωτηρίου · Χριστιανικαὶ Θῆβαι (= AE 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931 | 300.— |
| 27. < Γεώργιος Π. Οἰκονόμος >· Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937, ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 | 40.— |
| 28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος · Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14. [1942] | 10.— |
| 28 ^Α . Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις [1937 - 1952] | 150.— |
| 29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων · Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες δ' + 102, εἰκόνες 1. 1949 | 50.— |
| 30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλος · Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηναῖς Παρθένου τοῦ Φειδίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 | 50.— |
| 31. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος · Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + 47, πίνακες 27. 1950 | 140.— |
| 32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος · Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 131, εἰκόνες 8. 1951 | 60.— |
| 33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος · Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951 | 200.— |
| 34. Μάρκελλος Μισός · Ἀργολικὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 | 120.— |
| 35. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου · Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 | 250.— |
| 36. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος · Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὐρετήριο» τοῦ Α' καὶ Β' Τόμου (1957), σελίδες 136 | 500.— |
| Τόμος Α' | 200.— |
| Τόμος Β' | 250.— |
| Εὐρετήριον | 50.— |
| 37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος · Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα. Τχ. 1ον. Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός. Σχῆμα 4ον, σελίδες 154. 1955 | 150.— |
| Τχ. 2ον. Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα καὶ οἱ λίθοι. Σχῆμα 4ον, σελίδες 426. 1959 - 60 | 350.— |
| 38. Νικόλαος Κ. Μονισόπουλος · Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 | 100.— |
| 39. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς · Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἑλευσίνος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, πίνακες 16 καὶ ἐγχρωμοὶ Α + Β. 1957 | 270.— |
| 40. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος · Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἀλωσιν. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957 | 500.— |

| | Δραχμαὶ |
|---|----------------------------------|
| 41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου · Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, πίνακες 16. 1957 | 50.— |
| 42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς · Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, πίνακες 15. 1958 | 60.— |
| 43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς · Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958 | 60.— |
| 44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης · Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 | 50.— |
| 45. Χαρίκλεια Μπάρλα · Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασιῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52 + πίνακες 14. 1959 | 40.— |
| 46. Γεώργιος Σ. Δοντῆς · Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960 | 80.— |
| 47. Δημήτριος Λαζαρίδης · Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960 | 75.— |
| 48. Σέμνη Καρούζου · Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, πίνακες 93 καὶ 9 ἔγχρωμοι· 1963 | 550.— |
| 49. Χρυσούλα Καρδαῖ · Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, παρένθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963 | 325.— |
| 50. Νικόλαος Δρανδάκης · Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων τοῦ σωζομένου κυρίως ἐν Βενετίᾳ. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962 | 100.— |
| 51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος · Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633. 1964 | 350.— |
| 52. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος · Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, πίνακες 30 (1-20 ἔγχρωμοι), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII, 1963 | ἄδετον δεμένον 600.— 660.— |
| 53. Σωτ. Ἰ. Δάκαρης · Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964 | 100.— |
| 54. «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον» Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966)· ἕκαστος τόμος, 400.— » » » » Τόμ. Δ' (1967-68) 500.— | |
| 55. Ἀριστείδης Πασαδαῖος · Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρένθ. πίνακες Α' - ΚΖ', πίνακες 16. 1965 | 220.— |
| 56. Στυλιανὸς Ἀλεξίου · Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ). Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, παρένθ. πίνακες 6, πίνακες 38 (πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966 | 220.— |
| 57. Φώτιος Μ. Πέτσας · Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, παρένθ. πίν. 3, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Ι', πίνακες 45. 1966 | 250.— |
| 58. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος · Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, παρένθ. πίνακες 1-5. 1967-68 | 300.— |

| | |
|---|------------------|
| 59. Ἑμμανουὴλ Πρωτοψάλτης· Ἱστορικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιοτήτας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296. 1967 | Δροχμαὶ 450.— |
| 60. Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης· Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, πίνακες 46. 1968 | 200.— |
| 61. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540. 1968 | 400.— |
| 62. Μ. Ἀνδρόνικος· Βεργίνα I. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1-5), πίνακες 135. 1969 | 500.— |
| 63. Βασίλειος Χ. Πετράκος· Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, παρένθ. πίν. Α, πίνακες 63. 1968 | 300.— |
| 64. Spyridon Marinatos· Excavations at Thera I. Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, πίνακες Α - C (Α - Β ἐγχρωμοί). 1968 | 80.— |
| Spyridon Marinatos· Excavations at Thera II. 1969 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) | — |
| 65. Εὐστάθιος Στίκας· Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Σχῆμα 4ον (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) | — |
| 66. Ἀντώνιος Ζώης· Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμικῆς — Γοῦρνες, Τύλισος, Μάλια —. Σχῆμα 4ον | — |
| 67. Σπυρίδων Ἰακωβίδης· Περαιτή. Τὸ νεκροταφεῖον. Σχῆμα 4ον (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) | — |

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

| | |
|---|------|
| 1. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται) | — |
| 2. Κ. Κουρουνιώτης· Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 | 56.— |
| 3. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Ὁδηγὸς τῆς Δήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950 | 45.— |

Δ. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

| | |
|--|---|
| 1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεύχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεύχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεύχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεύχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) | — |
| 2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασιλεῖον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) | — |
| 3. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1959. (Δὲν πωλεῖται) | — |

4. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Σχῆμα 8ον, σελίδες 51, 1969. (Δὲν πωλεῖται) —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἑξῆς συγγράμματα :

5. *Βασίλειος Δεονάρδου· Ἡ Ὀλυμπία*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901. 56.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Δεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (107) τόμος τῇ 25 Σεπτεμβρίου 1969

